

GUSBİD

GÜMÜŞHANE
ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL
BİLİMLER
DERGİSİ

GÜMÜŞHANE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

2022

Year / Yıl :

2022

Volume / Cilt :

13

Number / Sayı :

2

ISSN: 1309-7423

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl: 2022 / Cilt: 13 / Sayı: 2

GÜMÜŞHANE UNIVERSITY

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Year: 2022 / Volume: 13 / Issue: 2

ISSN: 1309-7423

Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl: 2022 / Cilt: 13 / Sayı: 2

Gümüşhane University Journal of Social Sciences

Year: 2022 / Volume: 13 / Issue: 2

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Halil İbrahim ZEYBEK / Gümüşhane Üniversitesi Rektörü

Baş Editör / Editor in Chief

Doç. Dr. Salih YILDIZ (Gümüşhane Üniversitesi)

Doç. Dr. Büşra TOSUNOĞLU (Gümüşhane Üniversitesi)

Editör Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt ÇİÇEN (Gümüşhane Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Banu BOLAYIR (Gümüşhane Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Elif KÜTÜKOĞLU (Gümüşhane Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Fazıl KAYA (Gümüşhane Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Gül YEŞİLÇELEBİ (Gümüşhane Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Gülin YAZICI ÇELEBİ (Gümüşhane Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Hümeysra UĞURLU (Gümüşhane Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AVCI (Gümüşhane Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi İlter Kutlu HATİPOĞLU (Gümüşhane Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Tuğçe ŞİMŞEK (Gümüşhane Üniversitesi)

Arş. Gör. Şerife DEMİRELLİ (Gümüşhane Üniversitesi)

Arş. Gör. Birol GÜVEN (Gümüşhane Üniversitesi)

Bilim ve Danışma Kurulu / Science and Advisory Board

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali UZUN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Bayram NAZIR (Gümüşhane Üniversitesi)

Prof. Dr. Bünyamin ER (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Cevdet YILMAZ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Coşkun TOPAL (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Ekrem CENGİZ (Gümüşhane Üniversitesi)

Prof. Dr. Fazıl KIRKBİR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇELİK (Gümüşhane Üniversitesi)

Prof. Dr. Musa PINAR (Valparaiso University)

Prof. Dr. Ömer TORLAK (İstanbul Ticaret Üniversitesi)

Prof. Dr. Zakir AVŞAR (Gazi Üniversitesi)

İletişim Adresi / Contact Address

Sosyal Bilimler Dergisi

Gümüşhane Üniversitesi Rektörlüğü / Bağlarbaşı 29100 / GÜMÜŞHANE

Tel: 0 456 233 00 00 Dahili: 2121 / Fax: 0456 233 12 07

<https://dergipark.org.tr/gumus>

© Her hakkı saklıdır. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (GUSBİD) yılda üç kez yayınlanan bilimsel, hakemli, ulusal ve uluslararası indeksli bir dergidir. Dergide yayınlanan çalışmalardaki görüş ve düşünceler yazarların kendilerine ait olup hiçbir şekilde derginin görüş ve düşüncesi olarak ifade edilemez. Dergideki çalışmalar referans gösterilerek kullanılabilir. Yayın dili, Türkçe ve İngilizce olan GUSBİD, EBSCO ve ULAKBİM (TR Dizin) tarafından taranmaktadır.

Sayı Hakemleri / Referees of Issue

Tülay POLAT ÜZÜMCÜ / Kocaeli Üniversitesi
Şule DEMİR / Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Ömer Alanka / Atatürk Üniversitesi
Fatma Nisan / İnönü Üniversitesi
Cengiz Kahraman / İstanbul Teknik Üniversitesi
Engin Karakış / Cumhuriyet Üniversitesi
Serdarhan Musa Taşkaya / Mersin Üniversitesi
Bilge Kuşdemir Kayıran / Gaziantep Üniversitesi
İbrahim Karaaslan / Gümüşhane Üniversitesi
Yüksel İtaş / Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Üzeyir Kement / Ordu Üniversitesi
Elif Üstündağlı Erten / Ege Üniversitesi
Mahmut Koçan / Gümüşhane Üniversitesi
Hamza Erdoğan / Harran Üniversitesi
Hasan Ağan Karaduman / Yıldız Teknik Üniversitesi
Abdulkadir Barut / Harran Üniversitesi
Utku Utkulu / Dokuz Eylül Üniversitesi
Zerrin Kılıçarslan / Kayseri Üniversitesi
Ahmet Saban / Necmettin Erbakan Üniversitesi
Aysel Ferah Özcan / Sakarya Üniversitesi
Zekeriya Fatih İneç / Erzincan Binali Yıldırım Üniv.
Murat Sami Türker / Anadolu Üniversitesi
Taha Yazar / Dicle Üniversitesi
Ebru Tanrıku / Harran Üniversitesi

Şahin Ekber / Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Kadri Akçalı / Bartın Üniversitesi
Hanifi Murat Mutlu / Gaziantep Üniversitesi
Cihan Kaymaz / Kafkas Üniversitesi
Fatma Okur Çakıcı / Karamanoğlu Mehmetbey Üniv.
Umut Evlimoğlu / Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Faruk Dayı / Kastamonu Üniversitesi
İnan Eryılmaz / Süleyman Demirel Üniversitesi
Orkun Demirbağ / Gümüşhane Üniversitesi
Abdullah Özçil / Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv.
Alptekin Ulutaş / Cumhuriyet Üniversitesi
Erhan Akdemir / Anadolu Üniversitesi
Altuğ Günar / Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi
Emrullah Mete / Giresun Üniversitesi
Gökhan Akandere / Selçuk Üniversitesi
Fatma Temelli / Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Tolga Ala / Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Selim Cengiz / Çankırı Karatekin Üniversitesi
Nurettin Koca / Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv.
İsmail Çalık / Gümüşhane Üniversitesi
Mutlu Kaya / Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Mehmet Nurullah Kurutkan / Düzce Üniversitesi
Sümevra Akın / Düzce Üniversitesi

İçindekiler

Contents

475

Olcay Türkan Yurdugüzel

Kırşehir Ahi Evran Zaviyesi'nin Değişim Sürecinin Kent Kimliği Kapsamında Değerlendirilmesi

Evaluation of the Change Process of Kırşehir Ahi Evran Zawiya in the Scope of Urban Identity

Araştırma Makalesi [Research Paper]

İrem Yeniceler Kortak

488

İnternet Gazeteciliğinde "Son Dakika" Başlığıyla Atılan Tık Tuzaklı Haberlerin Etik Çerçeveden İncelenmesi

Investigating The Click-Bait News With The Headline "Breaking News" in Internet Journalism within An Ethical Perspective

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Halil Savaş, İrfan Yacan

504

Dış Kaynak Kullanım Stratejisi Kapsamında Alt Yüklenicilerin Bulanık SWARA ve Bulanık MOORA Yöntemleriyle Değerlendirilmesi

Evaluation of Subcontractors with Fuzzy SWARA and Fuzzy MOORA Methods under Outsourcing Strategy

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Figen Yıldırım, Hatice Acarlıoğlu

523

Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yöntemini Kullanma Yeterliklerinin İncelenmesi

Qualifications of Primary Teachers to Apply The Drama Method

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Baki Ünal, Yunus Eroğlu

539

BIST100 Endeksi ve Dolar Kuru Arasındaki İlişkinin Transfer Entropisi ile Analizi

Analysis of the Relationship between BIST100 Index and Dollar Rate with Transfer Entropy

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Ebru Sönmez Karapınar, Şükran Karaca

550

Bilişsel Değerler ve Yeşil Dışsal Motivasyonun Çevresel Tutuma Etkisinin İncelenmesi

Investigation of the Effect of Cognitive Values and Green External Motivation on Environmental Attitude

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Aytül Bişgin

570

Covid-19 Pandemisinin Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisi

The Impact of the Covid-19 Pandemic on Tax Revenues

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Özlem Toplu Yılmaz

579

The Nexus between Comparative Advantage and Liberal Agricultural Policies: Implications of China, India, USA, and the EU

Karşılaştırmalı Üstünlük ile Liberal Tarım Politikaları Arasındaki Bağlantı: Çin ve Hindistan, ABD ve Avrupa Birliği'nin Uygulamaları

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Süleyman Erkam Sulak, Alperen Şükrü Çapanoğlu

588

Sınıf Öğretmenlerinin Görüşleri Doğrultusunda Uzaktan Eğitim Sürecinde Yaşanan Öğrenme Kayıplarının İncelenmesi

Investigation of Learning Losses Experienced In Distance Education Process in The Line of Primary School Teachers Opinions

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Pınar Erten

604

Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) Proficiency of Preservice Teachers Who will Teach a Foreign Language

Yabancı Bir Dil Öğretecek Öğretmen Adaylarının Teknolojik Pedagojik İçerik Bilgisi (TPİB) Çerçevesinde Yeterlikleri

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Simge Aksu

618

Covid 19 Pandemisinde Hedonik ve Faydacı Tüketim Davranışlarının İncelenmesine Yönelik Bir Çalışma

A Study on the Investigation of Hedonic and Utilitarian Consumption Behaviors in the Covid 19 Pandemic

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Cansu Tor Kadioğlu, Gülden Turhan

633

Spor Giyimde Akıllı Ürünlere Yönelik Satın Alma Tutumlarında Ürün Tasarımı ve Tüketici Özelliklerine Bakış

Outlook on Product Design and Consumer Characteristics in Purchasing Attitude to Smart Products in Sportswear

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Salih Akkanat

653

Eleştirel Teori ve Siyasal Bir Moment Olarak Demokrasi

Critical Theory and Democracy as a Political Moment

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Abdulmuttalip Pilatin

665

Bireylerin Sosyo-Ekonomik Özellikleri Kripto Varlık Satın Almalarını Etkiler Mi? Türkiye'den Kanıtlar

Do Individuals' Socio-Economic Characteristics Affect Crypto Asset Purchases? Evidence from Turkey

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Fevzi Akbulut, Osman Şenol

679

Üst Gelir Grubundaki Ülkelerin Covid-19 Mücadelesinin Veri Zarflama Analizi İle Değerlendirilmesi

Evaluation of The Covid-19 Fighting of Top Income Countries with Data Envelopment Analysis

Araştırma Makalesi [Research Paper]

690

Didem Paşaoğlu Baş, İbrahim Rençber, Adila Abdalla Osman

Lider-Üye Etkileşiminin Sanal Kaytarma Davranışı Üzerindeki Etkisinde Etkileşim Adaletinin Aracılık Rolü

The Mediating Role of Interactional Justice in The Effect of Leader-Member Exchange on Cyberloafing Behavior

Araştırma Makalesi [Research Paper]

708

Aşkın Özdağoğlu, Barış Işıldak, Murat Kemal Keleş

MEREC Tabanlı CoCoSo Yöntemiyle Uçuş Okullarının Uçak Seçimlerinin Değerlendirilmesi

Evaluation of Flight Schools' Aircraft Selections with MEREC-Based CoCoSo Method

Araştırma Makalesi [Research Paper]

720

Mehlika Özlem Ultan

Avrupa Birliği Genişlemesi ve Müzakere Süreçlerinde İtici Güçler, Frenleyiciler ve Adaylar

The Drivers, The Brakemen and The Candidates in The European Union Enlargement and Negotiation Processes

Araştırma Makalesi [Research Paper]

740

Mücahit Çitil, Mehmet Ragıp Görgün

Yeşil Lojistiğin Rekabetçilik Üzerindeki Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik Bir Panel Veri Analizinden Kanıtlar

The Impact of Green Logistics on Competitiveness: Evidence from a Panel Data Analysis for Developing Countries

Araştırma Makalesi [Research Paper]

757

Gül Yeşilçelebi , Mehtap Altunel

Bağımsız Denetimde Kalite: Nitel Bir Araştırma

Quality in Independent Audit: A Qualitative Research

Araştırma Makalesi [Research Paper]

775

Merve Toptan, Davut Aygün

Denetimde Mesleki Şüphencilğe İlişkin Modellerin İncelenmesi: Bir Model Önerisi

Examination of The Models Associated with Professional Skepticism in Auditing: A Model Proposal

Araştırma Makalesi [Research Paper]

793

Özlem Er Baranaydın, Halil İbrahim Zeybek

Destinasyon Kıyaslaması Kapsamında Trabzon ve Gümüşhane İllerinin Karşılaştırılması ve Gümüşhane Turizminin Gelişimi İçin Öneriler

Comparison of The Provinces of Trabzon and Gümüşhane within The Scope of Destination Comparison and Recommendations for The Development of Gümüşhane Tourism

Araştırma Makalesi [Research Paper]

808

Ali Tehci

Yükseköğretimde Hizmet Kalitesi ve Öğrenci Memnuniyeti: Görsel Haritalama Tekniği ile Bibliyometrik Analiz

Service Quality and Student Satisfaction in Higher Education: Bibliometric Analysis with Visual Mapping Technique

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Ferhat Uğurlu

822

Makyavelist Liderliğin Örgütsel Sinizm ve Mobbinge Etkisi: Hatay İli Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma

The Effect of Machiavellian Leadership on Organizational Cynicism and Mobbing: A Research in Banking Sector in Hatay Province

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Duran Cankül, Fazıl Kaya, Işıl Cankül

837

Yiyecek İçecek İşletmelerinde Yönetimi Sınırlayan Faktörler

Limiting Factors to Management of Food and Beverage Business

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Kırşehir Ahi Evran Zaviyesi'nin Değişim Sürecinin Kent Kimliği Kapsamında Değerlendirilmesi

Evaluation of the Change Process of Kırşehir Ahi Evran Zawiya in the Scope of Urban Identity

Olca Turkan Yurdugüzel¹

Öz

Kentsel kimlik, kentlerin kendine özgü somut ve somut olmayan niteliklerinin toplamıdır ve bu nitelikler ile kent diğerlerinden farklılaşmaktadır. Kentsel gelişmeye koşut olarak fiziksel çevreler tarihi doku ile etkileşim içinde değişip dönüşmektedir. Yaşadığımız kentlerde şekillenen yapılar tarihsel süreçte yerleşimde varlık göstermiş kültürlerin yaşam şekli, estetik anlayışları ve kullandıkları teknolojinin somut yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapılar çevre içinde yer alan anıtsal yapıların çevresel etkileri ve açık alan kullanımları kent kimliğini oluşturmak ve şekillendirmek konusunda etkilidir. Anıtsal yapılardan camilerin ibadet işlevinin yanında açık alan kullanımına yönelik sosyalleşme, buluşma, toplanma vb. gibi işlevlerle de kullanılıyor olması kentsel bellek kapsamında önemlidir. Bu çalışma kapsamında tarihsel süreçte farklı uygulamalarla düzenlenmiş olan Kırşehir Ahi Evran Zaviyesi'nin değişim sürecini değerlendirmek ve yapının kapalı ve açık mekânlarının kullanımının kent kimliğine katkısını araştırmak amaç edinilmiştir. Her yıl Ahilik Haftası kapsamında yapının açık alanının fuar, gösteri ve tören gibi işlevlerle kullanılıyor olmasının kentsel belleğin aktif tutulmasındaki rolü araştırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırşehir, Ahi Evran Zaviyesi, Kent Kimliği, Ahilik Haftası.

Abstract

Urban identity is the sum of the tangible and intangible qualities of the cities and the city differs from the others with these qualities. In parallel with the urban development, physical environments change and transform in interaction with the historical fabric. The buildings shaped in the cities we live in appear as the concrete reflection of the way of life, aesthetic understanding and the technology used by the cultures that have existed in the settlement in the historical process. The environmental effects of the monumental structures in this built environment and the use of open spaces are effective in creating and shaping the urban identity. In addition to the worship function of the monumental structures, the usage of open spaces of mosques like socialization, meeting, gathering etc. is important within the scope of urban memory. Within the scope of this study, it is aimed to evaluate the transformation process of Kırşehir Ahi Evran Zawiya, which has been organized with different applications in the historical process, and to investigate the contribution of the indoor and outdoor spaces of the building to the urban identity. The role of using the open spaces of the building for functions such as fairs, shows and ceremonies within the scope of annual Ahilik Week in keeping the urban memory active has been investigated.

Keywords: Kırşehir, Ahi Evran Zawiya, Urban Identity, Ahilik Ceremony.

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Submitted: 23 / 04 / 2021

Accepted: 04 / 04 / 2022

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Yozgat, Türkiye, olca.turkan@yobu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7877-1732>

Giriş

Yerleşimlerin gelişme süreçlerinde oluşan maddi ve manevi değerler ile bu değerlerin sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlayan araçların tamamı kültür olarak tanımlanmaktadır. Topluların kimliğini şekillendirme aracı olan kültür yerleşimin özgünlüğü belirlemekte ve yerleşimi diğerlerinden farklı kılmaktadır. Kültürel birikimin fiziksel yansıması olan tarihi eserlerin niteliği, niceliği ve korunmuşluğu, o toplumun gelişmişlik düzeyinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Kentsel gelişmeye bağlı olarak değişen, dönüşen ve farklılaşan fiziksel çevre, yerleşimin tarihi dokusu ile sürekli etkileşim halindedir ve bu gelişim tarihi dokuda bazı etkilerin oluşmasına neden olabilir. Yaşanan gelişimin tarihi eserde koruma ve yaşatma kavramları temelinde etki oluşturduğu sürece kentin kimliğinin korunması, belleğin aktif tutulması, anı değerinin oluşması ve sahiplenmeden söz etmek mümkün olabilir. Kırşehir'in merkezinde yer alan, özgün işlevi zaviye olan ve günümüzde Ahi Evran Camisi olarak adlandırılan yapı, tarihsel süreçte yaşamış olduğu değişim nedeni ile çalışmanın konusu olarak seçilmiştir. Cami yapılarının ibadet işlevine ilave olarak açık alan kullanımları, sosyal, kültürel ve eğitim gibi işlevlerle kullanımı Ahi Evran Zaviyesi özelinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yapının özgün işlevinin zaviye olması nedeni ile çalışma başlığında Ahi Evran Zaviyesi olarak kullanımı uygun bulunmuştur. Ancak zaviye işlevinin günümüzde kullanılmaması ve mevcut işlevi nedeni ile metnin içeriğinde cami adı ile kullanımına yer verilmiştir. Kırşehir Ahi Evran Camisi kentin merkezi kabul edilen Cacabey Meydanı'na oldukça yakın konumdadır. Yapı ve çevresi Cacabey Meydanı'ndan Kent Park'a ve ters yönde hareket eden yayanın geçiş, dinlenme, ibadet, sohbet, servis mekânları kullanımı vb. işler için sıklıkla kullandığı mekânlardır (Şekil 1).

Çalışmanın amacı, Ahi Evran Camisi'nin ve çevresinin günümüze kadar yaşadığı değişim, dönüşüm ve koruma uygulamalarının fiziksel yapıda oluşturduğu farklılaşmayı ortaya koymaktır. Kentin önemli anıt eserlerinden olan yapının, gerçekleştirilen uygulama ve çalışmaların kent kimliği ile ilişkisi ve kimliğe katkısının sorgulanması hedeflenmiştir. Fiziksel yapının değişmesinin sosyal yapı üzerinde oluşturduğu etki zaviye özelinde sorgulanmaya çalışılmıştır. Yapının 20. yüzyıl başlarına tarihlenen fotoğrafları ile günümüze ulaşana kadar yapı ve çevresinin değişim ve dönüşümü belgelenmeye çalışılmıştır. Selçuklu Dönemi'ne tarihlenen zaviye ve çevresinin kentsel bellek ve anı değerinin belirlenmesi çalışma kapsamında ele alınan hedeflerdendir. Kentin özgünlüğünü ve tekiliğini sağlayan önemli yapılardan olan Ahi Evran Camisi'nin Ahi Evran Meydanı ve Kentsel Dönüşüm Projesi ile sahip olduğu yeni işlevler ve açık alan kullanımı da sorgulanmaya çalışılmıştır.

Şekil 1. Ahi Evran Zaviyesi'nin Kent İçindeki Yeri

Kaynak: Yandex Harita, <https://yandex.com.tr/harita/103891/kirsehir/?l=sat&ll=34.162030%2C39.148657&z=16> Erişim Tarihi: 11.04.2021.

Çalışma kapsamında belgeleme, analiz, gözlem, sentez ve değerlendirme yöntemleri kullanılmıştır. Yapı ve çevresinin 20. yüzyıl başlarına tarihlenen fotoğrafları ve yazılı kaynaklardan mimari değeri, fiziksel ve kullanım durumu belgelenmeye çalışılmıştır. Farklı tarihlere ait fotoğraflar incelenerek yapının durum analizi yapılmaya çalışılmıştır. Yapı ve çevresinde yaşanan değişim ve dönüşüme kısa süreli dönemlerde şahitlik etmiş, alanı deneyimlemiş ve bilgi sahibi olmuş biri olarak yaşanan deneyim ve gözlemin aktarılmasına çalışılmıştır. Alanın farklı dönemlerde ve farklı işlevlerle kullanımının

yönlendirildiği durumlarda alanın kullanım yoğunluğunun ve kullanıcı profiline farklılaşma süreci gözlenerek değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yaşanan değişimlerin kullanıcının yapıyı ve açık alanı kullanması ve fiziksel çevrede oluşturduğu farklılaşmalar üzerinden senteze ulaşılmıştır. Uygulanmaya başlayan Ahi Evran Meydanı ve Kentsel Tasarım Projesinin kent kimliğine katkısı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yapının konumu itibarıyla kentin yaya sirkülasyonunun yoğun kullandığı doğrultular üzerinde yer alıyor olması yapının kapalı mekân ve açık alan kullanım yoğunluğunu artırır niteliktedir. Buna bağlı olarak yapının mekânlarının her yaş grubunun kullanımına olanak sağlama düzeyi tartışılmaya çalışılmıştır.

1. Kent kimliği ve Literatür Taraması

Kentsel kimlik kavramı, bir kenti diğer kentlerden farklı kılan özellikleri olarak tanımlanmaktadır. Kentin özgünlüğünü oluşturan coğrafi yapısı, mimarisi, kültürel düzeyi, yaşam biçimi ve gelenekleri gibi "tekilliği" kuvvetlendiren kavramlar kimliği şekillendirmektedir (Lynch, 1973:34, Önem ve Kılıçaslan, 2005:116). Kentleri özgün kılan bu değerlerin korunması kentsel kimliğin vurgulanması ve algıda yer etmesi adına öncelikli olmaktadır (Lynch, 1973:34, Ulu ve Karakoç, 2004:59, Eryazıcıoğlu ve Markoç, 2014:51, Diker ve Erkan, 2017:181).

Kent ve insan bağlamında kent kimliği, kullanıcının kente biçtiği anlam, gerçekleştirdiği aktiviteler ile fiziksel ve kültürel yapı bütünü olarak tanımlanabilir (Seamon, 2014:17). Ujang (2009), yaptığı çalışmada farklı kültürel ve sosyal yapıda kullanıcının birlikte yaşamasına olanak tanıyan kentlerde kullanıcının kent ile kurduğu ilişkinin ve ihtiyaçların kent kimliğini etkileyen faktörler olduğundan bahsetmektedir. Diker ve Erkan (2017)'a göre kullanıcının birikimi, deneyimleri, düşünce ve davranış kalıpları, gelenekleri ve inanışları (Es, 2007:49) kentin kimliğini belirleyen ve etkileyen fiziksel özelliklere ek sosyal kavramlardır.

Kent kimliğinin sürekliliğini geçmiş, günümüz ve gelecek olarak üç zaman diliminde ele almak mümkün olabilir. Kimlik öğeleri bu zaman dilimlerinden geçmişte kent belleğinde yer etmesi, geçmişten günümüze uzanan kentsel kimliğe sahip çıkılma düzeyi ile kentin gelecekte ifade ettiği anlam olarak tanımlanabilir (Örer, 1993:34, Eryazıcıoğlu ve Markoç, 2014:51).

Köklü tarihi geçmişe sahip kentler için farklı uygarlıkların ve olayların katmanlarının şekillendirdiği kimlikten bahsetmek mümkündür (Tekeli, 1991:83). Tekeli (1991)'ye göre yerin kimlikli olabilmesi o yerin kullanıcılar için anlamlı hale gelmesi ile mümkündür. Kentin kullanıcılarının yaşadıkları yerin geçmişini bilmeleri yer ile bağ kurma, kentle ilişki kurma, kenti sahiplenme ve ait hissetme konularında önemlidir (Lewicka, 2008:215). Güvenç (1991), yerleşimlerin kimliği konusunda hazırladığı çalışmasında kimlik ve tarih etkileşiminin önemli olduğu kentlerde kent kimliğinin tarihsel süreçte süreklilik olarak algılanması gerektiğinden bahsetmektedir. Kentsel mekânın benimsenme oranı, mekânın kullanım yoğunluğu, yüklenen anlamlar ve deneyimleme gibi konular kent kimliği ve koruma kavramının gelişmesi ile doğrudan ilişkilidir (Cheshmehzangi, 2014:802, Diker ve Erkan, 2017:181). Yıldırım ve Yetim (2020), dini yapılar ve kent kimliği ilişkisini araştırdıkları çalışmalarında; kentin silüetini oluşturan yapılar içinde önemli yeri olan dini yapı grubunun tarihsel, mimari ve anı değerleri olan, simgesel özellikleri ve mekânsal karakteristikleri ile kent kimliğini oluşturan önemli yapılar olduğundan bahsetmektedirler. Bu yapıların kent içindeki konumları, biçimsel özellikleri, sanatsal ve estetik detayları ve üsluplarıyla silüette etkin olan kent dokusunda diğer yapılardan farklılaşarak öne çıkmaları ve kentin tekilliğini belirlemede önemli olduğu vurgulanmaktadır. Bu kapsamda Ahi Evran Camisi kentin katmanlaşma sürecinde kent kimliğini ve kentin tekilliğini belirleyen önemli yapılardandır.

Relph (1976), kent kimliğini oluşturan üç bileşenden bahsetmektedir. Bunlar; kentin fiziksel yerleşimi, aktivite ve anlamdır. Yerleşimin dokusu, silüet, iklim ve topoğrafya fiziksel yerleşimin alt bileşenlerini oluşturmaktadır. Kullanıcının sosyal yapısı kültürel ve ekonomik düzey kentin aktiviteleri hakkında bilgi verici kavramlardır. Anlam ise kişiden kişiye değişiklik gösterebilen, beklenti, talep, kültürel yapı ve ihtiyaca göre farklılık gösterebilmektedir. Kentlerin sahip olduğu kültürel ve ekonomik yapıyı oluşturan özellikler kimliğin parçasıdır. Kentlere özgü şekillenen kültürel ritüeller kentlerle özdeşleşmiştir. Örnek olarak Edirne'de yapılan Kırkpınar yağlı güreşleri, Konya'da Şeb-i Aruz Törenleri ve yerleşimlerde yerel ölçekte yapılan festivaller sıralanabilir. Kentte üretimi yapılan ürünler de kentlerin tanınırlığının artırılmasında katkı sağlamaktadır. Kütahya'da çini, Nevşehir'de toprak kapacak ve Çorum leblebi üretimi ile anılan ve tanınan kentlerdir (Relph, 1976:50, Diker ve Erkan, 2017:181). Bu bağlamda, kentte her yıl düzenli olarak gerçekleştirilen Ahilik Haftası kapsamında yapı ve çevresi Türbe Ziyareti ve Şed Kuşanma Töreni gibi ritüeller için kullanılmaktadır. Ahi Evran Meydanı ve Kentsel Tasarım Projesi ile uygulanmaya başlayan ve Ahi Evran Camisi ile ortak açık alan kullanan bazı farklı işlevlerde mekanların da sergi, sunum ve tören gibi ritüel içinde yer almaya uygun faaliyetlerini Ahilik Haftası kapsamında gerçekleştirebilmektedir.

2. Ahi Evran Zaviyesi Değişim Süreci

2.1. Kentin Tarihsel Süreci

Kırşehir, Orta Anadolu'da Ankara-Kayseri karayolu üzerinde ve orta konumda yer almaktadır. Doğu-batı aksı üzerinde gelişen kent, kuzey-güney aksında da Yozgat ve Aksaray kentlerinin arasında kavşak konumundadır. Kırşehir, konumu sebebiyle M.Ö. 3000 yıllarından bu yana sürekli yerleşim yeri olarak kullanılmış böylelikle kentin kültür, sosyal hayat ve fiziki yapısında bu dönemlerin katmanları oluşmuştur. Kentte yerleşim tarih öncesi çağlardan başlayarak günümüze kadar hiç kesilmeden devam etmiştir. Bu durum Kırşehir ve çevresinin tarihi, kültürel ve mekânsal gelişimine ve kültür akışına katkı sağlamıştır (Maral, 2019:20). 1930'lu yıllarda Kırşehir merkez ilçeye bağlı Hashöyük'te yapılan kazıda M.Ö. 3000 yılına tarihlenen çanak/çömlek ortaya çıkarmıştır (Kırşehir Belediyesi Stratejik Planı, 2014:18).

M.Ö. 2000 yıllarında Asur Ticaret Kolonileri ve Hitit Dönemi'nin başladığı bilinmektedir. Kızılırmak kıyısında, Sevdiğin Köyü ile Kaleköy arasında Malkayası ve Kaman Kalehöyük'te mühürler ve seramik mutfak eşyaları Hitit Dönemi'nin varlığını belgelemektedir. Frig Dönemi'nde kentin yerleşim yeri olarak varlık gösterdiği elde edilen buluntulardan öğrenilmektedir. M.Ö. 550 yılında Anadolu ile birlikte Kırşehir de Pers hâkimiyetine girmiş kabul edilmektedir. M.Ö. 333 yılında Kapadokya Krallığının Dönemi'nde otorite yetersizliği nedeniyle Kırşehir ve çevresi baskı altında kalmıştır. Kent Roma İmparatoru Dönemi'nde M.S. 18' de eyalet konumuna ulaşmıştır (Kırşehir Belediyesi Stratejik Planı, 2014:19).

Kırşehir, Roma Dönemi'nin sonlarında Makissos adı ile anılmaya başlamış ve bu isim M.S. 5. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. 1. Justinianus döneminde (527-565) Justinianopolis adını alan kentte Bizans Dönemi'nde pek çok kilise inşa edilmiştir. Bu kiliseler Taburoğlu Köyü yakınındaki Üç Ayak Kilisesi, Kaman Temirli'de bulunan kilise, Mucur Aksaklı ve Aflak Köyü'ndeki kaya kiliseleri ve Derefakılı kilisesidir. Bu yapıların yanında Mucur'da manastır ve keşif sarayı ile Kırşehir yakınlarında Bizans Dönemi'ne ait kandil, takı, sırlı seramik eşyalar bulunmuştur (Kırşehir Belediyesi Stratejik Planı, 2014:19).

Selçuklu Dönemi bütün Anadolu'da olduğu gibi Türk tarihi içinde oldukça önemli bir dönemdir. Kırşehir'in kentleşme sürecinin 13. yüzyıl başlarında Selçuklu Dönemi ile birlikte olduğunu söylemek mümkündür. 1240'ta Köseadağı yenilgisi ile birlikte kentin Moğollar tarafından yaylak ve kışlak haline getirildiği ve bu dönemde kentin önemli siyasi ve askeri merkez haline geldiği bilinmektedir. 1260 yıllarında Kırşehir emiri olan Nureddin Cibril bin Cacabey Kırşehir'de Türk Dönemi'ne ait iki yapı imar ettirmiştir. Bu yapılar ilk astronomi medreselerinden olan Cacabey Medresesi ve Cacabey Hanı'dır. 13. yüzyılda gelişmeye başlayan fütüvvet anlayışının ve bu anlayışın cisimleştiği sosyal örgütlenmenin Anadolu'da kazandığı özel bir biçim olarak tanımlanan Ahiliği kuran ve esnaf ile sanatkârları örgütleyen Ahi Evran Kırşehir'i Ahiliğin merkezi konumuna ulaştırmıştır. Merkez konumu Ahi Evran'dan sonra da devam eden kentte alınan kararlar oldukça geniş bir alanda etkili olmuştur. Kent 13. yüzyıl ile 15. yüzyıl arasında ev sahipliği yaptığı mutasavvıfların varlığı ile önemi kültür merkezi olma özelliğini sürdürmüştür (Kırşehir Belediyesi Stratejik Planı, 2014:19-20).

Kentin merkezine ait ilk verilere 12. yüzyılda ulaşılabilmektedir. Bu dönemde kentin, Selçuklular ve Anadolu'daki bazı beylikler arasında birkaç defa el değiştirdiği bilinmektedir. Kentin Osmanlı İmparatorluğu'na sınırlarına dahil edilmesi Fatih'in hükümdarlığı dönemine tarihlenmektedir. Kentin fiziki sınırlarının geliştiği dönem olan Selçuklu İmparatorluğu Dönemi'nde kentte zaviye, medrese, cami, mescit ve türbe işlevli yapılar, Kale merkez kabul edildiğinde doğu, kuzey ve kuzeybatı yönünde inşa edilerek ilerlemiştir (TDV İslam Ansiklopedisi, 2002:481).

Kırşehir ve çevresi Türkler' in Anadolu'ya girmesiyle yoğun Türk iskânına sahne olmuştur. Kentin bu döneme ait nüfusu konusunda kesin bilgiye ulaşılamazken 13. yüzyılın ortalarında 18.000 hâne halkının varlığından bahsedilmektedir (Noyan, 1996:191). Kent Selçuklu İmparatorluğu Dönemi'nde Anadolu'da yer alan şehirler arasında ticarî ve ekonomik açıdan önemli bir fonksiyona sahipti. Kentin Ahiliğin merkezi olması ile doğu-batı ve güney-kuzey ticaret yollarının üzerinde yer almasının önemli rolü vardır (Temir, 1989:70, TDV İslam Ansiklopedisi, 2002:483).

Kırşehir'in ticari ve ekonomik olarak önemli bir kent olması Osmanlı Dönemi'ne tarihlenen Ahilik örgütünün kurucusu olan Ahi Evran'ın kentte bulunmasıdır. 19. yüzyılın ortalarında kentte kalenin eteğinde, Uzunçarşı'da ve günümüze ulaşamayan Taşhan 'da yer alan dükkân sayısı 100'ün üzerindedir. Kırşehir 2002 Cumhuriyet Dönemi'nde vilâyet merkezi olan kentte bu dönemde inşaat, tarıma dayalı sanayi, makine ve maden işletmesi, taş işleme, yontma atölyeleri ve dokuma iş kollarında faaliyet gösteren küçük imalâthaneler bulunmaktaydı. 1960'lı yıllardan sonra yem, makarna, un, bulgur, mantar, kireç ve tuğla fabrikaları ve tesisleri kurulmaya başlanmıştır (TDV İslam Ansiklopedisi, 2002:485).

2.2. Ahi Evran Zaviyesinin Mimari Özellikleri ve Kent Kimliğine Katkısı

Tarikat mensuplarının barınma, hizmet sunma, ibadet ve tören işlevleri için kullandıkları küçük tekkeler olarak tanımlanabilen zaviye yapılarından çalışmanın konusu olan Ahi Evran Zaviyesi'nin ilk inşa tarihi bilinmemekte ancak 13. yüzyılda (1236 olabilir) ve basit bir yapı olarak kurulmuş olduğu tahmin edilmektedir. 15. ve 16. yüzyıllarda genişletilen yapı 1972 yılına kadar konut dokusu ve sokak ile sınırlanmış hazire içinde bulunan yapı bu tarihten sonra yapıların

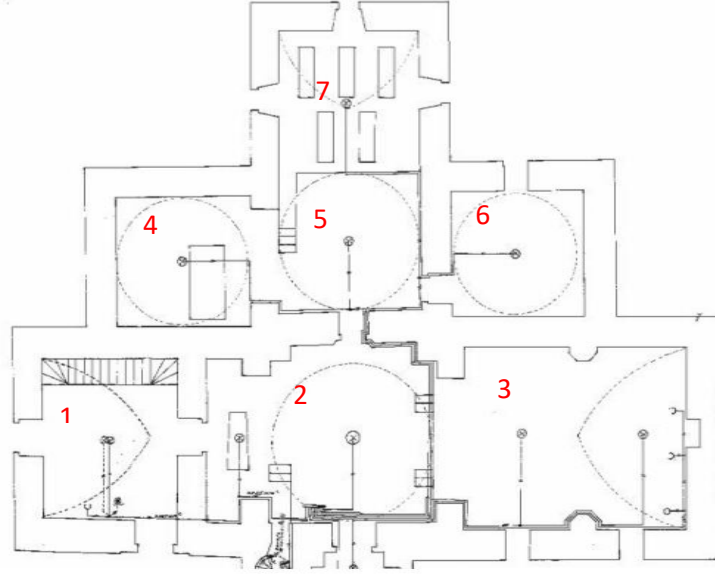
kaldırılması ile açık alan ile çevrelenir olmuştur. Ahi Evran'ın türbesinin de içinde yer aldığı yapıda ahilerin mezarları da bulunmaktadır. 15. yüzyılda Türbe ve Zaviyenin üzerine yapı eklenmiş ve genişletilmiş 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın onayı ile Ahi Evran'ın ailesinden bir şeyhin zaviye yapısına mescit ilâve ettiği bilinmektedir. Yapının farklı bölümlerinde bulunan kitabelerden ve vakıf kayıtlarından öğrenildiğine göre; 14. yüzyıldan itibaren farklı dönemlerde gerçekleştirilen tamirat, tadilat ve ilâvelerle varlığını sürdürdüğü bilinen yapının Osmanlı Dönemi'nde 1902 yılında onarım geçirmiştir. Mevcut duruma ulaşması ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1968-1972 yıllarında gerçekleştirdiği restorasyon uygulaması sonucu olmuştur (Ocak-Faroqhi, 1986:468, Maden, 2015:135, TDV İslam Ansiklopedisi, 1988:530 ve 2002:483).

Ahi Evran Zaviyesi, tarihsel süreç içinde gerçekleştirilen genişlemeler ve yapılan eklemelerle yedi mekânlı bir yapı halini almıştır. Yapının bu bölümlerini ikiye ayırmak mümkündür. İlk bölüm girişi batı cephesinde yer alan, kubbe ile örtülü giriş mekânı ile bu mekâna açılan mescit ve divanhaneden oluşmaktadır (Şekil 2'de 1, 2 ve 3 olarak numaralandırılan bölümler). İkinci bölüm ise ilk bölümün doğu cephesine yapışık yerleşmiş, orta sofa etrafında şekillenen iki hücre ve bir eyvandan oluşan türbeler yer almaktadır (Şekil 2'de 4, 5, 6 ve 7 olarak numaralandırılan bölümler). Kesme taştan yığma olarak inşa edilen yapının ana giriş kapısı işlemeli beyaz mermerdendir. Yapının kitabesinin bahçe kapısı üzerinde olduğu ancak sonraki süreçlerde cümle kapısı üzerine alındığı bilinmektedir. Yapıya ait altı adet kitabe günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu kitabelerden beş tanesi türbede bulunurken diğeri cami mihrabı üzerinde yer almaktadır. Kitabelerden sanduka üzerinde yer alanın kufi yazılı olanı özgündür. Üzerinde yapıldığı döneme ait bilgi bulunmayan kitabenin yazı şekil ve türüne bağlı olarak 13. yüzyılın son çeyreğine ait olduğu yorumu yapılabilmektedir (Ahi Ansiklopedisi, 2014:93, Maral, 2019:33).

Oldukça sade bir işçilikle bezeli olan taç kapıdan girilerek ulaşılan kubbe ile örtülü mekânın güney kısmında birkaç basamakla çıkılan kotta mescit yer almaktadır. Sivri tonoz ile örtülü mescit, batı cephesinde iki ile güneyde ise fevkanı bir pencere ile aydınlatılmıştır. Cümle giriş kapısının (taç kapı) giriş aksına göre solda ve kapıya bitişik yer alan minarenin 20. yüzyılın başlarında yapıya eklendiği bilinmektedir. Divanhane bölümünün giriş kapısı minarenin sol tarafında yer almaktadır (Şekil 2'de 1 numaralı bölüm). Divanhane bölümü günümüzde kadınlar mahfili olarak kullanılmaktadır. Sade kemerli kapı ile girilen divanhane bölümü sivri tonozla örtülü, üst katta yer almakta ve giriş mekânı ile mescit kısmına bakan yüzeyde ahşap kafes bulunmaktadır (Ahi Ansiklopedisi, 2014:94). Yapının ikinci bölümü olan türbe kısmına giriş mekânının doğu cephesinde yer alan basık kemerli kapıdan ulaşılmaktadır. Bu bölümün merkezi mekânı olan sofa kubbe ile örtülüdür (Şekil 2'de 5 numaralı bölüm). Bu mekânı çevreleyen kuzey ve güneyde yer alan kubbe ile örtülü hücreler ile beşik tonoz ile örtülü eyvan yer almaktadır (Şekil 2'de 4, 6 ve 7 numaralı bölümler). Kuzeyde yer alan sekizgen piramidal külah formu ile biten ve sofanın birkaç basamak üst kotunda bulunan türbenin Ahi Evran'a ait olduğu bilinmektedir (Maral, 2019:23). Kadınlar mahfili olarak kullanılan bölümün alt katında kuzey cephede büyük bir pencere ve üst katta yine aynı cephede daha küçük bir pencere ile mekanlar aydınlatılmıştır (TDV İslam Ansiklopedisi, 1988:530) (Şekil 2). 20. yüzyılın ilk yarısına ait fotoğraflardan yapının çevresinin konut dokusu ile çevrelenmiş olduğu ve bir haziresinin olduğu görülebilmektedir. Günümüzde yapının çevresinde bulunan yapılar çoğunluğu ticari işlevli, konut ve sağlık yapılarıdır.

Ahi Evran Zaviyesi günümüze kadar pek çok koruma uygulaması ve çevre düzenlemesi projesi kapsamında değişiklik yaşamıştır. Yapı, Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Genel Müdürlüğü tarafından 1991 yılında tescile uygun nitelikleri taşıyor olması nedeni ile tescillendiği bilinmektedir. Ayrıca zaviye 2014 yılında UNESCO tarafından Dünya Mirası Geçici Listesi'ne alınmıştır. Yapının geçirdiği onarım, yenileme, restorasyon ve çevre düzenleme projelerini sıralamak gerekirse; belgelenebilen ilk uygulamasının 1964-1972 yıllarında yapılan yenileme çalışması olduğunu söylemek mümkündür. Bu uygulamalar ile yapı bugünkü haline ulaşmıştır. Bu çalışma kapsamında yapılan sondaj ile türbenin yanında bulunan mekân aslına uygun olarak yenilenmiştir. Ahi Evran Zaviyesi'nin beden duvarlarında bulunan kalem işi süslemeler kaldırılmış, taç kapının onarımı yapılmış, üst örtüsü bakır kaplama ile değiştirilmiş ve Ahi Evran'ın Türbesi'nin alemlerinin figürü olarak yenilenmiştir (Ahi Ansiklopedisi, 2014:95, Maral, 2019:27).

Ahi Evran Zaviyesi ve çevresi 1992 yılında kurula iletilen Revizyon Çevre Düzenleme Projesi kapsamında yenilenecek çevresi farklılaştırılmıştır (Maral, 2019:26). 2002 yılında yine kurul onayı ile yapının bazı kısımlarında yenileme ve onarım çalışmaları yapılmıştır. Türbenin çatı kaplaması olan kurşun değiştirilerek yenilenmiş ve hasarlı bölümlerin onarımının yapılması sağlanmıştır. Tezyinatın zarar gördüğü kısımlara dokunulmadan boya badana işleri de yine bu uygulama kapsamında yapılmıştır. Maral (2019), çalışmasında yapım tarihinin belirlenemediği ancak 1982 tarihli bir belge ile birlikte olması nedeniyle bu tarihten önce bazı uygulamalar yapıldığı düşünülmektedir. Yapının etrafında drenaj çalışması, yapının içinde sıva, boya, badana ve kalem işi ile çürütme gibi bazı çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Yine aynı çalışmada Vakıflar Genel Müdürlüğü arşiv belgelerinde yapılan araştırmada yapının bazı özgün değerlerinin günümüze ulaşamadığına dair bilgi edinilmiştir. Yapıda yer alan pek çok kalem işi hayvan figürünün olduğu ancak bu figürlerin yapının hangi bölümünde ve yüzeyinde olduğu bulunamamıştır. Tarihsel süreçte yapılan onarımlar kapsamında bu süslemelerin üzerinin kapatıldığı ya da tahrip edildiği için yerlerine dair bilgiye ulaşılamadığı yazılmaktadır (Tay, 2010:25, Maral, 2019:26-27).

Şekil 2. Yapının Plan Şeması

Kaynak: Maral, 2019:93.

Ahi Evran Camisi, kentin ibadet işlevi için aktif olarak kullanılan yapısıdır. Günlük ibadet işlevleri, ramazan ayında ve diğer dini anma ve kutlama günlerine özel ibadet (kuran kursu, kuran okuma, teravîh namazı vb.) işlevleri için de sıklıkla kullanılmaktadır. Bunun yanında Ahi Evran'a ait türbenin bulunması nedeniyle yapının kullanıcılara türbe ziyareti için de olanak sunmasını sağlamaktadır. Günümüzde yapıyı çevreleyen açık alan ve kapalı mekânlar yapı çevresinin ibadet işlevi dışında da kullanımına olanak tanımaktadır. Yapı, çevre ve kullanıcı bileşenlerinin ilişkisinin kent kimliği kapsamındaki önemi göz önüne alındığında Ahi Evran Camisi, çevre ve işlevlerin kimliği kuvvetlendirici etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Ahi Evran Meydanı ve Kentsel Tasarım Projesi kapsamında caminin batı cephesinde şekillendirilen meydan ve meydanı çevreleyen sosyo-kültürel işlevler için tasarlanan kapalı mekânlar sundukları farklı ve kapsayıcı işlevler ile alanın kullanım yoğunluğunu ve ilişkisini artıracak niteliktedir. Ahi Evran Camisi'nin kent içindeki konumu kullanıcının yoğun kullandığı sirkülasyon aksı içinde yer almaktadır. Kentin merkezi olarak kabul edilebilecek Cacabey Meydanı ve Kentpark arasında ve kentin ticari merkezinde yer alması nedeniyle kentin çekim merkezi olma özelliği taşımakta ve kullanım sıklığı artmaktadır.

Dinin yapıların işlevi ve toplumda gördüğü kabul oranında gereği kullanıcının manevi hissiyatında oluşturduğu etki nedeniyle kullanıcı algısında daha farklı bir yere konabilir. Bu kapsamda kullanıcının Ahi Evran Camisi'ne yüklediği anlam ve değer yapıyı kent kimliği bağlamında tekilliştirecek niteliğe ulaşmaktadır. Ahi Evran Camisi kentlinin yapıyı ve çevresini çeşitli işlevler için kullandığı, kullanıcının sahiplenme ve anı değeri oluşturmasında etkili olması, özgün mimari ve mekânsal özellikleri ile kentin tekilliğini sağlama konusunda etkili olduğu kentin önemli kimlik öğeleri arasında yer almaktadır. Lynch (1973), kentsel dokuyu oluşturan elemanlar arasında yapılar, yollar, açık alanlar, yeşil alanlar ve kentsel donatı elemanlarından bahsetmektedir. Kentin simgesel özelliğini taşıyan, kentsel bellekte kolay yer edebilen ve aynı zamanda işaret ögesi olma özelliğine sahip mimari öğeler kentin kimliğine önemli katkılar sunmaktadır. Bu kapsamda Kırşehir'in manevi değerleri arasında yer alması, kentin yapılı çevre bileşeni olarak yapı ve açık/yeşil alanlara sahip olması, yapının mimari niteliği ve özel mekânsal kurguya sahip olması ve kentte işaret ögesi olma özelliğini taşıyor olması nedeni ile Ahi Evran Camisi'nin kent kimliğine sağladığı katkı önemli olmaktadır.

Yapının kentin erişilebilir, fark edilebilir ve görülebilir noktasında yer alması, yaya ve araç yolları ile kuvvetli ilişkisinin bulunması ve buna bağlı olarak yoğun yaya kullanımının olduğu alanda yer alması, çevresinde bulunan diğer odak noktaları ile fiziksel ilişkisinin bulunması gibi özellikler yapı ve çevresinin kent kimliği ile ilişkisini kuvvetlendiren nitelikler olarak sıralanabilir. Her yıl Ahilik Haftası olarak kutlanan ve program kapsamında yer alan Ahi Evran Camisi ve çevresinin, Ahi Evran Meydanı ve Kentsel Tasarım Projesi ile kazandırılan yeni işlevler ve faaliyetlerle kent kimliğini etkileyecek yeni ritüellere ev sahipliği yapacağı düşünülmektedir.

3.Bulgular

Ahi Evran Camisi ve çevresi literatür taramasından elde edilen görseller üzerinden yapının tarihsel süreçte yaşadığı fiziksel durum değişimi, kullanımının durumu analiz edilerek yorumlanmaya çalışılmıştır. Yapı ve çevresinin değişim sürecine kısa

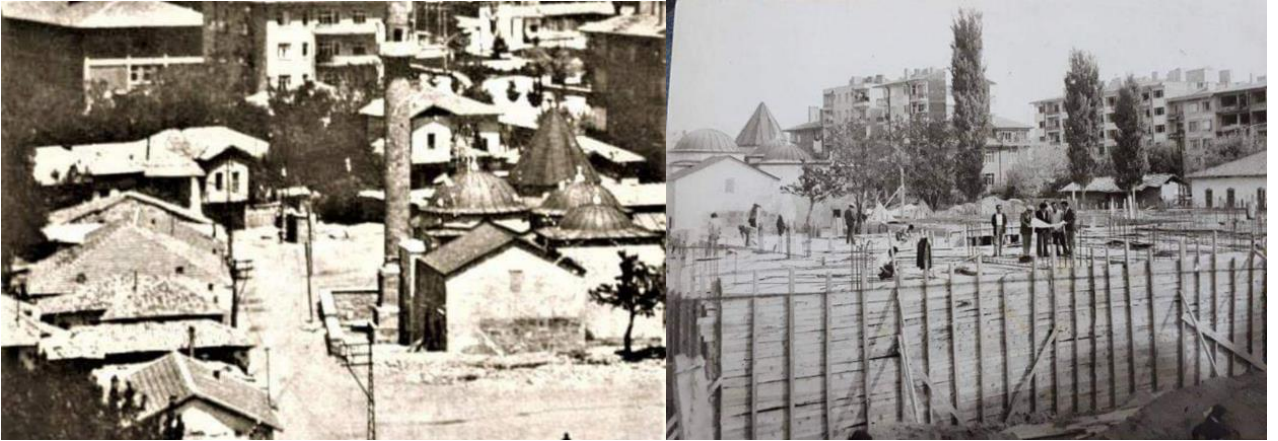
sürekli periyotlarda tanıklık edilmiş olunması ve mevcut durumun gözlemlenmesi yöntemiyle kullanım düzeyi ve kent kimliği ilişkisi kurgulanmaya çalışılmıştır. Yapının fiziksel durumu, çevresinin niteliği ve kullanım düzeyini okuyabildiğimiz en eski tarihli verileri 1940'lı yıllara ait görsellerdir. Yaşanan değişim ve dönüşüm bu tarihe ait görsellerden başlayarak günümüze kadar ulaşan kronolojik sıralanan görseller üzerinden tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu tarihlerde yapı ve yakın çevresinin bakım/onarım ve koruma uygulamaları konusunda yeterli faaliyetlerin yapılmadığını gösterir niteliktedir. İçinde bulunan şartlar ve koşullar nedeni ile bakımsız halde olan yapı ve çevresinin toplanma, buluşma ve geçiş işlevleri için oldukça sınırlı kullanımı olduğu düşünülmektedir. 1950'li yıllarda ibadet işlevinin devam ettiği düşünülen yapının çevresinde görece büyük açıklığı tanımsız açık alan olarak kullanılmaya devam etmektedir. Şekil 3.'de sunulan görsellerden yapının bu tarihlerde konut işlevli yapılarla çevrili olduğu, dönemin kentsel mekân ölçeğine uygun şekilde mahalle camisi olarak kullanımının devam ettiği düşünülmektedir (Şekil 3). Yapı ve çevresinin değişim ve dönüşüm süreci içinde kullanıcı ile sürekli etkileşim içinde olması, kullanıcının kente ve mekâna yüklediği anlamın tanımlanmasına ve kentin sosyo-kültürel yapısını biçimlendirmeye katkı sağlamaktadır.

Şekil 3. İlk İki Fotoğrafın 1940'lı Yıllara, 3. Fotoğraf 1942 ve 4. Fotoğraf 1950 Yılına Aittir

Kaynak: Maral, 2019:29,30, Eski Kırşehir Fotoğrafları, 2021.

1942 yılına ait fotoğraftan yapının haziresi olduğu açıkça okunabilmektedir. Süreç içinde hazirenin yapının bahçesi olarak şekillendiği ve yol kotundan düşük kotta bulunduğu görülmektedir. Bahçe mekânının bu dönemde sosyalleşme işlevleri için kullanıldığı düşünülmektedir. Ancak yapının doğu cephesinde yer alan açık alanın herhangi bir kullanıma uygun olmaması alanı tanımsız kılmaktadır. 1950 yılına ait fotoğraftan Ahi Evran Türbesi'nin üst örtüsünün sekizgen külah olarak kapatıldığı görülmektedir. Bu da bize bu tarihlerde tescilli olmayan yapının bakım onarımının yapıldığını düşündürmektedir. Yine aynı fotoğrafta yapının çevresinde yer alan konut dokusunun niteliği çevrenin fiziksel iyileşmesi konusunda uygulamalar gerçekleştirildiğini düşündürmektedir.

Şekil 4. 1960 ve 1975 Yıllarına Ait Fotoğraflar

Kaynak: Eski Kırşehir Fotoğrafları, 2021.

Kentlerin gelişim sürecinde yapı yoğunluğunda yaşanan artış ve fiziksel çevrenin farklılaşması kentlerde anıtsal yapıların çevrede taşıdığı anlamı ve kentin kimliğini etkileyen faktörlerdir. 1960 yılına ait fotoğraftan yapının çevresinde şekillenen konut dokusundaki artış okunabilmektedir. Yol akslarının daha belirgin olduğu fotoğrafta Ahi Evran Camisi'nin çevresinin değiştiği görülmektedir. Yapının gerçekleştirilen bakım ve onarım çalışmaları ile kentin kimliğine sağladığı katkının kuvvetlenmiş olduğunu söylemek mümkündür. 1975 yılına ait fotoğraftan yapının çevresinde apartman bloklarının yükselmiş olması, kentin gelişim süreci hakkında fikir verir niteliktedir (Şekil 4). Yapı ve çevresinin yaşadığı fiziksel iyileşmenin, yapının kullanım yoğunluğunu arttırdığı ve buna bağlı olarak kullanıcıda sahiplenme, aidiyet ve anı değerlerini kuvvetlendirme kapsamında öneminin arttığını söylemek mümkündür.

Şekil 5. 1980'li ve 1990'lı Yıllara Ait Fotoğraflar

Kaynak: TDV İslam Ansiklopedisi, 1988:530, Eski Kırşehir Fotoğrafları, 2021.

Şekil 6. 1980'li ve 1990'lı Yıllara Ait Fotoğraflar

Kaynak: Eski Kırşehir Fotoğrafları, 2021, TDV İslam Ansiklopedisi, 2002:481.

Ahi Evran Camisi'nin 1980 ve 1990'lı yıllar arasında tarihlenen fotoğraflarda, kentin kimliği adına taşıdığı anlam ve değerin arttığı ve kullanıcının bu alanı kullanması yönüne bazı kentsel kararların verildiği düşünülmektedir. Yapının güney yönünde bulunan Ahi Çarşısı ve kuzey yönünde bulunan Kültür Merkezi ile kullanıcının Ahi Evran Camisi'ni ve çevresini daha sık kullanılan mekânlar olmasını sağlamaktadır. 1940'larda yapı konut dokusu ile çevrelenmiş durumda iken bu tarihlerde ticaret ve bazı kültürel işlevlerin de yapı çevresinde şekillenmeye başladığı görülmektedir. Bu tarihlerde yapının çevresinin kentsel açık alan olarak kullanımına yönelik peyzaj düzenlemeleri ve çevresinin açılması yapının kullanıcı tarafından fark edilmesini kuvvetlendirdiği düşünülmektedir. Ancak yapının çevresinde sert zemin lehine açık alanın şekillendirilmiş olduğu fotoğraftan yola çıkarak yapının alanı sadece geçiş için kullandığı düşünülmektedir. Bu durumun yapının çevresindeki alanın kentsel açık alan olarak kullanımının niteliğinin bozucu olduğu düşünülmektedir. Yapının sert zemin yoğunluğunun 1980 ve 1990'lı yıllara ait fotoğrafların çoğunluğunda araç trafiği ve park yerinden uzak yaya odaklı kararların uygulandığı düşünülmektedir. Yapının kentsel açık alan ve yeşil doku içinde yer alması adına verilen kararların kentin kimliği ve silüetinin korunması kapsamında önemli olduğu düşünülmektedir (Şekil 5 ve 6). Yapıyı çevreleyen alanda peyzaj içinde yer alan kentsel mobilya elemanlarının da açık alan kullanımını desteklemek ve kent kimliğini belirlemede etkili olması adına önemli kentsel tasarım kararlarıdır. Ancak kentsel mobilya elemanlarının yetersiz oluşu ve gereken çeşitlilikte olmayışı alanın kent kimliğine sağlayacağı potansiyel katkı olumsuz etkilemektedir. Yapının kent kimliğine sağladığı katkı kapsamında okunabilirliği, kentin tekilliğini vurgulaması ve farklılığını ortaya koyması kapsamında değerlidir. Yapının sadece sert zemin ile çevrelenmiş olduğu ve peyzaj düzeni ile farklılaştırıldığı görsellerden kullanım durumunu açıkça okumak mümkün olabilmektedir. Bu kapsamda yapının sert zemin ile çevrelediği görselden açık alan işlevinin oldukça sınırlı olduğunu ve yapıyı açık alan kullanımının desteklediği fikrinin zayıflığını söylemek mümkündür.

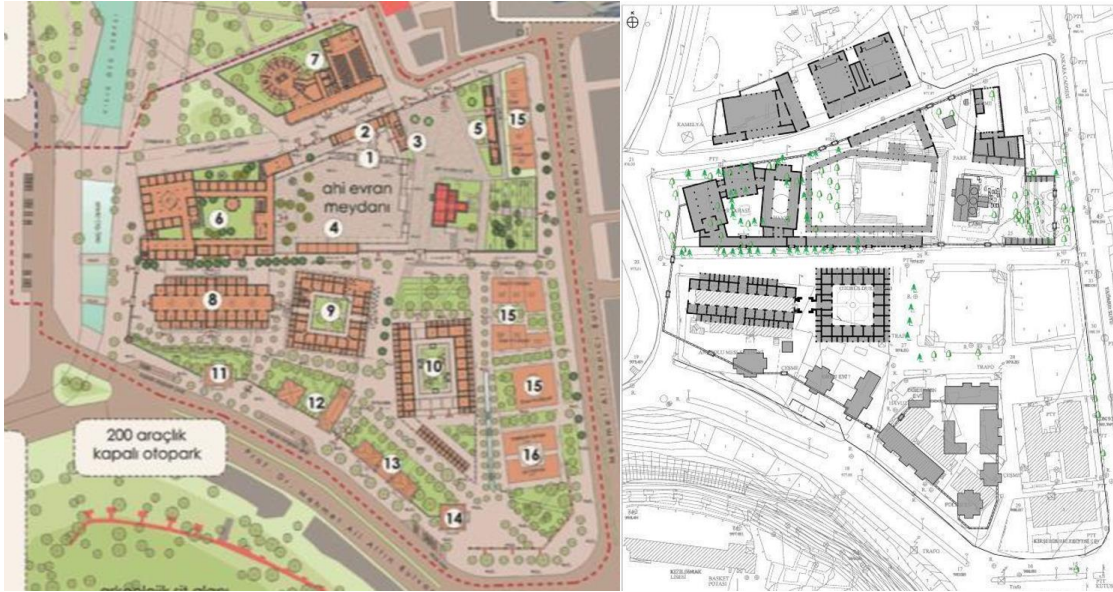
Çalışma alanı olarak seçilen yapının tarihsel süreçte inancın gereği toplu ibadet mekânı olması, kullanıcının kültürel ve manevi değerinin yansıtması konusunda taşıdığı önem ve yapının konumu ve işlevine bağlı olarak farkındalığın artmış olabileceği düşünülmektedir. Kronolojik olarak yapının değişimini gözlediğimiz fotoğraflarda süreç içinde yapı ve çevresinin kullanım yoğunluğunun arttığı görülmektedir. Yapıyı çevreleyen açık alanın sadece geçiş için kullanıldığı dönemlerin yanı sıra farklı işlevlere de olanak verecek düzenlemeler ile kullanıcının daha sıklıkla kullandığı açık alan haline dönmüştür.

21. yüzyılın başına tarihlenen fotoğraflarda yapının kent merkezinde, Stadyum, Kale, Cacabey Meydanı ve ticari merkezin içinde yer alıyor olması nedenleri ile kullanım yoğunluğunda artış yaşandığı ve kentin kimliğini kuvvetlendirecek uygulamalar kapsamında değerlendirildiğini söylemek mümkündür. Ahi Evran Camisi bahsedilen tarihlerde ibadet, kuran kursu, Ramazan aylarında teravih namazı gibi işlevlerle kullanılırken yapıyı çevreleyen açık alanın buluşma, dinlenme, toplanma gibi farklı pek çok işlevle kullanıldığını söylemek mümkündür. Yapının doğu yönünde yer alan çay ocağı alanının yeme içme işlevi ile de kullanımına olanak verirken ağaçlık alanda oturmak, sohbet etmek, dinlenmek, oyun oynamak ve bisiklete binmek gibi açık alan aktivitelerinin gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür (Şekil 7).

Şekil 7. 21. Yüzyılın Başlarına Ait Fotoğraflar

Kaynak: Eski Kırşehir Fotoğrafları, 2021, Yılmaz, 2006:90, Gezenbilir, <https://www.gezenbilir.com/konu/kirsehirde-gezilecek-yerler-ve-kirsehir-gezisi-temmuz-2010.78189/> Erişim Tarihi: 11.04.2021.

Şekil 8. 21. Ahi Evran Meydanı ve Kentsel Dönüşüm Taslak Projesi

Kaynak: Gülcan, 2019:67,74.

Ahi Evran Camisi'nin günümüze ulaşan haline 2013-2014 yıllarında Kırşehir Belediyesi önderliğinde başlatılan Ahi Evran Meydanı ve Kentsel Dönüşüm Projesi uygulaması sonucu ulaştığını söylemek mümkündür. Bu projenin uygulanması ile yapı özgününden farklı olarak külliye adı ile tanımlanmaktadır. Gerçekleştirilen uygulama kapsamında yapının çevresi hazırlanan proje kapsamında yapının giriş kısmında şekillenen meydan ve meydanın farklı işlevli yapı grupları ile çevrelenerek külliye olarak adlandırılmaya başlamıştır. Sosyal ve kültürel işlevler ile kullanılması amaçlanan bu yapı gruplarından bazılarının inşaatının henüz tamamlanmamış olması ve bazı birimlerin de günümüzde henüz işlevlendirilmemesi ve 2020 yılında başlayan pandemi nedeni ile kullanım dışı kalmıştır. Tasarlanan çevre düzeni projesi 4 etapta planlanan ve meydanın etrafında şekillenen külliye birimlerinin geleneksel el sanatlarına yönelik kurs birimleri olarak kullanılması öngörülmektedir. Zanaatkarlar Çarşısı, Ahi Kütüphanesi, Ahilik ve Astronomi Müzesi, Arasta, Ahilik

Haftası Kutlamaları Meydanı, Ahilik Araştırma Merkezi ve Butik Otel gibi birçok işlevin birlikte yer aldığı proje Kentpark ile oldukça yakın konumda ve sıklıkla kullanılan alanda yer almaktadır (Şekil 8).

Her yıl düzenli olarak gerçekleştirilen Ahilik Haftası Kutlamalarında, yapının çevresinde açık alan yer alması ile Ahi Evran Camisi ve çevresi aktif olarak kullanılmaktadır. Türbe ziyareti ile başlayan kutlamalarda sergi, panel, gösteri, konser gibi aktiviteler gerçekleştirilmektedir. Ayrıca kitap fuarı, Ahi Pilavı ve Ahi Helvası ikramı, Mehteran Gösterisi, Halk Oyunları Gösterisi ve Şed Kuşanma Töreni gibi faaliyetler de yer almaktadır. Kentin kültürel miras değeri olan Ahilik Haftası Kutlamalarının yapı ve çevresi ile kurduğu ilişkinin kullanıcının kültürel değerleri tanınması ve sahiplenmesinin yanı sıra yapı ile kurduğu anlam ve bağın kuvvetlenmesine katkı sağladığı düşünülmektedir.

Kentin en sık kullanılan camisi olarak tanımlanabilecek olan Cacabey Camisi'nin bu çalışmanın hazırlandığı dönemde restorasyon çalışması nedeni ile kapalı olması Ahi Evran Camisi'nin vakit namazlarında ve cenaze namazlarında daha sıklıkla kullanılmasını sağlamıştır (Şekil 9).

Şekil 9. 2019 Yılına Ait Fotoğraflar

Kaynak: Yazar Arşivi, 2019.

Sonuç ve Değerlendirme

Ahi Evran Camisi'nin kent kimliği kapsamında ele alındığı bu çalışmada kentlerin tarihi ve kültürel kimliğini yansıtan eski eser yapıların korunuyor ve yaşatılıyor olmasının kent ve kullanıcı için büyük önem taşıdığı belirlenmektedir. Kentlerin tekilliğinin ve kültürel ayak izinin devamlılığının sağlanmasında etkili olan yapıların kullanımının devam ediyor olması kent kimliğinin sürekliliğinin sağlanmasında oldukça etkilidir. Bu kapsamda Ahi Evran Camisi'nin 20. yüzyılın başlarında oldukça harap durumdayken günümüzde kentin sıklıkla kullanılan ibadet yapısı ve farklı işlevlerle kullanılan açık alanı ile kente özgünlük değeri kazandırmaktadır. Yapı ve çevresinin tarihsel süreçte farklı uygulamalar ile kullanımının çeşitlendiği görülmektedir. Yapının konut dokusu ile çevrili olduğu 1940'lı yıllardan bugüne yaşadığı değişim ile oldukça az sayıda konut işlevi günümüze ulaşmıştır. Günümüzde ticari, rekreatif, sağlık ve kültür işlevli yapılarla çevrili olması farklı profilde kullanıcıların alanı kullanmasına olanak vermektedir. Başka bir deyişle yapı ve çevreleyen alanda işlev çeşitliliğinin fazla olması nedeniyle yapının mahalle camisi olmaktan çıkıp kentinin farklı işlevlerle kullanımına açık hale gelmiştir. Yapının konumu itibarıyla kullanıcının sıklıkla kullandığı mekânlar arasında kalıyor olması yapıyı kullanıcı belleğinde aktif tutmaktadır.

Tarihsel süreçte yapıda gerçekleştirilen koruma uygulamaları ve çevre düzenlemeleri yapının adından sıklıkla bahsettirmektedir. 2013-2014 yıllarında uygulamasına başlanan Ahi Evran Meydanı ve Kentsel Tasarım Projesi bu uygulamaların en sonuncusu olarak kabul edilebilir. Proje, özgün olmayan külliye işlevinin yapıya eklenmesi, cephe tasarımında kullanılan öğeler ve kapladığı alan konularında eleştirilebilir durumdadır. Ancak kentin önemli kutlamaları arasında yer alan Ahilik Haftası Kutlamalarına kolaylık sağlayacak mekânlar barındırıyor olması önemlidir. Proje ile Ahilik Haftası kapsamında yapının önünde gerçekleştirilen aktivitelerin kullanacağı alanın genişlemesi ve izleyiciye daha geniş alan sunuyor olması olumlu olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında külliye işlevinde yer alan Zanaatkârlar Çarşısı, Ahi Kütüphanesi, Ahilik ve Astronomi Müzesi, Arasta, Ahilik Araştırma Merkezi ve Butik Otel gibi işlevler ile kullanıcı profiline yaşanacak değişim ve çeşitlilik yapı ve çevresinin sosyal dokusunu da zenginleştirecek niteliktedir. İyileşen ve niteliği artan fiziksel yapının sosyal yapıya da katkı sağlayacağı fikri ile uygulanan projenin fiziksel iyileşmeyi sağlayacağı düşünülmektedir. Buna bağlı olarak yapı ve alanın sosyal yapısının niteliğinin de artacağı beklenmektedir.

Kentsel belleğin oluşması ve şekillenmesinde yerleşimin sahip olduğu kültürel ve tarihi birikim önemli yer tutmaktadır. Bu kapsamda kentlerin kültürel birikimlerinin fiziksel yansıması olan anıtsal yapılar kullanıcının kente aidiyet hissetmesi ve kenti sahiplenmesi konusunda önemlidir. Tarihsel süreçte pek çok uygarlığa ev sahipliği yapan, Selçuklu Kenti ve Ahilik Kültürünün merkezi olarak tanımlanan Kırşehir kenti ve Ahi Evran Camisi için de bu uygarlıkların izleri kullanıcının belleğinde ve kent kimliğinde yer oluşturmaktadır. Selçuklu İmparatorluğu Dönemi'nden bu yana kentte varlık gösteren ve kentin değişip dönüştüğü süreçte farklılaşarak değişen Ahi Evran Camisi'nin tarihsel süreçte taşıdığı kültürel ayak izi oldukça önemlidir. Yapının tarihsel süreçte varlık gösterdiği dönemlerin kültürel birikimini günümüze ulaştıran yapı olması ve kentin tekilliği ve diğerlerinden farklı kılma özelliğini sağlama kapsamında Ahi Evran Camisi önemli yer tutmaktadır.

Tarihsel süreçte farklı uygulamalar ile değişen ve dönüşen alanın mevcut durumu özgün işlev ve büyüklük konularında eleştirilebilir niteliktedir. Ancak kentin önemli eseri olan yapının mevcut durumda hala ayakta olması ile özgün işlevi olmasa da kullanımının devam ediyor olması kent kimliğine sağladığı katkı adına önemli olarak değerlendirilmektedir. Fotoğraflardan kronolojik olarak takip ettiğimiz yapı ve çevresinin her dönemde kullanılıyor olduğu görülmektedir. Ancak kullanımın işlevi ve çeşitliliği konusunda süreç içinde oldukça farklı aktivitelerin yer almaya başlaması kullanıcı gruplarının çeşitlenmesi ve yoğunluğun artması adına yapının lehine verilmiş kararlar olarak değerlendirilmektedir.

Ahilik Haftası Kutlamaları kapsamında belirlenen faaliyetlerin bazılarının yapı ve çevresindeki açık alanda gerçekleştiriliyor olması yapı ve çevresinin vurgulanması ve belleğin canlı tutulması kapsamında etkili olduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda Ahi Evran Meydanı ve Kentsel Dönüşüm Projesinin yapının açık alanı (meydan) ve meydanla ilişkili pek çok işlevli kapalı mekânın kullanımının sağlanması ve işlev çeşitliliğine bağlı olarak alanın kullanım yoğunluğunun artması sağlanmış olacaktır. Bu çalışma ile kentin önemli kimlik verilerinden olan Ahi Evran Camisi'nin kentin gelişiminin devamında yaşayacağı değişim ile kente ve kullanıcıya sağlayacağı katkının belirlenmesine altlık oluşturması öngörülmektedir.

Kaynakça

- Önem, B., & Kılıçaslan, İ. (2005). Haliç Bölgesinde Çevre Algılama ve Kentsel Kimlik. *İtü Dergisi/a. Mimarlık, planlama ve tasarım*, 4(1), 115-125.
- Lynch, K. (1973). *Kent İmgesi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ulu, A., & Karakoç, İ. (2004). Kentsel Değişimin Kent Kimliğine Etkisi. *Planlama Dergisi*, 2004(3), 59-66.
- Eryazıcıoğlu M. E., & Markoç, İ. (2014). Kentsel Kimlik ve Kentsel projeler Bağlamında Kimliksizleşme Sorunu, İstanbul Örneği. *1.Uluslararası Kentsel Planlama Mimarlık Tasarım Kongresi*, 1.49-61.
- Diker, M., & Erkan, Ç., N. (2017). Kent Kimliğinde İbadet Yapıları: Antakya Örneği. *Planlama Dergisi*, 2(2), 180-192.
- Seamon, D. (Ed.). (2014). *Place Attachment and Phenomenology The Synergistic Dynamism of Place. Place Attachment Advances in Theory, Methods and Applications*. USA: Routledge.
- Ujang, N. (2012). Place Attachment and Continuity of Urban Place Identity. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 49(2), 156-167.
- Es, M. (2007). *Kent üzerine Düşünceler*. İstanbul: Okutan Yayıncılık.
- Örer, G. (1993). *İstanbul'un Kentsel Kimliği ve Değişimi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.T.Ü, İstanbul, TR.
- Tekeli, İ. (1991). *Kent Planlaması Konuşmaları*. Ankara: TBMM Mimarlar Odası Yayınları.
- Lewicka, M. (2008). Place Attachment, Place Identity, and Place Memory: Restoring the Forgotten City Past. *Journal of Environmental Psychology*, 28(3), 209-231.
- Güvenç, B. (1991). Kentlerin Kimliği ve Antalya Örneği Üzerine Notlar, Öneriler, Örnekler. *Mimarlık Dergisi*, (1), 19-28.
- Cheshmehzangi, A. (2014). Spatial Syntagma and Identity of a Place: Sensing, Relating to, and Knowing a Place. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, (24), 799-810.
- Yıldırım Yılmaz D. ve Yetim Ş. (2020). Dini Yapılar ve Kent Kimliği İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme: Trabzon Örneği, *İdealkent*, 31(11), 1856-1881).
- Relph, E. C. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion Limited.
- Maral, K. (2019). *Kırşehir Ahi Evran Camii Süslemeleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir, TR.

- Kırşehir Belediyesi Stratejik Planı 2015-2019, (2014). Kırşehir: SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık.
- TDV İslam Ansiklopedisi. (2002). *Kırşehir* (Cilt 25, s. 481-485). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Noyan, B. (1996). *Hacı Bektaş Veli Manzûm Vilâyetnâmesi*. İstanbul: Can Yayınları.
- Temir, A. (1989). *Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur el-Dîn'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ocak, A. Y. ve Faroqi, S. (1986). "Zaviye". İslam Ansiklopedisi. XIII. İstanbul. 468 476. Osmanlı Yer Adları-II Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556) (Şam ve Halep Dahil). (2013). Ankara.
- Maden, F. (2015). Kırşehir Şer'iyye Sicillerinde Ahi Evran ve Ahi Mesud Zaviyeleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (76), 133-146.
- TDV İslam Ansiklopedisi. (1988). *Ahi Evran Zaviyesi* (Cilt 1, s. 530-531). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ahi Ansiklopedisi. (2014). *Ahi Evran Zaviyesi* (Cilt 1, s. 93-95). Ankara: T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı.
- TAY, L. (2010). *Kırşehir Merkez Türbeleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, TR.
- Eski Kırşehir Fotoğrafları. (2021, Apr 18). Facebook. <https://www.facebook.com/groups/eskikirsehirfotografalari/media>
- Yılmaz, A. (2006). *Küçük Asya'nın Kır-Şehri*. Kırşehir: SFN Televizyon Tasarım Yayıncılık.
- Gülcan, M., E. (2019). *Bir Mimarî Sadânın Peşinde: Ahi Evran Külliyesi'nin Artikülasyonları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, TR.

Extended Abstract

Aim and Scope

The building, which is located in the center of Kırşehir, whose original function is the zawiya and which is called Ahi Evran Mosque today, was chosen as the subject of the study. In addition to the worship function of the monumental structures, the usage of open spaces of mosques like socialization, meeting, gathering etc. have been evaluated in the Ahi Evran Zawiya.

Kırşehir Ahi Evran Zawiya is located very close to Cacabey Square, which is accepted as the center of the city. The surroundings of the mosque are frequently used by pedestrians moving from Cacabey Square to Kent Park and in the opposite direction for passage, rest, worship, chat, service spaces. Accordingly, this building and its open spaces, located in the center of the city and contributing significantly to the urban identity, have been determined as the study area.

The aim of the study is to reveal the differentiation created by the change, transformation and conservation practices of Ahi Evran Zawiya and its environment until today. It is aimed to question the relationship of the building, which is one of the important historical artifacts of the city, the practices and studies carried out with the urban identity and its contribution to the identity. The effect of the change of physical structure on the social structure has been tried to be questioned specifically for the zawiya. The change and transformation of the building and its surroundings have been tried to be documented with photographs dated to the beginning of the 20th century. Determining the urban memory and memory value of the zawiya and its surroundings dated to the Seljuk Period is one of the goals of the study. The new functions and open space usage of Ahi Evran Zawiya with the Ahi Evran Square and the Urban Transformation Project were also tried to be questioned.

Methods

Documentation, analysis, synthesis and evaluation methods were used within the scope of the study. The building and its surroundings' was architectural value tried to be documented from written sources and from the early 20th century photographs. The situation analysis of the building was tried to be made by examining the photographs belonging to different dates. Synthesis has been achieved through the changes by the user's experienced with open space and the mosque. The contribution of the Ahi Evran Square and the Urban Transformation Project, which started to be implemented, to the urban identity has been tried to be evaluated. In addition, the fact that the building is located on the direction of intensive use of pedestrian circulation in the city due to its location increases the density of indoor and outdoor use of the building. Accordingly, the level of enabling the use of the building's spaces for all age groups has been discussed.

Findings

In this study, it has been determined that the preservation of ancient buildings reflecting the historical and cultural identity of the cities is of great importance for the city and the user. The fact that the buildings, which are effective in ensuring the singularity of cities and the continuity of their cultural footprint, are included in the daily life practices of the user is very effective in ensuring the continuity of identity. In this context, while the Ahi Evran Zawiya was quite devastated at the beginning of the 20th century, today the city's frequently used worship structure and open space used for different functions give the city a value of originality. It is seen that the use of the building and its surroundings with different applications in the historical process has diversified. Since the 1940s, when the building was surrounded by a residential texture, it has reached quite a few housing functions with the change it has experienced. Today, the fact that it is surrounded by commercial, recreational, health, and cultural structures enables users with different profiles to use the area. In other words, it opened the building and its surroundings from being a neighborhood mosque to the use of citizens. Due to the location of the building, it is among the spaces that the user frequently uses, keeping the building active in the user memory.

Conservation practices and environmental arrangements carried out in the building in the historical process frequently mention the name of the building. The Ahi Evran Square and the Urban Transformation Project, which started to be implemented in 2013-2014, can be regarded as the last of these applications. The project can be criticized for the addition of the unoriginal complex function to the building, the elements used in the facade design, and the area it covers. However, it is important that the city has places that will facilitate the Ahilik Ceremony, which are among the important celebrations of the city. With the project, the expansion of the area to be used by the activities carried out in front of the building within the scope of Ahilik Ceremony and the fact that it offers a wider area to the audience can be evaluated positively. In addition, the changes and diversity that will be experienced in the user profile with functions such as Craftsmen Bazaar, Ahi Library, Ahi and Astronomy Museum, Arasta, Ahi Research Center and Boutique Hotel, which function as a kulliyeh, will enrich the social texture of the building and its surroundings. It is thought that the project, which is implemented with the idea that the healing and increasing physical structure will contribute to the social structure, will provide physical recovery. Consequently, the quality of the building and the social structure of the area is expected to increase.

Conclusion

The cultural and historical background of the settlement has an important place in the formation and shaping of the urban memory. In this context, monumental buildings, which are the physical reflection of the cultural accumulation of the cities, are important for the users to feel belonging to the city and to own the city. For Kırşehir, which has hosted many civilizations in the historical process and defined as the center of the Seljuk City and Ahi Culture, the traces of these civilizations create a place in the user's memory and urban identity.

The cultural footprint of the structure, which has existed in the city since the period of the Seljuk Empire and changed and changed in the process of changing and transforming the city, is very important in the historical process. Ahi Evran Zawiya has been an important place in terms of being the building that brings the cultural accumulation of the periods in which it existed in the historical process to the present day, and provides the singularity of the city and its distinction from the others.

The current state of the field, which has changed and transformed with different applications in the historical process, can be criticized in terms of original function and size. However, the fact that the building, which is an important work of the city, is still standing and its use continues, although it does not have an original function, is considered important in terms of its contribution to the urban identity. It is seen from the visuals that the building and its surroundings that we follow chronologically are used in every period. However, the fact that quite different activities take place in the process regarding the function and diversity of use is considered as decisions made in favor of the building in order to diversify the user groups and increase the density.

The fact that the activities determined within the scope of Ahilik Ceremony are carried out in the building and its surrounding open area is considered to be effective in emphasizing the structure and its surroundings and keeping the memory alive. In this context, it will be ensured that the Ahi Evran Square and the Urban Transformation Project will be included in the daily life practices of the user by ensuring the use of the open area (square) of the building and the indoor space with many functions associated with the square.

İnternet Gazeteciliğinde "Son Dakika" Başlığıyla Atılan Tık Tuzaklı Haberlerin Etik Çerçeveden İncelenmesi

Investigating The Click-Bait News With The Headline "Breaking News" in Internet Journalism within An Ethical Perspective

İrem Yeniceler Kortak¹

Öz

Medya; yazılı, işitsel ve görsel basın yayın organlarını kapsayarak bilgi akışını sağlayan bir kavramı ifade etmektedir. Medyanın içerikleri de hem bulunduğu ortama hem de var olan teknolojik altyapılara bağlı olarak birbirlerinden farklılaşmaktadır. Özellikle internet alt yapısının sağladığı dijitalleşme durumu medya ürünlerinin farklı özelliklere, kullanılış biçimlerine sahip olabilmesinin önünü açmıştır. Bu durum, yeni medya olarak tabir edilen kavramı ortaya çıkardığı gibi aynı zamanda geleneksel anlamdaki medyanın da sıklıkla sınanmasını getirmiştir. Medyanın sahip olduğu etik ilkeler ise bu noktada her iki medya için de geçerli olmaktadır. İnternet teknolojilerinin gelişmesinin paralelinde haber atlatma ve daha fazla tık alabilme amacıyla yapılan tık tuzaklı haberler, etik ilkeler göz önüne alınarak düşünüldüğünde bilinen anlamda haber kavramının kapsamı ve amacıyla ters düşmektedir. Bu doğrultuda çalışmada haber kavramının etimolojisi ve medyada etik kavramı geçmişten günümüze ele alınarak tık tuzaklı haberlerin bağlı olduğu altyapı kapsamında Hürriyet, Milliyet ve Mynet platformlarının Twitter hesaplarında attıkları tık tuzaklı şekilde oluşturulan son dakika tweetleri veri kazıma yöntemi ile çekilerek incelenmiş ve incelenen tweetler içerik analizine tabi tutulmuştur. Elde edilen tweetlerin etik ilkelerle olan bağlılığının tespit edilmesi ise Basın Ahlak Yasası, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti ve Basın Konseyi tarafından belirlenen etik ilkeler ve Medya Etik Kurulu'nun yayınladığı İnternet Gazeteciliği Deklarasyonu temel alınarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnternet Gazeteciliği, Son Dakika, Tık Tuzağı, Etik

Abstract

Media; it refers to a concept that provides information flow by covering all written, audio and visual media organs. In particular, the digitalization situation provided by the internet infrastructure has paved the way for media products to have different features and ways of use. This situation not only revealed a concept called new media, but also brought the traditional media to be tested frequently. The ethical principles of the media are valid for both media at this point. In parallel with the development of internet technologies, click-bait news, which is made for the purpose of bypassing the news and getting more clicks, contradicts the scope and purpose of the concept of news in the known sense, considering ethical principles. In this direction, the etymology of the news concept and the concept of ethics in the media were examined by drawing the last-minute tweets that Hürriyet, Milliyet and Mynet platforms sent on their Twitter accounts by data scraping method within the scope of the infrastructure to which click-trap news is connected from the past to the present, and the tweets examined were analyzed within the framework of ethical principles by subjecting them to content analysis

Keywords: Internet Journalism, Breaking News, Clickbait, Ethics

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: D83, D80, D71

Submitted: 06 / 06 / 2021

Accepted: 17 / 05 / 2022

¹ Arş. Gör., İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, İstanbul, Türkiye, iremyeniceler@arel.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5375-8013>

Giriş

Etik, tarihi çok öncelere dayanmakta olan ve birçok alanda varlığını kanıtlamış bir kavramdır. Genellikle ahlak kelimesiyle eş anlamlı görünen bu kavramın kendi içinde çeşitli şekillerde değerlendirilebilmesi mümkün olmaktadır. Genel itibarıyla bireylerin hal ve hareketleri üzerine ağırlık vermiş olan etik, bu süreçte bireylerin gösterdiği eğilimleri ve yaptıkları davranışları ahlaki anlamda sorgularken bir yandan da iyi – kötü gibi birtakım değerlerin ne olduğunu ifade eden değerleri içeren bir disiplin haline gelmiştir. Bu noktadan hareketle etik, bireylerin yapmaları ya da yapmamaları gereken normları içeren bir hal de almaktadır. Tarihi oldukça eskilere dayanan etik, gözetilmesi durumunda birey ve toplumların huzurunu ve refahını sağlamayı öngördüğünden ayrıca önemli bir hale gelmektedir. Öyle ki bu kavram ilerleyen dönemlerde meslek gruplarının içine girmiş ve meslek örgütlerinin kendilerine ait kuralları düzenlemesine de sebep olmuştur.

Toplum bilgilendirme noktasında en önemli yerde bulunan, önemi sayesinde dördüncü güç olarak da sayılabilen medya da etik kurallar gereği yapısı ve işleyişi üzerinde birtakım değişikliklere tabi tutulmaktadır. Medya araçlarının dünya üzerinde birçok kişi tarafından gün içinde fazla saatlerde kullanıldığı düşünüldüğünde, sahip olduğu etkisi açısından etik kurallara bağlı kalması gerekliliği daha çok önem kazandırmıştır. Medyanın büyük anlamda etkinliğe sahip olduğunu ifade eden kuramlar incelendiğinde bu etkinlik sonucunda büyük oranda izleyici açısından da incelenebilir durumlar ortaya çıkmaktadır. Gündem belirleme kuramı çerçevesinde medyanın onu izleyen kişilerin günlük hayatlarında konuşacakları konulara kadar gündem değişimine sebep olacak gücü elinde tuttuğu, hipodermik iğne kapsamında kullanıcılara bilgilerin şırınga benzeri bir şekilde iletildiği, suskunluk sarmalı kapsamında kişilerin kendileriyle aynı düşünceyi paylaşmayan kişileri görerek suskunluk içine girdiğinin ve toplumdaki çok sesliliğin yitirildiğinin altının çizilmesi medyanın etkilerini gözle görülür bir şekilde göstermektedir.

Medyanın özellikle haber ayağı, kişilerin bilgilendikleri ve bu bilgi doğrultusunda kimi zaman yaşamlarında birtakım değişimleri sağlamasından dolayı önemli hale gelerek bu işi yapanları da belirli kurallara bağlı hale getirmiştir. Meslek örgütlerinin sundukları sorumluluk bildireleri, mesleki kurallar, sahip olunan haklar gibi temel noktalar bir anlamda da etik anlamda mesleği yapanları ve bu neticede etkilenenleri içine almaktadır. Haberde uygulanması beklenen etik kurallar, bireylerin ve toplumların en az şekilde zarar almasını sağlayacak şekilde planlanmakta ve bu doğrultuda kişilere yönelik bir bilgi akışının sağlanması beklenmektedir. Haberde yaşanacak bir etik ihlal, haberin kahramanı olan bireyi ya da haberdan etkilenen bir kişiyi tehlikeye atabileceği gibi büyük grupların veya kuruluşların da zarar görmesini sağlayabilmektedir. Bu noktada etik, ayrıca önemli bir hal almakta ve bu hal çerçevesinde kuruluşlara birtakım sorumluluk düşmektedir.

Özellikle 1990'lı yılların sonu itibarıyla yeni medyada gelişmeye başlayan ve günümüze oldukça ilerleme kaydederek gelmiş olan internet üzerinden yapılan habercilik, bir noktada haberin kaynağının ve bu kaynağın doğruluğunun bulanıklaşmasına sebep olmaktadır. Yeni medya haberciliği, internet gazeteciliği, hipermetinsel habercilik, sosyal medya haberciliği vb. olacak şekilde birçok isimle nitelendirilmiş olan bu haberciliğin sınırları çizilmiş bir tanımla olmamakta birlikte, ağlar üzerinden bir kişi/grup/kuruluş vb. şekildeki alıcılara yaptıkları iletimdeki etik kurallar da belirsizleşmektedir. Etik kuralların belirsizleşmesi bu alanda yapılan ihlalleri de yasal olarak bir zemine oturtmak konusunda bir karışıklığa sebebiyet vermektedir. İnternet üzerinden yapılan habercilikte özellikle gazetecilik ve habercilik eğitimi almamış kişilerin de tek tıkla haber üretmesi ya da üretime katkıda bulunabilmesi durumu bu alanda yapılması gereken araştırmaların da hız kazanmasına sebebiyet vermektedir.

İnternet haberciliğinde kullanıcıyı yanıltan başlıklarla haber içeriğinin oluşturulması, kişilerin bilgilerinin habere söz konusu olan durumlarının kesinleşmesinin beklenmeden verilmesi, bireylerin sadece sevdiği ya da aidiyet hissettiği bir durum için nefret söyleminin gerçekleşmesi gibi durumlar etik problemlerin var olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra internet üzerinden haber üretmede maddi gelir kaynağının büyük oranda tık odaklı olması çeşitli haber sitelerinin sadece tıklanma amacıyla içerik oluşturmasına sebep olmuştur. Bu noktada bireyleri içeriğe yönlendirmeyi sağlamak ve o tiki kazanmak amacıyla çeşitli kelime oyunlarına ve görsel oynamalara başvurulmuştur. Bu durumun sonucunda haberler de atılan başlıklarıyla içerikleri karşılaştırıldığında gözle görülür bir farklılık taşımış ve etik ihlale sebep olmuştur. Tüm bu bilgiler ışığında yapılan çalışmada ilk olarak haber kavramı etimolojik olarak bir düzleme oturtulacak ve sonrasında tık tuzaklı haberin çerçevesi çizilecektir. Bununla birlikte çalışmada etik kavramının anlamı ve etiğin tarihsel kökeni ışığında tık tuzaklı haber ve etik ilişkisi internet haberciliği alanı olan Twitter platformu üzerinden analiz edilecektir.

1. Haber Kavramının Etimolojisi ve Tanımı

Haber, Arapça kökenli bir sözcüktür. Arapça'da xbr kökeninden gelen ve xabar şeklinde yazılan haber; bilgi, birinci elden bilinen şey anlamlarına gelmektedir. Haberin tarihinin çok eski oluşu bu kavramın birçok tarihsel metinde de yer almasını sağlamıştır. Sözlü dönemde de kullanıldığı tahmin edilen bu kelimenin günümüze gelen bir kanıtı olmasa da kelime, çok

eski kaynaklarda kendisine yer etmiştir. Kaynakların tarihinin bu denli eski oluşu da aslında kelimenin yüzyıllar boyu insan hayatında oluşunu, insanın bir şeyleri bilme bilincinin uzun süreye dayandığını gösterir niteliktedir.

Kelimenin yazılı olarak en eski tarihli olarak yer aldığı metinler ve kullanım şekilleri de aşağıda tablolaştırılmıştır. Buna göre kavram yüzyıllardan bugüne gelene kadar kullanılmış, bugünkü anlamına benzer şekilde ve çok değişmeden getirilmiştir. Türkçesi “Gerçeklerin Eşiği” olan Atebet-ül Hakayık eserinde, 1300 yılından önce haberleşmek, iletişim kurmak anlamlarında kullanılan kelimeyi; 1330 yılında Aşık Paşa, kendi eserinde önüne Farsça’dan bir ek ekleyerek “bî-ḫabar” şeklinde olumsuz anlamında kullanmıştır. Kullanılan bu kelime “haberi olmayan” olarak çevrilecek olduğunda kelimenin o dönemde bilgi sahibi olmakla eş değer kılındığı ve olumsuzunun da bilgisizlik anlamına geldiği görülmektedir.

Tablo 1. Haber Kavramının İlk Kullanıldığı Yerler

Kelime	Kullanıldığı Tarih	Kullanım Yeri
haber	1300 yılından önce	Atebet-ül Hakayık
Bihaber (Fa bî-ḫabar)	1330	Aşık Paşa, Garib-name

Kaynak: Etimoloji Türkçe, ty.

Haberin bir farklı versiyonu olan haberleşme kelimesi ise (Communication) Latin dilinde ortak anlamına gelen “communis” kelimesinden gelmektedir (Schramm, 1965: 3). Müsterek, ortak, umumi vb. şekillerde de anlamı çoğaltılacak olan bu kavram, haberleşmenin herkes tarafından yapılabilen ortak bir aktivite olduğuna dikkat çeker niteliktedir. Haberin etimolojisinin incelenmesinin ardından haberin tanımının yapılışını incelemek gerekmektedir. Etimolojik anlamda bilinen şey olarak ilk kabulünün yapılması, kavramın bilinen bir şeyi aktarma çabası olarak da tanımlanabilmesine imkan sağlamaktadır. Buna göre, kökeni itibarıyla bilinen bir şey anlamına gelen haber, bu bilgilerin de bir kişiye, topluluğa veya kurum/kuruluşa aktarılma sürecini de kapsamaktadır. İngilizce’de ise haber kelimesinin Doğu, Batı, Kuzey ve Güney anlamına gelen North, East, West ve South kelimelerinin baş harflerinden meydana geldiği görülmektedir (Uyguç & Genç, 1998: 107). Tokgöz de (2017: 242), haber kavramının niteliğini ve taşıdığı anlamı somut olarak belirlemek adına dikkat edilmesi gereken iki adet etmen belirlemiştir. Bunlardan ilki toplumda geçerli ve kullanılmakta olan iletişim teknolojisiyen bir diğeri ise mevcut toplumsal yapıdır. Bu doğrultuda haberin tanımının çeşitlenmesi ve farklı bir şekilde algılama eğiliminin gerçekleştirilmesinin nedenleri araştırılırken arka plana bakmak da önem taşımaktadır. Haber, hangi zaman diliminde kullanılırsa kullanılsın esas olarak belirli bir mekanda ve zamanda geçen, toplumu ilgilendirecek derecede önem kazanmış olan olaylar bütünüdür. Bu noktada her bir görüşün bir haber olmaması, haberin nesnellğine götürmektedir. Görüş, bir kişinin dünyayı tanıma ve anlama çabası sonunda ortaya konmuş olan bir ürünken; haber, çeşitli şekillerde topluma, bireye, kurumlara etkisi olan ve toplumun ilgisini üstünde tutan olaylar bütünüdür.

Haberle ilgili tanımların büyük bir bölümü haber değeri kavramı ile de ilişkilendirilmektedir. Seçim (2017: 202-203), haberin belirli ölçütler ışığında hazırlanan, okuyucu veya izleyicisi adına önemli olan, toplumda çoğunlukla ilgi, çıkar ve yaşam alanı içerisinde olup en kısa sürede verilen olaylar olduğunu belirtmiştir. Görüldüğü gibi habere dair yapılan tanımlamaların sayısının fazla oluşu bu kavramın incelendiği perspektifin de çok geniş olmasından dolayıdır. Haberin bir kişiye ya da bir topluluğa yönelik olarak yapılan ve onlarda çeşitli duyguları uyandıran, onları harekete geçiren ve onları bilgilendiren bilgiler dizisi olduğu düşüncesi, tarih içinde bu sürecin ne şekilde ilerlediğinin incelenmesini de gerekli kılmaktadır. Sözlü dönemde kişilerin birbirleriyle bilgi alışverişi yaparak, iletişim içinde olarak haberin ilk örneklerini verdikleri düşünülse de habere dair somut kanıtlar yazılı dönemle birlikte ortaya çıkmıştır. Önceleri haberler bir kağıda basılarak duvara yapıştırılan gazeteler, tüccarların gittikleri yerlerden yazdıkları ve getirdikleri mektuplar olarak görülmektedir. Haberin sahip olduğu bu biçim ve kişilerin bilgi alma, öğrenme çabası dünyanın küreselleşmesine paralel olarak değişerek hem daha kolay hem de daha çeşitli olmuştur.

İlk olarak Venedik’te 14. Yüzyılın sonlarında rastlanan metinler bazı bilgi ve düşüncelerin elle yazılarak satılmasına dayanmaktadır. Bununla birlikte Mısır’da da M.Ö. 1750’li yıllarda, farklı türden bilgilere sahip bir resmi gazetenin yayımlandığı bildirilmektedir (Doğan, 1993: 51). Daha sonrasında elle yazılmış olan haber mektupları ortaya çıkmaktadır. Bu haber mektupları öncelikle İtalya ve Almanya gibi büyük ülkelerde ortaya çıkmış ve çeşitli gelişmelere yer veren özet bilgileri içermiştir. Çeşitli şekillerde adlandırılan bu mektuplar Venedik’te avvisi, Hollanda’da zeytungen isimleriyle bilinmiştir (İnuğur, 1982: 42). Bu mektuplar daha sonradan birleştirilerek bugünkü gazetelerin atası sayılabilecek olan haber bültenlerini oluşturmuştur. Sonrasında matbaanın gelişimine paralel olarak bu metinler çoğaltılabilme ve ciltlenebilme imkanı bularak önceki örneklerinden daha eksiksiz bir şekilde yayılım gösterebilme imkanı bulmuştur. Telgraf, radyo ve televizyonun gelişimiyle birlikte de haber kimi zaman bir ses, kimi zaman bir video kimi zaman da bir görüntü haline gelmiştir. Haberin günümüze gelinceye değin olan dönüşümü çok uzun yıllar ve hatta yüzyıllar almış olsa da günümüzde haber ve habercilik pratikleri her geçen gün hızlı bir şekilde değişime uğramakta ve haberin kimliğine yeni tanımlamalar sürekli olarak eklenmektedir.

20.yüzyılın ortalarından itibaren fiber optik kabloların gelişimi, iletişim araçlarının sayılarının artması mesafeleri kısaltmış ve toplulukları küresel düzeyde birbirlerine yaklaştırıp bilgi akışının daha hızlı olmasına sebep olmuştur. Böylesine bir ortamda medya araçlarının ürettikleri ürünler de halkı ortak bir paydada birleştirmiş ve özellikle haberler toplumun bilinç kazanması, yaşadıkları hayatı tanımaları adına büyük birer araç haline gelmiştir. Özellikle 1980'lerden itibaren gelen magazincilik olgusu ile birlikte medya sektörlerinde holdingleşme adı altında birleşmelerin ortaya çıkması var olan medya patronlarının istediği şekilde ve onların hayat görüşleri çerçevesinde yayılan haberleri de beraberinde getirmiştir. Yaşanan değişimlere paralel olarak zaman içinde haberlerin halka sunulma biçimi ve haberlerin içeriği de değişmiştir. Bu doğrultuda haberin eğimi bilgilendirmeden daha çok eğlendirmeye doğru bir yön almıştır ve özellikle de televizyon haberleri magazine dayalı haberler haline gelmiştir.

Günümüzde toplumlar; haber sitelerinden, haber kanallarından, bültenlerden ve haber programlarından içinde buldukları dünya hakkında bilgi sahibi olmaktadır. İnsanlar artık cep telefonlarının kameraları ile çektikleri görüntülerle bile kendi haberlerinin muhabirleri olma şansını bile elde etmektedirler. Haberin bu versiyonu bireyler için de bir "yurttaş gazetecilik" deneyiminin oluşmasına yol açmıştır. Yurttaş haberciliğinin bilinen anlamda habercilikten birçok noktada farkı bulunmaksa da en önemli farklı yurttaş habercilerin bu işi yaparken maddi bir karşılık beklememesidir. Ekonomik çıkar, medya organlarının birer işletme olarak da anılmasına yol açarken bu doğrultuda birçok strateji geliştirilmeye başlanmıştır. Günümüz dünyasında erişimin çok hızlı oluşu ve kaynakların bolluğu medya organlarının da kendilerini öne çıkarma arzusunun artmasına sebep olmuş ve bu amaç için yapılan stratejiler de habere yeni boyutlar katmıştır. Haberlerin günümüz dünyasında ekonomik olarak değerinin okuyucunun tıklarıyla oluştuğu düşünüldüğünde "tık haberciliği" ismiyle bir kavramın da doğuşu ortaya çıkmıştır.

2. Tık Haberciliği

Geleneksel anlamda habercilik yaparken ele alınacak konuların belirlenmesi esnasında en çok kamu yararını gözeten, birden fazla kişiye seslenebilen, halkın büyük bir çoğunluğunu ilgilendiren konular seçilmektedir. Bu konuların seçilmesi ve işlenmesi sırasında da yeterli kadar geniş zaman olmasa da bu zaman internet haberciliğine görece daha uzundur. İnternet haberciliğinde haberin yenilenmesi, okuyucunun sayfayı yenilediği her saniye olmaktadır geleneksel medyada bir sonraki gün yenilenmiş haber kitlelerle buluşmaktadır. İnternet gazeteciliğinde var olan bu hız, birçok haberin oluşmasına zemin hazırladığından okuyucuyu çekebilmek bu noktada farklı stratejiler geliştirmekle mümkün hale gelmiştir. Merak, endişe, korku, beklenti içeren haberlerin daha çok tık alacağı düşüncesiyle internet üzerindeki haberler tık üzerine odaklanmıştır. Gazetede tiraj, televizyonda reyting vb. şekillerde ölçüm yolu bulan izleyici araştırmaları internete geçildiğinde tık odaklı olmaktadır. Gazeteler aldıkları tıklar ölçüsünde reklam kazanabilmekte ve gelirlerini oluşturarak yükseltebilmektedir. İnternet gazeteciliğinin de ölçümü bu sebeple haber başına alınan tıklar olduğundan, okunmak için tıklanmayı artıran haberlerin kullanımı ön plana çıkmaktadır. Abhijnan vd'e göre (2017: 2) internet üzerindeki haberlerdeki tıklama yarışlarının yükselişi, geleneksel medyanın tabloidleşmesiyle birçok benzerlik taşımakta, tıklama yarışında da haber standartları düşmektedir. Bu düşüş de haberin gerçek amacı olan bilgilendirmekten uzaklaşarak farklı konuları ele almasına, içi boş metinler haline gelmesine sebep olmaktadır.

İnternetin aşırı kullanımı nedeniyle bireyler bunun bir başka ayağı olan çevrimiçi haber medyasını kullanmaya eğilmiştir. Bu sayede, kullanıcılar çok kısa zamanda ve çok geniş bir kapsamda yer ve zamana bağlı kalmaksızın bilgi toplayabilmektedir. Bu bilgi toplama sırasında birçok haber içerikli web sitesi, haber başlıklarını önemli bir şekilde değiştirerek, kimi zaman haberin içerdiği bilgilerden bile bağımsız olacak şekilde kurgulayarak kendini göstermektedir. İngilizcede clickbait olarak yer alan bu durum, Türkçe'ye farklı şekillerde çevrilmiştir.

Kalender (2019: 8), ülkemizde yapılan çalışmalarda tık tuzağı kavramının; "Çöp Haber" (Işık ve Koz, 2009), "Kapan Manşetler" (Dönmez, 2010), "Tık Odaklı Habercilik" (Özyal, 2016) biçiminde isimlendirildiğine dikkat çekmiştir. Okuyucular bu haber başlıkları arasında gerçek bilgiyi veya öğrenmek istedikleri bilgiyi ararken hipermetinsellik özelliği sayesinde farklı haberlere de yönlenebilmekte ve kimi zaman aradığını bulamadan çıkmak durumunda kalmaktadır. Potthast (2018: 1), tıklama tuzağı teriminin, en başta okuyucularını bilgilendirme ve nesnellik pahasına posterlerin web sitesine eşlik eden bir bağlantıyı tıklamaya ikna etmek için tasarlanmış sosyal medya mesajlarını ifade ettiğini belirtmiştir. Tık tuzağı haberler esasında okuyucunun kendi istedikleri sayfadan ziyade onlardan istenen sayfaya tıklaması için sunulan haberin konusundan uzak olan, dikkat çeken başlık ya da görselle oluşturulmuş haberlerdir. Işık ve Koz'un (2014: 27) "çöp haber" olarak ifade ettiği bu tarz haberlerin kullanıcılara kimi zaman henüz duyurulmayan sınavların sonuçları sunduğu, kimi zaman da tuzak başlıklar kullanarak aynı anda bu hizmeti sunmuş olan arama motorlarını ve interneti kullanan bireyleri yanılttığını belirtmiştir.

Özyal (2016: 278), tıklanmayı çoğaltmak için yazılan haber başlıklarını ve eklenen görselleri ifade eden bu tarz şekillerde yapılan haberciliği, okurlara haberi en basit, en doğru şekilde vermek yerine, mevcut bilgi ile en çok nasıl tık alınacağı sorusuna cevap arayan bir habercilik pratiği olarak tanımlamakta ve bu tarz haberler sadece tık tuzağı haberciliği ile

kalmayıp birçok şekle de girmektedir. Haberciliğe zarar veren bu haberler tık tuzağı haberlerin yanı sıra arama motoru haberciliği, reklama yönelik haber, spam habercilik, vagon haber, matruşka haberler, galeri haberciliği, video haberciliği vb. isimlerle de adlandırılmaktadır (Vural & Sütçü, 2019: 20). Farklı şekillerde ifade edilmiş olsa da bu şekilde yapılan habercilik faaliyetlerinin temel kaygısı maddiyat olmaktadır.

İnternet gazeteciliğinde temel ekonomik gelirin tıklanma üzerine verilen reklamlar olduğu düşünüldüğünde haber sitelerinin de tık yarışına girmesi durumu gelmiştir. Blom & Hansen (2015: 98), tıklatan ya da merak uyandıran başlıkların esas olarak kullanıcıları tıklamaya ve bütün haberi okutmaya yönelten tık tuzağı olarak kullanıldığını ve bu şekilde haber sitelerinin de reklam verenler açısından daha dikkat çekici şekle getirdiğini belirtmiştir. Kişilerin tıkladıkları haberler, onlara diğer sunulacak olan haberleri de belirlemektedir. İnternet sitelerindeki çerezler sayesinde kullanıcıların hangi tür haberde ne kadar süreyle kaldığı görülmekte ve bu haberler de sonrasında tekrar kullanıcıların karşısına çıkmaktadır. Bu sayede ilgi duyduğu haberi daha çok okumaya meyilli olan okuyucu, web sitesine daha fazla tık getirmektedir. Bu sistemle Lee vd. (2014: 505) okuyucuların 'yemleme' olarak isimlendirilen başlıklar yardımıyla hangi tarz haberlere ya da konulara ilgi gösterdiklerinin belirlendiğini ve daha sonrasında yapılan çalışmalarda bu verilerden yararlanıldığını belirterek okuyucuların tercih takibinin, editörlerin daha sonraki haber üretim tercihleri açısından önemli olduğunu ortaya koymuştur. Okuyucunun neye daha fazla tıkladığını bilmek daha sonra oluşturulacak olan içeriği de o değerlere göre oluşturmak için değerli bir veri kaynağı olduğundan bu bilgiyi elde etmek elzem hale gelmiştir. Bazaco vd. de (2019: 97) tıklama tuzağının okuyucuların dikkatini çekmek ve bir web sayfasına gelen trafiği artırmak için farklı formülleri içeren daha genel ve kapsayıcı bir strateji olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda mesajlar bir yem olarak tasarlanmıştır ve mesajın amacı göz alıcı başlıklar, okuyucuya doğrudan hitap etme, yüzeysel ve abartılı içerik gibi kaynaklar aracılığıyla pazarlamaya daha çok benzemektedir.

Erdoğan'a göre (2013:256) internet gazeteciliğinde, haberciliğin temel unsurları olan doğrulama, belgeleme, ispatlama şeklinde güven verici unsurlar yok sayılarak söylentiler, doğru olmayan ya da çarpıtılan haberler kontrol edilmeden dünya üzerinde büyük bir hızla yayılma imkanı bulmaktadır. Bu yalan içeriğe müdahale etmek amacıyla web siteleri çeşitli algoritmalarla engelleme yoluna girmişlerdir. Bununla birlikte bu tarz metinleri anlayarak engelleyen uygulamalar da mevcuttur. Bu duruma karşı gelen ilk uygulama Facebook olmuştur. Site içerisinde yer alan algoritmalar, tık tuzaklı haberleri engellemek üzerine kurulmuştur. Kullanıcı bununla birlikte kendisine uygun olmadığını düşündüğü haberleri de sınır içeriği olarak belirleyerek rahatsızlığını ifade etmenin bir yolunu bulmaktadır. Bununla birlikte web sitelerinde tık tuzaklı haberlerin yayılımını engelleyen ve arama motorlarında çıkmamalarını sağlayan uygulamalar da oluşturulmuştur.

Birçok haber okuyucusunun basılı ya da internet üzerinden fark etmeksizin her türlü haberin başlığını okuyarak bilgi edindiği araştırmalarla gösterilmiştir. Bu araştırmalar ışığında tık tuzaklı haberin oldukça yanlış yönlendirici etkisinin olduğu görülmektedir. Tık tuzaklı habercilik, sahibine gelir sağlarken okuyucusuna da negatif bir etki yüklemektedir. Bu noktada haberin dili ve içeriği farklılaşarak okuyucuya bilgi vermekten ziyade okuyucuyu bir nesne durumuna düşürmektedir. Bilinen anlamda haberin verildiği kısım itibarıyla haber değer kazanmakta, başarıya ulaşmaktadır. Haberin önemi toplumu harekete geçirme ve toplumu bilgilendirme noktasında ortaya çıkmaktadır. Ancak bu şekilde yapılan tık haberleri bilgi vermekten ziyade sadece SEO (Arama Motoru Optimizasyonu) stratejileriyle donatılan metinler olarak okuyucunun karşısına çıkmaktadır. Bu durum, hem etik anlamında hem de haberin doğası gereği birçok sorunu da ortaya çıkarmaktadır. Geleneksel gazetecilikte de var olan etik sorunlar zaten dijitalde yansımakta ancak bu stratejiler de dijitalin taşıdığı etik sorunlara yenilerini eklemektedir. Bu ekleme neticesinde haberin kimliği ve haberin değeri zarar görmekte, habercilik süslü cümlelerle kurulan metinler olarak anlaşılmaktadır.

3. Etik Kavramına Bir Bakış

Evers'in (2010:47) ahlak bilimi üzerine düşünme olarak tanımladığı etik, insan davranışlarını ahlaki açıdan incelemektedir. Töre bilimi olarak anlaşılan bu terim, Yunanca'da insan davranışını, geleneği ve ahlak sistemini ifade etmek amacıyla kullanılan ethos-ethikos sözcüğünün türetilmiş halidir. sözcüğünden türemiştir. Türk Dil Kurumu da etik kelimesi "1. Töre bilimi. 2. Çeşitli meslek kolları arasında tarafların uyması veya kaçınması gereken davranışlar bütünü. 3. Etik bilimi. 4.Ahlaki, ahlakla ilgili" olarak tanımlanmıştır (Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük). Yatkin (2007: 689), etik kavramının hem bireysel hem de toplumsal ilişkiler anlamında temel oluşturmuş olan değer, norm ve kuralların sahip olduğu ahlaki boyutların araştırılarak, tutum ya da davranışlarda belirleyici ya da sınırlayıcı olan ve bununla birlikte var olan ilkeleri de sorgulayan bir ahlak felsefesi olduğunu belirtmiştir. Ahlak ve etik kelimeleri her ne kadar birbirinin yerine geçer şekilde kullanılıyor gibi olsa da ikisi arasında farklılıklar da bulunmaktadır. Ahlak; Arapça'da huy, adet anlamına gelen hulk kelimesinin türetilmiş halidir. Bu noktada ahlak, insanların toplumda davranış şekillerinin iyi ve güzel huylarla birlikte olması gerekliliğini ifade etmekten, etik yapılan bu davranışları ahlaki açıdan incelemektedir. Bu sebeple insan davranışları üzerinde yoğunlaşmış olan etiğin bir disiplin haline gelmesi de mümkün duruma gelmiştir.

Feldman da (2016: 11), etiğin günümüzde ahlak kavramıyla benzer anlamlarda kullanılmasına rağmen farklı olduğunu işaret etmiştir. Ahlak, etiğin araştırma alanı olması sebebiyle ağırlıklı olarak etik araştırması ve tanımlaması yapılırken ahlak üzerinde durulmaktadır. Ahlak yasalarının sistematize edilmiş hali olan etik, birçok noktada incelenebilmekte ve değerlendirilebilmektedir. Demiray (1994: 16), ahlak sözcüğünü belirli bir zaman içinde belirli insan toplulukları tarafından benimsenerek, kişilerin birbirleriyle aralarındaki ilişkilerini düzenlemeye yarayan yasa ve ilkelerin toplamı olarak görürken etik kavramının töresel anlamda davranış yasası geliştirmiş olan özelliğine dikkat çekmektedir. Küçüköçlü (2012: 180), etik konusunda esas olarak iki temel yaklaşımın olduğunu belirtmiştir. Betimleyici etik ve normatif etik olarak iki dala ayrılan bu yaklaşımın temelinde etik değerleri gözetmek ilkesi olsa da uygulama biçimleri açısından farklılıklar bulunmaktadır. Betimleyici etik çerçevesinde, bireylerin davranış şekilleri ve bu davranışlara sebep olan durumların nedenleri incelenirken normatif etikte bireylerin nasıl davranış sergilemeleri gerektiği konusuna bir vurgu yapılmaktadır.

Bununla birlikte faydacı etik, deontolojik etik, erdem etiği, egoizm şeklinde etik teorilerini saymak da mümkündür. Görevci etik olarak da açıklaması yapılabilecek olan deontolojik etik konusunda Immanuel Kant tarafından söylenen "Öyle davran ki davranışın evrensel bir yasa haline gelmesini arzula" cümlesi örnek oluşturmaktadır. Bu düşünceden hareketle, görevci etik çerçevesinde yapılan bir davranışın etik ilkelere uyumunun sağlanabilmesi adına evrensel anlamda bir yasa niteliği taşıyabilmesi ve toplumun tüm kesimleri tarafından da bir karşılık görmesi gerekmektedir. Deontoloji teorisyenleri, bir bireyin ne amaçla eyleme geçtiğinin önemli olmayıp asıl önemli olanın o kişinin ne şekilde hareket ettiği ve ne şekilde hareket etmesi gerektiğinin olduğunu belirtmişlerdir (Sarıççek & Aytekin, 2019: 1181). Jeremy Bentham ve John Stuart Mill tarafından desteklenen faydacı etik çerçevesinde ise kişinin mutlu oldukça çevreye yarar sağlayacağı düşünüldüğünden bu kapsamda da bütün insanlık için evrensel mutluluk getirecek davranışların yapılması gerekliliği ifade edilmiştir. Buna göre bir eylemin doğruluğu ya da yanlışlığı önemli olmamakla, önemli olan şey o eylemin ortaya çıkardığı sonuç olmaktadır. Aristotelesçi etik olarak da tanımlanabilen erdem etiği ise bireylerin karakterlerine odaklanarak eylemin ya da durumun iyiliği kötülüğünden ziyade kişiyi neyin iyi yaptığına odaklanmaktadır. Egoizm ise sadece karar verici kişinin iyiliğinin düşünülmesine odaklanarak kişilerin kendileri için uzun vadede neyin iyi olacağını düşünerek davranması gerekliliğinin altını çizmektedir.

Etiğin üzerinde oldukça fikir yürütülen ve bu fikirler çerçevesinde de birçok dala ayrılması mümkün olan bir konu haline gelmesi tarihsel süreç içinde birçok bölümden geçerek oluşmuştur. Bu süreç içinde etik kavramına ve etik davranışlara yüklenen anlamlar da çeşitlilik göstermiştir. Etik kullanımının oldukça önem kazandığı medya üzerinde de tarihsel süreç içinde birçok değişim meydana gelmiş, birçok noktada yeni kurallar koyma zorunluluğu hissedilmiştir. Kişilerin en önemli bilgi kaynaklarından olan medya araçları, kullandıkları etik ilkeleri sayesinde toplum hayatını düzenleme ve toplumsal kargaşayı azaltabilme imkanına sahip olmuşlardır. Her ne kadar etik kuralların tamamen uygulandığı söylenemese de bu kuralların varlığı, kişileri ve kuruluşları da sorumlu hissettirmektedir.

4. Tarihsel Süreç İçinde Etik ve Medya

Medya etiğini medya içerikleri içinde var olan ve kişilerin haklarını korumaya yönelik geliştirilen birtakım anlayış olarak ifade etmek mümkün olabilmektedir. Bu anlayış temelinde, medya çalışanlarını da bir yandan özdenetim uygular duruma getirmektedir. Taş (2010: 3), medya alanında etik çalışmaların gerek akademik eleştirilerde, gerek de iletişim alanındaki düzenlemeler içinde temel bir konuma gelmesinin 1980'lerden sonra gerçekleştiğini belirtmiştir. Medya etiğinin okumasının sadece yazılı, görsel, işitsel basın üzerindeki haberciler üzerinden değil geneli itibarıyla basın sektörü içinde olan her uzman bağlamında yapılması gerekmektedir. Erol (2012: 50-54). bu ilkeleri yazılı olmayan bir gelenek olarak görerek, neyin yapıp neyin yapılmaması gerektiğini, neyin kabul edilebilir olup neyin olmadığını belirttiğini işaret etmektedir. Taş ise (2010: 3) medya etiğini açıklarken medyanın liberal toplumlardaki özgürlüğünün piyasada var olan ekonomik denetimden ve devletin siyasal anlamdaki baskısından uzak olma temeline dayandırmıştır. Bu ilkelerin düzenlenmesi ve hayata geçirilmesi durumu da uzun yıllardan beri süregelen bir çizgide ilerlemiştir. Bertrand (2004: 10), medya etiğinin, medyada aktif olarak çalışan tüm kesimleri kapsayamasa da önemli bir bölümünü kapsayarak daha iyi bir hizmet sunmalarını sağlamak amacıyla kullanıcılarla işbirliği yaparak meslek çalışanları tarafından belirlenmiş olan birtakım kurallar ve ilkeler olarak görmüştür.

Kitle iletişim araçları aracılığıyla topluma bilgi verecek konuların iletilmesi ve bu alanın düzenlenmesi 17. yüzyıl itibarıyla başlamıştır. Bu yüzyıllarda iktidar tarafından onay verilmeyen konulara yönelik olarak yayın yapan kuruluşlara çeşitli yaptırımların uygulanması da bu anlamda dönemin medya etiğinin çerçevesini çizmiş, ancak bu çerçeve sadece iktidar tarafından belirlenen olaylar kapsamında kurulmuştur. 18. yüzyıla gelindiğinde ise basının daha düzenli olmasıyla birlikte haberciler de kendilerini toplumsal bir grup olarak algılamaya başlamış ve bu noktadan itibaren okuyucularıyla iletişime geçen ve kendilerini kamunun bir parçası olarak gören bir anlayış belirmiş ve buna bağlı olarak da toplum üzerindeki etkilerinin artmasıyla paralel olarak kendilerini burjuvazinin ekonomik ve siyasal anlamda bir tehdidi olarak görmüşlerdir (Taş, 2010: 7). Özellikle bu dönemde günlük gazete yayımlama anlamında var olan rekabet de etiğe duyulan ihtiyacı

artıran bir unsur haline gelmiştir. Penny gazeteleri olarak da adlandırılan, oldukça ucuz fiyatıyla herkesin kolaylıkla ulaşmasına imkan tanıyan metelik gazeteleri herkes tarafından alınıp okunabilme imkanına sahip olduğundan gazeteciliği de tümüyle farklılaştırmışlardır.

Bu dönemlerde uygulanan ilk etik ilkeler, henüz daha çok yeni ve herhangi bir şekilde detaylandırılmamış olduğundan konuyla ilgili olarak yükseliş, gazetecilik mesleğinin de profesyonelleşmesiyle beraber gelmiştir. Yirminci yüzyılın ilk yarısından itibaren gazetecilik mesleğinin profesyonel hale gelmesi, gazetecilik mesleğine ait örgütlerinin kurulması, objektif ve uzman bir toplum yapısının artış göstererek nesnel, objektif ve profesyonel haber paradigmasının hâkimiyetinin güçlendirerek gazetecilik etiğinin kurumsal inşasının da oluşmaya başladığı zamanlar olmuştur (Taş, 2010: 13). Medyanın artan bu gücüne karşılık medyaya yönelik yapılan eleştirilerde de bir artış yaşanmıştır. (Evers, 2010: 51).

İnal (2010: 28), gazetecilik etiği adına ortaya atılmış olan fikirlerin doğrudan bir şekilde bağlı olduğu tarihin koşullarıyla biçimlendiğini ifade etmektedir. Bu doğrultuda, bu konunun özellikle inceleyebilir bir hale geldiği dönemde hakim olan politikaları incelemek de önemli hale gelmiştir. Medya etiğinin günümüzde önemli bir duruma gelmesi konusunda özellikle neo-liberal politikaların da ciddi anlamda katkısı olmaktadır. Piyasa temelli olan bir toplumu inşa etmek fikriyle kamusal hizmet olarak görülen noktaların rekabete açılmaları, bu noktaların toplum tarafından gözden geçirilmelerini gerektirmiştir. Bu dönem öncesinde medyanın asıl işlevi objektiflik, bilgilendirme, halkı aydınlatmayken kamu yararı gözetilmekteyken neo-liberal politikaların gelmesiyle birlikte medyanın bir ticari işletme olarak görülmesi gerçekleşerek bu konudaki etik arayışın da önü açılmıştır. Özellikle 1960 darbesinin ardından basın kendini denetlemesi konusu sıklıkla söz edilmiş ve ardından Basın Şeref Divanı kurularak Uluslararası Basın Enstitüsü'nden destek istenmiştir. Bu kapsamda hazırlanan Basın Ahlak Yasası, bu mesleği yapanlara ne şekilde etik kurallara bağlı kalacaklarını gösteren bir rehber niteliğinde olmuştur. Tokgöz, (2017: 126-127) Basın Şeref Divanı'nın Türkiye'de öz denetim manasında bir ilki oluşturduğunu ifade etmiştir.

1980'li yıllara gelindiğinde, medya endüstrisinin stratejik alanlar içinde baskın biçimde yerleştiği görülmektedir (Adaklı, 2010: 73). Bu süreçte geleneksel medyalar yeni medyalarla birleşmiş, yeni teknolojilerin yarattığı süreçte çeşitli birleşmeler ve tekelleşme durumları ortaya çıkmıştır. Medyanın tekelleşmesiyle birlikte de özellikle hızlı bir şekilde haber yapma isteği, haber atlatma kaygısı ve daha çok kar sağlama fırsatı gazetecileri bir yandan da etik kuralları hiçe sayarak haber üretme sürecine sokmuştur. Eralp (2017: 35), yüksek lisans tezinde medya tekellerinin haberi atlatmak amacıyla neler yapacağına yönelik olarak Murdoch Skandalı örneğini vermiştir. Buna göre, Rupert Murdoch'a ait olan "News of the World" isimli tabloid gazetenin sansasyonel bir haber yaratabilmek amacıyla kraliyet ailesinden bazı ünlü kişilerin cep telefonlarını gizlice izlediğini ortaya çıkartmıştır. Yapılan araştırmalar, gazetenin kaçırılarak öldürülmüş bir kızın cep telefonu mesajlarına ulaştığı, yapılan polis soruşturmasının da bunu etkilediği, yine Irak ve Afganistan çevresinde de savaşılan İngiliz askerlerin ailelerinin cep telefonu mesaj sistemlerini kırdığı, habere ulaşmak için polisler rüşvet vermeye kadar bir dizi kanun dışı yola başvurduğu göstermiştir. Adaklı'nın özel girişimlerin oyun alanı olarak tanımladığı bu dönemler içinde özellikle dünya genelinde artan rekabetin etkisi, çalışanlar üzerinde de görüldüğü gibi yeni baskılara yol açmıştır. Var olan neoliberal politikaların beraberinde haber medyasının bilgi verme işlevini de oldukça farklı bir hale getirmiştir. Bunun sonucunda, artık farklı şirketlerin sahip olduğu çıkarlarını tek bir holding bünyesinde toplamak zorunda olan medya gruplarının, kitle iletişim kanallarında kendi çıkarlarına uygun olmayan hiçbir bilgiye yer vermeme eğilimi de güç kazanmıştır. Bununla birlikte televizyonlarda magazinsel içerik, dramatize edilen haber görüntüleri gibi yeni formatların doğması, aile şirketlerinin tekelleşen medya karşısında ezilmeye başlaması, 24 saat haber yayıncılığı gibi noktalar gazetecilikte etik kurallarda yeniden ilgilenilmesi sonucunu doğurmuştur. Günümüzde dijitalleşmenin artan etkisinin beraberinde kaynağın belirsizliği sorununu da getirdiği için etik kuralların uygulanması sorumluluğu bu kurallar konusunda bilgi sahibi olmayan kişilere de yüklenmektedir. Her bireyin paylaşım yapabildiği, içerik oluşturabildiği ya da başkalarının içeriklerine yorum yapabildiği bir düzlemde geleneksel medyanın sahip olduğu etik kodların uygulanabilmesi durumu neredeyse imkansız bir hal almış ve bu durum da nefret söylemine kadar gidebilecek birçok durumun kapısını aralamıştır. Günümüzde geleneksel medyada var olan etik kodların ne derece uygulanabildiği henüz netlik kazanmamışken yeni medya alanı etik anlamda geniş bir boşluğa sahip olarak durmaktadır.

Etik anlamda gazeteciliğin sınanması konusu da farklı düzeyde kuruluşlar tarafından yayımlanan etik ilkeler kapsamında açıklanabilmektedir. Bu alanda Basın Ahlak Yasası, Basın Konseyi ve Gazeteciler Cemiyeti tarafından oluşturulan etik ilkeler önem kazandığı gibi Medya Etik Kurulu'nun hazırladığı "İnternet Gazeteciliği Deklarasyonu" da ele alınmaktadır. Bu metinlerin oluşturulması esnasında ulusal ve uluslararası alanda insan haklarını korumaya yönelik metinler ve bildirilerden ayrıca yararlanılmaktadır. Bu metinler büyük oranda basın çalışanlarının kendilerine bir özdenetim mekanizması kurmaları sağlarken aynı zamanda oluşturulan haberlerin bireyleri ve büyük toplulukları kötü anlamda etkilemesinin de önüne geçebilmeyi amaçlamaktadır.

5. Araştırmanın Yöntemi

Dünyada ve Türkiye’de faaliyet gösteren birçok medya kuruluşu olduğundan araştırmaya konu olacak haber portallarının seçiminde birtakım kriterler belirlenmiştir. Öncelikle Alexa adı verilen, web sitelerinin trafiğini inceleyerek o sitedeki veriler hakkında bilgi veren internet sitesi üzerinden Türkiye’de en çok tıklanan haber platformları listelenmiştir. Bu listeleme aşamasında ensonhaber.com, Hürriyet ve Milliyet’in en çok tıklanan üç platform olduğu belirlenmiştir. Çalışmanın temel noktasının son dakika ile başlayan tweetler olmasından hareketle bu sitelerin Twitter hesapları incelenmiş ve Hürriyet ve Milliyet’in bu duruma uygun olduğu ancak ensonhaber.com hesabının son dakika ile başlayan bir paylaşım yapmadığı görülmüştür. Bu sebeple ensonhaber.com değerlendirmeden çıkarılmış ve yerine listede dördüncü sırada yer alan Mynet alınmıştır.

İlgili portalların 20-27 Mayıs 2021 tarihleri arasında attıkları tweetler veri analiz programı olan Workbench aracılığıyla çekilmiş ve sonrasında ilgili tweetler arasında “son dakika” içermeyen tweetler veri kazıma tekniğiyle birlikte ayrıştırılarak istenilen tweetlerin analizi gerçekleştirilmiştir.

Tablo 2. Tık Tuzaklı Haberlerin Tanımlayıcı Modelleri

A. BAŞLIKTAKİ UYUŞMAZLIKLAR	1. Tamamlanmamış Bilgi	<ul style="list-style-type: none"> • En alakalı verilerin yokluğu • Cevapsız sorular • Numaralandırma ve listelerin kullanımı • Kasıtlı belirsizlik
	2. İlgi Çeken İfadeler	<ul style="list-style-type: none"> • Seslenme • Emirler • Okuyucuyu Tekilleştirme
	3. Tekrarlar ve Seriler	<ul style="list-style-type: none"> • Tematik tekrar • Çerçevelerin tekrarlanması • Arka arkaya dağıtımda verinin dozajı
	4. Abartmalar	<ul style="list-style-type: none"> • Abartı • Üstünlük ve üstünlük belirten ifadelerin karşılaştırmaları • "Süper" ön eki ile oluşan neolojizm • Sıfatlaştırmayı yoğunlaştırmak
B. İÇERİKTEKİ UYUŞMAZLIKLAR	5. Yumuşak Haberler	<ul style="list-style-type: none"> • Yumuşak veya sansasyonel içerik • Kişisel, duygusal, epizodik veya anekdotsal temsil çerçeveleri
	6. Çarpıcı Görsel-İşitsel öğeler	<ul style="list-style-type: none"> • Şok edici ve / veya tuhaf fotoğraflar ve videolar • Komik memlerin kullanımı • Manipüle Edilmiş Görüntüler

Kaynak: Redondo ve García, 2019: 98-99

Bu noktada tık tuzaklı haberlerin tanımlanması ve ayrıştırılmasında Redondo ve García tarafından yapılan “Tık Tuzaklı Haberlerin Tanımlayıcı Modelleri” tablosu referans olarak kullanılmış ve bu tablo üzerindeki “Başıktaki Uyuşmazlıklar” maddeleri kapsamında haberler incelenmiştir. İlgili haberlerin taranması sonucunda tık tuzaklı haber olmayanlar ayrılmıştır. Geri kalan tüm haberler için de MAXQDA programı kullanılarak içerik analizi yöntemiyle haberlerin kategorilerine ayrılması sağlanmış ve hangi kategorideki haberin tık tuzaklı olarak değerlendirildiği yüzdeler olarak gösterilerek grafik hazırlanmıştır. Bununla birlikte tık tuzaklı olan haberler içinde en çok kullanılan kelimeler de kelime bulutları hazırlanarak gösterilerek en son aşamada tüm bu bilgilerin etik olarak uygunluğu yorumlanmıştır. Etik olarak uygun olup olmama durumları ise çalışmanın sonuç kısmında Basın Ahlak Yasası, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, Basın Konseyi tarafından belirlenen çeşitli

etik ilkeler örnek verilerek sınanmış ve aynı zamanda Medya Etik Kurulu'nun yayınladığı İnternet Gazeteciliği Deklarasyonu temel alınarak örneklemeler yoluyla tık tuzaklı haberlerin analizi gerçekleştirilmiştir. Oluşturulan bu ilkeler hem gazetecinin, hem haberin hem de şirketlerin uyması gerekenleri açıklaması açısından yönlendirici olmaktadır.

5.1 Araştırmanın Varsayımları

Araştırmanın varsayımları şunlardır;

V1. Son dakika ile başlayan tweetler üzerinden Basın Ahlak Yasası'na uygun düşmeyecek şekilde tık tuzağına başvurulmuştur.

V2. Özellikle internet üzerinden yayın hayatına başlayıp devam eden Mynet, tık tuzaklı habere daha çok başvurmuştur.

V3. Tık tuzaklı haberlerin oluşturulmasında en çok tamamlanmamış bilgilerden yararlanılmıştır.

V4. Hürriyet ve Milliyet birbirleriyle benzer nitelikte tık tuzaklı haberlere başvurmuştur.

V5. Sağlık alanında TGC'nin tanımladığı etik ilkeler gereği sansasyondan uzak ve bireyleri çaresizliğe itmeyecek şekilde tık tuzağı bir haber yayınlanmamıştır.

V6. Tık tuzaklı haberler en çok gündem konularıyla ilgili olarak oluşturulmuştur.

V7. Medya Etik Kurulu'nun yayınladığı İnternet Haberciliği Deklarasyonu'na göre bir ihlal yaşanmış ve haberin tıklanmasını sağlayacak başlıklar kullanılmıştır.

6. Bulgular

Araştırma kapsamında, Hürriyet gazetesinin belirtilen tarihler arasında (20-27 Mayıs 2021) 1171, Milliyet gazetesinin 1375, Mynet haber sitesinin ise 603 tweet attığı görülmüştür. Bu haberler arasında son dakika ile başlayan tweetler ayrıldığında ise bu sayı değişmiştir.

Tablo 3. Twitter Hesaplarındaki Toplam Tweet Sayıları

Haber Sitesinin Twitter Kullanıcı Adı	Belirlenen Tarihlerde Attıkları Toplam Tweet	Toplam Tweet İçindeki Son Dakika Tweet Sayısı
@hurriyet	1171	147
@milliyet	1375	133
@mynet	603	59

Buna göre haber siteleri ilgili tarih arasında birçok tweet atmış olsa da içinde son dakika geçen tweetlerin sayısı toplam tweet arasında yüzde olarak sayıca daha azdır. Buna göre ilgili tarihler arasında, Hürriyet toplam tweetinin %12'sini, Milliyet %9'unu, Mynet ise aynı şekilde %9'unu son dakika olarak atmıştır. Buna göre son dakika içeren tweetlerin genel tweetler içinde çok geniş bir alanda yer almadığını, incelenen 3 platformda da yakın düzeylerde seyrettiği görülmektedir.

Toplam atılan tweet sayısı incelendiğinde özellikle bir internet haber kanalı olarak kendini tanımlayan ve geleneksel mecrada yer almamış olan Mynet'in geleneksel mecradaki kanallara kıyasla daha az aktif oluşu geleneksel medyanın internetteki yansımalarının da en az internet haber kanallarındaki gibi olduğunu gösteren bir şekil çizmektedir. Hürriyet ve Milliyet gazeteleri de aralarında çok büyük farklar olmadan, birbirlerine yakın düzeylerde tweet paylaşmışlardır.

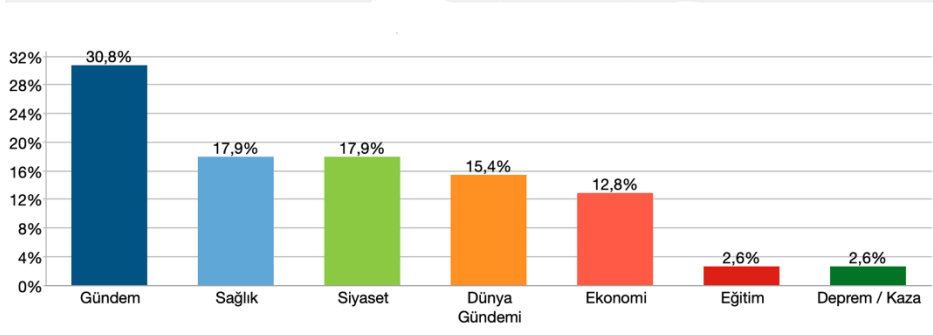
Hürriyet gazetesi, toplamda atmış olduğu 147 son dakika tweet haberi ile tık tuzaklı içerikli haberlere yer verdiği gibi tık tuzaklı olmayan içeriklere de sahiptir. İlgili haber portalı toplam 147 tweet içinde 89 tanesinin tık tuzaklı içerikli olmadığı tespit edilmiştir. Geri kalan 58 tweetin ise clickbait dağılımları aşağıdaki gibidir.

Tablo 4. Hürriyet Gazetesi Twitter Hesabındaki Tık Tuzaklı Haberlerinin Analizi

BAŞLIKTAKİ UYUŞMAZLIKLAR		
	1. Tamamlanmamış Bilgi	31
	2. İlgili Çeken İfadeler	
	3. Tekrarlar ve Seriler	14
	4. Abartmalar	13

Bu doğrultuda Hürriyet gazetesinin en fazla tamamlanmamış bilgilere yer verdiği görülmektedir. Tamamlanmamış bilgiler ağırlıklı olarak haberin belirli bir yüklem sahip olmadığı ve yüklem yerine üç noktanın kullanıldığı haberler olmaktadır. Bununla birlikte "korkunç rakamlar, flaş açıklamalar" şeklinde abartılara başvurulduğu ve arka arkaya aynı konu hakkında birden fazla farklı cümlelerin tekrar edildiği görülmüştür. Bu durum, Basın Ahlak Yasası'nda açıkça ifade edilerek haber

başlıklarının haberin ihtiva ettiği hususları bulundurması gerekliliği de tümüyle tık tuzaklı haberlerin yapısal temeline aykırı olmaktadır. Tık tuzaklı olarak tanımlanan toplam 58 tweetin ait oldukları konular içerik analizi yapılarak kodlanmış ve aşağıdaki şekilde tık tuzaklı içeriklerin dağılımı grafikte gösterilmiştir.

Grafik 1. Hürriyet Gazetesinin İlgili Konulara Göre Attığı Tık Tuzaklı Tweetlerin Yüzdesi

Son dakika olarak en fazla sayıda gündemdeki konularla ilgili olarak tık tuzaklı içeriğe başvuran Hürriyet, sağlık ve siyaset alanında da eşit şekilde içeriği paylaşmıştır. Bununla birlikte dünya gündemi ve ekonomi konularında da tık tuzaklı içerik oluşturan portalın en az sayıda eğitim – deprem/kaza haberlerine yer verdiği görülmektedir. Son dakika başlığının kullanılması sebebiyle ilgili haberlerin gündem alanında yoğunlaşması durumu normal kabul görmektedir. Sağlık haberlerinin de birçoğunu koronavirus tablosunun açıklandığı tweetler oluşturmakta ve günlük olarak bu haberler son dakika başlığı altında tekrarlanmaktadır.

Görsel 1: Hürriyet Gazetesinin İlgili Konulara Göre Attığı Tık Tuzaklı İçeriklerin Kelime Bulutu

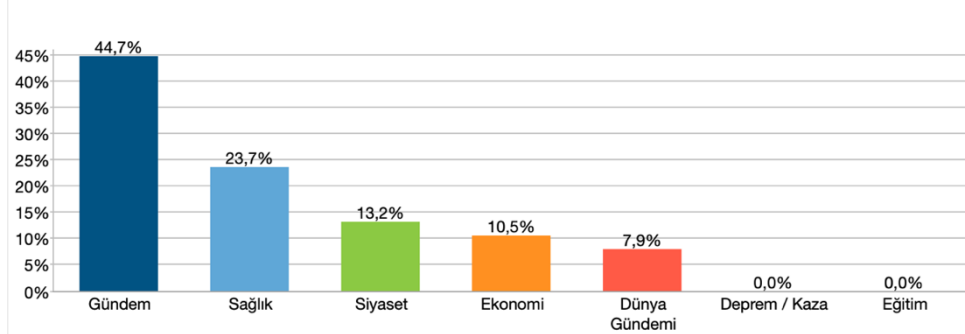
“Son Dakika” ile başlayan tweetler analiz edildiğinden ilgili kelime bulutu içerisinde büyük oranda son dakika kelime grubunun olduğu görülmektedir. Bununla birlikte flas ifadesinin kullanımı tık tuzaklı içeriklerin tanımlayıcı modelleri tablosundaki abartmalar içine dahil olmakta ve çok sayıda kullanıldığı bir kez daha görülmektedir. Bununla birlikte ağırlıklı olarak siyasiler tarafından yapılan açıklamaları paylaşan haber portalının kelime grubunda da bununla doğru orantılı kelimeler öne çıkmaktadır.

Milliyet gazetesine gelindiğinde ilgili tarih aralığında toplamda 1375 tweet attığı ve bu tweetlerden 133 tanesi son dakika olarak yazdığı saptanmıştır. Gazetenin attığı son dakika tweetleri arasında tık tuzaklı haber paylaşımının tık tuzaklı olmayana kıyasla daha az olduğu görülmüştür. Attığı 133 tweet arasından sadece 35 tanesi clickbait olup, 98 tanesi clickbait içeriğe girmemektedir. İlgili sosyal medya hesabında sürekli olarak son dakika başlığı altında bir kişinin ya da bir kuruluşun söylediği tek cümlelik sözlerle yer veren Milliyet bu sebeple son dakika olarak çok fazla tweet paylaşan hesap olarak geçmektedir. Clickbait olmayan içerik ayrıştırıldığında ortaya çıkan tanımlayıcı model tablosu da aşağıdaki gibidir.

Tablo 5. Milliyet Gazetesi Twitter Hesabındaki Tık Tuzaklı Haberlerinin Analizi

BAŞLIKTAKİ UYUŞMAZLIKLAR	1. Tamamlanmamış Bilgi	21
	2. İlgili Çeken İfadeler	
	3. Tekrarlar ve Seriler	7
	4. Abartmalar	7

Buna göre Hürriyet gazetesiyle hemen hemen benzer şekilde clickbait haber oluşturan Milliyet, clickbait haberlerde ağırlıklı olarak tamamlanmamış bilgi modelini kullanmıştır. Sıklıkla kullanılan noktalama işaretlerinin ve okuyucuları habere tıklamaya yönlendiren uyarı sözcüklerinin clickbait haberler içinde sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, Basın Ahlak Yasası'na ters düşmektedir. Bunun sebebi, gazetecilerin clickbait haber yaparken haber metninde haberin içerdiği hususlardan ayrılmasıdır. Milliyet gazetesinde de Hürriyet gazetesinde olduğu gibi clickbait haberlerde abartı sözcüklere başvurduğu ve bu sözcüklerle subjektif anlayışla haber üretildiği görülmektedir. Konularına göre clickbait haberler incelendiğinde ise gazetenin oluşturduğu tablo şu şekildedir:

Grafik 2. Milliyet Gazetesinin İlgili Konulara Göre Attığı Tık Tuzaklı Tweetlerin Yüzdesi

İlgili grafik incelendiğinde Hürriyet gazetesinden farklı olarak Milliyet'in deprem/kaza ve eğitim kategorisinde hiçbir clickbait içerik oluşturmadığı görülmüştür. Benzer şekilde en fazla clickbait içeriğini gündem haberlerinden sağlayan gazete sonrasında büyük oranda sağlık içeriklerine yönelmiştir. Ağırlıklı olarak kullanılan bu iki tema dışında az sayıda da siyaset, ekonomi ve dünya konularında da içerik oluşturan gazetenin haberlerinin toplamı en yüksek orana sahip gündem haberlerini karşılamamaktadır.

Görsel 2. Milliyet Gazetesinin İlgili Konulara Göre Attığı Tık Tuzaklı İçeriklerin Kelime Bulutu

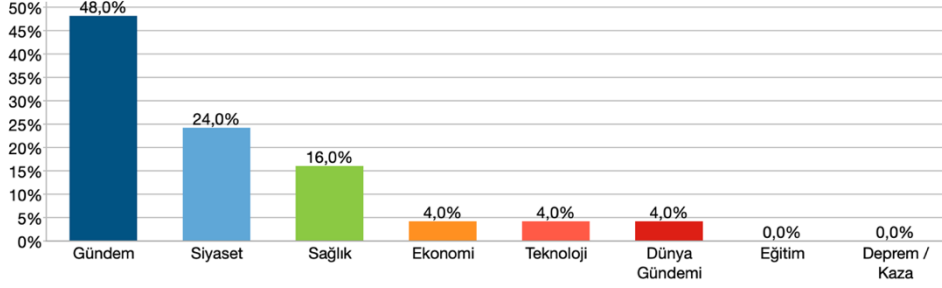
Milliyet gazetesinin kelime bulutu incelendiğinde "Bakan, Koca" ifadelerinin en çok kullanılan kategori olan sağlık kategorisi içine girdiği görülmektedir. Var olan bu kelime bulutu, sağlık tweetlerinin yüksek yüzdesini kanıtlar nitelikte olmaktadır. Bununla birlikte "duyurdu, açıkladı" şeklinde yüklem de son dakika haberlerinin kapsamı açısından etkili olmaktadır.

Mynet haber sitesi ise diğer iki haber portalına göre internet kaynaklı olması, geleneksel olarak yayın imkanı olmaması sebebiyle ayrılmaktadır. Bu noktada internet kaynaklı olmasına karşın diğer iki medya organına göre daha az sayıda aktiflik göstermiştir. İlgili site 59'u son dakika olmak üzere toplam 603 tweet atmıştır. Son dakika içerikli haberlerin 25 tanesi tık tuzaklı, 34 tanesi normal içeriklidir. Ayrılan 25 adet haber ise aşağıdaki şekilde bölümlere ayrılmıştır.

Tablo 6. Mynet Twitter Hesabındaki Tık Tuzaklı Haberlerinin Analizi

BAŞLIKTAKİ UYUŞMAZLIKLAR		
	1. Tamamlanmamış Bilgi	22
	2. İlgili Çeken İfadeler	
	3. Tekrarlar ve Seriler	
	4. Abartmalar	3

Hürriyet ve Milliyet gazetelerinden farklı olarak Mynet hiçbir şekilde tekrara girmeden tık tuzaklı haber üretimini gerçekleştirmiştir. En çok tamamlanmamış bilgi yoluyla tık tuzaklı içerik oluşturan Mynet, çok az sayıda abartmaya başvurmuştur. İlgili Twitter hesabında paylaşılan tık tuzaklı haberlerin konulara göre dağılımı ise aşağıdaki gibidir.

Grafik 3. Mynet'in İlgili Konulara Göre Attığı Tık Tuzaklı Tweetlerin Yüzdesi

Mynet de Hürriyet ve Milliyet gibi en fazla clickbait içeriği gündem olan haberler için oluşturmuştur. Gündemin ardından gelen siyaset diğer platformlara göre daha ilk kez bu kadar yüksek bir orana sahip olmuştur. Öte yandan site, diğerlerinden farklı olarak bir haber kategorisi daha belirlemiş ve "Teknoloji" başlığına ait örnekleri de clickbait haberin içine yerleştirmiştir. Türkiye Gazeteciler Cemiyeti'nin sözünü ettiği üzere gazeteci kimliğine sahip bireylerin oluşturdukları haber metinlerinde yönlendirmeden kaçınmanın ilke olarak benimsenmesi gerekmektedir. Bu gerekliliğin, Mynet platformunun incelenmesi sonucunda gerçekleşmediği görülmüştür. Milliyet gazetesiyle benzer şekilde Eğitim ve Deprem/Kaza alanınca hiç içerik oluşturmamış olan Mynet; ekonomi, teknoloji ve dünya gündemi konularında da eşit yüzdeye sahip bir şekilde içerik oluşturmuştur.

Görsel 3: Mynet'in İlgili Konulara Göre Attığı Tık Tuzaklı İçeriklerin Kelime Bulutu

Mynet'in kelime bulutu incelendiğinde çok fazla yükleme yer verilmediği görülmektedir. Tweetlerin sayısının oldukça az oluşu, bir önceki örneklerinde olduğu gibi çok fazla sayıda kelime alternatifi sunmamıştır. Son, Dakika, Son Dakika kelime gruplarının oldukça fazla sayıda bulunması ve bunun yanı sıra siyasal içeriklere ait kelime gruplarının öne çıkması da konulara göre oluşturulan yüzde grafiğini destekler nitelikte olmuştur.

Sonuç ve Değerlendirme

Haber, bir olayı ya da durumu bilme ve anlatma isteğinden doğan, toplumların yararına olan yönlendirici metinler olarak zaman içinde bu temelden sapmamış olsa da birtakım değişimler ve dönüşümler geçirmiştir. İlk olarak sözlü dönemde var olan haberleşme yazının bulunmasıyla birlikte kalıcı bir hale bürünmüştür. Var olan bu kalıcılık da matbaanın bulunmasıyla birlikte daha iyi bir şekilde korunma imkanı bulmuştur. Öyle ki önceleri bir yere taşınırken gemilerde parçalarından ayrılan ve kaybolan sayfalar ciltlenerek günümüz gazetelerinin atalarını oluşturmuştur. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasına paralel olarak haberler sadece yazılı bir metin olarak kalmamış aynı zamanda televizyonda bir görüntü, radyoda bir ses olmuşlardır. Haberin geçirdiği bu dönüşüm de teknolojinin gelişimiyle birlikte daha farklı bir noktaya gelmiştir.

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte haberin de çevrimiçi mecralarda yayımlanması mümkün hale gelmiştir. Çevrimiçi mecralar; internet ve Twitter, Facebook, Instagram gibi platformları kapsayan sosyal medya araçları, mailler, web sitelerinden oluşarak ağa bağlı olan birçok kişiye ulaşmaktadır. Bu ulaşımında haberlerin de rolü oldukça büyük olmaktadır. Önceleri gazetelerden takip edilen haberlerin hem çevrimiçi versiyonlarının hem de gazetelerin kendisinin internete yüklenmesi okuyucuların da ağırlıklı olarak bu mecraları tercih etmesine sebebiyet vermiştir. Bunun için ilk aşamada basılı gazetelerin tıpatıp aynısı internete yüklenmiş ve okuyucular internet üzerinden gazetelerin sayfalarını çevirerek haber okumasını gerçekleştirmiştir. Ancak sonrasında gazete sayfalarının yüklenmesi yerine hem internet üzerinden çıkan haber platformlarına hem de tek tıkla ulaşılabilir haberlere bırakmıştır. İnternet ortamında ekonomik kaynaklardan en önemlilerinin de reklam oluşu, haber sitelerinin bünyesine reklam unsurunu koymalarını kaçınılmaz hale sokmuştur. Bilinen anlamda bir gazetenin giderleri basım, yayın, personel vb. ve gelirleri de tirajlar ve satın alınabilirlik iken internet ortamında giderler web sitesi, hosting, alan adları olmuş ve temel gelirleri de reklamlar ve okuyucu ziyaretleri oluşturmuştur. "Tık" bu yeni oluşumda itibar adına en önemli gösterge olmuş ve en çok ziyaret edilen sayfalardan olmak adına birçok strateji geliştirilmiştir. Bu stratejilerden biri olan tık haberciliğinin her dilde farklı bir şekilde adlandırılması bu sorunun dünya çapında olduğunun da en önemli göstergesi olmaktadır. Türkçe'de tık haberciliği, İngilizce'de clickbait, Almanca'da Klicken sie auf berichterstellung, İspanyolca'da informe de clics olarak ifade edilen bu durumun kapsamı esasen hepsinde aynı şekilde olmaktadır. Bu durumda haberler, kullanıcılarına haberin içeriğinden farklı başlıklar sunarak ulaşmaktadır. Ulaşan bu haberler de kullanıcıların ona tıklamasına neden olmakta ve bu da web sitesine tık anlamında bir artış, dolayısıyla da bir kazanç sağlamaktadır.

Medyanın etik ilkeleri de medya ürünlerinden aktarılan bilgilerin değerlendirilmesi gerekliliğini getirmektedir. Bu kapsamda etik ilkeler çerçevesinde haber metinlerinin de doğruluk, kesinlik, güvenilirlik kriterleri önem kazanmaktadır. Haberin temel gereksinimleri olan bu maddeler kapsamında bireylerin doğru ve yalın şekilde haber almaları amaçlanırken bu esnada kişilerin haberleri en kısa sürede alabilmelerinin önünün açılması gerekliliğine değinilmektedir. Dolayısıyla bu ilkenin özellikle günümüz internet basını çerçevesinde düşünüldüğünde çok yaşatılmadığı görülmektedir. Geleneksel basındaki temel gelirlerin tiraj ve abonelikler gibi eksenler çerçevesinde oluşması ancak internet basınında bunların yaşatılmaması durumunun internet gazeteciliğini farklı gelir kaynağı arayışına itmesi kimi zaman etik ilkelerin bu mecrada yeterince uygulanamamasına sebep olabilmektedir.

Araştırmanın başlangıcında belirtilmiş olan hipotezler test edildiğinde beş hipotezin gerçekleştiği, iki hipotezin ise gerçekleşmediği görülmüştür. Buna göre tık tuzaklı haberlerde en çok tamamlanmamış bilgiye başvurulduğu, Milliyet ve Hürriyet sitelerinin benzer şekilde tık tuzaklı içerik oluşturduğu, son dakika ile başlayan haberlerde tık tuzağına başvurulduğu ve tık tuzaklı haberlerin ağırlıklı olarak gündem konularından oluşturulduğu doğrulanmıştır. Ancak başlangıcından beri internet mecrası üzerinden hayatına devam eden Mynet, geleneksel mecralardaki örneklerinden daha az sayıda tık tuzaklı haber oluşturmuştur. Bununla birlikte sağlık haberlerinde etik ihlal yaratmayacak şekilde tık tuzaklı haberlerden kaçınılması hipotezi de doğrulanmamış, şirketlerin bu tür haberlerde de tık tuzağına başvurduğu görülmüştür.

Çalışmada bu kapsamda özellikle kişilere hızlı ve net bilginin ulaştırılması amacıyla oluşturulan son dakika haberlerinin analizi gerçekleştirilmiştir. Son dakika haberleri öncelikleri açısından diğer rutin haberlerden ayrılan ve çok geniş çapta bireyi etkileme potansiyele sahip haberler olarak ayrı bir değerlendirme konusu olmaktadır. Ani bir şekilde ortaya çıktığından ve sonuçlarının buna paralel olarak beklenmedik olmasından bu kategorideki haberlerin hızlı ve açık bir şekilde okuyucuya iletilmesi durumu ayrıca önem kazanmaktadır. Bu kapsamda incelenen son dakika haber tweetlerinde çalışmanın örnekleme içerisine dahil edilen üç haber portalının tık tuzağına başvurup başvurmadığı etik olarak ele alınmıştır. Buna göre incelenen üç platform da son dakika haberlerinde tık tuzağına başvurmuştur. Bu durum Basın Ahlak Yasası'nda (Bak & Altıntop, 2020: 38) yer alan ve haberlerin ya da olayların yorumunda gerçeklerden tahrif ya da kısaltma yoluyla kasıtlı olarak ayrılınmayacağı maddesine ders düşmektedir. Öyle ki incelenen birtakım haberin son dakika niteliğine sahip bir haberin içeriğini yansıtmadığı, sadece tık alabilmek amacıyla bu başlıklar altında yayımlandığı görülebilmektedir. Bununla birlikte yine aynı yasa çerçevesinde gazetenin ya da gazetecinin şahsi kanaatlerine yer verilmemesi gerektiği maddesinin de tık tuzaklı haberlerin yazımında görülen "Flaş ifadeler", "Şok açıklamalar", "Bu karar herkesi şaşırtacak..." şeklindeki cümleler göz önüne alındığında uygulanmadığı görülmektedir. Gazeteciler ve medya şirketleri günümüzde ekonomik kazancı sağlamak amacıyla birçok ulusal ve uluslararası metinde etik dışı sayılan bu gibi durumları uygulamakta ve sürekli bir şekilde yapmaktadır. Bununla birlikte araştırmanın sonucunda son dakika tweetlerinin çoğunun gündem konusuyla ilişkili olması da bu haberlerin konusu itibarıyla bireylerin hayatlarında önemli olan bir nokta için oluşturulduğunu göstermektedir. Bununla birlikte öznel yorumların da kimi haberlere dahil edilerek abartmalara başvurulması, gazetecinin nesnel olması gerekliliğinin de yok sayıldığını gösterir niteliktedir. Amacı kısa ve öz bilgi vermek olan bu haber portallarından paylaşılan bilgilerin tamamlanmamış başlıklar altında verilmesi de benzer şekilde Türkiye Gazeteciler Cemiyeti'nin belirlediği etik ilkeler altında yer alan ve gazetecinin, gazetecilik mesleğini, reklamcılıkla ya da propagandayla karıştırmaması ilkesine de ters düşmektedir. Bu şekilde yapılan kelime oyunları haberin yapısına ters düşerek haberin de bir reklam gibi sunulmasının önünü açmaktadır.

Gazeteciler Cemiyeti'nin belirlediği ahlak ilkeleri (TGC, ty.) çerçevesinde inceleme yapıldığında haberlerin konularına göre de farklı etik ilkelere tabi tutulduğu görülmektedir. Buna göre çalışmanın hipotezinde de verilen sağlık haberinin etik ilkelere uygun şekilde verileceğinin düşünülmesi cemiyetin sağlık haberlerinde belirlemiş olduğu sansasyondan uzak, bireyleri çaresizliğe itmeyecek ya da yanlış umutlandırmayacak yayın yapılmamalı ilkesi gereğince planlanmıştır. Ancak çalışmada son dakika ve tık tuzaklı olarak verilen haberlerin birçoğunun sansasyon yaratma potansiyeli barındırarak bireyleri çaresizliğe ittiği görülmüştür. Bu noktada ilgili haberler de etik dışı olarak görülmektedir. Aynı zamanda cemiyet, gazeteci kimliğine sahip kişilerin oluşturmuş oldukları haber içeriklerini sosyal medya mecraları ve internet sitelerinde yayınlarken çarpıtma, yanlış içerik oluşturma, yönlendirmeden kaçınma gibi noktaları ilke olarak benimsemesini belirtirken araştırmaya konu edinilen haberlerin birçoğunda bu durumlar saptanmıştır. Gazetecinin bir haberin yayımlanması karşılığında maddi avantajın peşinde koşmaması gerektiği de belirtilmesine karşın tık tuzaklı haberlerin öncelikli amacının maddi bir avantaj sağlamak olması bu durumun başından beri etik kurullarla ters düştüğünü göstermektedir. Basın Konseyi tarafından belirlenen ilkeler göz önüne alındığında haberlerin soruşturulmadan verilmemesi ilkesinin yer aldığı görülmektedir. Bu ilke özellikle tık tuzaklı haberler açısından incelendiğinde özellikle tıklanma amacıyla soruşturulmadan yazılan birçok haberin varlığı karşısında etkisiz kalmaktadır. Öyle ki yapılan araştırma sonucunda birçok haberin başlığından bağımsız bir içerikle doldurulduğu ve içerikte herhangi bir bilgi içermediği saptanmıştır.

Bununla birlikte Medya Etik Kurulu'nun yayımladığı İnternet Haberciliği Deklarasyonu'na göre (MEK, ty.) sadece haberin tıklanmasını sağlamak amacıyla haberin içeriği göstermeyen, çarpıtılan ve sansasyonel etki yaratacak olan haber başlıklarının kullanımının doğru olmadığı ifade edilmiştir. Bu durum da incelenen tık tuzaklı haberlerin tümünde görülmekte olup tık tuzağı olduğu tespit edilen birçok haberin içerikten bağımsız oluşturulması durumunun etik ilkelere aykırılığını bir kez daha göstermektedir.

Geleneksel olarak da yayın yapan haber portallarının en az internet kaynaklı yayın yapanlar kadar tık tuzaklı haber yaptığının görülmesi medya alanında köklü bir değişimin varlığını kanıtlar nitelikte olmuştur. Öyle ki bu hesaplar aracılığıyla atılan tweetler bilgilendirme amacından çok uzaktır. Bununla birlikte haberlerin verilmesi esnasında arka arkaya birçok farklı bilginin tek bir habere konu olarak üç nokta kullanılarak verilmesi de verinin dozajının ayarlanmadığını kanıtlar niteliktedir. Etik ilkeler çerçevesinde haberin sade ve yalın bir dille aktarılması gerekliliği bu aşamada yerini birçok bilgiyi içeren karışık cümlelere bıraktığından geçersizlik kazanmaktadır.

Kaynakça

- Abhijan C. & Rajdeep S. & Ayushi M. & Niloy G., (2017). *Tabloids in the Era of Media? Understanding the Production and Consumption of Clickbaits in Twitter*. SSRN Electronic Journal. 10.2139/ssrn.3034591.
- Adaklı, G. (2010). *Gazetecilik Etiğini Belirleyen Yapısal Unsurlar: Mülkiyet ve Kontrol Sorunu*, (Televizyon Haberciliğinde Etik içinde), (Der.) Bülent Çaplı, Hakan Tuncel, Ankara: Fersa Matbaacılık
- Bazaco, A. & Redondo García, M. & Sánchez-García, P. (2019). *Clickbait as a Strategy of Viral Journalism: Conceptualisation and Methods*. *Revista Latina de Comunicación Social*. 74, 94-115.
- Bak, G. & Altıntop, M. (2020). *Türkiye'de Basın Özdenetimi*. Ankara: İksad Yayınevi
- Bertrand, C. J. (2004). *Medya Etiği*, Ankara: Başbakanlık BYEGM Yayını.
- Blom, J. & Hansen, K. (2015). *Click Bait: Forward-Reference as Lure in Online News Headlines*. *Journal of Pragmatics*. 76.
- Demiray, K. (1994). *Temel Türkçe Sözlük*, 3.Baskı, İstanbul: İnkılap Kitapevi
- Doğan, M. (1993). *İletişim veya Dehşet Çağı*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Eralp, E. N. (2017). *Yeni Medyada Haberin Sunuluş Biçimine Bağlı Etik Sorunların İnternet Haber Sitesi Okuyucuları Üzerinden İncelenmesi*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Medya ve İletişim Sistemleri Yüksek Lisans Programı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Erdoğan, İ., (2013). Yeni Medya Gazeteciliğinde Etik Bir Paradigma Belirlemenin Kapsamı ve Sınırları, İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi - Sayı 36 / Bahar 2013
- Erol, G. (2012). *İletişim ve Etik*. İstanbul: Hiperlink.
- Etimoloji Türkçe, Erişim Adresi: <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/haber> , Erişim Tarihi: 30.11.2020
- Evers, H. (2010). *Medya Etiğinin Tarihsel Temelleri ve Gelişimi*, (Televizyon Haberciliğinde Etik içinde), (Der.) Bülent Çaplı, Hakan Tuncel, Ankara: Fersa Matbaacılık

- Feldman, F. (2016). *Etik Nedir?* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Işık, U. ve Koz, K. A. (2014). *Çöp Yığınlarında Haber Aramak: İnternet Gazeteciliği Üzerine Bir Çalışma*. Humanities Science 9 (2): 27-43. dx.doi.org/10.12739/NWSA.2014.9.2.4C0178.
- İnuğur, M. (1982). *Basın ve Yayın Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Basımevi.
- Kalender A. B. (2019). *İnternet Haberciliğinde Clickbait Savaşları: Bir Okuyucu Tepkisi Olarak Limon Haber Örneği*. Dördüncü Kuvvet Uluslararası Hakemli Dergi. 2 (2). 1-21.
- Küçüköğlü, M. T. (2012). *Etik Değerler ve Etiğin Kurumsallaşması*, Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1, 177-185.
- Lee, A. M. & Lewis, S. C. & Powers, M. (2014). *Audience Clicks and News Placement: A Study of Time-Lagged Influence in Online Journalism*. Communication Research 41 (4): 505– 530.
- Lippmann, W. (1922). *Public Opinion*. New York: Macmillan.
- McCombs, M. & Gilbert, S. (1986) *News Influence on Our Pictures of The World*, in J. Bryant and D. Zillmann (eds) *Perspectives on Media Effects*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates: 1–15.
- MEK, (ty.). *İnternet Gazeteciliği Deklarasyonu*, Erişim Adresi: <http://medyaetikkurulu.org/wordpress/index.php/hakkimizda/internet-gazeteciligi-deklarasyonu/>, 04.05.2021
- Özyal, B. (2016). *Tık Odaklı Habercilik: Tık Odaklı Haberciliğin Türk Dijital Gazetelerindeki Kullanım Biçimleri*, Global Media Journal TR Edition, 6 (12).
- Park, R. (1940). *News as a Form of Knowledge: A Chapter In the Sociology of Knowledge*, American Journal of Sociology, 45: 4, 669–686.
- Potthast, M. & Gollub, T. & Hagen, M. & Stein, B. (2018). *The Clickbait Challenge 2017: Towards a Regression Model For Clickbait Strength*. arXiv preprint arXiv:1812.10847.
- Sarıççek, R. ve Aytetin, M. (2020). *Türkiye'deki Bağımsız Denetçilerin Denetim Kalitesini Azaltan Davranışlarının Analizi*. Muhasebe ve Finansman Dergisi , (87) , 89-106
- Schramm, W. (1965). *The Process and Effects of Mass Communication*, Urbana: University of Illinois, 3-27.
- Seçim, F. (1993). *Haber Kavramı ve ABD Basınında Dış Haberler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi,12.
- Taş, O. (2010). *Medya Etiğinin Tarihsel Temelleri ve Gelişimi, (Televizyon Haberciliğinde Etik içinde)*, (Der.) Bülent Çaplı, Hakan Tuncel, Ankara: Fersa Matbaacılık
- TGC. (ty). *Türkiye Gazetecileri Hak ve Sorumluluk Bildirgesi*, Erişim Adresi: <https://www.tgc.org.tr/bildirgeler/t%C3%BCrkiye-gazetecilik-hak-ve-sorumluluk-bildirgesi.html>, 04.05.2021.
- Tokgöz, O. (2017). *Temel Gazetecilik*. İstanbul: İmge Kitabevi
- Uyguç, Ü. & Genç, A. (1998). *Radyo Televizyon Haberciliği*, İstanbul: Avcıol Basım-Yayın.
- Vural, N.E. ve Sütcü, C.S., *The Methods to Increase Visitors Traffic and Session Duration in Online Newspapers*, Yeni Düşünceler, 2019, 11: 19-34.
- Yatkın, A. (2007). *Medya ve Etik*, Medyada Etik Sorunlar, Uluslararası Medya ve Siyaset Sempozyumu, İzmir, Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi, 689-705.

Extended Abstract

Aim and Scope

In the study, it is predicted that the breaking news consists of important events that develop unexpectedly in a short time, which are of interest to many people. In this context, the fact that news sites, whose purpose is to convey information, prepare breaking news in the form of a click trap may be contrary to the principle of conveying information in the simplest and clearest way, which is one of the ethical functions of journalism. For this reason, it is aimed to investigate the degree of adherence to ethical principles in the publication of news in this category by analyzing the clickbait sentences given in the breaking news.

Methods

Since there are many media organizations operating in the world and in Turkey, some criteria have been determined in the selection of news portals that will be the subject of research. First of all, the most clicked news platforms in Turkey are listed on the website called Alexa, which examines the traffic of the websites and provides information about the data on that site. In this listing stage, it was determined that ensonhaber.com, Hürriyet and Milliyet were the three most clicked platforms. Based on the fact that the main point of the study was tweets that started with the last minute, the Twitter accounts of these sites were examined and it was seen that Hürriyet and Milliyet were suitable for this situation, but the ensonhaber.com account did not make a post that started with the last minute. For this reason, ensonhaber.com was excluded from the evaluation and Mynet, which ranked fourth in the list, was taken instead.

The tweets posted by the relevant portals between 20-27 May 2021 were captured through the data analysis program Workbench, and then the tweets that did not contain "last minute" among the relevant tweets were separated with the data scraping technique and the desired tweets were analyzed.

At this point, the "Descriptive Models of Click-Trapped News" table by Redondo and García was used as a reference in the definition and separation of click-trap news, and the news within the scope of the "Conflicts in the Headline" items on this table was examined. As a result of scanning the related news, those that did not have a clickbait were separated. For all the remaining news, the MAXQDA program was used to divide the news into categories with the content analysis method, and a graph was prepared by showing which category the news was valued as clickbait as percentages. In addition, the most used words in the click-trap news were also prepared by preparing word clouds, and the ethical suitability of all this information was interpreted at the last stage. Whether they are ethically appropriate or not, in the conclusion part of the study, various ethical principles determined by the Press Ethics Law, Turkish Journalists Association, and Press Council were tested by giving examples, and at the same time, the analysis of click-trap news was carried out based on the Internet Journalism Declaration published by the Media Ethics Committee. These established principles are guiding in terms of explaining what the journalist, news and companies should comply with.

Findings

At the end of the study, it was seen that all three news sites applied to clickbait news. Clickbait news is often made in the same formats and on the same topics. As in the traditional media, it has been seen that the same news in the new media channel is made with a click trap and the subject of technology is added as a difference in the new media..

Conclusion

When the hypotheses stated at the beginning of the study were tested, it was seen that four hypotheses were realized and two hypotheses were not. According to this, it has been confirmed that incomplete information is mostly used in the news with clickbait, Milliyet and Hürriyet sites similarly create click trap content, click trap is used in the news starting with the last minute, and the news with click trap is mainly composed of agenda topics. However, Mynet, which has continued its life on the internet since its inception, has created fewer clickbait news than its examples in traditional media. However, the hypothesis of avoiding clickbait news in a way that would not create an ethical violation in health news was not confirmed, and it was seen that companies resort to click trap in such news.

Dış Kaynak Kullanım Stratejisi Kapsamında Alt Yüklenicilerin Bulanık SWARA ve Bulanık MOORA Yöntemleriyle Değerlendirilmesi

Evaluation of Subcontractors with Fuzzy SWARA and Fuzzy MOORA Methods under Outsourcing Strategy

Halil Savaş¹, İrfan Yacan²

Öz

Dış kaynak kullanımı, tedarik zinciri yönetimi stratejilerinden biridir. İşletmeler bu strateji ile, temel yetenekleriyle ilgili faaliyetlere odaklanırlar. Diğer faaliyetleri ise dış tedarikçilere yaptırırlar. Böylece organizasyonlar yalınlaşır, odaklandıkları faaliyetleri daha iyi yapabilirler ve stratejik konulara daha fazla zaman ayırabilirler. Dış kaynak kullanımı birçok yönden rekabet avantajı sağlayabilir. Ancak, doğru kararlar verilmezse işletmeler için dezavantaja da dönüşebilir. Bu strateji ile rekabet avantajı sağlamak için anahtar faktörlerden biri, dış kaynak kullanımı için hangi tedarikçinin tercih edileceği konusunda doğru karar vermektir. Bu çalışma, üretim tesislerinin inşası, kurulumu ve modernizasyonu alanında faaliyet gösteren bir işletme için, alternatif alt yüklenicilerin değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Örnek çalışmada değerlendirme kriterleri, az sayıda ikili karşılaştırma gerektirmesi nedeniyle pratik bir yöntem olan Bulanık SWARA ile ağırlıklandırılmıştır. Alt yüklenicilerin değerlendirilmesinde ise, güvenilir ve kolay uygulanabilir bir yöntem olarak öne çıkan Bulanık MOORA kullanılmıştır. Değerlendirme sonucunda en uygun alt yüklenici alternatifinin A₁ olduğu belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Dış Kaynak Kullanım Stratejisi, Alt Yüklenicilerin Değerlendirilmesi, Çok Kriterli Karar Verme, Bulanık Kümeler, Bulanık SWARA, Bulanık MOORA.

Abstract

Outsourcing is one of the supply chain management strategies. With this strategy, enterprises focus on activities related to their core abilities. Other activities are outsourced to external suppliers. In this way, organizations become leaner, they can do better their activities they focus on, and they can spend more time on strategic issues. Outsourcing can provide competitive advantage in many aspects. However, if the right decisions are not made, it can also turn into a disadvantage for enterprises. One of the key factors to achieve competitive advantage with this strategy is to make the right decision about which supplier to choose for outsourcing. This study aims to evaluate alternative subcontractors for an enterprise operating in the field of construction, establishment, and modernization of production facilities. In the case study, the evaluation criteria were weighted with Fuzzy SWARA, which is a practical method because it requires few pairwise comparisons. Fuzzy MOORA, which stands out as a reliable and easily applicable method, was used in the evaluation of subcontractors. As a conclusion of the evaluation, it was determined that the most suitable subcontractor alternative was A₁.

Keywords: Outsourcing strategy, Evaluation of Subcontractors, Multi-Criteria Decision Making, Fuzzy Sets, Fuzzy SWARA, Fuzzy MOORA.

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: C44, C02, D81, L23, M10, M11

Submitted: 21 / 10 / 2021

Accepted: 22 / 02 / 2022

¹ Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, Denizli, Türkiye, hsavas@pau.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7942-5527>

² Bilim Uzmanı, Pamukkale Üniversitesi, S.B.E. İşletme Anabilim Dalı, Denizli, Türkiye, irfanyacann@outlook.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1640-2317>

Giriş

Üretim yapan işletmelerin maliyetlerinin büyük bölümü satın alma kalemlerinden olduğundan tedarikçilerle kurulan ilişkiler giderek daha fazla önem arz etmektedir. İşletmelerin benimsedikleri stratejiler doğrultusunda yenilik, hız ve düşük maliyeti hedefleyen bütünleşik faaliyetlerle günümüzde daha fazla karşılaşmaktayız. Tedarikçilerle yürütülen bu faaliyetler, tedarik zincirindeki tüm paydaşlara rekabet avantajı sağlayabilmektedir. Bu nedenle tedarikçi yönetiminde paydaşlar arasındaki entegrasyon, tedarik zinciri yönetimini daha önemli hale getirmektedir. “Hammaddeden başlayarak, tatmin olmuş bir müşteri ile sonlanan tüm tedarik zinciri faaliyetlerinin koordinasyonu” olarak tanımlanan tedarik zinciri yönetiminin amacı, bahsi geçen bütünleşik faaliyetlerin paydaşlara rekabet avantajı ve son müşterilere fayda sağlamasıdır (Heizer ve Render, 2017: 432). İşletmelerin bu amaca ulaşabilmek için, tedarikçilerle kurulan ilişkilere ve yürütülen bütünleşik faaliyetlere önem vermeleri, tedarik zinciri sistemleri ile ilgili yeni stratejiler geliştirmeleri gerekmektedir.

Son yıllarda ortaya çıkan yeni gelişmelerle birlikte rekabet ortamı da değişmektedir. İşletmelerin bu değişime ayak uydurabilmeleri için yenilikleri sürekli takip etmesi gerekmektedir. Günümüzde işletmelere etki eden gelişmelerden biri de, faaliyetlerini temel yeteneklerin etrafında toplama yaklaşımıdır (Koçel, 2020: 396). Bu bağlamda, işletmelerin rekabet avantajı sağlama hedefi doğrultusunda, “değişime ve değişkenliğe uyum sağlayabilmek, dalgalanmalardan daha az etkilenmek, güncel ve en son teknolojilerden, bilgi birikiminden hızla yararlanabilmek amacıyla dış kaynak kullanımını (Sevim vd., 2008: 2-3)” bir yönetim stratejisi olarak uyguladıkları görülmektedir.

İşletmelerin odaklanacakları temel yetenekleri belirlemeleri ve hangi alanlarda dış kaynak kullanacaklarına karar vermelerinden sonra, üzerinde çalışılması gereken en önemli konulardan biri dış kaynakların değerlendirilmesi ve seçimidir. Bu çalışmada ilk olarak, dış kaynak kullanım stratejisi hakkında bilgi verilmiştir. Ardından, üretim tesislerinin inşası, kurulumu ve modernizasyonu alanında faaliyet gösteren bir işletme için, dış kaynak kullanımını kapsamında alt yüklenici değerlendirme kriterlerinin belirlenmesi için yapılan literatür araştırması sunulmaktadır. Daha sonra, alternatif alt yüklenicilerin değerlendirilmesi için kullanılan metodoloji açıklanmaktadır. Uygulama bölümünde, belirlenen kriterler Bulanık SWARA Yöntemi ile ağırlıklandırıldıktan sonra, alt yükleniciler Bulanık MOORA Yöntemi ile değerlendirilmiştir. Son olarak sonuç ve öneriler sunulmaktadır.

1. Dış Kaynak Kullanım Stratejisi

İşletmeler, sürdürülebilir rekabet avantajına sahip olmak için yeni stratejilere ihtiyaç duymaktadır ve dış kaynak kullanımını birçok firmaya bu konuda katkı sağlayan önemli stratejik araçlardan biri haline gelmiştir. (Sreedevi R. & Tanwar, 2018). Dış kaynak kullanımını tanımlarken, öncelikle bu konuda önemli bir kavram olan temel yetenek kavramının açıklanması gerekir. Zira, temel yeteneklere odaklanma ve dış kaynak kullanım stratejilerinin, işletme yönetimi açısından birbirini tamamlayan teknikler olduğu söylenebilir (Turan, 2014). Bu bağlamda, “temel yetenek, işletmeleri iyi bildikleri işleri yapmaya; bazı işleri diğer işletmelerden iyi bilir hale gelmeye; iyi bildikleri iş dışında yapılması gereken tüm işleri başkalarına yaptırmaya ve sürekli olarak yenilik yapmaya odaklanmaya sevk etmektedir.” (Koçel, 2020: 397). İşletmelerin kendine özgü temel yeteneklere odaklanmaları onlara rekabet avantajı sağlayabilmektedir. Çünkü işletmeler temel yetenekleri ile ilgili faaliyetleri kendisi yürütürken, diğer işler için dış kaynak kullanırlar, böylece organizasyonları yalınlaşır ve üst yöneticiler stratejik konulara daha fazla zaman ayırabilirler (Koçel, 2020: 396). Dış kaynak kullanımı ise, “işletmelerin temel yeteneklerine odaklanmasına ve temel yeteneklerinden olmayan faaliyetlerini ise alanında uzmanlaşmış başka işletmelere devretmesine dayalı bir yönetim stratejisidir.” Önceleri daha çok maliyet avantajı sağlamada kullanılan dış kaynak kullanımı, daha sonraları daha farklı yararlar sağlamak için kullanılan bir yönetim stratejisi haline gelmiştir. İşletmeleri dış kaynak kullanımına yönelten nedenler ve dış kaynak kullanımı sonucu ortaya çıkabilecek olası riskler, özetle Tablo 1’deki gibi sıralanabilir (Erer, 2018: 6114-6124).

Tablo 1: Dış Kaynak Kullanım Nedenleri ve Olası Riskler

İşletmeleri dış kaynak kullanımına yönelten nedenler	Dış kaynak kullanımı sonucu ortaya çıkabilecek olası riskler
<ul style="list-style-type: none"> Maliyetleri azaltmak Temel yeteneklere odaklanmak Küçülme Esnekliği artırmak Riski azaltmak Maliyetleri önceden belirlemek Performans geliştirmek Verimlilik artışı sağlamak Kaliteyi arttırmak Teknolojik yenilikleri takip etmek 	<ul style="list-style-type: none"> Yanlış tedarikçi firma seçimi Esnekliğin kaybedilmesi Tedarikçi firmaya karşı bağımlılığın artması ve kontrolün kaybedilmesi İşletmelerin temel yeteneklerini kaybetmesi Gizli maliyetlerin ortaya çıkması Bilgi gizliliğinin sağlanmaması Çalışanlar üzerindeki olumsuz etkileri Kısa vadeli ekonomik amaçlara odaklanma

- Süreç yenilemek
- Kaynak dağılımını sağlamak

Dış kaynak kullanımı işletmelere her zaman fayda sağlamayabilir. Dış kaynak kullanımı ile ilgili doğru kararlar verilmezse ve süreçler doğru yönetilmezse, işletmeler için dezavantaja dönüşebilir. Bu yüzden işletmeler, dış kaynak kullanım kararı verirken, elde edecekleri faydaları ve karşılaşılabilecekleri riskleri birlikte değerlendirmelidir.

Dış kaynak kullanımından yarar sağlamak için ilgili süreçlerin doğru yönetilmesi gerekmektedir. Doğru kararların verilebilmesi için üç kilit faktör bulunmaktadır. Embleton ve Wright (1998), bu faktörleri aşağıdaki şekilde açıklamaktadır.

“Stratejik analiz: Öncelikle işletmenin hangi faaliyetlerinin temel yetenekleri olmadığı belirlenmelidir. Daha sonra dışarıdan sağlanacak işler için maliyet analizi yapılmalıdır. Dış kaynak sağlayıcısının vereceği hizmetin düzeyi ve türü iyi anlaşılmalıdır. Ayrıca dış kaynak kullanımının işletmeye etkisi olup olmadığı incelenmelidir. Eğer bu konu işletme için önemli bir faaliyet ise olumsuz etkileri olabilecektir. Dış kaynak kullanımı ile nelerin hedeflendiği iyi belirlenmelidir. Maliyetler ve diğer faktörler ilgili süreye bağlı olarak değişebilmektedir. Bu nedenle kısa ve uzun vadeli maliyetler belirlenmelidir. **Tedarikçilerin belirlenmesi:** Dış kaynak kullanım kararının verilmesinden sonraki aşama dış kaynak sağlayıcısının seçimidir. Burada ilk aşama uygun tedarikçi profillerinin belirlenmesidir. İşletme kültürüne uygun tedarikçilerle çalışmak faydalı sonuçlar verebilmektedir. İkincisi, potansiyel tedarikçilerden bilgi talebinde bulunmaktır. Bu durum onların ilgi düzeyleri, yetenekleri ve stratejilerini ortaya koyacaktır. Tedarikçilerden teklif talebinde bulunmak dış kaynak kullanımının kapsamı ve hedefleri hakkında genel bilgiler edinilmesini sağlayacaktır. Aynı zamanda tedarikçileri yerinde ziyaret etmek onlar hakkında daha fazla bilgi edinme imkânı sunar. Son olarak karşılıklı fayda sağlayan bir anlaşma üzerinde görüşmeler yapılmalıdır. **İlişkiyi yönetmek:** Tedarikçi ile ilişkileri yönetebilmek dış kaynak kullanımından elde edilecek faydalara katkı sağlayacak bir faktördür. Mevcut duruma bakılmaksızın dış kaynak kullanımının yönetimi yeni yönetim becerileri ile gerçekleştirilmelidir. Aynı zamanda yönetim dış kaynak kullanım sözleşmelerine bağlılığın izlenmesi ve değerlendirilmesi için bir prosedür oluşturulmalıdır.” (Embleton ve Wright, 1998: 100-102; Çağlayan ve Acar, 2019: 131).

2. Literatür

İşletmelerin, dış kaynak kullanımı kapsamında alt yüklenicileri değerlendirebilmeleri için öncelikle değerlendirme kriterlerini belirlemeleri gerekir. Tablo 2’de, literatürdeki bazı alt yüklenici değerlendirme çalışmaları ve kullanılan değerlendirme kriterleri sunulmaktadır.

Tablo 2: Alt Yüklenici Değerlendirilmesinde Kullanılan Kriterler

Yazar	Yöntem ve Uygulama	Değerlendirme Kriterleri
(Lin vd., 2010)	Tayvan’daki bir yarı iletken şirketinde dış kaynak sağlayıcı seçiminin yapılabilmesi için ISM ve Analitik Ağ Süreci (ANP) yöntemlerinin kullanıldığı bir uygulama yapılmıştır. Çalışmada, dış kaynak kullanımını başarılı bir şekilde gerçekleştirerek tedarikçileri seçmek için kapsamlı bir model oluşturmak amaçlanmıştır. Çalışmanın, diğer endüstriler tarafından da referans alınabileceği belirtilmiştir.	Teslimat yönetimi yeteneği (“teslim edilen içeriğin doğruluğu, zamanında teslimat, teslimat ayarlamaya esnekliği”), Kalite yönetimi yeteneği (“test verilerinin doğruluğu, kalite anomal oranı, tekrarlanan hatayı önleme yeteneği, hata karar oranı”), Entegre hizmet yeteneği (“müşterilerin isteğine yanıt verme süresi, mühendislik desteğinin verimliliği, müşterilerin özel isteklerini yerine getirmek, müşteri bilgi hizmeti platformu”), Fiyat (“test fiyatı, kırık parçalar için tazminat oranı, kabul kriterleri”)
Cheng ve Huang (2012)	Yanlış taşeron seçimi, bir projenin süresi, maliyeti, kalitesi ve güvenliği üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olacağından, inşaat yöneticilerine seçim süreçlerinde taşeron performansının nicel ölçümlerini sağlayan bir model önerilmesi amaçlanmıştır. Uygulamada, inşaat yöneticileri için, evrimsel gauss süreci çıkarım modelini kullanarak alt yüklenici performans değerlendirmesi yapılmıştır.	İnşaat tekniği, süre kontrol yetenekleri, iş birliği yapmak isteyen yöneticiler, malzeme israfı, işin tamamlanmasından sonra sağlanan hizmetler, diğer taşeronlarla iş birliği, güvenli çalışma ortamı, kendine ait araçlar, temiz çalışma ortamı, etkili yönetim yetenekleri, yönetici kişiliği, ekonomik durum
Rençber ve Kazan (2014)	AHP yöntemi ile büyük çaplı inşaat projesinde taşeron firma seçimi yapılmıştır. Çalışmada, “büyük çaplı bir inşaat projesinde taşeron firma seçiminde dikkat edilmesi gereken en öncelikli kriterler nelerdir?”, “belirlenen kriterlere göre taşeron firmalardan hangisi/hangileri proje için en uygun seçenektir?” sorularına cevap aranmıştır.	Üretim yeteneği (“hız, kalite, maliyet, güvenilirlik, risk, esneklik” alt kriterleri), Yönetim yeteneği (“liderlik, personel yeterliliği, ekip çalışması, yönetim tipi” alt kriterleri), Organizasyon yeteneği (“kalite belgeleri, teknolojik yeterlilik, finansal yeterlilik, iş deneyimi” alt kriterleri).

(Hadipour vd., 2014)	Bu çalışmada, genel yüklenici kuruluşlarda alt yüklenici seçimi için aralık değerli bulanık kümelerle dayalı olarak geliştirilen ELECTRE yöntemi uygulanmıştır. Belirlenen altı değerlendirme kriteri ile üç alternatif kullanılarak deneysel bir problem tanımlanmış ve çözüme ulaşılmıştır.	İlgili uygulama geçmiş, mevcut tesisler, teknik ekibin yeterliliği, finansal yetenek, şirketin eskiliği, önceki işveren memnuniyeti.
Aydın vd. (2016)	Çalışmada, TOPSIS ve VIKOR yöntemi ile alt yüklenici seçim problemi ele alınarak değerlendirme yapılmış ve sonuçlar değerlendirilmiştir. Önerilen teknikler, inşaat sektörü alanında faaliyet gösteren ana yüklenici bir firmanın alt yüklenici değerlendirme ve seçim problemlerine uygulanmıştır.	Evrakların tam olması, bina referansları, teknik kadro yeterliliği, tünel kalıp referansı, teslim süresi, maliyet, finansal durum
Polat (2016)	Çalışmada, AHP ve PROMETHEE yöntemleri ile alt yüklenici firma seçim uygulaması yapılmıştır. Önerilen model, uluslararası bir inşaat projesinde en uygun alt yüklenicinin seçilmesi problemlerine uygulanmaktadır. İşletme, önerilen karar yaklaşımını uygulanabilir bulmuştur.	Teklif fiyatı, mali durum, kilit personel sayısı, finişer sayısı, yol silindiri sayısı, kamyon sayısı, benzer büyüklükte tamamlanan proje sayısı, devam eden proje sayısı, geçmiş projelerdeki işçilik kalitesi, son üç projedeki ölümcül olay sayısı, şirketin inşaat sektöründeki deneyimi
Keshavarz-Ghorabae vd., (2018b)	Çalışmada, inşaat projesinde alt yüklenici değerlendirmesi için EDAS yöntemine dayalı dinamik bulanık yaklaşımı önerilmiştir. Önerilen model ile ilgili alternatiflerin, kriterlerin ve karar vericilerin farklı zaman dilimlerinde değiştirilebilir olduğu belirtilmiştir. Önerilen yaklaşımı açıklamak ve uygulamasını göstermek için sayısal bir örnek kullanılmıştır. Sonuçların, önerilen yaklaşımın verimli ve kullanışlı olduğunu gösterdiği belirtilmektedir.	Güvenilirlik, program kontrol yeteneği, yönetim yeteneği, iş gücü kalitesi
(Bedir vd., 2018)	Çalışmada, Kırıkkale'de faaliyetlerini sürdüren bir gayrimenkul ve proje firmasının, tadilat işi için taşeron firmanın firma seçim probleminin çözülmesi amaçlanmıştır. Taşeron seçimini etkileyen kriterlerin ağırlıklarının belirlenmesinde Analitik Ağ Süreci yöntemi kullanılmış, PROMETHEE yöntemi ile de alternatif taşeron firmaların sıralaması yapılmıştır.	Maliyet, finansal kapasite, geçmiş performans, iş gücü, güvenlik
Aydın ve Kahraman (2019)	Çalışmada, Belirsiz Dinamik Sezgisel Karar Verme Yöntemi ile e-ticaret faaliyeti yapan bir mobilya şirketinin alt yüklenicilerinin sipariş karşılama performans değerlendirme için kriterler belirlenmiş, ardından alternatiflerin değerlendirme yapılmıştır.	Sipariş oluşturun ve iletin, sipariş girin, siparişi işleyin, belgeleri yönetin, siparişi doldurun, siparişi teslim edin, teslimat sonrası etkinlikleri gerçekleştirin.
Ramadhani ve Handayati (2020)	Çalışmada, AHP yöntemini kullanarak hazır giyim sektöründeki bir konfeksiyon için alt yüklenici seçimi yapılmıştır. Bu araştırma, alt yüklenici seçiminde kullanılan kriter ve alt kriterlerin önem derecesini belirlemek, mevcut ve alternatif alt yüklenicilerin performanslarını değerlendirmek ve alt yüklenici seçimine göre işletmeye öneriler sunmak amacıyla yapılmıştır.	Kalite ("uygunluk kalitesi, kusur oranı" alt kriterleri) Maliyet ("ürün fiyatı, iç maliyet" alt kriterleri) Teslimat ("çizelge ile uyumluluk, miktar ile uyumluluk" alt kriterleri) Esneklik ("ürün hacmi değişiklikleri, özelleştirme" alt kriterleri) Güvenilirlik ("güvenilir, ürün güvenilirliği" alt kriterleri)
(Septian, 2020)	Çalışmada, XYZ yüklenicisinin, çelik konstrüksiyon işi için alt yüklenici seçim problemlerine çözüm aranmıştır. Analitik Ağ Süreci (ANP) yöntemi kullanılarak yapılan uygulamada, öncelikle kriter ağırlıkları belirlenmiş, daha sonra alt yükleniciler değerlendirilmiştir. Bu çalışmada, taşeron B en yüksek değere sahiptir. Bu sonuç, XYZ Şirketinin çelik konstrüksiyon işi yapmak için bu alt yüklenici ile çalışmasının uygun olduğunu göstermiştir.	Maliyet ("teklif fiyatı, ödeme şekli") Teknik ("malzeme özellikleri, yapım yöntemi, yapım süreci, tip ve araçlar kapasitesi") İç ("mali yetenek, proje deneyimi, gerçekleştirilen proje sayısı, şirket sertifikası") Organizasyon ("işçi kalifikasyonu, kalite kontrol, şirket yönetimi, sağlık ve güvenlik yeteneği") Teslim ("malzeme ve araçları teslim yöntemi, çalışan yerleştirme stratejisi")
(Çakır, 2020)	Çalışmada, bir tekstil firması için taşeron seçimi problemini çözümü için Bulanık Tercih Programlama Yöntemi (Fuzzy Preferences Programming (FPP) Method) ve Çizge Teorisi Matris Yaklaşımı (Graph Theoretical Matrix Approach-GTMA) bütünleştirildiği bir metodoloji önerilmiştir. Kriterler arası ilişki ve içsel bağımlılıkları ölçmek için FPP yöntemi, taşeronu seçiminde GTMA yöntemi kullanılmıştır.	Üretim kabiliyeti, kalite kontrol sistemleri, teslimat, maliyeti, finansal güç, geçmiş performans
(Lahdhiri vd., 2021)	Çalışmada, konfeksiyon endüstrisinde, bulanık mantık ve AHP yöntemleri kullanılarak taşeron seçim modellerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle değerlendirme kriterleri belirlenmiş, ardından alternatifler değerlendirilmiştir.	Kalite, kapasite, teslim gecikmesi, fiyat.

Literatürde, alt yüklenicilerin değerlendirilmesinde kullanılan kriterler, faaliyette bulunulan sektöre ve alt yükleniciye aktarılabilecek faaliyetin çeşidine göre farklılaşabilmektedir. Bu çalışma kapsamında, üretim tesislerinin inşası, kurulumu ve modernizasyonu alanında faaliyet gösteren bir işletmeye, alt yüklenici değerlendirme kriterlerini belirlemeleri için literatürde tespit edilen kriterler sunulmuştur. İşletmenin belirlediği kriterler, örnek uygulama kapsamında kullanılacaktır.

3. Metodoloji

Bu çalışmada uygulama yapılırken, Bulanık SWARA ve Bulanık MOORA yöntemlerinin avantajlarının kullanılması amaçlanmıştır. SWARA Yöntemi, AHP'den sonra literatürde genişçe yer bulan bir sübjektif ağırlıklandırma yöntemidir. SWARA'nın, AHP'ye kıyasla çok daha az sayıda ikili karşılaştırmayla sonuca ulaşması, yöntemin en önemli avantajı olarak ön plana çıkmaktadır. Daha az sayıda ikili karşılaştırma hem yöntemin daha kolay uygulanmasını hem de AHP'de tutarlılığı olumsuz etkileyen durumun ortadan kalkmasını sağlamaktadır. Ayrıca, SWARA Yöntemi'nde karar vericilerin ölçek kullanmadan değerlendirme yapmaları, tutumlarını daha özgür şekilde yansıtmalarını sağlamaktadır (Stanujkic vd., 2015: 182). Çalışmada MOORA Yöntemi'nin tercih edilmesinin sebebi ise, literatürde bu yöntemin diğer bazı yöntemlerle karşılaştırıldığında, çok basit, hesaplama zamanının çok az, güvenilirliğinin ise iyi olduğunun ifade edilmesidir (Chakraborty, 2011: 1164-1165; Brauers ve Zavadskas, 2012: 5; Vatanser ve Uluköy, 2013: 282-283). Uygulamanın yapıldığı işletmedeki karar komitesi, belirlenen kriterler ile alternatif alt yüklenicileri değerlendirirken, nicel ve nitel verileri göz önünde bulduklarını, ancak bu verileri genellikle sözel ifadelerle yorumladıklarını ifade etmektedirler. Bu çalışma kapsamında da alt yüklenicilerin, belirlenen tüm kriterler açısından sözel değişkenlerle değerlendirileceği öğrenilmiştir. Karar vericiler, kriterleri değerlendirirken de bulanık sayıların kullanılmasını daha uygun görmüştür. Çünkü, gerçek hayat problemlerinde karar vericilerin, tutumlarını kesin sayılarla ifade etmeleri her zaman mümkün olmayabilir. Bulanık küme teorisi, karar verme süreçlerinde bu tür belirsizliklerin üstesinden gelmek için kullanılabilir. (Keshavarz Ghorabae vd., 2018: 35). Bu bağlamda uygulama kapsamında, SWARA ve MOORA Yöntemleri'nin bulanık küme teorisi ile birleştirildiği, Bulanık SWARA ve Bulanık MOORA Yöntemleri kullanılmaktadır.

3.1. Metodoloji Literatürü

Bu çalışmada kullanılan Bulanık SWARA ve Bulanık MOORA Yöntemleri, Zadeh tarafından 1965'te önerilen "klasik bulanık kümeler"i dikkate almaktadır. Bu teorelin temel mantığı, "kümenin elemanlarının kümeye ait olma derecesinin ifade edilmesi"dir (Kabak ve Erdebilli, 2021: 6). Literatürde SWARA ve MOORA'nın klasik bulanık kümelerle birleştirildiği birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında, Keshavarz Ghorabae vd. (2018)'nin önerdiği Bulanık SWARA metodolojisi tercih edilmiştir. MOORA Yöntemi için ise, Brauers vd. (2011), Baležentis vd. (2012a) ve Baležentis vd. (2012b) tarafından MULTIMOORA Yöntemi kapsamında klasik bulanık kümelerle önerilen yaklaşımlar ile MOORA yönteminin, Karande ve Chakraborty (2012) tarafından klasik bulanık kümelerle genişletildiği Bulanık MOORA yaklaşımı dikkate alınmıştır.

Son yıllarda bazı araştırmacılar tarafından, "kümenin elemanlarının kümeye ait olmama derecesi veya kümenin elemanlarının kümeye ait olup olmadığı konusunda herhangi bir yargıya sahip olmamanın da derecesinin belirlenmesi ile ilgili çeşitli bulanık küme teorileri geliştirilmiştir" (M. Kabak ve Erdebilli, 2021: 6). Literatürde SWARA ve MOORA Yöntemleri'nin, bu yeni bulanık küme uzantıları ile genişletildiği çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları kronolojik olarak şu şekilde özetlenebilir: Pérez-Domínguez vd. (2015) çalışmalarında, sezgisel bulanık MOORA yöntemini kullanmıştır. Büyüközkan ve Göçer (2017) yaptıkları uygulamada, aralık değerli sezgisel bulanık sayılara dayalı grup karar verme için MOORA yaklaşımının genişletilmesini tercih etmiştir. Keshavarz-Ghorabae vd. (2018a), simetrik aralıklı tip-2 bulanık kümeler ile genişletilmiş bir SWARA yaklaşımını uygulamıştır. Sen vd. (2018) çalışmalarında, sezgisel bulanık MOORA yöntemini kullanmıştır. Pérez-Domínguez vd. (2018), pisagor bulanık kümesi altında MOORA yaklaşımına dayanan bir çalışma yapmıştır. Mete (2019) da yaptığı bir çalışmada, pisagor bulanık ortamı altında MOORA'yı kullanmıştır. Rani vd. (2020) yaptıkları uygulamada, kararsız bulanık SWARA - karmaşık orantılı değerlendirme yaklaşımını tercih etmiştir. Mishra vd. (2020) çalışmalarında, sezgisel bulanık SWARA yaklaşımını uygulamıştır. Bera vd. (2020) seçim problemlerinde, aralıklı tip-2 bulanık MOORA'yı kullanmıştır. Narayanamoorthy vd. (2020), tereddütlü bulanık standart sapma ile MOORA yöntemini kullanmıştır. Rani vd. (2020) çalışmalarında, pisagor bulanık SWARA yöntemini kullanmıştır. Ramya vd. (2021) yaptıkları uygulamada, normal kıvrık aralık değerli kararsız pisagor bulanık küme için uyguladıkları bir SWARA yöntemini tercih edilmiştir. Taş vd. (2021) seçim probleminde, küresel bulanık SWARA'yı kullanmıştır. He vd. (2021) çalışmalarında, bir genişletilmiş aralık değerli pisagor bulanık SWARA-MULTIMOORA yaklaşımıyla uygulama yapmıştır. Ecer (2021) kriter ağırlıklandırma, kararsız bulanık dilsel terimler temelli SWARA yöntemini kullanmıştır. Garg vd. (2022) çalışmalarında, karmaşık sezgisel bulanık soft SWARA yaklaşımını uygulamayı tercih etmiştir.

Bu çalışmanın metodolojisini oluşturan Bulanık SWARA ve Bulanık MOORA Yöntemleri'nde, literatürde hala genişçe yer bulan "klasik bulanık kümeler" yaklaşımının tercih edilmesinin sebebi, bu metodolojinin diğer bulanık küme uzantılarına göre daha pratik şekilde uygulanabilmesidir.

3.2. Bulanık Küme Teorisi

Bulanık küme teorisi, L.A. Zadeh tarafından 1965 yılında ortaya atılmıştır. Zadeh, bulanık küme kavramını, "reel bir doğrudaki aralıklar" şeklinde tanımlamıştır. Diğer bir ifadeyle bulanık kümeler, "üyelik için yeterli kriterlerin olmadığı, yetersiz tanımlanmış nesnel kümesidir." (Paksoy vd., 2013: 5). Karar verme süreçleri, bu tür yetersiz tanımlamalardan ve

belirsizliklerden etkilenebilmektedir. Bulanık küme teorisi, karar verme süreçlerinde bu tür durumların üstesinden gelmek için kullanılabilir. Aşağıda, bulanık kümeler ve bulanık sayılar ile ilgili bazı temel kavramlar ve tanımlar sunulmaktadır. Tanım 1 ve Tanım 2, Chen ve Hwang'den aktarılmıştır (Keshavarz Ghorabae vd., 2018: 35).

Tanım 1: Bulanık sayı $\tilde{A}$ 'nın üyelik fonksiyonu aşağıdaki şekildeyse, $\tilde{A}$ bir üçgen bulanık sayıdır. Bu bulanık sayı, $\tilde{A} = (a_1, a_2, a_3)$ şeklinde bir üçlü ile de tanımlanabilir.

$$\mu_{\tilde{A}}(x) = \begin{cases} (x - a_1)/(a_2 - a_1), & a_1 \leq x \leq a_2 \\ (a_3 - x)/(a_3 - a_2), & a_2 \leq x \leq a_3 \\ 0, & \text{diğer durumlar} \end{cases} \quad (1)$$

Tanım 2: $\tilde{A} = (a_1, a_2, a_3)$ ve $\tilde{B} = (b_1, b_2, b_3)$ 'nin iki pozitif üçgen bulanık sayı olduğunu ($a_1 \geq 0$ ve $b_1 \geq 0$) ve k 'nin net bir sayı (crisp number) olduğunu varsayalım. Bu bulanık sayılarla yapılan aritmetik işlemler aşağıdaki gibi tanımlanır.

$$\tilde{A} \oplus \tilde{B} = (a_1 + b_1, a_2 + b_2, a_3 + b_3) \quad (2)$$

$$\tilde{A} + k = (a_1 + k, a_2 + k, a_3 + k) \quad (3)$$

$$\tilde{A} \ominus \tilde{B} = (a_1 - b_3, a_2 - b_2, a_3 - b_1) \quad (4)$$

$$\tilde{A} - k = (a_1 - k, a_2 - k, a_3 - k) \quad (5)$$

$$\tilde{A} \otimes \tilde{B} \cong (a_1 \times b_1, a_2 \times b_2, a_3 \times b_3) \quad (6)$$

$$\tilde{A} \times k = \begin{cases} (a_1 \times k, a_2 \times k, a_3 \times k), & k \geq 0 \text{ ise} \\ (a_3 \times k, a_2 \times k, a_1 \times k), & k < 0 \text{ ise} \end{cases} \quad (7)$$

$$\tilde{A} \oslash \tilde{B} \cong (a_1/b_3, a_2/b_2, a_3/b_1) \quad (8)$$

$$\tilde{A}/k = \begin{cases} (a_1/k, a_2/k, a_3/k), & k > 0 \text{ ise} \\ (a_3/k, a_2/k, a_1/k), & k < 0 \text{ ise} \end{cases} \quad (9)$$

Tanım 3: 2σ (bulanıklık değeri = σ) temelli, a 'da ortalanmış simetrik üçgen bulanık sayı aşağıdaki şekilde tanımlanır (Ma vd., 2000: 351-356; Keshavarz Ghorabae vd., 2018: 35-36).

$$\mu_{\tilde{A}}(x) = \begin{cases} (x - a + \sigma)/\sigma, & a - \sigma \leq x \leq a \\ (a + \sigma - x)/\sigma, & a \leq x \leq a + \sigma \\ 0, & \text{diğer durumlar} \end{cases} \quad (10)$$

3.3. Bulanık SWARA

Kriter ağırlıklandırma yöntemlerinden biri olan SWARA (Step-Wise Weight Assessment Ratio Analysis) Yöntemi, Keršulienė vd. (2010) tarafından tanımlanmıştır. Önerilen yöntemin avantajı olarak, "AHP yöntemi ile kıyaslandığında çok daha az sayıda ikili karşılaştırma yapılması" söylenebilir (Stanujkic vd., 2015: 181).

Literatürde SWARA Yöntemi'nin bulanık ortamlar için genişletildiği ve kullanıldığı farklı çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmada, Keshavarz Ghorabae vd. (2018)'nin önerdiği Bulanık SWARA Yöntemi tercih edilmiştir. Bu yaklaşım daha sonra, Moniri vd. (2020) tarafından yamuk bulanık sayılarla da uygulanmıştır. Bulanık SWARA Yöntemi'nin adımları şu şekilde özetlenebilir (Keshavarz Ghorabae vd., 2018: 36).

Adım 1: n adet birbiriyle ilişkisiz değerlendirme kriteri (Keršulienė vd., 2010: 250) ve k adet karar verici ($KV_1, KV_2, \dots, KV_k$) olduğunu varsayalım. Karar vericilerin her biri, kriterleri azalan beklenen önem sırasına göre sıralar. r_{jp} , p . karar vericinin ($p = 1, 2, \dots, k$) sıralı listesindeki j . kriterin sırasını belirtir.

Adım 2: Her bir karar verici, her kriterin göreceli önemini ($S_{r_{jp}}$), bir belirsizlik değeri ($\sigma_{r_{jp}}$) ile birlikte ifade eder ve ikinci sıradaki ($r_{jp} = 2$) kriterden başlayarak yazılır.

$S_{r_{jp}}$ ile gösterilen değer, "j. kriterin (j+1). kriterden ne kadar daha önemli olduğunu gösteren oran" şeklinde ifade edilebilir ve "ortalama değerin karşılaştırmalı önemi" olarak tanımlanır (Keršulienė vd., 2010: 243-258; Ayçin, 2020: 257-289). $\sigma_{r_{jp}}$ ise, karşılık gelen bulanıklık değerini temsil etmektedir. Karar vericilerin simetrik üçgen bulanık sayı (Bkz. Tanım 3) ifadeleri, şu şekilde tanımlanır.

$$\tilde{S}_{r_{jp}} = (S_{r_{jp}} - \sigma_{r_{jp}}, S_{r_{jp}}, S_{r_{jp}} + \sigma_{r_{jp}}) \quad (11)$$

Adım 3: $\tilde{K}_{r_{jp}}$ katsayısı, şu şekilde hesaplanır.

$$\tilde{K}_{r_{jp}} = \begin{cases} (1, 1, 1), & r_{jp} = 1 \\ 1 + \tilde{S}_{r_{jp}}, & r_{jp} > 1 \end{cases} \quad (12)$$

Adım 4: Yeniden hesaplanan ağırlıklandırma faktörleri $\tilde{Q}_{r_{jp}}$, şu şekilde belirlenir.

$$\tilde{Q}_{r_{jp}} = \begin{cases} (1, 1, 1) & , \quad r_{jp} = 1 \\ \tilde{Q}_{r_{jp}-1} \otimes \tilde{K}_{r_{jp}}, & r_{jp} > 1 \end{cases} \quad (13)$$

Adım 5: Kriterlerin p. karar vericiye göre bulanık ağırlıkları şu şekilde belirlenir.

$$\tilde{w}_{jp} = \tilde{Q}_{r_{jp}} \otimes \left(\bigoplus_{r_{jp}=1}^n \tilde{Q}_{r_{jp}} \right) \quad (14)$$

Adım 6: Kriterlerin ortalama bulanık ağırlıkları şu şekilde belirlenir.

$$\tilde{w}_j = \frac{1}{k} \left(\bigoplus_{p=1}^k \tilde{w}_{jp} \right) \quad (15)$$

3.4. Bulanık MOORA

Çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan MOORA (Multi-Objective Optimization on the basis of Ratio Analysis) Yöntemi, Brauers ve Zavadskas (2006) tarafından yapılan bir çalışma ile tanıtılmıştır. Diğer bazı yöntemlerle karşılaştırılan MOORA Yöntemi'nin çok basit, hesaplama zamanının çok az, güvenilirliğinin ise iyi olduğu ifade edilmektedir (Chakraborty, 2011: 1164-1165; Brauers ve Zavadskas, 2012: 5; Vatansver ve Uluköy, 2013: 282-283).

MOORA Yöntemi'nin bulanık küme teorisiyle birlikte kullanılarak, MULTIMOORA Yöntemi kapsamında bulanık sayılarla geliştirildiği (Brauers vd., 2011: 259-290; Baležentis vd., 2012a: 173-190; Baležentis vd., 2012b: 7961-7967) ve bulanık ortamlar için tek başına bir yöntem olarak da genişletildiği (Karande ve Chakraborty, 2012: 11-22) çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar çerçevesinde, "Bulanık Oran Sistemi"ne dayalı Bulanık MOORA yönteminin adımları şu şekilde özetlenebilir.

Adım 1: m adet alternatif ve k adet karar verici ($KV_1, KV_2, \dots, KV_k$) olduğunu varsayalım. Her bir karar verici, Tablo 3'te verilen ve üçgen bulanık sayılarla ifade edilen sözel değişkenleri (Chen, 2000: 5; Keshavarz Ghorabae vd., 2018: 43) kullanarak alternatifleri değerlendirir.

Tablo 3: Sözel Değişkenler ve Bulanık Sayılar

Sözel Değişkenler	Üçgen Bulanık Sayılar
Çok Düşük (ÇD)	(0,0 0,0 0,1)
Düşük (D)	(0,0 0,1 0,3)
Orta Düşük (OD)	(0,1 0,3 0,5)
Orta (O)	(0,3 0,5 0,7)
Orta Yüksek (OY)	(0,5 0,7 0,9)
Yüksek (Y)	(0,7 0,9 1,0)
Çok Yüksek (ÇY)	(0,9 1,0 1,0)

Adım 2: Karar vericilerin alternatifler için değerlendirmeleri Eşitlik 16 ve 17'deki gibi birleştirilir. Böylece, bulanık karar matrisi $\tilde{X}$ oluşturulur. Burada $\tilde{x}_{ij}^p$, p. karar verici tarafından, j. ($j = 1, \dots, n$) kriter için, i. ($i = 1, \dots, m$) alternatifin değerlendirmesini gösterir (Kundakcı, 2019: 5).

$$\tilde{x}_{ij} = \frac{1}{k} \left(\bigoplus_{p=1}^k \tilde{x}_{ij}^p \right) \quad (16)$$

$$\tilde{x}_{ij} = (x_{ij}^l, x_{ij}^m, x_{ij}^u) \quad \tilde{X} = [\tilde{x}_{ij}]_{n \times m} \quad (17)$$

Adım 3: Normalize bulanık karar matrisi $\tilde{R}$ oluşturulur (Baležentis vd., 2012a: 180; Baležentis vd., 2012b: 7964; Karande ve Chakraborty, 2012: 15).

$$r_{ij}^l = \frac{x_{ij}^l}{\sqrt{\sum_{i=1}^m [(x_{ij}^l)^2 + (x_{ij}^m)^2 + (x_{ij}^u)^2]}} \quad r_{ij}^m = \frac{x_{ij}^m}{\sqrt{\sum_{i=1}^m [(x_{ij}^l)^2 + (x_{ij}^m)^2 + (x_{ij}^u)^2]}} \quad r_{ij}^u = \frac{x_{ij}^u}{\sqrt{\sum_{i=1}^m [(x_{ij}^l)^2 + (x_{ij}^m)^2 + (x_{ij}^u)^2]}} \quad (18)$$

$$\tilde{r}_{ij} = (r_{ij}^l, r_{ij}^m, r_{ij}^u) \quad \tilde{R} = [\tilde{r}_{ij}]_{n \times m} \quad (19)$$

Adım 4: Ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi $\tilde{V}$ elde edilir (Karande ve Chakraborty, 2012: 15; Akkaya vd., 2015: 9568-9569; Kundakcı, 2019: 6). Bu çalışmada Bulanık SWARA Yöntemi ile elde edilen ağırlıklar kullanılmaktadır.

$$\tilde{v}_{ij} = \tilde{r}_{ij} \otimes \tilde{w}_{ij} \quad (20)$$

$$\tilde{v}_{ij} = (v_{ij}^l, v_{ij}^m, v_{ij}^u) \quad \tilde{V} = [\tilde{v}_{ij}]_{n \times m} \quad (21)$$

Adım 5: Son adım için 2 metod seçeneği bulunmaktadır.

1. metod: Maliyet kriterlerinin ($j = g + 1, \dots, n$) $\tilde{v}_{ij}$ değerlerinin toplamı, fayda kriterlerinin ($j = 1, \dots, g$) $\tilde{v}_{ij}$ değerlerinin toplamından Eşitlik 22'deki gibi çıkarılır. Elde edilen $\tilde{y}_i$ değerleri Eşitlik 23'teki gibi durulaştırılarak, her bir alternatif için en iyi bulanık olmayan performans $BNP_{i(\tilde{y}_i)}$ değerleri hesaplanır. En yüksek $BNP_{i(\tilde{y}_i)}$ değerine sahip alternatif en uygun seçim olacaktır (Brauers vd., 2011: 265; Baležentis vd., 2012b: 7964).

$$\tilde{y}_i = (\oplus_{j=1}^g \tilde{v}_{ij}) \ominus (\oplus_{j=g+1}^n \tilde{v}_{ij}) \quad (22)$$

$$BNP_{i(\tilde{y}_i)} = \frac{(y_i^u - y_i^l) + (y_i^m - y_i^l)}{3} + y_i^l \quad \text{Bu eşitlik, daha yalın haliyle; } BNP_{i(\tilde{y}_i)} = \frac{y_i^l + y_i^m + y_i^u}{3} \text{ şeklindedir.} \quad (23)$$

2. metod: Her bir alternatif için, fayda kriterlerinin genel derecelendirmelerinin l, m, u değerleri Eşitlik 24'teki gibi, maliyet kriterlerinin genel derecelendirmelerinin l, m, u değerleri Eşitlik 25'teki gibi hesaplanır. Ardından, her bir alternatif için genel performans endeksi $S_{i(s_i^+, s_i^-)}$ değerleri, vertex metodu (Chen, 2000: 1-9) kullanılarak Eşitlik 26'daki gibi hesaplanır. En yüksek $S_{i(s_i^+, s_i^-)}$ değerine sahip alternatif en uygun seçim olacaktır (Karande ve Chakraborty, 2012: 15-16).

$$s_i^{+l} = \sum_{j=1}^n v_{ij}^l \mid j \in J^{max} \quad s_i^{+m} = \sum_{j=1}^n v_{ij}^m \mid j \in J^{max} \quad s_i^{+u} = \sum_{j=1}^n v_{ij}^u \mid j \in J^{max} \quad (24)$$

$$s_i^{-l} = \sum_{j=1}^n v_{ij}^l \mid j \in J^{min} \quad s_i^{-m} = \sum_{j=1}^n v_{ij}^m \mid j \in J^{min} \quad s_i^{-u} = \sum_{j=1}^n v_{ij}^u \mid j \in J^{min} \quad (25)$$

$$S_{i(s_i^+, s_i^-)} = \sqrt{\frac{1}{3} [(s_i^{+l} - s_i^{-l})^2 + (s_i^{+m} - s_i^{-m})^2 + (s_i^{+u} - s_i^{-u})^2]} \quad (26)$$

4. Uygulama

Üretim tesislerinin inşası, kurulumu ve modernizasyonu alanında faaliyet gösteren bir işletmeye, alt yüklenici değerlendirme kriterlerini belirlemeleri için, literatürde tespit edilen kriterler (Tablo 2) sunulmuştu. İşletmedeki karar vericiler bu kriterleri göz önünde bulundurarak, faaliyet gösterdikleri alanın ve alt yükleniciye aktarılacak faaliyetlerin gereksinimleri doğrultusunda, alt yüklenici değerlendirme kriterleri listesi hazırlamıştır. İşletmenin örnek uygulama için belirlediği bu liste Tablo 4'te verilmiştir. K_1 ve K_8 kriterleri maliyet, diğer kriterler fayda kriterleridir. Bu kriterler, iki karar verici (KV_1 , KV_2) tarafından değerlendirilmiş ve ağırlıkları Bulanık SWARA Yöntemi ile belirlenmiştir.

Tablo 4: Alt Yüklenici Değerlendirme Kriterleri

K ₁	Proje Maliyeti
K ₂	Genel finansal durumu / Finansal açıdan sağlamlığı
K ₃	Referansları / Yaptığı işler / Tecrübesi
K ₄	Yöneticilerin işi iyi anlaması ve iş birliği yapma konusunda istekleri
K ₅	Proje zamanını yönetme yeteneği
K ₆	İşçilik kalitesi
K ₇	Üretim esnekliği / Değişikliklere tepki hızı
K ₈	Çalışan sirkülasyonu / İş gücü devri
K ₉	Teknik kadro yeterliliği
K ₁₀	Projeye uygun ekipman yeterliliği
K ₁₁	İş güvenliği

Karar vericiler, belirlenen kriterler ile alternatifleri değerlendirirken, alt yüklenicilerle ilgili bazı nicel ve nitel verilerden faydalanmaktadır. Daha sonra bu verileri genellikle sözel ifadelerle yorumlamaktadırlar. Bu çalışma kapsamında alt yükleniciler, belirlenen tüm kriterler açısından sözel değişkenlerle değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, üç alt yüklenici alternatifi (A_1, A_2, A_3), aynı karar vericiler (KV_1, KV_2) tarafından değerlendirilmiş ve sonuçlar Bulanık MOORA Yöntemi ile belirlenmiştir.

Bu bölümde, metodolojinin uygulandığı örnek çalışma sunulmaktadır.

4.1. Bulanık SWARA Sonuçları

Bulanık SWARA Yöntemi'nin ilk 5 adımı ve Eşitlik 11-12-13-14 ile belirlenen sonuçlar aşağıda verilmiştir. Tablo 5, kriterlerin birinci karar vericiye göre bulanık ağırlıklarının hesaplanmasını içermektedir. Yöntemin nasıl uygulandığı göstermek amacıyla Tablo 5'teki hesaplamalar açıklanmıştır.

Tablo 5: 1. Karar Vericiye Göre Bulanık Ağırlıkların Hesaplanması

KV_1	r_{jp}	$S_{r_{jp}}$	$\sigma_{r_{jp}}$	$\tilde{S}_{r_{jp}}$	$\tilde{K}_{r_{jp}}$	$\tilde{Q}_{r_{jp}}$	$\tilde{w}_{r_{jp}}$
K_5	1				(1,000 1,000 1,000)	(1,000 1,000 1,000)	(0,110 0,116 0,122)
K_1	2	0,090	0,010	(0,080 0,090 0,100)	(1,080 1,090 1,100)	(0,909 0,917 0,926)	(0,100 0,107 0,113)
K_6	3	0,030	0,010	(0,020 0,030 0,040)	(1,020 1,030 1,040)	(0,874 0,891 0,908)	(0,096 0,103 0,111)
K_{11}	4	0,015	0,005	(0,010 0,015 0,020)	(1,010 1,015 1,020)	(0,857 0,878 0,899)	(0,095 0,102 0,110)
K_7	5	0,075	0,025	(0,050 0,075 0,100)	(1,050 1,075 1,100)	(0,779 0,816 0,856)	(0,086 0,095 0,104)
K_4	6	0,015	0,005	(0,010 0,015 0,020)	(1,010 1,015 1,020)	(0,764 0,804 0,848)	(0,084 0,093 0,103)
K_2	7	0,015	0,005	(0,010 0,015 0,020)	(1,010 1,015 1,020)	(0,749 0,792 0,839)	(0,083 0,092 0,102)
K_3	8	0,075	0,025	(0,050 0,075 0,100)	(1,050 1,075 1,100)	(0,681 0,737 0,799)	(0,075 0,086 0,097)
K_9	9	0,050	0,010	(0,040 0,050 0,060)	(1,040 1,050 1,060)	(0,642 0,702 0,768)	(0,071 0,082 0,094)
K_{10}	10	0,175	0,025	(0,150 0,175 0,200)	(1,150 1,175 1,200)	(0,535 0,597 0,668)	(0,059 0,069 0,081)
K_8	11	0,250	0,050	(0,200 0,250 0,300)	(1,200 1,250 1,300)	(0,412 0,478 0,557)	(0,045 0,055 0,068)
Σ						(8,202 8,613 9,068)	

Adım 1: 1. karar verici, kriterleri azalan beklenen önem sırasına göre Tablo 5'teki gibi sıralamıştır.

Adım 2: Tablo 5'te K_1 kriterinin bulunduğu 2. satırda $S_{r_{jp}}$ için yazılan 0,090 değeri, karar vericiye göre K_5 kriterinin K_1 kriterinden %9 daha önemli olduğunu gösterir. Yine bu satırdaki $\sigma_{r_{jp}}$ için yazılan 0,010 değeri ise, karar verici tarafından belirtilen bulanıklık değerini gösterir. Böylece karar vericinin K_1 kriterine karşılık gelen bulanık sayı ifadesi Eşitlik 11 yardımıyla $\tilde{S}_{r_{jp}} = (0,080; 0,090; 0,100)$ şeklinde hesaplanır. Benzer şekilde 3. satırdaki $S_{r_{jp}}$ için verilen 0,030 değeri, K_1 kriterinin K_6 kriterinden %3 daha önemli olduğunu gösterir ve belirtilen $\sigma_{r_{jp}} = 0,010$ olduğu için $\tilde{S}_{r_{jp}} = (0,020; 0,030; 0,040)$ şeklinde hesaplanır. Tablo 5 'te tüm $S_{r_{jp}}, \sigma_{r_{jp}}, \tilde{S}_{r_{jp}}$ değerleri bu şekilde tabloya yerleştirilir.

Adım 3: $\tilde{K}_{r_{jp}}$ sütunundaki değerler, Eşitlik 12 ile belirlenir. Formül gereği 1. satırdaki $\tilde{K}_{r_{jp}}$ değeri her zaman (1,000; 1,000; 1,000) olarak yazılır ve diğer tüm satırlar $1 + \tilde{S}_{r_{jp}}$ şeklinde hesaplanır.

Adım 4: $\tilde{Q}_{r_{jp}}$ değerleri Eşitlik 13 ile belirlenir. Formül gereği 1. satırdaki $\tilde{Q}_{r_{jp}}$ değeri her zaman (1,000; 1,000; 1,000) olarak yazılır. Diğer tüm satırlar, bir önceki satırdaki $\tilde{Q}_{r_{jp}}$ değerinin (yani $\tilde{Q}_{r_{jp-1}}$), hesaplama yaptığımız satırın $\tilde{K}_{r_{jp}}$ değerine bölünmesi ile hesaplanır. Örneğin hesaplamalar şöyle yapılır:

K_1 kriterine karşılık gelen 2. satır için $\tilde{Q}_{r_{jp}}$ değeri:

$$(1,000; 1,000; 1,000) \oslash (1,080; 1,090; 1,100) = (0,909; 0,917; 0,926)$$

K_6 kriterine karşılık gelen 3. satır için $\tilde{Q}_{r_{jp}}$ değeri:

$$(0,909; 0,917; 0,926) \oslash (1,020; 1,030; 1,040) = (0,874; 0,891; 0,908)$$

Diğer tüm $\tilde{Q}_{r_{jp}}$ değerleri benzer şekilde hesaplanır.

Adım 5: Son olarak, kriterlerin bulanık ağırlıklarını ifade eden $\tilde{w}_{r_{jp}}$ değerleri Eşitlik 14 ile hesaplanır. Bu hesaplama, her $\tilde{Q}_{r_{jp}}$ değerinin $\tilde{Q}_{r_{jp}}$ değerlerinin toplamına bölünmesinden ibarettir. Hesaplama şu şekilde yapılır:

K_5 kriterine karşılık gelen 1. satır için $\tilde{w}_{r_{jp}}$ değeri:

$$(1,000; 1,000; 1,000) \oslash (8,202; 8,613; 9,068) = (0,110; 0,116; 0,122)$$

K_1 kriterine karşılık gelen 2. satır için $\tilde{w}_{r_{jp}}$ değeri:

$$(0,909; 0,917; 0,926) \oslash (8,202; 8,613; 9,068) = (0,100; 0,107; 0,113)$$

K_6 kriterine karşılık gelen 3. satır için $\tilde{w}_{r_{jp}}$ değeri:

$$(0,874; 0,891; 0,908) \oslash (8,202; 8,613; 9,068) = (0,096; 0,103; 0,111)$$

Diğer tüm $\tilde{w}_{r_{jp}}$ değerleri benzer şekilde hesaplanır.

Aşağıda verilen Tablo 6 ise, kriterlerin ikinci karar vericiye göre bulanık ağırlıklarının hesaplanmasını içermektedir.

Tablo 6: 2. Karar Vericiye Göre Bulanık Ağırlıkların Hesaplanması

KV ₂	r _{jp}	S _{r_{jp}}	σ _{r_{jp}}	$\tilde{S}_{r_{jp}}$	$\tilde{K}_{r_{jp}}$	$\tilde{Q}_{r_{jp}}$	$\tilde{w}_{r_{jp}}$
K ₅	1				(1,000 1,000 1,000)	(1,000 1,000 1,000)	(0,102 0,105 0,108)
K ₁	2	0,035	0,005	(0,030 0,035 0,040)	(1,030 1,035 1,040)	(0,962 0,966 0,971)	(0,098 0,101 0,105)
K ₆	3	0,030	0,010	(0,020 0,030 0,040)	(1,020 1,030 1,040)	(0,925 0,938 0,952)	(0,094 0,098 0,103)
K ₁₁	4	0,015	0,005	(0,010 0,015 0,020)	(1,010 1,015 1,020)	(0,906 0,924 0,942)	(0,092 0,097 0,102)
K ₄	5	0,035	0,005	(0,030 0,035 0,040)	(1,030 1,035 1,040)	(0,872 0,893 0,915)	(0,088 0,093 0,099)
K ₂	6	0,050	0,010	(0,040 0,050 0,060)	(1,040 1,050 1,060)	(0,822 0,850 0,880)	(0,083 0,089 0,095)
K ₃	7	0,015	0,005	(0,010 0,015 0,020)	(1,010 1,015 1,020)	(0,806 0,838 0,871)	(0,082 0,088 0,094)
K ₁₀	8	0,005	0,005	(0,000 0,005 0,010)	(1,000 1,005 1,010)	(0,798 0,834 0,871)	(0,081 0,087 0,094)
K ₉	9	0,055	0,005	(0,050 0,055 0,060)	(1,050 1,055 1,060)	(0,753 0,790 0,830)	(0,076 0,083 0,089)
K ₇	10	0,025	0,005	(0,020 0,025 0,030)	(1,020 1,025 1,030)	(0,731 0,771 0,813)	(0,074 0,081 0,088)
K ₈	11	0,020	0,010	(0,010 0,020 0,030)	(1,010 1,020 1,030)	(0,710 0,756 0,805)	(0,072 0,079 0,087)
Σ						(9,284 9,560 9,850)	

Adım 6: Karar vericilerin belirlediği bulanık ağırlıkların Eşitlik 15'teki gibi ortalaması alınır. Hesaplanan ortalama bulanık ağırlıklar Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: Ortalama Bulanık Ağırlıklar

Ağırlıklar	$\tilde{w}_j$
K ₁	(0,099 0,104 0,109)
K ₂	(0,083 0,090 0,099)
K ₃	(0,078 0,087 0,096)
K ₄	(0,086 0,093 0,101)
K ₅	(0,106 0,110 0,115)
K ₆	(0,095 0,101 0,107)
K ₇	(0,080 0,088 0,096)
K ₈	(0,059 0,067 0,077)
K ₉	(0,074 0,082 0,092)
K ₁₀	(0,070 0,078 0,088)
K ₁₁	(0,093 0,099 0,106)

4.2. Bulanık MOORA Sonuçları

Adım 1: Alt yüklenici alternatifleri, karar vericiler tarafından Tablo 3'teki sözel değişkenler kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: Alternatiflerin Karar Vericiler Tarafından Değerlendirilmesi

KV ₁	A ₁	A ₂	A ₃	KV ₂	A ₁	A ₂	A ₃
K ₁	OY	ÇY	O	K ₁	Y	ÇY	OD
K ₂	OY	ÇY	OD	K ₂	Y	ÇY	D
K ₃	ÇY	ÇY	OY	K ₃	ÇY	ÇY	OY
K ₄	ÇY	ÇY	Y	K ₄	ÇY	Y	OD
K ₅	Y	O	O	K ₅	ÇY	OY	O
K ₆	Y	OY	O	K ₆	ÇY	ÇY	OD
K ₇	ÇY	O	OY	K ₇	ÇY	OY	OD
K ₈	ÇD	O	OD	K ₈	ÇD	OD	O
K ₉	O	Y	O	K ₉	ÇY	Y	ÇD
K ₁₀	OY	ÇY	O	K ₁₀	ÇY	ÇY	OD
K ₁₁	OY	OY	O	K ₁₁	Y	Y	OD

Adım 2: Karar vericilerin alternatifler için yaptıkları değerlendirmeler Eşitlik 16 ve 17 ile birleştirilmiştir ve oluşturulan bulanık karar matrisi Tablo 9'da verilmiştir. Tablo 9'daki hesaplamalar şu şekilde yapılmıştır. Örneğin, karar vericiler tarafından A₁ alternatifinin K₁ kriteri açısından değerlendirmesi, Tablo 8'de gösterildiği gibi "OY" ve "Y" şeklinde yapılmıştır. Tablo 3'e göre bu sözel ifadeler karşılık gelen değerler, (0,5; 0,7; 0,9) ve (0,7; 0,9; 1,0)'dir. Karar vericilerin değerlendirmelerinin ortalaması Eşitlik 16 ile hesaplanır ve (0,600; 0,800; 0,950) şeklinde bulunur. Diğer tüm hesaplamalar benzer şekilde yapılarak Eşitlik 17'de gösterildiği gibi bulanık karar matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 9: Bulanık Karar Matrisi

$\tilde{X}$	A ₁	A ₂	A ₃
K ₁	(0,600 0,800 0,950)	(0,900 1,000 1,000)	(0,200 0,400 0,600)
K ₂	(0,600 0,800 0,950)	(0,900 1,000 1,000)	(0,050 0,200 0,400)
K ₃	(0,900 1,000 1,000)	(0,900 1,000 1,000)	(0,500 0,700 0,900)
K ₄	(0,900 1,000 1,000)	(0,800 0,950 1,000)	(0,400 0,600 0,750)
K ₅	(0,800 0,950 1,000)	(0,400 0,600 0,800)	(0,300 0,500 0,700)
K ₆	(0,800 0,950 1,000)	(0,700 0,850 0,950)	(0,200 0,400 0,600)
K ₇	(0,900 1,000 1,000)	(0,400 0,600 0,800)	(0,300 0,500 0,700)
K ₈	(0,000 0,000 0,100)	(0,200 0,400 0,600)	(0,200 0,400 0,600)
K ₉	(0,600 0,750 0,850)	(0,700 0,900 1,000)	(0,150 0,250 0,400)
K ₁₀	(0,700 0,850 0,950)	(0,900 1,000 1,000)	(0,200 0,400 0,600)
K ₁₁	(0,600 0,800 0,950)	(0,600 0,800 0,950)	(0,200 0,400 0,600)

Adım 3: Eşitlik 18 ve 19 ile oluşturulan normalize bulanık karar matrisi Tablo 10'da verilmiştir. Burada Eşitlik 18'deki formül şu şekilde uygulanır. Örneğin Tablo 9'da K₁'in alternatiflere karşılık gelen değerleri dikkate alarak, 1. satır için Eşitlik 18'in paydası şu şekilde oluşturulur:

$$\sqrt{[(0,60)^2 + (0,80)^2 + (0,95)^2] + [(0,90)^2 + (1,00)^2 + (1,00)^2] + [(0,20)^2 + (0,40)^2 + (0,60)^2]} = 2,296$$

Tablo 9'daki K₁ satırındaki A₁, A₂ ve A₃'e karşılık gelen tüm değerler, bulduğumuz 2,296 paydasına bölünerek normalizasyon işlemi yapılır.

A₁ için l, m, u değerleri:

$$0,600/2,296 = 0,261 \quad 0,800/2,296 = 0,348 \quad 0,950/2,296 = 0,414$$

A_2 için l, m, u değerleri:

$$0,900/2,296 = 0,392 \quad 1,000/2,296 = 0,436 \quad 1,000/2,296 = 0,436$$

A_3 için l, m, u değerleri:

$$0,200/2,296 = 0,087 \quad 0,400/2,296 = 0,174 \quad 0,600/2,296 = 0,261$$

Yukarıdaki sonuçlar Tablo 10'un 1. satırını oluşturur. Diğer satırlar da benzer şekilde hesaplanarak Eşitlik 19'daki gibi normalize bulanık karar matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 10: Normalize Bulanık Karar Matrisi

$\tilde{R}$	A_1	A_2	A_3
K_1	(0,261 0,348 0,414)	(0,392 0,436 0,436)	(0,087 0,174 0,261)
K_2	(0,271 0,361 0,429)	(0,406 0,451 0,451)	(0,023 0,090 0,180)
K_3	(0,336 0,373 0,373)	(0,336 0,373 0,373)	(0,187 0,261 0,336)
K_4	(0,355 0,394 0,394)	(0,315 0,374 0,394)	(0,158 0,237 0,296)
K_5	(0,376 0,446 0,470)	(0,188 0,282 0,376)	(0,141 0,235 0,329)
K_6	(0,350 0,416 0,438)	(0,306 0,372 0,416)	(0,088 0,175 0,263)
K_7	(0,411 0,456 0,456)	(0,183 0,274 0,365)	(0,137 0,228 0,320)
K_8	(0,000 0,000 0,094)	(0,188 0,376 0,564)	(0,188 0,376 0,564)
K_9	(0,293 0,366 0,415)	(0,342 0,440 0,489)	(0,073 0,122 0,195)
K_{10}	(0,299 0,363 0,406)	(0,384 0,427 0,427)	(0,085 0,171 0,256)
K_{11}	(0,287 0,383 0,455)	(0,287 0,383 0,455)	(0,096 0,191 0,287)

Adım 4: Eşitlik 20 ve 21 ile oluşturulan ağırlıklandırılmış normalize bulanık karar matrisi Tablo 11'de verilmiştir. Bu adımda Tablo 10'daki değerler, Bulanık SWARA Yöntemi ile elde edilen ve Tablo 7'de verilen ağırlıklar ile çarpılmıştır. Örnek olarak, K_1 satırındaki A_1 , A_2 ve A_3 'e karşılık gelen değerler Eşitlik 20 ile şu şekilde hesaplanır.

$$A_1 \text{ için: } (0,261; 0,348; 0,414) \otimes (0,099; 0,104; 0,109) = (0,026; 0,036; 0,045)$$

$$A_2 \text{ için: } (0,392; 0,436; 0,436) \otimes (0,099; 0,104; 0,109) = (0,039; 0,045; 0,047)$$

$$A_3 \text{ için: } (0,087; 0,174; 0,261) \otimes (0,099; 0,104; 0,109) = (0,009; 0,018; 0,028)$$

Yukarıdaki sonuçlar Tablo 11'in 1. satırını oluşturur. Diğer satırlar da benzer şekilde hesaplanarak Eşitlik 21'deki gibi ağırlıklı normalize bulanık karar matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 11: Ağırlıklandırılmış Normalize Bulanık Karar Matrisi

$\tilde{V}$	A_1	A_2	A_3
K_1	(0,026 0,036 0,045)	(0,039 0,045 0,047)	(0,009 0,018 0,028)
K_2	(0,022 0,033 0,042)	(0,034 0,041 0,044)	(0,002 0,008 0,018)
K_3	(0,026 0,032 0,036)	(0,026 0,032 0,036)	(0,015 0,023 0,032)
K_4	(0,031 0,037 0,040)	(0,027 0,035 0,040)	(0,014 0,022 0,030)
K_5	(0,040 0,049 0,054)	(0,020 0,031 0,043)	(0,015 0,026 0,038)
K_6	(0,033 0,042 0,047)	(0,029 0,037 0,044)	(0,008 0,018 0,028)
K_7	(0,033 0,040 0,044)	(0,015 0,024 0,035)	(0,011 0,020 0,031)
K_8	(0,000 0,000 0,007)	(0,011 0,025 0,044)	(0,011 0,025 0,044)
K_9	(0,022 0,030 0,038)	(0,025 0,036 0,045)	(0,005 0,010 0,018)
K_{10}	(0,021 0,028 0,036)	(0,027 0,033 0,037)	(0,006 0,013 0,022)
K_{11}	(0,027 0,038 0,048)	(0,027 0,038 0,048)	(0,009 0,019 0,030)

Adım 5: Son adımda **2 ayrı metot** karşılaştırılmaktadır. Bu adımda dikkat edilmesi gereken en önemli husus, **K₁ ve K₈'in maliyet kriteri, diğer kriterlerin fayda kriteri** olmasıdır. 1. metot için, her bir alternatif için en iyi bulanık olmayan performans $BNP_{i(\tilde{y}_i)}$ değerleri Eşitlik 22 ve 23 ile hesaplanmıştır. İlgili değerler Tablo 12'de verilmiştir. 2. metot için, her bir alternatif için genel performans endeksi $S_{i(s_i^+, s_i^-)}$ değerleri Eşitlik 24, 25 ve 26 ile hesaplanmıştır. İlgili değerler Tablo 13'te verilmiştir.

1. metot: Tablo 12 şu şekilde oluşturulmuştur: Tablo 11'deki her alternatif için fayda kriterlerinin değerleri toplamı $(\oplus_{j=1}^g \tilde{v}_{ij})$ ve maliyet kriterlerinin değerleri toplamı $(\oplus_{j=g+1}^n \tilde{v}_{ij})$ ayrı ayrı yazılır. Ardından bu bulanık sayıların Eşitlik 22'deki gibi farkı alınır. Daha sonra Eşitlik 23'teki gibi $BNP_{i(\tilde{y}_i)}$ değerleri hesaplanır. Örnek olarak A₁ için hesaplamalar aşağıdaki şekildedir.

A₁ için Tablo 11'deki fayda kriterlerinin (K₂, K₃, K₄, K₅, K₆, K₇, K₉, K₁₀, K₁₁) değerleri toplanır ve (0,255; 0,329; 0,384) bulunur, maliyet kriterlerinin (K₁ ve K₈) değerleri toplanır ve (0,026; 0,036; 0,052) bulunur.

$$\tilde{y}_i = (0,255; 0,329; 0,384) \ominus (0,026; 0,036; 0,052) = (0,203; 0,293; 0,358)$$

$$BNP_{i(\tilde{y}_i)} = \frac{(0,358-0,203)+(0,293-0,203)}{3} + 0,203 = 0,285 \text{ şeklinde hesaplanır.}$$

Diğer alternatifler için de hesaplamalar benzer şekilde yapılarak Tablo 12 oluşturulmuştur.

Tablo 12: En İyi Bulanık Olmayan Performans Değerlerinin Hesaplanması

1. metot	A ₁			A ₂			A ₃		
	l	m	u	l	m	u	l	m	u
$(\oplus_{j=1}^g \tilde{v}_{ij})$	0,255	0,329	0,384	0,230	0,308	0,373	0,085	0,159	0,247
$(\oplus_{j=g+1}^n \tilde{v}_{ij})$	0,026	0,036	0,052	0,050	0,071	0,091	0,020	0,043	0,072
$\tilde{y}_i$	0,203	0,293	0,358	0,139	0,238	0,323	0,013	0,115	0,227
$BNP_{i(\tilde{y}_i)}$	0,285			0,233			0,118		

2. metot: Tablo 13 şu şekilde oluşturulmuştur: Her bir alternatif için, Tablo 11'deki fayda kriterlerinin l, m, u değerleri $(s_i^{+l}, s_i^{+m}, s_i^{+u})$ Eşitlik 24'teki gibi, maliyet kriterlerinin l, m, u değerleri $(s_i^{-l}, s_i^{-m}, s_i^{-u})$ Eşitlik 25'teki gibi ayrı ayrı toplanır. Daha sonra Eşitlik 26'da verilen vertex metodu ile $S_{i(s_i^+, s_i^-)}$ değerleri hesaplanır. Örnek olarak A₁ için hesaplamalar aşağıdaki şekildedir.

A₁ için Tablo 11'deki fayda kriterlerinin (K₂, K₃, K₄, K₅, K₆, K₇, K₉, K₁₀, K₁₁) değerleri toplanır ve (0,255; 0,329; 0,384) bulunur, maliyet kriterlerinin (K₁ ve K₈) değerleri toplanır ve (0,026; 0,036; 0,052) bulunur.

$$S_{i(s_i^+, s_i^-)} = \sqrt{\frac{1}{3}[(0,255 - 0,026)^2 + (0,329 - 0,036)^2 + (0,384 - 0,052)^2]} = 0,288 \text{ şeklinde hesaplanır.}$$

Diğer alternatifler için de hesaplamalar benzer şekilde yapılarak Tablo 13 oluşturulmuştur.

Tablo 13: Genel Performans Endeksi Değerlerinin Hesaplanması

2. metot	A ₁			A ₂			A ₃		
	l	m	u	l	m	u	l	m	u
$(s_i^{+l}, s_i^{+m}, s_i^{+u})$	0,255	0,329	0,384	0,230	0,308	0,373	0,085	0,159	0,247
$(s_i^{-l}, s_i^{-m}, s_i^{-u})$	0,026	0,036	0,052	0,050	0,071	0,091	0,020	0,043	0,072
$S_{i(s_i^+, s_i^-)}$	0,288			0,237			0,127		

Not: 2. metodun doğru çalışması için tarafımızca; tüm alternatifler için formüldeki $(s_i^{+l} - s_i^{-l})$, $(s_i^{+m} - s_i^{-m})$ ve $(s_i^{+u} - s_i^{-u})$ farklarını gösteren değerlerin tamamının pozitif olması gerektiği kanaati oluşmuştur. Bu çalışmada, bu değerlerin hepsi pozitiftir.

Her iki metot için de en uygun alternatifin **A₁** olduğu görülmektedir.

4.3. Karşılaştırma Analizi

Bu çalışmadaki uygulama kapsamında, Bulanık MOORA Yöntemi'nin 2 farklı yaklaşımıyla sonuçlar elde edilmiştir. Son olarak, bulunan sonuçların güvenilirliğini test etmek amacıyla, literatürde yaygın olarak kabul gören Bulanık TOPSIS Yöntemi ile sonuçlar tekrar hesaplanmıştır. Bulanık TOPSIS Yöntemi ile de aynı sıralama elde edilmiştir. Bulanık MOORA'nın iki yaklaşımı için karşılaştırmalı sonuçlar ve bu sonuçların Bulanık TOPSIS Yöntemi ile yapılan karşılaştırması, Tablo 14'te verilmiştir.

Tablo 14: Karşılaştırmalı Sonuçlar

Yöntem	A ₁	A ₂	A ₃
Bulanık MOORA 1. Metot ($BNP_{i(\bar{y}_i)}$)	0,285	0,233	0,118
Sıralama	1	2	3
Bulanık MOORA 2. Metot ($S_{i(s_i^+, s_i^-)}$)	0,288	0,237	0,127
Sıralama	1	2	3
Bulanık TOPSIS (CC_i)	0,076	0,067	0,044
Sıralama	1	2	3

Sonuç ve Değerlendirme

Tedarik zinciri yönetimi stratejilerinden biri olan dış kaynak kullanımı, işletmelerin temel yeteneklerine odaklanarak diğer faaliyetleri dış tedarikçilere devretmelerine dayanır. İşletmeler, bu stratejinin faydalı yönleri ile birlikte karşılaşılabilecekleri olası riskleri de değerlendirmeleri gerekir. Nitekim yanlış kararlar ve doğru yönetilemeyen süreçler, dış kaynak kullanımını dezavantaja dönüştürebilir. Bu bağlamda hangi tedarikçinin tercih edileceğine yönelik doğru karar vermek, dış kaynak kullanım stratejisinin başarıya ulaşması ve rekabet avantajı sağlamak açısından anahtar faktörlerden biridir.

Bu çalışmada üretim tesislerinin inşası, kurulumu ve modernizasyonu alanında faaliyet gösteren bir işletme için, alt yüklenicilerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Örnek çalışma kapsamında, belirlenen değerlendirme kriterleri Bulanık SWARA Yöntemi ile ağırlıklandırılmış ve alt yükleniciler Bulanık MOORA Yöntemi ile değerlendirilmiştir. Bu çalışmada uygulama yapılırken, Bulanık SWARA ve Bulanık MOORA yöntemlerinin avantajlarının kullanılması amaçlanmıştır. SWARA'nın, AHP'ye kıyasla çok daha az sayıda ikili karşılaştırmayla sonuca ulaşması, yöntemin daha kolay uygulanmasını ve AHP'de tutarlılığı olumsuz etkileyen durumun ortadan kalkmasını sağlamaktadır. Çalışmada MOORA Yöntemi'nin tercih edilmesinin sebebi ise, literatürde bu yöntemin diğer bazı yöntemlerle karşılaştırıldığında, çok basit, hesaplama zamanının çok az, güvenilirliğinin ise iyi olduğunun belirtilmesidir. Uygulamanın yapıldığı işletmedeki karar komitesi, belirlenen kriterler ile alternatif alt yüklenicileri değerlendirirken, nicel ve nitel verileri göz önünde bulduklarını, ancak bu verileri genellikle sözel ifadelerle yorumladıklarını ifade etmektedirler. Bu çalışma kapsamında da alt yüklenicilerin, belirlenen tüm kriterler açısından sözel değişkenlerle değerlendirileceği öğrenilmiştir. Karar vericiler, kriterleri değerlendirirken de bulanık sayıların kullanılmasını daha uygun görmüştür. Çünkü, gerçek hayatta karar vericilerin, değerlendirmelerini kesin sayılarla ifade etmeleri her zaman mümkün olmayabilmektedir. Bu açıdan bulanık küme teorisinin, karar verme süreçlerinde bu tür belirsizliklerin üstesinden gelmek için kullanılması gerekebilmektedir. Bu bağlamda uygulama kapsamında, SWARA ve MOORA yöntemlerinin bulanık küme teorisi ile birleştirildiği, Bulanık SWARA ve Bulanık MOORA Yöntemleri kullanılmaktadır.

Bulanık SWARA Yöntemi ile bulunan, kriterlerin bulanık ağırlıkları durulaştırıldığında, en önemli alt yüklenici değerlendirme kriterinin "proje zamanını yönetme yeteneği (0,110)" olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra kriterler ağırlıklarına göre sırasıyla, "proje maliyeti (0,104)", "işçilik kalitesi (0,101)", "iş güvenliği (0,099)", "yöneticilerin işi iyi anlaması ve iş birliği yapma konusunda istekleri (0,093)", "genel finansal durumu/finansal açıdan sağlamlığı (0,091)", "üretim esnekliği/değişikliklere tepki hızı (0,088)", "referansları/yaptığı işler/tecrübesi (0,087)", "teknik kadro yeterliliği (0,083)", "projeye uygun ekipman yeterliliği (0,079)", "çalışan sirkülasyonu/iş gücü devri (0,068)" şeklinde sıralanmaktadır.

Bulanık MOORA Yöntemi ile yapılan değerlendirme sonucunda, en uygun alternatifin A₁ (0,285 ve 0,288) alt yüklenicisi olduğu görülmektedir. Daha sonra sırasıyla A₂ (0,233 ve 0,237) ve A₃ (0,118 ve 0,127) gelmektedir. Son olarak, bulunan

sonuçların güvenilirliğini test etmek amacıyla, literatürde yaygın olarak kabul gören Bulanık TOPSIS Yöntemi ile sonuçlar tekrar hesaplanmıştır. Bulanık TOPSIS Yöntemi ile de aynı sıralama elde edilmiştir: A_1 (0,076), A_2 (0,067) ve A_3 (0,044).

Bu çalışmanın kısıtlılığı, bulunan sonuçların, örnek uygulamanın yapıldığı işletmenin sadece o dönemki stratejileri doğrultusunda olmasıdır. Ayrıca, alt yüklenicilerin veya dış kaynakların değerlendirilmesi, her işletme için farklılıklar gösterebilmektedir. Bir işletme içerisindeki değerlendirme ve karar süreçleri bile, mevcut duruma uygun olarak her defasında tekrar tasarlanmalıdır. Çünkü her çalışmanın ve karar sürecinin kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. Bu nedenle, bu alanda çalışma yapacak olan araştırmacılar ve uygulayıcılar, her çalışma öncesinde uygulanan adımları tekrar gözden geçirmeli, belirlenen değerlendirme kriterlerinden kullanılan yöntemlere kadar her detayı en baştan ele almalı, o anki duruma uygun gerekli düzenlemeleri yapmalıdır. Gelecek çalışmalarda, daha fazla işletme, sektör ve karar verici ile çalışılan araştırmalar yapılabilir. Böylece sektör ve işletme bazında elde edilen sonuçlar karşılaştırılabilir. Ayrıca sonraki çalışmalarda, "AHP, ANP, DEMATEL, BWM, FUCOM" gibi kriter ağırlıklandırma yöntemleri ve bunların bulanık yaklaşımları, "WASPAS, EDAS, CODAS, MAIRCA, MABAC, CoCoSO, MARCOS" gibi çok kriterli karar verme yöntemleri ve bunların bulanık yaklaşımları kullanılarak, elde edilen sonuçlar karşılaştırılabilir.

Kaynakça

- Akkaya, G., Turanoğlu, B., & Öztaş, S. (2015). An Integrated Fuzzy AHP and Fuzzy MOORA Approach to the Problem of Industrial Engineering Sector Choosing. *Expert Systems with Applications*, 42(24), 9565–9573. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2015.07.061>
- Ayçin, E. (2020). *Çok Kriterli Karar Verme: Bilgisayar Uygulamalı Çözümler* (2. basım). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Aydın, H., Okul, B., Ayvaz, B., Kuşakçı, A. O., & Kaçtıoğlu, S. (2016). Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri ile Alt Yüklenici Seçimi: İnşaat Sektöründe Bir Uygulama. *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 7(14), 29–44.
- Aydın, S., & Kahraman, C. (2019). Order Fulfillment Performance Evaluation in Supply Chain Management Under Intuitionistic Fuzzy Environment. *Proceedings of the 2019 Conference of the International Fuzzy Systems Association and the European Society for Fuzzy Logic and Technology (EUSFLAT 2019)*, 1, 60–65. <https://doi.org/10.2991/eusflat-19.2019.9>
- Baležentis, A., Baležentis, T., & Brauers, W. K. M. (2012a). MULTIMOORA-FG: A Multi Objective Decision Making Method for Linguistic Reasoning with an Application to Personnel Selection. *Informatica*, 23(2), 173–190. <https://doi.org/10.15388/informatica.2012.355>
- Baležentis, A., Baležentis, T., & Brauers, W. K. M. (2012b). Personnel Selection Based on Computing with Words and fuzzy MULTIMOORA. *Expert Systems with Applications*, 39, 7961–7967. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2012.01.100>
- Bedir, N., Yalçın, H., Özder, E. H., & Eren, T. (2018). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle Taşeron Firma Seçimi: Kırıkkale İlinde Bir Uygulama. *Academic Platform Journal of Engineering and Science*, 6(2), 25–33. <https://doi.org/10.21541/apjes.328325>
- Bera, A. K., Jana, D. K., Banerjee, D., & Nandy, T. (2020). Supplier Selection Using Extended IT2 Fuzzy TOPSIS and IT2 Fuzzy MOORA Considering Subjective and Objective Factors. *Soft Computing - A Fusion of Foundations, Methodologies and Applications*, 24(12), 8899–8915. <https://doi.org/10.1007/s00500-019-04419-z>
- Brauers, Willem K. M., Baležentis, A., & Baležentis, T. (2011). Multimoora for the EU Member States Updated with Fuzzy Number Theory. *Technological and Economic Development of Economy*, 17(2), 259–290. <https://doi.org/10.3846/20294913.2011.580566>
- Brauers, Willem Karel M., & Zavadskas, E. K. (2006). The MOORA Method and Its Application to Privatization in a Transition Economy. *Control and Cybernetics*, 35(2), 445–469.
- Brauers, Willem Karel M., & Zavadskas, E. K. (2012). Robustness of MULTIMOORA: A Method for Multi-Objective Optimization. *Informatica*, 23(1), 1–25.
- Büyüközkan, G., & Göçer, F. (2017). An Extension of MOORA Approach for Group Decision Making Based on Interval Valued Intuitionistic Fuzzy Numbers in Digital Supply Chain. *IFSA-SCIS 2017 - Joint 17th World Congress of International Fuzzy Systems Association and 9th International Conference on Soft Computing and Intelligent Systems*, 1–6. <https://doi.org/10.1109/IFSA-SCIS.2017.8023358>
- Çağlıyan, V., & Acar, Ö. E. (2019). *Sürdürülebilirlik Çerçevesinde Tedarik Zinciri Yönetimi ve Dış Kaynak Kullanımı* (1. baskı). Billur Yayınevi ve Basımevi.

- Çakır, S. (2020). Subcontractor Selection in a Textile Company Using an Integrated Fuzzy MCDM Based Approach. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, Prof.Dr.T.*, 1–18. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.513503>
- Chakraborty, S. (2011). Applications of the MOORA Method for Decision Making in Manufacturing Environment. *International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 54(9–12), 1155–1166. <https://doi.org/10.1007/s00170-010-2972-0>
- Chen, C.-T. (2000). Extensions of the TOPSIS for Group Decision-Making Under Fuzzy Environment. *Fuzzy Sets and Systems*, 114, 1–9.
- Cheng, M.-Y., & Huang, C.-C. (2012). Evaluating Subcontractor Performance Using Evolutionary Gaussian Process Inference Model. *Life Science Journal*, 9(2), 527–532.
- Ecer, B. (2021). Kararsız Bulanık Dilsel Terimler Temelli SWARA Yöntemi ile Ülke Değerlendirme Kriterlerinin Ağırlıklandırılması. İçinde P. D. M. Kabak & D. D. B. Erdebilli (Ed.), *Bulanık Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri - MS Excel® ve Software Çözümlü Uygulamalar* (1. basım, ss. 217–230). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Embleton, P. R., & Wright, P. C. (1998). A practical guide to successful outsourcing. *Empowerment in Organizations*, 6(3), 94–106.
- Erer, B. (2018). İşletmelerde Dış Kaynak Kullanımının Nedenleri ve Riskleri. *Social Sciences Studies Journal*, 4(27), 6114–6124. <https://doi.org/10.26449/sss.1088>
- Garg, H., Vimala, J., Rajareega, S., Preethi, D., & Perez-Dominguez, L. (2022). Complex Intuitionistic Fuzzy soft SWARA - COPRAS Approach: An Application of ERP Software Selection. *AIMS Mathematics*, 7(4), 5895–5909.
- Hadipour, H., Azizmohammadi, R., Mahmoudabadi, A., & Khoshnoud, M. (2014). Application of ELECTRE Method for Sub-Contractor Selection using Interval-Valued Fuzzy Sets - Case Study. *Proceedings of the International Conference on Industrial Engineering and Operations Management*, 713–722.
- He, J., Huang, Z., Mishra, A. R., & Alrasheedi, M. (2021). Developing a New Framework for Conceptualizing the Emerging Sustainable Community-Based Tourism Using an Extended Interval-Valued Pythagorean Fuzzy SWARA-MULTIMOORA. *Technological Forecasting & Social Change*, 171, 120955. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.120955>
- Heizer, J., & Render, B. (2017). *Üretim Yönetimi - Sürdürülebilirlik ve Tedarik Zinciri Yönetimi* (11. Baskıdan Çeviri, Çeviri Editörü: Prof Dr. Umut Rifat TUZKAYA). Palme Yayıncılık.
- Kabak, M., & Erdebilli, B. (2021). Bulanık Mantık, Bulanık Kümeler ve Yeni Tip Bulanık Kümeler. İçinde P. D. M. Kabak & D. D. B. Erdebilli (Ed.), *Bulanık Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri - MS Excel® ve Software Çözümlü Uygulamalar* (1. basım, ss. 1–14). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Karande, P., & Chakraborty, S. (2012). A Fuzzy-MOORA Approach for ERP System Selection. *Decision Science Letters*, 1(1), 11–22. <https://doi.org/10.5267/j.dsl.2012.07.001>
- Keršulienė, V., Zavadskas, E. K., & Turskis, Z. (2010). Selection of Rational Dispute Resolution Method by Applying New Step-Wise Weight Assessment Ratio Analysis (SWARA). *Journal of Business Economics and Management*, 11(2), 243–258. <https://doi.org/10.3846/jbem.2010.12>
- Keshavarz-Ghorabae, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2018a). An extended step-wise weight assessment ratio analysis with symmetric interval type-2 fuzzy sets for determining the subjective weights of criteria in multi-criteria decision-making problems. *Symmetry*, 10(4), 91. <https://doi.org/10.3390/sym10040091>
- Keshavarz-Ghorabae, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2018b). A Dynamic Fuzzy Approach Based on the EDAS Method for Multi-Criteria Subcontractor Evaluation. *Information*, 9(3)(68), 1–15. <https://doi.org/10.3390/info9030068>
- Keshavarz Ghorabae, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., & Antucheviciene, J. (2018). A New Hybrid Fuzzy MCDM Approach for Evaluation of Construction Equipment with Sustainability Considerations. *Archives of Civil and Mechanical Engineering*, 18(1), 32–49. <https://doi.org/10.1016/j.acme.2017.04.011>
- Koçel, T. (2020). *İşletme Yöneticiliği* (18. Baskı). Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Kundakçı, N. (2019). Selection of Maintenance Strategy for a Manufacturing Company with Fuzzy MOORA Method. *Proceedings of 2nd International Conference on Business, Management and Economics*, 1–14. <https://doi.org/10.33422/2nd.icbmeconf.2019.06.1028>

- Lahdhiri, M., Babay, A., & Jmali, M. (2021). Development of Subcontractor Selection Models Using Fuzzy and AHP Methods in the Apparel Industry Supply Chain. *Autex Research Journal*, 21(4), 413–427. <https://doi.org/10.2478/aut-2020-0057>
- Lin, Y.-T., Lin, C.-L., Yu, H.-C., & Tzeng, G.-H. (2010). A Novel Hybrid MCDM Approach for Outsourcing Vendor Selection: A Case Study for a Semiconductor Company in Taiwan. *Expert Systems with Applications*, 37, 4796–4804. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2009.12.036>
- Ma, M., Kandel, A., & Friedman, M. (2000). A new Approach for Defuzzification. *Fuzzy Sets and Systems*, 111, 351–356.
- Mete, S. (2019). Assessing Occupational Risks in Pipeline Construction Using FMEA-based AHP-MOORA Integrated Approach Under Pythagorean Fuzzy Environment. *Human and Ecological Risk Assessment: An International Journal*, 25(7), 1645–1660. <https://doi.org/10.1080/10807039.2018.1546115>
- Mishra, A. R., Rani, P., Pandey, K., Mardani, A., Streimikis, J., Streimikiene, D., & Alrasheedi, M. (2020). Novel Multi-Criteria Intuitionistic Fuzzy SWARA-COPRAS Approach for Sustainability Evaluation of the Bioenergy Production Process. *Sustainability*, 12(10), 4155. <https://doi.org/10.3390/su12104155>
- Moniri, M. R., Alem Tabriz, A., Ayough, A., & Zandieh, M. (2020). Turnaround Project Risk Assessment Using Hybrid Fuzzy SWARA and EDAS Method: Case of Upstream Oil Process Industries in Iran. *Journal of Engineering, Design and Technology*. <https://doi.org/10.1108/JEDT-07-2020-0287>
- Narayanamoorthy, S., Annapoorani, V., Kalaiselvan, S., & Kang, D. (2020). Hybrid Hesitant Fuzzy Multi-Criteria Decision Making Method: A Symmetric Analysis of the Selection of the Best Water Distribution System. *Symmetry*, 12(12), 2096. <https://doi.org/10.3390/sym12122096>
- Paksoy, T., Yapıcı Pehlivan, N., & Özceylan, E. (2013). *Bulanık Küme Teorisi* (1. baskı). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Pérez-Domínguez, L., Alvarado-Iniesta, A., Rodríguez-Borbón, I., & Vergara-Villegas, O. (2015). Intuitionistic Fuzzy MOORA for Supplier Selection. *DYNA*, 82(191), 34–41. <https://doi.org/10.15446/dyna.v82n191.51143>
- Pérez-Domínguez, L., Rodríguez-Picón, L. A., Alvarado-Iniesta, A., Luviano Cruz, D., & Xu, Z. (2018). MOORA under Pythagorean Fuzzy Set for Multiple Criteria Decision Making. *Complexity*, 2018, 2602376. <https://doi.org/10.1155/2018/2602376>
- Polat, G. (2016). Subcontractor Selection Using The Integration of the AHP and PROMETHEE Methods. *Journal of Civil Engineering and Management*, 22(8), 1042–1054. <https://doi.org/10.3846/13923730.2014.948910>
- Ramadhani, M., & Handayati, Y. (2020). Application of Subcontractor Selection Using Analytical Hierarchy Process Method in Ritz Garment. *International Conference on Economics, Business and Economic Education 2019, KnE Social Sciences*, 423–445. <https://doi.org/10.18502/kss.v4i6.6617>
- Ramya, L., Narayanamoorthy, S., Kalaiselvan, S., Kureethara, J. V., Annapoorani, V., & Kang, D. (2021). A Congruent Approach to Normal Wiggly Interval-Valued Hesitant Pythagorean Fuzzy Set for Thermal Energy Storage Technique Selection Applications. *International Journal of Fuzzy Systems*, 23, 1581–1599. <https://doi.org/10.1007/s40815-021-01057-2>
- Rani, P., Mishra, A. R., Krishankumar, R., Mardani, A., Cavallaro, F., Ravichandran, K. S., & Balasubramanian, K. (2020). Hesitant Fuzzy SWARA-Complex Proportional Assessment Approach for Sustainable Supplier Selection (HF-SWARA-COPRAS). *Symmetry*, 12(7), 1152.
- Rani, P., Mishra, A. R., Mardani, A., Cavallaro, F., Štreimikiene, D., & Khan, S. A. R. (2020). Pythagorean Fuzzy SWARA-VIKOR Framework for Performance Evaluation of Solar Panel Selection. *Sustainability*, 12(10), 4278. <https://doi.org/10.3390/su12104278>
- Rençber, Ö. F., & Kazan, H. (2014). Büyük Çaplı Projelerde Taşeron Firma Seçiminde Teklif Değerlendirme : Analitik Hiyerarşi Süreci Yöntemi İle Karar Verme. *International Journal of Social Science Research*, 3(4), 11–24.
- Sen, D. K., Datta, S., & Mahapatra, S. S. (2018). Sustainable supplier selection in intuitionistic fuzzy environment: a decision-making perspective. *Benchmarking*, 25(2), 545–574. <https://doi.org/10.1108/BIJ-11-2016-0172>
- Septian, A. (2020). Subcontractor Selection Review Industry XYZ With Analytic Network Process (ANP) Method. *IPTEK Journal of Proceedings Series*, 6, 558–562.
- Sevim, Ş., Akdemir, A., & Vatansever, K. (2008). Lojistik Faaliyetlerinde Dış Kaynak Kullanan İşletmelerin Aldıkları Hizmetlerin Kalitesinin Değerlendirilmesine Yönelik Bir İnceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 13(1), 1–27.

- Sreedevi R., & Tanwar, T. (2018). Outsourcing – A Review for Research and Practical Applications. *International Journal of Business and Economics Research*, 7(1), 20–24. <https://doi.org/10.11648/j.ijber.20180701.13>
- Stanujkic, D., Karabasevic, D., & Zavadskas, E. K. (2015). A framework for the selection of a packaging design based on the SWARA method. *Engineering Economics*, 26(2), 181–187. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.26.2.8820>
- Taş, M. A., Çakır, E., & Ulukan, Z. (2021). Spherical Fuzzy SWARA-MARCOS Approach for Green Supplier Selection. *3C Tecnología. Glosas de innovación aplicadas a la pyme, Mayıs 2021(Special Issue)*, 115–133.
- Turan, A. (2014). Temel Yetenek ve Dış Kaynaklardan Yararlanma Tekniklerine Felsefik Bir Bakış: Dinamik Beceriler ve İş Modeli Yaklaşımlarıyla İlişkilendirme. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(7), 147–170.
- Vatansever, K., & Uluköy, M. (2013). Kurumsal Kaynak Planlaması Sistemlerinin Bulanık AHP ve Bulanık MOORA Yöntemleriyle Seçimi: Üretim Sektöründe Bir Uygulama. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 274–293. <https://doi.org/10.18026/cbusos.34812>

Extended Abstract

Aim and Scope

Outsourcing, which is one of the important concepts for supply chain management, is a strategy based on the focus of enterprises on their core competencies and outsourcing other activities to external suppliers. With this strategy, organizations become leaner, they can do the activities they focus on better, and they can spend more time on strategic issues. One of the key factors to achieve competitive advantage with this strategy is to make the right decision about which supplier to choose. This study aims to evaluate alternative subcontractors for an enterprise operating in the field of construction, establishment, and modernization of production facilities.

Methods

In the case study, evaluation criteria were weighted with Fuzzy SWARA (Fuzzy Step-Wise Weight Assessment Ratio Analysis), which is a practical method because it requires few pairwise comparisons. In this method, firstly, each of the decision makers ranks the determined unrelated evaluation criteria in descending order of expected importance. Each decision maker then expresses the relative importance (Comparative Importance of Average Value ($S_{r_{jp}}$)) of each criterion along with a fuzziness value ($\sigma_{r_{jp}}$). Then, coefficient values and recalculated weighting factors are determined. Fuzzy weights containing the views of each decision maker are calculated. Finally, the fuzzy weights for all decision makers are combined.

In the study, Fuzzy MOORA (Multi-Objective Optimization on the basis of Ratio Analysis), which stands out as a reliable and easily applicable method, was used in the evaluation of subcontractors. In this method, firstly, each decision maker evaluates the alternatives using linguistic variables expressed with triangular fuzzy numbers. Then, the decision makers' evaluations for the alternatives are combined, thus forming a fuzzy decision matrix. Then, a normalized fuzzy decision matrix is formed. Then, the weighted normalized decision matrix is obtained. In this step, the weights obtained by the Fuzzy SWARA Method are used.

Evaluation of alternatives in the last step of fuzzy MOORA can be found using two different methods in the literature. One of them is the method in which the best non-fuzzy performance values ($BNP_{i(\tilde{y}_i)}$) are calculated. The other is the method in which the overall performance index values ($S_{i(s_i^+, s_i^-)}$) known as vertex are calculated.

Findings

In the study, the decision makers in the enterprise determined 11 subcontractor evaluation criteria in line with the requirements of the area in which they operate and the activities to be transferred to the subcontractor. These criteria were evaluated by two decision makers (KV_1, KV_2). The fuzzy weights of the criteria were determined by the Fuzzy SWARA Method. The fuzzy weights found are used in the evaluation of alternative subcontractors. In this framework, three subcontractor alternatives (A_1, A_2, A_3) were evaluated by the same decision makers (KV_1, KV_2) and the results were determined by the Fuzzy MOORA Method.

In the last step of the fuzzy MOORA, the evaluation of alternatives was concluded using two different methods in the literature. $BNP_{i(\tilde{y}_i)}$ values were found as $A_1 = 0,285, A_2 = 0,233, A_3 = 0,118$. $S_{i(s_i^+, s_i^-)}$ was found as $A_1 = 0,288, A_2 = 0,237, A_3 = 0,127$. It is seen that the most suitable subcontractor alternative for both methods is A_1 . To

test the reliability of the results, a comparison analysis was made with the results obtained with the Fuzzy TOPSIS Method. As a result, the same ranking was obtained: A_1 (0,076), A_2 (0,067), and A_3 (0,044).

Conclusion

Enterprises need to evaluate the potential risks they may face along with the benefits of the outsourcing strategy. As a matter of fact, wrong decisions can turn outsourcing into a disadvantage. In this context, making the right decision about which supplier to choose is one of the important factors for the success of the outsourcing strategy.

In this study, it is aimed to evaluate subcontractors for an enterprise operating in the field of construction, *establishment*, and modernization of production facilities. Within the scope of the case study, the determined evaluation criteria were weighted with the Fuzzy SWARA Method, and the subcontractors were evaluated with the Fuzzy MOORA Method.

Evaluation of subcontractors or outsources may differ for each enterprise. In addition, enterprises should review their decision processes each time and redesign them in accordance with the current situation. Because each study and decision process have its own characteristics. For this reason, researchers and practitioners who will work in this field should consider every detail from the determined evaluation criteria to the methods used before each study and make the necessary arrangements according to the current situation.

Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yöntemini Kullanma Yeterliklerinin İncelenmesi¹

Qualifications of Primary Teachers to Apply The Drama Method

Figen Yıldırım², Hatice Acarlıoğlu³

Öz

Drama, insanların birbirleriyle kurduğu bütün doğrudan ilişkiler, etki tepki alışverişleri, aralarında bulunan asgari düzeyde bir etkileşim bile dramatik veya dramatik olan durumlardır. Drama yeterliği ise öğretmenlerin drama yöntemini etkili ve doğru şekilde uygulayabilme becerisi olarak tanımlanabilir. Öğrencileri aktif kılmak, eğlenerek öğrenmelerini sağlamak, öğrendikleri konuların kalıcılığını sağlamak için çağdaş eğitim sistemiyle örtüşen drama yöntemi sınıf öğretmenleri tarafından muhakkak kullanılması gereken bir yöntemdir. Bu araştırmanın amacı Kilis ilinde görev yapmakta olan sınıf öğretmenlerinin eğitimde drama kullanımına ilişkin yeterlik düzeylerini belirlemektir. Araştırmada tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Kilis ilinde görev yapmakta olan 385 sınıf öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak; Tanrıseven (2013) tarafından geliştirilen "Eğitimde Drama Kullanımına İlişkin Yeterlik Algısı Ölçeği" kullanılmıştır. Veri analizinde SPSS 23.0 programı kullanılmıştır. Sınıf öğretmenlerinin drama kullanımına ilişkin genel yeterlik algılarının ve ölçeğin alt boyutları olan dramanın planlanması, uygulanması ve değerlendirilmesine yönelik yeterlik algılarının ortalamasının üstünde bir değere sahip olduğu görülmüştür. Sınıf öğretmenlerinin drama kullanımına ilişkin genel ve planlama yeterliklerinin hizmet yılı, dramayı uygulama yeterliklerinin mezun oldukları bölüm açısından anlamlı bir fark gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Drama, Sınıf Öğretmeni, Yeterlik algısı, Öğretim Yöntemi

Abstract

The drama, all the direct relationships that people formed with each other are the action response shopping, even a minimum interaction between them are dramatic or dramatic. Drama competence can be defined as the ability to apply the drama method effectively and accurately. To make the students active, enjoying their learning, the contemporary training system overlapping with the contemporary education system to ensure the permanence of the subjects they learn, is a method that should be used by primary teachers. The aim of this research is to determine the proficiency levels of primary teachers working in Kilis regarding the use of drama in education. Scanning model was used in the research. The study group of the research consists of 385 classroom teachers working in Kilis. As a data collection tool in the research; The "Scale of Perception of Efficacy in the Use of Drama in Education" developed by Tanrıseven (2013) was used. SPSS 23.0 program was used in data analysis. It has been observed that the general efficacy perceptions of the primary teachers regarding the use of drama and the efficacy perceptions of the planning, implementation and evaluation of drama, which are the sub-dimensions of the scale, have a value above the average. It was concluded that the general and planning competencies of the classroom teachers regarding the use of drama showed a significant difference in terms of years of service and the competencies of applying drama in terms of the department they graduated from.

Keywords: Drama, Primary Teacher Proficiency perception, Teaching Method

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Submitted: 21 / 10 / 2021

Accepted: 14 / 04 / 2022

¹ Bu makale "Sınıf Öğretmenlerinin Eğitimde Drama Kullanımına İlişkin Yeterlilikleri ve Dramaya İlişkin Görüşleri (Kilis İli Örneği)" başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis, Türkiye figenyildirim@kilis.edu.tr, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0003-3880-3979>

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis, Türkiye, htc97011@gmail.com, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-1421-9674>

Giriş

Eğitim sisteminde artık bilgiyi ezberleyen bireylerden çok bilgiyi kendi yapılandıran ve öğrendiği bilgiyi pratiğe dökabilen bireyler yetiştirmek amaçlanmaktadır. Bu amaçlara uygun olarak da eğitim sistemi içerisinde yapılandırmacı bakış açısı giderek önem kazanmıştır. Yapılandırmacı bakış açısıyla birlikte kendini ifade edebilen, yapıcı, farklı bakış açılarına sahip, yaratıcı, problemlerini kendi başına çözebilen, yenilikleri takip eden, sürekli kendini geliştiren, analiz ve sentez yapabilen bireyler yetiştirilmektedir. Öğretim durumlarında bu özelliklere sahip bireyler yetiştirmek amaçlanırken birden çok öğretim yöntemi ve tekniği kullanılmaktadır. Bu yöntemlerin en başında drama yer almaktadır.

Eğitimde drama yönteminin, öğretim programında yer alan becerileri öğrencilerin kazanmasında öğretmenlere en büyük desteği sağlayan yöntemlerden biri olduğu düşünülmektedir. Drama ile öğrenciler öğretilmek istenen bilgilere kendi yaşantıları ile ulaşacak böylece bilgiler daha kalıcı hale gelecektir. Drama yöntemi bilgilerin kalıcılığını sağlamanın yanında öğretilmek istenen bilgileri de oyunlaştırarak öğrenme fırsatı sunduğu için çocukların ilgisini çekmektedir. Drama ile çocuklar derse daha istekli katılmakta, ders içinde sürekli olarak aktif olmaktadır.

Drama genellikle kurgusal bir esere dayanan ve oyuncular tarafından canlandırılan bir anlatı türü olarak tanımlanır. Bir sözcüğü, bir kavramı, bir davranışı, bir tümceyi, bir fikri ya da yaşantıyı veya bir olayı, tiyatro tekniklerinden yararlanarak oyun ya da oyunlar geliştirerek öykülemektir. Sözcük Eski Yunanca eylemek, icra etmek fiilinden türetilmiştir (Etimoloji,2022). Drama kavramı farklı şekillerde de tanımlanmaktadır. Tiyatro bilimi içerisinde yer alan drama kavramı “özetlenmiş, soyutlanmış eylem durumları” olarak tanımlanır. Türkçede yer alan “dram” terimi, Fransızca dilindeki “drame” teriminden dilimize yerleşmiştir. Fransızca dilinde “drame” terimi burjuva tiyatrosu anlamına gelse de Türkçede ve en çok da halk dilinde acıklı oyun anlamını taşımaktadır. Drama, İnsanların birbirleriyle kurduğu bütün doğrudan ilişkiler, etki tepki alışverişleri, aralarında bulunan asgari düzeyde bir etkileşim bile dramatik veya dramatik olan durumlardır (San, 1990:573).Drama tek başına veya birden fazla bireyin birbiriyle, doğayla ya da farklı nesnelere etkileşim içinde oldukları içsel ve dışsal hareketlerle ortaya çıkar (Adıgüzel, 2006:19).Drama eylem ve devinimi içeren etkinlikleri kapsamaktadır (Erdoğan,2017:2)

Dramanın farklı çeşitleri bulunmaktadır. Bunlar eğitici drama, yaratıcı drama, psikodrama ve sosyodramadır. Eğitici drama Önder (2016:6)'e göre yeterli kadar esnek bir yapıda olmasıyla birlikte, kuralları başkası tarafından baştan oluşturulmuş, bir lider tarafından yönlendirilen grubun olduğu ya da liderin başlattığı ve grubunda devam ettirebildiği faaliyetlerdir. Eğitici drama, baştan belirlenmiş açık ve net hedefleri olan, öğretmenlerin öğrencileri ile birlikte, en çok büyük motor faaliyetleri yaptıkları, belirlenen karakterlerin rollerini canlandırarak, kendilerini en doğal biçimde ifade edebildikleri, tartışabildikleri grup etkinlikleridir (Önder, 2016:7).Eğitici drama da önceden belirlenmiş hedefler vardır. Bu hedefler; dramada yer alan bireyleri cesaretlendirmesi ve öz güven duygusunun gelişmesine destek olması, bireyin iletişim becerilerini geliştirerek dil gelişimine katkıda bulunması, zihinsel, fiziksel ve sosyal gelişimlerini desteklemesi, empati duygusunu geliştirmesi, birlikte çalışmayı, yardımlaşmayı, bireyin özgür bir biçimde kendini ifade edebilmesine olanak sağlaması, öğrenme faaliyetlerinde kalıcılığı sağlayarak bilgilerin uzun süre saklanmasına yardımcı olması, eğitim öğretim faaliyetlerinde aktifleşmeyi sağlaması şeklinde sıralanmaktadır (Karadağ 2007:920).Yaratıcı drama ise drama kavramının Türkiye'deki öncülerinden olan İnci San'a (1990:574) göre, herhangi bir oyun etkinliğinde veya hayat içerisindeki yaşanan bir anda gerçekleşen dramatik anların bu alanda uzman kişilerce, grup içinde gerçekleşen faaliyetler sırasında yaratılmasıdır şeklinde tanımlanmaktadır. Yaratıcı dramada yazılmış bir metin olmamakla birlikte sahnede sergilenmesi gerekmez çünkü doğaldır. Merkezinde olayın kendisi vardır ve lider katılımcıları yönlendirerek yaşamış oldukları ya da hayal ettikleri durumları canlandırmalarını ister. Lider katılımcıları destekler, yönlendirir, hislerini ve fikirlerinin dramaya aktarabilmeleri için onlara yardım eder. (Çalışkan & Karadağ, 2014:48).Psikodrama ise iki kelimedenden oluşmaktadır; “psyche” ve “drama”. Bireylerin kendi iç dünyalarında yaşanan durumların eyleme dönüşmesidir. Aynı zamanda dramatik olay örgüsünden yararlanılarak gerçekleştirilen ruhsal bir tedavi yöntemidir (Dökmen, 1995:126-127).Psikodrama yetişkinlere yönelik bir psikolojik tedavi yöntemi olarak görülse de çocuk ve gençlere de uygulanmaktadır. (Önder, 2016:4).Daha çok psikolojik danışma ve rehberlik alanında kullanılan sosyodrama ile sosyal alanlardaki sorunlara yönelik yapılan canlandırma çalışmaları olarak tanımlanabilir (Çalışkan & Karadağ, 2014:50).

Drama birbirini tamamlayan birçok öğeden oluşmaktadır. Dramanın doğru bir düzende ilerleyebilmesi için bu öğeler arasındaki ilişki oldukça önemlidir. Dramanın bileşenleri olarak da isimlendirilen bu öğeler drama lideri (eğitmeni/öğretmeni), grup (katılımcılar), mekân (çalışma ortamı) ve konu (düşünce)dur (Kara, 2010:22). Dramanın nasıl bir süreç içerisinde ilerleyeceğinin planını yapan, üzerinde düzeltmeler yapan, dramayı yönlendiren ve yöneten kişi drama liderdir.(Adıgüzel, 2006:23).Dramanın diğer öğesi gruptur. Grup, belirli ortak özellikleri ve benzeyen yönleri bulunan, hedeflenen amaca yönelik birlikte hareket eden, aynı fikirleri dile getiren, birbirlerini bilen, iletişim ve etkileşim kuran birden çok bireyin oluşturduğu topluluktur (Adıgüzel, 2013:109). Dramanın diğer öğesi mekân (çalışma ortamı) dir. Drama çalışmaları kapalı veya açık alanlarda yapılabilir. Dramada mekân olarak sadece sınıf kullanılmamalıdır. Sınıfın yanında müzeler, milli parklar, okul bahçesi drama etkinlikleri için kullanılabilir alanlar arasında yer almaktadır (Aladağ, 2009:477). Dramanın diğer öğesi konu (düşünce) dur. Konu seçiminde dikkate alınması gereken nokta grubun

özellikleridir. Grubun özellikleri olarak yaş düzeyine, bilgi düzeyine, ilgisine, yapısına dikkat edilerek konu belirlenmelidir (Oğuz, 2019:12-13).

Drama yöntemini öğretmenler derslerinde kullanırken bu yöntemin aşamalarına dikkat etmeleri gerekir. Dramanın aşamaları Hazırlık/Isınma, Canlandırma ve Değerlendirme/Tartışma şeklindedir. Çalışkan & Karadağ (2014:133) bu aşamalara ek olarak rahatlama aşaması adında ayrı bir başlığa yer vermektedir. Bunun yanında Aral ve arkadaşları (2000:108) ve Çağdaş, Albayrak, Cantekinler'in(2003:103) kullandığı gibi rahatlama aşamasını ısınma ve değerlendirme aşamalarıyla birlikte kullanılmaktadır. Drama lideri drama sürecinde çalışmanın da içeriğine uygun olarak ihtiyaç gördüğü durumlarda rahatlama çalışmalarını kullanabilir. Isınma/hazırlık aşaması, drama çalışmalarında yer alan grup üyelerinin ilk etapta daha iyi odaklanması sağlar. Isınma aşamasında daha çok fiziksel çalışmalar yani vücudumuzu harekete geçiren etkinlikler yer almaktadır. Bu aktiviteler bireyin eğlenmesine olanak tanır. (Adıgüzel, 2013:136-137). Isınma aşamasında oyunlar da kullanılabilir. Oyunlar sayesinde eğlenen öğrenciler, hızla birbiriyle kaynaşır sonraki etkinliğe hazır hale gelmektedir (Kara, 2010:49).Isınma aşamasında yer verilen çalışmalar bireylerin bütünleşmesini sağlamaktadır. Grup üyeleri birbirlerini tanıma ve iletişim kurma fırsatında bulunurlar (Aral ve diğerleri, 2000:108).Dramanın ikinci aşaması canlandırmadır. Canlandırma aşaması, öğrencilerin canlandırmaları için belirlenmiş olan rolleri, belirli kurallar çerçevesinden kendilerinden de bir şeyler ekleyerek, farklı gösterim yöntemleriyle sergiledikleri bölümdür (Çalışkan & Karadağ, 2014:135). Bu aşama bir düşüncenin belirlendiği ve o düşüncenin zaman içerisinde şekillenip grup üyelerine sergilendiği bütün oluşum aşamalarını içinde barındırır. Aynı zamanda bu aşama liderin belirlemiş olduğu düşüncenin canlandırılması için gerekli olan hazırlıkları da içerir. Bu aşama lider tarafından belirlenen düşüncenin sergilendiği, belirli bir başlangıç noktası olan, doğaçlama, rol oynama ve çeşitli tekniklerin kullanıldığı bir aşamadır (Adıgüzel, 2013:139). Konu veya temalar belirlendikten sonra canlandırmaları gerçekleştirmek üzere rol oynayacak öğrenciler seçilir. Öğrenci seçimi yapılırken sınıftaki bütün öğrencilerin rol almasına dikkat edilmelidir ancak sınıf mevcudunun kalabalık olması durumunda da rol almaya gönüllü öğrencilere öncelik tanınmasına özen gösterilmelidir. Rol oynayan öğrenciler seçildikten sonra kendilerine verilen rolü nasıl canlandıracaklarını düşünmeleri için bir müddet süre verilir ve daha sonra canlandırma basamağına geçiş yapılır (Çalışkan & Karadağ, 2014:135). Rol alan ve canlandıran öğrencilerin yaratıcılıkları mümkün olan en yüksek seviyede kullanması beklenir. Bu basamakta "rol oynama" durumuna geçiş yapılır (Karakaya, 2007:122). Canlandırma basamağında ilk olarak grup üyelerinin bireysel özellikleri de atlanmadan bir düşünce veya tema belirlenir veya belirlenen amaçlar göz önüne alınarak basamaklar planlanır. Bu noktada liderin günlük hayat içerisinde yaşamış olduğu deneyimler önem taşımaktadır çünkü liderin drama sürecinde ulaşmak istediği amaçları vardır ve bu amaçlara grup üyeleri ile birlikte ulaşmak ister (Üstündağ, 2006:477). Bununla birlikte grup üyeleri de liderin belirlemiş olduğu amaçlar çizgisinden çıkmadan içinden geldiği gibi oyununu canlandırır (Kayhan, 2004:27).Öğrencilere verilen rollerin canlandırmaları yapıldıkça öğrencilerin hayal güçleri ve kendi kurmuş oldukları dünyaları giderek genişler. Vücutların ve zihinlerinde gerçekleştirecekleri roller göz önüne alınarak öğrenciler; toplumsallaşma, bireylerin karşılıklı olarak duygu ve düşüncelerini anlayabilme, kendi fikirleri doğrultusunda kendi kararlarını almadaki gücün artması, iletişimde gelişme, fikirlerinde artış ve ders konusunun esas bilgilerinin öğrenmede yeni oluşumlar kazanırlar. Canlandırma basamağı öğrencilerin, öğrenme alanı içerisinde birden fazla deneyim elde etmesine, farklı birçok yönden gelişmesine, hayal gücünü kullanmasına ve yaratıcılığını ortaya koymasına, kalıcı bilgiler edinmesine, merak ve keşif duygusunun gelişerek araştırmalar yapmasına, eğitim ve öğretim ortamlarında etkin roller sergilemesine, öğrenmek için çabalamasına ve kendi duygu ve düşüncelerini özgürce ifade edebilmesine olanak tanımaktadır (Karakaya, 2007:123).Dramanın son aşaması değerlendirme/tartışmadır. Hedeflenen kazanımların gerçekleşip gerçekleşmediğini, bu durumların ileride yaşanacak deneyimlere ne gibi etkilerinin olduğunu, drama süreci içerisinde gerçekleşen durumların hangi yönde algılandığına yönelik fikir ve his paylaşımlarının gerçekleştiği basamaktır. (Adıgüzel, 2013: 139-140). Değerlendirmeler yapılırken grup tartışmaları yapılabilir. Bu tartışmalar yapılırken lider bazen grup üyelerine dönüt verebilir. Fakat burada liderin dikkat etmesi gereken durum, grup üyelerine vereceği dönütler sergilenen oyun veya bireyin canlandırmış olduğu karakteri yansıtmaya kalitesi olmamalıdır yani "sonuç" odaklı değil "süreç" odaklı dönütler verilmelidir (Önder, 2016:121).

Öğretim yöntemi olarak kullanılan drama, kendi içinde teknikler barındırmaktadır. Bu teknikler sayesinde drama sürecinde canlandırmalar yapılırken yeni anlatım araçlarını kullanmaya olanak sağlarken aynı zamanda canlandırılacak olan konunun geliştirilmesine, tartışma durumlarının ortadan kaldırılmasına, sıkıntılıların çözümlenmesine de olanak sağlamış olur (Karadağ, 2012:55). En çok kullanılan drama teknikleri; rol oynama, doğaçlama, eş zamanlı doğaçlama, rol değiştirme, pantomim, rol koridoru, anlatı, öykü/olay canlandırma, bilinç koridoru, kenardan (dışarıdan) yönlendirme, geriye dönüş, düşünce izleme, rol içinde yazma, rol kartları, toplu resim, iç ses, yaşamda bir gün, mekanı tanımlamak, dedikodu halkası, katılımcı liderlik, donuk imge ve sıcak sandalyedir (Erdoğan,2017:75-96).

Günümüzde drama yöntemi ne kadar önem kazanmış olsa da, drama yöntemi zorunlu ders olarak eğitim fakültelerinde 90'lı yıllar sonrasında okutulmaya başlanmıştır. Bu yıllarda "İlköğretim Okulları Seçmeli Drama Dersi Öğretim Programlarına" yer verilmiş ve YÖK'ün planlamış olduğu "Eğitim Fakültelerini Yeniden Yapılandırma Projesi" ile birlikte "Okul Öncesi Drama ve İlköğretimde Drama" dersleri eğitim fakültelerinde zorunlu hale getirilmiştir (Çalışkan & Karadağ, 2014:45; Adıgüzel, 2013:240). Bu durum göz önüne alındığında 1990'lı yıllardan önce üniversiteye başlayan öğretmen

adaylarının ve üniversiteyi bitirmiş öğretmenlerin drama yöntemi ile ilgili ne kadar bilgiye ve pratiğe sahip oldukları göz önünde bulundurulması gereken bir konudur. Öğretmenlerin derslerinde drama yöntemini doğru ve etkili bir şekilde kullanabilmeleri için bu konuda gerekli yeterliklere sahip olmaları büyük önem arz etmektedir. Öğretmen hem drama bilgisine hem de eğitim biliminin bilgilerine sahip olmalıdır. Ayrıca yetiştirilen öğretmenlerin yetkinlik ve yeterlilik alanlarına sahip olmaları gerekmektedir (Karadağ vd.,2008). Genel olarak öğretmen yeterliği öğretmenlerin öğretmenlik mesleğini etkili ve verimli bir biçimde yerine getirebilmek için sahip olmaları gereken bilgi, beceri ve tutumlar olarak tanımlanmaktadır. Öğretmenlerin temel yeterliklere sahip olması, öğrencilerin başarılarını arttırmanın ve kişisel gelişimlerini sağlamalarının anahtarlarından biridir. Bu yüzden hızla değişen dünyada öğretmenlerin gelişimini teşvik etmek, yeterliklerini ve yeteneklerini arttırmak hayati öneme sahiptir(Meb,2017).Drama yeterliği de öğretmenlerin drama yöntemini etkili ve doğru şekilde uygulayabilme becerisi olarak tanımlanabilir. Okvuran (2003) 'a göre öğretmenlerin sahip olması gereken drama yeterlikleri drama teknikleri bilgisi, drama dersini planlayabilme becerisi, drama öğretim yöntemleri bilgisi, drama programı yapabilme becerisi, öğrencilerin drama performansını değerlendirme, yaratıcı düşünme, doğaçlama yapabilme, grupla çalışabilme becerisi, öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerini geliştirme, öğrenci gruplarının drama çalışmalarını yönlendirebilme ve dramada rol alma şeklinde sıralanmaktadır.

Drama yöntemi ile kazanımlara daha keyifli bir yolla ulaşılır. Öğrencileri aktif kılmak, eğlenerek öğrenmelerini sağlamak, öğrendikleri konuların kalıcılığını sağlamak için çağdaş eğitim sistemiyle örtüşen drama yöntemi sınıf öğretmenleri tarafından muhakkak kullanılması gereken bir yöntemdir.

Alan yazın tarandığında drama ile ilgili çalışmaların drama yeterlik ölçeği geliştirme (Karadağ vd.,2008), drama öğretmenin yeterliği (Okvuran, 2003); Türkçe öğretmenlerinin drama yeterliği (Tutuman, 2011; Maden, 2014; Peker, 2015; Güney, 2009), okul öncesi eğitiminde drama (Çetingöz, 2012; Çelik, 2017; Ilgaz, 2014; Tanrıseven 2013) gibi konularda olduğu görülmüştür. Borlat (2018), matematik dersinde yaratıcı drama, Dündar (2018) sosyal bilgiler öğretmen adayının eğitimsel drama uygulama yeterlikleri, Yılmaz (2018) zihinsel engelli öğrencilerin temel becerilerinin geliştirilmesi üzerine drama yönteminin kullanılması; Erdoğan (2016), müzik dersinde yaratıcı drama ve Yılmaz (2010), görsel sanatlar dersinde yaratıcı drama gibi konularda çalışmalar yapmışlardır. Sınıf öğretmenlerinin drama yöntemini kullanabilme yeterlikleri ile ilgili yeterli sayıda çalışmaya rastlanmamıştır. Drama yönteminin sınıf öğretmenleri tarafından uygulama aşamalarının bilinerek sınıf içinde kullanılmasının kazanımlara ulaşmada etkili olacağı düşünülmektedir. Sınıf öğretmenlerinin drama yöntemini kullanmaya yönelik yeterliklerinin ve yeterlik düzeylerine etki eden faktörlerin tespit edilmesi önem arz etmektedir.

1. Araştırmanın Amacı ve Yöntem

Araştırmanın amacı; sınıf öğretmenlerinin drama yöntemini kullanımına ilişkin yeterlik algılarının ne düzeyde olduğunu incelemektir. Bu amaçla şu sorulara cevap aranmıştır:

Sınıf öğretmenlerinin derslerinde drama yöntemini uygulayabilmelerine ilişkin yeterlikleri ne düzeydedir?

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin planlama, uygulama ve değerlendirme aşamasına ilişkin yeterlik algıları ne düzeydedir?

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin yeterlik algı düzeyleri cinsiyet, mezun oldukları bölüm, hizmet yılı ve okutmakta oldukları sınıf düzeylerine göre anlamlı bir fark bulunmakta mıdır?

Bu bölümde araştırma modeli, evren-örneklem, veri toplama aracı, verilerin toplanması ve veri analizine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

1.1. Araştırma Modeli

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin yeterliklerini ve dramaya ilişkin görüşlerini tespit etmek amacıyla yapılan bu çalışmada tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli devam eden durumları olduğu gibi betimlemeyi amaçlayan yaklaşımlardır. Araştırmanın konusu olan nesne, kişi ya da olay, içinde bulunduğu koşullar dikkate alınarak olduğu gibi açıklanır. Konu üzerinde bir değişiklik yapılmaz ve konuyu etkileyecek durumlardan kaçınılır. Öğrenilmek istenen şey bellidir. Dikkate alınması gereken nokta uygun bir gözlem yapılması ve belirlenmesidir (Karasar, 2009:77).

1.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın hedef evrenini Türkiye'de görev yapan sınıf öğretmenleri oluşturmaktadır. Araştırmanın ulaşılabilir (çalışma) evreni ise Kilis ili merkez ve ilçelerinde görev yapan sınıf öğretmenleridir. Araştırmanın örneklemini, 2019-2020 eğitim öğretim yılında Kilis ili merkezindeki 19 okulda ve köy okullarında görev yapmakta olan toplam 385 sınıf öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini seçerken seçkisiz örnekleme yöntemlerinden olan "Basit Tesadüfi (Yansız) Örneklem" yöntemi kullanılmıştır. Basit tesadüfi örnekleme, evren içerisinde yer alan tüm elemanların seçilme şanslarının

birbirlerine eşit olduğu örnekleme türüdür (Karasar, 2009:113). Tablo.1’de sınıf öğretmenlerinin çeşitli değişkenlere göre yüzde ve frekans değerleri açıklanmıştır.

Tablo 1. Araştırmadaki Sınıf Öğretmenlerine İlişkin Demografik Veriler

<i>Değişkenler</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
1- Cinsiyet		
- Kadın	241	62,6
- Erkek	144	37,4
2- Hizmet Yılı		
- 1-5 yıl	180	46,8
- 6-10 yıl	57	14,8
- 11-15 yıl	47	12,2
- 16-20 yıl	35	9,1
- 21 yıl ve üstü	66	17,1
3- Mezun Olduğu Bölüm		
- Sınıf Öğretmenliği	283	73,5
- Diğer	102	26,5
4- Okutmakta Olduğu Sınıf		
- 1	76	19,7
- 2	97	25,2
- 3	113	29,4
- 4	99	25,7
Toplam	385	100

Tablo 1. incelendiğinde araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinin 241’inin (%62,6) kadın, 144’ünün (%37,4) erkek olduğu görülmektedir. Araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinden 180’inin (%46,8) 1-5 yıl, 57’sinin (%14,8) 6-10 yıl, 47’sinin (%12,2) 11-15 yıl, 35’inin (%9,1) 16-20 yıl, 66’sının ise (%17,1) 21 yıl ve üstünde bu mesleğe hizmet verdikleri görülmektedir. Araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinden 283’ünün (%73,5) sınıf öğretmenliği bölümünden mezun olduğu görülürken 102’sinin (%26,5) diğer bölümlerden mezun oldukları görülmektedir. Araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinden 76’sı (%19,7) 1. Sınıf, 97’si (%25,2) 2. Sınıf, 113’ü (%29,4) 3. Sınıf, 99’u (%25,7) 4. Sınıf okutmaktadır.

1.3. Veri Toplama Araçları

Çalışmada veri toplama aracı olarak sınıf öğretmenlerinin demografik bilgilerine ulaşmak amacıyla “Demografik Bilgi Formu” ve sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin yeterlik algı düzeylerini belirlemek amacıyla Tanrıseven (2013) tarafından geliştirilen “Eğitimde Drama Kullanımına İlişkin Yeterlik Algısı Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçek 44 maddeden oluşmakta olup planlama, uygulama ve değerlendirme şeklinde üç alt boyutu vardır. 9 soru planlama boyutunda, 20 soru uygulama boyutunda, 15 soruda değerlendirme boyutunda bulunmaktadır. Ölçek içerisindeki 44 maddeye verilebilecek cevaplar “1=yetersiz, 2=kısmen yeterli, 3=yeterli” şeklindedir. Tanrıseven (2013) tarafından geliştirilen ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır. Ölçme aracının, kapsam geçerliliğini tespit etmek için üç uzman belirlenmiş ve geri dönütler doğrultusunda düzeltmeler yapılmıştır. Yapı geçerliliği tespit edilirken LISREL 8.51 programı kullanılmış ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizinde modelin uyum indeksleri incelenmiş ve ki-kare değeri ($\chi^2 = 3498,73$; $sd=900$; $p<.00$) bulunmuştur. Araştırmanın ortalama hata karekökü (RMSEA) .091 bulunmuştur. Güvenirliğin tespit edilmesi amacıyla Cronbach’s alfa iç tutarlılık katsayısı hesaplanmıştır. Cronbach’s alfa iç tutarlılık katsayısının ölçme aracının bütünü için .91; planlama boyutu için .70; uygulama boyutu için .83 ve değerlendirme boyutu için .82 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tavşancıl’ dan (2002) aktaran Tanrıseven (2013), testin homojenliğinin göstergesi olarak iç tutarlılık katsayısının en az. 70 olması gerektiğini belirtmiştir (Tanrıseven, 2013:393-394).Bu ölçek araştırmacı tarafından 385 sınıf öğretmeni üzerinde tekrar uygulanmış ve ölçeğin bütünü için güvenilirlik katsayısı (Cronbach’s Alpha değeri) .96; planlama boyutu için .85; uygulama boyutu için .93 ve değerlendirme boyutu için ise. 93 olarak hesaplanmıştır.

1.4. Veri Toplama Süreci

Araştırmanın veri toplama sürecinde Kilis ilinde görev yapmakta olan sınıf öğretmenlerinin eğitimde drama kullanımına ilişkin yeterlilik algı düzeylerini belirlemek amacıyla “Eğitimde Drama Kullanımına İlişkin Yeterlilik Algısı Ölçeği”ni sınıf öğretmenlerine uygulayabilmek için Kilis İl Millî Eğitim Müdürlüğünden etik kurul izinleri alınmıştır. Alınan izin doğrultusunda araştırmada yer alacak öğretmenlerin okul idarecileri ile görüşülmüş ve öğretmenlerin uygun oldukları zaman dilimlerinde eğitim öğretim faaliyetlerini aksatmayacak şekilde araştırmacılar tarafından veriler toplanmıştır. Öğretmenlere ölçeğin nasıl

doldurulması gerektiği konusunda gerekli açıklamalar yapılmıştır. Bu hususta 385 sınıf öğretmeni "Eğitimde Drama Kullanımına İlişkin Yeterlilik Algısı Ölçeği"ni doldurmuştur.

1.5. Verilerin Analizi

Araştırmada sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin yeterlik algı düzeylerini belirlenmek için Kilis ilinde görev yapmakta olan 385 sınıf öğretmeninden veri toplanmıştır. Elde edilen veriler SPSS 23.0 programında analiz edilmiştir. Araştırmada eğitimde drama kullanımına ilişkin yeterlik algısı ölçeği ve demografik bilgiler formundan elde edilen verilerin dağılımları incelenmiştir. Veri dağılımından elde edilen bilgiler doğrultusunda araştırma problemlerine ilişkin normallik testleri yapılmış ve verilerin normal dağılım gösterip göstermediğine bakılmıştır. Verilerin normal dağılım gösterip göstermediğine bakmak için Kolmogorow Smirnow ve Shapiro-Wilk testleri kullanılmıştır. Bu testler sonucunda verilerin p(Sig.) değerlerinin 0.05'den küçük olduğu sonucuna ulaşılmış ve verilerin normal dağılım göstermediği saptanmıştır. Bu sebeple de verilerin analizinde non parametrik testlerden araştırmada iki grup olması halinde Mann-Whitney U Testi, üç ve üçten fazla grup olması halinde Kruskal Wallis Testi kullanılmıştır.

2. Bulgular

2.1. Sınıf öğretmenlerinin drama yöntemini uygulayabilmelerine ilişkin yeterlik düzeyleri

Sınıf öğretmenlerinin derslerinde drama yöntemini uygulayabilmelerine ilişkin yeterlikleri ne düzeydedir? sorusuna ve bu sorunun alt problemlerine yanıt verilmiştir. Sınıf öğretmenlerinin derslerinde drama yöntemini uygulayabilme yeterlik düzeylerine ilişkin betimsel analiz sonuçları Tablo 2.'de açıklanmıştır.

Tablo 2. Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yöntemini Uygulayabilme Yeterlik Düzeyleri

	N	Min.	Max.	$\bar{X}$	Ölçek Ortalaması	Std. Hata
Yeterlik Düzeyleri (Genel)	385	44	132	108,05	88	0,83

Tablo 2.'den de anlaşılacağı gibi ölçeğe 385 öğretmen katılmıştır. Öğretmenlerin bu ölçekten alabilecekleri en düşük puan 44, en yüksek puan ise 132'dir. Ölçekten alınacak maksimum ve minimum değerlerin ortalaması 88'dir. Öğretmenlerin drama yönteminin kullanımına ilişkin yeterlik algı düzeyleri ortalamaları ise 108,05'dir. Sınıf öğretmenlerinin derslerinde drama yöntemini uygulayabilme yeterlik düzeyleri ortalamaları, ölçek ortalamasının üzerinde bir değere sahiptir. Bu durumda sınıf öğretmenlerinin drama kullanımına ilişkin yeterliklerinin ortalamasının üstünde olduğu söylenebilir. Elde edilen bulgular doğrultusunda sınıf öğretmenlerinin drama yöntemine ilişkin yeterliliklerinin yüksek olduğu, derslerinde drama yöntemini kullanmaya özen gösterdikleri, derslerinde kullandıkları drama yönteminde hedeflenen kazanımlara ulaşmada başarılı olabilecekleri ve öğretmenlerin eğitimde drama yöntemini kullanabilecek yeterliliklere sahip oldukları söylenebilir.

Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yönteminin Planlamasına İlişkin Yeterlik Algı Düzeyleri

Sınıf öğretmenlerinin derslerinde drama planlamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri betimsel analiz sonuçları Tablo 3.'te açıklanmıştır.

Tablo 3. Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yönteminin Planlamasına İlişkin Yeterlik Algı Düzeyleri

	N	Min.	Max.	$\bar{X}$	Ölçek Ortalaması	Std. Hata
Yeterlik Düzeyleri (Planlama)	385	9	27	20,92	18	0,19

Tablo 3.'ten de anlaşılacağı gibi ölçeğe 385 öğretmen katılmıştır. Öğretmenlerin ölçeğin planlama aşamasından alabilecekleri en düşük puan 9, en yüksek puan ise 27'dir. Ölçeğin planlama aşamasından alınacak maksimum ve minimum değerlerin ortalaması 18'dir. Öğretmenlerin drama yönteminin planlamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri ortalamaları ise 20,92'dir. Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin planlamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri ortalamaları, ölçeğin planlama aşaması ortalamasının üzerinde bir değere sahiptir. Bu durumda sınıf öğretmenlerinin drama planlamasına ilişkin yeterliklerinin ortalamasının üstünde olduğu, derslerinde drama yöntemini kullanmadan önce yeterli bir planlama yapabildikleri söylenebilir.

Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yönteminin Uygulamasına İlişkin Yeterlik Algı Düzeyleri

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin uygulamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri betimsel analiz sonuçları sonuçları Tablo 4.'te açıklanmıştır.

Tablo 4. Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yönteminin Uygulamasına İlişkin Yeterlik Algı Düzeyleri

	N	Min.	Max.	$\bar{X}$	Ölçek Ortalaması	Std. Hata
Yeterlik Düzeyleri (Uygulama)	385	20	60	50,50	40	0,39

Tablo 4.'ten de anlaşılacağı gibi öğretmenlerin ölçeğin uygulama aşamasından alabilecekleri en düşük puan 20, en yüksek puan ise 60'dır. Ölçeğin uygulama aşamasından alınacak maksimum ve minimum değerlerin ortalaması 40'dır. Öğretmenlerin drama yönteminin uygulamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri ortalamaları ise 50,50'dir. Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin uygulamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri ortalamaları, ölçeğin uygulama aşaması ortalamasının üzerinde bir değere sahiptir. Bu durumda sınıf öğretmenlerinin drama uygulamasına ilişkin yeterliklerinin ortalamasının üstünde olduğu söylenebilir. Öğretmenlerin kendilerini drama uygulamalarında yeterli görmelerinin sebebi lisans eğitimleri sırasında verilen drama derslerin de örnek uygulamaların yapılması olabilir.

Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yönteminin Değerlendirmesine İlişkin Yeterlik Algı Düzeyleri

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin değerlendirmesine ilişkin yeterlik algı düzeyleri betimsel analiz sonuçları Tablo 5.'te açıklanmıştır.

Tablo 5. Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yönteminin Değerlendirmesine İlişkin Yeterlik Algı Düzeyleri

	N	Min.	Max.	$\bar{X}$	Ölçek Ortalaması	Std. Hata
Yeterlik Düzeyleri (Değerlendirme)	385	15	45	36,62	30	0,32

Tablo 5'e göre öğretmenlerin ölçeğin değerlendirme aşamasından alabilecekleri en düşük puan 15, en yüksek puan ise 45'dir. Ölçeğin değerlendirme aşamasından alınacak maksimum ve minimum değerlerin ortalaması 30'dur. Öğretmenlerin drama yönteminin değerlendirmesine ilişkin yeterlik algı düzeyleri ortalamaları ise 36,62'dir. Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin değerlendirmesine ilişkin yeterlik algı düzeyleri ortalamaları, ölçeğin değerlendirme aşaması ortalamasının üzerinde bir değere sahiptir. Öğretmenlerin değerlendirme aşamasını sıkça kullanıp tecrübe etmelerinden dolayı bu algılarının yüksek olduğu düşünülmektedir.

2.2. Sınıf Öğretmenlerinin Cinsiyet Mezun Oldukları Bölüm, Hizmet Yılı ve Okutmakta Oldukları Sınıf Düzeylerine Göre Drama Yönteminin Kullanımına İlişkin Yeterlik Algı Düzeyleri

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin yeterlik algı düzeyleri cinsiyet, mezun oldukları bölüm, hizmet yılı ve okutmakta oldukları sınıf düzeylerine göre anlamlı bir farklılık olup olmadığı incelenmiş ve bulgulara aşağıda yer verilmiştir.

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin genel, planlama, uygulama ve değerlendirme yeterlik algı düzeylerinin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık olup olmadığına dair Mann-Whitney U Testi sonuçları Tablo 6.'da açıklanmıştır.

Tablo 6. Sınıf Öğretmenlerinin Cinsiyete Göre Drama Yönteminin Kullanımına İlişkin Genel, Planlama, Uygulama ve Değerlendirme Aşaması Yeterlik Algı Düzeylerinin Analizi Mann-Whitney U Testi Sonuçları

	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	Std. Sapma	Mann-Whitney U	p
Genel	Kadın	241	108,65	16,72	16070,50	0,
	Erkek	144	107,03	15,77		
Planlama	Kadın	241	20,95	3,84	17150,00	0,
	Erkek	144	20,86	3,60		
Uygulama	Kadın	241	50,88	7,84	15636,00	0,
	Erkek	144	49,86	7,49		
Değerlendirme	Kadın	241	36,81	6,58	16219,00	0,
	Erkek	144	36,31	6,03		
Toplam		385				28

*p<0.05 düzeyinde anlamlı

Tablo 6.'dan da anlaşılacağı gibi sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin genel yeterlik algı düzeyleri cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=.22, p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin planlamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=.84, p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin uygulamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=.10, p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin değerlendirmesine ilişkin yeterlik algı düzeyleri cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=.28, p<0.05$). Araştırmanın tek bir ilde yapılmış olması ve benzer fiziksel koşullara sahip okullarda öğretmenlik yapmaları ve üniversitede aynı eğitimi almış olmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Sınıf Öğretmenlerinin Mezun Oldukları Bölüme Göre Drama Yönteminin Kullanımına İlişkin Genel, Planlama, Uygulama ve Değerlendirme Aşaması Yeterlik Algı Düzeyleri

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin genel, planlama, uygulama ve değerlendirme yeterlik algı düzeylerinin mezun oldukları bölüme göre anlamlı bir farklılık olup olmadığına ilişkin Mann-Whitney U Testi sonuçları Tablo 7.'de açıklanmıştır.

Tablo 7. Sınıf Öğretmenlerinin Mezun Oldukları Bölüme Göre Drama Yönteminin Kullanımına İlişkin Genel, Planlama, Uygulama ve Değerlendirme Aşaması Yeterlik Algı Düzeylerinin Analizi Mann-Whitney U Testi Sonuçları

	Mezun Oldukları Bölüm	N	$\bar{X}$	Std. Sapma	Mann-Whitney U	p
Genel	Sınıf Öğretmenliği	283	107,34	16,34	12864,00	0,10
	Diğer	102	110,00	16,38		
Planlama	Sınıf Öğretmenliği	283	20,76	3,86	13201,50	0,19
	Diğer	102	21,35	3,45		
Uygulama	Sınıf Öğretmenliği	283	50,10	7,66	12376,50	0,03*
	Diğer	102	51,61	7,82		
Değerlendirme	Sınıf Öğretmenliği	283	36,47	6,42	13697,50	0,44
	Diğer	102	37,03	6,28		
Toplam		385				

* $p<0.05$ düzeyinde anlamlı

Tablo 7'den de anlaşılacağı gibi sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin genel yeterlik algı düzeyleri mezun oldukları bölüme göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=.10, p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin planlamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri mezun oldukları bölüme göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=.19, p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin uygulamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri mezun oldukları bölüme göre incelendiğinde sınıf öğretmenliği bölümünden mezun olmayan öğretmenlerin lehine bir anlamlı bir farklılık ortaya çıkmaktadır ($p=.03, p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin değerlendirmesine ilişkin yeterlik algı düzeyleri mezun oldukları bölüme göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=.44, p<0.05$). Öğretmenlerin birçoğunun eğitim fakültesinden mezun olmaları, drama dersini almış olmaları, drama alanına yönelik kişisel gelişimlerini desteklemelerinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

Sınıf Öğretmenlerinin Hizmet Yılına Göre Drama Yönteminin Kullanımına İlişkin Genel, Planlama, Uygulama ve Değerlendirme Aşaması Yeterlik Algı Düzeyleri

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin genel, planlama, uygulama ve değerlendirme yeterlik algı düzeylerinin hizmet yılına göre anlamlı bir farklılık olup olmadığına ilişkin Kruskal Wallis Testi sonuçları Tablo 8.'de açıklanmıştır.

Tablo 8. Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yönteminin Kullanımına İlişkin Genel, Planlama, Uygulama ve Değerlendirme Aşaması Yeterlik Algı Düzeylerinin Hizmet Yılına Göre Analizi Kruskal Wallis Testi Sonuçları

	Hizmet Yılı	N	$\bar{X}$	Std. Sapma	Ki-Kare	p
Genel	1-5 yıl	180	110,55	14,78	9,28	0,05*
	6-10 yıl	57	106,71	16,27		
	11-15 yıl	47	108,61	15,18		
	16-20 yıl	35	106,94	16,35		
	21 yıl ve üstü	66	102,56	20,01		
Planlama	1-5 yıl	180	21,47	3,50	13,10	0,01*
	6-10 yıl	57	20,35	3,50		
	11-15 yıl	47	21,48	3,48		
	16-20 yıl	35	20,34	4,10		

	21 yıl ve üstü	66	19,80	4,30		
Uygulama	1-5 yıl	180	51,54	6,91	6,97	0,13
	6-10 yıl	57	50,10	7,90		
	11-15 yıl	47	50,57	7,57		
	16-20 yıl	35	50,27	7,42		
	21 yıl ve üstü	66	48,12	9,41		
Değerlendirme	1-5 yıl	180	37,53	5,67	6,85	0,14
	6-10 yıl	57	36,26	6,53		
	11-15 yıl	47	36,55	6,26		
	16-20 yıl	35	36,40	6,15		
	21 yıl ve üstü	66	34,63	7,81		
Toplam		385				

*p<0.05 düzeyinde anlamlı

Tablo 8.'den de anlaşılacağı gibi sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin genel yeterlik algı düzeyleri hizmet yılına göre anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p=,05$, $p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin planlamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri hizmet yılına göre yine anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p=,01$, $p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin uygulamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri hizmet yılına göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=,13$, $p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin değerlendirmesine ilişkin yeterlik algı düzeyleri hizmet yılına göre yine anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=,14$, $p<0.05$). Bu durumda sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin genel yeterlik algı düzeyleri ile planlama yeterlik algı düzeyleri içerisinde en az bir hizmet yılının yeterlik algı düzeyi diğerlerinden anlamlı derecede farklıdır. Hangi hizmet yılının yeterlik algı düzeyinin daha anlamlı olduğunu bulmak için Mann-Whitney U Testi kullanılarak ikili karşılaştırmalar yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 9. ve Tablo 10.'da açıklanmıştır.

Tablo 9. Sınıf Öğretmenlerinin Hizmet Yılına Göre Drama Yönteminin Kullanımına İlişkin Genel Yeterlik Algı Düzeylerinin Analizi Mann-Whitney U Testi İkili Karşılaştırmaları

İkili Karşılaştırmalar	Mann Whitney U	Z	p
1-5 yıl / 6-10 yıl çalışanlar	4409,00	-1,59	0,11
1-5 yıl / 11-15 yıl çalışanlar	3911,00	-0,79	0,42
1-5 yıl / 16-20 yıl çalışanlar	2696,00	-1,34	0,17
1-5 yıl / 21 yıl ve üstü çalışanlar	4542,00	-2,82	0,005*
6-10 yıl / 11-15 yıl çalışanlar	1246,50	-0,60	0,54
6-10 yıl / 16-20 yıl çalışanlar	981,50	-0,12	0,89
6-10 yıl / 21 yıl ve üstü çalışanlar	1700,00	-0,91	0,35
11-15 yıl / 16-20 yıl çalışanlar	772,00	-0,47	0,63
11-15 yıl / 21 yıl ve üstü çalışanlar	1297,50	-1,47	0,14
16-20 yıl / 21 yıl ve üstü çalışanlar	1054,50	-0,71	0,47

*p<0.05 düzeyinde anlamlı

Mann-Whitney U Testi ikili karşılaştırma sonuçlarına göre 1-5 yıl çalışan öğretmenler ile 21 yıl ve üstünde çalışan öğretmenlerin drama yönteminin kullanımına ilişkin genel yeterlik algı düzeyleri arasında 1-5 yıl çalışan öğretmenlerin lehine anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p=,005$, $p<0.05$). Bunun dışındaki ikili karşılaştırmalar arasında anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır.

Tablo 10. Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yönteminin Kullanımına İlişkin Planlama Yeterlik Algı Düzeylerinin Hizmet Yılına Göre Analizi Mann-Whitney U Testi İkili Karşılaştırmaları

İkili Karşılaştırmalar	Mann Whitney U	Z	p
1-5 yıl / 6-10 yıl çalışanlar	4006,00	-2,50	0,01*
1-5 yıl / 11-15 yıl çalışanlar	4141,50	-0,22	0,82
1-5 yıl / 16-20 yıl çalışanlar	2524,00	-1,86	0,06
1-5 yıl / 21 yıl ve üstü çalışanlar	4524,50	-2,87	0,004*
6-10 yıl / 11-15 yıl çalışanlar	1093,00	-1,61	0,10
6-10 yıl / 16-20 yıl çalışanlar	986,50	-0,08	0,92
6-10 yıl / 21 yıl ve üstü çalışanlar	1832,00	-0,23	0,81
11-15 yıl / 16-20 yıl çalışanlar	691,50	-1,23	0,21
11-15 yıl / 21 yıl ve üstü çalışanlar	1246,50	-1,78	0,07
16-20 yıl / 21 yıl ve üstü çalışanlar	1135,00	-0,14	0,88

*p<0.05 düzeyinde anlamlı

Mann-Whitney U Testi ikili karşılaştırma sonuçlarına göre 1-5 yıl çalışan öğretmenler ile 6-10 yıl çalışan öğretmenlerin drama yönteminin planlamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri arasında 1-5 yıl çalışan öğretmenlerin lehine anlamlı bir fark

bulunmaktadır ($p=,01$, $p<0.05$). 1-5 yıl çalışan öğretmenler ile 21 yıl ve üstünde çalışan öğretmenlerin drama yönteminin planlamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri arasında da 1-5 yıl çalışan öğretmenlerin lehine anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p=,004$, $p<0.05$). Bunun dışındaki ikili karşılaştırmalar arasında anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Sınıf öğretmenlerinin mesleklerinin ilk yıllarında daha enerjik ve istekli olarak çalıştıkları ancak çalışma süreleri artıkça yoruldukları düşünülmektedir.

Sınıf Öğretmenlerinin Okutmakta Oldukları Sınıf Düzeylerine Göre Drama Yönteminin Kullanımına İlişkin Genel, Planlama, Uygulama ve Değerlendirme Aşaması Yeterlik Algı Düzeyleri

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin genel, planlama, uygulama ve değerlendirme yeterlik algı düzeylerinin okutmakta oldukları sınıf düzeylerine göre anlamlı bir farklılık olup olmadığına ilişkin Kruskal Wallis Testi sonuçları Tablo 11.'de açıklanmıştır.

Tablo 11. Sınıf Öğretmenlerinin Drama Yönteminin Kullanımına İlişkin Genel, Planlama, Uygulama ve Değerlendirme Yeterlik Algı Düzeylerinin Okutmakta Oldukları Sınıf Düzeylerine Göre Analizi Kruskal Wallis Testi Sonuçları

	Sınıf Düzeyleri	N	$\bar{X}$	Std. Sapma	Ki-Kare	p
Genel	1	76	109,11	16,42	3,48	0,32
	2	97	105,87	16,00		
	3	113	108,53	18,02		
	4	99	108,81	14,69		
Planlama	1	76	20,93	3,96	3,59	0,30
	2	97	20,51	3,69		
	3	113	21,29	3,74		
	4	99	20,88	3,65		
Uygulama	1	76	51,44	7,77	5,43	0,14
	2	97	49,38	7,57		
	3	113	50,42	8,35		
	4	99	50,96	7,02		
Değerlendirme	1	76	36,73	6,49	1,55	0,66
	2	97	35,97	6,31		
	3	113	36,81	6,89		
	4	99	36,95	5,77		
Toplam		385				

* $p<0.05$ düzeyinde anlamlı

Tablo 11.'den de anlaşılacağı gibi sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin genel yeterlik algı düzeyleri okutmakta oldukları sınıf düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=,32$, $p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin planlamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri okutmakta oldukları sınıf düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=,30$, $p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin uygulamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri okutmakta oldukları sınıf düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=,14$, $p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin değerlendirmesine ilişkin yeterlik algı düzeyleri okutmakta oldukları sınıf düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=,66$, $p<0.05$). Sınıf öğretmenlerinin farklı sınıf düzeylerinde aynı konulara ait drama uygulamaları yaparak benzer yeterlilikler gösterebilecekleri düşünülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu bölümde sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin genel, planlama, uygulama ve değerlendirmeye yönelik yeterlik algı düzeylerine ilişkin bulguların sonuçlarına ve sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin yeterlik algı düzeylerinin cinsiyet, mezun oldukları bölüm, hizmet yılı, okutmakta oldukları sınıf düzeyi değişkenlerine ilişkin bulguların sonuçlarına yer verilmiştir.

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına yönelik yeterlik algı düzeyleri incelenmiş ve sınıf öğretmenlerinin drama kullanımına ilişkin yeterlik algı düzeyleri ortalamasının üstünde bir değere sahip olduğu tespit edilmiştir. Literatür incelendiğinde Aşık (2019) tarafından yapılan çalışmada farklı üniversitelerin yabancı diller yüksekokulunda görev yapan İngilizce öğretim elemanlarının yaratıcı drama yöntemine yönelik öz yeterlik algıları ölçülmüş ve elde edilen sonuçlar doğrultusunda çalışmaya katılan İngilizce öğretim elemanlarının yaratıcı drama yöntemine yönelik öz yeterlik algı düzeylerinin yüksek olduğu görülmüştür. Sonkaya (2019) çalışmasında lise öğretmenlerinin yaratıcı drama yöntemine ilişkin öz yeterliklerini incelemiş ve kendilerini orta seviyede gördükleri sonucuna ulaşmıştır. Yıldırım'ın (2019) çalışmasında İngilizce öğretmenlerinin drama yöntemini kullanmada ne derece yeterli oldukları ölçülmüş ve elde edilen sonuçlara göre İngilizce öğretmenlerinin genel olarak kendilerini çoğu zaman yeterli gördükleri sonucuna ulaşılmıştır.

Dündar'ın (2018) yaptığı araştırmada sosyal bilgiler öğretmen adaylarının eğitsel drama uygulama yeterliklerinin tespit edilmesi için verdikleri cevapların ortalamasının üstünde (çoğu zaman) olduğu görülmüştür. Eğerci'nin (2018) araştırmasında ise sınıf öğretmenleri ve fen bilgisi öğretmenlerinin genel olarak "tanıma", "kullanma", "kullanılmasının önemli olduğunu vurgulama" ve "değerlendirme" süreçleri içerisinde drama yöntemine yönelik kendilerini yeterli seviyede gördükleri sonucuna ulaşılmıştır. Özgür İşyar (2017) yaptığı çalışmada sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin yeterlik algılarının ortalamasının üstünde bir değere sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Güler (2015) sınıf öğretmenleri ve branş öğretmenlere yönelik yaptığı çalışmada öğretmenlerin yaratıcı drama yöntemine ilişkin öz yeterlik düzeylerinin "çok katılırim" olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Koç'un (2013) 4. sınıf öğretmenleri ve sosyal bilgiler öğretmenleri ile yaptığı çalışmada öğretmenlerin kendileri drama uygulamalarında çoğu zaman yeterli gördükleri sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular ve literatürden yararlanılan bilgiler doğrultusunda sınıf öğretmenleri ve diğer branş öğretmenlerinin drama yöntemine ilişkin yeterliklerinin yüksek olduğu ve öğretmenlerin drama yöntemini kullanabilecek yeterliklere sahip oldukları söylenebilir.

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin planlama, uygulama ve değerlendirme aşamalarının uygulanmasına yönelik yeterlik algı düzeyleri incelenmiştir. Öğretmenlerin dramanın planlaması basamağına ilişkin yeterlik algı düzeyleri incelendiğinde ve ölçek ortalamasının üstünde bir değere sahip olduğu görülmüştür. Literatür incelendiğinde Can Akkoç'un (2019) yaptığı araştırmada okul öncesi öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımında planlama boyutuna yönelik yeterlikleri ölçülmüş ve okul öncesi öğretmenlerinin planlama boyutunda kendilerini çoğu zaman yeterli gördükleri sonucuna ulaşılmıştır. Özgür İşyar'ın (2017) yaptığı çalışmada sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin planlama boyutunda ortalamasının üstünde bir değere sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Koç (2013), araştırmasında öğretmenlerin drama yöntemini planlamaya ilişkin yeterliklerini incelemiş ve öğretmenlerin dramanın planlama aşamasında kendilerini çoğu zaman yeterli gördükleri sonucuna ulaşmıştır. Araştırmadan ve literatürden elde edilen bilgiler doğrultusunda okul öncesi, sınıf ve bazı branş öğretmenlerinin derslerin drama yöntemini kullanmadan önce yeterli bir planlama yapabildikleri söylenebilir. Planlama aşamasında öğretmenlerin kendileri yeterli görmelerinde, derslerinde drama yöntemini kullanarak tecrübe elde etmeleri ve bu tecrübeleri planlama aşamasında kullanmaları, ilkokulun ilk yıllarında bulunan çocukların yaş olarak hâlâ oyun çağında olması ve bu dönemde onlara bilgileri öğretmenin en güzel yolunun drama yöntemi olduğu ve öğretmenlerinde öğrencilerin gerçekleştirebilecekleri seviyelerde drama uygulamaları hazırlama istekleri, aynı zamanda üniversitelerde drama derslerine yer verilmesi ve bu derslerde drama uygulamalarının nasıl yapılacağının anlatılmasının etkili olduğu düşünülmektedir.

Sınıf öğretmenlerinin dramanın uygulama aşamasına ilişkin yeterlik algı düzeyleri incelenmiş ve ölçek ortalamasının üstünde bir değere sahip oldukları görülmüştür. Özgür İşyar'ın (2017) yaptığı çalışmada sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin uygulama boyutunda ortalamasının üstünde bir değere sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Koç (2013), araştırmasında öğretmenlerin drama yöntemini gerçekleştirmeye ilişkin yeterliklerini incelemiş ve öğretmenlerin dramanın gerçekleştirilme aşamasında yeterli oldukları sonucuna ulaşmıştır. Akyel (2011), yaptığı araştırmada öğretmenlerin dramayı gerçekleştirme aşamasında kendilerini çoğu zaman yeterli gördükleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu kısımda yer verilmiş olan araştırmaların birçoğu da bu araştırmanın sonucunu destekler niteliktedir. Araştırmadan ve literatürden elde edilen bilgiler doğrultusunda sınıf öğretmenlerinin drama yöntemini kullanırken uygulama aşamasında kendilerini yeterli gördükleri söylenebilir. Öğretmenlerin kendilerini drama uygulamalarında yeterli görmelerinin sebebi üniversitelerde verilen drama derslerin de örnek uygulamaların yapılması, 2005 yılında yapılandırma yaklaşım temele alınarak düzenlenen ilköğretim programları doğrultusunda öğretmenlerin bu alanda kendilerini geliştirmeleri ve bu durumun drama uygulamalarına da yansması olduğu düşünülmektedir.

Sınıf öğretmenlerinin dramanın değerlendirme aşamasına ilişkin yeterlik düzeyleri tespit edilmiş ve ölçek ortalamasının üstünde bir değere sahip oldukları görülmüştür. Özgür İşyar'ın (2017) yaptığı çalışmada sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin değerlendirme boyutunda ortalamasının üstünde bir değere sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Koç (2013), araştırmasında öğretmenlerin drama yönteminin değerlendirme aşamasına ilişkin yeterliklerini incelemiş ve öğretmenlerin dramayı değerlendirme aşamasında kendilerini çoğu zaman yeterli gördükleri sonucuna ulaşmıştır. Drama yönteminin diğer aşamalarında olduğu gibi değerlendirme aşamasında da öğretmenlerin yeterlik algıları yüksek çıkmıştır. Bu durumun sınıf öğretmenlerinin yaratıcı drama dersini lisans eğitiminde zorunlu ders olarak almalarından kaynaklı olması muhtemeldir. Öğretmenlerin drama yöntemini kullanırken değerlendirme aşamasında kendilerini yeterli görmelerinde, öğrencilere aktarılmak istenen kazanımların öğrenciler tarafından kazanılıp kazanılmadığının öğrenildiği aşama olması ve öğretmenlerinde bu aşamaya önem vermesi, öğretmenlerin sadece drama yönteminde değil diğer birçok yöntemi kullanırken de değerlendirme aşamasına yer vermeleri, hazırlanan günlük, aylık planlarda da değerlendirme kısmının olması ve öğretmenlerin bu kısmı sıkça kullanıp tecrübe etmeleri, yapılandırma yaklaşım ile birlikte süreç odaklı değerlendirmelere önem verilmesi ve öğretmenlerinde kendilerini bu alanda geliştirmeleri etkili olmuş olabilir.

Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına yönelik yeterlik algı düzeyleri cinsiyet, mezun oldukları bölüm, hizmet yılı ve okutmakta oldukları sınıf düzeyine göre karşılaştırılmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda sınıf öğretmenlerinin drama yöntemine ilişkin genel yeterlik algı düzeylerinin cinsiyete göre bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Öğretmenlerin ölçeğin alt boyutları olan planlama, uygulama ve değerlendirme aşamalarına yönelik yeterliklerinin yine cinsiyete göre bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak öğretmenlerin genel yeterlikleri ve alt boyutlarına ilişkin yeterliklerinde kadınların erkeklerden daha yüksek puana sahip olduğu görülmüştür. Araştırma sonuçlarına benzer nitelikte sonuçlara ulaşan araştırmalar olmuştur. Literatür incelendiğinde Can Akkoç (2019) yaptığı araştırmada okul öncesi öğretmenlerinin drama yöntemine ilişkin yeterliklerinin cinsiyet açısından öğretmenlerinin dramayı planlama ve değerlendirme boyutunda drama yöntemine ilişkin yeterliklerinin cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir fark olmadığına ulaşıırken, dramayı uygulama boyutunda ise kadınlarda anlamlı bir fark olduğu ortaya çıkmıştır. Yıldırım (2019) ve Eğerci (2018), Maden (2010) de çalışmalarında öğretmenlerin drama kullanma yeterlikleri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu araştırmalar dışında farklı sonuçlara ulaşan başka araştırmalarda mevcuttur. Sakallı (2019) yaptığı araştırmasında farklı üniversitelerde eğitim almakta olan Sosyal bilgiler 4. sınıf öğretmen adaylarının yaratıcı drama kullanımına ilişkin öz yeterliklerinin cinsiyet açısından anlamlı bir fark gösterip göstermediğini incelemiş ve kadınların lehine anlamlı bir fark olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sonkaya (2019), lise öğretmenlerinin yaratıcı drama yöntemini kullanmalarına ilişkin öz yeterliklerinin cinsiyete göre bir değişiklik gösterip göstermediğini incelemiştir. Elde edilen verilere göre kadınların yaratıcı drama kullanımına ilişkin öz yeterlik puan ortalamalarının erkeklerden yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan analizler de kadınların lehine anlamlı bir fark olduğunu doğrulamaktadır. Özgür İşyar (2017), Güler (2015), Aslan (2014), Koç (2013), öğretmenlerin yaratıcı drama yönteminin uygulanmasına ilişkin yeterliklerinin cinsiyet açısından anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini incelemiş ve kadınların lehine anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Literatür ve araştırmadan elde edilen bilgiler doğrultusunda sınıf öğretmenlerinin eğitimde drama kullanımına ilişkin yeterlik algı düzeylerinin cinsiyet açısından bir farklılık göstermemesinde, araştırmacının tek bir ilde yapılmış olması ve benzer fiziksel koşullara sahip okullarda öğretmenlik yapmaları, belirli bir yaş grubundan katılım sağlayan öğretmenlerin fazla olması ve bu öğretmenlerin benzer tecrübelere sahip olması, kitaplarda yer alan kazanımların her öğretmen için aynı olması ve bu sebeple de öğretmenler tarafından benzer drama uygulamalarının yapılması etkili olmuş olabilir. Ayrıca Kilis ilinde görev yapan erkek öğretmenlerin de kadın öğretmenler kadar drama yöntemini kullanmaya önem verdikleri ortaya çıkmıştır. Bu durum her iki grup öğretmenin üniversitede aynı eğitimi almalarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Elde edilen veriler doğrultusunda sınıf öğretmenlerinin drama yöntemine ilişkin genel yeterlik algı düzeylerinin mezun oldukları bölüme göre bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Öğretmenlerin ölçeğin alt boyutları olan planlama ve değerlendirme aşamalarına yönelik yeterliklerinin yine mezun oldukları bölüm açısından bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak ölçeğin alt boyutu olan uygulama aşamasında diğer bölümlerden mezun olan öğretmenlerin lehine bir anlamlı farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçlarına benzer nitelikte sonuçlara ulaşan araştırmalar olmuştur. Yıldırım (2019), Eğerci (2018), Özgür İşyar (2017), öğretmenlerin drama kullanımına ilişkin genel, planlama, uygulama ve değerlendirme yeterliklerinin mezun oldukları fakülteye göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediklerini incelemiş ve elde edilen veriler doğrultusunda anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu araştırmalar dışında farklı sonuçlara ulaşan başka araştırmalarda mevcuttur. Güler (2015), araştırmasında sınıf öğretmenleri ile branş öğretmenlerinin yaratıcı drama yönteminin kullanımına ilişkin öz yeterlikleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını incelemiş ve sınıf öğretmenlerinin lehine anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşmıştır. Aslan (2014), öğretmen adaylarının yaratıcı drama yöntemini kullanmaya yönelik yeterlikleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını incelemiştir ve anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sınıf öğretmenliği adayları ile fen bilgisi öğretmenliği adayları arasında sınıf öğretmenliği adaylarının lehine yine sınıf öğretmenliği adayları ile Türkçe öğretmenliği adayları arasında sınıf öğretmenliği adaylarının lehine anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Koç (2013), araştırmasında sınıf öğretmenleri ile sosyal bilgiler öğretmenlerinin drama yöntemine ilişkin yeterlikleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını incelemiştir. Sonuçlara göre dramayı planlama, gerçekleştirme aşamalarında ve toplam yeterlikleri göz önünde bulundurulduğunda sınıf öğretmenlerinin lehine anlamlı bir farklılık görülürken, dramayı değerlendirme aşamasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Literatür ve araştırmadan elde edilen bilgiler doğrultusunda sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin yeterlik algı düzeylerinin mezun oldukları bölüm açısından bir farklılık göstermemesinde, eğitim fakültelerinde yer alan öğretmenlik bölümlerinde drama dersinin ortak olarak yer alması, eğitim fakültesi dışından mezun olanların formasyon olarak eksikliklerini kapatabilmesi, drama dersi veya formasyon alamayan öğretmenlerin dramaya yönelik hizmet içi eğitim kurslarına katılarak eksikliklerini giderebilmesi, bu öğretmenlerin ideal öğretmen olmak için kendini geliştirmeleri ve yapılandırmacı yaklaşım ile birlikte eğitim öğretim hayatına giren yeni yöntem ve teknikler hakkında gerektiğinde kitaplardan gerektiğinde teknolojiye yararlanarak bilgi edinebilmelerinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Elde edilen veriler doğrultusunda sınıf öğretmenlerinin drama yöntemine ilişkin genel yeterlik algı düzeyleri ile ölçeğin alt boyutlarından biri olan planlama aşamasına yönelik yeterlik düzeylerinin hizmet yılı açısından anlamlı bir farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Öğretmenlerin ölçeğin alt boyutlarından olan uygulama ve değerlendirme aşamalarına yönelik

yeterlik düzeylerinin hizmet yılı açısından anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Sınıf öğretmenlerinden 1-5 yıl çalışan öğretmenler ile 21 yıl ve üstü çalışan öğretmenlerin drama yöntemine ilişkin genel yeterlik algı düzeyleri arasında 1-5 yıl çalışan öğretmenlerin lehine anlamlı farklılık görülmüştür. Sınıf öğretmenlerinden 1-5 yıl çalışan öğretmenler ile 6-10 yıl ve 21 yıl ve üstü ve çalışan öğretmenlerin dramayı planlama yeterlikleri arasında 1-5 yıl çalışan öğretmenlerin lehine anlamlı farklılık görülmüştür. Araştırma sonuçlarına benzer nitelikte sonuçlara ulaşan araştırmalar olmuştur. Eğerci (2018) araştırmasında sınıf öğretmenleri ve fen bilgisi öğretmenlerinin 1-5 yıl mesleki çalışma süresine sahip öğretmenlerin 10 yılın üzerinde mesleki çalışma süresine sahip olan öğretmenlerden daha yüksek öz yeterlik puanına sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Bunun dışında Sonkaya (2019), lise öğretmenlerinin yaratıcı drama kullanımına ilişkin öz yeterliklerinin mesleki kıdem açısından anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşmıştır. Elde edilen verilere göre anlamlı farklılığın 0-5 yıl ile 11-15 yıl arasında 11-15 yıl çalışmış olan öğretmenlerin lehine, 6-10 yıl ile 11-15 yıl arasında 11-15 yıl çalışmış olan öğretmenlerin lehine, 11-15 yıl ile 20 yıl üzerinde ise 20 yıl ve üzeri çalışmış olan öğretmenlerin lehine anlamlı bir fark olduğu görülmüştür.

Bu araştırmalar dışında farklı sonuçlara ulaşan başka araştırmalarda mevcuttur. Aşık (2019), Yıldırım (2019), Özgür İşyar (2017), Güler (2015), Koç (2013) yapmış oldukları araştırmalarda öğretmenlerin yaratıcı drama yöntemine ilişkin yeterliklerinin mesleki deneyim açısından anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği incelenmiş ve anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmışlardır. Literatür incelendiğinde öğretmenlerin meslekte çalışma sürelerinin drama yeterlikleri üzerinde bir etkisi olduğunu gösteren araştırmaların yanında bir etkisi olmadığını gösteren araştırmalarda mevcuttur. Bu araştırmanın sonucunda 1-5 yıl kıdeme sahip olan öğretmenlerin drama kullanımında genel ve planlama boyutuna ilişkin yeterliklerinin 21 yıl ve üzeri kıdeme sahip olan öğretmenlerden daha yeterli olmalarının sebebi, mesleğin ilk yıllarında bulunan öğretmenlerin mesleğe yeni başlamış olmanın vermiş olduğu bir heyecan ve enerji doğrultusunda her şeyi tam ve eksiksiz yapma isteği, teknolojik araçları drama yöntemi içerisinde kullanarak öğrencilerin öğrenmelerini destekleyebilmeleri ve bu konuda olumlu geri bildirim almaları, üniversitede drama derslerini almış olmaları ve bu derslerde uygulamalar yaparak tecrübe elde etmeleri, dramaya yönelik öğrendikleri bilgilerin taze olması ve 20 yılın üstünde çalışmış olan öğretmenlerin çalışma hayatı içerisinde yorulmuş olmaları olabilir. Dramanın planlamasına yönelik 1-5 yıl kıdeme sahip öğretmenlerin, 6-10 yıl kıdeme sahip öğretmenlerden yeterlik algılarının daha yüksek olmasının nedeninin mesleklerinin ilk yıllarında öğretmenlerin daha idealist ve motivasyonlarının daha yüksek olmasından kaynaklandığı 5. yıldan sonra sınıf öğretmenlerinin okulda karşılaştıkları zorluklar, fazla iş yükü, ideallerini gerçekleştirilemeye gibi nedenlerden dolayı tükenmişlik sendromu yaşadıkları; bu durumun öğretmenlerin motivasyon ve performanslarının düşmesine sebep olduğu (Doğan Yıldırım,2006) ve bu durumun öğretmenlerin dramanın aşamaları üzerinde de çok fazla durmamalarına neden olduğu düşünülmektedir.

Elde edilen veriler doğrultusunda sınıf öğretmenlerinin drama yöntemine ilişkin genel yeterlik algı düzeylerinin okutmakta oldukları sınıf düzeyine göre bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Öğretmenlerin ölçeğin alt boyutları olan planlama, uygulama ve değerlendirme aşamalarına yönelik yeterliklerinin yine okutmakta oldukları sınıf düzeyi açısından bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Sınıf öğretmenlerinin drama yönteminin kullanımına ilişkin yeterliklerinin öğretmenlerin okuttukları sınıf düzeyi açısından farklılık göstermemesinin sebebi eğitim sistemimizin sarmal bir yapıya sahip olması ve bu sebeple de her bir üst sınıfta aynı konuların biraz daha derinleşerek, zenginleştirilerek aktarılması olduğu düşünülmektedir. Bu durumda sınıf öğretmenlerinin farklı sınıf düzeylerinde aynı konulara ilişkin drama uygulamaları yaparak yeterlik düzeylerini benzer uygulamalarla geliştirebilecekleri düşünülmektedir.

Öneriler

Araştırmadan elde edilen bilgiler doğrultusunda aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur.

Öğretmenlerin drama yöntemine ilişkin yeterlik eksikliklerinin giderilmesi amacıyla drama uzmanlarının da destek verdiği hizmet içi eğitim programları, seminerler ve uzaktan eğitimler düzenlenebilir.

Sınıf öğretmenlerinin kıdemleri arttıkça motivasyonlarının düştüğü ve drama yöntemini uygularken aşamalarına önem vermedikleri tespit edilmiştir. Öğretmenlerin motivasyonlarını artırıcı etkinlikler yapılabilir.

Öğretmenlerin drama teknikleri hakkındaki yeterliklerini ve bu teknikleri nasıl kullandıklarını ortaya çıkaracak nitel araştırma yapılabilir.

Kaynakça

Adıgüzel, H. Ö. (2006). Yaratıcı drama kavramı, bileşenleri ve aşamaları. *Yaratıcı Drama Dergisi*, 1(1):17-29.

Adıgüzel, Ö. (2013). *Eğitimde Yaratıcı Drama*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Akyel, Y., (2011). *Okul öncesi eğitim kurumlarında görev yapan öğretmenlerin drama yöntemi yeterliklerinin değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.

- Aladağ, E. (2009). Sosyal bilgiler öğretimi. İçinde: Sosyal bilgiler eğitiminde yaratıcı drama, Safran, M. (Ed.). Pegem Akademi, Ankara, s.472-484.
- Aral, N., Baran, G., Bulut, Ş. ve Çimen, S. (2000). *Drama*. Ya-Pa, İstanbul.
- Aslan, G., (2014). *Öğretmen adaylarının yaratıcı drama yöntemini kullanmaya yönelik öz yeterlik algılarının incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Niğde.
- Aşık, S., (2019). *Yükseköğretimde yaratıcı drama kullanımı: Yabancı dil yüksekokullarında görev yapmakta olan ingilizce öğretim elemanlarının öz yeterlik ve algı düzeyleri*. Yüksek Lisans Tezi Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Borlat, G., (2018). *Yaratıcı Drama Yönteminin Matematik Kaygısı ve Motivasyonuna Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.
- Can Akkoç, S., (2019). *Okul öncesi öğretmenlerinin drama uygulama yeterlik algıları ile dramaya yönelik tutumlarının bazı değişkenler açısından incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Çağdaş, A., Albayrak, H. & Cantekinler, S. (2003). *Okul öncesi eğitimde dramatik etkinlikler*. Eğitim Kitapevi, Konya.
- Çalışkan, N. & Karadağ, E. (2014). *Eğitimde drama teorik temelleri ve uygulama örnekleri*. Anı Yayıncılık, Ankara.
- Çelik, M. (2017). Okul öncesi öğretmen adaylarının yaratıcı drama yöntemini kullanmaya yönelik öz yeterliliklerinin incelenmesi. *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 4(2):124-134.
- Çetingöz, D. (2012). Okul öncesi eğitimi öğretmen adaylarının yaratıcı drama yöntemini kullanmaya yönelik özyeterlilikleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 42(42).
- Doğan Yıldırım, F. (2008). Sınıf öğretmenlerinin stres kaynakları ve baş etme yolları (Kilis ili örneği), Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2008, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Dökmen, Ü. (1995). *Sosyometri ve psikodrama*. Sistem Yayınları, İstanbul.
- Dündar, H., (2018). *Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının eğitsel drama uygulama yeterlilikleri ile yaratıcı drama dersine yönelik tutumları*. Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Niğde.
- Eğerci, Z. M., (2018). *Öğretmenlerin fen bilimleri dersinin drama yöntemi ile işlenmesine yönelik öz yeterlik, tutum ve görüşlerinin belirlenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Erdoğan, Ş., (2016). *Yaratıcı drama ve orf schulwerk uygulamalarının ilkökul 4. Sınıf öğrencilerinin müzik dersine yönelik tutumları üzerindeki etkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya.
- Erdoğan, T. (2017). *Drama: Okul öncesinden ilköğretime - Kuramdan uygulamaya* (3. Baskı). Ankara: Eğiten Kitap
- Etimoloji (2022). Erişim Adresi: <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/dram>.10.02.2022 tarihinde erişilmiştir
- Güler, M., (2015). *Sınıf ve branş öğretmenlerinin yaratıcı drama yöntemini kullanmaya yönelik öz yeterlik algı düzeyleri ve görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya.
- Güney, S., (2009). *Drama tekniklerinin ilköğretim 4 ve 5. Sınıflarda kullanımı (Dede korkut hikâyeleri örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- İlgaz, E., (2014). *Eğitici drama oyunlarından sonra yapılan değerlendirme çalışmalarının 60-72 aylık çocukların duyu kavramlarını kazanmaları üzerinde etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Kara, Ö. T., (2010). *Dramayla öykü oluşturma yönteminin ilköğretim ikinci kademe türkçe öğretimine etkisi*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Karadağ, E. (2007). Öğrenme kuramları ve drama yöntemi ilişkisi. *Çağdaş Eğitim Dergisi*, 32(338):39-44
- Karadağ, F. N., (2012). *Yetişkinlerin katıldıkları hizmet içi eğitimlerinde kullanılan yaratıcı drama yöntemi hakkındaki görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Karadağ, E., Korkmaz, T., Çalışkan, N., & Yüksel, S. (2008). Drama lideri olarak öğretmen ve eğitimsel drama uygulama yeterliği ölçüğü: geçerlik ve güvenilirlik analizleri. *Gazi University Journal of Gazi Educational Faculty (GUJGEF)*, 28(2).
- Karakaya, N. (2007). İlköğretimde drama ve örnek bir uygulama. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27 (1):103-139.

- Karasar, Niyazi. (2009). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kayhan, H. C., (2004). *Yaratıcı dramının ilköğretim 3. Sınıf matematik dersinde öğrenmeye, bilgilerin kalıcılığına ve matematiğe yönelik tutumlara etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- Koç, İ., (2013). *Öğretmenlerin sosyal bilgiler dersinde drama yöntemini uygulama ve drama tekniklerine ilişkin yeterliklerinin belirlenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.
- Maden, S. (2010). Türkçe öğretmenlerinin drama yöntemini kullanmaya yönelik öz yeterlikleri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14):259-274.
- MEB. (2017). Öğretmenlik mesleği genel yeterlikleri <https://oygm.meb.gov.tr/www/ogretmenlik-meslegi-genel-yeterlikleri/icerik/39> Erişim Tarihi: 12.02.2017.
- Oğuz, A. (2019). Okul öncesinden ilköğretime kuramdan uygulamaya drama. İçinde: Drama, Erdoğan, T. (Ed.). Eğiten Kitap, Ankara, s.1-18.
- Okvuran, A. (2003). Drama öğretmeninin yeterlilikleri . *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* , 36 (1) , 81-87 . DOI: 10.1501/Egifak_0000000070
- Önder, A. (2016). *Yaşayarak öğrenme için eğitici drama*. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Özgür İşyar, Ö., (2017). *Sınıf öğretmenlerinin eğitimde drama kullanıma ilişkin yeterlik algıları ve drama kavramına yönelik metafor algıları ile görüşlerinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Mersin.
- Sakallı, F. G., (2019). *Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının yaratıcı drama yöntemini kullanmaya yönelik öz yeterlik algı düzeyleri ve görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.
- San, İ. (1990). Eğitimde yaratıcı drama. *Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 23(2):573-582.
- Sonkaya, M., (2019). *Lise öğretmenlerinin drama yöntemine yönelik tutum ve özyeterlik algıları arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Tanrıseven, İ. (2013). Okul uygulamalarının öğretmen adaylarının eğitimde drama kullanımına ilişkin yeterlik algıları üzerindeki etkisi. *Kuram ve Uygulamalarda Eğitim Bilimleri Dergisi*,
- Tutuman, O. Y. (2011). *Türkçe öğretmenlerinin yaratıcı drama uygulama yeterlilikleri* (Doctoral dissertation, DEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü).
- Üstündağ, T. (2006). *Yaratıcı drama 1985-1998 yazılar*. İçinde: *Yaratıcı drama eğitim programının öğeleri*, Adıgüze, H. Ö. (Ed.). Naturel Yayıncılık, Ankara.
- Yıldırım, E., (2019). *Devlet okullarında görev yapan ingilizce öğretmenlerinin öğrenme ve öğretme süreçlerinde drama yöntemini kullanma yeterliklerinin belirlenmesi (Kıkkale ili örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Yılmaz, B., (2010). *Yaratıcı dramının görsel sanatlar eğitimine etkisinin ilköğretim 5. Sınıf düzeyinde incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Yılmaz, G., (2018). *Zihin engelli öğrencilerin temel becerilerinin geliştirilmesinde drama ile öğretimin uygulanabilirliğinin öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Extended Abstract

Aim and Scope

The drama method in education is thought to be one of the methods that provides the greatest support to teachers in acquiring the skills in the curriculum. With drama, students will reach the information to be taught with their own lives, so the information will become more permanent. The drama method attracts the attention of children because it provides the opportunity to learn the information to be taught by playing as well as ensuring the permanence of the information. With drama, children participate in the lesson more willingly and are constantly active in the lesson. In order for teachers to use the drama technique correctly and effectively in their lessons, they must have the necessary competencies in this regard. In this context, it was aimed to examine the proficiency levels of classroom teachers regarding drama in education in terms of certain variables and to reveal the results.

Methods

The survey model was used in this research, which was carried out to determine the competencies of classroom teachers regarding the use of drama in education and their views on drama. In the research, "Demographic Information Form" was used to reach the demographic information of classroom teachers and "Scale of Efficiency Perception of the Use of Drama in Education" developed by Tanrıseven (2013) to determine the level of perception of classroom teachers' efficacy regarding the use of drama in education as a data collection tool. Data were collected from 385 classroom teachers working in Kilis. The obtained data were analyzed in SPSS 23.0 program.

Findings

It has been observed that the general efficacy perceptions of the classroom teachers regarding the use of drama and the efficacy perceptions of the planning, implementation and evaluation of drama, which are the sub-dimensions of the scale, have a value above the average. It was concluded that the general and planning competencies of the classroom teachers regarding the use of drama showed a significant difference in terms of years of service and the competencies of applying drama in terms of the department they graduated from.

Conclusion

According to the results of the research, when the findings obtained from 385 classroom teachers working in Kilis were examined, it was determined that the level of competence perception of classroom teachers regarding the use of drama had a value above the average. It has been observed that primary school teachers proficiency levels regarding planning, implementation and evaluation of drama have a value above the scale average. It was concluded that the general competence perception levels and sub-dimensions of the classroom teachers regarding the drama method did not differ according to the gender and the department they graduated from. However, it was concluded that there was a significant difference in favor of the teachers who graduated from other departments in the application phase, which is the sub-dimension of the scale. Accordingly, it is thought that the reason why the teachers who have a service period of 1-5 years are more competent in the use of drama in terms of general and planning dimension than the teachers who have a service period of 21 years or more, is due to the motivation of the teachers in the first years of the profession. It is thought that the reason why classroom teachers' competencies in the use of drama in education do not differ in terms of the grade level they teach is that our education system has a spiral structure and therefore the same subjects are taught by enriching them in the upper class.

In-service training programs, seminars and distance trainings supported by drama experts can be organized in order to eliminate the teachers' lack of knowledge about the drama method. Material-rich drama workshops can be established in schools, where teachers and students can perform drama practices more comfortably, and where the physical conditions are suitable for drama studies. In the trainings to be given to the teachers about the drama method, it may be useful to have practical applications in addition to the theoretical information.

BIST100 Endeksi ve Dolar Kuru Arasındaki İlişkinin Transfer Entropisi ile Analizi

Analysis of the Relationship between BIST100 Index and Dollar Rate with Transfer Entropy

Baki Ünal¹, Yunus Erođlu²

Öz

Farklı alanlardaki zaman serileri arasındaki nedenselliğın ve bilgi akışının analizi literatürde önemli bir araştırma başlığıdır ve farklı nedensellik testleri önerilmiştir. Bunlardan en yaygın kullanılanları Granger, Toda-Yamamoto ve Hatemi-J nedensellik testleridir. Bu testler zaman serileri arasında nedenselliğın olup olmadığını ve bu nedenselliğın yönünü ortaya koymakla birlikte nedenselliğın derecesini ölçmemektedir. Transfer entropisi bilgi teorisi tabanlı yeni bir yöntemdir ve zaman serileri arasındaki nedenselliğın ve bilgi akışının ölçülmesinde kullanılabilen parametrik olmayan bir yöntem olup iki zaman serisi arasındaki asimetrik ve doğrusal olmayan bilgi akışını tespit edebilmektedir. Bu çalışmada transfer entropisi kullanılarak BIST100 endeksi ile dolar kuru arasındaki nedensellik ve bilgi akışı analiz edilmiş ve bilgi akışının zaman içinde nasıl değıştiiğının ortaya koyulması için kayan pencere yöntemi kullanılmıştır. Sonuçların sağlamlılığının ortaya koyulması için üç farklı büyüklükte zaman penceresinden elde edilen sonuçlar sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Transfer Entropisi, Nedensellik, Bilgi Akışı, Döviz Kuru, Borsa Endeksi

Abstract

Analysis of causality and information flow between time series in different fields is an important research topic in the literature and different causality tests have been proposed. The most widely used of these are the Granger, Toda-Yamamoto, and Hatemi-J causality tests. Although these tests reveal whether there is causality between time series and the direction of this causality, they do not measure the degree of causality. Transfer entropy is a new information theory-based method and a non-parametric method that can be used to measure causality and information flow between time series, and it can detect asymmetric and nonlinear information flow between two time series. In this study, the causality and information flow between the BIST100 index and the exchange rate of dollar were analyzed using transfer entropy, and the sliding window method was used to reveal how the information flow changed over time. In order to demonstrate the robustness of the results, the results obtained from three different sized time windows are presented.

Keywords: Transfer Entropy, Causality, Information Flow, Exchange Rate, Stock Market Index

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: G00, G10, G20

Submitted: 29 / 10 / 2021

Accepted: 16 / 06 / 2022

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İskenderun Teknik Üniversitesi, Hatay, Türkiye, baki.unal@iste.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9154-0931>

² Dr. Öğr. Üyesi, İskenderun Teknik Üniversitesi, Hatay, Türkiye, yunus.eroglu@iste.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8354-6783>

Giriş

Ekonomi ve finansal zaman serileri çeşitli piyasaları yansıtmaktadır. Piyasaları yansıtan bu zaman serileri arasında neden sonuç ilişkilerinin bulunup bulunmadığı, eğer bulunuyorsa bunların ne düzeyde olduğunun bilinmesi hem yatırımcılar hem de politika yapıcılar için yararlıdır. Bu ilişkilerin ortaya koyulmasında literatürde baskın olarak kullanılmış yöntem Granger (1969) tarafından öne sürülen Granger nedenselliğidir (*Granger causality*). Granger nedenselliği, nedenselliğin varlığını ve yönünü ortaya koymasına rağmen nedenselliğin derecesini ölçmemektedir. Literatürde farklı nedensellik testleri de önerilmiştir. Bunlara örnek olarak Toda-Yamamoto (1995) ve Hatemi-J (2012) çalışmaları belirtilebilir. Ancak bütün bu testler doğrusal modelleri temel aldığı için doğrusal olmayan nedensellik ilişkilerini tespit edememektedir. Literatürde zaman serileri arasındaki etkileşimler korelasyon fonksiyonlarıyla (*correlation functions*) da ele alınmıştır. Bununla birlikte söz konusu fonksiyonların iki dezavantajı bulunmaktadır. İlk olarak korelasyon fonksiyonları yalnızca doğrusal ilişkileri ortaya koymaktadır. İkinci olarak da korelasyon fonksiyonları neden ve sonuç ilişkisini göstermemektedir. Schreiber (2000) tarafından yeni bir yöntem olarak önerilen transfer entropisi (*transfer entropy*) iki zaman serisi arasındaki nedenselliğin yönünü gösterebilmekte ve derecesini sayısal olarak ölçebilmektedir. Bu çalışmanın literatür taraması bölümünde transfer entropisi yöntemi kullanan araştırmalara ayrıntılı yer verilmiştir.

Bu çalışmada hisse senedi piyasasını temsil eden BIST100 endeksi ile döviz piyasasını temsil eden dolar kuru arasındaki nedensellik ve bilgi akışı, transfer entropisi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Bu analizde hem bütün örneklem için bilgi akışını yansıtan transfer entropileri hesaplanmış hem de kayan pencere (*sliding window*) yöntemi kullanılarak bilgi akışının zaman içerisinde nasıl değiştiği araştırılmıştır. Sonuçların sağlamlığının ortaya koyulabilmesi için farklı kayan pencere büyüklükleri ile analizler yapılmıştır.

Bu çalışma literatüre belirli noktalarda katkıda bulunmaktadır. Literatürde daha önce BIST100 endeksi ile dolar kuru arasındaki nedensellik Granger'ın ortaya koyduğu nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Ancak bu çalışma nedenselliğin analizinde kullanılan çok daha yeni yöntem olan transfer entropisinin BIST100 endeksi ile dolar kuruna uygulandığı literatürdeki ilk çalışmadır. Ayrıca bu çalışma kayan pencere yöntemini kullanarak BIST100 endeksi ile dolar kuru arasındaki nedenselliğin zaman içinde nasıl değiştiğini ortaya koyan literatürdeki ilk çalışmadır. Bunlara ek olarak çalışmada 02.01.2002- 08.09.2021 tarihlerini kapsayan ve literatürdeki önceki çalışmalara göre daha güncel bir veri kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular politika yapıcılar, yatırımcılar ve araştırmacılar için yararlı sonuçları içermektedir. Bu hususlara çalışmanın sonuç bölümünde yer verilmiştir.

1. Literatür Taraması

Literatürde Borsa İstanbul endeksi ile döviz kuru arasındaki nedensellik ve ilişki klasik yöntemlerle analiz edilmiştir. Ayvaz (2006) Ocak 1991 ile Aralık 2004 döneminde BIST100 endeksi ile dolar kuru arasındaki ilişkiyi Granger nedenselliği ile analiz etmiş ve BIST100 endeksi ile dolar kuru arasında iki yönlü bir nedensellik bulmuşlardır. Pekkaya ve Bayramoğlu (2008) 1990 ile 2007 döneminde BIST100 endeksi ile dolar kuru arasındaki ilişkiyi Granger nedenselliği ile analiz etmiş ve BIST100 endeksinden döviz kuruna Granger nedenselliği bulmuşlardır. Şentürk ve Dücan (2014) Ocak 1997 ile Mayıs 2013 döneminde BIST100 endeksi ile dolar kuru arasındaki ilişkiyi Granger nedenselliği ile analiz etmiş ve döviz kurundan borsa getirisine tek yönlü nedensellik ilişkisi bulmuştur. Benli (2015) 3 Ocak 2005 ile 26 Aralık 2013 döneminde BIST100 endeksi ile dolar kuru arasındaki kısa dönemli ilişkiyi yine Granger nedenselliği ile analiz etmiş ve bu iki değişken arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulmuşlardır. Kendirli ve Çankaya (2016) Ocak 2009 ile Aralık 2014 döneminde BIST30 endeksi ile dolar kuru arasındaki ilişkiyi Granger nedenselliği ile analiz etmiş ve dolar kurundan BIST30 Endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulmuştur. Cingöz ve Kendirli (2019) Ocak 2006 ile Haziran 2018 döneminde BIST100 endeksi ile dolar kuru arasındaki ilişkiyi Granger nedenselliği ile analiz etmiş ve BIST100 endeksi ile dolar kuru arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi bulmuştur.

Literatürde transfer entropisi çok çeşitli zaman serilerine uygulandığı gibi ekonomik ve finansal zaman serilerine de uygulanmıştır. Marschinski ve Kantz (2002) transfer entropisini kullanarak Mayıs 2000 ve Haziran 2001 tarihleri arasında Dow Jones ve DAX hisse senedi endeksleri arasındaki bilgi akışını araştırmışlar ve bu iki endeks arasında belirgin bir bilgi akışı tespit etmişlerdir. Dow Jones endeksinin Alman DAX endeksi üzerinde görece daha büyük etkisinin olduğunu göstermişlerdir. Dimpfl ve Peter (2013) transfer entropisini kullanarak 1 Ocak 2004 ile 31 Aralık 2011 tarihleri arasında 27 iTraxx şirketi için bono piyasası ile kredi temerrüt takası (*credit default swap, CDS*) piyasası arasındaki bilgi akışını incelemişler ve CDS piyasası ile bono piyasası arasındaki bilgi aktarımının zaman içinde arttığını ve kriz döneminde CDS piyasasının önem kazandığını göstermişlerdir. Jizba vd. (2012) transfer entropisini iki veri kümesine uygulamıştır. İlk veri kümesi 11 borsa endeksinden oluşmakta ve 2 Ocak 1998 ile 31 Aralık 2009 tarihleri arasında günlük verileri içermektedir. İkinci veri kümesi DAX ve S&P 500 endekslerini içermekte ve 2 Nisan 2008 ile 11 Eylül 2009 tarihleri arasındaki bir dakikalık yüksek frekanslı verilerden oluşmaktadır. Yazar Asya-Pasifik bölgesinden Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa ülkelerine doğru bir bilgi akışının bulunduğunu ortaya koymuştur. DAX ve S&P 500 endeksleri arasındaki bilgi akışı

da bu sonucu doğrulamaktadır. Dimpfl ve Peter (2014) transfer entropisini S&P 500, DAX, CAC 40 ve FTSE endekslerine uygulamışlardır. Yazarlar bu bağlamda S&P 500 ve DAX için 1 Temmuz 2003 ile 30 Nisan 2010 tarihleri arasındaki ve CAC 40 ve FTSE için ise 1 Temmuz 2006 ile 30 Nisan 2010 tarihleri arasındaki bir dakikalık verileri ele almışlardır. Yazarlar 2008 finansal krizi zamanında Atlantik'in iki yakası arasındaki bilgi akışının dramatik bir biçimde arttığını bulmuşlardır. Garcia-Medina ve Hernández (2020), 2020 yılında yaşanan finansal türbülansın kripto para piyasasına etkisini transfer entropisi kullanarak incelemiş ve bu türbülans esnasında kripto para piyasasında bilgi akışının arttığını bulmuştur. Osei ve Adam (2020), 2 Ocak 2009 ile 16 Şubat 2018 tarihleri arasında Gana borsa endeksi ile bu endeksin bileşenleri arasındaki bilgi akışını transfer entropisi kullanarak analiz etmiştir. Yao ve Li (2020) transfer entropisini kullanarak ekonomik politika belirsizliği, yatırımcı duyarlılığı (*investor sentiment*) ve borsa arasındaki bilgi akışını analiz etmişlerdir. Yazarlar ekonomik politika belirsizliğinin yatırımcı duyarlılığını etkilediğini ve hisse senedi fiyatlarındaki dalgalanmaların yatırımcı duyarlılığı üzerinde belirgin bir etkisi olduğunu ortaya koymuşlardır.

2. Yöntem

Bir değişkendeki bilgi miktarı Shannon entropisi ile ölçülmektedir (Shannon, 1948). Shannon entropisi şu formülle ifade edilmektedir:

$$H_J = - \sum_j p(j) \cdot \log(p(j)) \quad (1)$$

Yukarıdaki formülde J kesikli bir rassal değişkeni, $p(j)$ bu rassal değişkenin dağılımını, j bu rassal değişkenin olası sonuçlarını ve $\log 2$ tabanındaki logaritmayı ifade etmektedir. Shannon entropisi basitçe bir rassal değişkenin çıktılarını kodlamak için gereken bit sayısını ölçmektedir. İki zaman serisi arasındaki bilgi akışını transfer entropisi ile ölçmek için Shannon entropisi ve Kullback-Leibler uzaklığı kavramları birleştirilmektedir (Kullback ve Leibler, 1951). Ayrıca zaman serilerinin evriminin bir Markov süreci tarafından yönetildiği varsayılmaktadır (Schreiber, 2000).

İki kesikli rassal değişkenin I ve J , bunların marjinal dağılımlarının $p(i)$ ve $p(j)$, bunların ortak dağılımlarının ise $p(i, j)$ şeklinde ifade edildiğini varsayalım. Ayrıca I ve J süreçleri sırasıyla k ve l derecelerine sahip durağan Markov süreçleri olsun. Bu durumda Markov özelliğine göre $t + 1$ zamanında i durumunun gözlenmesi olasılığı daha önceki k gözleme bağlıdır. Bu durum $p(i_{t+1}|i_t, \dots, i_{t-k+1})$ şeklinde ifade edilebilir. Bu durumda daha önceki k değer verildiğinde $t + 1$ zamanındaki çıktıyı kodlamak için gerekli ortalama bit sayısı şu formülle ifade edilmektedir.

$$h_I(k) = - \sum_i p(i_{t+1}, i_t^{(k)}) \cdot \log(p(i_{t+1}|i_t^{(k)})) \quad (2)$$

Yukarıdaki formülde $i_t^{(k)} = (i_t, \dots, i_{t-k+1})$ şeklindedir. Dolayısıyla J sürecinden I sürecine bilgi akışı aşağıda ifade edilen Shannon transfer entropisi ile ölçülmektedir:

$$T_{J \rightarrow I}(k, l) = \sum_{i,j} p(i_{t+1}, i_t^{(k)}, j_t^{(l)}) \cdot \log \left(\frac{p(i_{t+1}|i_t^{(k)}, j_t^{(l)})}{p(i_{t+1}|i_t^{(k)})} \right) \quad (3)$$

Küçük örneklemin etkisi sebebiyle yukarıda verilen transfer entropisi tahminleri sapmalıdır. Bu sorunun üstesinden gelenebilmesi için efektif transfer entropisi kavramı önerilmiştir (Marschinski ve Kantz, 2002). Bu yöntemde J zaman serisi karıştırılır (*shuffled*) ve bu karıştırılmış zaman serisinden transfer entropisi hesaplanır. Daha sonra efektif transfer entropisini elde etmek için transfer entropisinin bu karıştırılmış versiyonu normal transfer entropisinden çıkarılır. Bu süreç şu formülle ifade edilebilir:

$$ET_{J \rightarrow I}(k, l) = T_{J \rightarrow I}(k, l) - T_{J_{\text{Karıştırılmış}} \rightarrow I}(k, l) \quad (4)$$

Yukarıdaki formülde $ET_{J \rightarrow I}(k, l)$ efektif transfer entropisini, $T_{J_{\text{Karıştırılmış}} \rightarrow I}(k, l)$ karıştırılmış J 'den elde edilen transfer entropisini göstermektedir. Bu sürecin sonunda J 'nin içindeki ve I ile J arasındaki bağımlılıklar ortadan kalkmaktadır. Örneklem büyüklüğü arttırıldığında $T_{J_{\text{Karıştırılmış}} \rightarrow I}(k, l)$ sifira yakınsamakta dolayısıyla $T_{J_{\text{Karıştırılmış}} \rightarrow I}(k, l)$ küçük örneklemin etkisini yansıtmaktadır.

Transfer entropisinin istatistiksel belirginliğini değerlendirmek için Dimpfl ve Peter (2013) bir Markov blok bootstrap prosedürünü önermiştir. Karıştırılmanın aksine bu prosedür zaman serisindeki bağımlılıkları muhafaza etmektedir. Bilgi akışının olmadığını varsayan sıfır hipotezinin altında bu prosedür transfer entropisinin dağılımını ve ilgili p-değerlerini üretmektedir.

Shannon transfer entropisini hesaplayabilmek için verinin kesikli olması gerekmektedir. Eğer veri kesikli değilse verinin kesikli hale getirilmesi gerekmektedir. Bu kesikli hale getirme sembolik yeniden kodlama adı verilen bir yöntemle gerçekleştirilmektedir. Bu yöntemde veriler birkaç bölüme ayrılmaktadır. Bu bölümlere bölümlerin üst ve alt sınırlarını seçerek veya verinin dağılımının yüzdelik dilimlerini (*quantiles*) belirleyerek gerçekleştirilmektedir. Eğer n adet bölüm bulunuyorsa ve bu bölümlerin sınırları $q_1, q_2, \dots, q_n$ ($q_1 < q_2 < \dots < q_n$) şeklinde seçilmişse y_t zaman serisi aşağıdaki gibi bir sembolik yeniden kodlama prosedürü ile kesikli hale getirilebilir:

$$S_t = \begin{cases} 1 & \text{for } y_t \leq q_1 \\ 2 & \text{for } q_1 < y_t \leq q_2 \\ \vdots & \\ n-1 & \text{for } q_{n-1} < y_t \leq q_n \\ n & \text{for } y_t \geq q_n \end{cases} \quad (5)$$

Bu yöntemin sonucunda zaman serisinin her bir değerine 1'den n 'e kadar değerler atanmaktadır.

3. Uygulama

Bu çalışmada BIST100 endeksi ile dolar kuru arasındaki bilgi akışı transfer entropi yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Analizde 02.01.2002 ile 08.09.2021 tarihleri arasındaki günlük veriler kullanılmıştır. Yöntemde kullanılan sembolik yeniden kodlama prosedüründe zaman serileri üç bölüme ayrılarak kesikli hale getirilmiştir. Bu bölümlenmede sınırlar %5'lik ve %95'lik dilimler (*quantiles*) olarak belirlenmiştir. Değişkenlerin Markov dereceleri ise 1 olarak alınmıştır. Transfer entropi hesaplamalarının belirginlik p-değerlerinin ve yüzdelik dilimlerinin hesaplanmasında kullanılan bootstrap tekrarlaması sayısı 300 olarak seçilmiştir. Efektif transfer entropisinin hesaplanmasında kullanılan yeniden karıştırılma sayısı ise 100 olarak belirlenmiştir.

Transfer entropisinin uygulanabilmesi için zaman serilerinin durağan olması gerekmektedir. BIST100 endeksi ve dolar kuru zaman serilerinin durağan olup olmadığının test edilmesi için bu serilere Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi ve Phillips-Perron (PP) testi uygulanmıştır. Tablo 2 ve Tablo 3'te görüldüğü gibi bu seriler durağan değildir. Serilerin durağan hale getirilmesi için BIST100 endeksi ve dolar kuru zaman serilerinin logaritmalarının birinci farkları alınmıştır. Birinci farkları alınmış serilere ADF testi ve PP testi uygulanarak elde edilen serilerin durağan olduğu gösterilmiştir. Elde edilen ADF testi ve PP testi sonuçları Tablo 2 ve Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 1: Kullanılan Verilerin Özellikleri

Değişken	Tanım	Veri Kaynağı	Frekans	Dönem
BIST100	Borsa İstanbul BIST100 Endeksi	investing.com	Günlük	02.01.2002- 08.09.2021
USD/TRY	Dolar/TL Döviz Kuru	investing.com	Günlük	02.01.2002- 08.09.2021

Analizin ilk aşamasında 02.01.2002 ile 08.09.2021 arasını kapsayan bütün örneklem için transfer entropileri ve efektif transfer entropileri hesaplanmıştır. Aşağıdaki Tablo 4'te bu analizin sonuçları sunulmuştur. Tablo 4'ten görüldüğü üzere BIST100 endeksinden dolar kuruna bilgi akışını gösteren transfer entropisi ve efektif transfer entropisi değerleri sırasıyla 0,0058 ve 0,0038 olarak hesaplanmıştır. Buna dair p-değerinin 0.01'den düşük olması BIST100 endeksinden dolar kuruna istatistiksel olarak belirgin bir bilgi akışının olduğunu göstermektedir. Yine Tablo 4'ten görüldüğü üzere dolar kurundan BIST100 endeksine bilgi akışını gösteren transfer entropisi ve efektif transfer entropisi değerleri sırasıyla 0,0061 ve 0,0042 olarak hesaplanmıştır. Bu yöndeki bilgi akışına karşılık gelen p-değeri 0.01'den çok küçük olduğundan hesaplanan transfer entropi değerleri istatistiksel olarak %1'lik anlamlılık düzeyinde belirgindir.

Analizin ikinci aşamasında kayan pencere yöntemi kullanılarak transfer entropisinin zaman içinde nasıl değiştiği araştırılmıştır. Bu bağlamda 1000, 800 ve 600 gün büyüklüklerinde üç farklı pencere uzunluğu ele alınmıştır. Bu pencereler

200 günlük adımlarla kaydırılmaktadır. Ayrıca BIST100 endeksinden dolar kuruna olan transfer entropisinden dolar kurundan BIST100 endeksine olan transfer entropisi çıkartılarak BIST100 endeksinden dolar kuruna olan net transfer entropisinin zaman içinde nasıl değiştiği incelenmiştir.

Tablo 2: Değişkenler İçin Augmented Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Test Sonuçları

Değişken		ADF Test İstatistiği		
		Sabit Terimli	Sabitli ve Trendli	Sabitsiz ve Trendsiz
BIST100		-2,0696	-1,584	-1,0306
USD/TRY		1,9726	-0,5258	2,9918
Δ BIST100		-16,5329***	-16,6257***	-16,5291***
Δ USD/TRY		-15,3319***	-15,5321***	-15,1587***
Kritik	1%	-3,43	-3,96	-2,58
Değerler	5%	-2,86	-3,41	-1,95
	10%	-2,57	-3,12	-1,62

Not: ***, ** ve * işaretleri %1, %5 ve %10 düzeylerinde seri birim kök içermektedir şeklinde oluşturulan sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Fark operatörü (Δ) değişkenin farkını göstermektedir.

Tablo 3: Değişkenler İçin Phillips-Perron (PP) Birim Kök Test Sonuçları

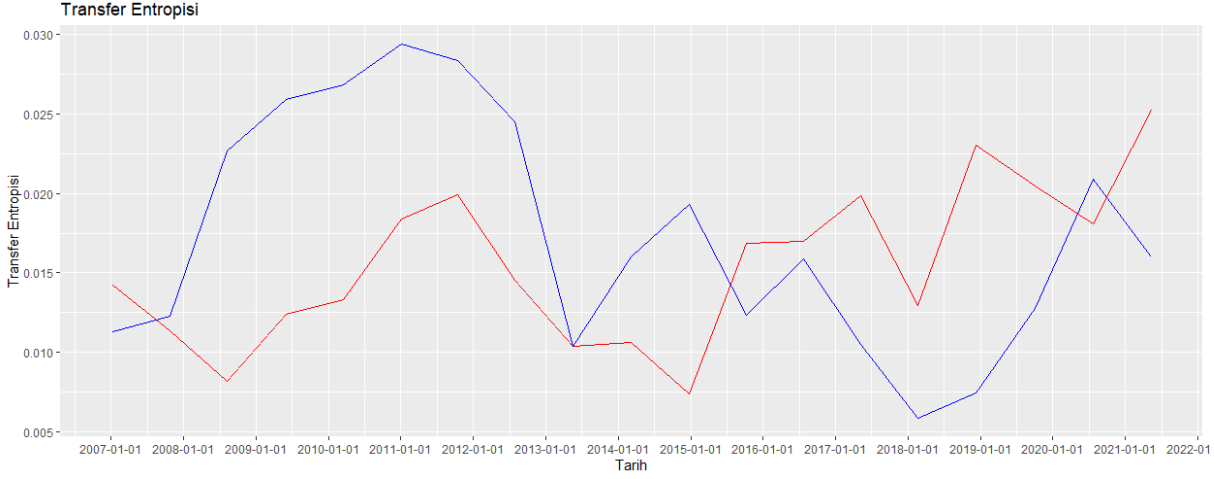
Değişken		Phillips-Perron Test İstatistiği		
		Sabit Terimli	Sabitli ve Trendli	Sabitsiz ve Trendsiz
BIST100		-8,95	-8,5	-2,12
USD/TRY		3,25	-0,466	2,71
Δ BIST100		-4670***	-4661***	-4671***
Δ USD/TRY		-4347***	-4326***	-4365***

Not: ***, ** ve * işaretleri %1, %5 ve %10 düzeylerinde seri birim kök içermektedir şeklinde oluşturulan sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Fark operatörü (Δ) değişkenin farkını göstermektedir.

Tablo 4: Bütün Örneklem İçin Transfer Entropisi Sonuçları

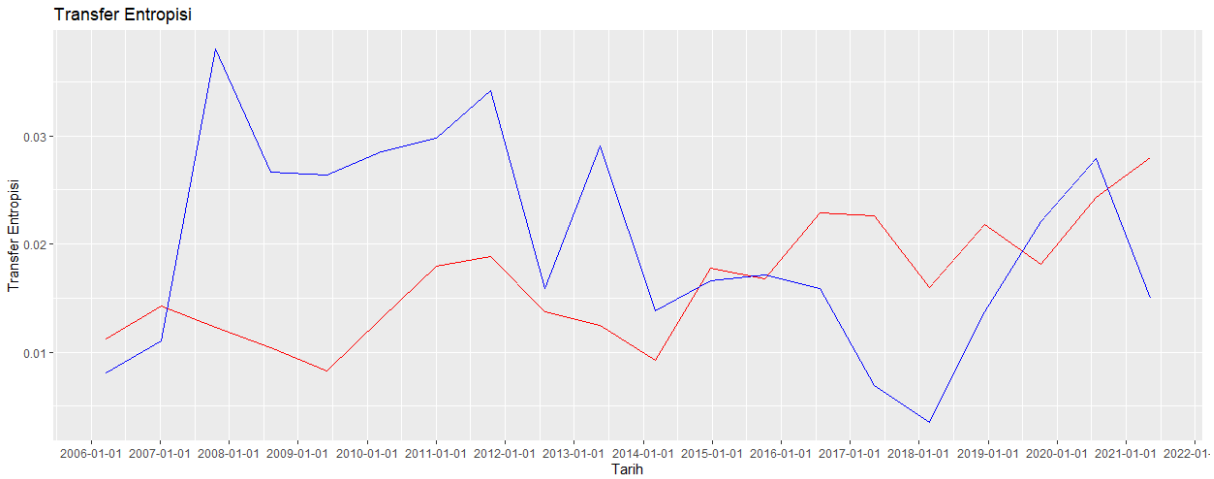
Nedenselliğin Yönü	Transfer Entropisi	Efektif Transfer Entropisi	Standart Hata	P-Değeri
BIST100→USD/TRY	0,0058	0,0038	0,0007	0,0000
USD/TRY→ BIST100	0,0061	0,0042	0,0008	0,0000

Pencere büyüklüklerinin 1000, 800 ve 600 gün olduğu durumda transfer entropilerinin zaman içinde değişimi sırasıyla Grafik 1, Grafik 2 ve Grafik 3'te gösterilmiştir. Bu grafiklerde kırmızı çizgiler BIST100 endeksinden dolar kuruna transfer entropisini yani bilgi akışını, mavi çizgiler ise dolar kurundan BIST100 endeksine bilgi akışını göstermektedir. Söz konusu pencere büyüklükleri için net transfer entropilerinin nasıl değiştiği ise Grafik 4, Grafik 5 ve Grafik 6'te gösterilmiştir. Bu grafiklerde pozitif değerler BIST100 endeksinden dolar kuruna net bilgi akışı olduğunu, negatif değerler ise dolar kurundan BIST100 endeksine net bilgi akışı olduğunu göstermektedir.

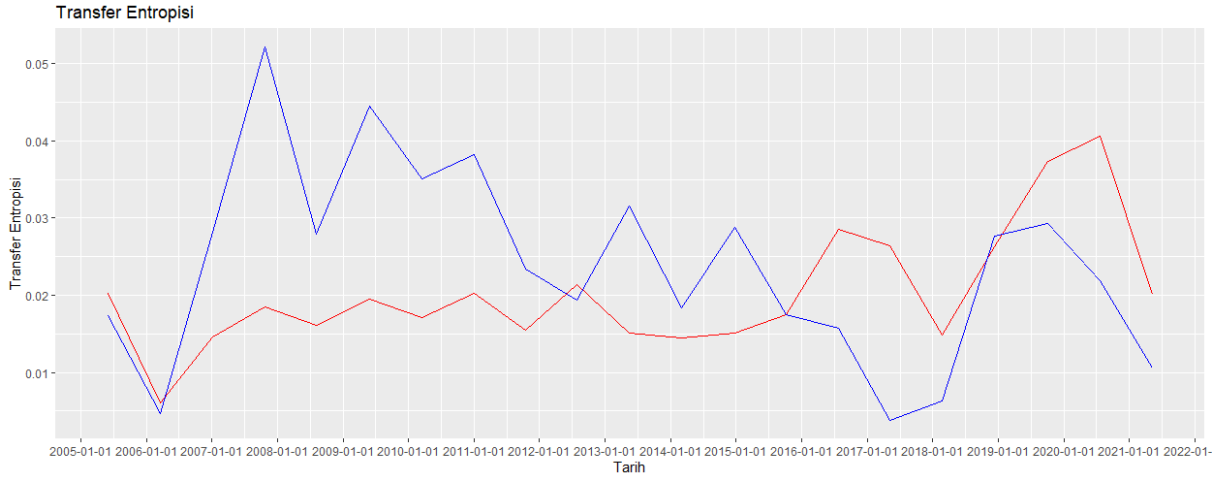
Grafik 1: Pencere Uzunluğu 1000 Olduğunda Transfer Entropisinin (Bilgi Akışının) Zaman İçinde Değişimi

Not: Kırmızı çizgi BIST100 endeksinden dolar kuruna bilgi akışını, mavi çizgi ise dolar kurundan BIST100 endeksine bilgi akışını göstermektedir. Grafikte görüldüğü üzere BIST100 endeksi ile dolar kuru arasında iki yönlü bir nedensellik bulunmaktadır. Yani hem BIST100 endeksi dolar kurunun geçmiş değerlerinden etkilenmekte hem de dolar kuru BIST100 endeksinin geçmiş değerlerinden etkilenmektedir. Ayrıca ilk dönemlerde güçlü olan dolar kurunun BIST100 endeksine etkisi daha sonra zayıflamaktadır.

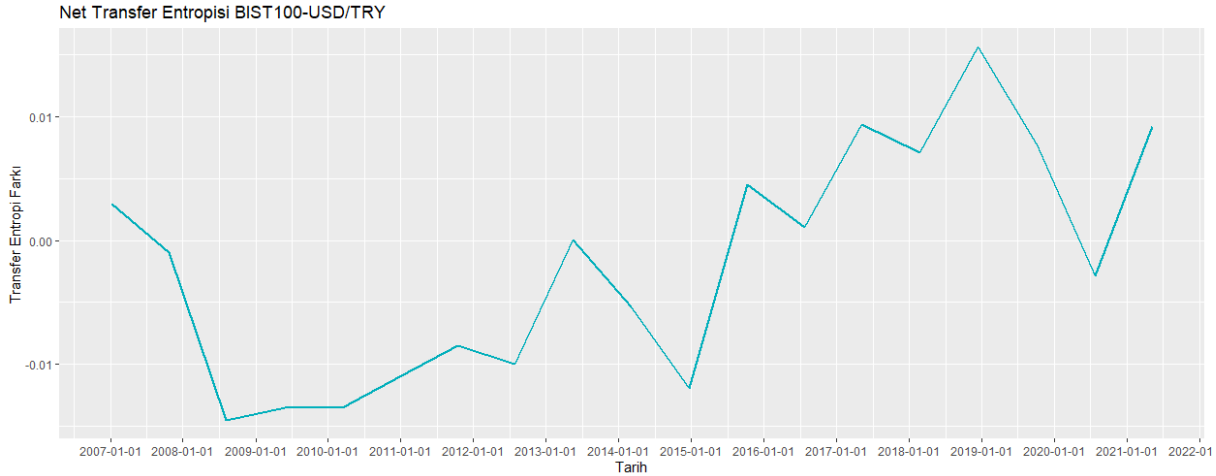
Grafik 2: Pencere Uzunluğu 800 Olduğunda Transfer Entropisinin (Bilgi Akışının) Zaman İçinde Değişimi

Not: Kırmızı çizgi BIST100 endeksinden dolar kuruna bilgi akışını, mavi çizgi ise dolar kurundan BIST100 endeksine bilgi akışını göstermektedir. Grafikte görüldüğü üzere BIST100 endeksi ile dolar kuru arasında iki yönlü bir nedensellik bulunmaktadır. Yani hem BIST100 endeksi dolar kurunun geçmiş değerlerinden etkilenmekte hem de dolar kuru BIST100 endeksinin geçmiş değerlerinden etkilenmektedir. Ayrıca ilk dönemlerde güçlü olan dolar kurunun BIST100 endeksine etkisi daha sonra zayıflamaktadır.

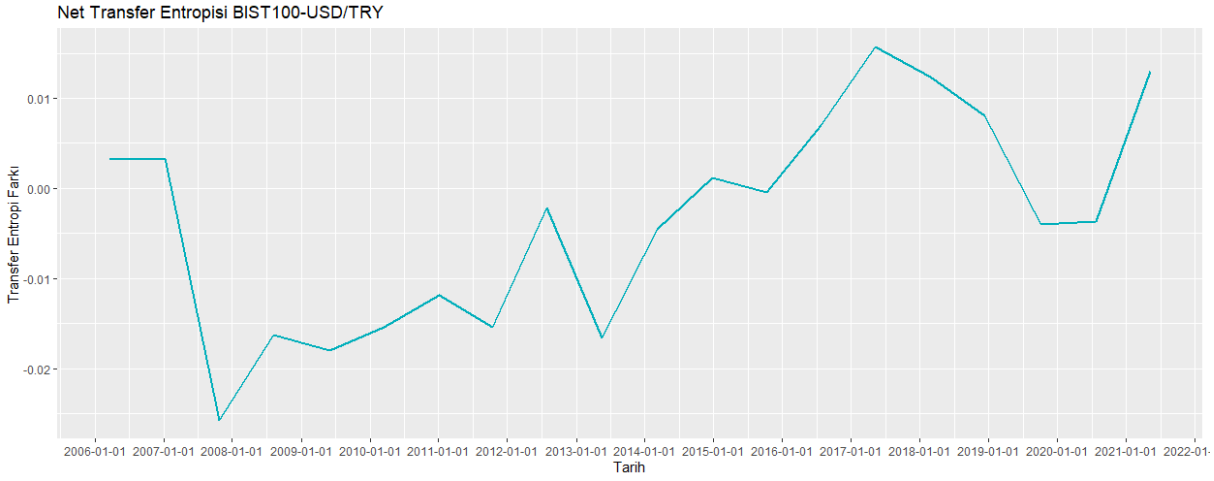
Grafik 3: Pencere Uzunluğu 600 Olduğunda Transfer Entropisinin (Bilgi Akışının) Zaman İçinde Değişimi

Not: Kırmızı çizgi BIST100 endeksinden dolar kuruna bilgi akışını, mavi çizgi ise dolar kurundan BIST100 endeksine bilgi akışını göstermektedir. Grafikte görüldüğü üzere BIST100 endeksi ile dolar kuru arasında iki yönlü bir nedensellik bulunmaktadır. Yani hem BIST100 endeksi dolar kurunun geçmiş değerlerinden etkilenmekte hem de dolar kuru BIST100 endeksinin geçmiş değerlerinden etkilenmektedir. Ayrıca ilk dönemlerde güçlü olan dolar kurunun BIST100 endeksine etkisi daha sonra zayıflamaktadır.

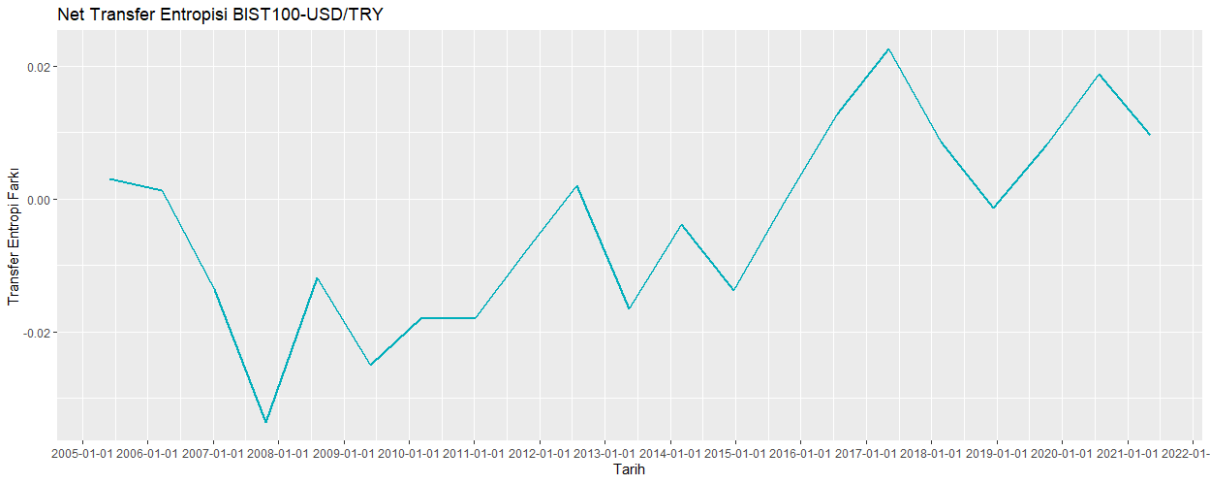
Grafik 4: Pencere Uzunluğu 1000 Olduğunda Net Transfer Entropisinin Zaman İçinde Değişimi

Not: Pozitif değerler BIST100 endeksinden dolar kuruna net bilgi akışı olduğunu, negatif değerler ise dolar kurundan BIST100 endeksine net bilgi akışı olduğunu göstermektedir. Grafikte görüldüğü üzere başlangıç dönemlerinde dolar kuru BIST100 endeksi üzerinde daha belirleyici bir role sahip iken daha sonra BIST100 endeksi dolar kuru üzerinde daha belirleyici bir hale gelmektedir.

Grafik 5: Pencere Uzunluğu 800 Olduğunda Net Transfer Entropisinin Zaman İçinde Değişimi

Not: Pozitif değerler BIST100 endeksinden dolar kuruna net bilgi akışı olduğunu, negatif değerler ise dolar kurundan BIST100 endeksine net bilgi akışı olduğunu göstermektedir. Grafikte görüldüğü üzere başlangıç dönemlerinde dolar kuru BIST100 endeksi üzerinde daha belirleyici bir role sahip iken daha sonra BIST100 endeksi dolar kuru üzerinde daha belirleyici bir hale gelmektedir.

Grafik 6: Pencere Uzunluğu 600 Olduğunda Net Transfer Entropisinin Zaman İçinde Değişimi

Not: Pozitif değerler BIST100 endeksinden dolar kuruna net bilgi akışı olduğunu, negatif değerler ise dolar kurundan BIST100 endeksine net bilgi akışı olduğunu göstermektedir. Grafikte görüldüğü üzere başlangıç dönemlerinde dolar kuru BIST100 endeksi üzerinde daha belirleyici bir role sahip iken daha sonra BIST100 endeksi dolar kuru üzerinde daha belirleyici bir hale gelmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Literatürde ekonomik zaman serileri arasındaki nedensellik ilişkileri çeşitli yöntemlerle araştırılmıştır. Bunlardan transfer entropisi hem nedenselliğin derecesini ölçebilmekte hem de doğrusal olmayan nedensellik ilişkilerini tespit edebilmektedir. Bu çalışmada literatürde ilk defa BIST100 endeksi ile dolar kuru arasındaki nedensellik ve bilgi akışı transfer entropisi yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışma bu yönüyle literatüre önemli katkıda bulunmaktadır. 02.01.2002 ile 08.09.2021 arasındaki tarihleri kapsayan bütün örneklem için elde ettiğimiz sonuçlar iki yönlü, yani hem BIST100 endeksinden dolar kuruna hem de dolar kurundan BIST100 endeksine belirgin bir bilgi akışının ve nedenselliğin olduğunu göstermektedir. BIST100 endeksinden dolar kuruna bilgi akışı (*transfer entropisi*) 0,0058, dolar kurundan BIST100 endeksine bilgi akışı 0,0061 olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla dolar kurundan BIST100 endeksine bilgi akışı, BIST100 endeksinden dolar kuruna bilgi akışından biraz daha yüksektir. Kayan pencere analizlerinin sonucu olarak net transfer entropisinin değişimi 2008 yılından sonra yukarı yönlü bir trendi göstermektedir. Buna göre transfer entropisi başlangıçta negatif değerler alırken daha sonra pozitif değerlere geçmektedir. Dolayısıyla 2008 öncesinde dolar kurundan BIST100 endeksine bilgi akışı baskınken daha sonra BIST100 endeksinden dolar kuruna bilgi akışı baskın hale gelmektedir. Transfer entropisinin kullanımının başlıca avantajı nedenselliğin ve bilgi akışının sayısal olarak ölçülebilir olmasıdır.

BIST100 endeksi ile dolar kuru arasında gerçekleştirdiğimiz transfer entropisi analizi yalnızca doğrusal ilişkileri değil ayrıca doğrusal olmayan ilişkileri de içermektedir.

Bu çalışmadan elde edilen bulgular politika yapıcılar, yatırımcılar ve araştırmacılar için yararlı sonuçlar sunmaktadır. BIST100 endeksi ve dolar kuru politika yapıcılar için çok önemli iki makroekonomik değişkeni teşkil etmektedir. Bu iki makroekonomik değişken arasındaki ilişkinin ortaya koyulması politika yapıcılar için oldukça yararlıdır. Politika yapıcılar bu iki değişken arasındaki nedensellik ilişkisine dair bilgileri kullanarak daha etkili politikalar uygulayabilirler. Dolayısıyla politika yapıcılar dolar kuruna yaptıkları bir müdahalenin BIST100 endeksine ve dolayısıyla ekonominin genel durumuna ve yatırım düzeyine olan etkisini öngörebilirler. Ayrıca politika yapıcılar BIST100 endeksindeki değişimlere bakarak dolar kurunun gelecekteki değerinin bundan nasıl etkileneceğini de tahmin edebilirler. Bu çalışmanın sonuçları ayrıca yatırımcılar için de yararlıdır. BIST100 endeksi ve dolar yatırımcıların yatırımda bulunabilecekleri başlıca iki enstrümanı teşkil etmektedir. Dolayısıyla yatırımcılar BIST100 endeksi ve dolar kuru arasındaki ilişkiye dair bu çalışmada ortaya koyulan bilgileri kullanarak daha kârlı yatırım stratejileri geliştirebilirler ve daha iyi bir portföy çeşitlendirmesini sağlayabilirler. Çalışmanın sonuçları ayrıca araştırmacılar için de yararlı bilgileri içermektedir. Bu çalışmadan elde edilen BIST100 endeksi ile dolar kuru arasında çift yönlü nedensellik, BIST100 endeksinin gelecek değerlerinin tahmin edilmesinde geçmiş dolar kuru değerlerinin ve dolar kurunun gelecek değerlerinin tahmin edilmesinde geçmiş BIST100 endeksi değerlerinin kullanılabilirliğini göstermektedir. Dolayısıyla BIST100 endeksi ve dolar kuru arasındaki ilişkinin modellenmesinde bir değişkeni diğer değişkenlerin geçmiş değerleriyle açıklayan vektör otoregresyon (*vector autoregression*) modelleri gibi istatistiksel modeller kullanılabilir.

Sonuç olarak transfer entropisi zaman serileri ile ifade edilen ekonomik veya finansal değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin ortaya koyulmasında oldukça yararlı bir yöntemdir. Bu çalışmada BIST100 endeksi ve dolar kuru arasındaki nedensellik ilişkisi transfer entropisi ile analiz edilmiştir. Gelecek çalışmalarda diğer ekonomik değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri transfer entropisi yöntemi kullanılarak analiz edilebilir.

Kaynakça

- Ayvaz, Ö. (2006). Döviz kuru ve hisse senetleri fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 1-14.
- Cingöz, F. ve Kendirli, S. (2019). Altın fiyatları, döviz kuru ve Borsa İstanbul arasındaki ilişki. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(4), 545-554.
- Dimpfl, T. ve Peter, F. J. (2013). Using transfer entropy to measure information flows between financial markets. *Studies in Nonlinear Dynamics and Econometrics*, 17(1), 85-102.
- Dimpfl, T. ve Peter, F. J. (2014). The impact of the financial crisis on transatlantic information flows: An intraday analysis. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 31, 1-13.
- García-Medina, A. ve Hernández C, J. B. (2020). Network analysis of multivariate transfer entropy of cryptocurrencies in times of turbulence. *Entropy*, 22(7), 760.
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 37, 424-438.
- Hatemi-j, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical Economics*, 43(1), 447-456.
- Jizba, P., Kleinert, H., ve Shefaat, M. (2012). Rényi's information transfer between financial time series. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 391(10), 2971-2989.
- Kendirli, S. ve Çankaya, M. (2016). Dolar kuru'nun Borsa İstanbul 30 endeksi üzerindeki etkisi ve aralarındaki nedensellik ilişkisinin incelenmesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 307-324.
- Benli, Y. K. (2015) Döviz kuru ile Borsa İstanbul 100 ve sektör endeksleri arasındaki ilişkinin ampirik analizi. *UHBAB Journal*, 4(12), 55-72.
- Kullback, S. ve Leibler, R. A. (1951). On information and sufficiency. *The Annals of Mathematical Statistics*, 22(1), 79-86.
- Marschinski, R. ve Kantz, H. (2002). Analysing the information flow between financial time series. *The European Physical Journal B-Condensed Matter and Complex Systems*, 30(2), 275-281.
- Osei, P. M. ve Adam, A. M. (2020). Quantifying the Information Flow between Ghana Stock Market Index and Its Constituents Using Transfer Entropy. *Mathematical Problems in Engineering* 2020, 1-10. doi:10.1155/2020/6183421.

- Pekkaya, M. ve Bayramoğlu, M. F. (2008). Hisse senedi fiyatları ve döviz kuru arasındaki nedensellik ilişkisi: YTL/USD, İMKB 100 ve S&P 500 Üzerine Bir Uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (38), 163-176.
- Schreiber, T. (2000). Measuring information transfer. *Physical Review Letters*, 85(2), 461-464.
- Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. *The Bell System Technical Journal*, 27(3), 379-423.
- Şentürk, M. ve Dücan, D. (2014). Türkiye’de Döviz Kuru-Faiz Oranı ve Borsa Getirisi ilişkisi: Ampirik Bir Analiz. *Business and Economics Research Journal*, 5(3), 67-80.
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Yao, C. Z. ve Li, H. Y. (2020). Effective transfer entropy approach to information flow among EPU, Investor Sentiment and Stock Market. *Frontiers in Physics*, 8, 206.

Extended Abstract

Aim and Scope

This study aims to analyze causality and information flow between BIST100 index and exchange rate of dollar. For this analysis a new information theory-based method, transfer entropy is utilized. In the literature to analyze causality various methods such as Granger, Toda-Yamamoto, and Hatemi-J causality tests are utilized. These classical methods demonstrate whether there is a causality and the direction of causality but could not measure the degree of causality. However, transfer entropy can measure the degree of causality in the form of information flow. Also transfer entropy could detect nonlinear relationships between time series unlike the classical methods. In the literature, interactions between time series are also discussed with correlation functions. However, these functions have two disadvantages. Firstly, correlation functions reveal only linear relationships. Secondly, correlation functions do not show cause and effect relationship.

Methods

In this work to analyze causality and information flow between BIST100 index and exchange rate of dollar we utilized a new method called transfer entropy. This method is based on Shannon entropy. Shannon entropy simply measures the number of bits required to encode the outputs of a random variable. The concepts of Shannon entropy and Kullback-Leibler distance are combined to measure the information flow between two time series with transfer entropy. It is also assumed that the evolution of time series is governed by a Markov process. Transfer entropy measures the information flow between two processes. The transfer entropy estimates are biased due to the effect of the small sample. In order to overcome this problem, the concept of effective transfer entropy has been proposed. In this method, the time series is shuffled and the transfer entropy is calculated from this shuffled time series. This shuffled version of transfer entropy is then subtracted from the normal transfer entropy to obtain the effective transfer entropy. To evaluate the statistical significance of transfer entropy, Dimpfl and Peter (2013) proposed a Markov block bootstrap procedure. Contrary to shuffling, this procedure preserves dependencies in the time series. Under the null hypothesis that there is no information flow, this procedure produces the distribution of the transfer entropy and the corresponding p-values. In order to calculate the Shannon transfer entropy, the data must be discrete. If the data is not discrete, the data must be discretized. This discretization is accomplished by a method called symbolic recoding. In our analysis to demonstrate how transfer entropy and information flow change through time we utilized a sliding window method. To check for robustness of our results we utilized different window lengths.

Findings

Our findings reveal that between the period 02.01.2002 and 08.09.2021 there is a significant information flow between BIST100 index and exchange rate of dollar in both directions. From BIST100 index to exchange rate of dollar calculated transfer entropy is 0.0058 and from exchange rate of dollar to BIST100 index calculated transfer entropy is 0.0061. Therefore, information flow from exchange rate of dollar to BIST100 index is slightly higher than information flow from BIST100 index to exchange rate of dollar. Also, we demonstrate how information flow (transfer entropy) changes through time by using sliding window method. We used three different window size such as 1000, 800 and 600 days. We also investigated how net transfer entropy changes through time. To obtain net information flow we subtracted information flow from exchange rate of dollar to BIST100 index from information flow from BIST100 index to exchange rate of dollar. We show that for all window lengths there is an upward trend in net information flow. Accordingly, the transfer entropy initially takes negative values, then it changes to positive values. Therefore, while the information flow from the dollar rate to the BIST100 index is dominant at the beginning, the information flow from the BIST100 index to the dollar rate becomes dominant at the end.

Conclusion

In this study we analyzed information between BIST100 index and exchange rate of dollar by using transfer entropy. Transfer entropy is a new method based on information theory. Transfer entropy can measure the degree of causality unlike classical methods for causality analysis such as Granger, Toda-Yamamoto, and Hatemi-J causality tests. Another advantage of transfer entropy is that it can detect nonlinear relationships. Therefore, our results include also nonlinear relationships. Since we utilized different window sizes and detect similar patterns in net transfer entropy our results are robust. Findings from this study provide useful results for policy makers, investors and researchers. BIST100 index and dollar rate are two very important macroeconomic variables for policy makers. It is very useful for policy makers to reveal the relationship between these two macroeconomic variables. Policy makers can implement more effective policies by using the information on the causal relationship between these two variables. The results of this study are also useful for investors. The BIST100 index and the dollar are the two main instruments that investors can invest in. Therefore, investors can develop more profitable investment strategies and provide better portfolio diversification by using the information revealed in this study on the relationship between the BIST100 index and the dollar rate. The results of the study also contain useful information for researchers. The bidirectional causality between the BIST100 index and the dollar rate obtained from this study shows that the past dollar exchange rates can be used in estimating the future values of the BIST100 index and the past BIST100 index values can be used in estimating the future values of the dollar rate. Therefore, statistical models such as vector autoregression models that explain a variable with the past values of other variables can be used to model the relationship between the BIST100 index and the dollar rate.

Bilişsel Değerler ve Yeşil Dışsal Motivasyonun Çevresel Tutuma Etkisinin İncelenmesi

Investigation of the Effect of Cognitive Values and Green External Motivation on Environmental Attitude

Ebru Sönmez Karapınar¹, Şükran Karaca²

Öz

Tüketicilerin çevresel bozulmanın tersine çevrilmesine, doğrudan katkısı bulunan çevre dostu ürünleri satın alma ve kullanma kararlarında, çevre yanlısı tutumları önemlidir. Çevreyi korumanın önemli bir göstergesi olarak kabul edilen bilişsel değerler ve çevre dostu davranışlar sergilemeye yönlendiren dışsal motivasyon unsurları çevre yanlısı tutumun sergilenmesinde etkili faktörlerdir. Çevre psikolojisinde çok önemli bir yapı olan çevresel tutum, kişinin çevreyle ilgili faaliyetler veya konularla ilgili sahip olduğu inançlar, duygulanımlar ve davranışsal niyetler toplamıdır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, yeşil ürünlere yönelik bilişsel değerler ve yeşil dışsal motivasyonun çevresel tutuma etkisini incelemektir. Araştırmanın diğer bir amacı ise, çevresel tutumun demografik özelliklere ve yeşil ürün satın alma sıklığına göre farklılık gösterip göstermediğini de test etmektir. Araştırmada 289 cevaplayıcıdan çevrimiçi anket tekniği ile veriler elde edilmiştir. Verilerin analizinde SPSS paket programı aracılığıyla açıklayıcı faktör analizi, korelasyon, regresyon, bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, bilişsel değerler ve yeşil dışsal motivasyon boyutlarından devletin rolünün çevresel tutum üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu saptanmıştır. Ayrıca, çevresel tutumun cinsiyet, eğitim ve mesleklere göre farklılık gösterdiği, yaş, gelir, medeni durum ve yeşil ürün satın alma sıklığına göre ise farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevresel Tutum, Bilişsel Değer, Devletin Rolü, İletişim Etkisi, Yeşil Dışsal Motivasyon

Abstract

Pro-environmental attitudes are important in consumers' decisions to purchase and use environmentally friendly products that directly contribute to the reversal of environmental degradation. Cognitive values, which are accepted as an important indicator of protecting the environment, and extrinsic motivation elements that lead to exhibit environmentally friendly behaviors are effective factors in exhibiting pro-environmental attitudes. Environmental attitude, which is a very important construct in environmental psychology, is the sum of beliefs, emotions and behavioral intentions that a person has about environmental activities or issues. In this regard, the purpose of the study is to examine the cognitive values of green products and the effect of green extrinsic motivation on environmental attitudes. Another purpose of the research is to test whether environmental attitudes differ according to demographic characteristics and frequency of purchasing green products. In the study, data were obtained from 289 respondents using the online survey technique. In the analysis of the data, explanatory factor analysis, correlation, regression, independent sample t-test and one-way analysis of variance were used through the SPSS package program. As a result of the analyzes, it was determined that the role of the state from cognitive values and green extrinsic motivation dimensions has a positive effect on environmental attitude. In addition, it was concluded that environmental attitude differs according to gender, education and occupation, but does not differ according to age, income, marital status and frequency of purchasing green products.

Keywords: Environmental Attitude, Cognitive Value, Role of the State, Communication Effect, Green Extrinsic Motivation

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: M30, M31

Submitted: 12 / 11 / 2021

Accepted: 01 / 03 / 2022

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü, Kayseri, Türkiye, ebrusonmez@kayseri.edu.tr, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0001-5266-6451>

² Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü, Sivas, Türkiye, sukranKaraca@gmail.com., Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-0268-1810>

Giriş

Doğal çevrenin bozulması, yirmi birinci yüzyılın en önemli sorunlarından biridir. Kişisel tüketim ve daha spesifik olarak aşırı tüketim, bu soruna katkıda bulunan önemli bir faktördür. Uzun vadede aşırı tüketim sadece doğal çevreye değil, tüketicilerin refahına ve yaşam kalitesine de zarar vermektedir. Sanayileşmiş ülkelerde insanların teknoloji yoğun yaşam tarzlarının yanı sıra, bazı ülkelerin nüfus büyüklükleri ekosistem, hava kirliliği ve küresel ısınma üzerinde ek stres oluşturmaktadır. Bu nedenle hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomilerdeki toplumlar, geri dönüşüm ve çevre dostu ürünlerin satın alınması gibi çevre dostu davranışları teşvik ederek aşırı tüketimin olumsuz etkilerini azaltmanın ve muhtemelen tersine çevirmenin yollarını bulma konusunda yoğun çaba sarf etmektedirler (Felix ve Braunsberger, 2016: 137). Çünkü çevre kirliliği günümüz toplumunda en belirgin ve kritik konulardan biridir ve insan davranışı ile çevresel değişiklikler arasındaki yakın ilişki hakkında hiç şüphe olmadığı (Brenner, 2019: 138) vurgulanmaktadır. Bilim adamları, çevresel sorunları hedeflemek için bireysel davranış ve tutumlarda büyük değişikliklere ihtiyaç olduğunu açıkça ifade etmektedirler. Çevrenin korunması bağlamında, araştırmalar dışsal motivasyonun insanların çevre dostu davranışlar uygulamasında önemli bir itici güç olduğunu göstermektedir (Pelletier vd., 1998: 462). Diğer taraftan çevre yanlısı davranışa katılma istekliliğinde büyük bireysel farklılıklar bulunmaktadır (Huang vd., 2014: 250). Çevresel tutumlar çoğu zaman çevresel kaliteyi artıran ya da azaltan davranışları belirlediği için önemlidir. Bu nedenle, dünya genelinde çok sayıda işletme ve tüketici, tüketici davranışının dünya üzerinde yarattığı olumsuz etkiyle ilgili raporların ışığında, çevresel konulara ve sürdürülebilir tüketime odaklanmaktadır. Çevre bilincine sahip çok sayıda tüketici, daha yüksek maliyetlere rağmen, ikame ürünler yerine yavaş yavaş çevre dostu ürünler satın almaya yönelmektedir (Laroche vd., 2001: 503). Yapılan araştırmalar, tüketici alışkanlıklarının son yıllarda hızla değiştiğini göstermektedir. Örneğin tüketicilerin artık marka sadakatine veya fiyata dayalı satın alma kararları verme olasılıklarının daha düşük olması ve çevresel, etik ve sosyal bir bakış açısıyla daha sürdürülebilir ürünler için bir tercih ifade etmeleri nedeniyle, değerleriyle uyumlu ürünleri seçmeye çalıştığı görülmektedir (Testa vd., 2021: 4827). Bilgili müşteriler, yalnızca yüksek kaliteli ürünler talep etmekle kalmayıp, aynı zamanda çevre dostu ürünler de istek listelerinde yer aldığından pazarlamacılar için çok önemlidir. Ayrıca, işletmelerin çevresel çabaları artık kurumsal sosyal sorumluluklarının bir parçası olarak görülmektedir. Bu faktörlerin bir sonucu olarak işletmeler, yeşil pazarlama iletişimleri (Grimmer ve Woolley, 2014) aracılığıyla yeşil nitelikleri vurgulayarak (Deshwal, 2012) ürünlerini farklılaştırmaya başlamışlar ve bu sayede bu ürünleri satın almanın çevresel faydalarını iletmışlerdir. Bu gelişmelere bağlı olarak, yeşil pazarlama konusunda artan farkındalık oluşmuş ve tüketiciler, çevresel sorumluluğu teşvik eden ürünleri/markaları tercih etmeye başlamışlardır. Tüketicilerin çevre dostu ürünleri satın alma ve kullanma kararları, çevresel bozulmanın tersine çevrilmesine doğrudan katkıda bulunabilecek ve bu nedenle, işletmelerin performanslarını iyileştirmeleri için katkı sağlayabilecektir (Liu vd., 2012: 603).

Tüketicilerin yeşil satın alma davranışını açıklama girişiminde, yapılan araştırmalar/çalışmalar (Bagozzi, 1992; Chan, 2001; Davies vd., 2002) çevre dostu ürünlere yönelik temel değerleri, tutumu ve davranışsal niyetleri açıklamaya odaklanmışlardır. Literatürde bilişsel değerler, dışsal motivasyon ve çevresel tutumlar üzerine yapılan araştırmalar (Chu, 2018; Huang vd., 2014; Lim vd., 2019; Ramayah vd., 2010) olmakla birlikte, bu ilişkilerin bağlamsal faktörler ışığında incelendiği çalışmalar (Ogunjinmi vd., 2012; Kelly vd., 2007; Wang, 2014) az sayıdadır

Tutumlar; bilişsel, duygusal veya davranışsal eylemlere ilişkin olabilir ve çoğunlukla tutumları ölçmenin en yaygın yolu, anketlerdeki değerlendirici ve normatif ifadeler biçimindeki bilişsel ve duygusal yanıtlardır (Kaiser vd., 2018: 141; Krosnick vd., 2005: 25; Milfont ve Duckitt, 2004: 508; Schultz, 2001: 1; Thompson ve Barton, 1994: 152). Bu nedenle diğer benzer çalışmalarda (Chan, 2001; Chen vd., 2018; Chu, 2018; Grunert ve Juhl, 1995; Laroche vd., 2001; Mccarty ve Shrum, 1994; Magnusson vd., 2001: 212; Schlegelmilch vd., 1996) olduğu gibi çalışmada bilişsel değerler, yeşil dışsal motivasyon ve satın alma sıklığının çevresel tutuma etkisi, katılımcıların kendi beyan ettiklerinin ölçümleri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda önceki çalışmalarda (Arcury 1990; Inglehart 1995; McMillan vd., 1997) eğitim düzeyi yüksek olan kişilerin çevre ile ilgili konulara daha fazla önem verdiği ve daha çevreci değerlere sahip olduğu tespit edilmiş olması nedeniyle, çalışma bu kapsamda oluşan bir örneklem için değerlendirilmiştir.

Mevcut çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada, bilişsel değerler ve yeşil dışsal motivasyonun çevresel tutumlar üzerine etkisi ve bu etkide tüketicilerin sosyo-demografik özellikleri ve yeşil ürün satın alma sıklıkları ile olan ilişkileri de ayrıca değerlendirilmiştir. Bu bağlamda bu çalışmanın temel amacı, bilişsel değerler, yeşil dışsal motivasyon unsurları ve çevresel tutum ilişkilerini ortaya çıkarmak ve tüketicilerin sosyo-demografik özelliklerine ve satın alma sıklıklarına göre çevresel tutum ilişkilerini incelemektir.

1. Kavramsal Çerçeve

Tüketici davranışı, ihtiyaç ve istekleri karşılamak için çeşitli faaliyetleri içeren bir süreçtir ve sosyal, psikolojik ve kişisel faktörler satın alma davranışını etkilemektedir. Tüketiciler, satın alma kararı verirken bilgi toplar, bu bilgileri anlamlı hale getirirler. Diğer bir ifadeyle Salancik ve Pfeffer (1978)'den aktarılanlara göre tüketiciler, "çevrelerindeki bilgiler arasından

bazılarını seçerek ve bir kısmına daha fazla ağırlık vererek, kendilerine göre anlamlı bir çerçeve kurmakta ve seçici bir davranış sergilemektedirler” (Kabasakal, 1989: 286). Buna göre tüketiciler, sorun çözme davranışı göstermekte, sorununu çözmek içinse de bilgi toplamaya başlamaktadırlar. Gutman (1982)’nın belirttiğine göre; tüketici, yeni ürün bilgileri de dâhil olmak üzere bir ürünle ilgili bir uyarıcı veya etkinlik hafızası ve öz bilgisi ile ilişkilendirildiğinde, kendisi ile ürün arasında bir bağlantı kurmaktadır. Tüketici motivasyonu konusuna daha kapsamlı bir bakış açısı sağlamak için bazı unsurlar arasında bağlantı ağı bulunduğunu dikkate almak gerekir. Bu unsurlar;

(a) *Ürün özellikleri*,

(b) *Sonuçlar* (açlık, susuzluk gibi “fizyolojik”, öz saygı gibi “psikolojik” veya statü gibi “sosyolojik”) ve

(c) *Değerler* (mutluluk, güvenlik, başarı, barış içinde bir dünya, rahat bir yaşam gibi ben merkezli veya toplum merkezli “amaçsal değerler” ve dürüst, cesur, açık fikirli olma gibi davranış biçimleriyle ilgili “araçsal değerler”) olarak ifade edilmektedir.

Bu bağlantılar, tüketicinin ürün özellikleri biçiminde ürün bilgileriyle birlikte sunulduğunda aklına getirdiği bilişsel ağı unsurlarını oluşturur (Gutman, 1982: 61-65). Sonuçta tüketiciler; çevresel faktörlere, içsel ve dışsal motivasyon unsurları, algılamaları, sahip olduğu inanç, değer ve tutumları vb. göre değerlendirmeler yaparak satın alma kararı verirler (Mucuk, 2012: 76-82). Bu noktada, küresel etkiye sahip bireysel tüketici davranışları bulunduğu ifade edilebilir. Örneğin, satın alma kararları (klima, buzdolabı, yakıtı verimli kullanan otomobil satın alma), günlük davranış seçimleri (yaşam alanlarının ısıtma ve soğutma seviyesi), yok olan türlere veya yaşam alanlarının bozulmasına bağlı olan ürünlere olan talep (kürk mantolar, dekorasyon için hayvan derileri ve dişleri) vb. Bu tür davranışlar, psikolojik değişkenler (tutumlar, inançlar, güdüler), kişiler arası değişkenler (iletişim, sosyal normlar), durumsal yapı (ortak bir sorunla karşı karşıya olan bir topluluğun dayanışma seviyesi) ve çeşitli bağlamsal faktörlerin (demografik geçmiş, hane halkı büyüklüğü, hükümet düzenlemeleri, otomobil sahipliği, gelir ve fiyatlar) bir işlevidir. Bağlamsal faktörler, tutumlar ve inançlar gibi psikolojik değişkenlerle etkileşim halindedir (Tankha, 2017: 21-22). Literatürden hareketle çalışmanın bu kısmında çevrenin korunmasında etkili olan çevre yanlısı tutumlar ve bu tutumları etkilediği ifade edilen bilişsel değerler ve yeşil dışsal motivasyon unsurları (devletin rolü ve iletişim etkisi) kavramlarına yönelik açıklamalara dayanan kavramsal açıklamalara yer verilmiştir.

1.1. Bilişsel Değerler

Değerler, belirli bir son durumun istenebilirliğine dair inançları yansıtmaktadırlar. Bu nedenle değerler; tutumlar, niyetler ve davranışlar için genel yordayıcılar olarak işlev görmektedirler (Grunert ve Juhl, 1995: 42; Seligman ve Katz, 1996: 111). Değerlerin, kişilerarası dünyayı tanımaya ve anlamaya yardımcı olan en soyut sosyal biliş türü olarak işlevlerinin davranış için önemli olduğu (Grunert ve Juhl, 1995: 52), doğası gereği soyut olduğu, zaman içinde tutumlar ve davranışa göre değişmesinin de zor olduğu ifade edilmektedir (Feather, 1995: 1137).

Marini (2000) değerlerin duygusal ve bilişsel yönlerini bir arada işlev gördüğünü varsayarak, değerleri “insanların bu dünyada nasıl yaşadıklarına ilişkin bilişsel ve duygusal unsurları sentezledikleri değerlendirici inançlardır” şeklinde tanımlamıştır. Bu tanım, değerler kavramına bilişsel psikolojik bir bakış açısı sunmaktadır (Hitlin ve Piliavin, 2004’ten akt. Çalışkur ve Aslan, 2013: 85). Özetle biliş, çevreden gelen uyaranları ve olayları düşünme, anlama ve yorumlamaya ilgili dinamik zihinsel yapıları ve süreçleri ifade etmektedir ve tüketicilerin deneyimlerinden elde ettikleri bilgi, anlam ve inançları içermektedir (Zanoli ve Simona, 2002: 644). Değerler ise, bireylerarası dünyayı tanımaya ve anlamaya yardımcı olan en soyut sosyal biliş türü olması nedeniyle davranışlar için önemlidir. Ayrıca değerler, çevreyi değerlendirmek, eylemleri seçmek ve gerekçelendirmek için kullanılan kriterlerdir (Grunert ve Juhl, 1995: 43).

Schultz (2000), insanların doğayı kendi bilişsel temsillerine dahil etme derecelerinde bireysel farklılıklar olduğunu öne sürmüştür. Bu farklılar doğa ve benliğin birbirine bağlı ve ayrı olma derecesinin bir yansıması olarak değer oluşumunda farklılar oluşturmaktadır (Schultz vd., 2005: 459). Bu bağlamda, yeşil tüketiciliğe odaklanan araştırmalarda (Stern vd., 1995; Stern, 2000), egoist ve özgecil değer olmak üzere iki değer önemli olduğu ifade edilmektedir. Egoist değerleri güçlü bir şekilde destekleyen insanlar, özellikle kendileri için maliyet ve faydaları kişisel olarak dikkate almaktadırlar. Diğer taraftan sosyal bir ikilem durumunda algılanan bireysel faydalar, algılanan bireysel maliyetleri aştığında, bireyler iş birliği yapacaklar veya tam tersi de söz konusu olacaktır. Güçlü özgecil değerlere sahip bireyler iş birliği yapma veya yapmama kararlarını, bu davranışın diğer insanlar, topluluklar veya bir bütün olarak ekosistem için algılanan maliyet ve faydalarına dayandırmaktadırlar (De Groot, J. ve Steg, 2008: 334; Schuitema ve De Groot, 2015: 59). Öte yandan Triandis (1993)’e göre ise, tüketici davranışını etkileyen iki ana değer bulunmaktadır. Bunlar; bireycilik ve kolektivizmdir. Bireycilik, bir bireyin kendi bağımsız benliğine ne kadar odaklandığını temsil ederken, kolektivizm kişinin, grup için iyi olan şey için bireysel motivasyonlardan vazgeçebileceği anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile kolektivist insanlar bireyci insanlara göre daha fazla iş birliği yapma eğilimindedirler. Bu bağlamda kolektivist insanların çevreyle daha dost olma eğilimi olmasına karşın, bireyci insanların daha çok dostça olmayan bir eğilimde olduğu ifade edilmektedir

(Laroche, vd., 2001: 507; McCarty ve Shrum, 1994: 55). Çevre korumanın önemli bir göstergesi olarak kabul edilen kolektivizm genellikle çevreye yönelik ürünleri ve eko davranışların değerini keşfederken kullanıldığı görülmüştür (Corbett, 2005: 370; Triandis vd., 1990: 1010). Bu durumun diğer araştırmacılar tarafından tanımlanan egoist ve özgecil değerleri ifade ettiği söylenebilir. Diğer bir ifade ile bireyciliğin egoist değerlere, kolektivizmin ise özgecil değerlere karşılık geldiği söylenebilir. Kısaca egoist/bireycilik değerleri güçlü insanlar maliyet ve fayda unsurlarını kişisel olarak, özgecil/kolektivist insanlar diğerlerini ve ekosistemi bir bütün olarak değerlendirme eğilimindedirler. Değerler, birey ve toplum arasındaki kavşak noktasında olmaları bakımından hem ben merkezci hem de sosyal merkezlidir. Diğer bir ifadeyle değerler hem bireyci hem de kolektivist çıkarlara olduğu kadar bunların bir karışımına da hizmet etmektedirler (Grunert ve Juhl, 1995: 54; Triandis vd., 1990: 1010). Bu çalışmada bilişsel değerler hem bireyci/egoist hem de kolektivist/özgecil çıkarların bir karışımına hizmet etmesi açısından değerlendirilmiştir.

1.2. Yeşil Dışsal Motivasyon

Tüketicilerin satın alma öncesi aşamada yaşadıkları psikolojik süreci anlamak için, yeşil içsel motivasyonla birlikte yeşil dışsal motivasyonu da dikkate almak gerekmektedir. (Li vd., 2020: 2). Yeşil içsel motivasyon unsurları tüketicilerin çevreye duydukları sevgiden dolayı çevresel davranışlarda bulunma eğilimine atıfta bulunmaktadır. Yeşil dışsal motivasyon unsurları ise ödül, takdir veya onay gibi dışsal faydalar nedeniyle bireylerin içinden gelmeyen, bunun yerine bireylerin ayrı güdülerle yönlendirildiği çevre dostu bir şekilde davranmaya atıfta bulunmaktadır (Huang vd., 2016: 1171). Ayrıca yeşil dışsal motivasyon israfı azaltmak, verimliliği artırmak ve çevreyi korumak için çevre yanlısı bir eylem yapmayı ifade etmektedir (Li vd., 2020: 2). Örneğin, tüketicilerde yeşil dışsal motivasyon, işletmeler indirim yaptığında tüketicilerin aileleri arkadaşları ve toplumdaki gelen takdir nedeniyle yeşil ürünler satın aldıklarında ortaya çıkmaktadır (Ali vd., 2020: 282). Bu motivasyonda, bireyler gönüllü olarak tohum ekme, çevreyi çiçeklerle donatma veya yeşil ürünleri arama gibi yeşil önlemler alma konusunda özveri göstermektedirler (Wang, 2014: 742; Li vd., 2020: 3).

Devletin rolü: Çevreye ilgilenen kişiler, çevrenin korunmasının devletin görevi olduğuna inanırlar. Bu nedenle hükümet çevrenin korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. Hükümet yetkilileri, çevreye yönelik tüketici bilincini geliştirmek için; mevzuatı kullanarak, toplumun bu konudaki anlayışını güçlendirerek ve ilgili kurumları kamuya yönelik satın almalarda yeşil tedariki teşvik ederek tüketicileri sorumlu bir şekilde yönlendirebilir (Li ve Geiser 2005: 713; Pacheco-Blanco ve Bastante-Ceca, 2016: 648). Bu çalışmada devletin rolü “tüketici çevrenin korunmasının devletin görevi olduğuna inanmaktadır” şeklinde tanımlanmıştır.

İletişim etkisi: Yeşil ürünlerin geleneksel veya sosyal medya araçlarıyla tanıtımının yapılması, arkadaşlar ve yakın çevre etkisiyle birlikte ayrıntılı bilgilerin paylaşılmasına olanak sağlanması, duygusal tepkileri güçlendirmesi ve ekolojik bilgilerini geliştirmesi, bu bilgilerin hızlı bir şekilde yayılımı ile tüketiciler arasında ürün imajının tanınmasına ve iletişime yardımcı olmaktadır. İletişim etkisi, çevre koruma konularının yayılmasına, tüketicilerin inançlarını ve bilişsel değerlerini başkalarının görüşlerine göre yeşil ürünler satın almaya doğru değiştirmelerine yardımcı olmak şeklinde tanımlanmaktadır (Lyon ve Montgomery, 2013: 754; Strähle ve Gräff, 2017: 229) Anlamlı bilgilerin iletişim araçlarıyla hızla paylaşılmasının yanı sıra başkalarının görüşlerinin çevreyi koruma ile ilgili konuların yayılmasına yardımcı olması satın alma kararlarında etkili bir unsur olabilmektedir (Lim vd., 2019: 1; Kanchanapibul vd., 2014: 532). Bunun nedeni, bireylerin genellikle bakış açıları, düşünceleri ve değerlerini etkileşimde buldukları insanlarla paylaşmasıdır. Başka bir deyişle bireylerin kendileri için önemli olan kişilerin görüşlerinin, ürün satın alma kararlarında belirli bir etkiye sahip olduğu ifade edilmektedir (Kumar ve Ghodeswar, 2015). Bu çalışmada iletişimin etkisi; pazarlama iletişimi ve sosyal etkinin bir bütünü olarak değerlendirilmiştir. Çevresel bağlamdaki bu içsel (bilişsel ve duygusal) ve dışsal (pazarlama ve sosyal) uyaranları göz önünde bulundurularak (Lin ve Lu, 2011: 1152), çalışmada yeşil dışsal motivasyon kapsamında devletin rolü ve iletişim etkisi incelenmektedir.

1.3. Çevresel Tutum

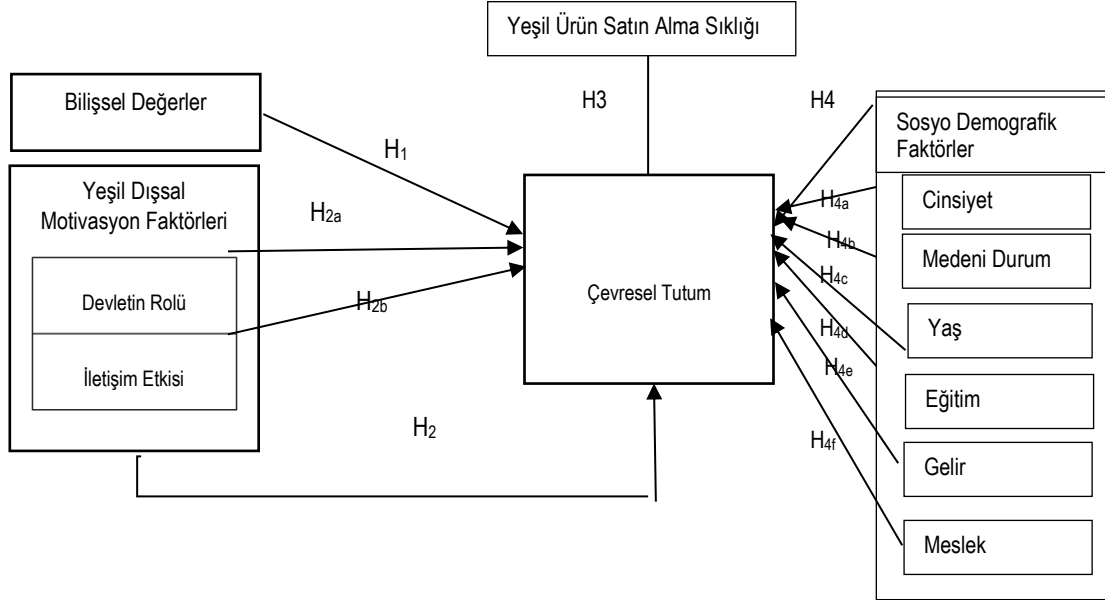
Tutum, seçim davranış modelinde duygusal alana aittir ve tüketicilerin gerekli bilgileri topladıktan sonra tüm seçenekleri değerlendirdiğini gösterir. Geleneksel olarak tutumların bilişsel, duygusal ve davranışsal unsurları bulunmaktadır (Chen vd., 2018: 854; Lin ve Huang, 2012: 12). Diğer bir ifadeyle insanların çevreyi koruması sonucunda daha fazla veya daha az takdir edildiğinde bir tutum belirgin hale gelir. Bu durum üç biçimde gerçekleşebilir: (i) bilişsel-bir kişi sözlü olarak çevreci olduğunu kabul ettiğinde veya çevre yanlısı davranışları veya politikaları onayladığında; (ii) duygusal-bir petrol sızıntısının kurbanlarını duyduğunda bir kişinin yüzü üzüntüyle asıldığında; (iii) davranışsal-bir kişi çevre dostu faaliyetlerde bulunduğu veya geçmiş çevre dostu faaliyetler bildirdiğinde (Kaiser vd., 2018: 141). De Medeiros ve Ribeiro (2017) çevresel tutumu “çevresel faaliyetler ve konularla ilgili bireysel inanç, duygusal ve davranışsal niyet” olarak tanımlamışlardır. Fakat Gifford ve Sussman (2012) çevresel tutumların, “koruma ve kullanma boyutları ile daha iyi tanımlanabileceğini” belirtmişlerdir. Milfont ve Duckitt (2006) ise bu boyutları şöyle açıklamışlardır: Koruma boyutu, doğayı ve doğal türlerin çeşitliliğini orijinal doğal durumunda korumaya ve onu insanların kullanımından ve değiştirmesinden korumaya öncelik verirken; kullanım boyutu ise doğa ile ilgili tüm alanların insanların amaçları için kullanılmasını ve değiştirilmesinin doğru, uygun ve gerekli olduğu inancını ifade etmektedir. Çevre psikolojisinde çok önemli bir yapı olan

çevresel tutumlar, doğal çevreyi bir dereceye kadar iyilik veya hoşnutsuzluk ile değerlendiren ifade eden psikolojik bir eğilimdir (Milfont ve Duckitt, 2006: 36).

Grob (1995: 218), çevresel tutum ve davranışı etkileyen en önemli unsurun, bireylerin çevre sorunları hakkında yeni şekillerde düşünmeye hazır olmaları (açık fikirli düşünme) olduğunu belirtmiştir. Bunu çevre sorunlarının tanınması, çevresel bozulmaya karşı duyuşsal tepkiler, postmaterialistik değer yönelimi, gündelik gerçek-ideal tutarsızlıklardan rahatsız olma hissi ve çevre sorunlarına teknolojik ve bilimsel çözümlere olan inanç eksikliği izlediğini de ifade etmiştir. Bu nedenlerle çevresel tutumun doğası gereği ekolojik, özgecil/kolektivist, egoist/bireyci veya dini/ideolojik olabileceği ifade edilebilir. Schultz ve diğerleri (2004) çevresel tutumları, bir kişinin çevreyle ilgili faaliyetler veya konularla ilgili sahip olduğu inançlar, duygulanımlar ve davranışsal niyetlerin toplamı olarak tanımlamışlardır. Literatürden hareketle bu çalışmada çevresel tutum, "tüketicilerin çevre korumaya yönelik değerlendirmeleri" olarak görülmüştür.

2. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın amacı doğrultusunda geliştirilen araştırma modeli ve hipotezleri Şekil 1'de gösterilmektedir. Araştırmanın modeli; Chen ve diğerleri (2016), Chen ve diğerleri (2018), Cheung ve To (2019), Chu (2018), Connell (2011), Gifford ve Sussman (2012), Grunert ve Juhl (1995), Grob (1995), Kinsey ve Wheatley, 1984, Langenbach ve diğerleri (2020), Li ve diğerleri (2020), Schultz ve Zelezny (2003), Stern ve diğerleri (1999), Ramayah ve diğerleri (2010) ve Ogunbode (2013) çalışmaları temel alınarak oluşturulmuştur.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Davranış ve olayların seçimine veya değerlendirilmesine rehberlik eden değerler, kavramsal olarak kültürler arası sosyal bilim araştırmalarında ve aynı zamanda tüketici davranışı ve pazarlama alanında da ilgi görmüştür. Claeys ve diğerleri (1995), Gutman (1982), Kahle (1983), Homer ve Kahle (1988), McCarty ve Shrum (1994) ile Schwartz ve Bilsky (1987) çalışmalarında değerlerin, bireylerin tutumları ve davranışlarını nasıl etkilediği, mal veya hizmetlerin seçimlerinin karmaşıklığını azaltmak için tüketicilerin gruplandırma yapmasını sağladığı, ürünün algılanan faydasının kişisel değerlerle olan bağlantı derecesinin ürüne verilen önemi etkilediği ve tüketicilerin arzu ettikleri sonuca ulaşmayı sağlayacak ürünler satın aldıkları belirtilmişlerdir. Pazarlama alanında çevresel tutum ve değerler üzerine yapılan çalışmalarda (Gifford ve Sussman, 2012; Kinsey ve Wheatley, 1984; Langenbach vd., 2020) önemli bir unsur olarak bilişsel unsurların çevre yanlısı tutumları etkilediği ifade edilmektedir. Grob (1995), Grunert ve Juhl (1995), Schultz ve Zelezny (2003) ve Stern ve diğerleri (1999) çalışmalarında, değerlerin tutumları etkilediği ve tutumların da aracılık ettiği davranışları etkilediğini ifade etmişlerdir. Bilişsel alana ait değerler, çevresel tutumlarla olumlu bir şekilde ilişkilendirilmiş ve H₁ araştırma hipotezi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

H₁: Bilişsel değerler, çevresel tutum üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

Bireyler çevresel davranışları değerlendirirken hem kendini hem de diğer insanları (sağlık tehditleri) ve doğayı (atmosfere verilen zarar) dikkate almak için ahlaki bir zorunluluk hissedebilirler. Bu, bireyin çevresel sorunlar ve bunların olumsuz sonuçları hakkında bir farkındalığı olduğunda ve çevresel koşulların bireyin değer verdiği şeyler için bir tehdit oluşturduğuna inandığında gerçekleşmektedir (Corbett, 2005: 371). Bu noktada çevresel kaygıya sahip bireylerin daha çevreci davranışlar sergilediği vurgulanmaktadır ve yeşil dışsal motivasyon unsurları; ödül, takdir veya onay gibi dışsal faydalar nedeniyle çevre dostu bir şekilde davranmaya yönlendirdiği (Huang vd., 2016), israfı azaltmak, verimliliği artırmak ve çevreyi korumak için çevre yanlısı bir eylem yapma (Li vd., 2020) olarak ifade edilmektedir. Pelletier ve diğerleri (1998), insanların çevresel tutum ve davranışlarının büyük ölçüde kendi kendilerine belirlenmemiş motivasyon faktörleri (yeşil dışsal motivasyonlar) tarafından motive edildiğini belirtmiştir. Chen ve diğerleri (2016) araştırmalarında yeşil dışsal motivasyonun tutumlar üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu kapsamda H₂ araştırma hipotezi aşağıdaki gibidir.

H₂: Yeşil dışsal motivasyon unsurları, çevresel tutum üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

Devletin, "daha az ekonomik kalkınmaya yol açsa bile nüfus artışı üzerindeki kısıtlamaları, yaşam standartlarını düşürseler bile daha katı kirlilik karşıtı yasalar çıkarması, zarar etme pahasına bile çevre korumaya yönelik faaliyetleri, iş kaybı pahasına bile kaynak şirketlerinin vahşi arazilere erişimini kısıtlamak ve çevresel düzenlemeleri hiçe sayan işletmeleri kapatmak gibi uygulamaları" bireylerin çevre yanlısı tutum ve davranışlara yönelmesine neden olabilmektedir (Blake, 2001: 718). Devlet politikalarının çevresel tutumun anahtar belirleyicilerinden biri olduğu, çevre ile ilgili yasal düzenlemelerin tüketicinin çevresel tutumlarını etkilediği ve hükümetin çevrenin korunmasındaki rolünün tüketicinin yeşil veya diğer spesifik ürünlere yönelik tutumunu olumlu etkilediği vurgulanmaktadır. Connell (2011) devlet tarafından düzenlenen çevre mevzuatının tüketicilerin çevresel tutumlarını etkilediğini ve Chen ve diğerleri (2018) dışsal motivasyon unsurlarından biri olarak hükümetin çevre ile ilgili konulardaki rolünün çevresel tutum üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu tespit etmişler ve H_{2a} araştırma hipotezi aşağıda verilmiştir.

H_{2a}: Devletin rolü, çevresel tutum üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

Tüketicilerde çevreye duyarlı tutumlar geliştirilmesinde çeşitli deneyimlerin, medyanın, programların ve referans gruplarının etkili olduğu belirtilmiştir (Le Hebel vd., 2014: 331). Holbert ve diğerleri (2003) belirli medya içeriğinin (örneğin, TV reklamları) tüketiciler arasındaki çevresel tutumları olumlu yönde etkilediğini, Kim (2011) iletişim kampanyaları yoluyla tüketicilerin çevre ile ilgili endişelerini artırmak ve onları bu konuda bilinçlendirmek yoluyla çevreye yönelik olumlu tutumların geliştirilebileceğini ifade etmişlerdir. Huang ve diğerleri (2014) yüksek düzeyde çevre bilgisine sahip tüketicilerin, çok daha iyi bir çevre yanlısı tutuma ve tüketim için yeşil ürünleri satın alma konusunda daha güçlü bir niyete sahip olduklarını tespit etmişlerdir. Benzer şekilde Wray ve diğerleri (2005) ve Polonsky ve diğerleri (2012) pazarlama iletişiminin tüketicilerin çevresel tutum ve davranışlarını olumlu etkilediğini belirtmişlerdir. Ayrıca Lin ve Huang (2012) ile Paladino ve Ng (2013) tüketicilerin ürünleri veya yeşil ürünleri satın alma niyetinin arkadaşların görüşlerinden, sosyal etkilerden ve sosyal bilişsel değerlerden etkilendiğini öne sürmüşler ve H_{2b} araştırma hipotezi aşağıda yer almaktadır.

H_{2b}: İletişimin, çevresel tutum üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

Hoyer 1984'e göre, satın alma sıklığı ve ürünün önemi, tüketicinin karar vermesi söz konusu olduğunda temel boyutlardır. Daha seyrek satın alma kararları, tüketicilerin seçim sırasında karar kriterlerini yeniden gözden geçirmelerine neden olabilir. Singh ve diğerleri (2014) yeşil ürünlere yönelik olarak tüketicilerin, satın almaları tekrarlamak için ürünlerin nihai değerine güçlü bir vurgu yaptığını ve nemnuniyetin tutum ve satın alma kararı üzerinde etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Bu doğrultuda Cheung ve To (2019), yeşil ürün satın alma davranışı için yeşil ürün satın alma miktarını ve sıklığını araştırdıkları çalışmada ölçmüşler, tüketicilerin çevre sorunlarına yönelik tutumlarının yeşil ürün satın alma sıklığını etkilediğini tespit etmişlerdir. Dumortier ve diğerleri (2017) organik tarım uygulamaları hakkındaki bilginin ve tutumların farklı boyutlarının satın alma sıklığı kararını etkilediğini rapor etmişlerdir. Bu çerçevede H₃ araştırma hipotezi aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.

H₃: Çevresel tutum, yeşil ürün satın alma sıklığına göre farklılık göstermektedir.

Güncel olaylara bağlı olarak değişkenlik gösteren çevre yanlısı tutumlar ayrıca yaşa, cinsiyete, sosyo-ekonomik duruma, ulusa, kentsel-kırsal yerleşime, din, politika, değerler, kişilik, deneyim, eğitim ve çevre bilgisine göre de değişkenlik göstermektedir (Gifford ve Sussman, 2012: 67-69). Çevresel tutumlardaki farklılıklar, literatürde sıklıkla tanımlanmıştır. Örneğin Ramayah ve diğerleri (2010), kadınların genellikle daha yüksek çevresel değerlere sahip oldukları ve erkeklere göre daha çevreci davranış sergiledikleri ifade etmişlerdir., Ancak Boeve-de Pauw ve Van Petegem (2011) çevre bilgisi, çevresel tutumlar ve çevresel etki üzerine yapmış oldukları çalışmada erkeklerin kadınlara göre daha yüksek çevreci tutum sergiledikleri sonucuna ulaşmışlardır. Lyons ve Breakwell (1994) ise, çevresel endişeleri tahmin etmede cinsiyetin önemli bir rolü olmadığını rapor etmişlerdir. Çevresel tutumlarda cinsiyet farklılıklarının örüntü yapısı karmaşık görünmektedir (Schumm ve Bogner, 2016: 2). Bu nedenle, bu iki konunun daha fazla çözüme çabasına ihtiyacı olabilir. Çevresel tutumun

diğer sosyo ekonomik faktörlere (yaş, eğitim düzeyi, gelir vb.) göre farklılık durumları araştırmacılar (McMillan vd., 1997; Ogunbode, 2013; Ogunbode ve Arnold, 2012) tarafından incelenmiştir. Sonuç olarak, çalışmada çevresel tutumun, sosyo demografik özelliklere göre farklılaşıp farklılaşmadığı sorusunun cevabı araştırılmak istenilmiştir. Bu doğrultuda H₄ araştırma hipotezi sorusu aşağıdaki gibidir.

H₄: Çevresel tutum sosyo-demografik özelliklere göre farklılık göstermektedir.

H_{4a}: Çevresel tutum, cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{4b}: Çevresel tutum, medeni duruma göre farklılık göstermektedir

H_{4c}: Çevresel tutum, yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{4d}: Çevresel tutum, eğitim düzeyine göre farklılık göstermektedir.

H_{4e}: Çevresel tutum, gelire göre farklılık göstermektedir.

H_{4f}: Çevresel tutum, mesleklere göre farklılık göstermektedir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmanın temel amacı bilişsel değerler ve yeşil dışsal motivasyon faktörlerinin çevresel tutum üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Ayrıca, çevresel tutumunun sosyo-demografik özelliklere göre ve yeşil ürün satın alma sıklığına göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği de incelenmek istenmiştir. Araştırmalar (Jolly, 1991; Wandel ve Bugge, 1997), yüksek eğitilmiş kişilerin yeşil ürünler için daha yüksek bir fiyat ödemeye daha istekli olduklarını ve bu ürünleri satın alma olasılıklarının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu nedenle araştırmanın evreni, yeşil ürünlerle daha fazla ilgilenmesi muhtemel olan yüksek eğitilmiş (en az ön lisans mezunu) kişilerden oluşmaktadır. Roscoe (1975)'nin örneklem büyüklüğünü belirlemeye yönelik yönergeleri, araştırma alanında ortak bir seçim olduğu, 30'dan büyük ve 500'den küçük bir örneklem büyüklüğünün çoğu davranışsal çalışma için uygun olduğu ve çok değişkenli veri analizi için örneklem büyüklüğünün değişken sayısından 10 kat fazla olması gerektiği belirtilmiştir (Kripanont, 2007: 133; Memon vd., 2020: 6). Bu kapsamda örneklem büyüklüğünü belirlemek için Roscoe'nun yönergelerini son yıllarda kullanan çok fazla çalışma (Lin ve Chen, 2006; Sasmita ve Suki, 2015; Suki ve Suki, 2017; Seman vd., 2019; Sultana, 2020) mevcuttur. Bu araştırma kapsamında 2021 yılı Mart ayı içerisinde kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak çevrimiçi anket tekniği ile 289 veri toplanmıştır.

Araştırma için oluşturulan anket formu bilişsel değerler, yeşil dışsal motivasyon, çevresel tutum ölçekleri ve katılımcıların sosyo demografik özelliklerini ile yeşil ürün satın alma sıklıklarının belirlemeye yönelik sorular olmak üzere beş kısımdan oluşmaktadır. Anket formunun başlangıcında katılımcılara yeşil ürünün ne olduğu hakkında açıklayıcı bilgi verilmiştir.

Çalışmada, 7 ifade bilişsel değerler (kolektivizm ve bireycilik), 5 ifade yeşil dışsal motivasyon ve 5 ifadeden oluşan çevresel tutum boyutları için Chen ve diğerleri (2018)'nin çalışmasında kullandığı ölçek ifadeleri ve Chu (2018)'in çalışmasında pazarlama iletişimlerinde yer alan 4 ifade ve Chen ve diğerleri (2018)'in medya baskısı boyutunda yer alan 3 ifade birleştirilmiş toplamda 7 ifade için iletişim etkisi olarak isimlendirilmiş ve bu araştırmacılar tarafından uygulanan ölçekler kullanılmıştır. Bilişsel değerler, yeşil dışsal motivasyon faktörleri ve çevresel tutum değişkenlerinin 24 ifadesinde beşli ölçek (1: Kesinlikle Katılmıyorum, ... 5: Kesinlikle Katılıyorum) kullanılmıştır. Yeşil ürün satın alma sıklığı ile çevresel tutum arasındaki ilişkiyi tespit edebilmek için literatürde yer alan benzer çalışmalarda (Magnusson vd., 2001; Schlegelmilch vd., 1996) olduğu gibi katılımcılara 1= Hiçbir zaman ..... 5= Her zaman aralığında cevaplarının yer aldığı 5 puanlık bir satın alma sıklığı ölçeğinde yer alan bir soru da sorulmuştur. Verilerin analizinde SPSS 25 programı kullanılmıştır. Ölçekler toplamda 24 ifadeden oluşmaktadır (EK 1). Bilişsel değerler, yeşil dışsal motivasyon ve çevresel tutum ölçeklerinin geçerliliği için faktör analizi yapılmıştır. Ölçeklerin güvenilirliği için Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayılarına, örneklem büyüklüğünün yeterliliği için ise KMO değerlerine bakılmıştır. Çalışmada ilişki (korelasyon ve regresyon) ve fark (bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizleri) testleri de kullanılmıştır. Ayrıca araştırmanın yapılması için ilgili üniversiteden gerekli etik kurul izni alınmıştır.

4. Analiz ve Bulgular

4.1. Tanımlayıcı İstatistik Bilgiler

Katılımcıların demografik özelliklerine ve yeşil ürün satın alma sıklıklarına ilişkin bilgileri Tablo 1 ve Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değ.	Gruplar	f	%	Değ.	Gruplar	f	%
Cinsiyet	Kadın	177	61,2	Med. Dur.	Evli	161	55,7
	Erkek	192	38,8		Bekar	128	44,3
	Toplam	289	100		Toplam	289	100
Yaş	18-25	116	40,1	Eğitim	Ön Lisans	31	10,7
	26-33	64	22,1		Lisans	159	55
	34-41	58	20,1		Lisansüstü	99	34,3
	42 yaş ve üzeri	51	17,7		Toplam	289	100
	Toplam	289	100				
Gelir	2500 TL ve altı	98	33,9	Meslek	Kamu Sektörü Çalışanı	107	37
	2501-5500 TL	66	22,8		Ev Hanımı	37	12,8
	5501-8500 TL	56	19,4		Öğrenci	91	31,5
	8501 TL ve üzeri	69	23,9		Diğer	54	18,7
	Toplam	289	100		Toplam	289	100
Yeşil Ürün Satın Alma Sıklığı	Sıklık Dereceleri	f	%				
	Hiçbir zaman	32	11,1				
	Nadiren	91	31,5				
	Bazen	118	40,8				
	Sık sık	38	13,1				
	Her zaman	10	3,5				
	Toplam	289	100				

Tablo 1'e göre araştırmaya katılanların %61,2'si kadınlardan, %38,8'i erkeklerden oluşurken %55,7'si evlilerden ve %44,3'ü bekarlardan oluşmaktadır. Katılımcıların yaş dağılımına bakıldığında %40,1'i 18-25, %22,1'i 26-33, %20,1'i 34-42 yaş aralığındadır. Eğitim düzeyi dağılımına bakıldığında; %55'i lisans, %34,3'ü lisansüstü ve %10,7'si ön lisans mezunudur. Katılımcıların %37'si kamu sektörü çalışanı, %31,5'i öğrenci, %12,8'i ev hanımı, %18,7'i diğer (özel sektör çalışanı, esnaf, emekli, işsiz vd.) meslek gruplarında yer almaktadır. Son olarak katılımcıların %33,9'u 2500 TL ve altı, %23,9'u 8501 TL ve üzeri, %22,8'i 2501-5500 TL, %19,4'ü 5501-8500 TL gelire sahiptir.

Araştırmaya katılanların yeşil ürün satın alma sıklıklarına bakıldığında; katılımcıların %40,8'i bazen, %31,5'i nadiren, %13,1'i sık sık, %11,1'i hiçbir zaman ve %3,5'i her zaman yeşil ürün satın aldıklarını ifade etmişlerdir.

4.2. Normallik Testi Sonuçları

Çalışmada kullanılacak analiz tekniklerini belirlemek amacıyla verilerin normal dağılım gösterip göstermediği sınanmıştır. Normallik testi sonuçları Tablo 2'de verilmiştir

Tablo 2: Faktörlere İlişkin Normallik Testi Sonuçları

Faktörler	N	Ort.	ss.	Çarpıklık	Basıklık	Min	Maks
Bilişsel Değer	289	3,79	1,04	-1,390	1,447	1,00	5,00
Devletin Rolü	289	4,13	1,15	-1,719	2,015	1,00	5,00
İletişim Etkisi	289	3,00	1,04	,019	-,549	1,00	5,00
Çevresel Tutum	289	4,11	1,17	-1,623	1,617	1,00	5,00

Normallik testi sonucunda faktörlerin çarpıklık ve basıklık katsayıları -3 ile +3 arasında olduğu için verilerin normal dağılım göstermektedir (Eroğlu, 2014: 209). Bu nedenle verilerin analizinde parametrik analizler kullanılmıştır.

4.3. Açıklayıcı Faktör Analizi

Verilerin faktör analizine uygunluğunu test etmek amacıyla Kaiser-Meyer-Olkin katsayısı ve Barlett küresellik testi yapılmıştır. Bunun için KMO değerinin 0,60'tan büyük çıkması beklenmektedir (Büyüköztürk, 2012: 126). Kaiser (1974)'e göre KMO indeks aralığı; <0,50 ise kabul edilemez, 0,50-0,60 arasında ise kötü, 0,60-0,70 aralığında ise zayıf-vasat, 0,70-0,80 aralığında ise orta, 0,80-0,90 aralığında ise iyi, >0,90 ise mükemmel çıkarımı yapılmaktadır (Karaman, 2015: 32). Faktör yüklerinin alt sınırına karar verirken faktör yük değeri $\pm .50$ ve üzeri olması ve varimax döndürme yöntemi ile faktörlerin belirlenmesine karar verilmiştir (Hair vd., 2010: 105-117). Ayrıca Cronbach alfa katsayısının yorumlanması için farklı sınıflamalar literatürde yer almaktadır. Yaygın kabul edilen yaklaşıma ait sınıflama; "0,9=Mükemmel, 0,7 $\leq$ α <0,9= İyi, 0,6 $\leq$ α <0,7= Kabul edilebilir, 0,5 $\leq$ α <0,6= Zayıf, α <0,5= Kabul edilemez" (George ve Mallery, 2003) şeklindedir.

Araştırma kapsamında kullanılan "Bilişsel Değerler", "Yeşil Dışsal Motivasyon" ve "Çevresel Tutum" ölçeklerine ilişkin açıklayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 3, 4 ve 5' te gösterilmiştir.

Tablo 3: Bilişsel Değerler Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi

Bilişsel Değerler Ölçeği	Faktör Yükleri	Öz Değer	Varyans(%)
1. Bilişsel Değerler		5,380	76,857
BD5	,918		
BD4	,908		
BD6	,885		
BD1	,884		
BD7	,879		
BD3	,837		
BD2	,822		
KMO: ,913	Bartlett Test: 1998,887	p: ,000	Cronbach Alfa: ,950

Bilişsel değer ölçek ifadelerinin daha az sayıda boyuta indirgemek amacıyla açıklayıcı faktör analizi yapılmış ve analiz sonucunda tek boyut elde edilmiştir. Faktör yükleri 0,822 ile 0,918 arasında dağılım göstermiştir. Bu boyutun toplam varyansı açıklama oranı %76,857 olarak bulunmuştur. KMO değeri ise 0,913 olarak bulunmuş ve bu oran örneklem büyüklüğünün faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir. Ayrıca ölçeğin tamamının Cronbach Alfa değeri 0,950'tir (Tablo 3).

Tablo 4: Yeşil Dışsal Motivasyon Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi

Yeşil Dışsal Motivasyon Ölçeği	Faktör Yükleri	Öz Değer	Varyans (%)	Cronbach Alfa
1. Devletin Rolü		5,645	50,420	,978
DR1	,941			
DR2	,940			
DR4	,937			
DR3	,934			
DR5	,898			
2. İletişim Etkisi		1,788	32,165	,858
İE1	,879			
İE4	,831			
İE7	,785			
İE2	,741			
KMO: ,914	Bartlett Test: 2868,130	p: ,000	Toplam Varyans: 82,585	Toplam Cronbach Alfa: ,920

Yeşil dışsal motivasyon ölçeğine yönelik yapılan açıklayıcı faktör analizi sonucuna göre; devletin rolü ve iletişim etkisi olmak üzere iki boyut elde edilmiştir. İletişim etkisi boyutunda 3 ifade (İE3, İE5 ve İE6) faktör yapısını bozduğu için çıkarılmış ve bu faktör 4 ifadeden oluşmuştur. Devletin rolüne ilişkin faktör yükleri 0,898 ile 0,941 aralığında dağılım gösterirken iletişim etkisine ilişkin faktör yükleri 0,741 ile 0,879 aralığında dağılım göstermiştir. Boyutların toplam varyansı açıklama oranı %82,585 ve KMO değeri 0,914'tir. Aynı zamanda ölçek ifadelerinin güvenilirlik katsayısı ise yüksek ve kabul edilebilir olarak tespit edilmiştir (Cronbach Alfa:0,920) (Tablo 4).

Tablo 5: Çevresel Tutum Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi

Çevresel Tutum Ölçeği	Faktör Yükleri	Öz değer	Varyans(%)
1. Çevresel Tutum		4,669	93,389
CT4	,979		
CT5	,970		
CT2	,969		
CT3	,968		
CT1	,946		
KMO: ,901	Bartlett Test: 2539,907	p: ,000	Cronbach Alfa: ,982

Tablo 6'ya göre; çevresel tutum ölçeği tek boyuttan oluşmaktadır. Elde edilen boyutun toplam varyansı açıklama oranı 93,389 ve KMO değeri 0,901'tir. Çevresel tutuma ilişkin faktör yükleri 0,946 ile 0,979 aralığında dağılım göstermiştir. Ayrıca ölçeğin Cronbach Alfa değeri de 0,982 olduğu tespit edilmiştir (Tablo 5).

4.4. Korelasyon ve Regresyon Analizi Sonuçları

Bilişsel değer ve yeşil dışsal motivasyon (devletin rolü ve iletişim etkisi) ile çevresel tutum arasındaki ilişkinin yönünü ve gücünü tespit etmek amacıyla yapılan korelasyon analizi sonuçları Tablo 6'daki gibidir.

Tablo 6: Korelasyon Analizi Sonuçları

	Bilişsel Değer	Devletin Rolü	İletişim Etkisi	Çevresel Tutum
Bilişsel Değer	1			
Devletin Rolü	,850**	1		
İletişim Etkisi	,583**	,479**	1	
Çevresel Tutum	,844**	,916**	,474**	1

Korelasyon analizi sonucunda korelasyon katsayısının büyüklük bakımından yorumlanmasında en yaygın kabul gören aralıklar şu şekilde belirtilmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2018: 262): Korelasyon katsayısının mutlak değeri 0,70- 1,00 arasında ise yüksek ilişkiyi, 0,30-0,70 arasında ise orta düzey ilişkiyi, 0,00- 0,30 arasında ise düşük ilişkiyi göstermektedir. Yapılan korelasyon analizi sonucunda, çevresel tutum ile bilişsel değer ve devletin rolü arasında pozitif ve yüksek düzeyde bir ilişki, çevresel tutum ile iletişim etkisi arasında ise pozitif ve orta düzeyde bir ilişki tespit edilmiştir (Tablo 6).

Korelasyon analizi yapıldıktan sonra bilişsel değer çevresel tutum üzerindeki etkisini tespit etmek için basit doğrusal regresyon ve dışsal motivasyon faktörlerinin çevresel tutum üzerindeki etkisini tespit etmek için ise çoklu doğrusal regresyon analizi yapılmıştır.

Tablo 7: Bilişsel Değerlerin Çevresel Tutum Üzerindeki Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	t	p	Doğrusallık İstatistikleri	
					Tolerans Değeri	VIF Değeri
Çevresel Tutum	Sabit	,509	3,639	,000		
	Bilişsel Değer	,950	26,703	,000	1,000	1,000
R ² : ,713		Düzeltilmiş R ² : ,712	F= 713,039	p=0,000	Durbin-Watson=1,925	

Bilişsel değer çevresel tutum üzerindeki etkisini test etmek için yapılan analize göre; bilişsel değer çevresel tutum üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu (p=0.00<0.05) sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifade ile "H₁: Bilişsel değerlerin çevresel tutum üzerinde pozitif bir etkisi vardır" hipotezi kabul edilmiştir. Aynı zamanda çevresel tutum değişkenindeki değişimlerin %71,3'ü bilişsel değerler değişkeni tarafından açıklanmaktadır (Tablo 7).

Tablo 8: Yeşil Dışsal Motivasyon Faktörlerinin Çevresel Tutum Üzerindeki Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	t	p	Doğrusallık İstatistikleri	
					Tolerans Değeri	VIF Değeri
Çevresel Tutum	Sabit	,188	1,721	,086		
	Devletin Rolü	,912	33,346	,000	,771	1,298
	İletişim Etkisi	,052	1,719	,087	,771	1,298
R ² : ,841		Düzeltilmiş R ² : ,840	F: 759,019	p: ,000	Durbin Watson: 2,067	

Çoklu regresyon analizi yapmak için öncelikle çoklu bağıntı sorununun olup olmadığını tespit etmek gereklidir. Bu nedenle Tolerans değerinin 0,1'in üzerinde, VIF değerlerinin 10'un altında (Hair vd., 2010) ve değişkenler arası otokorelasyon sorunu olmaması için ise Durbin Watson değerlerinin 1,5-2,5 arasında olması gerekmektedir (Karagöz, 2019). Tablo 8'e göre; değişkenlerin tolerans değerlerinin 0,1'in üzerinde, VIF değerlerinin 10'un altında olduğu bulunmuş ve çoklu bağıntı problemi olmadığı tespit edilmiştir. Durbin-Watson değeri ise 2,067 olarak tespit edilmiş ve otokorelasyon sorunu olmadığı görülmüştür.

Yeşil dışsal motivasyon faktörlerinin çevresel tutum üzerindeki etkisini test etmek için yapılan analize göre; yeşil dışsal motivasyonun çevresel tutumu açıklama oranı %84'tür. Devletin rolü değişkenindeki 1 standart sapmalı değişim çevresel tutum üzerinde %91,2'lik bir değişime neden olmaktadır (H_{2a} kabul). İletişim etkisinin ise çevresel tutum üzerinde bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir (H_{2b} ret). Bu kapsamda H₂ hipotezi devletin rolü boyutu bakımından kabul edilmiştir.

4.5. Bağımsız Örneklem T Testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Çevresel tutumunun sosyo-demografik özelliklere ve yeşil ürün satın alma sıklığına göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 9'daki gibidir.

Tablo 9: Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre Bağımsız Örneklem T Testi Sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	Ort.	Standart Sapma	t	p	Farklılık
Cinsiyet	Kadın (A)	177	4,24	1,09	2,278	,024	A>B
	Erkek (B)	112	3,91	1,27			
Medeni Durum	Evli	161	4,11	1,21	,009	,489	-
	Bekar	128	4,11	1,13			

Çevresel tutumun cinsiyet ve medeni duruma göre farklılık gösterip göstermediğini test etmek için yapılan bağımsız örneklem t testi sonucuna göre; çevresel tutum cinsiyete göre farklılık göstermiş, medeni duruma göre farklılık göstermemiştir (Tablo 9). Dolayısıyla H_{4a} hipotezi kabul edilirken, H_{4b} hipotezi reddedilmiştir. Cinsiyet bakımından farklılıkların hangi gruplardan kaynaklandığına bakıldığında ise; kadınların erkeklere göre daha çok çevre yanlısı tutum sergiledikleri söylenebilir.

Tablo 10: Sosyo Demografik Değişkenlere ve Yeşil Ürün Satın Alma Sıklığına İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	Ort.	Standart Sapma	F	p	Farklılık
Yaş	18-25	116	4,23	1,12	1,339	,262	-
	26-33	64	4,16	1,07			
	34-41	58	4,05	1,27			
	42 yaş ve üzeri	51	3,85	1,28			
Eğitim	Ön lisans (A)	31	3,94	1,26	4,020	,019	C>B
	Lisans (B)	159	3,98	1,26			
	Lisansüstü (C)	99	4,38	,94			
Gelir	2500 TL ve altı	98	4,31	1,05	1,807	,146	-
	2501-5500 TL	66	3,96	1,11			
	5501-8500 TL	56	4,14	1,02			
	8501 TL ve üzeri	69	3,94	1,46			
Meslek	Kamu Sektörü Çalışanı (A)	107	4,05	1,18	3,633	,013	C>D
	Ev Hanımı (B)	37	4,31	,93			
	Öğrenci (C)	91	4,33	1,01			
	Diğer (D)	54	3,71	1,45			
Yeşil Ürün Satın Alma Sıklığı	Hiçbir zaman	32	3,62	1,65	1,559	,185	-
	Nadiren	91	4,19	1,14			
	Bazen	118	4,16	,99			
	Sık sık	38	4,16	1,20			
	Her zaman	10	4,14	1,35			

Çevresel tutumun yaş, eğitim düzeyi, gelir durumu, meslek ve yeşil ürün satın alma sıklıklarına göre farklılaşım farklılaşmadığını test etmek için yapılan tek yönlü anova analizi sonucuna göre; yaş, gelir durumu ve yeşil ürün satın alma sıklığına göre farklılık tespit edilemezken (H_3 , H_{4c} ve H_{4e} ret), eğitim düzeyi ve mesleklere göre farklılık tespit edilmiştir (H_{4d} ve H_{4f} kabul). Eğitim düzeyine göre farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını tespit etmek için çoklu karşılaştırma testleri kullanılmış ve grupların varyansları homojen ise LSD testi, varyansları homojen değilse Tamhane's T2 çoklu karşılaştırma testleri kullanılmıştır. Levene Homojenlik Testine göre çevresel tutumun varyansları homojen olmadığından ($p<0,05$) Tamhanes'T2 testi yapılmıştır ve lisansüstü öğrencilerinin lisans öğrencilerine göre daha fazla düzeyde çevre ile ilgili konulara önem veren bireyler olduğu tespit edilmiştir. Mesleklere göre farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını tespit etmek için öncelikle grupların varyanslarına bakılmış ve değişkenlerinin varyansları homojen olmadığı için ($p<0,05$) Tamhanes'T2 testi kullanılmıştır. Test sonucuna göre; öğrencilerin diğer (özel sektör çalışanı, esnaf, emekli, işsiz vd.) meslek gruplarında yer alan kişilere göre çevresel tutuma daha fazla önem verdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Çevreye yönelik ürünleri ve ekolojik davranışların önemini incelerken kullanılan bilişsel değerler (bireyci/egoist, kolektivist/özgecil değerler), iletişim, devletin yasal düzenlemeleri, ödül, takdir, onay gibi faydalar sağlayan dışsal motivasyon araçları insanların çevresel tutumlarını etkilemede önemli unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle bu araştırma bilişsel değerler ve yeşil dışsal motivasyonun çevresel tutuma etkisini incelemek amacıyla yapılmıştır.

Araştırmanın sonucunda, bilişsel değer ve devletin rolü ile çevresel tutum arasında pozitif ve yüksek bir ilişki, iletişim etkisi ile çevresel tutum arasında pozitif ve orta düzeyde bir ilişki tespit edilmiştir. Sonrasında, bilişsel değer ve yeşil dışsal

motivasyon boyutlarından devletin rolünün çevresel tutum üzerinde etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Nitekim önceki yeşil pazarlama çalışmaları (Chan, 1999; Huang vd., 2014), çevresel bilginin çevresel açıdan olumlu tutum ve davranışların iyi bir yordayıcısı olduğu, yüksek düzeyde çevre bilgisine sahip tüketicilerin, çok daha iyi bir çevre yanlısı tutuma ve tüketim için yeşil ürünleri satın alma konusunda daha güçlü bir niyete sahip olduklarını göstermektedir.

Çevresel tutumun, yeşil ürün satın alma sıklığına ve sosyo demografik özelliklere göre farklılık gösterdiğine ilişkin hipotezleri test etmek için yapılan analizlere göre; çevresel tutumun yeşil ürün sıklığına ve sosyo demografik faktörlerden cinsiyet, eğitim ve mesleklere göre farklılık gösterdiği, medeni durum, yaş ve gelire göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre çevresel tutum, yeşil ürün satın alma sıklığına göre farklılık göstermemektedir. Magnusson ve diğerleri (2001) tüketicilerin eko etiketli ürünlere karşı olumlu tutumlar sergilediklerini fakat bu durumun satın alma sıklığı ile bir ilişkisi olmadığını saptamışlardır. Medeni durum, yaş ve gelirin çevresel tutumlar üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı görülmektedir. Bu sonuçlar, yaş ve gelirin çevresel tutumları etkilediğine dair önceki bulgularla tutarsızlık göstermesine rağmen diğer başka çalışmaların bulgularıyla tutarlıdır (Kelly vd., 2007; Ogunbode, 2013; Ogunjinmi vd., 2012). Kelly ve diğerleri (2007) yaşın ve gelirin insanların çevreye karşı tutumlarını etkilediğini, Ogunbode (2013) yaşın çevresel tutumlar üzerinde etkili olmadığını, Ogunjinmi ve diğerleri (2012) ise gelir düzeyinin çevresel tutum üzerinde etkili olmadığını ifade etmişlerdir. Diğer taraftan, cinsiyet, eğitim ve mesleğin çevresel tutumlar üzerinde etkisi olduğu görülmektedir. Çalışmada lisansüstü öğrencilerinin lisans öğrencilerine göre daha fazla düzeyde çevre ile ilgili konulara önem veren bireyler olduğu tespit edilmiştir. Çevresel tutumlar üzerine araştırmacılar (Arcury 1990; Inglehart 1995; McMillan vd., 1997) yüksek eğitilmiş katılımcıların her zaman düşük eğitilmiş katılımcılara göre daha çevreci değerlere sahip olduğunu saptamışlardır. Ayrıca mevcut çalışmada kadınların erkeklere göre daha çok çevre yanlısı tutum sergiledikleri görülmüştür. Bu sonuç Ramayah ve diğerleri (2010)'nin çalışmalarıyla paralellik göstermektedir.

Bu bilgiler ışığında, katılımcıların çevreye ilişkin tutumlarının olumlu olmakla birlikte, çevrenin korunmasının hükümetin ve/veya büyük şirketlerin sorumluluğu olduğunu düşündükleri ifade edilebilir. Tüketicilerin, yeşil ürünler satın almak için daha fazla istekli olmalarını sağlamak için ürünün çevreye fayda sağladığına inanmaları gerekmektedir. Bu doğrultuda, devlet düzenlemelerinin yanı sıra devlet kurumları çevre ve tüketim ile ilgili faaliyetler, etkinlikler düzenleyerek veya videolar yayınlarak tüketicilerin çevre koruma bilincini artırabilir. Çevre okuryazarlığı eğitimlerine önem verilerek toplumsal düzeyde çevre bilinci oluşturulması ve bu doğrultuda etkili iletişim kanallarının kullanımı teşvik edilebilir. Toplumun çevreye yönelik genel tutumunun olumsuz olması durumunda, toplumun eğitimine ve/veya ekonomik teşviklerin kullanımına ihtiyaç duyulmaktadır. Toplumda olumlu ve etkili bir çevresel tutum geliştirmek için çevre bilincini artırmaya ve bu doğrultuda stratejiler geliştirmeye ve uygulamaya daha fazla çaba sarf edilmelidir.

Çevresel değerlerden yeşil dışsal motivasyon unsurları ile çevresel tutum arasında pozitif yönde bir ilişki tespit edilmiş olmasına rağmen iletişim boyutundan ziyade devletin rolü etkili olmaktadır. Bu belki de tüketicilerin çevre ile ilgili endişelerinde somut unsurlardan etkilenmesi ile ilgili olabilir veya hedef kitleye yeşil ürün kullanımı ve çevresel etkiler konusunda reklamlarda ve diğer pazarlama iletişimi faaliyetlerinde yeterli ve uygun mesajlar verilmiyor olmasından kaynaklanmış olabilir. Bu doğrultuda pazarlama iletişimcilerine, politika yapıcılara, tüketicilerin yeşil seçimleri ile toplum yaşamının iyileştirilmesi arasındaki bağlantıyı geliştiren iletişim mesajlarını kullanmaları önerilebilir. Çevresel tutumlar çoğu zaman çevresel kaliteyi artıran ya da azaltan davranışları belirlediği için önemlidir. Bu nedenle iletişim planlamacıları, tüketicileri yeşil ürünleri denemeye ikna etmeden önce yaratıcı mesajlarla çevreyle ilgili endişelerini artırmaya odaklanabilirler. Örneğin, çevre sorunlarına kendi odaklı (egoist/bireyci) tüketicilerin katılımını artırmak için iletişim mesajlarında, sağlıklı çevrenin kişisel odaklı hedeflere ulaşılmasıyla olan ilgisi vurgulanabilir. İşletmeler ürünlerinin tüketicilere sağladığı katma değeri vurgulamak (örneğin, enerji tasarrufu, emisyonları azaltmak, yeniden kullanmak ve geri dönüştürmek gibi) için ürün ve çevre bilgilerini web sitelerinde veya mobil yazılımlar aracılığıyla sağlamaya daha fazla özen gösterebilir. Bu, tüketicilerin çevre koruma ve ürün tercihine ilişkin bilişsel değerini artırarak tüketicilerin yeşil ürünler konusundaki anlayışını geliştirebilir ve çevreye zarar vermeyen ürünlerin tercihli değerlendirmelerini sağlayabilir. Tüketicilerin çevre dostu ürünleri satın alma ve kullanma kararları, çevresel bozulmanın tersine çevrilmesine doğrudan katkıda bulunabileceği ve bu nedenle, işletmelerin performanslarını iyileştirmeleri için katkı sağlayabileceği vurgulanmaktadır.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlar mevcut literatüre katkı sağlayacak ve pazarlama yöneticilerinin tüketicilerin yeşil ürün satın alma niyetinde etkili olan faktörleri belirlemelerine yardımcı olabilecektir. Ayrıca insanları çevreci bir şekilde davranmaya yönlendiren faktörlerin belirlenmesi ile işletmelerin çevresel faaliyetlerini koordine eden ve çevreye duyarlı uygulamalarına yardımcı olan iletişimler geliştirmelerine katkıda bulunabileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın mevcut literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülse de araştırmacının bazı kısıtları bulunmaktadır. Araştırmacının birinci ve en önemli kısıtı yalnızca Türkiye'de yaşayan yeşil ürünleri daha fazla satın aldığı düşünülen yüksek eğitilmiş kişilerin temsilini içeren en az ön lisans mezunu kişilerle gerçekleştirilmiş olmasıdır. Bu nedenle, araştırma sonuçlarının Türkiye'ye genellenebilmesi ve ülkeler arası karşılaştırmalar elde edilebilmesi için bundan sonraki yapılacak çalışmaların birçok ülkeyi kapsayacak şekilde daha büyük bir örnekleme yapılmasına bağlı olacaktır. İkinci olarak, önceki

çalışmalarda (Krosnick vd., 2005; Milfont ve Duckitt, 2004, Schultz, 2001; Thompson ve Barton, 1994) olduğu gibi mevcut çalışmada da ankete katılanların beyanları esas alınarak değerlendirmeler yapılmıştır. Diğer bir ifade ile çalışmada çevresel tutumu değerlendirmek için bilişsel değerler, yeşil dışsal motivasyon unsurları ve yeşil ürün satın alma sıklığı arasındaki ilişkilerin test edilmesi için diğer benzer çalışmalarda (Chan, 2001; Chen vd., 2018; Chu, 2018; Grunert ve Juhl, 1995; Laroche vd., 2001; Mccarty ve Shrum, 1994; Magnusson vd., 2001; Schlegelmilch vd., 1996) olduğu gibi katılımcıların kendi ifade ettikleri ölçümlere dayanan dolaylı bir yaklaşım seçilmiştir. İnsanların beyanları, altta yatan "doğru" davranışların bir vekili olarak geniş çapta kabul edilse de birçok durumda, insanların arzu edilen eylemleri fazla bildirme ve istenmeyen eylemleri eksik bildirme eğiliminde oldukları (Gosling vd., 1998: 1340) belirtilmektedir. Bu nedenle diğer çalışmalarda davranışsal ölçümler yapılabilir. Diğer bir ifade ile araştırmacılar, katılımcıların beyanlarının yanısıra, yeşil ürünlerin gerçek satın alımlarını ve bu ürünlerin satın alma sıklıklarını tespit ederek (gözlemlenen davranışlar, kayıtlar, raporlar vb. şeklinde) örnekleme dâhil edebilirler. Dolayısıyla gelecekte yapılacak araştırmalarda doğrudan bir yaklaşım tercih edilmesi önerilebilir. Araştırmanın üçüncü kısıtı, kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak çevrimiçi bir anket platformu aracılığıyla veri toplama gerçekleştirilmiştir. Diğer çalışmalarda farklı örnekleme yöntemleri kullanılabilir. Son olarak, cinsiyet, yaş, gelir, eğitim gibi belirli bağımsız değişkenler ile çevresel tutumlar arasındaki ilişki açısından, bu çalışma sosyo-demografik farklılıklar için alternatif açıklamaları test edememektedir. Diğer çalışmaların sosyal statü, ikametgâh (kentsel ve kırsal), hane halkı büyüklüğü gibi farklı değişkenleri de içermesi önerilebilir. Ayrıca sonraki yapılacak çalışmalarda yeşil dışsal motivasyon, çevresel tutum ile değerlerin öncüllerine odaklanabilir ve kişisel, psikolojik, sosyolojik veya kültürel faktörlerin aracılık etkileri değerlendirilebilir. Böylece pazarlama alanında diğer araştırmalar, tüketiciler arasında yeşil davranışı teşvik edilebilecek motivasyonel unsurları tespit edilmesine katkı sağlayarak işletme yöneticilerine tavsiyelerde bulunabilir.

Kaynakça

- Ali, F., Ashfaq, M., Begum, S., & Ali, A. (2020). How "green" thinking and altruism translate into purchasing intentions for electronics products: The intrinsic-extrinsic motivation mechanism. *Sustainable Production and Consumption*, 24, 281-291. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2020.07.013>
- Arcury, T. A. (1990). Environmental attitude and environmental knowledge. *Human Organization*, 49(4), 300-304. <https://www.jstor.org/stable/44126748>
- Bagozzi, R. P. (1992). The self-regulation of attitudes, intentions, and behavior. *Social Psychology Quarterly*, 55(2), 178-204. <https://doi.org/10.2307/2786945>
- Blake, D. E. (2001). Contextual effects on environmental attitudes and behavior. *Environment and Behavior*, 33(5), 708-725. <https://doi.org/10.1177/00139160121973205>
- Boeve-De Pauw, J., & Van Petegem, P. (2011). The effect of flemish eco-schools on student environmental knowledge, attitudes, and affect. *International Journal of Science Education*, 33(11), 1513-1538. <https://doi.org/10.1080/09500693.2010.540725>
- Brenner, I. (2019). Climate change and the human factor: Why does not everyone realize what is happening? *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 16(2), 137-143. <https://doi.org/10.1002/aps.1619>
- Büyüköztürk, Ş. (2012). *Veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Chan, R. Y. (1999). Environmental attitudes and behavior of consumers in China: Survey findings and implications. *Journal of International Consumer Marketing*, 11(4), 25-52. https://doi.org/10.1300/J046v11n04_03
- Chan, R. Y. (2001). Determinants of Chinese consumers' green purchase behavior. *Psychology & Marketing*, 18(4), 389-413. <https://doi.org/10.1002/mar.1013>
- Chen, C. C., Chen, C. W., & Tung, Y. C. (2018). Exploring the consumer behavior of intention to purchase green products in belt and road countries: An empirical analysis. *Sustainability*, 10(3), 854-871, <https://doi.org/10.3390/su10030854>
- Chen, Y., Shi, S. I., & Chow, W. S. (2016). Investigating users' extrinsic motivation for green personal computing. *Journal of Computer Information Systems*, 56(1), 70-78, <https://doi.org/10.1080/08874417.2015.11645803>
- Cheung, M. F., & To, W. M. (2019). An extended model of value-attitude-behavior to explain Chinese Consumers' green purchase behavior. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 50, 145-153. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.04.006>

- Chu, K. M. (2018). Mediating influences of attitude on internal and external factors influencing consumers' intention to purchase organic foods in China. *Sustainability*, 10(12), 4690-4705. <https://doi.org/10.3390/su10124690>.
- Claeys, C., Swinnen, A., & Abeele, P. V. (1995). Consumer's means-end chains for "think" and "feel" products. *International Journal of Research in Marketing*, 12(3), 193-208. [https://doi.org/10.1016/0167-8116\(95\)00021-S](https://doi.org/10.1016/0167-8116(95)00021-S)
- Connell, K. Y. H. (2011). Exploring consumers' perceptions of eco-conscious apparel acquisition behaviors. *Social Responsibility Journal*, 7(1), 61-73. <https://doi.org/10.1108/174711111111114549>
- Corbett, J. B. (2005). Altruism, self-interest, and the reasonable person model of environmentally responsible behavior. *Science Communication*, 26(4), 368-389. <https://doi.org/10.1177/1075547005275425>
- Çalışkur, A., & Aslan, A. E. (2013). Rokeach değerler envanteri güvenilirlik ve geçerlik çalışması. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(29), 81-106.
- Davies, J., Foxall, G. R., & Pallister, J. (2002). Beyond the intention-behaviour mythology: An integrated model of recycling. *Marketing Theory*, 2(1), 29-113. <https://doi.org/10.1177/1470593102002001645>
- De Groot, J., & Steg, L. (2008). Value orientations to explain environmental attitudes and beliefs: How to measure egoistic, altruistic and biospheric value orientations. *Environment and Behavior*, 40(3), 330-354. <https://doi.org/10.1177/0013916506297831>
- De Medeiros, J. F., & Ribeiro, J. L. D. (2017). Environmentally sustainable innovation: Expected attributes in the purchase of green products. *Journal of Cleaner Production*, 142, 240-248. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.07.191>
- Deshwal, P. (2012). Green marketing: Issues and challenges. *ZENITH International Journal of Business Economics & Management Research*, 2(6), 105-114.
- Dumortier, J., Evans, K. S., Grebitus, C., & Martin, P. A. (2017). The influence of trust and attitudes on the purchase frequency of organic produce. *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, 29(1), 46-69. <https://doi.org/10.1080/08974438.2016.1266565>
- Eroğlu, A. (2014). *Çok değişkenli istatistik tekniklerinin varsayımları*. İçinde Şeref Kalaycı (Ed.), *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (6. Baskı, ss. 207-231). Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Feather, N. T. (1995). Values, valences, and choice: The influences of values on the perceived attractiveness and choice of alternatives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(6), 1135-1151. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.68.6.1135>
- Felix, R., & Braunsberger, K. (2016). I believe therefore I care: The relationship between religiosity, environmental attitudes, and green product purchase in Mexico. *International Marketing Review*, 33(1), 137-155. <https://doi.org/10.1108/IMR-07-2014-0216>
- Gifford, R., & Sussman, R. (2012). Environmental attitudes. In Peter E. Nathan & Susan D. Clayton (Eds.), *The Oxford handbook of environmental and conservation psychology*, (pp. 65-80), Oxford University Press.
- Gosling, S. D., John, O. P., Craik, K. H., & Robins, R. W. (1998). Do people know how they behave? Self-reported act frequencies compared with on-line codings by observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(5), 1337-1349.
- Grimmer, M., & Woolley, M. (2014). Green marketing messages and consumers' purchase intentions: Promoting personal versus environmental benefits. *Journal of Marketing Communications*, 20(4), 231-250.
- Grob, A. (1995). A structural model of environmental attitudes and behaviour. *Journal of environmental psychology*, 15(3), 209-220.
- Grunert, K. G., & Grunert, S. C. (1995). Measuring subjective meaning structures by the laddering method: Theoretical considerations and methodological problems. *International Journal of Research in Marketing*, 12(3), 209-225. [https://doi.org/10.1016/0167-8116\(95\)00022-T](https://doi.org/10.1016/0167-8116(95)00022-T)
- Grunert, S. C., & Juhl, H. J. (1995). Values, environmental attitudes, and buying of organic foods. *Journal of Economic Psychology*, 16(1), 39-62. [https://doi.org/10.1016/0167-4870\(94\)00034-8](https://doi.org/10.1016/0167-4870(94)00034-8)
- Gutman, J. (1982). A means-end chain model based on consumer categorization processes. *Journal of Marketing*, 46(2), 60-72. <https://doi.org/10.1177/002224298204600207>
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri. Felsefe-yöntem-analiz* (Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 5. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Hair, J., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis* (7th Ed.). Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Education International.
- Holbert, R. L., Kwak, N., & Shah, D. V. (2003). Environmental concern, patterns of television viewing, and pro-environmental behaviors: Integrating models of media consumption and effects. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 47(2), 177-196. https://doi.org/10.1207/s15506878jobem4702_2
- Homer, P. M., & Kahle, L. R. (1988). A structural equation test of the value-attitude-behavior hierarchy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(4), 638-646, <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.54.4.638>
- Hoyer, W. D. (1984). An examination of consumer decision making for a common repeat purchase product. *Journal of Consumer Research*, 11(3), 822-829.
- Huang, Y. C., Yang, M. L., & Wong, Y. J. (2016). The effect of internal factors and family influence on firms' adoption of green product innovation. *Management Research Review*, 39 (10), 1167-1198, <https://doi.org/10.1108/MRR-02-2015-0031>.
- Huang, Y. C., Yang, M., & Wang, Y. C. (2014). Effects of green brand on green purchase intention. *Marketing Intelligence & Planning*, 32(3), 250-268. <https://doi.org/10.1108/MIP-10-2012-0105>
- Inglehart, R. (1995). Public support for environmental protection: Objective problems and subjective values in 43 societies. *PS: Political Science and Politics*, 28(1), 57-72. <https://doi.org/10.2307/420583>
- Jolly, D. A. (1991). Differences between buyers and nonbuyers of organic produce and willingness to pay organic price premiums. *Journal of Agribusiness*, 9(1), 97-111.
- Kabasakal, H. E. (1989). Gdlenme kuramları ve son yıllardaki gelişmeler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(1-2), 280-290.
- Kahle, L. R. (1983). *Social values and social change: Adaptation to life in America*. Praeger Publishers.
- Kaiser, F. G., Merten, M., & Wetzel, E. (2018). How do we know we are measuring environmental attitude? Specific objectivity as the formal validation criterion for measures of latent attributes. *Journal of Environmental Psychology*, 55, 139-146. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2018.01.003>
- Kanchanapibul, M., Lacka, E., Wang, X., & Chan, H. K. (2014). An Empirical investigation of green purchase behaviour among the young generation. *Journal of Cleaner Production*, 66, 528-536. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2013.10.062>
- Karagz, Y. (2019). *SPSS 23 ve AMOS 23 uygulamalı istatistiksel analiz*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Karaman, H. (2015). *Açıklayıcı faktör analizinde kullanılan faktör çıkartma yöntemlerinin karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Kelly, M., Tovey, H., & Faughnan, P. (2007). *Environmental attitudes, values and behaviour in Ireland. Synthesis report*. Environmental Protection Agency, Ireland.
- Kim, Y. (2011). Understanding green purchase: The influence of collectivism, personal values and environmental attitudes, and the moderating effect of perceived consumer Effectiveness. *Seoul Journal of Business*, 17(1), 65-92. <https://doi.org/10.35152/snujsb.2011.17.1.003>
- Kinsey, T. G., & Wheatley, J. H. (1984). The effects of an environmental studies course on the defensibility of environmental attitudes. *Journal of Research in Science Teaching*, 21(7), 675-683. <https://doi.org/10.1002/tea.3660210702>
- Kripanont, N. (2007). *Examining a technology acceptance model of internet usage by academics within Thai business schools*. Doctoral dissertation, Victoria University. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.628.4669&rep=rep1&type=pdf>
- Krosnick, J. A., Judd, C. M., & Wittenbrink, B. (2005). *The measurement of attitudes*. In D. Albarracn, B. T. Johnson, & M. P. Zanna (Eds.), *The handbook of attitudes* (pp. 21-76). Manwah NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Kumar, P., & Ghodeswar, B. M. (2015). Factors affecting consumers' green product purchase decisions. *Marketing Intelligence & Planning*, 33(3), 330-347. <https://doi.org/10.1108/MIP-03-2014-0068>
- Langenbach, B. P., Berger, S., Baumgartner, T., & Knoch, D. (2020). Cognitive resources moderate the relationship between pro-environmental attitudes and green behavior. *Environment and Behavior*, 52(9), 979-995. <https://doi.org/10.1177/0013916519843127>

- Laroche, M., Bergeron, J., & Barbaro-Forleo, G. (2001). Targeting consumers who are willing to pay more for environmentally friendly products. *Journal of Consumer Marketing*, 18(6), 503-520. <https://doi.org/10.1108/EUM000000006155>
- Le Hebel, F., Montpied, P., & Fontanieu, V. (2014). What can influence students' environmental attitudes? Results from a study of 15-year-old students in France. *International Journal of Environmental and Science Education*, 9(3), 329-345. <https://doi.org/10.12973/ijese.2014.218a>
- Li, L., & Geiser, K. (2005). Environmentally responsible public procurement (ERPP) and its implications for integrated product policy (IPP). *Journal of Cleaner Production*, 13(7), 705-715. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2004.01.007>
- Li, W., Bhutto, T. A., Xuhui, W., Maitlo, Q., Zafar, A. U., & Bhutto, N. A. (2020). Unlocking employees' green creativity: the effects of green transformational leadership, green intrinsic, and extrinsic motivation. *Journal of Cleaner Production*, 255(120229), 1-10 <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120229>
- Lim, Y. J., Perumal, S., & Ahmad, N. (2019). The antecedents of green car purchase intention among Malaysian consumers. *European Journal of Business and Management Research*, 4(2), 1-8. <https://doi.org/10.24018/ejbmr.2019.4.2.27>
- Lin, K. Y., ve Lu, H. P. (2011). Why People Use social networking sites: An empirical study integrating network externalities and motivation theory. *Computers in Human Behavior*, 27(3), 1152-1161. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.12.009>
- Lin, L. Y., & Chen, C. S. (2006). The influence of the country-of-origin image, product knowledge and product involvement on consumer purchase decisions: An empirical study of insurance and catering services in Taiwan. *Journal of Consumer Marketing*, 23(5), 248-265. <https://doi.org/10.1108/07363760610681655>
- Lin, P. C., & Huang, Y. H. (2012). The influence factors on choice behavior regarding green products based on the theory of consumption values. *Journal of Cleaner Production*, 22(1), 11-18. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2011.10.002>
- Liu, Z. L., Anderson, T. D., & Cruz, J. M. (2012). Consumer environmental awareness and competition in two-stage supply chains. *European Journal of Operational Research*, 218(3), 602-613. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2011.11.027>
- Lyon, T. P., & Montgomery, A. W. (2013). Tweetjacked: The impact of social media on corporate greenwash. *Journal of Business Ethics*, 118(4), 747-757.
- Lyons, E., & Breakwell, G. M. (1994). Factors predicting environmental concern and indifference in 13-to 16-year-olds. *Environment and Behavior*, 26(2), 223-238. <https://doi.org/10.1177/001391659402600205>
- Magnusson, M. K., Arvola, A., Hursti, U. K. K., Åberg, L., & Sjöden, P. O. (2001). Attitudes towards organic foods among swedish consumers. *British Food Journal*, 103(3), 209-227. <https://doi.org/10.1108/00070700110386755>
- Mccarty, J. A., & Shrum, L. J. (1994). The recycling of solid wastes: personal values, value orientations, and attitudes about recycling as antecedents of recycling behavior. *Journal of Business Research*, 30(1), 53-62. [https://doi.org/10.1016/0148-2963\(94\)90068-X](https://doi.org/10.1016/0148-2963(94)90068-X)
- Mcmillan, M., Hoban, T. J., Clifford, W. B., & Brant, M. R. (1997). Social and demographic influences on environmental attitudes. *Journal of Rural Social Sciences*, 13(1), 89-107.
- Memon, M. A., Ting, H., Cheah, J. H., Thurasamy, R., Chuah, F., & Cham, T. H. (2020). Sample size for survey research: Review and recommendations. *Journal of Applied Structural Equation Modeling*, 4(2), 1-20.
- Milfont, T. L., & Duckitt, J. (2004). The structure of environmental attitudes: A first-and second-order confirmatory factor analysis. *Journal of Environmental Psychology*, 24(3), 289-303. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2004.09.001>
- Milfont, T. L., & Duckitt, J. (2006). Preservation and utilization: Understanding the structure of environmental attitudes. *Medio Ambiente y Comportamiento Humano*, 7(1), 29-50.
- Mucuk, İ. (2012). *Pazarlama ilkeleri* (19. Basım). İstanbul: Türkmen Kitapevi.
- Ogunbode, C. A. (2013). The NEP scale: Measuring ecological attitudes/worldviews in an African context. *Environment, Development and Sustainability*, 15(6), 1477-1494.
- Ogunbode, C. A., & Arnold, K. (2012). A Study of environmental awareness and attitudes in Ibadan, Nigeria. *Human and Ecological Risk Assessment: An International Journal*, 18(3), 669-684. <https://doi.org/10.1080/10807039.2012.672901>

- Ogunjinmi, A. A., Onadeko, S. A., & Adewumi, A. A. (2012). An Empirical study of the effects of personal factors on environmental attitudes of local communities around Nigeria's protected areas. *The Journal of Transdisciplinary Environmental Studies*, 11(1), 40-53.
- Pacheco-Blanco, B., & Bastante-Ceca, M. J. (2016). Green public procurement as an initiative for sustainable consumption. An exploratory study of Spanish Public Universities. *Journal of Cleaner Production*, 133, 648-656. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.05.056>
- Paladino, A., & Ng, S. (2013). An examination of the influences on 'green' mobile phone purchases among young business students: An empirical analysis. *Environmental Education Research*, 19(1), 118-145. <https://doi.org/10.1080/13504622.2012.687044>
- Pelletier, L. G., Tuson, K. M., Green-Demers, I., Noels, K., & Beaton, A. M. (1998). Why are you doing things for the environment? The motivation toward the environment scale (Mtes) 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 28(5), 437-468. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1998.tb01714.x>
- Polonsky, M. J., Vocino, A., Grau, S. L., Garma, R., & Ferdous, A. S. (2012). The impact of general and carbon-related environmental knowledge on attitudes and behaviour of US consumers. *Journal of Marketing Management*, 28(3-4), 238-263. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2012.659279>
- Ramayah, T., Lee, J. W. C., & Mohamad, O. (2010). Green product purchase intention: Some insights from a developing country. *Resources, Conservation And Recycling*, 54(12), 1419-1427. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2010.06.007>
- Sasmita, J., & Suki, N. M. (2015). Young consumers' insights on brand equity: Effects of brand association, brand loyalty, brand awareness, and brand image. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 43(3), 276-292. <https://doi.org/10.1108/IJRDM-02-2014-0024>
- Schlegelmilch, B. B., Bohlen, G. M., & Diamantopoulos, A. (1996). The link between green purchasing decisions and measures of environmental consciousness. *European Journal of Marketing*, 30(5), 35-55. <https://doi.org/10.1108/03090569610118740>
- Schuitema, G., & De Groot, J. I. (2015). Green consumerism: The influence of product attributes and values on purchasing intentions. *Journal of Consumer Behaviour*, 14(1), 57-69. <https://doi.org/10.1002/cb.1501>
- Schultz, P. W. (2001). The structure of environmental concern: Concern for self, other people, and the biosphere. *Journal of Environmental Psychology*, 21(4), 327-339. <https://doi.org/10.1006/jevp.2001.0227>
- Schultz, P. W., & Zelezny, L. (2003). Reframing environmental messages to be congruent with american values. *Human Ecology Review*, 10(2), 126-136. <https://www.jstor.org/stable/24706963>
- Schultz, P. W., Gouveia, V. V., Cameron, L. D., Tankha, G., Schmuck, P., & Franěk, M. (2005). Values and their relationship to environmental concern and conservation behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36(4), 457-475. <https://doi.org/10.1177/0022022105275962>
- Schultz, P. W., Shriver, C., Tabanico, J. J., & Khazian, A. M. (2004). Implicit connections with nature. *Journal of Environmental Psychology*, 24(1), 31-42. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(03\)00022-7](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(03)00022-7)
- Schumm, M. F., & Bogner, F. X. (2016). How environmental attitudes interact with cognitive learning in a science lesson module. *Education Research International*, 1-7. <https://doi.org/10.1155/2016/6136527>
- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1987). Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(3), 550-562. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.53.3.550>
- Seligman, C., & Katz, A. N. (1996). The dynamics of value systems. In Seligman, C., Olson, J. M., & Zanna, M. P. (Eds.), *The psychology of values: The Ontario symposium* (Vol. 8 ss. 53-75), Psychology Press.
- Seman, N. A. A., Govindan, K., Mardani, A., Zakuan, N., Saman, M. Z. M., Hooker, R. E., & Ozkul, S. (2019). The mediating effect of green innovation on the relationship between green supply chain management and environmental performance. *Journal of Cleaner Production*, 229, 115-127. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.03.211>
- Singh, S., Singh, D., & Thakur, K. S. (2014). Consumer's attitude and purchase intention towards green products in the FMCG sector. *Pacific Business Review International*, 7(6), 27-46.
- Stern, P. C. (2000). New environmental theories: Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*, 56(3), 407-424. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00175>

- Stern, P. C., Dietz, T., Abel, T., Guagnano, G. A., & Kalof, L. (1999). A value-belief-norm theory of support for social movements: The case of environmentalism. *Human Ecology Review*, 81-97. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00175>
- Stern, P. C., Kalof, L., Dietz, T., & Guagnano, G. A. (1995). Values, beliefs, and proenvironmental action: Attitude formation toward emergent attitude objects 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 25(18), 1611-1636, <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1995.tb02636.x>
- Strähle, J., & Gräff, C. (2017). The role of social media for a sustainable consumption. In *Green fashion retail* (pp. 225-247). Springer, Singapore.
- Suki, N. M., & Suki, N. M. (2017). Determining students' behavioural intention to use animation and storytelling applying the UTAUT model: The moderating roles of gender and experience level. *The International Journal of Management Education*, 15(3), 528-538. <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2017.10.002>
- Sultana, J. (2020). Determining the factors that affect the uses of Mobile Cloud Learning (MCL) platform Blackboard-a modification of the UTAUT model. *Education and Information Technologies*, 25(1), 223-238.
- Tankha, G. (2017). *Environmental attitudes and awareness: A psychosocial perspective*. UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Testa, F., Pretner, G., Lovino, R., Bianchi, G., Tessitore, S., & Iraldo, F. (2021). Drivers to green consumption: A systematic review. *Environment, Development and Sustainability*, 23(4), 4826-4880. <https://doi.org/10.1007/s10668-020-00844-5>
- Thompson, S. C. G., & Barton, M. A. (1994). Ecocentric and anthropocentric attitudes toward the environment. *Journal of Environmental Psychology*, 14(2), 149-157. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(05\)80168-9](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(05)80168-9)
- Triandis, H. C. (1993). Collectivism and individualism as cultural syndromes. *Cross-Cultural Research*, 27(3-4), 155-180. <https://doi.org/10.1177/106939719302700301>
- Triandis, H. C., McCusker, C., & Hui, C. H. (1990). Multimethod probes of individualism and collectivism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(5), 1006-1020. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.5.1006>
- Wandel, M., & Bugge, A. (1997). Environmental concern in consumer evaluation of food quality. *Food Quality and Preference*, 8(1), 19-26. [https://doi.org/10.1016/S0950-3293\(96\)00004-3](https://doi.org/10.1016/S0950-3293(96)00004-3)
- Wang, S. T. (2014). Consumer Characteristics and social influence factors on green purchasing intentions. *Marketing Intelligence & Planning*, 32(7), 738-753. <https://doi.org/10.1108/MIP-12-2012-0146>
- Wray, R. J., Jupka, K., & Ludwig-Bell, C. (2005). Peer reviewed: a community-wide media campaign to promote walking in a Missouri Town. *Preventing Chronic Disease*, 2(4), 1-17.
- Zanoli, R., & Naspetti, S. (2002). Consumer motivations in the purchase of organic food: A means-end approach. *British Food Journal*, 14(8), 643-653. <https://doi.org/10.1108/00070700210425930>

Extended Abstract

Aim and Scope

This study is based on a limited number of research using a theoretical framework that focuses on internal and external conditions that affect environmental attitudes and behaviors. In other words, the relationships between cognitive values and a particular aspect of consumer behavior, namely environmental attitudes and green product purchasing, are evaluated for a sample of consumers who buy green products. The aim of this research is to examine the effects of cognitive values and green extrinsic motivation factors on environmental attitude. The results obtained in this study will contribute to the existing literature and help marketers to identify the factors that affect the intention to purchase green products. It is thought that by identifying the factors that lead people to behave in an environmentally friendly way, it can contribute to the development of communications that coordinate the environmental activities of the enterprises and help them in environmentally friendly practices.

Methods

Within the scope of this research, data were collected by online survey technique in March 2021 and 289 surveys were obtained. The sample of the research consists of highly educated people (at least an associate degree graduate) who are more likely to be interested in green products. The questionnaire created for the research consists of five parts: cognitive

values, green extrinsic motivation, environmental attitude scales, and questions to determine the socio-demographic characteristics of the participants and the frequency of purchasing green products. In the study, 7 expressions for cognitive values (collectivism and individualism), 5 expressions for green extrinsic motivation, and 5 expressions for environmental attitude dimensions were used by Chen et al. (2018) and 4 expressions used in marketing communications in Chu (2018) study and Chen et al. (2018) 3 expressions in the dimension of media pressure were combined and named as the communication effect for 7 expressions in total, and the scales applied by these researchers were used. In the analysis of the data, explanatory factor analysis, correlation analysis, multiple linear regression analysis, independent sample t-test and one-way Anova analysis were performed.

Findings

As a result of the analyzes, a positive and high level relationship was found between environmental attitude and cognitive value and the role of the state and a positive and medium-level relationship between environmental attitude and communication effect. In addition, it was concluded that cognitive value has a positive effect on environmental attitude and the role of the state. The results of the analyzes made to test the hypotheses that environmental attitudes differ according to the frequency of purchasing green products and socio-demographic characteristics show the following: It has been determined that environmental attitude differs according to the frequency of green products and socio-demographic factors according to gender, education and occupation, and does not differ according to marital status, age and income.

Conclusion

Environmental attitudes are important as they often determine behaviors that increase or decrease environmental quality. It is emphasized that consumers' decisions to purchase and use environmentally friendly products can directly contribute to the reversal of environmental degradation and therefore contribute to improving the performance of businesses. In this direction, it can be suggested to marketing communicators, policy makers, to use communication messages that improve the connection between the green choices of consumers and the improvement of community life. In order to achieve this, businesses can emphasize the added value that their products provide to consumers (energy saving, reducing emissions, reusing and recycling, etc.) in order to increase the cognitive value of consumers regarding environmental protection and product choice. In other words, businesses can differentiate their products by emphasizing green qualities through green marketing communications, thereby communicating the environmental benefits of purchasing that product.

Although it is thought that this study will make an important contribution to the existing literature, the most important limitation of the research is that it was carried out only with at least associate degree graduates living in Turkey. For this reason, in order to generalize the results of the research to Turkey and to obtain inter-country comparisons, future studies should be carried out with a larger sample, including both Turkey in general and other countries. Different sampling methods can be used in other studies. In terms of the relationship between certain independent variables such as gender, age, income, education, and environmental attitudes, this study cannot test for alternative explanations for socio-demographic differences. It can be suggested that future research should also include different variables such as social status, residence (urban and rural), and household size. Also, future research may focus on the antecedents of green extrinsic motivation, environmental attitudes and values, and evaluate the mediating effects of personal, psychological, sociological or cultural factors. Thus, other research in the field of marketing can provide advice to business managers by contributing to the identification of motivational factors that can encourage green behavior among consumers.

EK 1: Anket İfadeleri

Bilişsel Değerler Ölçeği

- BD1. Çevrenin korunmasına önem veren biriyimdir.
- BD2. Yeşil ürünler daha pahalı olsa bile, yine de yeşil ürünler satın alırım.
- BD3. Yeşil ürünlerin faydalarını başkalarıyla daima paylaşıyorum.
- BD4. Yeşil ürünler satın almanın çevre kirliliğini azaltabileceğini düşünüyorum.
- BD5. Yeşil ürün satın almanın çevreye saygı olduğunu düşünüyorum.
- BD6. Yeşil ürünlerin satın alınması, kendini gerçekleştirmenin bir işaretidir.
- BD7. Eğer gerekliyse yeşil ürünler satın alırım.

Yeşil Dışsal Motivasyon Ölçeği

-Devletin Rolü

- DR1. Devletin atılan ürünlerin geri dönüştürülmesine yardımcı olması gerektiğini düşünüyorum.
- DR2. Bazı ürünlere karşı çevre koruma düzenlemelerini teşvik etmekten devletin sorumlu olduğunu düşünüyorum.
- DR3. Çevre kirliliği ve yeşil ürünlerden kaynaklanan atıkların kontrolünü devletin yapması gerektiğini düşünüyorum.
- DR4. Devletin çevrenin korunması için daha fazla sorumluluk alması gerektiğini düşünüyorum.
- DR5. Devletin tüketicilerden çevre koruma hakkında bilgi edinmelerini resmen istemesi gerektiğini düşünüyorum.

-İletişim Etkisi

- İE1. Yeşil ürünler ile ilgili bilgileri yakın çevremden öğrenirim.
- İE2. Arkadaşlarım yeşil ürünler satın alırsa ben de satın alırım.
- İE3. Çevremdeki kişilerin sözleri yeşil ürünler hakkındaki düşüncelerimi etkiler.
- İE4. Yakın çevremdekilerin çoğu yeşil ürünler satın alır.
- İE5. Yeşil ürünler satın almayı tercih ettiğim yerlerden e-posta/posta/telefon görüşmeleri yoluyla bilgi alırım.
- İE6. Yeşil ürünler satın almak için bilgilerimi arkadaşlarımla paylaşıyorum.
- İE7. Yeşil ürün bilgilerini reklamlardan (dergiler, gazeteler, TV kanalları, internet vb.) ediniyorum.

Çevresel Tutum Ölçeği

- ÇT1. Çevresel bir yaşam tarzını savunmak gereklidir.
- ÇT2. Devletin çevrenin korunmasına daha fazla odaklanması gerektiğini düşünüyorum.
- ÇT3. Tüketicilerin çevre sorunlarına karşı ilgisini desteklemek çok önemlidir.
- ÇT4. Çevre kirliliğini kontrol etmenin önemli olduğunu düşünüyorum.
- ÇT5. Dünya kaynakları sınırlı olduğu için çevrenin korunmasının önemli olduğunu düşünüyorum.

Covid-19 Pandemisinin Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisi

The Impact of the Covid-19 Pandemic on Tax Revenues

Aytül Bişgin¹

Öz

Hükümetler tarafından vergi gelirlerinin toplanması birçok amaca hizmet etmektedir. Vergiler temelde kamu harcamalarının finansmanını sağlama amacı taşısa da iktisadi ve sosyal amaçların gerçekleşmesi için de kullanılan bir araçtır. Dolayısıyla vergi gelirleri bu amaçların gerçekleştirilmesinde önemli bir fonksiyona sahiptir. Diğer taraftan doğal afetler gibi öngörülemeyen durumlar ülke ekonomileri üzerinde bir hayli olumsuz bir etkiye sahiptir. 2019 yılının sonlarında Çin'de ortaya çıkan ve dünyayı sarsan Covid-19 pandemisi de bu afetlerden biri olmakla birlikte küresel anlamda ülke ekonomilerini olumsuz etkilemiştir. Bu çalışmada Covid-19 pandemisinin Türkiye'de vergi gelirleri üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Zaman serisi analiz yönteminin kullanıldığı bu çalışmada, değişkenlerin durağan olup olmadığı tek kırılmalı Lee-Strazicich yapısal birim kök testi ile, değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olup olmadığı ise Gregory-Hansen eş-bütünleşme testi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Değişkenlere ilişkin yapısal kırılmalı eş-bütünleşme analizi uzun dönem FMOLS, DOLS ve CCR tahminleri sonucunda, Covid-19 pandemisinin vergi gelirleri üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif yönde etkisi tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Covid-19 Pandemisi, Vergi Gelirleri, Zaman Serisi Analizi.

Abstract

The collection of tax revenues by governments serves many purposes. Although taxes are essentially used to finance public expenditures, they are also an instrument for achieving economic and social purposes. Therefore, tax revenues have an important function in achieving these goals. On the other hand, unpredictable situations such as natural disasters have a very negative impact on the country's economy. The Covid-19 pandemic that broke out in China at the end of 2019 and shook the world, was one of these disasters, and had a negative impact on the economies of countries around the world. In this study, the impact of the Covid-19 pandemic on tax revenues in Turkey was determined. In the present study, using the time series analysis method, the single break Lee-Strazicich structural unit root test was used to determine whether the variables were stationary or not, and the Gregory-Hansen cointegration test was used to determine whether there was a cointegration relationship between the variables. As a result of the long-run FMOLS, DOLS and CCR estimates of the structural break cointegration analysis of the variables, a statistically significant and negative impact of the Covid-19 pandemic on tax revenues was found.

Keywords: Covid-19 Pandemic, Tax Revenues, Time Series Analysis.

JEL Codes: H2, H20, H29

Submitted: 12 / 11 / 2021

Accepted: 27 / 05 / 2022

¹ Arş. Gör. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Karaman, Türkiye, aytulbisgin@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-2488-3541>

Giriş

Geçmişten günümüze vergilerin çok sayıda amaca hizmet etmek için toplandığı bilinmektedir. Bu amaçlar maliye yazınında mali ve mali olmayan amaçlar şeklinde sınıflandırılmakta olup, ekonomik ve sosyal yapı üzerinde çok yönlü bir etkiye sahiptir. Hükümetler verginin mali amacı ile kamu giderlerinin finansmanını sağlamaya çalışırken, mali olmayan amaçları ile ise ekonomik istikrarsızlıkla mücadele, ekonomik büyüme ve kalkınma, eğitim, sağlık ve nüfus politikalarına ilişkin hedefleri gerçekleştirmeye çalışmaktadır (Kaldor, 1963: 410; Turhan, 1998: 36).

Vergi gelirleri bir ülke ekonomisinin gelişiminde yer alan temel makro etmenlerden biri olmakla beraber en önemli gelir kaynağıdır. Bu sebeple maliye politikalarından biri olan vergilendirme politikalarının ne denli önemli olduğu şüphesiz çok açıktır. Vergilendirme politikalarının tüketim, tasarruf, üretim ve istihdam üzerinde olumlu ya da olumsuz olarak etki edebilmesinden ötürü bu politikaların iyi tasarlanması gerekmektedir (Chigbu ve Njoku, 2015: 113). Vergilendirme politikalarının etkinliği refah ile de ilişkilendirilmektedir. Daha açık bir ifadeyle vergilendirme nedeniyle bireylerin refah kaybı yaşamaması ya da refah kaybının minimum düzeyde olması beklenmektedir. Eğer vergilere bağlı olarak bir refah kaybı yaşanıyorsa o ülkede yer alan vergilendirme politikalarının da etkinliğinden söz etmek olası görünmemektedir (Kirmanoğlu, 2009: 267).

Bir ülkede politika yapıcılar tarafından uygulanan vergilendirme politikaları o ülkede risk unsurları daha az düzeyde olduğunda daha etkin sonuçlar verebilir. Ancak çok yakın geçmişte 2019 yılının sonlarında ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkileyen Covid-19 pandemisi gibi olağanüstü bir durum karşısında ülke politikaları yeteri kadar etkin işlemeyebilir. Nitekim Covid-19 pandemisi ile tüm dünya ekonomileri sarsıcı bir süreçten geçmiş ve beklenmedik bir durum ile karşılaşmıştır. Bir yandan artan vaka sayıları ile duyulan endişe diğer taraftan pandemiyi yıkıcı etkisini bertaraf etmek için alınan önlemler arasında bir sarmal oluşmuş ve belirsizlik atmosferi oluşmuştur. Dünya genelinde pandemiyi yarattığı bu olumsuz tablonun ekonomik etkilerinin uzunluğu ve derinliği konusundaki söz konusu belirsizlik kurumların karar alma süreçlerinde de oynaklığa sebebiyet vermiş ve kamu politikalarının etkinliğini azaltmıştır.

Covid-19 pandemi döneminde dünya genelinde yaşanan pandemiden tüm sektörler olumsuz etkilenmiştir. Vaka sayılarının giderek artması, şirketlerin yatırım kararlarını ertelemesi ve birçok şirketin iflas etmesi, çalışanların işten çıkarılması vb. durumlar ekonomik anlamda bir olumsuzluğa neden olmuştur. Ekonomik anlamda yaşanan bu küresel olumsuzluk kamu politikalarındaki revizyonu gerekli kılmıştır (Weiss vd., 2020: 4).

Uluslararası kuruluşlar tarafından global kriz olan Covid-19 pandemisiyle mücadele için bazı raporlar yayınlanmıştır. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) tarafından yayınlanan bir raporda, hükümetlerin virüsün yayılmasını kontrol altına almak ve azaltmak, vatandaşları ve ekonomileri üzerindeki negatif etkilerini minimum seviyeye düşürmek için ne tür önlemler alınması gerektiğine ilişkin açıklamalar yer almaktadır. Raporda işletmelerin faaliyetlerini devam ettirmeleri, hane halklarına destek olunması gerektiği vurgulanmıştır. Çok taraflı bir iş birliğinin, küresel ekonominin gelecekteki şoklara karşı direncini güçlendirmek için gerekli olduğunun değinildiği raporda, uluslararası koordinasyon, mali destek ve tüm ülkelere fayda sağlayan vergi kurallarının uyarlanması dâhil olmak üzere gelişmekte olan ülkeler için özel bir desteğin gerekli olacağı belirtilmiştir. Ayrıca kamu maliyesindeki eski araçların yenilenmesi ve ekonominin dijitalleşmesinin yol açtığı uluslararası vergilendirme zorluklarına ilişkin çabalara da yer verilmiştir (OECD, 2020). Dolayısıyla Covid-19 pandemisinin tüm dünyada hem para politikalarında hem de maliye politikalarında yeni bir bakış açısı gerekliliğini doğurduğu söylenebilir.

Yine Türkiye'de de Covid-19 pandemisi döneminde bir dizi önlem alınmıştır. Bu önlemler daha çok mükelleflerin vergi yükümlülüklerinin ertelenmesine yönelik olmuş ve özellikle salğından daha çok etkilendiği düşünülen sektörler için imtiyaz tanınarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin gelir vergisi ödemekle yükümlü olan mükelleflerin gelir vergisi ödemeleri sonraki tarihlere sarkıtılmıştır. Mükelleflerin mücbir sebep hükümlerinden faydalandırılmasına ilişkin tebliğ yayınlanmış, ayrıca sosyal güvenlik ve istihdam alanında da önlemler alınmıştır (PWC, 2020). Dolayısıyla alınan önlemlerin vergisel politika değişikliklerinden ziyade, vergi yükümlülükleri odağında gerçekleştiği görülmektedir.

Tüm bu açıklamalar çerçevesinde Covid-19 pandemi sürecinde ülkeler tarafından alınan önlemlerden dolayı hükümetlerin vergi toplama kapasitesi azalmış, dolayısıyla vergi gelirlerinde bir düşüş yaşanması beklenir olmuştur. Bu temel hipotez kapsamında çalışmada Türkiye'de Covid-19 pandemisinin vergi gelirleri üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak öncelikle Covid-19 pandemisinin ülke ekonomileri üzerindeki etkisine kısaca değinilmiş, ardından alanyazında yer alan çalışmalara yer verilerek çalışmanın ana gövdesini oluşturan yöntem kısmına geçilmiştir. Yöntem kısmında ise çalışmanın analizine ilişkin bulgulara yer verilerek çalışma sonuç kısmıyla tamamlanmıştır.

1. Alanyazın

Bu çalışmada Covid-19 pandemisinin vergi gelirleri üzerindeki etkisi ekonometrik bir analiz ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Konu kapsamında alanyazında yer alan çalışmaların genellikle ülkeler bazında alınan vergisel önlemler ve mali politikalara ilişkin derleme ya da az sayıda ekonometrik çalışmalar olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmanın alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Konu özelinde aşağıda alanyazında yer alan çalışmaların bir kısmına değinilmiştir.

Özcan (2020) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye’de Covid-19 salgınının vergi gelirleri üzerindeki etkisi resmi kurumlar tarafından yayınlanan raporlardan alınan aylık sayısal veriler kullanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonucunda 2020 yılında vergi gelirlerinde bir önceki yıla göre 4,5 milyar TL’lik bir azalma gerçekleştiği belirtilmiştir. Yine çalışmada 2020 yılında hükümet tarafından hayata geçirilen ekonomik önlem paketi, mükellefler için mücbir sebep kapsamının genişletilmesi vb. gelişmelerin salgının vergi gelirleri üzerindeki etkisini tam olarak tespit etmekte güçlük oluşturduğu ve bu sebeple salgın kapsamında alınan önlemlerin sürelerinin tamamlanması gerektiği belirtilmiştir.

Clemens ve Veuger (2020) tarafından yapılan çalışmada, Amerika’da Covid-19 pandemisinin satış ve gelir vergisi üzerindeki etkisi tespit edilmiştir. Bütçe ofisinden alınan verilerin kullanıldığı çalışmanın sonucuna göre pandemi döneminde yaşanan ekonomik düşüşlerin eyaletlerin satış ve gelir vergisi miktarlarında azalışa neden olduğu belirtilmiştir.

Chernick vd. (2020) tarafından Amerika’da yapılan çalışmada, 150 eyalete ilişkin veriler baz alınarak Covid-19 pandemisinin potansiyel mali etkileri araştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda mülk, satış ve vergi gelirlerine ilişkin eyaletler bazında farklı senaryolar belirtilse de temelde pandeminin büyük bütçe açıkları ve yüksek maliyetlere sebebiyet verdiği belirtilmiştir.

Coffey vd. (2020) yaptıkları çalışmada, İrlanda’da Covid-19 pandemisinin hanehalkı tüketimi ve dolaylı vergiler üzerindeki etkisini tespit etmeye çalışmışlardır. Merkezi İstatistik Ofisinden alınan verilerin kullanıldığı çalışmanın sonucuna göre, pandeminin getirdiği belirsizliğin özellikle yeni normale dönüşün ne zaman olacağı, ikinci dalga kısıtlaması sorunsalı ve ekonomik ve sosyal hayata hızlı dönüş için gerekli aşı çalışmalarının ne yönde ilerleyeceği vb. durumların hane halkı tüketimini azalttığı dolayısıyla dolaylı vergilerde de %19 ile %32 arasında bir düşüş olacağı öngörülmüştür.

Kostic (2020) ise yaptığı çalışmada, Covid-19 pandemisinin Güneydoğu Avrupa Bölgesindeki (Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Romanya ve Sırbistan) etkisini incelemiştir. Pandeminin vergi gelirleri üzerindeki yıkıcı etkisinin değinildiği çalışmada vergilendirme politikalarının önemi vurgulanmıştır.

Zulkarnaen vd. (2020) tarafından yapılan çalışmada, Covid-19 pandemisinin vergi politikaları üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma Güneydoğu Asya devletleri (Brunei, Kamboçya, Endonezya, Laos, Malezya, Myanmar, Filipinler, Singapur, Tayland ve Vietnam) özelinde nitel bir analiz ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre Covid-19 pandemisi bu ülkeleri ekonomik anlamda yavaşlatmış dolayısıyla vergilendirme alanında ciddi politikalar yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca Covid-19 pandemi döneminde vergi mükelleflerine gerekli destek ve yardımların ilgili devletler tarafından yapıldığı belirtilmiş olmakla birlikte bu devletler arasında uzun vadede vergi politikaları özelinde bir iş birliği yapılması önerilmektedir.

Rephann (2020) tarafından yapılan çalışmada, Covid-19 pandemisinin makro ekonomik etkileri incelenmiştir. Vergi gelirlerine ilişkin tahminlerin de yer aldığı çalışma simülasyon modeli kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Virjinya eyaletini kapsayan çalışmanın sonucuna göre, 2020 yılında vergi geliri kaybının ciddi anlamda yüksek olduğu, 2025 yılına kadar ise vergi geliri kaybının kademeli olarak düşeceği belirtilmiştir.

Țibulcă (2021) tarafından yapılan çalışmada, Covid-19 pandemisinin vergi gelirleri üzerindeki etkisi Avrupa Birliği ülkeleri özelinde açıklanmış ve 2020-2022 yılları arasındaki vergi gelirlerine ilişkin tahminlerde bulunulmuştur. 1995-2019 yıllarına ait veri seti kullanılarak yapılan ekonometrik çalışmanın sonucuna göre, pandeminin işletmeler ve mükelleflere vergilendirme konusunda birçok desteğin sağlanması dolayısıyla 2020 vergi gelirlerinde Avrupa Birliğinde bulunan dört ülke hariç (Slovakya, Almanya, Fransa ve Bulgaristan) düşüş yaşandığı belirtilmiştir. Söz konusu ülkelerde ise sadece %1 oranında artış yaşanması öngörülmüştür. Vergi gelirlerindeki en önemli düşüşün ise yaklaşık %10 ile Macaristan ve Çek Cumhuriyeti’nde yaşanması beklenirken, Polonya ve Litvanya’daki vergi gelirlerinde de %7 oranında bir düşüş yaşanacağına dair tespitlerde bulunulmuştur.

2. Yöntem

2.1. Veri Seti ve Model

Bu çalışmada Covid-19 pandemisinin Türkiye’de vergi gelirleri üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amacın gerçekleştirilmesi için bağımlı değişken olarak “vergi gelirleri”, bağımsız değişken olarak ise “GSYH” seçilmiştir. Ayrıca

Covid-19 pandemisinin vergi gelirleri üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla pandemi dönemi için modele Covid19 kukla değişkeni açıklayıcı değişken olarak eklenmiştir. Vergi gelirleri ile GSYH değişkenlerine ilişkin 1998Q1-2021Q1 yıllarını kapsayan çeyrek dönemlik veriler, Thomson Reuters veri tabanından elde edilmiştir. Değişkenler doğal logaritmaları alınarak analize dâhil edilmiştir.

Vergi gelirlerinin bağımlı değişken olarak, GSYH'nin ise bağımsız değişken olarak alındığı ana model aşağıdaki yapıda oluşturulmuştur:

$$\ln VG_t = \alpha + \beta_1 \ln GSYH_t + d(\text{Covid19}) + \varepsilon_t \quad \text{Eşitlik (1)}$$

Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler aşağıda Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	VG	GSYH
Ortalama	21603631	398327473
Medyan	14841795	270738750
En Büyük	81127584	1524788080
En Küçük	547056	13449125
Standart Sapma	19064984	364106380
Çarpıklık	1.083188	1.199501
Basıklık	3.569735	3.715157
Jarque-Bera	19.44391	24.28332
Olasılık	0.000060	0.000005
Gözlem	93	93

Tablo 1'de değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistik tablosu yer almaktadır. Analiz kapsamında incelenen çalışmanın değişkenleri olan Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) ve Vergi Gelirleri (VG) 93 gözlemden oluşmaktadır. Analiz dönemi aralığı dikkate alındığında, vergi gelirlerinin ortalama, en büyük ve en küçük değeri sırasıyla; 21603631, 81127584, 547056'dır. Yine bu dönemde gayri safi yurtiçi hasıla verisi ortalama, en büyük ve en küçük değeri sırasıyla; 398327473, 1524788080, 13449125'tir.

3.2. Birim Kök Testi

Ampirik çalışmalarda serilerin durağan olup olmadığı birim kök testleri kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Dickey-Fuller (1981) ve Phillips-Perron (1988) tarafından literatüre kazandırılan birim kök testleri sırasıyla, Augmented Dickey Fuller (ADF) testi ile Phillips-Perron (PP) testidir. Bu birim kök testleri yapısal kırılmaları dikkate almazken, Zivot-Andrews (1992) ile Lee-Strazicich (2013) tarafından literatüre kazandırılan birim kök testleri yapısal kırılmaları dikkate almaktadır.

Lee-Strazicich (2013) tarafından LM testinden yararlanarak oluşturulan A ve C modeline ilişkin formülasyon (1) şu şekildedir:

$$\Delta y_t = \delta' \Delta Z_t + \varphi \tilde{S}_{t-1} + u_t \quad (1)$$

Yukarıda yer alan denklemde $\tilde{S}_t = y_t - \tilde{\psi}_x - Z_t \tilde{\delta}$, $t = 2, \dots, T$ şeklindedir. $\tilde{\delta}$; Δy_t 'nin ΔZ_t 'ye göre regresyonundan elde edilen katsayıları temsil etmektedir. $\tilde{\psi}_x$ ise $y_1 - Z_1 \tilde{\delta}$ ile elde edilmektedir. y_1 ve Z_1 , y_t ve Z_t 'nin ilk gözlemleridir. Boş hipotez ise $\phi = 0$ şeklinde tanımlanmaktadır. LM test istatistiği $\tilde{\tau} = \phi = 0$ hipotezini test eden t istatistiği olup, $LM_t = inf_{\lambda} \tilde{\tau}(\lambda)$ şeklinde ifade edilmektedir.

Bu çalışmada yapısal kırılmalı birim kök testlerinden olan Lee-Strazicich (2013) LM testinden yararlanılmıştır. Değişkenlere ilişkin birim kök test hipotezleri aşağıda yer almaktadır.

H_0 = Seri durağan değildir. (Birim kök içerir.)

H_1 = Seri durağandır. (Birim kök içermez.)

Lee-Strazicich birim kök testlerine ilişkin bilgiler Tablo 2'de yer almaktadır. Lee-Strazicich test sonuçlarında yer alan Model A düzeyde kırılmayı gösterirken, Model C ise düzeyde ve trendde kırılmayı temsil etmektedir.

Tablo 2. Lee-Strazicich Birim Kök Testi Sonuçları

MODEL A : DÜZEYDE KIRILMA			Gecikme Uzunluğu	İstatistik	Kırılma Yılı (TB)	Kritik Değerler		
		%1				%5	%10	
Düzeyde Tek Kırılma	LNVG	Lee & Strazicich (LM Testi)	4	-1.196	2000Q3	-4.23	-3.56	-3.21
	LNGSYH		3	-1.444	2007Q4	-4.23	-3.56	-3.21
Düzeyde Tek Kırılma (Birinci Fark)	ΔLNVG	Lee & Strazicich (LM Testi)	4	-5.165***	2000Q3	-4.23	-3.56	-3.21
	ΔLNGSYH		1	-5.156***	2004Q4	-4.23	-3.56	-3.21
MODEL C : DÜZEY VE TRENDDE KIRILMA			Gecime Uzunluğu	İstatistik	Kırılma Yılı (TB)	Kritik Değerler		
		%1				%5	%10	
Düzey ve Trendde Tek Kırılma	LNVG	Lee & Strazicich (LM Testi)	4	-4.322*	2004Q2	-5.15	-4.45	-4.18
	LNGSYH		3	-2.328	2004Q3	-5.15	-4.45	-4.18
Düzey ve Trendde Tek Kırılma (Birinci Fark)	ΔLNVG	Lee & Strazicich (LM Testi)	4	-8.111***	2005Q4	-5.15	-4.45	-4.18
	ΔLNGSYH		2	-11.251***	2006Q3	-5.15	-4.45	-4.18

Not: Lee-Strazicich tek kırılmalı birim kök testinde uygun gecikme uzunlukları Schwarz bilgi kriterine göre otomatik olarak belirlenmiştir. TB kırılma tarihidir. *,** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyi için yapısal kırılma altında birim kök temel hipotezinin reddedildiğini ifade etmektedir. Lee-Strazicich testi için kritik değerler Lee ve Strazicich (2004) çalışmasından elde edilmiştir.

Lee-Strazicich birim kök testi sonucunda tespit edilen istatistiki değerlere göre, LNVG ve LNGSYH değişkenleri için %5 anlam düzeyinde, modelde kullanılan serilerin durağan olmadığı ve yapısal kırılma altında birim köke sahip olduğu tespit edilmiştir. Birim kök testleri sonuçlarına göre, değişkenlerin I(1) oldukları tespitinin ardından, eş-bütünleşme analizi için gerekli olan şartlar sağlanmıştır.

3.3. Eş-bütünleşme Testi

Değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisini tespit etmek amacıyla birçok test kullanılmaktadır. Bu testlerden Engle ve Granger (1987), Johansen (1988) vb. testler yapısal kırılmaları dikkate almazken, Gregory ve Hansen (1996), Carrion-i-Silvestre ve Sanso (2006), Westerlund ve Edgerton (2006) tarafından geliştirilen testler yapısal kırılmaları dikkate almaktadır. Bu çalışmada "LNVG" ve "LNGSYH" değişkenleri arasında eş-bütünleşme ilişkisini tespit etmek amacıyla Gregory ve Hansen (1996) tarafından geliştirilen tek kırılmalı eş-bütünleşme testinden yararlanılmıştır. Gregory-Hansen (1996) eş-bütünleşme testinde, kırılma tarihi içsel olarak tespit edilmekte ve sonucunda Z_t ve Z_α olmak üzere iki farklı test istatistiği hesaplanmaktadır. Bu teste ilişkin hipotezler şu şekildedir;

$$H_0 = \text{Değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi yoktur.}$$

$$H_1 = \text{Değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi vardır.}$$

Eş-bütünleşme ilişkisinin tespitinde, test sonucunda elde edilen istatistiki değerler ile kritik değerlerden faydalanılmaktadır. Eğer elde edilen istatistiki değerler kritik değerlerden küçük (mutlak değerce büyük) ise eş-bütünleşme ilişkisinin varlığından bahsedilebilir. Aşağıda Tablo 3'te Gregory-Hansen (1996) eş-bütünleşme testine ilişkin sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 3. Gregory-Hansen (1996) Eş-bütünleşme Testi Sonuçları

	Kırılma Tarihi	İstatistik Değeri		Kritik Değerler					
		Zt	Zα	Zt %1	Zt %5	Zt %10	Zα %1	Zα %5	Zα %10
C	2016Q4	-8.220 ***	-74.525***	-5.13	-4.61	-4.34	-50.07	-40.48	-10.63
C/S	2013Q2	-8.432***	-77.717***	-5.47	-4.95	-4.68	-57.17	-47.04	-41.85

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyi için modelde yer alan seriler arasında yapısal kırılmalarla birlikte eş-bütünleşme ilişkisinin var olduğu ifade edilmektedir.

Tablo 3'te yer alan Gregory-Hansen eş-bütünleşme testine ilişkin Z_t ve Z_α sonuçlarına bakıldığında, LNNG ile LNNGSYH arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olmadığını belirten H_0 hipotezi reddedilmekte dolayısıyla H_1 hipotezi kabul edilmektedir. Test sonuçlarında 2013'ün ikinci çeyreği ve 2016'nın dördüncü çeyreğine ilişkin iki farklı kırılma tarihi tespit edilmiştir. Bu yapısal kırılmalarla beraber bir uzun dönem ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

3.4. Eş-bütünleşme Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Uzun dönem sonuçlara ilişkin istatistiki değerlerin elde edilmesinde Phillips ve Hansen (1990) tarafından literatüre kazandırılan FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Squares), DOLS (Dynamic Ordinary Least Squares) ve Park (1992) tarafından literatüre kazandırılan CCR (Canonical Cointegrating Regression) tahmincisi kullanılmıştır. Bu çalışmanın temel araştırma konusu olan Covid-19 pandemisinin vergi gelirleri üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla modele $d(\text{Covid19})$ kukla değişkeni dâhil edilmiştir. Diğer taraftan Gregory-Hansen eş-bütünleşme testi sonucunda elde edilen kırılma tarihleri de $d(2013Q2)$ ve $d(2016Q4)$ olarak modelde yer almaktadır. Uzun dönem tahmin sonuçlarına ilişkin istatistiki değerler aşağıda Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Değişkenler	FMOLS			DOLS			CCR		
	Katsayı	t-ist.	Olasılık Değeri	Katsayı	t-ist.	Olasılık Değeri	Katsayı	t-ist.	Olasılık Değeri
LNNGSYH	1.077***	85.777	0.000	1.110***	49.991	0.000	1.077***	92.042	0.000
$d(\text{Covid19})$	-0.075*	-1.720	0.089	-0.134**	-2.053	0.043	-0.078*	-1.676	0.097
$d(2013Q2)$	-0.056*	-1.812	0.073	-0.077**	-2.245	0.027	-0.056*	-1.819	0.072
$d(2016Q4)$	-0.091***	-2.611	0.010	-0.123***	-3.016	0.003	-0.091***	-2.618	0.010
c	-4.380***	-18.615	0.000	-5.057***	-11.470	0.000	-4.376***	-20.051	0.000

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 4 uzun dönem FMOLS, DOLS ve CCR tahmin sonuçları incelendiğinde, tüm katsayıların %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

FMOLS uzun dönem tahmin sonuçlarına göre; LNNGSYH ile LNNG arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak pozitif ilişki vardır. Gayri safi yurtiçi hasıla %1 arttığında vergi gelirleri %1.077 artmaktadır. Pozitif yönlü bu ilişkinin ülkelerin vergi sistemlerine bağlı olarak değişebilme ihtimali de gözden kaçmamalıdır. Çünkü vergi sistemleri içerisinde yer alan dolaylı ve dolaysız vergilerin payı da burada önem teşkil etmektedir. Bu çalışmanın yapılmasındaki ana saik olarak kabul edilen Covid-19 pandemisinin vergi gelirleri üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla modele kukla değişken olarak dâhil edilen $d(\text{Covid19})$ kuklası ile LNNG arasında ise %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Bu negatif ilişki devletin vergi gelirlerinin salgından dolayı pandemi döneminde işletmelerin uzun süreli kapanmalarının getirdiği durumdan olumsuz etkilendiğini dolayısıyla bu dönemde elde edilen vergi gelirlerinde de azalışa yol açtığını göstermektedir. Bu anlamda çalışma, Clemens ve Veuger (2020), Coffey vd. (2020), Rephann (2020) ve Tıbulcă (2021) tarafından yapılan çalışmaların bulgularıyla benzerlik taşımaktadır. Yine modele kukla değişken olarak eklenen $d(2013Q2)$ ve $d(2016Q4)$ değişkenleri ile vergi gelirleri arasında istatistiki olarak sırasıyla %10 ve %1 düzeyinde anlamlı negatif ilişki tespit edilmiştir. Bu durum 2013 ve 2016 yıllarında hem ulusal (gezi olayları, askeri kalkışma vb.) hem de uluslararası (2008 Küresel Finans Krizi sonrası Yunanistan, İtalya ve İzlanda gibi bazı AB ülkelerinde yaşanan borç krizinin etkileri, yakın coğrafyamızda yaşanan Arap Baharı vb. gelişmeler) düzeyde siyasi ve ekonomik anlamda gerçekleşen olayların vergi gelirleri üzerindeki olumsuz etkileri olarak değerlendirilebilir.

DOLS tahmin sonuçlarına göre; LNNGSYH ile LNNG arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak pozitif ilişki vardır. Gayri safi yurtiçi hasıla %1 arttığında vergi gelirleri %1.110 artmaktadır. FMOLS tahmin sonuçlarına benzer şekilde, Covid-19 pandemisinin vergi gelirleri üzerindeki etkisi incelendiğinde, $d(\text{Covid19})$ ile LNNG arasında ise %5 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak negatif ilişki tespit edilmiştir. Araştırmada modele kukla değişken olarak ilave edilen $d(2013Q2)$ ve $d(2016Q4)$ değişkenleri ile vergi gelirleri arasında istatistiki olarak sırasıyla %5 ve %1 düzeyinde anlamlı negatif ilişki tespit edilmiştir.

Son olarak ise CCR uzun dönem tahmin sonuçlarına göre; LNNGSYH ile LNNG arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak pozitif ilişki tespit edilmiştir. Yani, gayri safi yurtiçi hasıla %1 arttığında vergi gelirleri %1.077 artmaktadır. $d(\text{Covid19})$ ile LNNG arasında ise %10 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak negatif ilişki vardır. Ayrıca, araştırmada modele kukla değişken olarak ilave edilen $d(2013Q2)$ ve $d(2016Q4)$ değişkenleri ile vergi gelirleri arasında ise istatistiki olarak sırasıyla %5 ve %1 düzeyinde anlamlı negatif ilişki tespit edilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bir ülke ekonomisinin belirleyici etmenlerinin başında vergi gelirleri ve GSYH gelmektedir. Dolayısıyla bu etmenler ülke ekonomisinde bir hayli önem taşımaktadır. Ancak 2019 yılından itibaren süre gelen Covid-19 pandemisi ülke ekonomileri üzerinde önemli bir risk faktörüne dönüşmüş ve olumsuz bir iklim oluşturmuştur. Bu olumsuz iklim hem vergi gelirlerinde hem de GSYH da azalmaya neden olmuştur. Söz konusu sebepler minvalinde Covid-19 pandemisinin Türkiye’de vergi gelirleri üzerindeki etkisi bu çalışmada tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın amacı çerçevesinde “vergi gelirleri” bağımlı değişken, “GSYH” bağımsız değişken, “Covid-19” ise kukla değişken olarak tanımlanmıştır. 1998-2021 yıllarını kapsayan çeyrek dönemlik verilerin kullanıldığı çalışmada, değişkenler arasındaki ilişki yapısal kırılmalı eş-bütünleşme analizi ile gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla serilerin durağanlığı yapısal kırılmalı Lee-Strazicich birim kök testi ile, seriler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisinin varlığı Gregory Hansen eş-bütünleşme testi ile tespit edilmiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönem tahminleri ise FMOLS, DOLS ve CCR tahmincileri ile gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın bulguları; FMOLS uzun dönem tahminci sonuçlarına göre; LNNG ile LNGSYH arasında %1 anlam düzeyinde istatistiki olarak pozitif, d(Covid19) ve d(2013Q2) kukla değişkenleri arasında %10 anlam düzeyinde istatistiki olarak negatif, d(2016Q4) kukla değişkeni arasında ise %1 anlam düzeyinde istatistiki olarak negatif bir ilişki, DOLS tahminci sonuçlarına göre; LNNG ile LNGSYH arasında %1 anlam düzeyinde istatistiki olarak pozitif, d(Covid19) ve d(2013Q2) %5 anlam düzeyinde istatistiki olarak negatif, d(2016Q4) kuklasıyla ise %1 anlam düzeyinde istatistiki olarak negatif bir ilişki, son olarak CCR tahminci sonuçlarına göre ise, LNNG ile LNGSYH arasında %1 anlam düzeyinde istatistiki olarak pozitif, d(Covid19) ve d(2013Q2) kukla değişkenleri arasında %10 anlam düzeyinde istatistiki olarak negatif, d(2016Q4) kuklasıyla %1 anlam düzeyinde istatistiki olarak negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Bir diğer ifadeyle, FMOLS tahminci sonuçlarına göre, gayri safi yurtiçi hasıla (LNGSYH) %1 arttığında vergi gelirlerinin (LNNG) %1,077, DOLS tahminci sonuçlarına göre, gayri safi yurtiçi hasıla (LNGSYH) %1 arttığında vergi gelirlerinin (LNNG) %1,110, CCR tahminci sonuçlarına göre, gayri safi yurtiçi hasıla (LNGSYH) %1 arttığında vergi gelirlerinin (LNNG) ise %1,077 oranında artış gösterdiği tespit edilmiştir.

Covid-19 pandemi döneminin vergi gelirleri üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir ilişkisi olduğu tespiti yapılmıştır. Dolayısıyla Covid-19 pandemi döneminde vergi gelirlerinin düştüğü gözlemlenmiştir. Bu açıdan çalışmanın bulguları Clemens ve Veuger (2020), Coffey vd. (2020), Rephann (2020) ve Ţıbulcă (2021) tarafından yapılan çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Şüphesiz Covid-19 pandemi döneminde mükelleflere sağlanan vergisel kolaylıklar sebebiyle hükümetin vergi alımını ertelemesi bu sonuçta etkili bir nedendir. Nitekim tüm dünyada pandeminin oluşturduğu küresel krizin etkilerini hafifletmek için hükümetler önlemler almış ve vergilendirme alanında bazı iyileştirmeler yapmıştır. Türkiye’de ise vergilendirmeye yönelik mükelleflerin ödev ve yükümlülüklerinin ertelenmesi gibi alınan önlemlerle beraber, esasa yönelik vergilendirme politika değişikliklerini yansıtan önlemler de alınmıştır. Alınan tüm bu önlemler neticesinde vergi geliri kaybı yaşanması da muhtemel olmuştur.

Sonuç olarak, Covid-19 pandemisinin ülke ekonomileri üzerindeki etkisini tam anlamıyla görmek için daha uzun vadeye ihtiyaç olsa da politika yapıcılar tarafından vergi politikalarında yapılacak değişiklik mükelleflerin vergi yükünü hafifletecek ve özellikle pandemiden daha fazla etkilenen mükellef gruplarına öncelik verilerek bu sürecin daha ılımlı atlatılabilmesi sağlanabilir. Bunun yanı sıra Covid-19 pandemisi ile değişen dünya ekonomilerinde önemli yer edinen dijitalleşme süreci ve yeni vergi geliri potansiyellerinin vergilendirme politikalarına entegre edilmesi ile vergi gelirlerinde artış yaşanması olası olacaktır. Bu sebeple gelecekte yapılacak olan çalışmaların bu yeni vergi geliri potansiyelleri odağında yapılması hem pandeminin sebep olduğu vergi geliri kaybının azalmasını sağlayacak hem de alanyazına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Carrion-i-Silvestre, J. L. ve Sanso, A. (2006). Testing the Null of Cointegration with Structural Breaks. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 68 (5), 623-646.
- Chernick, H., Copeland, D. ve Reschovsky, A. (2020). The Fiscal Effects of the Covid-19 Pandemic on Cities: An Initial Assessment. *National Tax Journal*, 73 (3), 699-732.
- Chigbu, E. E. ve Njoku, C. O. (2015). Taxation and the Nigerian Economy: (1994-2012). *Management Studies and Economic Systems*, 2 (2), 111-128.
- Clemens, J. ve Veuger, S. (2020). Implications of the Covid-19 Pandemic for State Government Tax Revenues. *NBER Working Paper No. 27426*, 1-37, <https://www.nber.org/papers/w27426>.
- Coffey, C., Doorley, K., O’Toole, C., ve Roantree, B. (2020). The Effect of the COVID-19 Pandemic on Consumption and Indirect Tax in Ireland, *Budget Perspectives No. 2021/3*.

- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica*, 49, 1057-1072.
- Engle, R. F. ve Granger, C. W. J. (1987). Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing. *Econometrica*, 55 (2), 251- 276.
- Gregory, A. W. ve Hansen, B. E. (1996). Residual-Based Tests for Cointegration in Models with Regime Shifts. *Journal of Econometrics*, 70 (1), 99-126.
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegration Vectors. *Journal of Economic Dynamic and Control*, (12), 231-254.
- Kaldor, N. (1963). Will Underdeveloped Countries Learn to Tax. *Foreign Affairs*, 41 (2), 410-419.
- Kirmanoglu, H. (2009). Kamu Ekonomisi Analizi. İstanbul: Beta Yayınları.
- Kostic, S. V. (2020). COVID-19 and Fiscal Policies: COVID-19 and Taxation in Southeastern Europe. *Intertax*, 48 (8), 769-775, <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/Intertax/48.8/TAXI2020073>.
- Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2013). Minimum LM Unit Root Test with One Structural Break. *Economics Bulletin*, 33 (4), 2483-2492.
- OECD. *Tax and Fiscal Policy in Response to the Coronavirus Crisis: Strengthening Confidence and Resilience*. Erişim Adresi: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=128_128575-o6raktc0aa&title=Tax-and-Fiscal-Policy-in-Response-to-the-Coronavirus-Crisis_&_ga=2.93067869.1337824045.1634648686-2144619360.1626189507 Erişim Tarihi: 01.09.2021.
- Özcan, Y. (2020). Covid-19 Salgınının Vergi Gelirlerine Etkisi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (37), 342-354.
- Phillips, P. C. B. ve Hansen, B. E. (1990), Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I(1) Processes. *The Review of Economic Studies*, 57 (1), 99-125.
- Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika*, 75, 335-346.
- PwC. *COVID-19 Salgını Kapsamında Dünyada ve Türkiye’de Vergi Önlemleri*. Erişim Adresi: <https://www.pwc.com.tr/Hizmetlerimiz/vergi/covid-19-kapsaminda-dunyada-ve-turkiyede-alinan-vergionlemleri.pdf> Erişim Tarihi: 01.09 . 2021.
- Rephann, T. (2020). COVID-19 Economic and Tax Revenue Impacts: Estimates for the Commonwealth of Virginia and Localities. *Center for Economic and Policy*, 1 (1), 1-26.
- Țibulcă, I. L. (2021). The Impact of the COVID-19 Pandemic on Tax Revenues in the EU. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 1-18.
- Turhan, S. (1998). Vergi Teorisi ve Politikası. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Weiss, M., Schwarzenberg, A., Nelson, R., Sutter, K. M. ve Sutherland, M. D. (2020). Global Economic Effects of COVID-19. Congressional Research Service.
- Westerlund, J. ve Edgerton, D. (2006). Simple Tests for Cointegration in Dependent Panels with Structural Breaks. *Working Papers*, No: 13.
- Zivot, E. ve Andrews, D. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business Economic Statistics*, 10 (3), 251-270.
- Zulkarnaen, W., Erfiansyah, E., Syahril, N. N. A. ve Leonandri, D. G. (2020). Comparative Study of Tax Policy Related to COVID-19 in ASEAN Countries. *International Journal of TEST Engineering & Management*, 83 (2), 6519-6528.

Extended Abstract

Aim and Scope

This study determined the impact of the Covid-19 pandemic on tax revenues in Turkey. In the study, in which the time series analysis method was used, the single break Lee-Strazicich structural unit root test was used to determine whether the variables were stationary or not, and the Gregory-Hansen cointegration test was used to determine whether there was a cointegration relationship between the variables. The long-term results of the structural break cointegration analysis of

the variables were obtained using FMOLS, DOLS and CCR estimators. In this framework, the impact of Covid-19 pandemic on the country's economies was briefly mentioned in the study, then the studies in the literature were included and the method section, which is the main part of the study, was gone through. In the method section, the results related to the analysis of the study were included and the study was concluded with the conclusion section.

Methods

In this study, the impact of the Covid-19 pandemic on tax revenues in Turkey was determined. To achieve this objective, "tax revenues" was chosen as the dependent variable and "GDP" as the independent variable. In addition, the Covid19 dummy variable was included in the model for the period of the pandemic to determine the impact of the Covid-19 pandemic on tax revenues. Quarterly data on tax revenues and GDP variables for 1998-2021 were obtained from the Thomson Reuters database. Variables were included in the analysis by taking their natural logarithms.

Findings

Results of the study; According to the results of the FMOLS long-term estimator: A statistically positive relationship between LN_{VG} and LN_{GSYH} at the 1% significance level, statistically negative at the 10% significance level between the dummy variables d(Covid19) and d(2013Q2), and statistically negative at the 1% significance level between the dummy variables d(2016Q4), According to the results of the DOLS estimator; A statistically positive relationship between LN_{VG} and LN_{GSYH} at 1% level of significance, d(Covid19) and d(2013Q2) statistically negative at 5% level of significance, and statistically negative relationship with the d(2016Q4) dummy variable at 1% level of significance, and finally the results of CCR estimator. According to the results, a statistically positive correlation was found between LN_{VG} and LN_{GSYH} at the 1% significance level, a statistically negative correlation was found at the 10% significance level between the d(Covid19) and d(2013Q2) dummy variables, and a statistically negative correlation was found with the d(2016Q4) dummy variable at the 1% significance level.

Conclusion

The Covid-19 pandemic period was found to have a significant and negative relationship with tax revenues. Thus, it was found that tax revenues decreased during the Covid-19 pandemic period. In this regard, the results of the study are Clemens and Veuger (2020), Coffey et al. (2020), Rephann (2020) and Țibulcă (2021). Undoubtedly, the deferral of tax collection by the government due to the tax incentives granted to taxpayers during the Covid-19 pandemic is an effective reason for his outcome. In fact, governments have taken measures and made some improvements in taxation to mitigate the impact of the global crisis caused by the pandemic around the world. In Turkey, on the other hand, in addition to administrative measures such as postponing tax return and payment obligations, easing penalties for failure to file tax returns on time, expanding taxpayers services, and accelerating tax refund procedures, measures reflecting fundamental changes in tax policy were also taken. As a results of all these measures, tax revenue losses could occur.

Although it will take longer for the full impact of the Covid-19 pandemic on the nation economy to become apparent, the tax policy changes to be made by policymakers will reduce the tax burden on taxpayers, and this process can be managed more moderately, particularly by prioritising taxpayer groups that are more affected by the pandemic. In addition, it will be possible to increase tax revenues through digitalization, which has taken an important place in the changing global economy with the Covid-19 pandemic, and by integrating new tax revenue potentials into tax policy. For this reason, future studies focusing on these new tax revenue potentials will both reduce the tax revenue losses caused by the pandemic and contribute to the literature.

The Nexus between Comparative Advantage and Liberal Agricultural Policies: Implications of China, India, USA, and the EU

Karşılaştırmalı Üstünlük ile Liberal Tarım Politikaları Arasındaki Bağlantı: Çin ve Hindistan, ABD ve Avrupa Birliği'nin Uygulamaları

Özlem Toplu Yılmaz¹

Abstract

This study analyzes the comparative advantages of China, India, the United States of America (USA) and the European Union (EU) in the world agricultural trade and investigates whether the protection policies implemented by the countries have an impact on comparative advantages. China and India have moved to the high ranks in the world agricultural trade in recent years. While these two countries, especially India, try to protect their agricultural sector through tariffs, the USA and the EU protect their agricultural sectors through domestic supports. The developing countries, led by China and India, have complained about the high protection rates applied by the developed countries, and this has always been a prominent subject in the World Trade Organization (WTO) rounds. In this study, the issue of whether protectionism affects comparative advantage has been tried to be analyzed with the econometric model. According to the findings, it was concluded that protectionist domestic policies did not affect the comparative advantage of the USA and the EU, but comparative advantage increased in China and India, where domestic protection rates are low and these countries pursue only tariffs in the agricultural trade.

Keywords: Revealed Comparative Advantage, Protectionism, Terms of Trade, Customs Tariffs, Domestic Support Payments

Öz

Bu çalışma Çin, Hindistan, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa Birliği'nin (AB) dünya tarım ticaretindeki karşılaştırmalı üstünlüklerini analiz edip, ülkelerin uyguladıkları tarım politikalarının üstünlükler üzerinde etkisi olup olmadığını araştırmaktadır. Çin ve Hindistan son yıllarda tarım ticaretinde dünyadaki sıralamaları yükselmiştir. Bu iki ülke özellikle Hindistan tarımı tarifeler yoluyla korumaya çalışırken, ABD ve AB tarım sektörlerini iç destekler yoluyla korumaktadır. Çin ve Hindistan önderliğindeki gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerin uyguladığı yüksek koruma oranlarından rahatsız olması hep Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) turlarında öne çıkan konu olmuştur. Korumacılığın, karşılaştırmalı üstünlüğe etkisi bu çalışmada ekonometrik model ile analiz edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, korumacı politikaların ABD ve AB'nin karşılaştırmalı üstünlüğünün artmasına etki etmediği, iç destek oranlarının düşük olduğu, sadece tarifelerin uygulandığı Çin ve Hindistan'da da karşılaştırmalı üstünlüğün yükseldiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük, Korumacılık, Dış Ticaret Hadleri, Gümrük Tarifeleri, İç Destek Ödemeleri

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: F11, F13, F14

Submitted: 15 / 11 / 2021

Accepted: 13 / 04 / 2022

¹ Dr.Öğr. Üyesi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, ozlem.yilmaz@yeniyuzyil.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5335-8370>.

Introduction

China and India are ever-growing developing countries in world trade. Their rising powers challenge the dominant roles of the European Union and the United States. India has been a World Trade Organization member since 1995 and China became a WTO member in 2001. Both countries integrated to the world trade after their WTO membership. They have advocated similar positions and presented similar proposals in the WTO agricultural negotiations. However, their position was generally challenged with the European Union's and the United States' trade views. China, India, the USA, and the EU are the biggest agricultural players and have comparative advantage in most of the agricultural products in the world trade but they are pursuing different protectionist agricultural policies. Developing countries proposed a fairer agricultural trade from which the developing countries could benefit; i.e. developing countries especially China and India proposed further concessions in the support levels from the EU and the USA.

This study aims to analyse the comparative advantage of China, India, the European Union, and the United States in the world agricultural trade and to determine the impact of the trade policies on comparative advantage. The importance of liberal agricultural trade policies is emphasized through the comparative advantage analysis of the world's leading countries in the agricultural trade. This study will add value to the literature by pointing out the relationship between the comparative advantage and the protectionist trade policies. The relevant literature research shows that the former studies have not discussed the comparative advantage in this perspective. This study has six parts. The second part summarises the studies that are taken as reference materials in this article. The third part gives information about the problem that arose from the different implications and positions of China, India, the USA and the EU in the agricultural trade policies. Their conflicts in the agricultural negotiations are mentioned. The fourth section also gives data that confirms the different agricultural policies pursued by the countries. The fifth section comprises the methodology and the data. Sixth chapter discusses the results and findings. Finally, the last chapter concludes the study.

1. Literature Review

The literature in this study comprises of the studies that use Revealed Comparative Advantage (RCA). Relative Comparative Advantage is based on the Theory of Comparative Advantage developed by David Ricardo (1817) which explains the relative advantage or disadvantage of a country in the trade of a product or services group. RCA was firstly mentioned by Liesner (1958). Later index for revealed comparative advantage was developed by Balassa (1964). The level of RCA in agricultural products and the variables affecting the comparative advantage are crucial materials for this study. In the literature, studies about RCA are summarised as follows:

Wosiek and Visvisi (2021) proposed an index called Visvisi–Wosiek RCA (VWRCA) index based on the RCA index in their article. The authors applied the index on the services sector in Poland for the period 2010–2019. The fall in the VWRCA index showed that comparative advantage deteriorated in the category of goods-related services, manufacturing services. The index raised in construction services shows that the relative advantage increases. Widodo (2019) examined the dynamic changes in the comparative advantage of the ASEAN, China, Republic of Korea and Japan (ASEAN+3). The comparative advantage pattern of the ASEAN becomes similar to that of Japan. China and Korea may have a comparative advantage in low technological groups of products. Hassan and Ahmad (2018) investigated the comparative advantage of Pakistan's exports throughout 1995 to 2013. The authors found a negative and significant relationship between RCA and exports. Foreign direct investment (FDI) has an insignificant and negative effect on RCA, however, human capital has positive and significant relationship with RCA. Bojnec and Ferto (2018) investigated the duration of comparative advantage indices in the European Union (EU-27) agri-food exports using the normalised revealed comparative advantage index on the global market. According to their findings, while large trade costs have a negative impact on the comparative advantage, gross domestic product and population have positive impacts. Bilas and Bošnjak (2015) analysed the relationship between the level of merchandise exports and revealed comparative advantage (RCA) indicators of Croatian exports on the European Union (EU) market for the period 1995-2012. The authors found a positive and significant relationship between RCA in the export of raw materials, machinery and transport vehicles (excluding fuel) and level of merchandise export.

Yalçınkaya et al. (2014) analysed the place of the Chinese economy in world trade and its effects on Turkish economy by using the RCA index. According to the findings, 5 industries with $RCAB > 0.5$ were identified: metal- mining, manufacture of food products and beverages, water supply- waste management, waste collection, and materials recovery. French (2014) analysed the appropriateness of the comparative advantage index on some countries and products and concluded that commonly used indexes are generally inconsistent with the theoretical issues of comparative advantage.

Erkan (2012) investigated the comparative advantage of Turkey and Syria between the years 2000-2008. According to the results, Turkey has a comparative disadvantage in 6 product groups, but comparative advantage in 45 goods. Serin and

Civan (2008) investigated Turkey's comparative advantage in the tomato, olive oil, and fruit juice industries in the EU market over the period 1995-2005. Turkey has a high comparative advantage in the fruit juice and olive oil markets in the European Union market, but has a disadvantage in the tomato market. Çakmak (2005) analysed the comparative advantage and competitiveness of Turkish textile apparel (SITC 84). The author revealed that the SITC 84 (Apparel and Clothing Accessories) commodity group is more competitive than SITC 65 (Textiles Yarn, Fabrics, Made-up Articles and Related Products) in the world markets. Batra and Khan (2005) examined the structure of comparative advantage of India and China in all sectors (SITC Rev.3) over the period 2000-2003. The authors revealed that agriculture was one of the sectors where only India is predominantly advantaged.

Different from the studies above, this study considers the impact of protection levels (domestic protection) and terms of trade on the comparative advantage. Impact of export levels are also analysed like the studies in the literature review.

2. Conflict in the Agricultural Trade between China-India and the European Union-the United States

Agricultural policies were firstly discussed in the GATT Uruguay Round (1988-1994) among the member countries. The Uruguay Round was an important step in the liberalization of world agricultural trade, and until then progress has been made in reducing the barriers. Six years after the end of the Uruguay Round, the WTO members met in Doha in 2001 with the aim of reducing the trade barriers furthermore. Because of their impressive growth in the years leading up to the Doha Round, India and China were able to play more influential roles compared to the other developing countries in the negotiations (Peterson, 2009: 85). The United States and the EU were leading the developed countries, while China and India were representing the developing nations during the negotiations. China and India claimed that the gains from trade liberalization (from the removal of trade barriers) are generally shared by industrialized countries, and they have begun to insist on a fairer sharing system in the negotiations. The issue that ended the Doha negotiations in 2008 concerned the rules that would allow countries to raise the tariffs if they experience a sudden rise of agricultural imports (Peterson, 2009: 87). India wanted to implement safeguards while the United States wanted a threshold for invoking the safeguards set much higher. China backed India on this proposal and the United States was unwilling to compromise stating that it had already made concessions in the negotiations (The Economist, 2008). European Union and the United States have been criticised for not taking sufficient steps to resolve the agricultural problems which are one of the major obstacles to complete the Doha Round (Grant, 2006:6). According to Schmitz and Messner (2008), China and India are the only actors worldwide that have the potential to challenge western dominance in global affairs considering their development. The authors suggested that both China and India can provide leadership for other developing countries through organisations.

14 years after the start of the Doha Round, WTO members decided to end the negotiations in 2015. Neither developed economies like the United States and the European Union nor developing countries like China and India took steps to make fundamental concessions (Jaso, 2016). After the failure of the Doha Round, the countries began to sign bilateral and regional trade agreement rather than multilateral agreements. This means that the conflict about the free trade in agricultural products between two sides ended also multinational trade agreements and common policies in the world agricultural trade.

3. The Nexus between Comparative Advantage and Liberal Policies of the Countries

Comparative advantage theory advocates liberal trade policies. The theory describes the gains from trade of the countries in the free market conditions. One of the assumptions of the law of comparative advantage is free trade which is opposite of the Mercantilists' view of protectionist trade policies. Comparative advantage theory and other classical trade theories can be best understood if they are regarded as reactions to the Mercantilists' views on trade and on the role of government (Salvatore, 1998: 27). Mercantilists advocated strict government control of all economic activity by stimulating nations' exports, but discouraging and restricting imports (Salvatore, 1998: 26). In this sense, protection levels are analysed to comment on whether protectionist policies have negative impact on the comparative advantage for the selected countries.

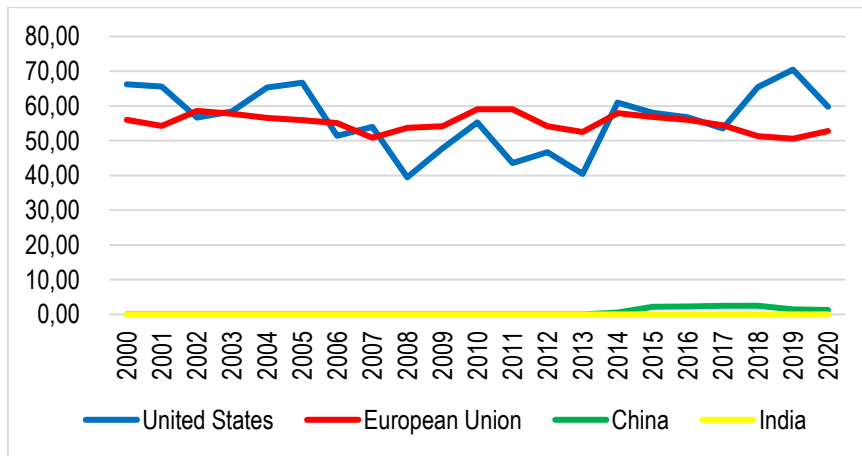
Table 1 and Figure 1 give information about the protection levels of the countries. Table 2 shows the import tariffs in the agricultural products that indicate protection in market access. Figure 2 demonstrates the protection in domestic support. According to the statistics, the import tariffs are relatively high in India, but domestic support is very low. India supports the agricultural sector by high tariffs. Domestic support level (proportion of support with output and payment limits) is very low in India. This means India protects its agricultural sectors only by tariffs. China also has a low domestic support level. The high tariffs are imposed for cereals, beverages and tobacco. The protection is very limited in China.

The import tariffs are high in dairy products in the EU and in the USA. The tariffs in other products are not relatively high compared to China and India. Both the EU and the USA protect their agricultural sectors mainly through domestic supports.

Table 1. Tariffs in Agricultural Products, 2019

	United States	European Union	China	India
Animal products	2,4	15,3	14,9	104,5
Dairy products	17,6	37,2	12,2	63,8
Fruit, vegetables, plants	4,8	11,5	14,8	101,2
Coffee, tea	3,2	5,9	14,9	133,1
Cereals & preparations	3,5	16,0	23,7	114,1
Oilseeds, fats & oils	4,3	5,3	11,1	165,1
Sugars and confectionery	13,3	24,3	27,4	126,2
Beverages & tobacco	15,0	18,9	23,2	120,4
Cotton	3,7	0,0	22,0	110,0
Other agricultural products	1,2	4,1	12,1	105,6

Source: WTO, 2021a.

Figure 1. Proportion of Support with Output and Payment Limits

Source: OECD, 2021.

Revealed comparative advantage is crucial to determine whether there is a nexus between the agricultural policies pursued by the countries and comparative advantage. Firstly, Revealed comparative advantage is calculated by using the formula developed by Balassa.

(1)

$$RCA_{iA} = \frac{\frac{X_{iA}}{\sum_{i=1}^n X_{iA}}}{\frac{X_{iW}}{\sum_{i=1}^n X_{iW}}}$$

X_{iA} is the country A's exports of product i ,

$\sum_{i=1}^n X_{iA}$ is the country A's total export

X_{iW} is the world's exports of product i ,

$\sum_{i=1}^n X_{iW}$ is the world's total export

According to the index measurement, if the result is greater than 1, it is understood that the country has a comparative advantage, and if it is small, it has a comparative disadvantage.

Revealed comparative advantage indexes of the selected countries in the agricultural products are demonstrated in the Figure 2. Both China and India have increasing RCA trends. Especially China has the highest comparative advantage among the leading exporting countries. India also has a high comparative advantage. It is worth to say, India has the highest import tariffs among the selected countries. Both countries do not pursue protectionist domestic support policies. As seen in the graph, high domestic supports do not lead to the comparative advantage in the USA and in the EU. However, low domestic support leads to high comparative advantage in India and China. Both countries protect their agricultural sector through tariffs. Tariffs give a price advantage to domestic goods over similar goods which are imported (WTO,

2021b). The trade restriction effect of an import tariff may be uncertain; thus, an import tariff may not limit the imports. One reason is the domestic demand of goods from other countries. As long as there is demand in the country, the access of imported goods into the country will continue. Another reason is that the domestic demand and supply elasticities of the imported goods are generally unknown. If the exporter abroad undertakes a part of the tariff by lowering the price, the tariffs will not be restrictive on imports. So, protection of the agricultural sector rather than domestic support is reasonable. The WTO also advocates the application of tariffs rather than non-tariff barriers.

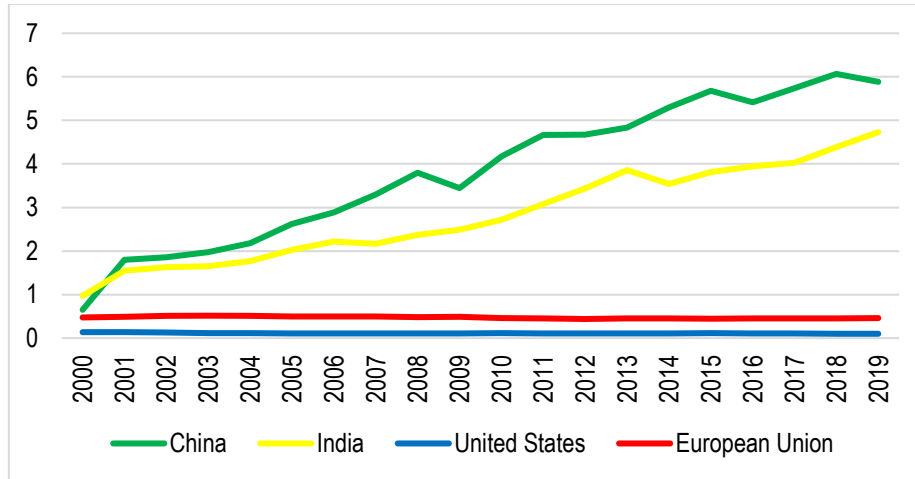

Figure 2. Revealed Comparative Advantage of the Countries

Source: Calculations of Author

4. Methodology

For estimating the comparative advantage of the countries by using Vector Autoregressive Model (VAR); export value (mn dollar), terms of trade, exchange rates and protection levels are used. The tariff rates are not used in the model because once the tariff rates are determined by the countries, they last for a long time.

The data on exports, export price index, import price index, import tariffs are taken from the WTO Data Portal (WTO, 2021c). Terms of trade (ToT) is the ratio between the export price index and the import price index. If the export prices increase more than the import prices, a country has a positive terms of trade (OECD, 2021b).

The 3-digit Standard International Trade Classification (SITC Revision 3) of the category “agricultural products” is used. The exchange rates (domestic currency per dollar for China, India, and the European Union; real effective exchange rates are used for the United States) of the countries are exported from the World Bank. Producer Nominal Protection Coefficients for the countries are published by the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD, 2021a). The data are time series representing 20 years from 2000 to 2019.

For the econometric analysis of revealed comparative advantage; stationary test, namely Augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root test (Dickey and Fuller, 1979 and Phillips Perron, 1989) is used. Following the stationarity test, the econometric model below is estimated for all countries separately.

$$\ln ca_i = \beta_1 + \beta_2 \ln ex_i + \beta_3 \ln exr_i + \beta_4 tot_i + \beta_5 prot_i + \varepsilon_i \quad (2)$$

Here $\ln ca_i$ denotes the dependent variable, namely RCA index. The dependent variables are ex (export), exr (exchange rates), tot (terms of trade), $prot$ (Producer Nominal Protection Coefficient). The study discovers the impacts of independent variables on the revealed comparative advantage of the countries.

5. Findings and Results

Table 2 gives information about the selection of the optimal lag length for the model. According to the AIC, SIC and HQC criteria, optimal lag length is 2.

Table 2. Lag length criteria

	Lag length	AIC	SIC	HQC
China	0	-13.79	-13.543	-13.756
	1	-18.152	-16.668	-17.948
	2	-20.691*	-17.971*	-20.316*
India	0	-10.906	-10.659	-10.872
	1	-9.935	-8.447	-9.585
	2	-18.415*	-15.694*	-18.040*
EU	0	-8.265	-8.018	-8.231
	1	-15.352	-13.868	-15.147
	2	-17.098*	-14.377*	-16.723*
USA	0	-9.781	-9.533	-9.747
	1	-15.394	-13.91	-15.189
	2	-17.164*	-14.443*	-16.789*

Table 34 shows the unit root tests. Series are not stationary in their level values, but series become stationary when the first differences of variables are taken.

Table 3. Unit Root Tests

Variables	ADF		PP		Order of integration	
	Level	First difference	Level	First difference		
China	LNCA	-0.692	-8.664	-1.167	-9.708	I(1)
	LNEX	4.782	-2.257	4.782	-2.301	I(1)
	TOT	-0.878	-5.004	-0.872	-5.004	I(1)
	LNEXR	0.491	-5.842	0.523	-5.858	I(1)
	PROT	0.86	-5.765	1.116	-6.187	I(1)
India	LNCA	-0.505	-8.885	-0.998	-13.358	I(1)
	LNEX	1.891	-1.292	1.916	-1.286	I(1)
	TOT	0.134	-5.021	0.184	-6.764	I(1)
	LNEXR	3.46	-3.497	2.891	-3.473	I(1)
	PROT	-0.648	-4.475	-0.682	-4.488	I(1)
EU	LNCA	-0.578	-4.256	-0.577	-4.253	I(1)
	LNEX	2.663	-2.758	2.578	-2.807	I(1)
	TOT	0.136	-4.716	0.236	-5.091	I(1)
	LNEXR	-0.65	-3.621	-0.65	-3.591	I(1)
	PROT	-1.151	-3.717	-1.829	-3.778	I(1)
USA	LNCA	-4.817	-9.015	-4.828	-28.007	I(0)
	LNEX	2.011	-4.132	1.969	-4.157	I(1)
	TOT	0.706	-6.728	0.825	-6.238	I(1)
	LNEXR	0.47	-3.881	0.381	-3.913	I(1)
	PROT	-1.331	-4.328	-1.429	-4.336	I(1)

According to the tests, 1 delay length is preferred in this study. Table 4 shows the statistics of the estimated models for the countries. P-values of the coefficients are shown in parentheses.

Table 4. Estimates of Revealed Comparative Advantage Model

Independent Variables	China	India	EU	USA
dex	0.42	0.29	-0.01	-0.14
[prob.]	[0.0475]	[0.0086]	[0.5945]	[0.0377]
dtot	-0.02	-0.002	-0.009	3.2
[prob.]	[0.1096]	[0.6968]	[0.0040]	[0.9968]
dexrate	1.88	0.81	-0.12	-0.56
[prob.]	[0.0692]	[0.0500]	[0.0140]	[0.1634]
dprot	2.57	-1.41	0.02	-9.95
[prob.]	[0.1182]	[0.1668]	[0.8690]	[0.0479]
Constant	-13.98	-7.59	1.69	7.27

[prob.]	[0.0275]	[0.0003]	[0.1011]	[0.0157]
R-squared	0.7	0.94	0.68	0.71
Prob (F-stat)	0.0007	0.0000	0.0009	0.0009
Number of observations	20	20	20	20

The estimated models below provide information about the efficacy of the variables on the comparative advantage of the countries:

$$\text{China} \quad \text{Inca} = -13.98 + 0.42\text{Inex} + 1.88\text{Inexr} + (-0.02)\text{tot} + 2.57\text{prot} + \varepsilon \quad (3)$$

$$\text{India} \quad \text{Inca} = -7.59 + 0.29\text{Inex} + 0.81\text{Inexr} + (-0.002)\text{tot} + (-1.41)\text{prot} + \varepsilon \quad (4)$$

$$\text{EU} \quad \text{Inca} = 1.69 + (-0.01)\text{Inex} + (-0.12)\text{Inexr} + (-0.009)\text{tot} + 0.02\text{prot} + \varepsilon \quad (5)$$

$$\text{USA} \quad \text{Inca} = 7.27 + (-0.14)\text{Inex} + (-0.56)\text{Inexr} + 3.2\text{tot} + (-9.95)\text{prot} + \varepsilon \quad (6)$$

Export level (dex) is significant in the models of China, India and the United States. There is a positive relationship between the export level and the comparative advantage in the econometric models. The rise in export level causes an increase of 0.42% and 0.29% in RCA values in China and India, respectively. Export (Inex) is also significant in the model of the USA, but does not have an impact on the RCA. Exchange rate (Inexr) seems to have impact only on India's comparative advantage. Terms of trade (tot) is significant only in the model of the EU, but the variable has a negative impact on the RCA.

Protection level (prot) is only significant in the model of the USA, however there is a negative relationship between the protection and the RCA. The argument that domestic protection does not affect the comparative advantage is consistent with the negative relationship between the protection level and the comparative advantage in the econometric models (part 3).

It must be mentioned that, the theory does not consider transport costs, productivity of labor and technology. When the transport costs, labor productivity and technology are taken into account, then the comparative advantages can change.

Conclusion

In this study, it is discussed whether the policies implemented by China and India, as well as the USA and the European Union in agricultural trade create comparative advantage. With the integration of China and India into world trade in recent years, they have moved to the high ranks in the world trade order. The USA and the EU, which play leading roles in the world agricultural trade, are criticized by the developing countries because of their protectionist support policies. While China and India do not apply domestic support policies, they protect their agricultural sectors with market access measures like import tariffs. In particular, India applies high tariffs for agricultural products. It is thought that developing countries can only take part in the world trade through market access measures as opposed to the developed countries that have enough capital, so can provide high support to producers.

According to the comparative advantage analysis made in this study; it has been observed that China and India are comparatively advantageous over USA and the EU in the agricultural products. Domestic supports applied by the USA and the EU have no effect on the comparative advantage. However, protection through market access barriers leads to comparative advantage. It is worth to say, the impact of tariff as a protection tool is unclear. The tariff raises the prices of the goods. The consumers may bear these high prices, so the goods may be imported in the case of high tariffs.

Further studies can analyze the factors affecting the comparative advantage in different sectors by also considering the policies implemented by developed countries and developing countries.

References

- Balassa, B. (1964). The Purchasing Power Parity Doctrine: A Reappraisal. *Journal of Political Economy*, 72(2), 584-596.
- Batra A., Khan, Z. (2005). Revealed Comparative Advantage: An Analysis for India and China. *Indian Council for Research on International Economic Relations, Working Paper No. 168*.
- Baumann, R. (2013). Brazilian, Chinese, and Indian exports: is the regional market really a source of learning? *Brazilian Journal of Political Economy*, 33(1), 102-119.

- Bilas, V., Bošnjak, M. (2015.). Revealed Comparative Advantage and Merchandise Exports: The Case of Merchandise Trade between Croatia and the Rest of the European Union Member Countries. *Ekon. Misao Praksa DBK. God XXIV. BR. 1*, 29-47.
- Bojnec S., Ferto I. (2018). Drivers of the duration of comparative advantage in the European Union's agri-food exports. *Agric. Econ. – Czech*, 64, 51–60. doi: 10.17221/173/2016-AGRICECON.
- Çakmak, Ö. A. (2005). Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Rekabet Gücü: Türkiye Tekstil ve Hazır Giyim Endüstrisi üzerine bir Uygulama. *Ege Academic Review*, 5(1), 65-76.
- Dickey, D.A. and W.A. Fuller (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431.
- Erkan, B. (2012). Ülkelerin Karşılaştırmalı İhracat Performanslarının Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük Katsayılarıyla Belirlenmesi: Türkiye-Suriye Örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 8(15), 195-218.
- French, S. (2017). Revealed Comparative Advantage: What Is It Good For? *Journal of International Economics*, 106, 1-46. DOI: 10.1016/j.jinteco.2017.02.002.
- Grant, W. (1997). *The Common Agricultural Policy*. New York: St. Martin Press.
- Grant, W. (January 2006). Why it won't be like this all the time: The Shift from Duopoly to Oligopoly in Agricultural Trade. Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation Working Paper No. 191/06, University of Warwick.
- Hassan, M.U. and Ahmad, H.K. (2018). An Estimation of Normalized Revealed Comparative Advantage and its Determinants In Pakistan. *Pakistan Vision*, 19(1), 231-257.
- Hopewell, K. (2014). Different paths to power: The rise of Brazil, India, and China at the World Trade Organization. *Review of International Political Economy* 22(6), 1128-58.
- Jaso, M. (2016). Global Trade After the Failure of the Doha Round, *The New York Times*. (1.1.2016).
- Liesner, H. H. (1958). The European Common Market and British Industry. *Economic Journal*, 68, 302-316. <https://doi.org/10.2307/2227597>.
- Nayyar, D. (2008). China, India, Brazil and South Africa in the World Economy: Engines of Growth? UNU Wider World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2008/05. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199580606.003.0002.
- OECD (2021a). OECD Dataset: Monitoring and Evaluation. <https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?QueryId=83564&vh=0000&vf=0&l=&il=&lang=en> (10.08.2021).
- OECD (2021b). Terms of trade (indicator). doi: 10.1787/7722246c-en (24.10.2021).
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57, 1361-1401.
- Peterson, E. Wesley (2009). *A Billion Dollars a Day, The Economics and Politics of Agricultural Subsidies*. Wiley- United Kingdom: Blackwell Publication.
- Ricardo, D. (1817). *Principles of Political Economy and Taxation*. London: John Murray, ISBN 9783487409290.
- Salvatore, D. (1998). *International Economics*. New Jersey: Prentice Hall.Inc.
- Schmitz, H. & Messner, D. (2008). Poor and Powerful - the Rise of China and India and the Implications for Europe. Discussion Paper / German Development Institute; 13/2008. ISBN: 978-3-88985-402-5, 1-77.
- Serin, V. & Civan, A. (2008). Revealed Comparative Advantage and Competitiveness: A Case Study for Turkey towards the EU. *Journal of Economic and Social Research*, 10(2), 25-4.
- The Economist (31 July 2008). So near and yet so far, Trade ministers have come too close to a deal to let the Doha Round die.
- Widodo, T. (2009). Dynamic Comparative Advantages in the ASEAN+3. *Journal of Economic Integration*, 24(3), 505-529.
- Wosiek, R. and Visvizi, A. (2021). The VWRCA Index: Measuring a Country's Comparative Advantage and Specialization in Services. *Economies*, 9(2), 1-12. DOI: 10.3390/economies9020048.
- WTO(2021a). World Tariff Profiles 2021. Retrieved October 24, 2021, from https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/tariff_profiles_list_e.htm.

WTO (2021b). Tariffs. Retrieved October 29, 2021, from https://www.wto.org/english/tratop_e/tariffs_e/tariffs_e.htm.

WTO (2021c). WTO Data Portal. Retrieved September 09, 2021, from <https://timeseries.wto.org/>.

Yalçinkaya, H., Çılbant, C., Erataş, F. & Hartoğlu, D. (2014). Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükle Ekseninde Rekabet Gücünün Analizi: Türk-Çin Dış Ticaret Üzerine bir Uygulama. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 24, 41-57. Doi: <http://dx.doi.org/10.11611/JMER294>.

Sınıf Öğretmenlerinin Görüşleri Doğrultusunda Uzaktan Eğitim Sürecinde Yaşanan Öğrenme Kayıplarının İncelenmesi

Investigation of Learning Losses Experienced In Distance Education Process in The Line of Primary School Teachers Opinions

Süleyman Erkam Sulak¹, Alperen Şükrü Çapanoğlu²

Öz

Öğrencilerin gelişim özellikleri bakımından uzaktan eğitim sürecinde öğrenme kayıpları en fazla ilkökul düzeyinde gözlenmektedir. İlkokulda yaşanan öğrenme kayıplarının belirlenmesi, ileride yaşanabilecek öğrenme sorunlarının giderilmesi için elzemdir. Uzaktan eğitim sürecini yöneten sınıf öğretmenleri, öğrencilerinin yaşadığı öğrenme kayıplarını en iyi gözlemleyen kişilerdir. Bu bağlamda araştırmanın amacı, sınıf öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda uzaktan eğitim sürecinde ilkökul öğrencilerinin yaşadığı öğrenme kayıplarını incelemektir. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim araştırması ile desenlenmiştir. Araştırmanın katılımcıları, Ordu ilinde görev yapmakta olan 30 sınıf öğretmenidir. Veri toplama aracı olarak uzman görüşü doğrultusunda oluşturulan açık uçlu sorular içeren bir anket kullanılmıştır. Elde edilen veriler üzerinde içerik analizi yapılmıştır. Sınıf öğretmenlerinin öğrenme kaybı ile ilgili tanımlamaları, öğrenme kaybına karşı aldıkları önlemler, en fazla ve en az öğrenme kaybı görülen dersler, öğrenme kayıplarının telafisi için öneriler şeklinde bulgular sunulmaktadır. Araştırmanın sonucunda sınıf öğretmenlerinin öğrenme kaybı kavramıyla ilgili ortak tanımlarına yer verilmiştir. Sınıf öğretmenleri öğrenme kayıplarına karşı dijital materyaller, ailelerle sıkı iletişim, gerektiğinde öğrenci ve velilerle bireysel görüşme, etkinlik ve materyaller, ödev takipleri ve ekstra konu videolarını tercih etmişlerdir. Sınıf öğretmenlerinin aktardıkları görüşlere göre en fazla öğrenme kaybı yaşanan ders matematik ve daha sonra Türkçedir. Sınıf öğretmenleri, öğrenme kaybının giderilmesi için telafi eğitim faaliyetlerini önemsemekte, yaz çalışmaları, kurs/özel dersler, ailelerin sürece katılması ve öğretim programında değişiklikler önermektedirler.

Anahtar Kelimeler: Sınıf Öğretmeni, Uzaktan Eğitim, Öğrenme Kaybı

Abstract

In terms of the developmental characteristics of the students, the learning losses in the distance education process are mostly observed at the primary school level. Determining the learning losses experienced in primary school is essential for eliminating learning problems that may occur in the future. Primary school teachers who manage the distance education process are the ones who best observe the learning losses experienced by their students. In this context, the aim of the research is to examine the learning losses experienced by primary school students in the distance education process in line with the opinions of primary school teachers. The research was designed with phenomenological research, one of the qualitative research methods. The participants of the research are 30 primary school teachers working in Ordu. A questionnaire containing open-ended questions, created in line with expert opinion, was used as a data collection tool. Content analysis was performed on the obtained data. Findings are presented in the form of definitions of primary school teachers about learning loss, the measures they take against learning loss, the courses with the highest and least learning loss, and suggestions for the compensation of learning losses. As a result of the research, common definitions of primary school teachers about the concept of learning loss were included. Primary school teachers preferred digital materials, close communication with families, individual interviews with students and parents when necessary, activities and materials, homework tracking and extra topic videos against learning losses. According to the opinions given by the primary school teachers, the lesson with the most learning loss is mathematics and then Turkish. Primary school teachers attach importance to make-up education activities in order to eliminate learning loss, and they suggest summer studies, course/private lessons, family involvement and changes in the curriculum.

Keywords: Primary School Teacher, Distance Education, Learning Loss

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Submitted: 14 / 12 / 2021

Accepted: 01 / 06 / 2022

¹ Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ordu, Türkiye, erkamsulak@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4042-891X>

² Sınıf Öğretmeni, MEB, alperencapanoglu@gmail.com, Ordu, Türkiye, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5809-9777>

Giriş

Uzaktan eğitim, COVID 19 pandemisi nedeniyle bir zorunluluk hâline gelmiş ve bütün eğitim sistemlerini doğrudan etkilemiştir. COVID 19 pandemi sürecinde küçük çocukların öğrenme kayıpları yaşayabilecekleri alanyazında belirtilmektedir (Baz, 2021; Kaffenberger, 2020; Mhlanga ve Moloji, 2020). Öğrenme kayıpları, sadece pandemi sürecine has bir konu değildir. Yaz tatili döneminde olası öğrenme kayıpları da bu kavram kapsamında değerlendirilmektedir (Arı, 2004; Cooper, 2003; Kayır ve Özçelik, 2018; Sezgin, Erdoğan ve Dağ, 2020; Paechter vd., 2015; Şahin, 2004; Şen, 2009). İlkokul öğrencileri ile birlikte sınıf öğretmenleri, bu sürecin bir parçasıdır. Öğrenmenin giderek daha önemli bir hâle geldiği günümüzde pandeminin getirdiği koşullar nedeniyle öğrenme kayıpları daha çok dikkatle incelenmesi gereken bir konu hâline gelmiştir.

Öğrenme, bir yaşantı sonucunda zihinsel simge veya bağlantılarımızdaki uzun süreli değişikliklerdir (Ormrod, 2020, s.4). Bilgiyi işleme kuramına göre öğrenme duyuşsal kayıt belleği, kısa süreli bellek ve uzun süreli belleğin işlemlerinden geçerek gerçekleşmektedir (Çağırğan Gülten, Ergin ve Avcı, 2009). “Öğrenme kaybı, uzun süreli belleğe kaydedilmiş olan bilgilerin ilerleyen zaman içerisinde istenildiği zaman geri getirilmesinde başarısız olunmasıdır” (Arı, 2005, s. 36). Bu daha çok zamana bağlı olarak geri getirmedeki başarısızlıktır. Öğrenme kaybında uzun süreli bellekteki bilgi unutulmamakta fakat zaman geçtikçe tekrar edilmeyen veya kullanılmayan bilgiler ve beceriler hatırlanamamaktadır. Huong ve Jatturas’a (2020) göre öğrenme kaybı, genel olarak bir öğrencinin eğitimindeki uzun süreli boşluklar veya kesintiler nedeniyle, herhangi bir özel veya genel bilgi ve beceri kaybı veya akademik becerilerde gerilemedir. Ferah Özcan ve Saydam (2022), öğrenme kayıplarını çocukların çeşitli sebeplerle eğitime devam edememeleri ya da eğitime ara vermeleri sebebiyle önceden öğrenilenlerin unutulması, yeni konuların öğrenilememesi sonucu ortaya çıkan öğrenme kayıpları ve eksikler olarak tanımlamaktadır.

Küresel anlamda bütün eğitim sistemleri COVID 19 pandemisinden etkilenmiştir (Azorin, 2020). Okulların dâhil olduğu birçok alanda kapanma zorunlu hâle gelmiştir. Potansiyel olarak uzun vadeli sonuçları olan pandemi, 1,6 milyardan fazla çocuğun öğrenim gördüğü okulların kapanmasına sebep olmuştur (Angrist, Bergma, Brewster ve Matsheng, 2020). Bu süreçte öğrenciler tarafından yaşanan öğrenme kaybı bir krize dönüşebilir (Di Pietro, Biagi, Costa, Karpinski ve Mazza, 2020). Asıl endişe, sadece kısa vadede birkaç aylık öğrenmenin kaybedileceği değil aynı zamanda bu kayıpların büyük ve kalıcı öğrenme kayıplarına dönüşeceği. Çalışmalar geçici okul kapanmalarının bile büyük ve orta vadeli öğrenme kaybına neden olabileceğini öne sürmektedir (Kaffenberger, 2020). Pandemi sürecinde yaşanan eğitim uygulamalarının benzersiz yönleri göz önüne alındığında bu etkiyi tahmin etmek zordur (Kuhfeld vd., 2020).

Azevedo, Hasan, Goldemberg, Iqbal ve Geven (2020), hazırladıkları raporda sert ve iyileştirici eylemler olmadan dünyanın öğrenmede 2030’a kadar kayıpları karşılayamayıp gerileme yaşayacağını aktarmaktadır. Dünyanın her yerinde hükümetler salgında yaşanabilecek öğrenme kayıplarına karşı bazı önlemler almaktadır. Bunlardan biri de uzaktan eğitimidir (Mhlanga ve Moloji, 2020). Küresel kapanma sürecinde eğitim, sıfır fiziksel temasla ev tabanlı, teknolojinin etkin olduğu, uzaktan yürütülen etkinlik olarak yeniden başlatıldı. İyi öğretim hakkında bilinenler birden bire yeniden tanımlandı ve çevrimiçi derslere dönüştürüldü (Harris, 2020). Çevrimiçi öğrenme, pandemi sırasında akademik ve profesyonel eğitimin vazgeçilmez bir parçası haline geldi (Dutta, 2020). Daha önce geleneksel tarzlarını değiştirmeye isteksiz olan birçok akademik kurum ve pedagojik yaklaşım tamamen çevrimiçi öğretme-öğrenmeye geçmek zorunda kaldı (Dhawan, 2020). Bunların birlikte, Pensiero, Kelly ve Bokhove’a (2020) göre sanal öğrenmenin ne kadar etkili olacağı belirsizliğini korumakta, öğrenciler ve öğretmenler çevrimiçi eğitim konusunda çok az deneyime sahip ve teknolojiye erişimde sorunlar mevcut durumda, ebeveynlerin çoğu çocuklarını eğitmek ve onlara bakmak için mücadele etmektedir ve bunlar benzersiz eğitim zorluklarıdır. Ayrıca okul dışında kalma süresinin uzatılması kesinlikle öğrenci başarısını etkileyecektir ve yüz yüze eğitimden uzaktan eğitime geçiş muhtemelen öğrenme kaybına neden olacaktır. Engzell, Frey ve Verhagen (2021), uzaktan öğretimle öğrenme konusunda çok az ilerleme kaydettiğini veya hiç ilerleme kaydetmediğini ima etmekte ve daha zayıf altyapıya veya daha uzun okul kapanışlarına sahip ülkelerde kayıpların daha da büyük olduğunu göstermektedir.

Hoadley’e (2020) göre öğrenme kaybıyla ilgili çalışmalara bakıldığında üç konu ortaya çıkmaktadır. Birincisi öğrenme kayıplarının öğrencilerin sınıfları, konuları ve sosyo-ekonomik geçmişleri arasındaki farklılıklara göre ciddi olabileceğidir. İkincisi öğrenilenin unutulmasının farklı yollarla gerçekleşebileceğidir. Üçüncüsü ise öğrenme kayıplarının heterojenik olmasıdır. Bu durum aynı sınıftaki öğrenciler arasında daha büyük başarı farkları oluşturmaktadır. Bailey, Duncan, Mumane ve Yeung (2021), eğitim araştırmacılarının pandemi sebebiyle ABD ilkokullarındaki düşük ve yüksek gelirli öğrenciler arasındaki başarı farklarının büyüyeceği konusunda hemfikir olduklarını aktarmaktadır. Bielinski, Brown ve Wagner (2020), öğrenme kayıplarının sınıf düzeyine göre değişebileceğini okuma ve matematikteki kaybın ilkokul sınıflarında daha çok olacağını söylemektedir.

Araştırmalar öğrenme kaybının tipik olarak en çok matematikte ve bir dereceye kadar okumada gözlemlendiğini göstermektedir (Borman, 2020). Öğrenme kaybı matematikte okumadan daha fazladır. Tüm öğrenciler matematik gibi bazı konularda düşüşler gösterebilirken, düşük gelirli öğrenciler orantısız şekilde okuma becerilerinde düşüşler yaşamaktadır

(Zaromb, Adler, Bruce, Attali ve Rock 2014). Ferah Özcan ve Saydam'ın (2022) çalışmalarında matematik dersi öğrenme kayıplarının çocukların okuduğunu anlama ve işlem becerilerini edinmemeleriyle ilgili olduğunu ve çocukların eğitime ara verdikleri dönemde okuma işinin öğrenci velilerine bırakılmak zorunda kaldığı açıklanmaktadır. Dolayısıyla çalışmada öğrenme kayıplarında en fazla sorunun matematik öğrenme alanında görülebileceği aktarılmaktadır. Cooper (2003), öğrencilerin yaz boyunca matematiği unuttuğunu ve yoksul çocukların okuma becerilerinde kayıplar yaşadığını belirtmiştir. Yazma becerisinde de öğrenme kayıpları gözlenmektedir. Paechter vd. (2015), dokuz haftalık yaz tatilinin ardından çocukların matematik ve yazım becerilerini kaybettiğini saptamıştır; ancak çocukların alandaki bilgi ve becerileri sonbahar döneminde dokuz haftalık öğretimin ardından gelişmiştir. Yapılan araştırmalar, pandemi döneminde uzaktan eğitim faaliyetlerine erişim ve öğrencilerin öğrenme performanslarının desteklenmesi konularında yaşanan sıkıntıların öğrenme kayıplarını derinleştirdiğini göstermektedir (Baz, 2021, s.25).

Uluslararası literatür incelendiğinde pandeminin sebep olduğu öğrenme kaybı ve eğitim sorunları hakkında birçok çalışma yapılmaktadır (Angrist vd., 2020; Azevedo vd., 2020; Bailey vd., 2021; Bao, Qu, Zhang ve Hogan, 2020; Di Pietro vd., 2020; Engzell vd., 2021; Kaffenberger, 2020; Kuhfeld vd., 2020). Pandemi sürecinde öğrenme kayıplarına karşı ve gelecekte de öneminin artacağına yönelik eğitimde dijitalleşme, çevrimiçi öğrenme ve harmanlanmış öğrenme üzerine çalışmalar da yoğunlaşmakta, ayrıca ufukta dijitalleşen, harmanlanmış öğrenme ve çevrimiçi öğrenme uygulamalarının artacağı yeni bir eğitim yaklaşımının görüldüğü de vurgulanmaktadır (Azorin, 2020; Dhawan, 2020; Dutta, 2020; Hargreaves, 2020; Kustyarini, Utami ve Koesmijati 2020; Mhlanga ve Moloji, 2020; Rizk ve Hiller, 2020; Telli Yamamoto ve Altun, 2020; Wyse, Stickney, Butz, Beckler ve Close, 2020). Alanyazındaki çalışmalar salgının öğrenciler, öğretmenler ve ebeveynler üzerindeki etkisini incelemek ve neler yapılması gerektiği hakkında durum tespitlerini ortaya koymak ekseninde yoğunlaşmaktadır (Akkaş Baysal ve Ocak, 2020; Aslan, Silvia, Nugroho, Ramli ve Rusiadi, 2020; Balaman ve Hanbay Tiryaki, 2021; Balcı, 2020; Bhamani vd., 2020; Bozkurt, 2020; Işık ve Bahat, 2021; Korkmaz ve Toraman, 2020; Özer ve Suna, 2020; Sarı ve Nayır, 2020). Pandemi sırasında çevrimiçi öğrenme konusunda çalışmaların artması gerekliliği de literatürdeki araştırmalarda öneri olarak sunulmaktadır (Baber, 2020; Bayrakdar ve Güveli, 2020). Ulusal literatürde yaz tatili öğrenme kayıplarıyla ilgili (Arı, 2004; Kayır ve Özçelik, 2018; Sezgin, Erdoğan ve Dağ, 2020; Şahin, 2004; Şen, 2009) araştırmalar mevcuttur. Baz (2021) öğrenme kayıpları üzerinde yurt içi ve yurt dışı literatürde yer alan çalışmaları incelemiştir. Ulusal literatürde yakın zamanda yapılan öğrenme kayıplarıyla ilgili (Ferah Özcan ve Saydam, 2022; Toptaş ve Öztıp, 2021) ve pandemi sürecinde özellikle Türkçe olmak üzere ilkökul düzeyindeki eğitimin değerlendirilmesine yönelik (Atik ve Avcı, 2021; Bayburtlu, 2020; Bulut ve Susar Kırmızı, 2021; Erbaş, 2021; Ferah Özcan ve Saydam, 2021; Kaplan ve Gülden, 2021; Karakuş, Esendemir, Ucuşsatar ve Karacaoğlu, 2021; Kargın ve Karataş, 2021; Kolcu Canatar ve Balcı, 2021; Susar Kırmızı ve Yurdakal, 2021) çalışmalar da mevcuttur. Bu araştırma uzaktan eğitim sürecinde ilkökul öğrencilerinin öğrenme kayıplarının sınıf öğretmenlerinin görüşleriyle incelenmesiyle birlikte pandemi sürecindeki öğrenme eksikliği deneyimlerinin ortaya çıkarılması açısından önemli görülmektedir. Sınıf öğretmenlerinin süreç hakkındaki görüşlerinin ilkökul öğrencilerinin yaşadığı öğrenme kayıplarına ışık tutacağı ve bu sürecin betimlenmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir. Böylece araştırmanın pandemide önem arz eden öğrenme kaybıyla (Pensiero vd., 2020) ilgili mevcut durumu ortaya koyacağı, alanyazına katkı sağlayacağı, öğretim etkinliklerine ve paydaşlara ışık tutacağı düşünülmektedir. Öğrenme kayıplarının ilkökul öğrencilerinde daha fazla olacağını muhtemel olması (Bielinski vd., 2020) ve bu süreci doğrudan deneyimlemeleri sebebiyle sınıf öğretmenlerinin görüşlerinden yola çıkılmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, sınıf öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda uzaktan eğitim sürecinde ilkökul öğrencilerinin yaşadığı öğrenme kayıplarının incelenmesidir. Bu amaç kapsamında aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır:

Sınıf öğretmenleri öğrenme kaybını nasıl tanımlamaktadır?

Sınıf öğretmenleri uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerinin öğrenme kaybı yaşamaması için ne tür önlemler almışlardır?

Sınıf öğretmenlerine göre alınan önlemlere rağmen uzaktan eğitimde en fazla öğrenme kaybı yaşadığı ders veya dersler hangisidir?

Sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitim sürecinin yol açtığı öğrenme kayıplarının telafi edilebilmesi için önerileri nelerdir?

1. Yöntem

1.1. Araştırmanın Modeli

Araştırmada sınıf öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda uzaktan eğitim sürecinde ilkökul öğrencilerinin yaşadığı öğrenme kayıplarının incelenmesi amacıyla nitel araştırma desenlerinden olgubilim araştırması kullanılmıştır. Olgubilim güçlü felsefi kökenlere sahiptir ve bireylerin yaşanmış deneyimlerinin, hem insanların öznel deneyimlerine hem de başkalarıyla bir şeyleri paylaşmanın nesnel deneyimine dayanmaktadır. Olgubilim araştırmasında birtakım kişilerin belirli bir olguyu nasıl deneyimlediklerinin ayrıntılı bir açıklaması görülmelidir. Böyle bir çalışmada keşfetmek için tek bir olguya

odaklanılır. Araştırmacı tek bir olguyu veya kavramı tanımlar. Bu olgubilim araştırmasının merkezidir. Ardından olguyu deneyimleyen bireylerden veri toplar. Burada bireylerin olayla ilgili tecrübesi olmalıdır. Deneyimin özüne ilişkin açıklama yapılır. Öz, basitçe bireylerin ortak deneyimidir (Creswell, 2019). Olgubilim, insanların deneyimi nasıl anlamlandırdığını ve bireysel olarak hem de paylaşılan anlam olarak deneyimi bilince nasıl dönüştürdüklerini keşfetme üzerine odaklanırlar. Bu odaklanma, insanların fenomenleri nasıl tecrübe ettiklerini betimleyi gerektirir (Patton, 2018). Olgubilim deseni farkında olduğumuz fakat derinlemesine ve ayrıntılı anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Bu olgular yaşamımızdaki olaylar, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi olabilmektedir. Günlük yaşantımızdan tanışık olmak, olguları tam olarak anladığımız anlamına gelmemektedir. Tümüyle yabancı olmayan fakat tam anlamıyla kavrayamadığımız olguları araştırmayı amaçlayan çalışmalara olgubilim uygun bir araştırma zemini oluşturmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2018).

1.2. Katılımcılar

Araştırmanın katılımcıları 2020-2021 eğitim-öğretim yılında Ordu ilindeki resmi ilkokullarda görev yapmakta olan gönüllü 30 sınıf öğretmeninden oluşmaktadır. Katılımcıların seçiminde amaçlı örnekleme yöntemleri kullanılmıştır. Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel (2017), amaçlı örneklemin çalışma amacına bağlı, bilgi açısından zengin olan durumların seçilerek derinlemesine araştırma yapılmasına olanak tanıdığını aktarmaktadır. Kolay ulaşılabilir örneklemede araştırmacı yakın olan ve erişilmesi kolay olan bir durum seçer. Diğer örnekleme yöntemlerinin kullanılma olanağı bulunmadığı durumlarda kullanılır (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Çalışma grubunun demografik özellikleri Tablo 1'de aktarılmaktadır:

Tablo 1. Sınıf Öğretmenlerinin Demografik Özellikleri

Kod	Kıdem	Görev Yeri	Sınıfı	Kod	Kıdem	Görev Yeri	Sınıfı
Ö1	11-15 yıl	Köy	4. sınıf	Ö16	11-15 yıl	İlçe	1. sınıf
Ö2	11-15 yıl	İlçe	4. sınıf	Ö17	21 yıl ve üstü	İlçe	4. sınıf
Ö3	16-20 yıl	Köy	2. sınıf	Ö18	6-10 yıl	İl	1. sınıf
Ö4	16-20 yıl	İlçe	4. sınıf	Ö19	11-15 yıl	İl	4. sınıf
Ö5	21 yıl ve üstü	İlçe	2. sınıf	Ö20	11-15 yıl	İlçe	4. sınıf
Ö6	21 yıl ve üstü	İlçe	4. sınıf	Ö21	21 yıl ve üstü	İlçe	1. sınıf
Ö7	16-20 yıl	İlçe	3. sınıf	Ö22	11-15 yıl	İlçe	4. sınıf
Ö8	21 yıl ve üstü	İl	3. sınıf	Ö23	16-20 yıl	İl	3. sınıf
Ö9	16-20 yıl	Köy	4. sınıf	Ö24	11-15 yıl	İlçe	4. sınıf
Ö10	6-10 yıl	İlçe	1. sınıf	Ö25	21 yıl ve üstü	Köy	4. sınıf
Ö11	11-15 yıl	Köy	3. sınıf	Ö26	16-20 yıl	Köy	1. sınıf
Ö12	1-5 yıl	Köy	2. sınıf	Ö27	16-20 yıl	İlçe	2. sınıf
Ö13	11-15 yıl	İlçe	2. sınıf	Ö28	21 yıl ve üstü	İlçe	1. sınıf
Ö14	11-15 yıl	İl	2. sınıf	Ö29	16-20 yıl	Köy	3. sınıf
Ö15	6-10 yıl	İlçe	4. sınıf	Ö30	21 yıl ve üstü	İl	4. sınıf

Tablo 1'de çalışmaya katılan sınıf öğretmenlerinin bazı demografik özelliklerine yer verilmiştir. Sınıf öğretmenlerinin % 3,3'ü (n = 1) 1-5 yıl; % 10'u (n = 3) 6-10 yıl; % 33,3'ü (n = 10) 11-15 yıl; % 26,7'si (n = 8) 16-20 yıl; % 26,7'si de (n = 8) 21 yıl ve üstü kıdeme sahiptir. Görev yaptıkları yerler incelendiğinde % 26,7'si (n = 8) köyde; % 53,3'ü (n = 16) ilçede; % 20'si ise (n = 6) il merkezinde görev yapmaktadır. Sınıf öğretmenlerinin % 20'si (n = 6) 1. sınıf; % 20'si (n = 6) 2. sınıf; % 16,7'si (n = 5) 3. sınıf; % 43,3'ü (n = 13) 4. sınıf okutmaktadır.

1.3. Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanması amacıyla hazırlanan açık uçlu sorulardan oluşan anket maddeleri araştırmacılar tarafından alanyazın incelenerek uzman görüşüyle (konu alanında çalışmaları bulunan 2 doçent) oluşturulmuştur. Anketler, insanların yaşam koşulları, davranışları, inançları ya da tutumlarını belirlemek için bir dizi sorudan oluşan materyallerdir. Anketlerde olgusal sorular, bilgi soruları, davranış soruları ya da inanç ve kana soruları yer alabilir. Anketler yüz yüze, posta, telefon ve bilgisayarda uygulanabilir (Büyüköztürk vd., 2017). Veri toplama aracı pandemi şartlarının da etkisiyle Google Forms aracılığıyla dijital ortama aktarılarak uygulamaya koyulmuştur. Gönüllü sınıf öğretmenleri ile internet aracılığıyla iletişim kurulmuştur. İnternet, görelî gizlilik ve deşifre olmadan sürece katılma olasılığıyla içten ve samimi cevaplara destek olabilir. Randevulaşma ve seyahat etme konularında araştırmacılara kolaylık sağlar. Sözlerin yazıya aktarılması ve analiz metni haline getirilmesi sürecini kendiliğinden gerçekleştirir bu sayede veri kayıpları sorun olmaktan çıkar (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Ayrıca telefon yoluyla soruları cevaplandırılan katılımcılar ile cevaplarına yönelik görüşme yapılmıştır. Katılımcıların cevapları teyit edilerek eklemek istedikleri not altına alınmıştır. Veri toplama aracında dört adet açık uçlu soru bulunmaktadır:

Size göre öğrenme kaybı ne demektir?

Uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerinizin öğrenme kayıplarına ilişkin süreç içerisinde ne tür önlemler aldınız? Açıklayınız.

Uzaktan eğitim sürecinde alınan önlemlere rağmen öğrencilerinizin en fazla öğrenme kaybı yaşadığı ders veya dersler hangileridir? Neden? Açıklayınız.

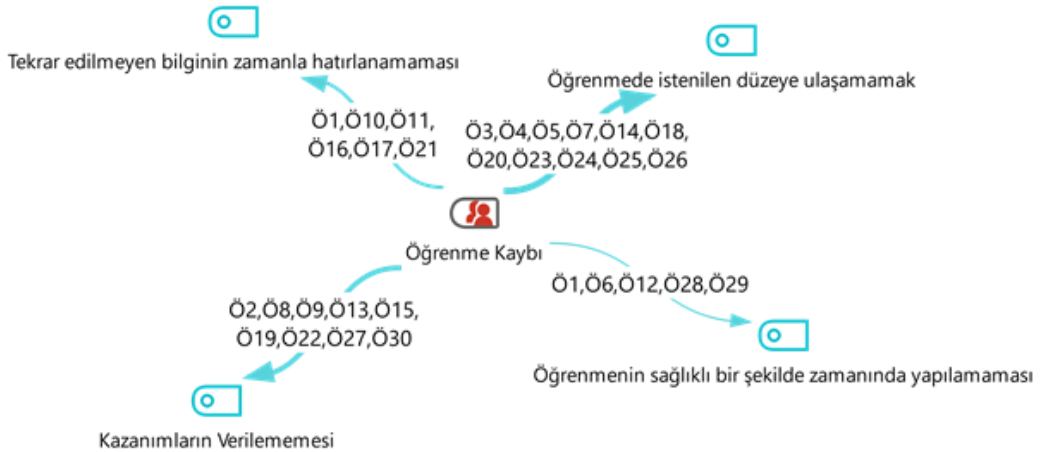
Uzaktan eğitim sürecinin yol açtığı öğrenme kayıplarının telafi edilebilmesi için önerileriniz nelerdir?

1.4. Verilerin Analizi

Verilerin analiz edilmesi için içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve okuyucunun anlayabileceği biçimde düzenleyip yorumlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s.242). Elde edilen verilerin çözümlenmesinde Maxqda 2020 programından yararlanılmıştır. Veriler kodlanarak temalar oluşturulmuştur. Sonuçların sistematik ve açık bir şekilde ifade edilmesine dikkat edilmiştir. Betimsel geçerlilik adına doğrudan alıntılar kullanılmıştır. Gizlilik ilkesine dikkat edilerek sınıf öğretmenleri Ö1, Ö2, Ö3... Ö30 şeklinde kodlanmıştır.

2. Bulgular

2.1. Öğrenme Kaybıyla İlgili Tanımlamalar

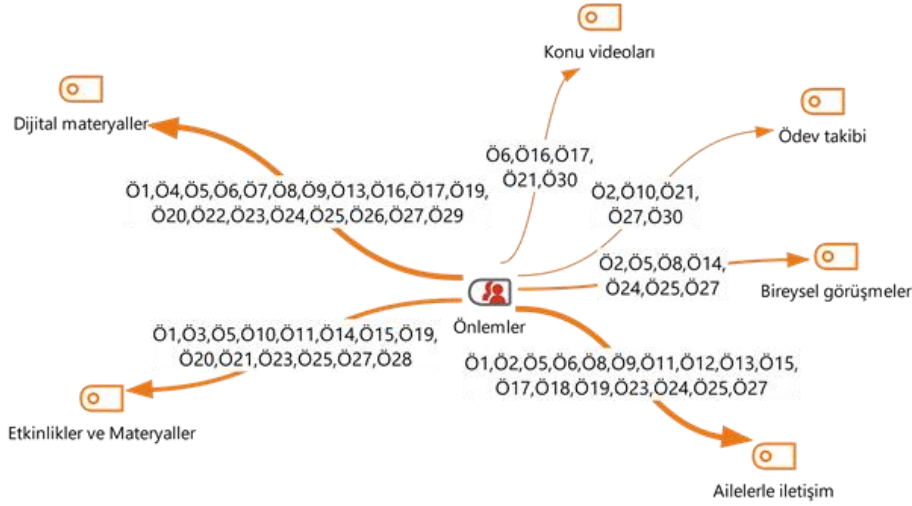
Şekil 1. Sınıf Öğretmenlerinin Öğrenme Kaybı Kavramıyla İlgili Tanımlamaları

Sınıf öğretmenlerinin öğrenme kaybı kavramıyla ilgili tanımlamaları öğrenmede istenilen düzeye ulaşamamak, kazanımların verilememesi, tekrar edilmeyen bilginin zamanla hatırlanamaması ve öğrenmenin sağlıklı bir şekilde zamanında yapılamaması şeklindedir. Öğrenmede istenilen düzeye ulaşamamaktan kasıt çocuğun alması gereken eğitimin gerisinde kalması, yaşın ve sınıfın gerektirdiği bilgi ve becerilere ulaşamaması ve çocuğun okul deneyimi eksikliği yaşamasıdır. Kazanımların verilememesi kritik kazanımların eksikliği, kazanımların zamanında ve uygun şekilde edinilememesi sınıf öğretmenleri tarafından dile getirilenler arasındadır. Tekrar edilemeyen bilginin zamanla

hatırlanamaması öğrenme kaybının tanımına en yakın söylem olarak göze çarpmaktadır. Bu çerçevede sınıf öğretmenleri öğrenilen bilginin hatırlanamaması konusunda görüş bildirmiştir. Öğrenmenin sağlıklı şartlarda öğrenmeyi destekleyen unsurların eksikliğinde gerçekleştiği de aktarılmaktadır. Bazı öğretmenlerin görüşleri aşağıdaki gibidir:

“Öğrenmeyi destekleyen unsurların olmamasından kaynaklı (tekrar, yaşantı, hayatilik vb.) öğrenilen bilginin hatırlanamaması, unutulmasıdır” (Ö1). “Kişinin edinmesi gereken bilgilerin vaktinde karşılanamaması” (Ö3). “Tekrar edilmeyen veya uygulanmayan bilginin, kazanımın zamanla hatırlanamaması” (Ö17). “Öğrencilerin istenilen kazanımlara yeterli düzeyde ulaşmaması” (Ö22). “Öğrenmenin sağlıklı şartlarda yapılamaması”(Ö29).

2.2. Öğrenme Kayıplarına Karşı Alınan Önlemler

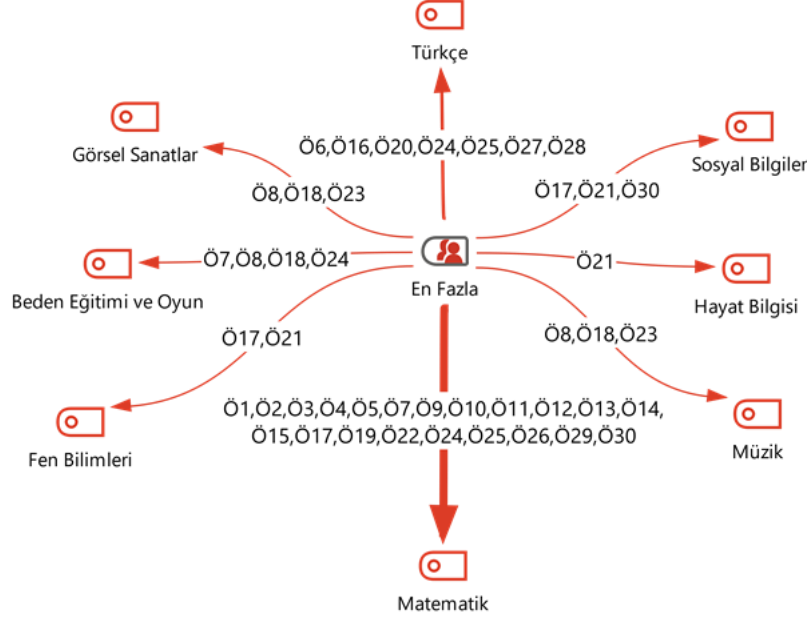

Şekil 2. Sınıf Öğretmenlerinin Öğrenme Kayıplarına Karşı Aldığı Önlemler

Sınıf öğretmenleri öğrenme kayıplarını önleyebilmek için dijital materyallere yöneldiklerini aktarmışlardır. Birçok sınıf öğretmeni ailelerle sıkı bir iletişim içerisinde kalmayı tercih ederek etkinlik ve materyaller hazırladıklarını söylemektedir. Konular hakkında ekstra video paylaşımları, ödev takipleri ve sıkıntı yaşayan çocuklarla veya ebeveynlerle bireysel görüşmeler yaptıklarını da dile getirmişlerdir. Bazı sınıf öğretmenlerinin görüşleri aşağıdaki gibidir:

“Whatsapp’tan günlük ödev takibi, aralıklı veli toplantısı, sıkıntı yaşayan öğrencilerle ve aileleriyle birebir görüşmeler yaptım” (Ö2). “Verilerle çok sık iletişimde bulundum. Canlı derslere katılımı sınıf bazında % 95’lerde tutmayı başardım. Veli telefon görüşmelerinde öğrencinin kitap okumasını sağladım. Düzenli ödev etkinliklerini hazırlayarak dijital ortamda PDF olarak öğrencilerime ulaştırdım” (Ö15). “Öncelikle ailelerle iletişim ön koşul. İyi bir iletişim sağlanırsa veli uzaktan eğitimin faydalı olduğuna inanırsa gerisi rahat ilerleyecektir. Bu bağlamda veli grupları ve online iletişim kanalları hayat kurtarıcı olmuştur. İnternet ortamında bulunan dijital içerikler bolca kullandığım materyaller arasında. Bunlara oyun görsel sanat etkinlikleri interaktif katılımlı etkinlikleri örnek verebilirim” (Ö19). “Ekstra konu anlatımlı videolar paylaştım, ders defterlerine konu anlatımları ve etkinlikler yazıp paylaştım, öğrencilerden bu paylaşımları yapıp yapmadıklarına dair dönütler aldım” (Ö21). “Ödev takibi, bireysel görüşme, veliye özel destek, Web bağlantıları, PDF kaynaklar. Evde kaliteli zaman etkinlikleri, aile katılımlı etkinlikler, yaratıcılık isteyen etkinlikler, strese başa çıkma yöntemleri öğrenci ve velilerime uyguladım” (Ö27).

2.3. Alınan Önlemlere Rağmen En Fazla Öğrenme Kaybının Yaşandığı Dersler

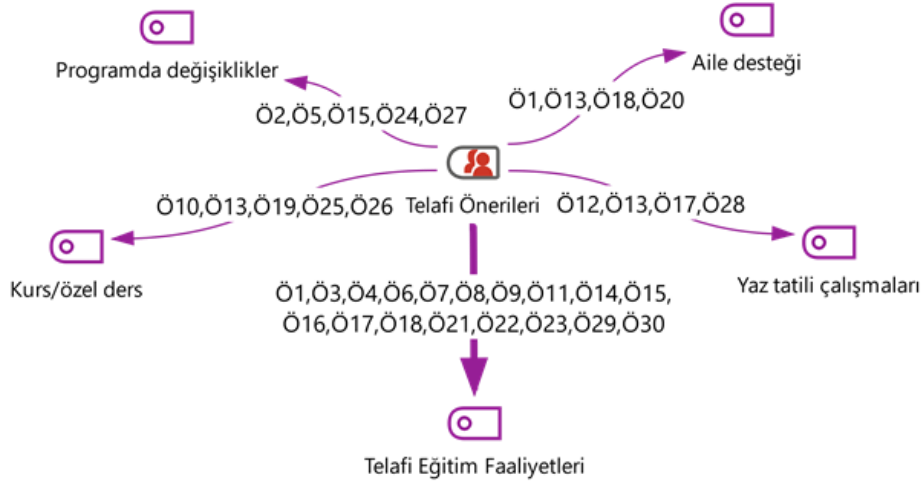
Şekil 3. Sınıf Öğretmenlerine Göre Alınan Önlemlere Rağmen En Fazla Öğrenme Kaybı Yaşanan Dersler

Her ders için öğrenme kaybının görüldüğünü ve bunların az olmadığını belirten sınıf öğretmenleri mevcuttur. Sınıf öğretmenlerinin aktardıkları görüşlere göre en fazla öğrenme kaybı yaşanan ders matematik ve daha sonra Türkçedir. Bu derslerin yanı sıra beden eğitimi ve oyun, görsel sanatlar, müzik, sosyal bilgiler, fen bilimleri ve hayat bilgisi derslerinde de öğrenme kaybının olduğuna dair söylemler bildirilmiştir. Sınıf öğretmenleri hayat bilgisinde sözel becerilerin daha çok olması ve sunumun işe yaraması, içeriklerin daha kolay olması, görsellerle desteklenebilmesi gibi nedenlerden dolayı öğrenme kaybının matematik ve Türkçe derslerine göre daha az olduğu görüşündedir. Ayrıca görsel sanatlar dersinde matematik ve Türkçe derslerine göre daha az öğrenme kaybı yaşanması konusunda görselin öğrenciye daha kolay ulaşabilmesi, sözel ifadelerle anlaşılabilir olması ve bilgiden daha çok uygulamaya gerek duyulması gibi nedenler öne sürülmüştür. Beden eğitimi ve oyun ile müzik derslerinde matematik ve Türkçe'ye göre bilgiden daha çok uygulamaların olmasının unutmayı önlediği aktarılmaktadır. Fen bilimlerinde deneylerin hevesle yapılması ve çocukların yaşantılarıyla ilişkilendirdikleri durumlar olması; sosyal bilgiler ve insan hakları yurttaşlık ve demokrasi derslerinin sunuş yoluna uygun olması ve bu derslerde dinleyici rolünün gerekmesi; öğrenme kayıplarının matematik ve Türkçe'ye göre daha az gerçekleşme gerekçesi olarak sunulmaktadır. Sınıf öğretmenleri matematik dersinin soyut olduğunu ve uzaktan eğitimde somutlaştırmada zorlandıklarını, birbir anlatım ve anında dönüt düzeltmenin zorlaştığını, öğretim yöntem ve tekniklerinin yetersiz kalarak güdülenmenin azaldığını, yeterli örnek çalışmalar yapılamadığını söyleyerek en fazla öğrenme kaybının bu nedenlerle matematikte oluştuğunu aktarmaktadır. Türkçe dersinde ise okumaların gerilediği, yeterli tekrar yapılamadığı, yazmada geri dönüt alınamadığı aktarılmıştır. Beden eğitimi ve oyun, müzik ve görsel sanatlarda da uygulama gerektiği ancak bu anlamda eksiklik yaşandığı ifade edilmiştir. Sınıf öğretmenleri sosyal bilgiler, hayat bilgisi ve fen bilimlerinde ise etkinlikler ve bol örnekte sorun yaşanmasını ve tekrarın aksamasını öğrenme kayıplarına sebep olarak göstermişlerdir. Bazı sınıf öğretmenlerinin görüşlerine ilişkin paylaşımları:

“Matematik dersi en fazla sıkıntı yaşadığım ders. Çünkü somut olarak gösterip yaptırma tekniği ile ilerliyordum. Toplama ve çıkarmada somut materyaller kullanıyordum, problemlerin çözümünde yine somutlaştıracak sonuca ulaşıyorduk. Drama yöntemini sık sık kullanıyordum. Çarpma-bölme öğretiminin temeli 2. sınıfta atılıyor. Somutlaştırmadan yapmak zor oldu. Yine kesirler saatler konuları da oldukça zor ilerledi” (Ö13). “Matematik, fen ve sosyal bilgiler. Çünkü bu derslerde çok konu var ve bu konuların okunması, tekrarlanması veya örneklerle çalışılması gerekiyor” (Ö17). “Uygulama gerektiren beden eğitimi ve oyun, müzik ve görsel sanatlar gibi dersler” (Ö18). “Matematik dersi çünkü birebir anlatım ve anında dönüp düzeltme lazım ayrıca somutlaştırmak lazım online kolay olmuyor” (Ö22). “Matematik, yeteri kadar örnek soru çözülememesi, Türkçede yazma becerisinde gereken yazım yanlışlarının giderilememesi, kitap okuma kontrollerinin yapılamaması” (Ö25).

2.4. Öğrenme Kaybının Telifisi İçin Öneriler

Şekil 4. Sınıf Öğretmenlerinin Öğrenme Kayıplarının Telifisi İçin Önerileri

Sınıf öğretmenleri öğrenme kayıplarının telifisi için telifi eğitim faaliyetleri, kurs veya özel dersler, programda değişiklikler, ailelerin desteği ve yaz tatili için çalışmalar kapsamına giren önerilerde bulunmuştur. Sınıf öğretmenleri telifi eğitimin çok önemli olduğunun altını çizmektedir. Gelecek eğitim yılının telifiyle birlikte olması ayrı telifi programlarının geliştirilmesi, kritik kazanımlara daha çok önem verilmesi gibi öneriler mevcuttur. İmkânlar dâhilinde bireysel özel dersler veya kursların artırılması özellikle okuma, yazma ve matematik ağırlıklı kurslara önem verilmesi önerilmektedir. Programda sınıf geçme uygulamalarının öğretmene bırakılması, kazanımların azaltılması, önemli kazanımların bir sonraki yıla eklenmesi gibi değişiklik önerileri ortaya atılmıştır. Ailelerin mutlaka bu süreçte destek olması için bilinçlendirilmesi ve velilerle güçlü ilişkiler kurulması sınıf öğretmenleri tarafından dile getirilmektedir. Yaz tatillerinde ise yaz kampları, telifi eğitimler, geçmiş eğitim yılının konularının yer aldığı kitap ve dergilerin kullanılması önerilmektedir. Bazı sınıf öğretmenlerinin cümleleri aşağıdaki gibidir:

“Sınıf geçme sisteminin değişmesi. Veliye değil öğretmene bırakılması gerektiğini düşünüyorum. Önümüzdeki en az 3 yıllık süre için her kademede müfredat seyreltilmeli ve öğrencilerin toparlanmasına fırsat verilmeli” (Ö2). “Yaz kampları olabilir. Velilerin yaz tatilinde öğrencilere tekrar çalışmaları yaptırması da kısmen telifi olarak düşünülebilir. Çocukları çok yormayacak şekilde planlayıp özel ders aldırılabilir. Özel derse maddi anlamda sıcak bakılmıyor olsa da birebir ilgilenilmesi açısından önemli olduğunu düşünüyorum” (Ö13). “Telifi programları yürürlüğe konmalıdır. Önemli kazanımlar gelecek yıldaki derslerin yıllık planına tekrar konulmalı” (Ö15). “Anlamaya dayalı okuma, yazma ve matematik ağırlıklı kurslar düzenlenebilir” (Ö26). “Gelecek eğitim ve öğretim yılı farklı olmalıdır. Tamamen telifiye ayrılmalıdır. Özellikle bazı sınıflar için” (Ö30).

Sonuç ve Değerlendirme

Araştırmada sınıf öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda uzaktan eğitim sürecinde ilkökul öğrencilerinin yaşadığı öğrenme kayıpları incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre sınıf öğretmenlerinin öğrenme kaybı kavramına bakış açıları kazanımların verilememesinden, bilginin tekrar edilmediği için hatırlanamamasından ve öğrenmenin zamanında sağlıklı bir ortamda gerçekleşmemesinden dolayı öğrenmede istenilen düzeye ulaşamamasıdır. Öğrenme kaybı, “genel olarak bir öğrencinin eğitimindeki uzun süreli boşluklar veya kesintiler nedeniyle, herhangi bir özel veya genel bilgi ve beceri kaybı veya akademik becerilerde gerileme” anlamına gelir. COVID 19 pandemisinde öğrenme düzeyinde azalma, eşit olmayan öğrenme seviyeleri ve kapanma sırasında devamsızlık ve okuldan ayrılmalar gibi eksikler öğrenme kaybına yol açmıştır (Huong ve Jatturas, 2020). Arı (2005), öğrenme kaybını uzun süreli bellekte olan bilgilerin ilerleyen zamanlarda istenildiği zamanda geri getirilememesi olarak tanımlamakta ve bunun daha çok zamana bağlı olduğunu tekrar edilemeyen veya kullanılmayan bilgiler ve becerilerin hatırlanamadığını aktarmaktadır. Buna göre sınıf öğretmenlerinin öğrenme kayıplarının farkında olduğunu, öğrenme kayıplarının nasıl oluşabileceğini ve neyi ifade ettiğini bildikleri söylenebilir.

Sınıf öğretmenleri öğrenme kayıplarına önlem almak için dijital materyallere yönelmişlerdir. Etkinlik ve materyaller hazırlayarak bunları dijital ortamı da kullanarak gerçekleştirmişlerdir. Aileleri işin içine katmaları gerektiği için sıkı bir iletişim yolunu tercih ederek aile katılımını da bir anlamda işe koşmuşlardır. Bunların yanı sıra ekstra konu videoları, ödev takipleri ve sorun yaşayanlarla veya gerekli zamanlarda veli ve öğrencilerle bireysel görüşmeler tercih edilmiştir. Salgın sürecinde toplumun en çok dikkatini çeken ve sıklıkla kullanmaya başladığı eğitim kavramları eğitim teknolojileri, bilgisayar ve internet

teknolojileri, uzaktan eğitim, hayat boyu öğrenme, e-öğrenme, dijital öğrenme olarak görülmektedir (Işık ve Bahat, 2021). Rizk ve Hillier'a (2020) göre dijital beceriler giderek daha önemli hale geliyor, ebeveynler, öğretmenler ve hatta çocuklar tarafından gittikçe benimseniyor. Ayrıca bu değerli beceriyi günlük yaşamlarına entegre etmenin yollarını buluyorlar. Ailelerin, çocukların öğrenmelerine ve dijital yaşamlarına katılmaları, ortak faaliyetlerle streslerin azalmasına ve morallerin yükselmesine yardımcı olmaktadır. Televizyondan verilen EBA TV desteğinin, öğretmenlerin hazırladıkları ve paylaştıkları etkinliklerin ve materyallerin, eğlendirici bir şekilde düzenlenen etkinliklerin, sürekli takiplerin, öğrencinin yaşına uygun uzaktan öğrenme stratejilerinin bu koşullarda çocuklara destek sağlamak için önemli olduğu söylenebilir. Bu faaliyetler UNESCO araştırmacısı Huang ve Jatturas (2020) tarafından önerilmektedir.

Sınıf öğretmenlerine göre en çok matematik dersinde ve daha sonra Türkçe dersinde öğrenme kaybı yaşanmaktadır. Matematiğin soyut olması ve uzaktan eğitimde somutlaştırmanın zorlaşması, öğretim yöntem ve tekniklerinin sınırlı bir hale gelmesi, öğrencilerin dikkatlerinin ve güdülenmelerinin azalması, yeterli bilişsel yük sağlanamaması gibi etmenler bu dersteki öğrenme kayıplarını arttırmış olabilir. Öğretmenlerin gözlemlerine göre uzaktan eğitim ile dinleme, konuşma okuma ve yazma becerilerinin gelişmesi açısından imkânların kısıtlanması Türkçe dersinde öğrenme kayıplarına yol açmaktadır. Araştırmalara göre de öğrenme kaybı tipik olarak en çok matematikte bir dereceye kadarda okuma da gözlenmektedir ve matematikte öğrenme kaybı daha fazla olmaktadır (Borman, 2020; Cooper, 2003; Zaromb vd., 2014). Paechter vd. (2015), çocukların yazma becerisinde de öğrenme kaybı gözlendiğini fakat daha sonra okul başladığında gelişim gösterdiğini aktarmıştır. Bielinski vd. (2020) de öğrenme kayıplarının sınıf düzeyine göre değişebileceğini okuma ve matematikteki kaybın ilkökul sınıflarında daha çok olacağını söylemektedir. Buna göre okuma ve yazma bağımsız beceriler olmadığından dolayı ayrıca çocuklar okuma becerisini yazma becerisine göre kendi kendilerine öğrenme yoluyla daha kolay telafi edebilecekleri için yazma becerisinde de önemli bir öğrenme kaybı yaşanabileceği söylenebilir. Bunların yanı sıra beden eğitimi ve oyun, müzik ve görsel sanatlar derslerinde uygulama eksikliklerinden dolayı; sosyal bilgiler, hayat bilgisi ve fen bilimleri gibi derslerde de etkinliklerin ve tekrarın aksamaması durumunda öğrenme kayıpları oluşabileceği söylenebilir. Wyse vd. (2020), COVID 19 pandemisinin öğrenciler üzerindeki potansiyel etkisini incelemeyi amaçladığı çalışmada, bu dönemde özellikle matematik ve okuma becerilerinde öğrenme kaybı oluşmamasına önem verilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Sınıf öğretmenlerine göre en az öğrenme kaybı yaşanan ders hayat bilgisidir. Bu derste içeriklerin ilişkisinin günlük hayatta daha kolay kurulabilmesi, uzaktan eğitimde animasyon vb. dijital içeriklerle konularla etkileşim sağlanmasının öğreticilik boyutunda yararlı olması, öğrenme kaybının diğerlerine göre daha az yaşanmasına olanak sağlamaktadır. Bu dersin yanı sıra görsel sanatlar, beden eğitimi ve oyun ve müzik derslerinde uygulamaların aksamadan yapıldığı görüşü hâkimdir. Matematik derslerinde öğrenme kayıplarının daha az olduğunu söyleyen sınıf öğretmenleri 3. ve 4. sınıf öğretmenleridir. Çocukların bu seviyede daha önceki sınıflarına göre daha iyi matematiksel beceriye sahip olmaları beklenmektedir. Fen bilimleri etkinliklerinin çocuklar tarafından istekli bir şekilde yapılmasının öğrenme kaybını azaltan bir durum olması nedeniyle sosyal bilgiler ve insan hakları yurttaşlık ve demokrasi derslerinin de sunuş yolu stratejisine uygun olması bakımından bu derslerde daha az öğrenme kaybı yaşanması öngörülebilir. Bailey vd. (2021), tarafından yapılan çalışmaya göre birçok eğitim araştırmacısı pandemi nedeniyle ABD ilkokullarındaki düşük ve yüksek gelirli öğrenciler arasındaki başarı farklarının büyüyeceği konusunda hem fikirdir. Bu nedenle öğrenme kayıpları yaşanan derslerde düşük ve yüksek gelirli öğrenciler arasındaki durumlarında etkili olabileceğini söylemek gerekir. Öğrenme kayıpları öğrencilerin sınıfları, konuları ve sosyo-ekonomik geçmişlerine göre farklılıklar gösterebilir. Öğrenilenler birçok sebeple unutulabilir ve öğrenme kayıpları heterojendir; yani aynı sınıftaki öğrenciler arasında daha büyük başarı farkları olabilir (Hoadley, 2020).

Sınıf öğretmenleri pandemi sürecinde öğrencilerinde oluşan öğrenme kayıplarının giderilmesi için çeşitli önerilerde bulunmuşlardır. Sınıf öğretmenin çoğu telafi eğitimini önemli görmektedir. Gelecek eğitim yılının telafi yılı gibi olması ayrı telafi programları, kritik kazanımlara daha çok önem verilmesi gibi unsurların üzerinde durulmaktadır. Özer ve Suna (2020), pandemi sonrası yeni dönemde salgının yol açabileceği fırsat eşitsizliklerinin toplumlarda kalıcı olmaması ve daha fazla derinleşmemesi için özellikle dezavantajlı okullarda telafi edici ilave eğitimlerin yapılmasının önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca ülkelerin geleneksel eğitime tekrar geçmeleri için stratejik planlamanın önemli olduğu vurgulanmaktadır. Kurs/özel ders gibi etkinliklerle özellikle okuma, yazma ve matematik ağırlıklı özel ders veya kurslara önem verilmesi sınıf öğretmenlerinin önerilerinden biridir. Programda da değişiklik olması gerektiğini söyleyen sınıf öğretmenleri sınıf geçmelerin öğretmenlere bırakılması, kazanımların önümüzdeki senelerde seyreltilmesi, önemli kazanımların bir sonraki yıla eklenmesi gibi öneriler vermişlerdir. Kaffenberger'e (2020) göre okullar yeniden açıldıktan hemen sonraki dönemde fayda üretmeye devam edebilecek programların nasıl oluşturulabileceğini ve öğretmenlerin nasıl eğitilebileceğini düşünmek gerekir. Ailelerin de sürece katılmasının yararlı olacağı bu yüzden bilinçlendirilmeleri gerektiği ve velilerle güçlü ilişkiler kurulması gerektiği de açıktır. Bao vd. (2020), koronavirüs pandemisi döneminde okul kapanmaları sırasında anaokulu çocuklarının okuryazarlık kayıplarının her gün çocuklara ebeveynler tarafından kitap okunarak %31 oranında azaltılabileceğini aktarmıştır. Ayrıca ebeveynler ve çocuklar arasındaki kitap sevgisi ve sosyal-duygusal bağlantılarda önemlidir. Rizk ve Hillier (2020), ABD ve Kanada'da yazın oluşan öğrenme kayıplarını önleyebilmek için ebeveynlere de yardımcı dokunacak olan dijital araçların hem okulda hem de evde kullanımının en üst düzeye çıkarılabileceğini

söylemektedir. Çocuklara her yerden ve her zaman dijital kaynaklara erişmeleri için eğitim programları sunmanın faydası olacaktır. Dijital kaynaklara herkes ulaşabilirse okul dışında değerli bir kaynak olması kaçınılmazdır. Yaz tatillerinde ise yaz kampları ve geçmiş yılın konularının yer aldığı kitap ve dergiler sınıf öğretmenlerinin önerilerine göre uygulanabilir. Huong ve Jatturas (2020), okullar yeniden açıldığında geride kalan öğrenciler için ek ders düzenlenmesi ve yaz tatillerinin bir kısmının öğretim ve öğrenim için kullanılması önerilerini vermektedir. Okullar, öğrenime döndüklerinde öğrenme kaybını belirlemek için tarama yapılmalı, öğretim yoğunlaştırılmalı, özellikle ilkokulda diğer dersler yerine okuma ve matematiğe daha fazla zaman harcanmalıdır; çünkü öğrenme kaybının bu sınıflarda fazla olması muhtemeldir. Temel derslere daha çok odaklanmak gerekir (Bielinski vd., 2020). Baz (2021), geliştirilecek telafi eğitim programlarının tasarlanması açısından öğrenme kayıpları için çeşitli ölçme yöntemleriyle tespit yapılmasını önemli görmektedir. Aktaş Baysal ve Ocak'ın (2020) çalışmasında öğretmenler öğrenme kayıplarının destekleme yetiştirme kurslarının devam etmesi, hızlandırılmış eğitimler, uzaktan eğitimler, akşam dersleri, hibrit öğrenme gibi yöntemler yoluyla giderilebileceği yönünde görüş belirttikleri görülmektedir.

Pandemi sürecinden kaynaklanan öğrenme kayıplarını telafi etmek ve öğrenmeyi hızlandırmak için çocukların hem okulda hem de evde sürekli öğrenmesini sağlayan daha eşitlikçi ve esnek eğitim sistemlerini oluşturmak gerekmektedir. Bu anlamda pandemilere ilişkin bir destek (back up) programı ve gelecekteki pandemilere hazırlık için plan ve politikalar geliştirilmelidir (Balci, 2020). Sürekli öğrenme bağlamında zorunlu durumlar dışında da uzaktan eğitim yüz yüze öğrenme kadar önemli bir eğitim platformu olacaktır (Işık ve Bahat, 2021). Sarı ve Nayır (2020), okul binalarının eğitim krizlerine göre düzenlenmesi, okullarda uzaktan eğitim birimlerinin oluşturulmasını vurgulamakta, yeniliklerin yeni okul yönetimi felsefesi ve politikasıyla oluşacağına altını çizmekte, hibrit eğitimin yenilikçi bir yaklaşım olarak dikkat çektiğini aktarmaktadır. Wyse vd. (2020), bu süreçten sonra karma yaklaşımlar kullanılabileceğini söylemektedir. Balaman ve Hanbay Tiryaki'ye (2021) göre pandemi sonrasında uzaktan eğitimin eksiklikleri tamamlanarak yüz yüze eğitimle birlikte harmanlanması avantaj yaratacaktır. Di Pietro vd. (2020), pandemi sonrası harmanlanmış bir öğrenme sisteminin yaygınlık kazanabileceğini belirtmektedir. Ayrıca bu durumda öğretim kapasitesinin niceliği ve kalitesinin iyileştirilmesi, müfredatta revizyonlar yapılması, küçük çocuklar için çevrimiçi modele uyum çalışmaları sağlanması ve sosyal mesafeyi koruyabilmek için birçok okul binasının yapısında önemli değişiklikler olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Sonuç olarak gelecekte eğitim krizlerine karşı bir politika geliştirilmesi ve uzaktan eğitim üzerinde çalışılarak harmanlanmış öğrenmenin yaygınlaşması gündeme gelmektedir. Azorin'e (2020) göre başka bir eğitim geliyor. Pandemi sonrasında eğitim dünyasında geleneksel eğitime dönüş veya başka bir eğitime geçmek gibi açıkça iki olası durum var. Mevcut kriz, sistemlerin daha iyi şekilde yeniden inşa edilmesi için bir fırsat sunmaktadır. Bu krizle beraber gerçekten değişebilecek daha adil ve daha destekleyici bir eğitim sistemiyle tanışmamıza izin verilmelidir. Aksi takdirde bir fırsatı kaçırmış olacağız. Hargreaves'e (2020) göreyse şu anda uzun ve karanlık bir tüneldeyiz. Buradan çıktığımızda zorunda olduğumuz şey tam olarak eskisi gibi ilerlemek değil, deneyimlediklerimizi derinlemesine düşünmek ve daha iyisi için eğitimde ve toplumda keskin bir dönüşüm yapmak olacaktır.

Araştırmanın sınırlılıkları ve sonuçları dikkate alınarak sunulan öneriler şunlardır;

Sınıf öğretmenleri öğrenme kayıplarına karşı önlem olarak dijital materyalleri tercih etmeye başlamışlardır. Dijital okuryazarlık hakkında öğretmenler için bilinçlendirme faaliyetleri sağlanarak öğretmenlerin uzaktan eğitime adaptasyonu daha hızlı sağlanabilir.

Uzaktan eğitim konusunda hem öğrencilerin hem de öğretmenlerin daha çok yaşantı geçirmeleri için yüz yüze eğitim ve uzaktan eğitim birlikte harmanlanabilir.

Uzaktan eğitimde ve öğrenme kayıplarında çocukların eksiklerini giderebilmeleri için program/öğretim tasarımı geliştirme konusunda öğretmenlere seminerler düzenlenebilir.

Sınıf öğretmenleri ilkokul öğrencilerinin en çok matematikte ve okumada öğrenme kaybı yaşadıklarını düşünmektedir. Bu nedenle matematik ve Türkçe derslerindeki öğrenme kayıplarının giderilmesi için ek kurslar, yaz programları oluşturulabilir veya yüz yüze eğitimle birlikte bu derslere diğer derslere nazaran öğrenme kayıpları giderilene dek daha fazla önem verilebilir.

Öğrenme kayıplarının giderilmesi için harmanlanmış öğrenme ile birlikte yüz yüze eğitime destek sağlanabilir, programda değişiklikler ile birlikte kritik kazanımlara önem verilebilir. Okul binaları yeniden düzenlenerek ek sınıflarla ek öğrenmelerin kazanılacağı daha zengin öğrenme ortamları oluşturulabilir.

İleride yapılacak çalışmalarda çevrimiçi öğrenme materyallerinin etkinliği, uzaktan eğitimde evde öğrenmenin sonuçları, öğrenme kayıplarının durumu hakkında detayları araştırmalar yapılabilir.

İleride yapılacak çalışmalar, öğrenme kayıplarının giderilmesine yönelik tasarlanabilir. Bu konuda akademisyenler, öğretmenler ve çeşitli eğitim uzmanlarının görüşlerine başvurulabilir.

Araştırma Ordu ilindeki sınıf öğretmenleri ile sınırlıdır. Özellikle ilkokul çağı için öğrenme kayıpları ve uzaktan eğitim sürecini betimleyebilmek adına sınıf öğretmenleri veya diğer branş öğretmenleri ile detaylı çalışmalar yapılabilir. Bu çalışmalara ebeveynler de dâhil edilebilir.

Kaynakça

- Akkaş Baysal, E., & Ocak, G. (2020). Covid-19 Salgını Sonrasında Okul Kavramındaki Paradigma Değişimine ve Okulların Yeniden Açılmasına İlişkin Öğretmen Görüşleri. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 18(2), 676-705. <https://doi.org/10.37217/tebd.787504>
- Angrist, N., Bergman, P., Brewster, C., & Matsheng, M. (2020). Stemming learning loss during the pandemic: A rapid randomized trial of a low-tech intervention in Botswana. Available at SSRN: <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3663098>
- Arı, A. (2004). Yaz Tatili Öğrenme Kaybı. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(2), 243-258. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gefad/issue/6759/292632>
- Arı, A. (2005). İlköğretim Okulu Öğrencilerinin Yaz Tatilindeki Öğrenme Kayıpları. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Aslan, Silvia, Nugroho, B. S., Ramli, M., & Rusiadi. (2020). Teacher's Leadership Teaching Startegy Supporting Student Learning During the COVID-19 Disruption. *Nidhomul Haq*, 5(3), 321-333. <https://doi.org/10.31538/ndh.v5i3.984>
- Atik, H. & Avcı, F. (2021). Covid-19 Salgın Sürecinde 1. Sınıf Öğretmenlerinin Uzaktan Eğitim Uygulamaları: Eğitim Teknolojileri İle İlk Okuma-Yazma Öğretiminde Karşılaştıkları Zorluklar ve Çözüm Önerileri. *Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 687-708. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/intjces/issue/67938/994240>
- Azevedo, J. P., Hasan, A., Goldemberg, D., Iqbal, S. A., & Geven, K. (2020). Simulating the Potential Impacts of COVID-19 School Closures on Schooling and Learning Outcomes: A Set of Global Estimates. Washington: World Bank. <http://pubdocs.worldbank.org/en/798061592482682799/covid-and-education-June17-r6.pdf>
- Azorin, C. (2020). Beyond COVID-19 supernova.Is another education coming? *Journal of Professional Capital and Community*, 5(3/4), 381-390. <https://doi.org/10.1108/JPCCC-05-2020-0019>
- Baber, H. (2020). Determinants of Students' Perceived Learning Outcome and Satisfaction in Online Learning during the Pandemic of COVID19. *Journal of Education and e-Learning Research*, 7(9), 285-292. <https://doi.org/10.20448/journal.509.2020.73.285.292>
- Bailey, D. H., Duncan, G. J., Murnane, R. J., & Yeung, N. A. (2021). Achievement Gaps in the Wake of COVID-19. *Educational Researcher*, 20(10), 1-10. <https://doi.org/10.3102/0013189X211011237>
- Balaman, F., & Hanbay Tiryaki, S. (2021). Corona Virüs (Covid-19) Nedeniyle Mecburi Yürütülen Uzaktan Eğitim Hakkında Öğretmen Görüşleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 52-84. <https://doi.org/10.15869/itobiad.769798>
- Balcı, A. (2020). COVID-19 Özelinde Salgınların Eğitime Etkileri. *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama*, 3(3), 75-85. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijls/issue/58115/772767>
- Bao, X., Qu, H., Zhang, R., & Hogan, T. P. (2020). Literacy Loss in Kindergarten Children during COVID-19 School Closures. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(17), 1-12. <https://doi.org/10.3390/ijerph17176371>
- Bayburtlu, Y.S. (2020). Covid-19 pandemi dönemi uzaktan eğitim sürecinde öğretmen görüşlerine göre Türkçe eğitimi. *Turkish Studies*, 15(4), 131-151. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44460>
- Bayrakdar, S., & Güveli, A. (2020). Inequalities in home learning and schools' provision of distance teaching during school. Colchester: University of Essex Institute for Social and Economic Research. <https://www.iser.essex.ac.uk/research/publications/working-papers/iser/2020-09.pdf>
- Baz, B. (2021). COVID-19 Salgını Sürecinde Öğrencilerin Olası Öğrenme Kayıpları Üzerine Bir Değerlendirme. *Temel Eğitim Dergisi*, 3(1), 6-19. <https://doi.org/10.52105/temelegitim.3.1.3>
- Bhamani, S., Makhdoom, A. Z., Bharuchi, V., Ali, N., Kaleem, S., & Ahmed, D. (2020). Home Learning in Times of COVID: Experiences of Parents. *Journal of Education and Educational Development*, 7(1), 09-26. <http://dx.doi.org/10.22555/joeed.v7i1.326>

- Bielinski, J., Brown, R., & Wagner, K. (2020). COVID Slide: Research on Learning Loss & Recommendations to Close the Gap. Illuminate Education. <https://f.hubspotusercontent20.net/hubfs/5196620/covid-19-slide-whitepaper.pdf>
- Borman, G. D. (2020, Haziran 1). What Can Be Done to Address Learning Losses Due to School Closures? *edpolicyinca*: <https://edpolicyinca.org/publications/what-can-be-done-address-learning-losses-due-school-closures>
- Bozkurt, A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemi süreci ve pandemi sonrası dünyada eğitime yönelik değerlendirmeler: Yeni normal ve yeni eğitim paradigması. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 112-142. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auad/issue/56247/773769>
- Bulut, S. ve Susar Kırmızı, F. (2021). Covid-19 salgını sürecinde uzaktan eğitimde Türkçe dersine ilişkin sınıf öğretmenlerinin görüşleri. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi (AUAd)*, 7(4), 1-30. <https://doi.org/10.51948/auad.960960>
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2017). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri (23.Baskı)*. Ankara: Pegem Akademi.
- Cooper, H. (2003). Summer Learning Loss: The Problem and Some Solutions. *ERIC Digest*. (Report No. EDO-PS03-5). (ERIC Document Reproduction Service No. ED475391). ERIC database: <https://eric.ed.gov/?id=ED475391>
- Creswell, J. W. (2019). *Nitel Araştırmacılar İçin 30 Temel Beceri (2. Baskı)*. (H. Özcan, Çev.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çağırğan Gülten, D., Ergin, H., & Avcı, R. (2009). Bilgiyi İşleme Kuramı ve Anlamlandırmanın Matematik Öğretimi Üzerindeki Etkisi. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 1-10. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhayefd/issue/8793/109893>
- Dhawan, S. (2020). Online Learning: A Panacea in the Time of COVID-19 Crisis. *Journal of Educational Technology Systems* 49(1), 5-22. <https://doi.org/10.1177/0047239520934018>
- Di Pietro, G., Biagi, F., Costa, P., Karpinski, Z., & Mazza, J. (2020). The likely impact of COVID-19 on education: Reflections based on the existing literature and recent international datasets. EUR 30275 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg, ISBN 978-92-76-19937-3. <https://doi.org/10.2760/126686>
- Dutta, A. (2020). Impact of Digital Social Media on Indian Higher Education: Alternative Approaches of Online Learning during COVID-19 Pandemic Crisis. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 10(5), 604-611. <http://dx.doi.org/10.29322/IJSRP.10.05.2020.p10169>
- Engzell, P., Frey, A., & Verhagen, M. D. (2021). Learning Loss Due to School Closures During the COVID-19 Pandemic. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 118(17), 1-7. <https://doi.org/10.1073/pnas.2022376118>
- Erbaş, Y. H. (2021). Covid-19 salgını döneminde eğitim: İlkokuma yazma öğretiminde karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 9(2), 360-380. <https://doi.org/10.16916/aded.851724>
- Ferah Özcan, A. & Saydam, E. N. (2021). İlkokul Birinci Sınıf Öğretmenlerinin Covid 19 Salgın Sürecinde İlk Okuma Yazma Öğretimine Yönelik Algıları. *Journal of Interdisciplinary Education: Theory and Practice*, 3(2), 62-86. <https://doi.org/10.47157/jietp.949255>
- Ferah-Özcan, A. ve Saydam, E. N. (2022). Salgın döneminde yaşanan matematik öğrenme kayıplarına yönelik sınıf öğretmenlerinin düşünceleri. *Journal of Qualitative Research in Education*, 30, 181-210. <https://doi.org/10.14689/enad.30.8>
- Hargreaves, A. (2020, Nisan 16). What's next for schools after coronavirus? Here are 5 big issues and opportunities. *The Conversation*: <https://theconversation.com/whats-next-for-schools-after-coronavirus-here-are-5-big-issues-and-opportunities-135004>
- Harris, A. (2020, Nisan 15). Leading a school during lockdown. *My Chartered College*: <https://my.chartered.college/2020/04/leading-a-school-during-lockdown/>
- Hoadley, U. (2020). Schools in the time of COVID-19: Impacts of the Pandemic on Curriculum. *Research on Socio-Economic Policy*. Stellenbosch. https://www.researchgate.net/publication/345310078_Schools_in_the_Time_of_COVID-19_Impacts_of_the_Pandemic_on_Curriculum
- Huong, L. T., & Jatturas, T. N. (2020, May 18). The Covid-19 Induced Learning Loss – What Is It And How It Can Be Mitigated? <https://www.ukfiet.org/2020/the-covid-19-induced-learning-loss-what-is-it-and-how-it-can-be-mitigated/>

- Işık, M., & Bahat, İ. (2021). COVID 19: Eğitimde Yeni Arayışlar. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 82-89. <https://doi.org/10.32329/uad.797635>
- Kaffenberger, M. (2020, Haziran 4). Modeling the Long-Run Learning Impact of the COVID-19 Learning Shock: Actions to (More Than) Mitigate Loss. *riseprogramme*: <https://riseprogramme.org/publications/modeling-long-run-learning-impact-covid-19-learning-shock-actions-more-mitigate-loss>
- Kaplan, K.; Gülден, B. (2021). Öğretmen görüşlerine göre salgın (COVID-19) dönemi uzaktan eğitim ortamında Türkçe eğitimi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 233-258. <https://doi.org/10.29000/rumelide.995291>
- Karakuş, N., Esendemir, N., Ucuzsatar, N. ve Karacaoğlu, M. Ö. (2021). Türkçe dersleri özelinde uzaktan eğitim hakkında veli görüşleri. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 9(3), 993-1011. <https://doi.org/10.16916/aded.887167>
- Kargın, T. ve Karataş, A. (2021). Sınıf öğretmenlerinin gözünden küresel salgın sürecinde uzaktan eğitim aracılığıyla ilk okuma yazma öğretimi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 9(4), 1264-1284. <https://doi.org/10.16916/aded.982002>
- Kayır, G., & Özçelik, F. U. (2018). İngilizce Dersindeki Yaz Tatili Öğrenme Kayıplarına İlişkin Öğretmen Görüşleri. *Turkish Journal of Primary Education*, 3(1), 33-45. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tujped/issue/39059/454659>
- Kolcu, S. & Balcı, A. (2021). Salgın Döneminde Uzaktan Türkçe Öğretimi: Öğretmen Görüşleri Kapsamında Bir Değerlendirme. *Uluslararası Karamanoğlu Mehmetbey Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 2021 Yunus Emre ve Türkçe Yılı Türkçe Öğretimi Özel Sayısı, 55-65. <https://doi.org/10.47770/ukmead.985496>
- Korkmaz, G., & Toraman, Ç. (2020). Are We Ready for the Post-COVID-19 Educational Practice? An Investigation into What Educators Think as to Online Learning. *International Journal of Technology in Education and Science (IJTES)*, 4(4), 293-309. <https://doi.org/10.46328/ijtes.v4i4.110>
- Kuhfeld, M., Soland, J., Tarasawa, B., Johnson, A., Ruzek, E., & Liu, J. (2020). Projecting the Potential Impacts of COVID-19 School Closures on Academic Achievement. *Educational Researcher*, 49(8), 549-565. <https://doi.org/10.3102/0013189X20965918>
- Kustyarini, K., Utami, S., & Koesmijati, E. (2020). The Importance Of Interactive Learning Media in A New Civilization Era. *European Journal of Open Education and E-learning Studies*, 5(2), 48-60. <http://dx.doi.org/10.46827/ejoe.v5i2.3298>
- Mhlanga, D., & Moloi, T. (2020). COVID-19 and the Digital Transformation of Education: What Are We Learning on 4IR in South Africa? *Education Sciences*, 10(180), 1-11. <https://doi.org/10.3390/educsci10070180>
- Ormrod, J. E. (2020). *Öğrenme Psikolojisi* (6. Baskı). (M. Baloğlu, Çev. Ed.). Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
- Özer, M., & Suna, E. H. (2020). COVID-19 Salgını ve Eğitim. M. Şeker, A. Özer, & C. Korkut içinde, *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği* (s. 171-192). Türkiye Bilimler Akademisi.
- Paechter, M., Luttenberger, S., Macher, D., Berding, F., Papousek, I., Weiss, E. M., & Fink, A. (2015). The Effects of Nine-Week Summer Vacation: Losses in Mathematics and Gains in Reading. *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education*, 11(6), 1339-1413. <https://doi.org/10.12973/eurasia.2015.1397a>
- Patton, M. Q. (2018). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri* (3. Baskı). (Çev. Ed. M. Butun ve S. B. Demir). Pegem Akademi Yayıncılık.
- Pensiero, N., Kelly, A., & Bokhove, C. (2020). Learning inequalities during the Covid-19 pandemic: how families cope with home-schooling. Southampton: University of Southampton research report. Retrieved from https://eprints.soton.ac.uk/442619/1/Covid_paper_20.07.2020.pdf
- Rizk, J., & Hillier, C. (2020). "Everything's technology now": The role of technology in home- and school-based summer learning activities in Canada. *Journal of Children and Media*, <https://doi.org/10.1080/17482798.2020.1778498>
- Sarı, T., & Nayır, F. (2020). Pandemi Dönemi Eğitim: Sorunlar ve Fırsatlar. *Turkish Studies*, 15(4), 959-975. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44335>
- Sezgin, F., Erdoğan, O., & Dağ, S. (2020). Ortaöğretim Öğrencilerinin Yaz Tatili Öğrenme Kayıpları: Aile Eğitim Düzeyine İlişkin Bir Analiz. *Milli Eğitim*, 49(226), 35-52. <http://www.dergipark.org.tr/tr/pub/milliegitim/issue/54184/732689>
- Susar Kırmızı, F. ve Yurdakal, İ. H. (2021). Öğretmen Görüşlerine Göre Covid- 19 Salgınının Türkçe Eğitiminde Temel Dil Becerilerini Edinim Sürecine Etkisi. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 12(2), 593-610. <https://doi.org/10.51460/baebd.961332>

- Şahin, A. (2004). İlköğretimde Tatil Sonrası Öğrenme Kayıpları. Yüksek Lisans Tezi. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şen, E. U. (2009). Yapılandırmacı Yaklaşım Temelli Yeni İlköğretim Programı Kılavuzluğunda Gerçekleştirilen Öğretim Etkinlikleri Sonrası Yaz Tatili Öğrenme Kayıpları. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Telli Yamamoto, G., & Altun, D. (2020). Coronavirüs ve Çevrimiçi (Online) Eğitimin Önlenemeyen Yükselişi. Üniversite Araştırmaları Dergisi, 3(1), 25-34. <https://doi.org/10.32329/uad.711110>
- Toptaş, V. & Öztöp, F. (2021). Primary School Teachers' Views on Learning Deficiencies in Mathematics Lessons in the Process of Distance Education. Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi, 7(3), 373-391. <https://dergipark.org.tr/pub/ekuatd/issue/67798/1051928>
- Wyse, A. E., Stickney, E. M., Butz, D., Beckler, A., & Close, C. N. (2020). The Potential Impact of COVID-19 on Student Learning and How. Educational Measurement: Issues and Practice, 39(3), 60-64. <https://doi.org/10.1111/emip.12357>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (11. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zaromb, F., Adler, R., Bruce, K., Attali, Y., & Rock, J. L. (2014). Using No-Stakes Educational Testing to Mitigate Summer Learning Loss: A Pilot Study. ETS Research Report. <https://doi.org/10.1002/ets2.12021>

Extended Abstract

Aim and Scope

The COVID-19 pandemic, which has made the distance education process a necessity, has eliminated the school environment, where especially primary school children learn vital skills such as reading and writing. While there are learning losses experienced by children during the summer holidays, the long-term closure of schools and the lack of social and educational experiences of students probably negatively affected their reading, writing and mathematics skills. Learning is the long-term change in our mental symbols or connections as a result of an experience. Some psychologists, on the other hand, prefer a change in behavior rather than a change in mental symbols or connections (Ormrod, 2020, p.4). "Learning loss is the failure to retrieve information stored in long-term memory at any time in the future." This is more of a failure to retrieve based on time. In learning loss, information in long-term memory is not forgotten, but information and skills that are not repeated or used over time cannot be remembered (Arı, 2005, p. 36). According to Hoadley (2020), when the studies on learning loss are examined, three issues emerge. The first is that learning losses can be serious depending on the differences between students' grades, subjects, and socio-economic backgrounds. The second is that the forgetting of what has been learned can occur in different ways. Third, learning losses are heterogeneous. This creates larger achievement gaps among students in the same class. Bailey, Duncan, Mumane, and Yeung (2021) report that education researchers agree that due to the novel coronavirus epidemic, the achievement gaps between low- and high-income students in US elementary schools will widen. Bielinski, Brown, and Wagner (2020) state that learning losses may vary according to grade level, and that the loss in reading and mathematics will be more in primary school classes. Studies show that learning loss is typically observed mostly in mathematics and to some extent in reading (Borman, 2020). Learning loss is greater in mathematics than in reading. While all students may show decreases in some subjects such as mathematics, low-income students experience decreases in reading skills disproportionately (Zaromb, Adler, Bruce, Attali, & Rock 2014). Cooper (2003) explained that students forgot mathematics during the summer and poor children lost their reading skills. Learning losses are also observed in writing skills. Paechter et al. (2015) found that children lost their math and spelling skills after the nine-week summer vacation, but children's knowledge and skills in the field improved after nine weeks of teaching in the fall semester. Research shows that the difficulties experienced in accessing distance education activities and supporting students' learning performance during the new coronavirus epidemic deepen learning losses (Baz, 2021, p.25). It is based on the opinions of primary school teachers because it is likely that learning losses will be more in primary school students (Bielinski et al., 2020). The aim of the study is to examine the learning losses experienced by primary school students in the distance education process in line with the opinions of primary school teachers.

Methods

In the research, phenomenological research, one of the qualitative research designs, was used in order to examine the learning losses experienced by primary school students in the distance education process in line with the opinions of the primary school teachers. Phenomenology has strong philosophical roots and is based on the lived experience of individuals, both the subjective experience of people and the objective experience of sharing things with others. A phenomenological investigation should see a detailed description of how certain individuals experience a particular

phenomenon. Such a study focuses on a single phenomenon to explore. The researcher identifies a single phenomenon or concept. This is central to phenomenological research. It then collects data from individuals who have experienced the phenomenon. Here, individuals must have experience with the event. The essence of the experience is explained. Essence is simply the common experience of individuals (Creswell, 2019). The participants of the research are 30 volunteer primary school teachers who are working in public schools in Ordu in the 2020-2021 academic year to participate in the study. Questionnaire items consisting of open-ended questions prepared for the purpose of collecting data were created by the researchers by examining the literature and with expert opinion (2 associate professors with studies in the subject area). Questionnaires are materials consisting of a series of questions to determine people's living conditions, behaviors, beliefs or attitudes. Questionnaires may include factual questions, knowledge questions, behavioral questions, or belief and opinion questions. Questionnaires can be administered face-to-face, via mail, telephone and computer (Büyüköztürk et al., 2017). Content analysis was used to analyze the data. The main purpose of content analysis is to reach concepts and relationships that can explain the collected data. Basically, the process is to bring together similar data within the framework of certain concepts and themes, and to organize and interpret them in a way that the reader can understand (Yıldırım & Şimşek, 2018, p.242). Maxqda 2020 program was used in the analysis of the obtained data.

Findings

In the light of the research questions, the definitions of primary school teachers about learning loss, the precautions they take against learning losses, the courses with the highest and least learning loss compared to primary school teachers and the recommendations of primary school teachers for the compensation of learning losses are included.

Conclusion

According to the results obtained, the point of view of the primary school teachers on the concept of learning loss is that the desired level of learning cannot be reached because the gains cannot be given, the information cannot be remembered because it is not repeated, and the learning does not take place in a healthy environment on time. Learning loss means "any loss of specific or general knowledge and skills, or setbacks in academic progress, generally due to prolonged gaps or interruptions in a student's education." In the novel coronavirus pandemic, deficiencies such as reduced learning, unequal levels of learning, and absenteeism and drop-outs during closure have led to learning loss (Huong and Jatturas, 2020).

Primary school teachers have turned to digital materials to take precautions against learning losses. They prepared activities and materials and realized them using the digital environment. Since they needed to involve families in the business, they preferred a strict communication method, and in a sense, they put family participation into work. In addition to these, extra topic videos, homework follow-ups and individual interviews with those who have problems or when necessary with parents and students were preferred. Educational concepts that attract the most attention of the society during the epidemic process and that they frequently use are seen as educational technologies, computer and internet technologies, distance education, lifelong learning, e-learning, and digital learning (Işık and Bahat, 2021).

According to the primary school teachers, learning loss is experienced mostly in mathematics and then in Turkish. Factors such as the abstract nature of mathematics and the difficulty of concretizing in distance education, the limited teaching methods and techniques, the decrease in students' attention and motivation, and the inability to provide sufficient cognitive load may have increased the learning losses in this course. According to primary school teachers, the lesson with the least learning loss is life science. In this course, it is possible to establish the relationship between the contents more easily with daily life, animation with distance education, etc. The fact that interacting with the subjects with digital content is beneficial in terms of instruction may allow learning loss to be experienced less than others.

Primary school teachers have expressed their suggestions to compensate for the learning losses in their students during the coronavirus pandemic. It can be said that many primary school teachers consider compensatory education important. Factors such as the fact that the next academic year will be like a make-up year, separate make-up programs, and more emphasis on critical gains are emphasized. Özer and Suna (2020) draw attention to the importance of conducting additional compensatory training especially in disadvantaged schools so that the inequalities of opportunity that may be caused by the epidemic in the new period after the coronavirus pandemic do not become permanent in societies and do not deepen further.

After the effects of the coronavirus pandemic, radical reforms and strategic planning are needed to ensure continuity in education under all circumstances (Bozkurt, 2020). Azevedo et al. (2020) states in their report that without drastic and remedial actions, the world will not be able to meet the losses in learning until 2030 and will experience a regression. The conclusion of the report underlines the need for rapid policy. It is explained that in order to compensate for the learning losses caused by the pandemic and accelerate learning, it is necessary to create more equitable and flexible new post-coronavirus education systems that allow children to learn continuously both at school and at home. In this sense, a

support program for pandemics and the development of plans and policies to prepare for future pandemics can be provided (Balcı, 2020). As a result, the development of a policy against educational crises in the future and the spread of blended learning by working on distance education come to the fore. According to Azorin (2020), another education is coming. In the world of education after the epidemic, there are clearly two possible situations, such as returning to traditional education or switching to another education.

Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) Proficiency of Preservice Teachers Who will Teach a Foreign Language

Yabancı Bir Dil Öğretecek Öğretmen Adaylarının Teknolojik Pedagojik İçerik Bilgisi (TPIB) Çerçevesinde Yeterlikleri

Pınar Erten¹

Abstract

In this study, it was attempted to determine the technological pedagogical content knowledge proficiency (TPACK) perceptions of preservice teachers who will teach a foreign language. This study, which was designed as a general survey model, included preservice teachers who will carry out language education. The proficiency and efficiency levels of preservice teachers were determined concerning certain variables such as gender, department, receiving technology education, having access to internet, ability to use computer, searching for new technologies particular to the field, and ability to use these new technologies in the teaching activities. It was detected that they had the proficiency for TPACK. It was also determined that there was statistically no significant difference between the general TPACK proficiency levels of the students and the gender variable. It was determined that gender had no impact on the TPACK general proficiency levels of the students. It was determined that there were statistically significant differences among the TPACK general proficiency levels concerning department, receiving technology education, having access to internet, ability to use computer, searching for new technologies particular to the field, and ability to use these new technologies in the teaching activities. It was also found that these variables had impacts on the preservice teachers to have the TPACK proficiency concerning the selected languages, which were included in the study.

Keywords: Technological pedagogical content knowledge, language teaching, technology integration, proficiency, preservice teacher.

Öz

Bu çalışmada, dil eğitim-öğretimi gerçekleştirecek olan öğretmen adaylarının Teknolojik Pedagojik İçerik Bilgisi (TPIB) alanındaki yeterlik algıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Genel tarama modeline göre tasarlanan bu çalışmaya, dil eğitim-öğretimi gerçekleştirecek olan öğretmen adayları dahil edilmiştir. Öğretmen adaylarının cinsiyet, bölüm, teknoloji eğitimi alma, internet erişimine sahip olma, bilgisayar kullanım düzeyi, alana yönelik yeni teknolojileri araştırma ve alana yönelik yeni teknolojileri eğitim-öğretim faaliyetlerinde kullanma durumuna göre yeterlikleri ve etkileri belirlenmiştir. Dil öğretimi konusunda TPIB yeterliklerinin olduğu saptanmıştır. Öğrencilerin TPIB çerçevesindeki genel yeterlikleri ile cinsiyet değişkeni arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Cinsiyetin öğrencilerin TPIB genel yeterlikleri üzerinde bir etkisinin olmadığı saptanmıştır. Bölüm, teknoloji eğitimi alma, internet erişimine sahip olma, bilgisayar kullanım düzeyi, alana yönelik yeni teknolojileri araştırma, alana yönelik yeni teknolojileri eğitim-öğretim faaliyetlerinde kullanma durumuna göre TPIB genel yeterlikleri arasında anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Araştırma kapsamına dahil edilen dillerin eğitim-öğretimini alan öğretmen adaylarının TPIB alanındaki yeterliğe sahip olmada bu değişkenlerin etkilerinin olduğu da bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Teknolojik pedagojik içerik bilgisi, dil öğretimi, teknoloji entegrasyonu, yeterlik, öğretmen adayı.

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: I20, I23, I29

Submitted: 17 / 12 / 2021

Accepted: 18 / 05 / 2022

¹ Asst. Prof., Bingöl University, Bingöl, Türkiye, perten@bingol.edu.tr, Orcid: <http://orcid.org/0000-0003-3114-6064>

Introduction

Information and technological innovation is of vital importance in the 21st century educational institutions as in many institutions. Various models are being created to support mediums to build and apply 21st century skills. Since information and communication technologies have become a part of the daily studies of schools and institutions, a wide range of models have been created (Scardamalia, Bransford, Kozma, & Quellmalz, 2012).

Since the internet, social networks, and technologies have become indispensable for the daily life of students (Szeto, Cheng, & Hong, 2016) and because of the rapid integration of technology, a need emerged for a structure, which supports the use of appropriate technologies in the learning-teaching processes of teachers (Baser, Kopcha, & Ozden, 2016). To ensure this, Mishra and Koehler (2006) developed the technological pedagogical content knowledge (TPACK) framework. It focuses on the ability of teachers to combine educational technologies with their own pedagogical knowledge in education and to transfer them into the learning environment.

Emphasizing the connections, interactions, and limitations among the content (the subject learned and the subject taught), pedagogy (methods of learning and teaching) and technology, the TPACK framework consists of seven components (Mishra & Koehler, 2006): Pedagogical Knowledge (PK), Content Knowledge (CK), Technology Knowledge (TK), Pedagogical Content Knowledge (PCK), Technological Pedagogical Knowledge (TPK), Technological Content Knowledge (TCK), and Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK).

PK: The knowledge about processes and practices or methods of teaching and learning (Mishra & Koehler, 2006).

CK: The knowledge about the subject area that is learned or taught (Mishra & Koehler, 2006).

TK: The knowledge and ability to use the standard and advanced technologies (Mishra & Koehler, 2006).

PCK: The knowledge about teaching the content, which teaching approaches fit the content, and how to design the elements of the content for a better teaching (Mishra & Koehler, 2006). It is a mixture of content and pedagogy, which contains information about how to organize, represent, and adapt certain problems and subjects to the different interests and abilities of the students and how they are prepared for teaching (Shulman, 1987).

TPK: The knowledge about various technologies that can be used in teaching and learning environments and how education can change as a result of the use of these technologies. Includes teachers' knowledge of the benefits and limitations of technological tools in pedagogical terms (Mishra & Koehler, 2006)

TCK: The knowledge about the relationship between technology and content. It is the knowledge about the subject that the teachers teach, and how this subject can be changed by the implementation of technology (Koehler, Mishra & Yahya, 2007; Mishra & Koehler, 2006).

TPACK is understanding the representation of concepts by using technologies; the pedagogical techniques that use technologies in constructive methods in teaching content; the knowledge about the things that complicate or facilitate learning concepts and about how technology can help solve some problems faced by students; the knowledge about how to use technology in building students' existing knowledge upon their preliminary information, and how technologies can be used to develop new epistemologies or strengthen the old ones. It is emphasized that a good education can be implemented through technology (Mishra & Koehler, 2006).

Teaching is a complex cognitive ability (Leinhardt & Greeno, 1986). Teacher education is important, which is relevant to the teaching that is the focal point of all education and educational renovations (Shulman, 1987). The first condition of effective and good language teaching is that teachers, instructors, and preservice teachers, who will achieve this, should have the necessary knowledge and skills. Foreign language learning is associated with applied teaching methods and approaches. Being aware of previous language experiences, qualifications, and skills of students, a creative learning environment should be created with more knowledge and providing more meaningful inputs (Ondrakova & Tauchmanova, 2019). The TPACK increases the creativity of students in teaching a second language (Paneru, 2018). Since language teaching ability of teachers is influenced from learning the language (Lin, 2010), they use technologies, which they used for their own language developments, to improve their students' language learning (Başer, 2015). The use of technology in classrooms where language teaching is performed contributes to the effectiveness of teachers (Sharp, 2017).

Integration of technology in learning and teaching language;

- makes the learning process more vivid and attracts students' attention,
- increases motivation, interest, and recalling,
- allows students to be eager to learn a language,
- increases participation in class activities,

- can appeal to students with different learning styles and intellect,
- saves time and energy,
- helps direct access to authentic and intercultural materials and real life experiences,
- provides faster feedback for students,
- develops individual study and autonomous learning skills,
- provides freedom to teachers and students,
- gives a chance to new ideas and suggestions (Kayacan Köse, 2016).

The integration of technology to the learning-teaching process is based on the tendency to work effectively with information and communication technologies and to develop the ability to use a second language (Zukerstein & Novotný, 2009, as cited in Maněnová & Žembová, 2012). This integration has caused changes in the roles of teachers. In addition, teachers' use of more effective and more appropriate technology has paved the way for them to be more successful (Sarı & Bostancıoğlu, 2018).

Various studies have been conducted about TPACK proficiency with stakeholders in various fields of education (Balcin & Ergun, 2017; Can, Erokten & Bahtiyar, 2017; Chai, Koh & Teo, 2019; Mouza, Nandakumar, Ozden & Karchmer-Klein, 2017; Njiku, Mutarutinya, & Francois Maniraho, 2020; Yanış & Yürük, 2021). It was attempted to create an awareness and consciousness required in this field. The studies were conducted particularly in science (Aktaş & Özmen, 2020, 2022; Canbazoğlu Bilici & Baran, 2015; Irmak & Yılmaz Tüzün, 2019; Karakaya & Yazici, 2017; Srisawasdi, 2014), mathematics (Akkoç, 2011; Morales-López, Chacón-Camacho, & Vargas-Delgado, 2021; Niess et al., 2009; Ozudogru & Ozudogru, 2019; Özgen, Narlı & Alkan, 2013), social sciences (Adalar, 2021; Apau, 2017; Gómez-Trigueros, 2020; Knapp, 2017), and English language teaching (Arslan, 2020; Furkan, 2020; Kayacan Köse, 2016; Na, Zhang, Wang, Wang, Yoneda & Li, 2017; Nazari, Nafissi, Estaji, Marandi, & Wang, 2019; Paneru, 2018; Ramanair, Rethinsamy & Misieng, 2017). However, no analysis was made on the proficiency perceptions of the preservice teachers, who teach foreign languages. With this research, it is considered to create an awareness and to help preservice teachers, who will perform language teaching to individuals from different walks of life, to evaluate their own potentials for integration with technology in language teaching and learning and to evaluate their knowledge and skills for the future.

1. Purpose

The potential for foreign students is increasing in many countries owing to the removal of borders. Countries, in parallel with their education policies, are in an attempt to teach both their own languages and other languages. In their own educational policies, they strive to teach both the native language of their country as well as other languages. Instructors, who will work for this purpose, from various fields are trained in universities. In this respect, the study attempted to determine the perceptions of preservice teachers, who will perform language teaching, about proficiency in TPACK. In this context, the proficiency and efficiency levels of preservice teachers were determined concerning gender, department, receiving technology education, having access to the internet, ability to use computer, searching for new technologies particular to the field, and ability to use these new technologies in the teaching activities.

2. Method

2.1. Research model

This study, which was designed as a general survey model, attempted to reach a judgment through a group taken from the population or through all the population (Karasar, 2003). Thus, proficiency levels of students were depicted through various variables.

2.2. Population and Sample

The population of this study was the final year students attending the departments of English Language and Literature, Turkish Language and Literature, and Oriental Language and Literature (Kurdish Language and Literature, and Zaza Language and Literature) at Bingöl University, Faculty of Arts and Sciences in 2017-2018 academic year. Since it was attempted to reach the entire population in this study, no sample was taken. In addition, the students studying in these departments were also receiving pedagogical formation training.

Table 1. Demographical Properties of the Participants

Gender	f	%
Female	139	61.5
Male	87	38.5
Department		
English Language and Literature	96	42.5
Turkish Language and Literature	77	34.1
Oriental Language and Literature (Kurdish Language and Literature)	32	14.2
Oriental Language and Literature (Zaza Language and Literature)	21	9.3
Having previous technology training		
Yes	107	47.3
No	119	52.7
Having internet access		
Yes	212	93.8
No	14	6.2
Having a smartphone		
Yes	222	98.2
No	4	1.8
Ability to use computer		
Sufficient	149	65.9
Insufficient	77	34.1
Research for new technologies particular to the field		
Yes	143	63.3
No	83	36.7
Ability to use new technologies of the field in teaching activities		
Yes	183	81.0
No	43	19.0
Total	226	100.0

226 students were reached for the study. In the research, 61.5% of the participant students were female, while 38.5% of them were male. 42.5 % of these students were from the department of English Language and Literature, 34.1% from the department of Turkish Language and Literature, 14.2% were from the department of Oriental Language and Literatures Kurdish Language and Literature, and 9.3% were from the department of Zaza Language and Literature. Among the students, 47.3% mentioned that they participated in technology training before, while 52.7% stated that they did not participate in any training about technology. The rate of the students with access to the internet is 93.8% while 6.2% did not have any access to the internet. Almost all (98.2%) of the students reported that they have smartphones. It is observed in the table that more than half (65.9%) of the students can sufficiently use computer. Of the students, 63.3% mentioned that they do research on the technology in their fields, while 81.0% reported that they used these new technologies for educational purposes.

2.3. Data Collection Tool

“TPACK assessment for preservice teachers learning to teach English as a foreign language” scale which was developed by Baser, Kopcha and Ozden (2016) was used to determine the proficiency perceptions of preservice teachers. It is comprised of 39 items and 7 factors (Technological Knowledge (TK)-9 items, Content Knowledge (CK)-5 items, Pedagogical Knowledge (PK)-6 items, Pedagogical Content Knowledge (PCK)-5 items, Technological Pedagogical Knowledge (TPK)-7 items, Technological Content Knowledge (TCK)-3 items, and TPACK-4 items). The value of the reliability coefficient of this scale varied between 0.81 and 0.92 for the factors. The highest variance value reported was 70.42%. A nine-point rating scale was employed ranging from “nothing/none” (1) to “very little” (3) to “some” (5) to “quite a bit” (7) to “a great deal” (9). The authors of this scale, whose reliability and validity were proved, were contacted, permissions were gained, and it was implemented. Since the scale focuses on teaching English as a foreign language, necessary regulations for its adaptation to other languages were employed in line with the consent of the authors. This adaptation was limited to the change of the word “English” in the content. No other changes were made regarding the structure or the context. In this study, the Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) value was determined as 0.926, and the Bartlett’s test was determined as 6459.896 and significant ($p=0.000$). As per the Cronbach Alpha values, they were determined as

TK-0.905, CK-0.909, PK-0.905, PCK-0.876, TCK-0.722, TPK-0.855, TPACK-0.908, and for the complete scale, it was 0.958. The explained total variance was 67.022 %. It was observed that these results were fit (Can, 2016).

2.4. Data Collection and Analysis

The data collected from the preservice teachers, who study language, were subjected to descriptive statistical analysis and normality tests. The parametric tests were employed since the assumption suggesting that there was a normal distribution and the variances were homogeneous was verified according to the mean, median, peak value, skewness, kurtosis, and Kolmogrov-Smirnov tests (Can, 2016; George & Mallery, 2010; Pallant, 2005; Tekin, 2009). Independent samples t-tests and one-way variance analysis were used. In order to determine the groups with significant differences in the one-way variance analysis, the Scheffe test was used among the multiple comparison tests. Cohen's d value was used to calculate the magnitude of the impact in the t-test, and eta-squared (η^2) was employed to calculate the magnitude of the impact in the one-way variance analysis. When interpreting the values of η^2 , 0.01 is interpreted as small, 0.06 as moderate, and 0.14 as large impact; as per the Cohen's d value, it is interpreted as 0-equal, 0.2-small, 0.5-moderate, 0.8-large impact regardless of the signs (Büyüköztürk, 2013; Can, 2016; Cohen, 1998; Foul, Erdfelder, Lang & Buchner, 2007). In addition, the Levene test was also employed to control the equality among the variances of the groups. The significance level is considered as 0.05.

3. Findings and Interpretation

The students were asked about the technology tools they use for educational purposes. A multiple-choice response was obtained. The results are as follows:

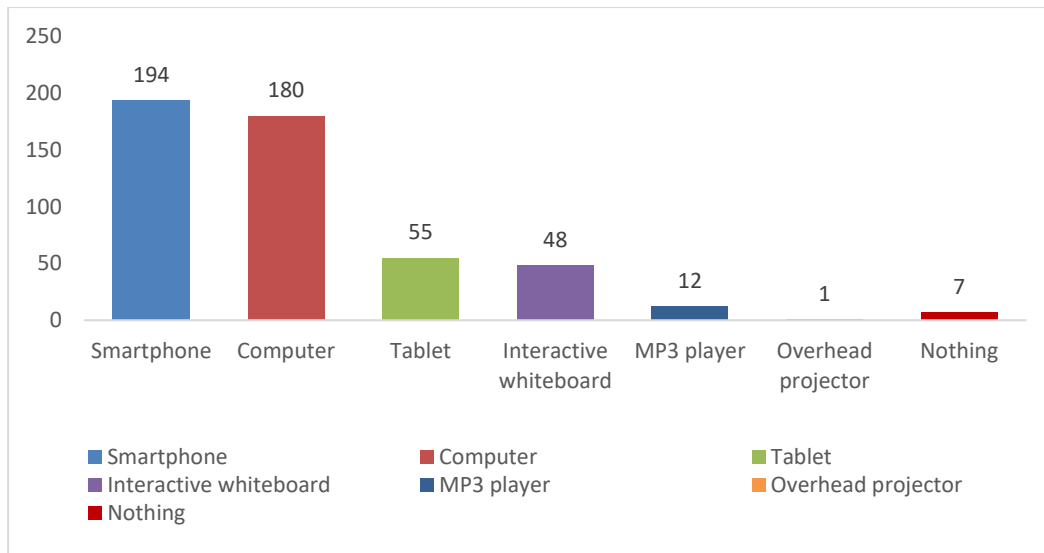

Figure 1. The Distribution of The Technological Tools That The Students Used for Education

The students stated that they mostly used smartphones (n=194). Second-most used device was the computer (laptop and desktop), tablet, interactive whiteboard, MP3 player, and overhead projector (Figure 1). Based on this finding, it can be mentioned that the students excessively benefit from technology in education activities. However, there were students, as well, who mentioned that they did not use technological devices for education activities.

It was also determined through which devices the students had access to the internet. These findings are given in Figure 2.

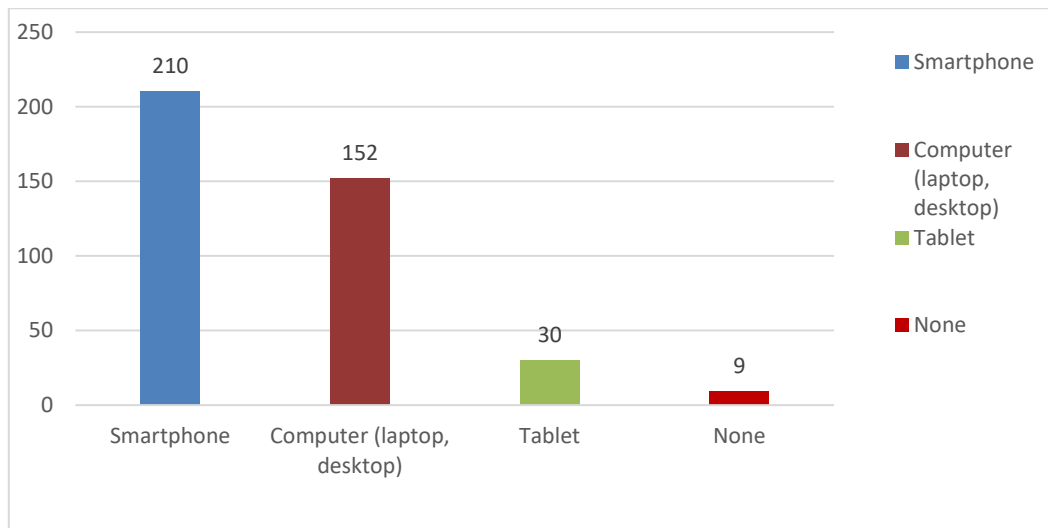

Figure 2. The Distribution of The Devices by Which The Students Have Access to The Internet

The majority of students are known to have internet access (Table 1). Figure 2 also shows that the most access was made over the smartphones (n = 210). Besides the smartphone, it is observed that they also use the computer and tablet for access to the internet. A very small number of students (n = 9) stated that they do not have access to the internet. Based on these results, it can be said that the majority of the students have access to the internet through their smartphones. It can be considered that the smartphone, which is an indispensable component of our modern day providing convenience, is preferred more because of its widespread use and since it provides convenience for access to anything desired anywhere and anytime.

The analysis results concerning the proficiency perceptions of the students about the general scale and its sub-dimensions are given in the following table.

Table 2. Arithmetic Mean and Standard Deviation Values of the Students Concerning the TPACK General Scale and Sub-dimensions

TPACK-General and Sub-Dimensions	n	$\bar{X}$	sd
TK	226	5.10	1.83
CK		7.02	1.68
PK		6.53	1.57
PCK		6.67	1.50
TCK		5.68	1.73
TPK		6.25	1.66
TPACK		6.08	1.82
General of Scale		6.12	1.31

The proficiency levels of the students according to Table 2 were determined to be between “some” and “quite a bit” ($\bar{X}$ =6.12). The lowest proficiency was at the “some” level in TK dimension ($\bar{X}$ =5.10), subsequently, in the TCK ($\bar{X}$ =5.68) dimension, while the highest proficiency level was as the “quite a bit” ($\bar{X}$ =7.02) level in the CK dimension. According to these results, it can be mentioned that the students consider that they have sufficient level of proficiency in the general TPACK scale, while they consider to have the least proficiency level in the TK and TCK, and the highest level in the CK proficiency level. However, although it is known that the students are prone to technology for learning and improving a

second language, this kind of low knowledge level demonstrate that the students have limited experience and they cannot use advanced technologies.

It was examined whether there were differences among the TPACK general proficiency levels of the students based on the gender variable. In this purpose, the independent samples t-test was employed, which is among the parametric tests. The obtained results are given in Table 3.

Table 3. The t-test Results of the Students Concerning their TPACK General Proficiency Levels in terms of Gender Variable

Gender	n	$\bar{X}$	sd	Levene's Test		t	p
				F	p		
Female	139	6.00	1.26	1.412	0.236	-1.707	0.089
Male	87	6.31	1.37				

As the conclusion of the independent samples t-test, which was employed to determine whether there were significant differences among the TPACK general proficiency levels based on the gender variable, no significant difference was detected between the arithmetic mean of the female ($\bar{X} = 6.00$) and male ($\bar{X} = 6.31$) students ($t(224)=1.707, p>0.05$). Thus, it can be mentioned that the gender differences of the preservice teachers, who are studying language education, have no impact on their TPACK general proficiency levels. It can be stated that both male and female students considered their TPACK proficiency levels as sufficient.

It was examined through the one-way variance analysis whether there were differences among the TPACK general proficiency levels of the students based on the department variable, and the results are given in Table 4.

Table 4. The Variance Analysis Results of the Students Concerning their TPACK General Proficiency Levels in terms of Department Variable

Department	n	$\bar{X}$	sd	Source of variance	Sum of squares	sd	Mean square	F	p	Scheffe
1. English Language and Literature	96	6.41	1.32	Between groups	33.390	2	16.695			
2. Turkish Language and Literature	77	5.58	1.22	Within groups	350.328	223	1.571	10.627*	0.000	2-1,3
3. Oriental Language and Literature	53	6.37	1.17	Total	383.718	225				
Levene: 0.289		p= 0.749								

*p<0.05

The TPACK general proficiency levels of the students studying different languages were compared based on their departments and significant differences were observed ($F(2-223)=10.627, p<0.05$). The magnitude of the impact calculated after the test ($\eta^2=0.09$) demonstrates that this difference is moderate. As a result of the Scheffe multiple comparisons test, it was observed that the significant difference was between the students of Turkish Language and Literature, those of the English Language and Literature, and the Oriental Language and Literature departments. It is observed that the TPACK general proficiency test results of the students attending the Turkish Language and Literature department were lower compared to the other departments; it can be mentioned that they consider their proficiency as the "some" level. It can be mentioned that the department variable has a moderate impact on the TPACK general proficiency levels.

It was attempted to determine the general TPACK proficiency levels based on whether the participants previously had a technology training. For this purpose, the independent samples t-test was applied and the results are given in the following table.

Table 5. TPACK General Proficiency t-test Results of The Students Based on Having Previous Technology Training Variable

Having previous technology training	n	$\bar{X}$	sd	Levene's Test		t	p
				F	p		
Yes	107	6.37	1.32	0.362	0.548	2.740*	0.007
No	119	5.90	1.26				

*p<0.05

As is seen in Table 5, there are significant differences among the TPACK general proficiency levels of the students about having a previous technology training ($t(224)=2.740$, $p<0.05$). It was determined that this difference was in favor of the ones with previous technology training. Considering the magnitude of the impact, it was determined to be at a low-impact level (Cohen's $d=0.37$). In line with these results, it can be mentioned that having a previous technology training experience is influential in the TPACK general proficiency levels.

According to having internet access variable, the t-test results of the students concerning their TPACK general proficiency levels are given in Table 6.

Table 6. The t-test Results of The Students Concerning Their TPACK General Proficiency Levels Based on Having Internet Access Variable

Having internet access	n	$\bar{X}$	sd	Levene's Test		t	p
				F	p		
Yes	212	6.17	1.30	0.064	0.800	2.223*	0.027
No	14	5.37	1.27				

*p<0.05

TPACK general proficiency levels of the students were determined to be statistically significant concerning having internet access ($t(224)=2.223$, $p<0.05$, Cohen's $d=0.62$). This difference is in favor of the students with internet access. Another result is that this variable has a moderate impact on the general proficiency levels. It can be concluded that TPACK proficiency levels of the students with internet access are higher, and this variable is efficient in having these high proficiency levels.

TPACK general proficiency levels of the participants were examined concerning their abilities to use computers. The obtained findings are in the following table.

Table 7. The t-test Results of The Students Concerning Their TPACK General Proficiency Levels Based on Ability to Use Computer Variable

Ability to use computer	n	$\bar{X}$	sd	Levene's Test		t	p
				F	p		
Sufficient	149	6.48	1.22	0.358	0.550	6.257*	0.000
Insufficient	77	5.42	1.19				

*p<0.05

A significant difference was determined between students' ability to use computer and their TPACK general proficiency levels ($t(224)=6.257$, $p<0.05$). This difference is in favor of the ones with sufficient ability to use computer. Besides its statistical significance, the magnitude of impact was determined as "high impact" (Cohen's $d=0.88$). It can be thought that the students considering their ability to use computer as sufficient have high proficiency. Moreover, it can be mentioned that the ability to use computer is an efficient factor in having the TPACK general proficiency.

The results of the analysis examining the TPACK general proficiency levels of the students and their research for new technologies particular to the field variable are as follows.

Table 8. The t-test Results of The Students Concerning Their TPACK General Proficiency Levels Based on Research for New Technologies Particular to The Field Variable

Research for new technologies particular to the field	n	$\bar{X}$	sd	Levene's Test		t	p
				F	p		
Yes	143	6.39	1.28	0.830	0.363	4.171*	0.000
No	83	5.66	1.23				

*p<0.05

As is seen in Table 8, there was significant difference concerning the research for new technologies particular to the field variable among the TPACK general proficiency levels ($t(224)=4.171$, $p<0.05$). The magnitude of the impact, which reveals the magnitude of the difference as well, was found as moderate (Cohen's $d=0.58$). It is observed that the students ($\bar{X}=6.39$), who make research for the new technologies particular to the field, have higher proficiency levels compared to other students ($\bar{X}=5.66$). It can be mentioned that making research for the new technologies particular to the field variable has an influence on the TPACK general proficiency level.

The results of the analysis examining the TPACK general proficiency levels of the students and their ability to use the new technologies in teaching activities variable are as follows.

Table 9. The t-test Results of The Students Concerning Their TPACK General Proficiency Levels Based on Ability to Use New Technologies of The Field in Teaching Activities Variable

Ability to use new technologies of the field in teaching activities	n	$\bar{X}$	sd	Levene's Test		t	p
				F	p		
Yes	183	6.27	1.23	0.219	0.640	3.737*	0.000
No	43	5.47	1.43				

*p<0.05

A significant difference was determined as a result of the analysis, and this difference is in favor of the students who use these new technologies of the field in teaching activities ($t(224)=3.737$, $p<0.05$). This variable has a medium level impact (Cohen's $d=0.60$). It is emphasized that using new technologies of the field in teaching activities is influential in the TPACK general proficiency levels.

Conclusion and Discussion

In teacher education, it was initially concentrated on the content knowledge of teachers, and subsequently, their pedagogical knowledge and their relationships. Afterwards, with the emergence of digitalization and the advance of technology into all domains of our lives, the integration of technology in teacher education and its reflections started to be discussed (Mishra & Koehler, 2006). Therefore, in this study, the proficiency levels of the preservice teachers, who will teach a second language, was examined through the TPACK framework, which was developed as the reflection of the changes digital technologies made in the teaching-learning processes (Mishra & Koehler, 2006). The integration of technologies as a collaborative tool for in-class training for the teachers, who are in a quest for alternative learning interactions, leads to positive transformations in terms of the TPACK (Paneru, 2018).

Technology is subtly used in teaching and learning through TPACK (Koehler, Mishra, & Yahya, 2007). In this study it was determined that almost all of the preservice teachers have smartphones and they have internet access through these devices. It was also detected in the study that since the students have internet access in such an easy and simple way, they prefer these devices before computers for education. It was determined that they used additionally tablet, interactive whiteboard, MP3 player, and overhead projector for educational purposes. As is in all fields, having a smartphone has advantages in language learning, particularly in education field (Başoğlu, 2010; Çavuş & İbrahim, 2009; Göçer and Karadağ, 2020; Saran, 2009; Tuncay, 2016; Yang, Li & Lu, 2015; Yıldırım, Yaşar & Duru, 2016). In language teaching, basic technological devices are also used: Such as computer, tablet, cell phones, projector, recorder, and textbook

software (Geçgel and Peker, 2020; Kayacan Köse, 2016). Additionally, the use of interactive whiteboard is also efficient in language teaching and learning (Al-Saleem, 2012; Geçgel and Peker, 2020; Mathews-Aydinli and Elaziz, 2010; Schmid, 2008).

Almost all individuals living in this digital age are searching for new technological devices and learning their usages. They also have the knowledge and proficiency in using these technological devices in all fields. They are the members of the generation which has grown up with these technologies and they always carry their smartphones (Dumanlı Kürkçü, 2015; Yelkikalan, Akatay and Altın, 2010). It can also be mentioned that the students implemented the integration of technology successfully, and they have the proficiency in terms of TPACK general framework. In line with their own evaluations, it can be stated that they have the highest level of proficiency in TK and TCK dimensions, and the lowest in CK dimension. The most important factor for the students to have low levels of knowledge can be explained by limited experience and being unable to use advanced technologies for educational purposes, resulting in low level of motivation or negative attitudes (Başer, 2015). In a study conducted on English instructors, the dimension with the highest proficiency was the CK dimension, the TPACK dimension had the lowest proficiency level (Kayacan Köse, 2016). In another study conducted on preservice English teachers, a high level of TPACK proficiency was determined (İşler & Yıldırım, 2018). In another study, it was determined that the teachers teaching language had the TPACK knowledge; however, it was reported that their confidence levels were low in terms of using relevant technology (Ramanair, Rethinsamy & Misieng, 2017). In a study conducted on English teachers the TK average score was low, and the TCK, TPK, and TPACK average scores were determined to be high (Debbagh & Jones, 2018).

It was determined that there was no significant difference between the TPACK general proficiency levels of the students and the gender variable. Knowing how to use technological tools, pedagogical strategies and the subject area to teach a certain subject is actually equal to having the TPACK proficiency (Jang & Chen, 2010).

It was determined that there were statistically significant differences among the TPACK general proficiency levels concerning department, receiving technology education, having access to internet, ability to use computer, searching for new technologies particular to the field, and ability to use these new technologies in the teaching activities. It was also determined that these variables are influential in the TPACK proficiency levels of preservice teachers, who are attending language teaching education concerning the languages included in this research. The pedagogical decisions of teachers concerning the TPACK technology integration are influenced from the individual technological preferences and subject area properties. The TPACK development, which is a pedagogical guide for the professional preparation and development of technology integration, contributes to these decisions of teachers in education (Szeto & Cheng, 2017). It was observed that the computer, internet, and technology knowledge levels of individuals increased, who have taken the responsibility and control of learning process and the activities within this process, and who have all the opportunities of communication technologies (Tercan, Horzum & Uysal, 2014); additionally, it was beneficial for both their writing skills and education processes (Akdağ, Şahan Yılmaz, Özhan & Şan, 2014). In line with the findings of this study and the data of Turkish Statistical Institute (2019), it is normal for these students, who are known to have a good command of computer and easy access to internet, to have high TPACK proficiency levels. Some language instructors stated that they used technologies such as Learning Management Tools, Social Networking and Bookmarking Sites, Blogs and Wikis, Presentation preparing tools, Resource Sharing tools and Web Exercise/ Activity Creation tools (Kayacan Köse, 2016). The TPACK proficiency in language teaching is highly related to the integration of technology (Bostancıoğlu & Handley, 2018; İşler & Yıldırım, 2018; Paneru, 2018). The use of technology in teaching learning process is a factor which is expected to have an impact on the quality of the learning experience (Aldunate & Nussbaum, 2013). The support of technologies in the development of language skills is undeniable (Golonka, Bowles, Frank, Richardson, & Freynik, 2012).

Suggestions

It is observed that, in the individuals studying language, the command of content is at high levels, however, there is an insufficiency and deficiency in integration with technology. Time should be allocated and efforts should be made for the technology integration that will provide the needed professional development. Various programs should be prepared that will inform the teachers about new technologies in language teaching during the higher education and in the initial years of the professional life; these programs should also demonstrate how to integrate these tools with the educational purposes. Technological infrastructure should be renewed within the schools to encourage teachers and preservice teachers to use their knowledge and skills in a way that can provide a good and effective learning environment. Both the academic and physical infrastructures should be revised so as to support the institutions raising teachers to ensure the TPACK proficiency. It should also be ensured that there is an applied education that will focus on the use of technology in the teaching of the courses. Memberships should be provided to various platforms where technology and educational developments can be followed.

References

- Adalar, H. (2021). Social studies teacher candidates' self-efficacy beliefs for technological pedagogical content knowledge (TPACK). *International Journal of Education and Literacy Studies*, 9(3), 169-183. Doi: 10.7575/aiac.ijels.v.9n.3p.169
- Akdağ, M., Şahan Yılmaz, B., Özhan, U., & Şan, İ. (2014). Üniversite öğrencilerinin internet bağımlılıklarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (İnönü Üniversitesi örneği) [Investigation of university students' internet addiction in terms of several variables (Inonu University sample)]. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi [Inonu University Journal of Faculty of Education]*, 15(1), 73-96. Doi: 10.17679/ieufd.98972.
- Akkoç, H. (2011). Investigating the development of prospective mathematics teachers' technological pedagogical content knowledge. *Research in Mathematics Education*, 13(1), 75-76. doi:10.1080/14794802.2011.550729.
- Aktaş, İ. & Özmen, H. (2020). Investigating the impact of TPACK development course on pre-service science teachers' performances. *Asia Pacific Education Review*, 21(4), 667-682.
- Aktaş, İ. & Özmen, H. (2022) Assessing the performance of Turkish science pre-service teachers in a TPACK-practical course. *Education and Information Technologies*, 27(3), 3495-3528.
- Aldunate, R., & Nussbaum, M. (2013). Teacher adoption of technology. *Computers in Human Behavior*, 29, 519-524.
- Al-Saleem, B. I. A. (2012). The interactive whiteboard in English as a foreign language (EFL) classroom. *European Scientific Journal*, 8(3), 126-134.
- Apau, S. K. (2017). Technological pedagogical content knowledge preparedness of student-teachers of the department of arts and social sciences education of University of Cape Coast. *Journal of Education and Practice*, 8(10), 167-181.
- Arslan, A. (2020). Reliability and validity of TPACK instruments in EFL. *International Journal of Assessment Tools in Education*, 7(3), 343-360.
- Balcin, M. D., & Ergun, A. (2017). Science teacher candidates' views about technological pedagogical content knowledge (TPACK). *Journal of Theory and Practice in Education*, 13(4), 570-600.
- Başer, D. (2015). *Development and evaluation of a technological pedagogical content knowledge (TPACK) assessment tool for preservice teachers learning to teach English as a foreign language*. Unpublished doctoral dissertation, Computer Education and Instructional Technology Department, Middle East Technical University, Ankara.
- Baser, D., Kopcha, T. J., & Ozden, M. Y. (2016). Developing a technological pedagogical content knowledge (TPACK) assessment for preservice teachers learning to teach English as a foreign language. *Computer Assisted Language Learning*, 29(4), 749-764. DOI: 10.1080/09588221.2015.1047456.
- Başıoğlu, E. B. (2010). *Cep telefonu ve sözcük kartı kullanan öğrencilerin İngilizce sözcük öğrenme düzeylerinin karşılaştırılması [A comparison of undergraduate students' English vocabulary learning: Using mobiles phones and flashcards]*. Unpublished master thesis, Zonguldak Karaelmas University Social Sciences Institute, Zonguldak.
- Bostancıoğlu, A., & Handley, Z. (2018). Developing and validating a questionnaire for evaluating the EFL 'Total PACKage': Technological pedagogical content knowledge (TPACK) for English as a Foreign Language (EFL). *Computer Assisted Language Learning*, 31(5-6), 572-598. doi:10.1080/09588221.2017.1422524.
- Büyüköztürk, Ş. (2013). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı istatistik, araştırma deseni SPSS uygulamaları ve yorum [Data analysis handbook for social sciences statistics, research design SPSS applications and comments]*. (Extended 18th ed.). Ankara: Pegem Akademi Publishing.
- Can, A. (2016). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi [Quantitative data analysis in the scientific research process with SPSS]* (4th ed.). Ankara: Pegem Akademi Publishing.
- Can, B., Erokten, S., & Bahtiyar, A. (2017). An investigation of pre-service science teachers' technological pedagogical content knowledge. *European Journal of Educational Research*, 6(1), 51-57. Doi:10.12973/eu-jer.6.1.51.
- Canbazoğlu Bilici, S., & Baran, E. (2015). The investigation of science teachers' self-efficacy toward technological pedagogical content knowledge: A longitudinal study. *Gazi University Journal of Gazi Educational Faculty*, 35(2), 285-306.

- Chai, C. S., Koh, J. H. L., & Teo, Y. H. (2019). Enhancing and modeling teachers' design beliefs and efficacy of technological pedagogical content knowledge for 21st century quality learning. *Journal of Educational Computing Research*, 57(2), 360-384. doi:10.1177/0735633117752453.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Lawrence Earlbaum Associates.
- Çavuş, N., & İbrahim, D. (2009). M-learning: An experiment in using sms to support learning new English language words. *British Journal of Educational Technology*, 40(1), 78-91.
- Debbagh, M., & Jones, W. M. (2018). Examining English language teachers' TPACK in oral communication skills teaching. *Journal of Educational Multimedia and Hypermedia*, 27(1), 43-62.
- Dumanlı Kürkcü, D. (2015, December). İnternette Gazete Takibinde Dijital Yerliler ve Dijital Göçmenler [Digital natives and digital immigrants' newspaper tracking on the internet]. *İnet-Tr'15, XX. Türkiye'de İnternet Konferansı [Internet Conference in Turkey] 1-3 December 2015* (pp. 1-6). Istanbul University, Istanbul. Retrieved October 18, 2018 from <http://inet-tr.org.tr/inetconf20/kitap/inet15-DDKurkcü.pdf>
- Faul, F., Erdfelder, E., Lang, A.-G., & Buchner, A. (2007). G*Power 3: A flexible statistical power analysis program for the social, behavioral, and biomedical sciences. *Behavior Research Methods*, 39(2), 175-191.
- Furkan, C. (2020) EFL teachers' views about technology integration in English language teaching: A case study. *i-manager's Journal on English Language Teaching*, 10(2), 54.
- Geçgel, H. & Peker, B. (2020). Multimedya araçlarının yabancı dil öğretimine etkisi üzerine öğretmen görüşleri [Teachers opinions about the effects of multimedia services on language learning]. *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies*, 20, 12-22. Doi: 10.29000/rumelide.791070.
- George, D., & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference, 17.0 update* (10th ed.) Boston: Allyn & Bacon.
- Golonka, E. M., Bowles, A. R., Frank, V. M., Richardson, D. L., & Freynik, S. (2012). Technologies for foreign language learning: A review of technology types and their effectiveness. *Computer Assisted Language Learning*, 27(1), 70-105. Doi: <https://doi.org/10.1080/09588221.2012.700315>.
- Gómez-Trigueros, I. M. (2020). Digital Teaching Competence and Space Competence with TPACK in Social Sciences. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET)*, 15(19), 37-52.
- Göçer, A. & Karadağ, B. F. (2020). Türkçenin yabancı dil olarak öğretimde whatsapp uygulamasının kullanımının sözcük öğretimi bakımından işlevselliği [The functionality of using whatsapp application in teaching Turkish as a foreign language]. *Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute*, 17(46), 322-340.
- Irmak, M. & Yılmaz Tüzün, Ö. (2019). Investigating pre-service science teachers' perceived technological pedagogical content knowledge (TPACK) regarding genetics. *Research in Science & Technological Education*, 37(2), 127-146.
- İşler, C., & Yıldırım, Ö. (2018). Perceptions of Turkish pre-service EFL teachers on their technological pedagogical content knowledge. *Journal of Education and Future*, 13, 145-160.
- Jang, S. J., & Chen, K. C. (2010). From PCK to TPACK: Developing a transformative model for pre-service science teachers. *Journal of Science Education and Technology*, 19(6), 553-564. Doi: <https://doi.org/10.1007/s10956-010-9222-y>.
- Karakaya, F., & Yazici, M. (2017). Examination of technological pedagogical content knowledge (TPACK) self-efficacy for pre-service science teachers on material development. *European Journal of Education Studies*, 3(3), 252-270. Doi: 10.5281/zenodo.290617.
- Karasar, N. (2003). *Bilimsel Araştırma Yöntemi [Scientific research method]* (12th Ed.). Ankara: Nobel Publishing.
- Kayacan Köse, N. (2016). Technological pedagogical content knowledge (TPACK) of English language instructors. *Journal of Educational and Instructional Studies in The World*, 6(2), 12-19.
- Knapp, W. M. (2017). *The impact of TPACK and teacher technology efficacy on social studies teachers' use of technology in the classroom*. Doctoral dissertation, The Faculty of The University of Minnesota, USA.
- Koehler, M. J., Mishra, P., & Yahya, K. (2007). Tracing the development of teacher knowledge in a design seminar: Integrating content, pedagogy, and technology. *Computer & Education*, 49(3), 740-762.

- Leinhardt, G., & Greeno, J. G. (1986). The cognitive skill of teaching. *Journal of Educational Psychology*, 78(2), 75-95. Doi: 10.1037/0022-0663.78.2.75.
- Lin, F.-A. (2010). *Those who entered through the back door: Characterizing adult ESL teachers and their knowledge*. Unpublished doctoral dissertation. The University of Texas, Austin.
- Maněnová, M. & Žembová, N. (2012). Analysis of lessons using interactive whiteboard focused on pedagogical interaction and communication. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 69, 1719-1728. Doi: 10.1016/j.sbspro.2012.12.120.
- Mathews-Aydinli, J. & Elaziz, F. (2010). Turkish students' and teachers' attitudes toward the use of interactive whiteboards in EFL classrooms. *Computer Assisted Language Learning*, 23(3), 235–252.
- Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017-1054.
- Morales-López Y., Chacón-Camacho, Y., & Vargas-Delgado, W. (2021). TPACK of prospective mathematics teachers at an early stage of training. *Mathematics*, 9(15), 1741.
- Mouza, C., Nandakumar, R., Ozden, S. Y., & Karchmer-Klein, R. (2017). A longitudinal examination of preservice teachers' technological pedagogical content knowledge in the context of undergraduate teacher education. *Action in Teacher Education*, 39(2), 153-171. doi:10.1080/01626620.2016.1248301.
- Na, R., Zhang, H., Wang, Y., Wang, Y., Yoneda, T., & Li, Z. (2017, December). A study of TPACK structure of outstanding English teacher. *The Sixth International Conference of Educational Innovation through Technology (EITT)*, 7-9 December 2017 (pp. 299-302). Osaka, Japan. Doi: 10.1109/EITT.2017.78.
- Nazari, N., Nafissi, Z., Estaji, M., Marandi, S. S., & Wang, S. (2019). Evaluating novice and experienced EFL teachers' perceived TPACK for their professional development. *Cogent Education* 6(1).
- Niess, M. L., Ronau, R. N., Shafer, K. G., Driskell, S. O., Harper S. R., Johnston, C., Browning, C., Özgün-Koca, S. A., & Kersaint, G. (2009). Mathematics teacher TPACK standards and development model. *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 9(1), 4-24.
- Njiku, J., Mutarutinya, V., & Francois Maniraho, J. (2020). Developing technological pedagogical content knowledge survey items: A review of literature. *Journal of Digital Learning in Teacher Education*, 36(3), 150-165.
- Ondrakova, J., & Tauchmanova, V. (2019). Learning and teaching more foreign languages. *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences*. (pp. 356-366). Doi: 10.15405/epsbs.2019.01.34.
- Ozudogru, M., & Ozudogru, F. (2019). Technological pedagogical content knowledge of mathematics teachers and the effect of demographic variables. *Contemporary Educational Technology*, 10(1), 1-24. Doi: <https://doi.org/10.30935/cet.512515>.
- Özgen, K., Narlı, S., & Alkan, H. (2013). An investigation of mathematics teacher trainees' technological pedagogical content knowledge and their perception of the frequency of technology use. *Electronic Journal of Social Sciences*, 12(44), 31-51.
- Pallant, J. (2005). *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS for Windows*. (Version 12). Australia: Allen & Unwin.
- Paneru, D. R. (2018). Information communication technologies in teaching English as a foreign language: Analysing EFL teachers' TPACK in Czech elementary schools. *CEPS Journal*, 8(3), 141-163. Doi: 10.26529/cepsj.499.
- Ramanair, J., Rethinsamy, S., & Misieng, J. (2017, December). The technological, pedagogical and content knowledge (TPACK) of tertiary level English language instructors in integrating technology in language classrooms. In *E-Proceeding of the 6th Global Summit on Education 2017 (GSE 2017)*, 4th December 2017 (pp. 15-19). Melia, Kuala Lumpur, Malaysia.
- Saran, M. (2009). *Exploring the uses of mobile phones for supporting english language learners' vocabulary acquisition*. Unpublished doctoral dissertation, METU Graduate School of Natural and Applied Sciences, Ankara.
- Sarı, M. H., & Bostancıoğlu, A. (2018). Application of Technological Pedagogical Content Knowledge framework to elementary mathematics teaching: A scale adaptation study. *Kuramsal Eğitim Bilim Dergisi [Journal of Theoretical Educational Science]*, 11(2), 296-317.

- Scardamalia, M., Bransford, J., Kozma, B., & Quellmalz, E. (2012). New assessments and environments for knowledge building. In P. Griffin, B. McGaw, & E. Care (Eds.), *Assessment and teaching of 21st century skills* (pp. 231-300). Springer, Dordrecht. Doi: https://doi.org/10.1007/978-94-007-2324-5_5.
- Schmid, E. C. (2008). Potential pedagogical benefits and drawbacks of multimedia use in the English language classroom equipped with interactive whiteboard technology. *Computers & Education*, 51(4), 1553-1568.
- Sharp, S. K. (2017). *iPads in the second language classroom: An examination of iPad use by teachers through TPACK and teacher perception lenses*, Doctoral dissertation. University of Maryland, College Park. Retrieved April 22, 2019 from https://drum.lib.umd.edu/bitstream/handle/1903/20334/Sharp_umd_0117E_18545.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Shulman, L. S. (1987). Knowledge and teaching: Foundations of the new reform. *Harvard Educational Review*, 57(1), 1-22.
- Srisawasdi, N. (2014). Developing technological pedagogical content knowledge in using computerized science laboratory environment: An arrangement for science teacher education program. *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*, 9(1), 123-143.
- Szeto, E., & Cheng, A. Y. N. (2017). Pedagogies across subjects: What are preservice teachers' TPACK patterns of integrating technology in practice? *Journal of Educational Computing Research*, 55(3), 346-373. Doi: <https://doi.org/10.1177/0735633116667370>.
- Szeto, E., Cheng, A. Y. N., & Hong, J.-C. (2016). Learning with social media: How do preservice teachers integrate YouTube and social media in teaching? *The Asia-Pacific Education Researcher*, 25(1), 35-44.
- Tekin, V. N. (2009). *SPSS Uygulamalı İstatistik Teknikleri [SPSS Applied statistic techniques]*. (Updated 2nd Edition). Ankara: Seçkin Publishing.
- Tercan, S. S., Horzum, M. B., & Uysal, M. (2014). Teknoloji ile öz-yönelimli öğrenme ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması [Adapting self-directed learning using technology scale into Turkish]. *Eğitim Teknolojileri Araştırma Dergisi [The Journal of The Educational Technologies Research]*, 3, 1-19.
- Tuncay, N. (2016). Smartphones as tools for distance education. *Journal of Educational and Instructional Studies in The World*, 6(2), 20-30.
- Turkish Statistical Institute. (2019). *Main Statistics*. Retrieved March 24, 2019 from <http://www.turkstat.gov.tr>.
- Yang, X., Li, X., & Lu, T. (2015). Using mobile phones in college classroom settings: Effects of presentation mode and interest on concentration and achievement. *Computers & Education*, 88, 292-302.
- Yanış, H. & Yürük, N. (2021). Development, validity, and reliability of an educational robotics based technological pedagogical content knowledge self-efficacy scale. *Journal of Research on Technology in Education* 53(4), 375-403.
- Yelkikalan, N., Akatay, A., & Altın, E. (2010). Yeni Girişimcilik Modeli ve Yeni Nesil Girişimci Profili: İnternet Girişimciliği ve Y, M, Z Kuşağı Girişimci [A new entrepreneurship model and a new generation entrepreneurship profile: An internet entrepreneurship and Y, M, Z generations entrepreneurs]. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi [The Journal of Social Economic Research]*, 10(20), 489-506.
- Yıldırım, K., Yaşar, Ö., & Duru, M. (2016). Öğretmen ve öğrenci görüşleri temelinde akıllı telefonların eğitim öğretim ortamlarında kullanılmasının ve etkilerinin incelenmesi [Based on the views of teachers and students analysig the usage of smartphones in teaching and learning environments and effects]. *International Journal of Education, Science and Technology*, 2(2), 72-84.

Covid 19 Pandemisinde Hedonik ve Faydacı Tüketim Davranışlarının İncelenmesine Yönelik Bir Çalışma

A Study on the Investigation of Hedonic and Utilitarian Consumption Behaviors in the Covid 19 Pandemic

Simge Aksu¹

Öz

Amaç: Bu araştırmanın amacı Covid 19 pandemisi esnasında kişilerin hedonik ve faydacı tüketim davranışlarını açıklamaktır.

Kapsam: Bu çalışmada Covid 19 pandemisi esnasında kişilerin hedonik ve faydacı tüketim davranışları incelenmiştir. Küresel anlamda yaşanan ekonomik daralma nedeniyle kişilerin hedonik tüketimden faydacı tüketime doğru değişim gösterdikleri düşünülmektedir.

Yöntem: Bu çalışmada olasılık dışı örneklem yöntemlerinden kolay örnekleme kullanılmıştır. Toplamda 388 kişiye anketler online olarak ulaştırılmıştır. Katılımcıların hedonik ve faydacı tüketim davranışları Coşkun ve Marangoz, (2019) tarafından geliştirilen Hedonik ve Faydacı Tüketim Davranışları Ölçeği ile ölçülmüştür. Hedonik tüketim; hedonik etki (7 madde), hedonik adaptasyon (7 madde), edilgenlik durumu (6 madde), dürtüsel eğilim (6 madde) ve kimlik yansıtma (6 madde) olarak beş alt boyutta incelenirken, faydacı tüketim; hedef odaklılık (5 madde) ve kontrol odaklılık (5 madde) olmak üzere iki alt boyutta incelenmiştir. Ölçeklerin güvenilirlik ve geçerlilik analizleri Cronbach Alpha ve Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ile test edilmiştir.

Bulgular: Araştırma bulgularına göre katılımcıların Covid 19 pandemisi sürecinde hedonik tüketim daha çok faydacı bir tüketime yöneldikleri söylenebilir (hedef odaklılık $\bar{x}=3,90$, kontrol odaklılık $\bar{x}=3,77$). Hedonik tüketimde ise en çok kimlik yansıtma ve hedonik etki sebebiyle tüketim yaptıkları gözlemlenmiştir. Araştırmanın diğer dikkat çekici bulguları; asgari ücret -5.000 TL arası gelire sahip kesimin hedonik tüketime daha fazla ağırlık verdiğini gösterirken, 10.001 TL ve üzeri gelire sahip kesimin daha faydacı tüketim odaklı olduğuna işaret etmektedir. Bunun yanında kadınlar erkeklere oranla daha fazla hedonik tüketim odaklı davranmaktadır. Hedonik tüketim yaş ile doğru orantılıdır. En fazla hedonik tüketim gerçekleştiren grubun 18-35 yaş arası olduğu tespit edilmiştir. En az hedonik tüketim gerçekleştiren yaş grubu ise 56 yaş ve üzeridir. Faydacı tüketim açısından bakıldığında ise en fazla faydacı tüketim gerçekleştiren yaş grubu 56 ve üzeridir.

Anahtar Kelimeler: Hedonik Tüketim, Faydacı Tüketim, Covid 19, Küresel Pandemi

Abstract

Aim: The purpose of this research is to explain the hedonic and utilitarian consumption behaviors of people during the Covid 19 pandemic.

Scope: In this study, the hedonic and utilitarian consumption behaviors of people during the Covid 19 pandemic were examined. It is thought that people tend to move from hedonic consumption to utilitarian consumption due to the global economic contraction.

Method: In this study, easy sampling, one of the non-probability sampling methods, was used. In totally, the questionnaires were delivered online to 388 people. The hedonic and utilitarian consumption behaviors of the participants were measured with the Hedonic and Utilitarian Consumption Behaviors Scale developed by Coşkun and Marangoz, (2019). The hedonic consumption behaviour was analyzed under five sub-dimensions as hedonic effect (7 items), hedonic adaptation (7 items), passivity (6 items), impulsive tendency (6 items), and identity projection (6 items) while utilitarian consumption behaviour was examined in two sub-dimensions as goal-oriented (5 items) and control-oriented (5 items). The reliability and validity analyzes of the scales were tested with Cronbach Alpha and Confirmatory Factor Analysis (CFA).

Results: According to the research findings, it can be said that the participants tended to more utilitarian consumption during the Covid 19 pandemic process (goal-oriented $\bar{x}=3.90$, control-oriented $\bar{x}=3.77$). In hedonic consumption, it has been observed that they consume mostly due to identity reflection and hedonic effect. Other remarkable findings of the study is those with an income between the minimum wage and 5,000 TL give more weight to hedonic consumption. Beside findings indicates that those with an income of 10.001 TL and above are more focused on utilitarian consumption. In addition, women behave more hedonic consumption-oriented than men. Hedonic consumption is directly proportional to age. It has been determined that the group with the highest hedonic consumption is between the ages of 18-35. The age group with the least hedonic consumption is 56 years and over. In terms of utilitarian consumption, the age group that makes the most utilitarian consumption is 56 and over.

Keywords: Hedonic Consumption, Utilitarian Consumption, Covid, 19, Global Pandemic

Submitted: 24 / 12 / 2021

Accepted: 07 / 03 / 2022

¹ Dr. Öğr. Üyesi Simge Aksu Yozgat Bozok Üniversitesi İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, Yozgat, Türkiye, simge.aksu@bozok.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1818-0455>.

Giriş

Tüketiciler gündelik yaşamlarında satın alma davranışlarında kimi zaman duygularıyla kimi zamanda mantıklarıyla karar vermektedir. Bu anlamda da hedonik (hazlara yönelik) veya faydacı (işlevsel) amaçlı satın almalar yapabilmektedirler. Duygularına ağırlık veren tüketicilerin onlara haz veren satın alma davranışında buldukları söylenebilir. Bu şekilde bir satın alma davranışı hedonik olarak ifade edilmektedir. Kimi zamanda tüketiciler onlara işlevsel fayda sağlayacak satın alma davranışında bulunabilmektedir. Bu tarzdaki bir satın alma faydacı satın alma davranışı olarak tanımlanmaktadır (Türk, 2018:855).

Covid 19 pandemisi sürecinde kişilerin evde daha fazla vakit geçirmeye başlaması ve eski alışkanlıklarından zorunlu olarak vazgeçmeleri, onları yeni yaşam tarzlarına yönlendirmiştir. Bunun yanında pandemi sürecinde meydana gelen ekonomik daralma kişilerin tüketim alışkanlıklarını da etkilemiştir. McKinsey'nin Covid 19 ile birlikte değişen tüketici davranışlarını açıkladığı araştırmasına göre tüketicilerin %65'i bu süreçte satın alma davranışlarını değiştirmiştir. Pandemi sürecinde daha tutumlu olmaya özen gösteren tüketiciler, kısa dönemde yarar sağlayan ürünlerden, uzun dönemde kullanabilecekleri ürünlere yönelmeye başlamışlardır (McKinsey Company, 2020b). Araştırmanın Türkiye verileri ise Türk tüketicilerin çoğunluğunun kişisel sağlık, ekonomi ve finansal krizin süresi konusunda endişeli olduğunu ortaya koymaktadır. Ekonomideki belirsizlik de çoğu harcamada düşüş olarak kendini göstermektedir (McKinsey Company, 2020a).

Tüketicilerin hedonik ya da faydacı satın almalarına ilişkin literatürde farklı konularda çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları, hedonik ve faydacı tüketim ile plansız satın alma davranışındaki ilişkiyi ölçmektedir (Türk, 2018), bir başka çalışmada cinsiyet ile hedonik tüketim arasındaki ilişki incelenmiştir (Çakır ve Çakmak, 2012). Demografik özellikler ve hedonik tüketim arasındaki ilişki (Deniz ve Erciş, 2010) çalışmasında incelenmiştir. Hedonik ve faydacı tüketim üzerinde etkili faktörler konusu (Chen, Lee, Lin ve Tsai, 2008) incelenmiştir. Bir diğer çalışmada hedonik ve faydacı tüketimin kompulsif satın alma üzerindeki etkisi araştırılmıştır (Tokgöz, 2019). Başka bir çalışmada yaşam tarzının hedonik ve faydacı tüketim üzerindeki etkisi incelenmiştir (Türkmen ve Erten, 2020).

Tüketici alışkanlıklarının Covid 19 pandemisi ile birlikte değişmeye başladığı gözlemlenmektedir. Bu anlamda tüketicileri daha iyi anlamak ve pazarlama süreçlerine çözüm bulmak amacı ile değişen tüketici alışkanlıklarının izlenmesi ve anlaşılması gerekmektedir. Bu araştırmanın temel problemi pandemi sürecinde tüketicilerin satın alma davranışlarında meydana gelen değişimin anlaşılmasına çalışılmasıdır. Tüketicilerin iki türde (hedonik ve faydacı) satın alma gerçekleştirdiği göz önünde bulundurularak pandemi sürecinde tüketicilerin hedonik ve faydacı satın almaları ne yöndedir? Sorusuna yanıt aranmıştır. Araştırma hipotezleri, araştırma hipotezleri başlığı altında tartışılmaktadır. Tüketici davranışlarını ölçmek için Coşkun ve Marangoz, 2019) tarafından geliştirilen hedonik ve faydacı tüketim davranışları ölçeği kullanılmıştır. Hedonik tüketim davranışı; hedonik etki, hedonik adaptasyon, edilgenlik durumu, dürtüsel eğilim ve kimlik yansıtma olarak beş alt boyutta incelenirken, faydacı tüketim davranışı; hedef odaklılık ve kontrol odaklılık olmak üzere iki alt boyutta incelenmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Hedonik Tüketim

Tüketim davranışının temelinde hedonik (deneyim temelli) ve faydacı (ürün/amaç temelli) olmak üzere temelde iki güdünün bulunduğu savunulmaktadır (Doğrul, 2012:324) ve günümüzde tüketimin giderek daha çok hedonik ve sembolik olmaya başladığı söylenmektedir (Aytekin ve Ay, 2015). Hedonik satın almada kişiler ihtiyaçlarını karşılamaktan çok, eğlenmek, keyif ve haz almak duygusuyla satın alma davranışı göstermektedir. Hedonik satın alma nedenleri arasında, can sıkıntısından kurtulmak, eğlenmek, yaşamın günlük rutininin kaçmak, farklı deneyimler yaşamak gibi sebepler bulunmaktadır (Çatlı, 2020:1616).

Günümüzde ihtiyaçlar yapay ve gerçek ihtiyaçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle bir ürüne gerçek anlamda ihtiyaç olmadan yapılan satın alma davranışlarının, ürüne sahip olmanın getirdiği hazzı ulaşmanın verdiği mutluluk ile yapıldığı söylenebilir. Bu kapsamda günümüz tüketicisinin satın alma kararlarının yalnız faydacı sebeplerle olmadığı aşikârdır. Tüketici davranışları incelenirken, içsel, dışsal ve durumsal faktörler de dikkate alınmalıdır (Güven, 2019:67).

Hedonik tüketim farklı çalışmalarda fark alt boyutlarla açıklanmıştır. Arnold ve Reynolds (2003), hedonik tüketimi altı alt boyutta açıklamıştır. Bunlar; macera için, değer elde etme, başkalarını memnun etme, fikir edinme, sosyalleşme ve rahatlama boyutlarıdır. Bu çalışmada kullanılmış olan Coşkun ve Marangoz (2019)'un geliştirdiği ölçekte ise hedonik tüketim davranışı beş alt boyutta incelenmiştir. Bunlar şu şekildedir:

- Hedonik Etki: Bu etki tüketicinin alışveriş esnasında (önce veya sonra) alışveriş deneyiminden yaşadığı keyif alma, mutluluk ve rahatlama durumudur.

- Hedonik Adaptasyon: Tüketim açısından bakıldığında hedonik adaptasyon, tüketicinin haz amaçlı satın almak istediği bir ürünü kullandıktan sonra ürüne yönelik tepkilerinin azalması ve kısa bir süre sonra tekrar tüketime yönelme isteği olarak açıklanmaktadır. Tüketicinin doyuma ulaştıktan sonra yeni bir arayışa girmesi olarak da tanımlanabilir.
- Dürtüsel Eğilim: Bu eğilimde satın alma davranışları hazzla dönük bir dürtü sonucunda oluşmaktadır. Anlık ve düşünmeden yapılan satın almalar, ihtiyacı karşılamak için kredi kullanma, bütçeyi zorlayarak satın alma, hazzı erteleyememe gibi dürtüsel davranışlardır.
- Edilgenlik Durumu: Edilgenlik durumu kişilerin dışsal etkiler ile harekete geçmesi durumunu ifade etmektedir. Örneğin reklamlar, indirip kuponları, mağaza tasarımları, ürünün ambalajları hedonik eğilimli tüketicileri daha fazla etkilemektedir.
- Kimlik Yansıma: Kişiler kendi kişilik ve kimliklerini kullandıkları nesnelere ve sembollere yükledikleri anlamlar ile ifade ederler. Ürünler ve hizmetler bir statü sembolü olarak kullanılır (Coşkun ve Marangoz, 2019:521-524).

Geleneksel pazarlama anlayışına göre tüketiciler tüketim davranışını somut ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla gerçekleştirmektedir. Ancak hedonik tüketimde çeşitli psikolojik ihtiyaçlar ve hazlar tüketim davranışını etkilemektedir. Kişilerin hedonik tüketim davranışlarını araştıran çalışmalarda genellikle demografik özelliklerin etkisi, psikografik özelliklerin etkisi, kişilik, yaşam tarzı, etnik özellikler gibi değişkenlerin etkisine bakılmıştır. Demografik özelliklerin hedonik tüketim üzerine olan etkisini inceleyen bir araştırmada kadınların erkeklere oranlar telefon satın almada hedonik eğilimleri daha fazla çıkmıştır. Bir diğer önemli bulgu ise yaş attıkça mobil telefonlara yönelik hedonik tüketim eğilimi de azalmaktadır (Çelik, 2017). Özdemir ve Yaman (2007) kadınların erkeklere kıyasla hedonik tüketime daha yatkın olduklarını ifade etmiştir. Tüketicilerin etkin kökeninin hedonik tüketimleri üzerindeki etkiyi inceleyen bir araştırma da ise etkin kökenin hedonik tüketimle anlamlı bir ilişkisi olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Ancak demografik özelliklerden cinsiyet, medeni durum, gelir, yaş ve eğitimin hedonik tüketim üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (Arslan, 2016).

1.2. Faydacı Tüketim

Faydacı tüketim kişilerin ihtiyaçları doğrultusunda yaptıkları bilişsel, görev odaklıdır satın alma davranışdır. Aynı zamanda faydacı tüketimde rasyonel karar verme davranışı etkilidir (Gürdin, 2020). Faydacı tüketimde alışveriş bir ihtiyaç halinde veya bir zorunluluktan gerçekleşmektedir. Tüketici zorunluluktan doğan bu ihtiyacı karşılamak için bütçesine en uygun olan ve en iyi bildiği marka aracılığı ile bu ihtiyacı karşılar (Albayrak, 2017: 121). Faydacı tüketim, önemli ölçüde ihtiyaçlarla bağlantılıyken, hedonik tüketim büyük ölçüde lükslerle bağlantılıdır (Lu, Liu, Fang, 2016).

Wang, Chen, Chan ve Zheng (2000) Çinli gençler üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasına göre yüksek gelire sahip kişilerin marka bilincinin daha fazla olduğu ve hedonik tüketime daha yatkın oldukları sonucuna ulaşmıştır. Wang vd. (2000) aynı çalışmada faydacı tüketime ağırlık veren kişilerin ürünlerin fiziksel performansı ve kalitesine daha önem verdikleri ve ürünün fiyatına dikkat ettikleri bulgusuna ulaşmışlardır.

Kim (2004) faydacı tüketim davranışını; verimlilik ve başarı olmak üzere iki alt boyutta incelemiştir. Bu çalışmada faydacı tüketim davranışı iki alt boyuttan oluşmaktadır. Bunlar:

- Hedef Odaklılık: Bu tüketim şekli planlanan ve yönetilen bir tüketim şeklidir. Bir nesnenin faydasal değeri tarafından motive edilir.
- Kontrol Odaklılık: Hedonik tüketimin karşılığı olarak mantıksal bir süreç içerisinde gerçekleştirilir. Tüketiciler hazlarını ertelemeye daha yatkın ve kontrollü bir davranış sergilerler (Coşkun ve Marangoz, 2019:524).

1.3. Covid 19 ve Tüketim Alışkanlıkları

Covid 19 pandemisi esnasında küresel çaptaki ekonomik daralmanın insanların tüketim davranışlarına da yansıdığı gözlemlenmiştir. Önümüzdeki yıllarda uluslararası ticarete de %13-32 oranında bir daralma beklenirken, pandemi esnasında pek çok insan temel ihtiyaçları dışında bir tüketim gerçekleştirilmemiştir (Kayabaşı, 2020:17). 2020 yılının Mart ve Nisan aylarında kredi kartından yapılan alışverişlerde temel gıda ürünlerinde %6, giyim-aksesuar ürünlerinde %75, mobilya ve dekorasyon ürünlerinde %48, akaryakıt %45 ve dışardan yemek siparişi vermede %81 oranında bir düşüş yaşanmıştır (Yavuz, 2020'den aktaran Kayabaşı, 2020:17).

Baker vd. (2020:10-15) araştırmasının sonuçlarına göre salgının başlangıcında tüketici harcamalarında bir artış yaşandığı, ancak sonrasında genel harcamalarda düşüş yaşandığı ve market harcamalarında ise daha fazla düşüş yaşandığı gözlemlenmiştir. Bu sonuçlarda tüketicilerin stok yapmış olma ihtimalleri üzerinde durulmaktadır. Gençlerin yaşlılara göre daha az tasarrufta buldukları da araştırma bulgularında yer almaktadır (akt. Çakıroğlu, Pirtini ve Çengel, 2020:89). Pandeminin kişilerde stok yapma eğilimini arttırdığı Kanada'da yapılan bir başka araştırma ile de desteklenmektedir. Araştırmaya göre tüketicilerin et reyonlarını boşaltacak kadar çok et satın aldıkları tespit edilmiştir (Hacıoğlu ve Sağlam, 2021:20).

Corona virüs salgını ile birlikte değişen tüketici davranışlarını konu alan çalışmada, araştırmaya katılanların %88'i salgından sonra satın alma önceliklerinin değiştiğini söylemiştir. Araştırmaya katılanların "%72'si tatil, gayrimenkul ve araba gibi büyük bir satın alma yapmayacağını, %63'ü yazın tatile çıkmayı düşünmediğini" belirtmiştir (DORinsight,2020'den akt., Çevik, 2020:2335). Knotek vd., (2020) araştırmasında tüketicilerin temel ihtiyaçlarını karşılayacak gıda ve sağlık ürünlerine yöneldikleri bulgusuna ulaşmıştır (akt. Çakıroğlu vd., 2020:89).

Pandemi gibi kriz esnasında tüketicilerin karar verme süreçleri mantıksız (stok yapma, tuvalet kâğıdı depolama vb.) olabilmektedir (He ve Harris, 2020). Kimi zaman panik satın almanın (stoklama dahil), yüksek düzeyde belirsizliğe sahip bu tür krizler sırasında tamamen rasyonel tüketici davranışı olduğunu iddia edebilmektedir (Lufkin, 2020'den akt., He ve Harris,2020). "Pandemi, tüketicilere tüketimin temel anlamı ve tüketimlerinin sadece kendileri için değil, başkaları ve genel toplum ve çevre üzerindeki etkileri üzerinde düşünmeleri için fırsat ve zaman vermiştir. Pandemi sürecinde insanlar pandemiden önce, yiyecek ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını nasıl kolaylıkla karşılayabildiklerini fark ettiler. Aslında tüketiciler pandemiden önce "aşırıya kaçan" ve "şımarıklardı" (He ve Harris,2020:178).

Pandemiden önce yapılan çoğu tüketim davranışı hedonik ve tüketicilerin hazlarını karşılamaya yönelik yapılmaktaydı. Özsaygı, kendini gerçekleştirme ve toplumda aidiyet kazanmak amacı ile yapılan tüketim davranışları, pandemi esnasında insanların eve kapanmaları nedeniyle anlamını yitirmeye başladı. Vaktini evde geçirmeye başlayan tüketiciler, gösterişçi tüketim davranışından yalnızca ihtiyaçları olan ürünleri satın alma davranışına yöneldiler. Ipsos'un Türkiye'de gerçekleştirdiği araştırmanın sonuçlarına göre hızlı tüketim ürünlerinin satın alınma miktarında bazı değişiklikler görüldü. Tüketiciler, bağımsızlıklarını güçlendirecek ürünlere, hijyen ürünlerine daha fazla ağırlık verdi (Ipsos,2020). NielsenIQ araştırmasına göre ise Amerika'da salgının resmi olarak açıklanmasından sonra dezenfektan ve maske satışları hafta hafta artış gösterdi. İlerleyen günlerde ise raf ömrü uzun gıda ürünlerinin satışları arttı (NielsenIQ, 2020). McKinsey & Company'nin araştırmasına göre ise pandemi esnasında, eğlence sektörü, restoranlar ve ulaşım sektörünün yanında pandemiden en çok etkilenen sektör giyim sektörü oldu (McKinsey & Company, 2020a). Bunun en önemli sebebi insanların evde daha fazla vakit geçirmeye başlaması nedeniyle dış görünüşlerine özen göstermeyi bırakmalarındır.

He ve Harris'e göre pandemi tüketicilere birbirlerine bağlı olduklarını ve sorumlu tüketim davranışı geliştirme yönünde bilinçli olunması gerektiğini öğretmiştir. Gelecekte sorumlu ve toplum yanlısı tüketiciler daha büyük bir tüketici segmenti haline gelecek olsa da pandemi içgüdüsel hedonik tatmine odaklanan farklı bir tüketici segmenti de geliştirecektir. Covid 19 pandemisi pek çok tüketici için yakınlarını kaybettikleri travmatik bir olaydır. Bazı tüketiciler, duygusal ve duyuşsal ihtiyaçlarını acele tatmin etme isteğiyle bu toplumsal travmaya yanıt verebilir. Bu bağlamda hazzı ertelemek, gelecekle ilgili yüksek düzeyde algılanan belirsizlik nedeniyle daha az arzu edilir olacaktır (He ve Harris, 2020:178). Bu nedenle pandemi sürecinde tüketicilerin tam anlamıyla hedonik tüketimden vazgeçtiklerini söylemek doğru olmayacaktır. Ancak gelirle doğru orantılı olarak hedonik tüketimin devam ettiği iddia edilebilir. Bu çalışmada incelenecek olan konulardan biriside pandemi esnasında hedonik tüketimin gelir ile olan ilişkisidir. Merak edilen bir diğer soru soru kişilerin gelir durumları arasındaki farkın hedonik satın almalarını etkileyip etkilemediği yönündedir.

Maslov ve Alderfer'in basamakları incelendiğinde pandeminin bireylerin ihtiyaçlarının tehlikeye attığı söylenebilir. Maslov'un İhtiyaçlar Hiyerarşisinin'deki fizyolojik, güvenlik, ait olma/sevgi ve kendini gerçekleştirme ihtiyaçları ile Alderfer'in, varoluşsal, ilişkisel ve gelişimsel ihtiyaçları bu süreçte karşılanamamıştır (Maslov, 1943 ve Alderfer, 1969'dan aktaran Baltacı ve Akaydın, 2020:59-60). Pandemi sürecinde kişiler en temel ihtiyaçlarından bile kimi zaman mahrum kalmışlardır. Bohlen, Carlotti ve Mihas (2010) tarafından gerçekleştirilen araştırmaya göre tüketiciler ekonomik durgunluk sürecinde pahalı ve keyfi harcamalardan varoluşsal harcamalara yönelmişlerdir. Bu süreçte tüketiciler ekonomik durumları doğrultusunda gereksiz harcamalardan kaçınmışlardır (Bohlen vd. aktaran Baltacı ve Akaydın, 2020:60).

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu araştırmanın amacı Covid 19 pandemisi sırasında tüketicilerin hedonik ve faydacı tüketim davranışlarının açıklanmasıdır. Küresel anlamda yaşanan ekonomik daralma nedeniyle kişilerin hedonik tüketimden faydacı tüketime doğru değişim gösterdikleri düşünülmektedir. Bu araştırma ile Covid 19 pandemisi esnasında kişilerin demografik özellikleri ile hedonik ve faydacı tüketim davranışları arasındaki ilişki araştırılmıştır. Araştırmada kolay örnekleme yöntemi kullanıldığından sonuçların evrene genellenmeyeceği ön kabulü esastır.

2.2. Veri Toplama Araçları ve Örneklem

Bu çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Veri toplama yöntemi olarak ise anket yönteminden yararlanılmıştır. Anketler 01.09.2021-01.12.2021 tarihleri arasında Google forms aracılığı ile hazırlanmış ve internet üzerinden yayılmıştır. Araştırmada olasılık dışı örneklem yöntemlerinden kolay örnekleme kullanılmıştır. Kolay örneklemede istenilen örneklem hacmine erişilinceye kadar veri toplama süreci devam eder (Ural,2011:43). Bu çalışmada 50000 kişilik bir evrende 0.05

örnekleme hatası ile örneklem sayısı 381 olarak belirlenmiştir (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2004: 50). Anketler yayılmadan önce gerekli etik kurul izinleri alınmıştır².

Anket formu üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların demografik özellikleri ile ilgili sorular yer almaktadır. İkinci bölümde hedonik tüketim davranışı, üçüncü bölümde ise faydacı tüketim davranışı ile ilgili sorular yer almaktadır. Ölçeklerde beşli likert ölçeği kullanılmıştır.

2.2.1. Hedonik ve Faydacı Tüketim Davranışı Ölçeği

Katılımcıların hedonik ve faydacı tüketim davranışları Coşkun ve Marangoz, (2019) tarafından geliştirilen Hedonik ve Faydacı Tüketim Davranışları Ölçeği ile ölçülmüştür. Hedonik tüketim; hedonik etki (7 madde), hedonik adaptasyon (7 madde), edilgenlik durumu (6 madde), dürtüsel eğilim (6 madde) ve kimlik yansıtma (6 madde) olarak beş alt boyutta incelenirken, faydacı tüketim; hedef odaklılık (5 madde) ve kontrol odaklılık (5 madde) olmak üzere iki alt boyutta incelenmiştir.

5'li likert soru tipinin kullanıldığı ölçekte (1= kesinlikle katılmıyorum, 5=kesinlikle katılıyorum) ifadeleri kullanılmıştır. Ölçeklerin güvenilirlik ve geçerlilik analizi yapılmış olup, Cronbach's alpha değerleri Tablo1'de doğrulayıcı faktör analizi sonuçları (DFA) Tablo2'de verilmektedir (Bkz. Tablo1 ve Tablo2).

Tablo 1: Ölçek Künyesi ve Cronbach Alpha Değerleri

Ölçek adı	Ölçek sahibi	İfade Sayısı	Cronbach Alpha
<i>Hedonik ve Faydacı Tüketim Davranışları Ölçeği</i>	Hedonik etki	7	,915
	Hedonik adaptasyon	7	,950
	Edilgenlik durumu	6	,921
	Dürtüsel eğilim	6	,926
	Kimlik yansıtma	6	,893
	Faydacı Tüketim	Hedef odaklılık	5
	Kontrol odaklılık	5	,688

Ölçeklerin güvenilirlik analizleri yapılırken kontrol odaklılık değişkeninde ilk analizden sonra Cronbach Alpha değerinin 0,688 olduğu tespit edilmiştir. If item deleted ifadesi kontrol edildiğinde 3. madde silindiğinde ölçek güvenilirliği 0,824'e yükselmektedir. Ölçek ifadelerinin kontrolü için doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır, doğrulayıcı faktör analizi sonucunda kontrol odaklılık ölçeğinin 3. maddesinin faktör katsayısının $R^2=113$ olduğu tespit edilmiştir ancak geliştirilen ölçekten madde çıkarmak istenilmediğinden ve Cronbach Alpha değeri kabul edilebilir bir aralıkta olduğundan ölçek olduğu gibi bırakılmıştır. Ancak gelecek çalışmaların açısından bu ifadenin ölçekten çıkarılması önerilmektedir.

2.3. Araştırma Hipotezleri

Literatürdeki çalışmalar da incelendikten sonra geliştirilen hipotezler şunlardır:

H1: Covid 19 salgınında kişilerin cinsiyetleri ile hedonik tüketim davranışları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

H2: Covid 19 salgınında kişilerin yaşlarına göre hedonik tüketimleri anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

H3: Covid 19 salgınında kişilerin gelir seviyeleri ile hedonik tüketimleri anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

H4: Covid 19 salgınında kişilerin cinsiyetleri ile faydacı tüketim davranışları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

H5: Covid 19 salgınında kişilerin yaşlarına göre faydacı tüketim davranışları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

H6: Covid 19 salgınında kişilerin gelir seviyeleri ile faydacı tüketim davranışları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

3. Bulgular

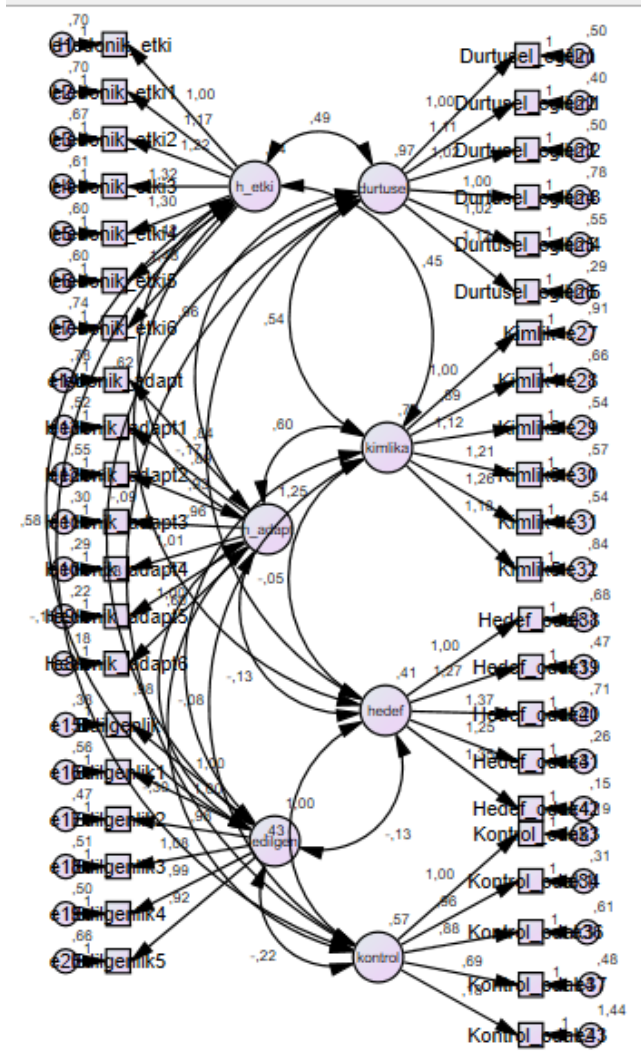
Araştırma da elde edilen veriler SPSS ve AMOS istatistik programına aktarılmış ve analiz sonuçları aşağıda tablolaştırılmıştır. Çalışmada öncelikle kullanılan ölçeklerin güvenilirlik değerlerine bakılmıştır. Araştırmada kullanılan iki ölçeğinde Cronbach Alpha değerleri 0,70 üzerindedir ve güvenilir seviyededir. Ölçeklerin doğrulayıcı faktör analizi sonuçları ve AMOS program çıktısı (Tablo 2'de) verilmektedir.

3.1. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA)

Araştırmada modeldeki ilişkilerin veri seti ile olan uyumunu değerlendirmek için veri setine doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen uyum iyiliği verileri (Model Fit Index) aşağıdaki gibidir.

² Bu çalışmanın Etik Kurul izinleri Yozgat Bozok Üniversitesi Etik Komisyonu Karar No:24/14 Tarih:25.08.2021 tarafınca alınmıştır.

Uyum iyiliği verileri bir modeldeki ilişkilerin veri seti ile ne kadar uyum içerisinde olduğunu göstermektedir. Kikare/serbestlik derecesi, GFI, IFI, TLI, CFI, NFI, RMSEA, RMR sıklıkla kullanılan uyum istatistiklerin en çok tercih edilenleridir. Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda modelin uyum iyiliği değerleri şu şekildedir. Kikare=2477,626 ve serbestlik değeri=758 (3,269). DFA ile hesaplanan uyum iyiliği değerleri incelendiğinde NFI: ,830, IFI: ,876, TLI: ,865, CFI: ,875, RMSEA: ,077 modelin uyum iyiliği değerlerinin istenilen düzeyde olduğu söylenebilir (Kline, 2011, Seçeri 2015). Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen regresyon katsayıları aşağıdaki tabloda özetlenmektedir.

Şekil 1: Doğrulayıcı Faktör Analizi

Tablo 2: DFA Sonucu Standartlaştırılmış Faktör Yükleri, R², Yapı Güvenirliği (CR) ve AVE Değeri

Ölçek Adı	Madde	Faktör Yüğü	R ²	CR	AVE
Hedonik Etki	HE	1,000	0,692	,90	,50
	HE1	1,174	0,749		
	HE2	1,215	0,765		
	HE3	1,323	0,805		
	HE4	1,303	0,805		
	HE5	1,422	0,828		
Hedonik Adaptasyon	HA	1,000	0,935	,92	,65
	HA1	0,968	0,918		
	HA2	1,015	0,902		
	HA3	0,962	0,891		
	HA4	0,927	0,814		
	HA5	0,892	0,810		
Edilgenlik Durumu	ED	1,000	0,851	,91	,55

	ED1	1,000	0,800		
	ED2	0,982	0,820		
	ED3	1,076	0,834		
	ED4	0,988	0,812		
	ED5	0,923	0,750		
	DE	1,000	0,812		
Dürtüsel Eğilim	DE1	1,107	0,866	,90	,55
	DE2	1,018	0,818		
	DE3	1,000	0,745		
	DE4	1,025	0,806		
	DE5	1,120	0,898		
	KY	1,000	0,681		
Kimlik Yansıtma	KY1	0,887	0,695	,90	,55
	KY2	1,119	0,804		
	KY3	1,210	0,818		
	KY4	1,259	0,835		
	KY5	1,184	0,753		
	HO	1,000	0,866		
Hedef Odaklılık	HO1	0,964	0,793	,90	,50
	HO2	0,884	0,651		
	HO3	0,688	0,602		
	HO4	1,000	0,613		
	KO	1,267	0,762		
Kontrol Odaklılık	KO1	1,369	0,719	,92	,55
	KO2	1,245	0,843		
	KO3	1,350	0,900		
	KO4	1,000	0,692		

3.2. Sosyo-demografik Özelliklere Yönelik Bulgular

Tablo 3: Katılımcıların Sosyo-demografik Özellikleri

		N	%
Cinsiyet	Kadın	165	42,5
	Erkek	223	57,5
	Toplam	388	100,0
Yaş	18-35	122	31,4
	36-45	60	15,5
	46-55	63	16,2
	56 ve üzeri	143	36,9
	Gelir	Asgari ücret – 5.000 TL	92
	5.001 TL – 10.000 TL	124	32,0
	10.001 TL ve üzeri	172	44,3
Toplam			100

Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri incelendiğinde 165 kadın ve 223 erkek toplamda 388 katılımcının araştırmada yer aldığı görülmektedir. Katılımcıların yaş dağılımlarına bakıldığında 18-35 yaş arası 122 kişi, 36-45 yaş arası 60 kişi, 46-55 yaş arası 63 kişi ve son olarak 56 yaş ve üstü 143 kişi araştırmaya katılmıştır. Katılımcıların gelir dağılımı şu şekildedir: Asgari ücret – 5.000 TL arası gelire sahip 92 kişi, 5.001 TL – 10.000 TL arası gelire sahip 124 kişi, 10.001 TL ve üzeri gelire sahip 172 kişi araştırmaya katılmıştır (Bkz. Tablo 3).

3.3. Hipotez Testlerine Yönelik Sonuçlar

Tablo 4: Katılımcıların Hedonik ve Faydacı Tüketim Ölçekleri Betimsel İstatistikler(n=388)

	Hedonik Etki	Hedonik Adaptasyon	Edilgenlik Durumu	Dürtüsel Eğilim	Kimlik Yansıtma	Hedef Odaklılık	Kontrol Odaklılık
N	388	388	388	388	388	388	388

Ölçek	3,0530	2,1060	2,2324	2,3527	3,0623	3,9057	3,7711
Ortalaması							
Standart Sapma	1,06342	1,08433	1,03903	1,07144	1,04124	,86174	,63343
Minimum	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Maximum	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00

Katılımcıların ölçek puan ortalamalarına bakıldığında faydacı tüketim faktörlerinden olan hedef odaklılık ve kontrol odaklılık ortalamalarının en yüksek düzeyde olduğu gözlemlenmektedir. Katılımcıların Covid 19 pandemisi sürecinde hedonik tüketim daha çok faydacı bir tüketime yönelindikleri söylenebilir (hedef odaklılık $\bar{x}=3,90$, kontrol odaklılık $\bar{x}=3,77$). Hedonik tüketimde ise en çok kimlik yansıtma ve hedonik etki sebebiyle tüketim yaptıkları gözlemlenmektedir. Hedonik tüketimde en etkili diğer faktörler sırasıyla; dürtüsel eğilim, edilgenlik durumu ve en sonda hedonik adaptasyondur.

Tablo 5: Katılımcıların Cinsiyetleri ile Hedonik ve Faydacı Tüketim Ölçekleri Ortalamaları Arasındaki Fark Sonuçları 1

	Independent Samples Test						
	Levene's Test for Equality of Variances		T-test for Equality of Means				
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Ortalama Farkı	Std. Hata Farkı
Hedonik Etki	,480	,489	5,769	386	,000	,60522	,10491
			5,732	344,803	,000	,60522	,10560
Hedonik Apdasyon	16,520	,000	3,777	386	,000	,41355	,10949
			3,668	311,015	,000	,41355	,11274
Edilgenlik Durumu	15,958	,000	3,474	386	,001	,36544	,10520
			3,365	307,042	,001	,36544	,10861
Dürtüsel Eğilim	5,438	,020	1,437	386	,151	,15793	,10987
			1,408	324,570	,160	,15793	,11214
Kimlik Yansıtma	,043	,837	4,431	386	,000	,46281	,10444
			4,437	355,044	,000	,46281	,10431
Hedef Odaklılık	17,529	,000	-2,548	386	,011	-,22393	,08787
			-2,474	310,309	,014	-,22393	,09052
Kontrol Odaklılık	6,258	,013	-,395	386	,693	-,02570	
			-,389	332,056	,698	-,02570	,06613

F= Independent Samples Test, significant at the 0.05 level (2-tailed).

Tablo 5 incelendiğinde cinsiyet ile hedonik etki ($p=,000$), hedonik adaptasyon ($p=,000$), edilgenlik durumu ($p=,001$), kimlik yansıtma ($p=,000$), hedef odaklılık ($p=,014$) ölçek toplam puanları arasında anlamlı bir fark vardır. Ancak dürtüsel eğilim ($p=,160$) ve kontrol odaklılık ($p=,698$) ölçek toplam puanları arasında anlamlı bir fark görülmemiştir. Dürtüsel eğilim ve kontrol odaklılık ölçek toplam puan ortalamaları birbirine çok yakın olduğundan anlamlı bir farka rastlanmamıştır (Bkz. Tablo 6).

Tablo 6. Katılımcıların Cinsiyetleri ile Hedonik ve Faydacı Tüketim Ölçekleri Ortalamaları Arasındaki Fark Sonuçları 2

	Grup İstatistikleri			
	Cinsiyet	N	Ölçek Ortalaması	Standart Sapma
Hedonik Etki	Kadın	165	3,4009	1,04692
	Erkek	223	2,7956	1,00260
Hedonik Apdasyon	Kadın	165	2,3437	1,18329

Edilgenlik Durumu	Erkek	223	1,9302	,97069
	Kadın	165	2,4424	1,14670
Dürtüsel Eğilim	Erkek	223	2,0770	,92387
	Kadın	165	2,4434	1,15228
Kimlik Yansıtma	Erkek	223	2,2855	1,00485
	Kadın	165	3,3283	1,01236
Hedef Odaklılık	Erkek	223	2,8655	1,02048
	Kadın	165	3,7770	,95110
Kontrol Odaklılık	Erkek	223	4,0009	,77773
	Kadın	165	3,7564	,67103
	Erkek	223	3,7821	,60541

Kadın ve erkeklerin ölçek ortalamalarına bakıldığında hedonik tüketim faktörlerinde kadınların erkeklere oranla daha fazla hedonik tüketim yaptıkları gözlemlenmiştir. ($\bar{x}=3,4009$, $\bar{x}=2,3437$, $\bar{x}=2,4424$, $\bar{x}=2,4434$, $\bar{x}=3,3283$), Buna karşın erkeklerinde kadınlara oranla daha fazla faydacı tüketim gerçekleştirdikleri tespit edilmiştir ($\bar{x}=4,0009$, $\bar{x}=3,7821$). Hedonik faktörler açısından kadınların ve erkeklerin en fazla hedonik etki ($\bar{x}=3,40$, $\bar{x}=2,79$) ve kimlik yansıtma ($\bar{x}=3,32$, $\bar{x}=2,86$) amacı ile tüketim yaptıkları gözlemlenmiştir.

Tablo 7: Katılımcıların Yaşları ile Hedonik ve Faydacı Tüketim Ölçek Ortalamaları Arasındaki Fark Sonuçları

Boyut	Yaş Grubu	N	$\bar{x}$	SS	F	P	Anlamli Fark
Hedonik Etki	18-35	122	3,6623	1,016	14,378	,000	(18-35 yaş) – (56 ve üstü)
	36-45	60	3,4199	1,072			
	46-55	63	3,3062	1,143			
	56 ve üstü	143	2,8179	,916			
Hedonik Adaptasyon	18-35	122	2,7012	1,220	8,969	,000	(18-35 yaş) – (56 ve üstü)
	36-45	60	2,2764	1,033			
	46-55	63	2,3885	1,047			
	56 ve üstü	143	1,9653	,896			
Edilgenlik Durumu	18-35	122	2,7763	1,145	7,683	,000	(18-35 yaş) – (56 ve üstü)
	36-45	60	2,4627	1,124			
	46-55	63	2,4629	,976			
	56 ve üstü	143	2,1154	,846			
Dürtüsel Eğilim	18-35	122	2,7860	1,222	2,905	,035	(18-35 yaş) – (56 ve üstü)
	36-45	60	2,6303	1,095			
	46-55	63	2,5984	1,052			
	56 ve üstü	143	2,3289	,896			
Kimlik Yansıtma	18-35	122	3,4141	1,022	2,884	,036	(18-35 yaş) – (56 ve üstü)
	36-45	60	3,3533	1,120			
	46-55	63	3,4232	1,028			
	56 ve üstü	143	3,0395	1,007			
Hedef Odaklılık	18-35	122	3,9085	,952	5,792	,001	(18-35 yaş) – (56 ve üstü)
	36-45	60	4,1186	,923			
	46-55	63	3,9847	,960			
	56 ve üstü	143	4,2368	,636			
Kontrol Odaklılık	18-35	122	3,6902	,735	2,316	,075	Anlamli fark yok
	36-45	60	3,8400	,709			
	46-55	63	3,6698	,619			
	56 ve üstü	143	3,8559	487			

F= Oneway Anova, * p < 0.05

Katılımcıların hedonik ve faydacı tüketim düzeylerinin anlamlı bir şekilde farklılaşp farklılaşmadığını test etmek amacı ile istatistiksel testlerden parametrik bir test olan tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır. Analiz sonucunda katılımcıların hedonik ve faydacı tüketim ölçek ortalamaları arasındaki farka bakıldığında, kontrol odaklılık hariç (F=2,316, p=0,75) tüm boyutlarda (F:14,378, p=,000, F=8,969, p=,000, F=7,683, p=,000, F=2,905, p=,035, F=2,884, p=,036, F=5,792, p=,001) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Anlamlı farkın olduğu gruplar arasında 18-35 yaş ile 56 ve üstü yaşları arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Hedonik adaptasyonda bunun yanında 18-35 yaş ile 36-45 yaş arasında da anlamlı bir farkın olduğu tespit edilmiştir.

Yaş grupları arasında dikkati çeken bir diğer sonuç ise hedonik tüketim faktörleri dikkate alındığında en fazla hedonik tüketim gerçekleştiren grubun 18-35 yaş arası olduğu tespit edilmiştir. En az hedonik tüketim gerçekleştiren yaş grubu ise 56 yaş ve üstüdür. Faydacı tüketim açısından bakıldığında ise en fazla faydacı tüketim gerçekleştiren yaş grubu 56 ve üstüdür (Bkz. Tablo 5).

Tablo 8: Katılımcıların Gelir Durumları ile Hedonik ve Faydacı Tüketim Ölçekleri Ortalamaları Arasındaki İlişki

Boyut	Gelir	N	$\bar{x}$	SS	F	P	Anlamli Fark
Hedonik Etki	Asgari Ücret-5.000 TL	92	3,2780	1,070	3,276	,039	Asgari ücret-5.000 TL – 10.001 TL ve üstü
	5.001 TL-10.000TL	124	3,0588	1,045			
	10. 001 ve üstü	172	2,9286	1,058			
Hedonik Adaptasyon	Asgari Ücret-5.000 TL	92	2,2516	1,147	1,089	,338	Anlamli Fark Yok
	5.001 TL-10.000TL	124	2,0553	1,001			
	10. 001 ve üstü	172	2,0648	1,106			
Edilgenlik Durumu	Asgari Ücret-5.000 TL	92	2,4275	1,176	3,216	,041	Asgari ücret-5.000 TL – 5.001 TL-10.001 TL
	5.001 TL-10.000TL	124	2,0685	,967			
	10. 001 ve üstü	172	2,2461	,996			
Dürtüsel Eğilim	Asgari Ücret-5.000 TL	92	2,4004	1,159	,710	,492	Anlamli Fark Yok
	5.001 TL-10.000TL	124	2,2581	1,061			
	10. 001 ve üstü	172	2,3953	1,030			
Kimlik Yansıtma	Asgari Ücret-5.000 TL	92	3,2065	1,032	1,445	,237	Anlamli Fark Yok
	5.001 TL-10.000TL	124	2,9637	1,089			
	10. 001 ve üstü	172	3,0562	1,007			
Hedef Odaklılık	Asgari Ücret-5.000 TL	92	3,9261	,969	,134	,875	Anlamli Fark Yok
	5.001 TL-10.000TL	124	3,9258	,885			
	10. 001 ve üstü	172	3,8802	,784			
Kontrol Odaklılık	Asgari Ücret-5.000 TL	92	3,7957	,769	,656	,520	Anlamli Fark Yok
	5.001 TL-10.000TL	124	3,8097	,590			
	10. 001 ve üstü	172	3,7302	,582			

F= Oneway Anova, * p < 0.05

Katılımcıların gelir durumları ve ölçek ortalamaları incelendiğinde yalnızca hedonik tüketim faktörlerinden hedonik etki ve edilgenlik durumu ile gelir durumu arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. Faydacı tüketim faktörleri ve diğer hedonik tüketim faktörleri arasında anlamlı bir farka rastlanmamıştır. Hedonik etki boyutunda anlamlı farklılık asgari ücret-5.000 TL ile 10.000 TL ve üstü gelir grupları arasındadır. En fazla hedonik etki ile tüketim yapan gelir grubu asgari ücret-5.000 TL arası gelire sahip olanlardır. Edilgenlik durumunda da benzer bir durum gözlemlenmektedir. Anlamlı farklılık asgari ücret-5.000 TL ile 10.000 TL ve üstü gelir grupları arasındadır. En fazla edilgenliğe sahip grup asgari ücret-5.000 TL arası gelire sahip olanlardır. Araştırma hipotezleri kabul ve red durumları Tablo 9'da özetlenmektedir.

Tablo 9: Hipotezler

Boyutlar	Ölçekler	Hipotezler	p*	Sonuç
Hedonik Tüketim	Hedonik Etki	H1	,000	Kabul
	Hedonik Adaptasyon	H1	,000	Kabul
	Edilgenlik Durumu	H1	,001	Kabul
	Dürtüsel Eğilim	H1	,160	Red
	Kimlik Yansıtma	H1	,000	Kabul
Hedonik Tüketim	Hedonik Etki	H2	,000	Kabul
	Hedonik Adaptasyon	H2	,000	Kabul
	Edilgenlik Durumu	H2	,000	Kabul
	Dürtüsel Eğilim	H2	,035	Kabul
	Kimlik Yansıtma	H2	,036	Kabul
Hedonik Tüketim	Hedonik Etki	H3	,039	Kabul
	Hedonik Adaptasyon	H3	,338	Red
	Edilgenlik Durumu	H3	,041	Kabul

	Dürtüsel Eğilim	H3	,237	Red
	Kimlik Yansıtma	H3	,492	Red
Faydacı	Hedef Odaklılık	H4	,014	Kabul
Tüketim	Kontrol Odaklılık	H4	,698	Red
Faydacı	Hedef Odaklılık	H5	,001	Kabul
Tüketim	Kontrol Odaklılık	H5	,075	Red
Faydacı	Hedef Odaklılık	H6	,875	Red
Tüketim	Kontrol Odaklılık	H6	,520	Red

* p < 0.05

Sonuç ve Değerlendirme

Tüketiciler alışveriş yaparlarken kimi zaman duygularının etkisinde kalıp, kimi zamanda rasyonel davranma eğiliminde olurlar. Tüketicileri heyecanlandıran, onlara haz veren tüketim davranışları hedonik, alışveriş sonrası ürün ya da hizmetin kendilerine sağlayacağı faydaya odaklanmaya ise faydacı tüketim davranışı denilmektedir. Hedonik tüketimin önemi günümüzde daha sıklıkla tartışılması gereken bir konudur. Çünkü günümüzde tüketicilerin çoğu satın alma davranışını hazcı motivasyonlar çerçevesinde gerçekleştirmektedir.

Hirschman ve Holbrook'un (1982) tanımına göre hedonik tüketim, kişilerin ürünlerle ilgili deneyimlerinin çok duyulu, fantezi yönlerini içermektedir. Örneğin faydasal amaçlı bir ürün olan deterjanın temizleme özelliğinden çok kokusu öne çıkarılarak pazarlanması ürünü hedonik hale dönüştürmektedir. Hedonizm çoğunlukla, duygular vasıtasıyla memnun ve mutlu olmayı ifade eden bir terimdir (Türk, 2018:856). Hedonik ürünlerin faydacı ürünlere kıyasla daha eğlenceli, zevkli, daha işlevsel ve gerekli olarak algılanması noktasında literatürde bir fikir birliği bulunmaktadır (Alba ve Williams, 2013:4).

Tüketicilerin hedonik satın alma davranışları incelendiğinde hedonik tüketim eğiliminde olan tüketicilerin, faydacı tüketim eğiliminde olanlara göre daha fazla plansız satın alma davranışı gerçekleştirdiği gözlemlenmiştir (Türk, 2018). Bu araştırmada Covid 19 pandemisi esnasında kişilerin hedonik ve faydacı tüketim motivasyonları demografik özellikler olan; yaş, cinsiyet ve gelir durumu bağlamında incelenmiştir. Araştırmada ilk dikkati çeken bulgu pandemi esnasında katılımcıların hedonik tüketimden çok faydacı tüketime yöneldiklerinin gözlemlenmesidir. Ölçek ortalamaları incelendiğinde faydacı tüketim ölçek ortalamaları hedonik tüketime göre daha yüksek bulunmuştur (hedef odaklılık, $\bar{x}=3,90$, kontrol odaklılık, $\bar{x}=3,77$). Katılımcıların hedonik tüketim kapsamında en fazla kimlik yansıtma ($\bar{x}=3,06$) ve hedonik etki ($\bar{x}=3,05$) faktörlerinin etkisi altında kaldıkları söylenebilir.

Günümüzde insanların kendileri hakkında en çok üzerinde durdukları konulardan birisi bireysel kimlik ve imajlarıdır. Kimlik ve imajların satın alınan nesnelere ve göstergelere aracılığı ile sunulması özellikle batı kapitalizminin yaygın olduğu ülkelerde, gerçek ihtiyaçların yerini sembolik ihtiyaçlar ve arzuların almasına neden olmuştur. Yaratılan bu suni arzular bireylere ihtiyaç olarak yansıtılmıştır. Hatta kişilerin satın aldıkları ürünler aracılığı ile kimliklerini yansıtma istekleri ekonomik kriz dönemlerinde dahi yok olmamış, ancak geçici bir süre ertelenebilmiştir (Baudriallard, 2016). Bu araştırma da dikkati çeken bir diğer bulgu ise Türkiye'de ve tüm dünyada aynı anda yaşanan pandemi ve ekonomik kriz döneminde araştırma kapsamında yer alan dar gelirli kesimin, ekonomik geliri yüksek olan sınıfa oranla daha fazla hedonik tüketim yapmış olmasıdır. Araştırma bulgularına göre asgari ücret-5.000 TL – 10.001 TL ve üstü gelire sahip gruplar arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır. Anlamlı farklılığı oluşturan grup ise asgari ücret-5.000 TL gelire sahip olanlardır. Bu bulgunun motivasyonlarını içeren bir araştırma ilerleyen çalışmalarda gerçekleştirilebilir. Düşük gelirli kişilerin ekonomik durgunluğa rağmen neden hedonik tüketime devam ettiği gelecek çalışmalar için araştırılması gereken bir konu olabilir.

Kadın ve erkeklerin ölçek ortalamalarına bakıldığında hedonik tüketim faktörlerinde kadınların erkeklere oranla daha fazla hedonik tüketim yaptıkları gözlemlenmiştir. ($\bar{x}=3,4009$, $\bar{x}=2,3437$, $\bar{x}=2,4424$, $\bar{x}=2,4434$, $\bar{x}=3,3283$), Buna karşın erkeklerde kadınlara oranla daha fazla faydacı tüketim gerçekleştirdikleri tespit edilmiştir ($\bar{x}=4,0009$, $\bar{x}=3,7821$). Hedonik faktörler açısından kadınların ve erkeklerin en fazla hedonik etki ($\bar{x}=3,40$, $\bar{x}=2,79$) ve kimlik yansıtma ($\bar{x}=3,32$, $\bar{x}=2,86$) amacı ile tüketim yaptıkları gözlemlenmiştir. Çalışmanın bulguları literatürdeki diğer çalışmalar tarafından da desteklenmektedir. Demografik özelliklerin hedonik tüketim üzerine olan etkisini inceleyen bir araştırmada kadınların erkeklere oranlar telefon satın almada hedonik eğilimleri daha fazla çıkmıştır. Özdemir ve Yaman (2007) kadınların erkeklere kıyasla hedonik tüketime daha yatkın olduklarını ifade etmiştir.

Hedonik bir tüketim davranışı olan hedonik etki faktörü alışveriş öncesinden ve sonrasında tüketicinin yaşadığı keyif ve mutluluk durumu olarak tanımlanmaktadır. Bu fayda ile tüketicinin haz arayışını karşılmasına işaret edilmektedir (Coşkun ve Marangoz, 2019:521). Pandemi esnasında insanların ev kapandıkları ve çoğu vakitlerini evde geçirdikleri düşünüldüğünde eskiye kıyasla daha fazla haz arayışı içinde oldukları düşünülebilir. Bu nedenle ekonomik bir daralma olsa dahi gelecekteki belirsizlik durumu ve haz arayışı içerisinde bireylerin daha fazla hedonik tüketime yönedikleri düşünülebilir. Özellikle dar gelirli açısından yaşamak için bu bir motivasyon kaynağı oluşturmuş olabilir.

Yaş grupları arasındaki sonuç ise hedonik tüketim faktörleri dikkate alındığında en fazla hedonik tüketim gerçekleştiren grubun 18-35 yaş arası olduğu tespit edilmiştir. En az hedonik tüketim gerçekleştiren yaş grubu ise 56 yaş ve üstüdür. Faydacı tüketim açısından bakıldığında ise en fazla faydacı tüketim gerçekleştiren yaş grubu 56 ve üstüdür (Bkz. Tablo 5). Literatürdeki bir bulgu bu sonucu destekler niteliktedir. Çelik (2017) çalışmasında yaş attıkça mobil telefonlara yönelik hedonik tüketim eğiliminin azaldığına dikkat çekmiştir. Arslan (2016) araştırmasının sonuçlarına göre, tüketicilerin demografik faktörlerden cinsiyet, medeni durum, gelir, yaş ve eğitim durumunun hedonik tüketim üzerinde etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Covid 19 pandemisi ön görüldüğü gibi 2022 yılında da hala dünya çapında yayılmaya ve yeni mutasyonlara uğramaya devam etmektedir. Türkiye açısından bakıldığında içerisinde bulunduğumuz ekonomik daralma tüketicilerin yeni tüketim motivasyonları geliştirmesine neden olabilir. Özellikle Euro ve Dolar bazındaki artışların tahmin edilemez olduğu bu zamanlarda araştırmacılara öneri olarak tüketicilerde stokçuluk davranışının incelenmesi tavsiye edilmektedir. Bunun yanında dar gelirli kesimin hedonik ve faydacı tüketim davranışları daha kapsamlı bir şekilde araştırılabilir bu sayede bulguların evrene genellenme olasılığı oluşabilir.

Kaynakça

- Alba, J.W., Williams, E.F. (2013). Pleasure Principles: A Review Of Research On Hedonic Consumption. *Journal Of Consumer Psychology*, 23(1), 2-18.
- Albayrak, S. E. (2017). Hedonik Ve Faydacı Tüketim Bağlamında İnternet Üzerinden Alışveriş Alışkanlıkları: Bir Uygulama Örneği. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Alderfer CP. (1969). An Empirical Test Of A New Theory Of Human Needs. *Organizational Behavior And Human Performance*, 4: 142-175.
- Arnold, M. J., Reynolds, K. E. (2003), "Hedonic Shopping Motivations". *Journal Of Retailing*, 79(2), 77-95.
- Arslan, B. (2016). Etnik Kökenin Hedonik Tüketim Etkisi: Türkiye'de Yaşayan Farklı Etnik Kimliğe Sahip Tüketiciler Üzerine Bir Araştırma. *Akademik Bakış Dergisi*, 53, 272- 285.
- Aytekin, P., Ay, C. (2015), "Hedonik Tüketim ve Anlık Satın Alma: İzmir İlinde Bir Araştırma". *Niğde Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 141-156.
- Baker, S.R., Farrokhnia, R.A., Meyer, S., Pagel, M., Ve Yannelis, C., (2020), "How Does Household Spending Respond To An Epidemic? Consumption During The 2020 COVID-19 Pandemic", (No. W26949), National Bureau Of Economic Research.
- Baltacı A, Akaydın H. (2020). COVID-19 Pandemi Sürecinin Tüketicilerin Gıda Ürünlerini Satın Alma Davranışları Üzerindeki Etkisi: Bir Literatür Taraması. *YIU Sağlık Bilimleri Dergisi*. 2020;1:57-64.
- Baudrillard, J. (2016). Tüketim Toplumu. (Çev. H. Deliceçaylı & F. Keskin). İstanbul: Ayrıntı.
- Bohlen B, Carlotti S, Mihas, L. How The Recession Has Changed US Consumer Behavior. *Mckinsey Quarterly* 2010, 1: 17-20.
- Coşkun, T., Marangoz, M. (2019). Hedonik Ve Fydacı Tüketim Davranışları Ölçeği Geliştirilmesi: Güvenirlik Ve Geçerlilik Çalışması. *Business And Economics Research Journal*. 10(2), 517-539. Doi:10.20409/Berj.2019.183.
- Çakır, M., Çakmak, A. Ç. (2012). 12-18 Yaş Arası Gençlerin Hedonik Tüketim Davranışlarının İncelenmesi: Kocaeli Şehir Merkezinde Bir Araştırma. *Tarih, Kültür Ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 171-189.
- Çakıroğlu, I, Pirtini, S, Çengel, Ö . (2020). Covid-19 Sürecinde Ve Post-Pandemi Döneminde Yaşam Tarzı Açısından Tüketici Davranışlarının Değişen Eğilimi Üzerine Kavramsal Bir Çalışma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , Bahar (Covid19-Özel Ek) , 81-103 .
- Çatlı, Ö. (2020). Online Alışverişte Hedonik Satın Alma Nedenlerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(3),1615-1630. Doi: 10.15659/3.Sektor-Sosyal-Ekonomi.20.07.1385.
- Çelik, O. (2017). Mobil Telefon Satın Alımlarında Hedonik Tüketim: Adana Örneği. *İşletme Ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 5 (1) , 21-27.
- Çevik Tekin İ.(2020). Pandemi Sürecinde Değişen Tüketici Davranışları, *BMIJ*, 8(2): 2331-2347 Doi: Http://Dx.Doi.Org/10.15295/Bmij.V8i2.1528.

- Chen, M., Lee, H., Lin, S. Ve Tsai, K. (2008). Creating Value For Online Shoppers. *International Conference On Business And Information*, Seoul Korea, 7-9 July 2008, 1-14.
- Güven, E. Ö. (2009). Hedonik Tüketim: Kavramsal Bir İnceleme. *ABMYO Dergisi*. 13,(2009), (65-72).
- Deniz, A., Erciş, A. (2010). Kişilik Özellikleri, Hedonik Ve Rasyonel Fayda, Marka Duygusu Ve Marka Bağlılığı Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 141-165.
- Doğan, H. G., Gürler, A. Z., Ağcadağ, D. (2014). Hedonik Tüketim Alışkanlıkları Üzerine Etkili Faktörlerin Değerlendirilmesi (Tokat İli Örneği). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(30), 69-77.
- Doğrul, Ümit. (2019). Elektronik Alışveriş Davranışında Faydacı Ve Hedonik Güdülerin Etkisi. *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi*. 4(1), 321-331.
- Dorinsight. (2020, Nisan 29). Türkiye'deki Koronavirüs Salgını Sürecinde Yapılan Ankete Katılanların %63'ü Yaz Tatili Yapmayı Planlamıyor. Aralık 4, 2020 Dorinsight Haberleri: <https://www.haberler.com/dorinsight>.
- Gürdin, B. (2020). İndirimli Ürünlerin Hedonik Tüketim Ve Faydacı Tüketim Açısından Etkinliğinin İncelenmesi Üzerine Bir Uygulama. *International Journal Entrepreneurship And Management Inquiries Dergisi*, 4(6), 20-48.
- Hacıaloğlu, A, Sağlam, M. (2021). Covid-19 Pandemi Sürecinde Tüketici Davranışları Ve E-Ticaretteki Değişimler. *Medya Ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 3 (1), 16-29 . Doi: 10.29228/Mekcad.2
- He, H., Harris, L., (2020), "The Impact Of Covid-19 Pandemic On Corporate Social Responsibility And Marketing Philosophy", *Journal Of Business Research* 116, 176-182.
- Hirschman, E. C., & Holbrook, M. B. (1982). Hedonic Consumption: Emerging Concepts, Methods, And Propositions. *Journal Of Marketing*, 46, 92-101.
- Ipsos. (2020, Nisan 3). Hane İçi Hızlı Tüketim Ürünleri Satın Alımında İçecek Ürünleri Dikkat Çekti. Aralık 4, 2020 Ipsos: <https://www.ipsos.com/tr-tr/hane-ici-hizli-tuketim-urunleri-satin-aliminda-icecek-urunleri-dikkat-çektii> [Erişim Tarihi:24.07.2021].
- Kayabaşı, T. E. (2020). Covid-19'un Piyasalara Ve Tüketici Davranışlarına Etkisi. *Avrasya Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (Asead)*, 7(5), 15-25.
- Kline, R. B. (2011). *Principles And Practice Of Structural Equation Modeling*. New York: The Guilford Press.
- Knotek II, E.S., Schoenle, R., Dietrich, A., Kuester, K., Müller, G., Myrseth, K.O.R., Ve Weber, M., (2020), "Consumers And COVID-19: A Real-Time Survey", *Economic Commentary*, (2020-08), 1-6.
- Lufkin B. (2020). 'Coronavirus: The Psychology Of Panic Buying', *The BBC*. 2020. <https://www.bbc.com/worklife/article/20200304-coronavirus-covid-19-update-why-people-are-stockpiling>. [Erişim Tarihi:08.04.2020].
- Lu, J., Liu, Z., Fang, Z. (2016). Hedonic Products For You, Utilitarian Products For Me. *Judgment And Decision Making*, 11(4), 332-341.
- Maslow AH. A Theory Of Human Motivation. *Psychological Review* 1943, 50: 370-396. 35.
- Mckinsey Company (23 Nisan 2020a). Anket: Koronavirüs Krizi Sırasında Türk Tüketici Duyarlılığı. <https://www.mckinsey.com/business-functions/marketing-and-sales/our-insights/survey-turkish-consumer-sentiment-during-the-coronavirus-crisis> [Erişim Tarihi:14.07.2021].
- Mckinsey Company (26 Ekim 2020b). Tüketici Duyarlılığı Ve Davranışı, COVID-19 Krizinin Belirsizliğini Yansıtmaya Devam Ediyor. <https://www.mckinsey.com/business-functions/marketing-and-sales/our-insights/survey-turkish-consumer-sentiment-during-the-coronavirus-crisis> [Erişim Tarihi:14.07.2021].
- Nielseniç. (2020, Mart 20). Key Consumer Behaviour Thresholds Identified As The Coronavirus Outbreak Evolves. Aralık 4, 2020 Nielsenic: <https://nielsenic.com/global/en/insights/analysis/2020/key-consumer-behavior-thresholds-identified-as-the-coronavirus-outbreak-evolves-2> [Erişim Tarihi:24.07.2021].
- Özdemir, Ş. Ve Yaman, F. (2007). Hedonik Alışverişin Cinsiyete Göre Farklılaşması Üzerine Bir Araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(2), 81-91.
- Seçer, İ. (2015). *Psikolojik Test Geliştirme Ve Uyarılama Süreci*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ural, A., Kılıç, İ., (2011) *Bilimsel Araştırma Süreci Ve SPSS İle Veri Analizi*, Detay Yayıncılık, Ankara.

- Tokgöz, E., (2019). "Hedonik Ve Faydacı Tüketimin Dürtüsel Ve Kompulsif Satın Alma Üzerinde Etkisi" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 35, Denizli, S. 93-108.
- Türk, Z. (2018). Hedonik Ve Faydacı Tüketim Eğiliminin Plansız Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkisi: Bir Araştırma. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), 853-878. DOI: 10.26466/Opus.474486.
- Türkmen, I., Erten, Ş. (2020). Gönüllü Sade Yaşam Tarzının Faydacı Ve Hedonik Tüketim Üzerine Etkisi (Effect Of Voluntary Simplicity Lifestyle On Utilitarian And Hedonic Consumption). XIV. *IBANESS İktisat, İşletme Ve Yönetim Bilimleri Kongreler Serisi – Plovdiv / Bulgaristan. (26-27 Eylül 2020)*.
- Yavuz, F. (2020, Mayıs). Tarıma Koronavirüs Etkisi. *Kriter Dergisi*, Yıl 5(46).
- Yazıcıoğlu, Y., Erdoğan, S. (2004). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Wang, C-L, Chen, Z-X, Chan, A. K. K. Ve Zheng, Z-C. (2000). The Influence Of Hedonic Values On Consumer Behaviors. *Journal Of Global Marketing*, 14(1-2), 169-186.

Extended Abstract

Aim and Scope

The purpose of this research is to explain the hedonic and utilitarian consumption behaviors of people during the Covid 19 pandemic. In this study, the hedonic and utilitarian consumption behaviors of people during the Covid 19 pandemic were examined. It is thought that people *tend to move* from hedonic consumption to utilitarian consumption due to the global economic contraction.

Method

In this study, easy sampling, one of the non-probability sampling methods, was used. In totally, the questionnaires were delivered online to 388 people The hedonic and utilitarian consumption behaviors of the participants were measured with the Hedonic and Utilitarian Consumption Behaviors Scale developed by Coşkun and Marangoz, (2019). The hedonic consumption behaviour was analyzed under five sub-dimensions as hedonic effect (7 items), hedonic adaptation (7 items), passivity (6 items), impulsive tendency (6 items), and identity projection (6 items) while utilitarian consumption behaviour was examined in two sub-dimensions as goal-oriented (5 items) and control-oriented (5 items). The reliability and validity analyzes of the scales were tested with Cronbach Alpha and Confirmatory Factor Analysis (CFA).

Results

According to the research findings, it can be said that the participants tended to more utilitarian consumption during the Covid 19 pandemic process (goal-oriented $\bar{x}=3.90$, control-oriented $\bar{x}=3.77$). In hedonic consumption, it has been observed that they consume mostly due to identity reflection and hedonic effect. Other remarkable findings of the study is those with an income between the minimum wage and 5,000 TL give more weight to hedonic consumption. Beside findings indicates that those with an income of 10.001 TL and above are more focused on utilitarian consumption. In addition, women behave more hedonic consumption-oriented than men. Hedonic consumption is directly proportional to age. It has been determined that the group with the highest hedonic consumption is between the ages of 18-35. The age group with the least hedonic consumption is 56 years and over. In terms of utilitarian consumption, the age group that makes the most utilitarian consumption is 56 and over.

Conclusion

When the hedonic purchasing behavior of consumers is examined, it has been observed that consumers with hedonic consumption tend to perform more unplanned buying behavior than those with utilitarian consumption tendency (Türk, 2018). In this research, hedonic and utilitarian consumption motivations of people during the Covid 19 pandemic are examined in the context of demographic features; age, gender and income status. The first striking finding in the study is the observation that the participants tended towards utilitarian consumption rather than hedonic consumption during the pandemic. When the scale averages were examined, the scale averages of utilitarian consumption were found to be higher than hedonic consumption (goal orientation, $\bar{x}=3.90$, control orientation, $\bar{x}=3.77$). It can be said that the participants are mostly under the influence of identity reflection ($\bar{x}=3.06$) and hedonic effect ($\bar{x}=3.05$) factors within the scope of hedonic consumption.

Today, one of the issues that people focus on the most about themselves is their individual identity and image. The presentation of identities and images through purchased objects and signs has caused symbolic needs and desires to replace real needs, especially in countries where western capitalism is prevalent. These artificial desires created are reflected to individuals as needs. Even in times of economic crisis, people's desire to reflect their identities through the

products they buy did not disappear, but could be postponed temporarily (Baudriallard, 2016). Another remarkable finding in this research is that the low-income group within the scope of the research made more hedonic consumption compared to the class with high economic income during the pandemic and economic crisis that were experienced simultaneously in Turkey and all over the world. According to the research findings, there is a significant difference between the groups with minimum wage-5,000 TL and 10,001 TL and above. The group that creates a significant difference is those with a minimum wage-5,000 TL income. A research that includes the motivations of this finding can be carried out in future studies. Why low-income people continue to consume hedonic despite the economic recession may be a subject that needs to be investigated for future studies.

When the scale averages of men and women are examined, it is observed that women consume more hedonic consumption than men in hedonic consumption factors ($\bar{x}=3,4009$, $\bar{x}=2,3437$, $\bar{x}=2,4424$, $\bar{x}=2,4434$, $\bar{x}=3,3283$). On the other hand, it has been determined that men consume more utilitarian than women ($\bar{x}=4,0009$, $\bar{x}=3,7821$). In terms of hedonic factors, it has been observed that women and men consume mostly for hedonic effect ($\bar{x}=3,40$, $\bar{x}=2,79$) and identity reflection ($\bar{x}=3,32$, $\bar{x}=2,86$). The findings of the study are also supported by other studies in the literature. In a study examining the effect of demographic characteristics on hedonic consumption, women have a higher hedonic tendency to purchase phones than men. Özdemir and Yaman (2007) stated that women are more prone to hedonic consumption compared to men.

The hedonic effect factor, which is a hedonic consumption behavior, is defined as the state of pleasure and happiness experienced by the consumer before and after shopping. With this benefit, it is pointed out that the consumer meets the pleasure seeking (Coşkun and Marangoz, 2019:521). Considering that people close their homes and spend most of their time at home during the pandemic, it can be thought that they are in search of pleasure more than before. Therefore, even if there is an economic contraction, it can be thought that individuals tend to consume more hedonic consumption in pursuit of future uncertainty and pleasure. This may have been a source of motivation for living, especially for the low-income.

Considering the hedonic consumption factors, it was determined that the group with the highest hedonic consumption was between the ages of 18-35. The age group with the least hedonic consumption is 56 years and over. In terms of utilitarian consumption, the age group with the highest utilitarian consumption is 56 and over (See Table 5). A finding in the literature supports this result. In his study, Çelik (2017) pointed out that the hedonic consumption trend towards mobile phones decreases with age. According to the results of Arslan (2016) research, it has been concluded that the demographic factors of consumers, such as gender, marital status, income, age and education, have an effect on hedonic consumption.

As predicted, the Covid 19 pandemic still continues to spread worldwide and undergo new mutations in 2022. From the perspective of Turkey, the economic recession we are in may cause consumers to develop new consumption motivations. Especially in these times when the increases in Euro and Dollar are unpredictable, it is recommended to examine the stocking behavior of consumers as a recommendation to researchers. In addition, the hedonic and utilitarian consumption behaviors of the low-income group can be investigated in a more comprehensive way, so that the findings can be generalized to the universe.

Spor Giyimde Akıllı Ürünlere Yönelik Satın Alma Tutumlarında Ürün Tasarımı ve Tüketici Özelliklerine Bakış

Outlook on Product Design and Consumer Characteristics in Purchasing Attitude to Smart Products in Sportswear

Cansu Tor Kadioğlu¹ Gülden Turhan²

Öz

Tüketicilerin, spor giyimde akıllı ürün kullanımı hem günlük hayatlarını kolaylaştırmakta, hem de çeşitli uygulamalarıyla sıkça tercih edilmektedir. Ürünlerin benimsenmesi sürecinde bu tarz ürünlerde tasarımın ve estetiğin tüketici için önemi ve satın alma tutumlarının rolü incelenmelidir. Bu çalışmada duygusal, bilişsel ve davranışsal yönleriyle değerlendirilen tüketici satın alma tutumlarının, akıllı spor giyim ürünleri için ürün estetiği öneminden nasıl etkilendiği araştırılmıştır. Aynı zamanda, farklı demografik özelliklerdeki kişiler için gerek ürün tasarımı önemi gerekse satın alma tutumları farklı olabileceği anlaşılmıştır. 779 kişiden elde edilen veriler analizlere uygun tasnif edilip düzenlenerek kullanılmıştır. Ürün estetiği öneminin spor giyim kategorisindeki akıllı giyilebilen ürünleri satın almaya yönelik duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkileri pozitif etkilediği gözlemlenmiştir. Demografik değişkenler arasında eğitim, medeni hal, çocuk sahipliği ve gelir için anlamlı etkiler tespit edilirken yaş, cinsiyet, araba sahipliği ve çalışma durumu için anlamlı sonuçlara rastlanmamıştır. Spor giyimde akıllı ürünleri satın alınmasında, farklı eğitim seviyesinde kişilerde ürün estetiği önemi ve bilişsel ve davranışsal tepkilerin; medeni hali farklılaşınca davranışsal tepkilerinin; çocuk sahipliği durumuna göre duygusal ve davranışsal tepkilerinin ve değişik gelir gruplarına mensup olanlar arasında ürün estetiği önem ve davranışsal tepkilerin anlamlı değişim gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Spor Giyim, Ürün Tasarımı, Akıllı Ürün, Tüketici Tutumu

Abstract

The use of smart products in sportswear facilitates the daily lives of consumers and is frequently preferred with various applications. In the process of adopting products, the importance of design and aesthetics for the consumer and the role of purchasing attitudes in such products should be examined. In this study, it has been investigated how consumer purchasing attitudes, which are evaluated in terms of emotional, cognitive, and behavioral aspects, are affected by the importance of product aesthetics for smart sportswear products. At the same time, it has been understood that the importance of product design and purchasing attitudes may be different for people with different demographic characteristics. The data obtained from 779 people were classified and arranged by the analysis and used. It has been observed that the importance of product aesthetics positively affects emotional, cognitive, and behavioral responses to purchasing smart wearable products in the sportswear category. While significant effects were found for education, marital status, child ownership, and income among demographic variables, no significant results were found for age, gender, car ownership, and employment status. When purchasing smart products in sportswear, when the importance of product aesthetics and the marital status of cognitive and behavioral reactions differ in people with different education levels, it has been concluded that the emotional and behavioral reactions of the behavioral reactions according to the status of having a child, and the importance of product aesthetics and behavioral reactions among those belonging to different income groups.

Keywords: Sportswear, Product Design, Smart Product, Consumer Attitude

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JELCodes: M30, M31, M37

Submitted: 17 / 01 / 2022

Accepted: 03 / 03 / 2022

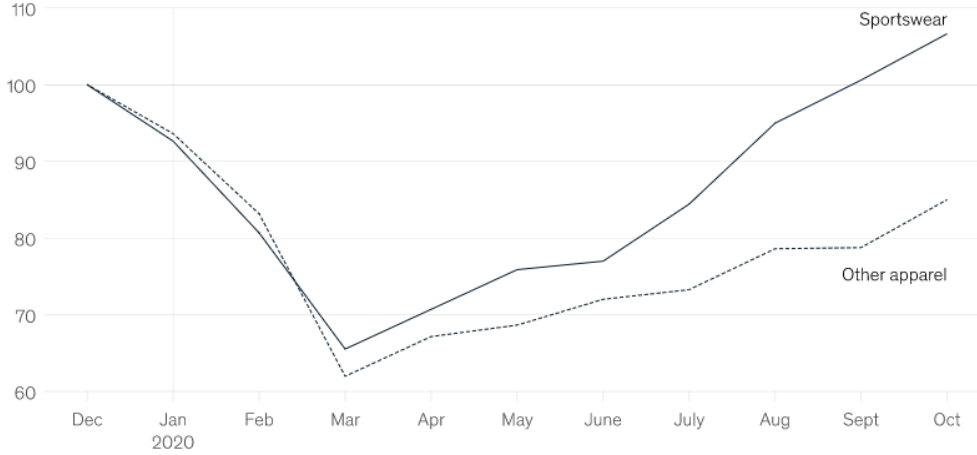
¹ Dr. Öğretim Üyesi, Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Mersin, Türkiye, cansu@tarsus.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1663-9282>

² Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Teknoloji Fakültesi, İstanbul, Türkiye, gturhan@marmara.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7756-0116>

Giriş

Spor, birçok insanın hayatının önemli bir parçasıdır, hem eğlencelidir hem de stres atıp rahatlammanın bir yoludur. Aynı zamanda günümüz dünyasında siyasi ve ekonomik sonuçları olan oldukça büyük bir endüstridir. Son yarım yüzyıl içinde, spor giyim, modadaki yeni trendler ve tekstil yeniliği için itici bir güçtür (Bruun ve Langkjær, 2016). Dünya Ekonomik Forumu'nda 2025'te dünya nüfusunun %10'unun internete bağlanabilen giyilebilir teknolojileri kullanacağı ön görülmektedir. Hızla ilerleyen teknoloji sayesinde, tüketicilerin akıllı tekstil ürünlerine olan ilgisi arttığından firmalar bu ürünlerin üretimini çeşitlendirmiştir (Turhan ve Doba Kadem, 2021). Bir çok global firmanın sporda giyilebilir akıllı ürünler üretmek için çaba göstermesi bu konunun ne kadar önemli ve güncel olduğunu ispatlar niteliktedir. Örneğin; Samsung markasının ışıktan güç alan bir enerji toplayıcıya sahip akıllı giysiler için bir patente sahip olduğu bilinmektedir. Geliştirdiği akıllı giysiler, tansiyon ölçer, vücut ısısı ölçer, kalp atış hızı ölçer ve daha fazlası gibi tıbbi uygulamaları desteklemektedir. Apple firmasının çorap veya ayakkabı içinde miknatıslara sahip bir elektromanyetik dokunsal çıkış sistemi içeren akıllı ayakkabılar için bir patent aldığı bilinmektedir. Sözü edilen bu yeni ayakkabı, VR Oyun aksesuarlarıyla uyumludur. Akıllı ayakkabılar veya çoraplar, kullanıcılara ayaklarında sıcak veya soğuk ve çok daha fazlası gibi çeşitli hisler vererek oyunu daha da gerçek hale getirebilmektedir. Google kas gerginliğini azaltmak için çalışanların veya sporcuların hareketlerini takip edebilen ve duruşu iyileştirmek için tavsiyelerde bulunabilen bir tişört veya ceket geliştirmek için akıllı giysi teknolojisinin kullanılmaktadır. Asensei firması, fitness ekipmanlarının, antrenman uygulamalarının ve Connected Fitness ürünlerinin bir müşterinin hareketini gerçek zamanlı olarak yönlendirebilmesi ve düzeltebilmesi için hareket yakalamayı spor kıyafetlerine ve bilgiyi yazılıma aktarmaktadır (Consumer Trends Report, 2021).

Spor için akıllı tekstiller, her seviyedeki sporcunun antrenman yapma biçiminde çarpıcı bir değişiklik yapma potansiyeline sahiptir. Avrupa'nın farklı bölgelerine yayılmış dört farklı endüstriden (elektronik, tekstil, giyim ve yazılım) çok sayıda aktörden oluşan değer zincirinde faaliyet göstermektedir (Smart Textile Report, 2017). Spor malzemeleri şirketleri, pandeminin ilk aylarında piyasa değerlemelerinin düştüğünü görmüştür. Bununla birlikte, spor ekipmanı üreticileri (özellikle bisiklet ve dijital olarak etkinleştirilmiş fitness ekipmanları) özellikle iyi durumdayken, yıl ilerledikçe daha geniş göstergeden daha iyi performans göstermiştir. Spor giyim şirketlerinin hazır giyim sektörünün geri kalanına kıyasla çok daha iyi durumda olduğu bilinmektedir (Becker vd., 2021).

Şekil 1: Spor Giyim ve Normal Giyim Karşılaştırması

Kaynak: Mckinsey Global Index, 2021

COVID-19 salgını, 2020'de küresel spor giyim pazarı üzerinde derin bir etki yapmıştır ve çoğu şirket daha düşük satışlar kaydetmiştir. Yine de spor giyim satışlarının diğer giyim ürünlerine göre daha iyi bir satış rakamına ulaştığı Şekil 1'de açıkça görülmektedir. Özellikle Gymshark, Vuori, Spanx gibi şirketlerin tümü son 12 ayda tek boynuzlu at statüsü kazandığından, atletizm spor giyim pazarının büyüme gösterdiği bilinmektedir. Hatta atletizm spor giyim pazarının 2028 yılına kadar 549 milyar dolara erişmesi beklenmektedir (Consumer Trends Report, 2021). İleri teknolojinin büyüme göstermesi ile tüketicilerin gelişmiş, fark yaratan, yenilikçi tekstil ürünlerini tercih ettiğini söylemek mümkündür (Turhan ve Doba Kadem, 2021). Market Watch'a göre, akıllı giyim pazarının 2020'de 1,6 milyar dolardan, yaklaşık %26,2'lik bir artışla 2027'de 11 milyar dolara çıkması beklenmektedir. Market Watch'a ek olarak Mordor Intelligence, Grandview Research ve MarketsandMarkets'tan alınan verilere göre de, 2020'den 2025'e kadar olan dönemde akıllı spor giyim sektöründe %25 büyüme oranı öngörülmektedir (Consumer Trends Report, 2021). Teknolojik ve toplumsal açıdan 2015-2025 yılları, yenilikçi ve yaratıcı bakış açısıyla, giyilebilir ürünlerin yaygınlaştığı, "Giyilebilir Çağ" olarak tanımlanmaktadır (Bughin vd.,

2013; Statista, 2017). Artan çekiş ve büyümeye sahip bir diğer sektör, 2025 yılına kadar yıllık %25 oranında büyümesi beklenen akıllı giyim pazarıdır. Atletizm ve atletik giyim temasını bir adım öteye taşıyarak akıllı giyim ve biyosensör uygulamaları, iç içe devreler ve e-tekstil pazarını şekillendiren diğer donanım biçimlerindeki trendler ortaya çıkmıştır (Consumer Trends Report, 2021). Örneğin giyilebilir teknoloji şirketi Whoop, Eylül ayı ürün duyurusunda, Whoop 4.0 bant ve sensörünün tanıtımını duyurmuştur. Whoop, tüketicilere daha fazla seçenek sunmak amacıyla akıllı giyim alanına girmiştir. Yeni 4.0 sensörü, Whoop markalı yeni bir giyim serisine eklenebilmesi için yeniden tasarlanmıştır.

Tüm bu paylaşılan istatistikler ve veriler incelendiğinde akıllı tekstil ürünleri üzerine çalışmaların önemli olduğu düşünülmektedir. Ancak literatürde bu çalışmaların az olduğu görülmüştür. Özellikle ürün tasarımı ve tüketici özellikleri bakımından konunun ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Hem tüketici tercihlerini önemseyen ve belirleyen, hem de sektörel çıkarımlar yapabilmeye olanak tanıyan bir araştırmanın olmaması doldurulması gereken bir boşluk olarak tespit edilmiştir. Bu sebeple yapılan çalışmada akıllı ürün tasarımı hakkında bilgi verilmiş ve tüketicilerin özelliklerine göre akıllı ürün satın alma niyetleri araştırılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

"Akıllı" kavramı, çevresel değişikliklere karşı teknik olarak kendisinde veya çevrede değişiklik oluşturarak efektif olarak edinilen adapte olabilmeye yeteneği şeklinde tanımlanmaktadır (Kayacan ve Bulgun, 2012: 30). Akıllı tekstiller üç temel grupta sınıflandırılmaktadır. Bunlar; pasif, aktif ve ultra akıllı tekstil yapılarıdır. Sadece çevresel etkileri algılayabiliyorsa pasif akıllı tekstiller, çevresel uyarımları algılayıp, tepki verebiliyorsa tepki veren akıllı diğer adıyla aktif akıllı tekstiller, çevresel uyarımları algılayıp, tepki verip ve de uyum sağlayabiliyorsa ultra akıllı tekstiller olarak adlandırılmaktadırlar. Örneğin sensörler pasif, giyilebilir sensör ve aktüatörlerden (uyarıcılar) oluşan tekstil ürünleri aktif ve uzay giysi teknolojileri gibi etkileri kavrayabilen, muhakeme eden ve aktif olarak harekete geçen tekstil ürünleri ise ultra akıllı tekstil örnekleridir (Akçalı, 2016).

Giyilebilir Teknolojiler, "moda elektronikler" veya "akıllı giysiler" terimi, elektronik bileşenleri entegre eden veya akıllı tekstillerden yapılmış giysiler ve yumuşak veya sert aksesuarlarla ilişkilidir. Akıllı tekstiller, tekstil, tasarım ve teknoloji, kimya, fizik, malzeme bilimi ve bilgisayar bilimi ve teknolojisi gibi farklı alanlardaki araştırmaların kesişim ve örtüşmesini oluşturan disiplinler arası bir yaklaşımın sonucudur (Ferraro, 2015). Rekabet şartlarının üst düzeyde olduğu teknoloji sektörü koşullarına uyum sağlamak için, işletmelerin kaynaklarını etkin şekilde kullanması gerekmektedir (Derici ve Atalay, 2018). Spor giyimde akıllı ürünleri satın alma niyeti olan tüketicilerin tutumları, demografik özellikleri ve üründe görmek istedikleri estetiğin belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu konulara açıklık getirilmiş ve ayrıca giyilebilir akıllı ürünler üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir.

1.1. Tüketici Satın Alma Tutumu

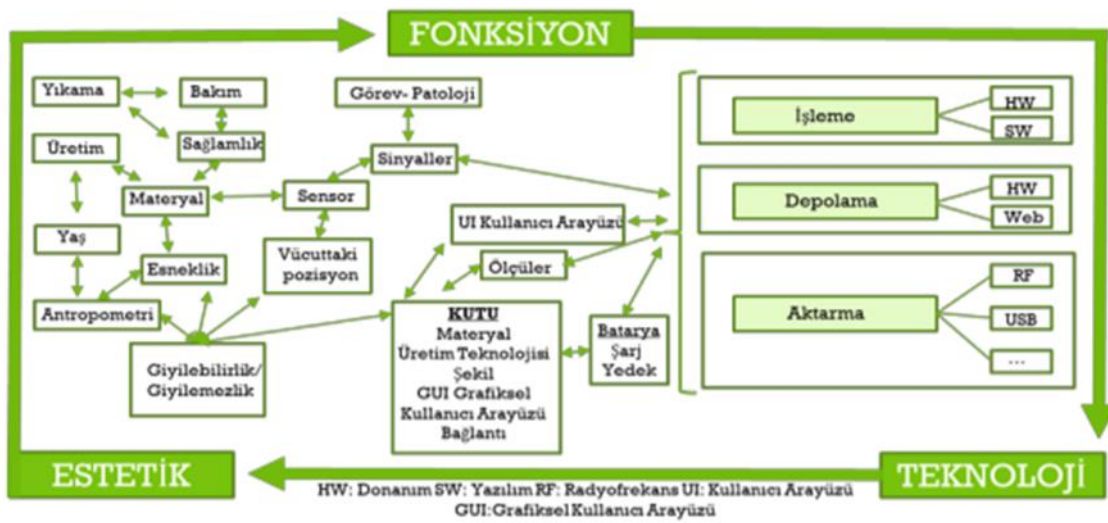
Katz (1960)'a göre, tutum insanların kişi, olay veya nesnelere negatif ya da pozitif şekilde değerlendirmesidir. Tutum, tüketicinin kendine veyahut çevresindeki herhangi bir nesne ya da olaya karşı algı, bilgi, deneyim, duygu, düşünce ve güdülerine dayanarak oluşturduğu bilişsel, duygusal/duyusal ve davranışsal bir eğilimdir (İnceoğlu, 2010). Tutum kavramının odağı bir nesneye yöneliktir. Loudon ve arkadaşlarının (1988) ifadesiyle, tutumun yöneldiği nesne somut ve soyut bir varlıkta (örneğin, bir kişi, ürün gibi) olabilir, bir eylem (örn., satın alma), olay (örn; pandemi vakası) veya durum da olabilir. Tutumun nesnesine ilişkin sahip olunan her tür düşünce, bilgi, deneyim ve inanış içeren bilişsel öge tutumun önemli bir parçasını oluşturmaktadır (İnceoğlu, 2010). Duyusal bileşen, duygu ve hisleri içermektedir. Birey bir ürün, durum, kişi ve olayı yani, tutum nesnesini olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirip ona göre belirli duygular geliştirebilir (Odabaşı ve Barış, 2003). Tutumun üç bileşenli modelinin son parçası olan davranışsal bileşen, herhangi bir nesne ya da olaya cevap eğilimi olarak ifade edilmektedir (Evans vd., 2010). Bir başka deyişle davranışsal öge, bireyin belirli bir uyarıcı etkisiyle tutum nesnesine yönelik olan davranışsal eğilimini yansıtmaktadır (Odabaşı, 2006). Yani davranışsal bileşen tutumun eylem yönüdür (Odabaşı, 2006). Bu araştırmaya konu olan tutum kavramı tüketicilerin spor giyim veya günlük rahat giysi olarak giyilebilecek akıllı ürünleri satın almaya yönelik duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkileri içermektedir. Bu tepkiler, "müşterinin işletmeyle ilgili deneyimlerine ilişkin bütünsel algısı" olarak tanımlanan (Behera vd., 2022a) müşteri deneyimi ile de doğrudan ilgilidir.

İncelenen araştırmalardan sonra giyilebilir teknolojileri 5 dönemde incelemek mümkündür. İlk dönemde, 1980'lerden 1997'ye, tasarım yaklaşımı teknoloji odaklı olarak kabul edildiği görülmüştür (Orth vd., 1998; Randell, 2001). İkinci dönemde, yani 1998-2000 yılları arasında, moda ve tekstil sektörünün farkındalığının ve tüketici katılımına verdiği önemin arttığını söylemek mümkündür (Meoli ve May-Plumlee, 2002; Forman, 2001; Gould, 2003). Üçüncü dönemde, yani 2001-2004 yılları arasında, piyasada bulunan akıllı giysilerin sayısı önemli ölçüde arttığı bilinmektedir (Dodson, 2003). Dördüncü dönemde 2004-2014 yılları arasında, akıllı giysilerin kullanıcı merkezli yaklaşım sayesinde daha giyilebilir hale geldiği ve fonksiyonelliğinin artırıldığı bilinmektedir. 2014 yılından günümüze kadar olan son dönemde ise akıllı giysilerin hem

teknolojik, hem fonksiyonel, hem de estetik olması beklenmektedir (Kabukçu, 2018). Yapılan literatür taramasında giyilebilir teknolojik ürünler üzerine yapılan bazı önemli araştırmalara ulaşılmıştır (Bryson, 2009; Chan vd., 2012; Cho ve Lee, 2015; Lam Po Tang, 2015; Andreoni, Standoli, Perego, 2016; Manshahia, 2016; Chittenden, 2017; Dabby vd., 2017; Balmain vd., 2018). Tüketicilerin spor kıyafetleri benimsenmesi sürecinde, bu tarz ürünlerde tasarımın ve estetiğin tüketici için öneminin ve satın alma tutumlarındaki rolünün incelendiği bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fishbein (1967) tutumları ölçme modelinden yola çıkarak (Kızgın vd., 2018:321), bu çalışmada tüketici tutumunu inançların ve/veya niteliklerin varlığının veya yokluğunun ve değerlendirmesinin bir fonksiyonu olarak ele alınmıştır.

1.2. Ürün Estetiği Önemi

İnsanların ihtiyaçları doğrultusunda sembolik, fonksiyonel veya estetik gibi çeşitli açılardan ürün tasarımı ele alınabilir. Estetik düşünceler, insanın güzellik arzusuyla ilgilenmektedir. Kıyafet eşyaları da sanat objeleri olabilir. Hazır giyim ürünleri için estetik gereksinimler, bir tasarımı oluşturmak için çizgi, form, renk, doku ve desen gibi unsurların kullanılmasıyla ilgilidir (Lam ve Kallal 1992). Ürün tasarımı bilindiği gibi günümüzün rekabetçi küresel iş ortamı, ürün tasarımı ürün geliştirme merkezinde tutmaktadır. Ürün tasarımı estetik özellikleri belirlenmeden önce ürün tasarımına verilen önem düşünülerek tüketici tepkileri analiz edilmelidir. Özellikle akıllı giysilerin tasarımında tüketicilerin birbirinden ayıramadığı üç ihtiyacı bulunmaktadır. Bunlar ürünlerin fonksiyonel olması, teknolojik olması ve estetik olmasıdır (Andreoni vd., 2016).

Şekil 2: Akıllı Giysi Tasarımı için Karar Ağacı

(Andreoni vd., 2016 akt. Kabukçu, 2018)

Ürün estetiği üzerine yapılan araştırmalardan sonra, çalışmanın temel hipotezlerinden biri olan "Ürün estetiği öneminin tüketici satın alma tutumlarında (davranışsal, duygusal ve bilişsel tepkilerini) anlamlı etkisi vardır" hipotezi belirlenmiştir.

1.3. Demografik Özellikler

Doğuştan gelen fiziksel, sosyal, ekonomik ve coğrafi tutumları bireyi belirleyen ve sosyal çevredeki yerini açıklayan demografik özelliklerdir (Wells ve Prensky, 1996: 131). "İnsanları ve toplulukları birbirinden ayıran, aynı zamanda da birbirine bağlayan bu özellikler cinsiyet, yaş, ırk, din, sosyal sınıf, coğrafya ve ailedir" (Tekvar 2016). Yaş, eğitim, cinsiyet, meslek, öğrenim gibi farklı demografik özelliklerdeki tüketicilerin farklı yaşam tarzlarından ötürü satın almayı tercih ettikleri mal ve hizmetlerde aynı olmamaktadır (Altunışık vd., 2002:70). Literatürde tüketici demografikleri ile satın alma davranışı arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda araştırmaya rastlamak olağandır ve bunlar arasından teknoloji tabanlı ürünleri esas alan araştırmalar da mevcuttur. Örneğin, plansız satın alma eğilimini konu alan çalışmalarında Özoğlu ve Bülbül (2017), teknoloji ürünleri için cinsiyet, medeni durum, gelir ve eğitim düzeyine göre farklı satın alma eğilimleri tespit etmişlerdir. Turhan ve Kadem (2021), ileri teknolojinin kullandığı bir ürün örneği olarak akıllı ceketini ele alıp, farklı eğitim dönemlerinde üniversite öğrencilerinin bu ürünü satın alma tepkilerinin farklı olduğuna rastlanmıştır. Cinsiyet, yaş, medeni durum, gelir durumu, çalışma durumu ve haneye en çok gelir getiren birey olarak her bir demografik değişkenin tüketici satın alma karar tarzlarında etkili oldukları tespit edilmiştir (Yücel 2017). Bu çalışmada, tüketici satın alma davranışı öncülü olan satın alma tutumları ile tüketicileri tanımlayıcı demografik değişkenler nasıl ilişkilidir değerlendirilmiştir. Pek çok demografik değişken arasından yaş, cinsiyet, eğitim, çalışma durumu, medeni hali ile beraber çocuk sahibi olma durumu ele alınmıştır. Bunların yanı sıra ailenin ekonomik yapısının göstergeleri olarak aylık gelir durumu ve araba sahipliği değişkenleri incelenmiştir. Yapılan incelemeler doğrultusunda "Tüketicilerin demografik özelliklerine (yaş, cinsiyet, eğitim, çalışma

durumu, medeni hali, çocuk sahipliği, gelir, araba sahipliği) göre satın alma tutumları (davranışsal, duygusal ve bilişsel tepkileri) farklılaşmaktadır” hipotezi belirlenmiştir.

Bloch ve diğerleri (2003) belirtmişlerdir ki; ürünlerin estetik görünümünü algılama ve değerlendirme biçimleri kişiler arasında farklılık gösterebilir. Örneğin, web-sitesi tasarımlarının görsel çekiciliği değerlendirildiğinde Tractinsky ve arkadaşları (2006), bireyler arasında farklılıklar olduğunu tespit etmişlerdir. Dayanıklı ürünlerin satın alınmasında bazı ürünlerde ürün görünümünün önemi cinsiyet, yaş ve sosyal sınıf gibi demografik özelliklere göre farklılık göstermektedir (Örneğin Henry, 2002; Holt, 1998; Williams, 2002). Örneğin, gençler yaşlılara göre ürün görünümünün etkileyici olmasına daha fazla dikkat ederler (Henry, 2002). Ürün stili veya görünümü erkekler için daha önemli görülmüştür (Williams 2002). Gelir ile fonksiyonel görünümlü ürünlerin önemi arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Daha eğitimli kişilerin sembolik ürün görünümüne daha az önem verdikleri görülmüştür (Creusen, 2010). Bu çalışmada, yaş, cinsiyet, eğitim, çalışma durumu, medeni hali, çocuk sahibi olma durumu, gelir durumu ve araba sahipliği demografikleri ile bireysel farklılıklar ortaya konulmuştur ve ürün estetiği öneminde bireysel farklılıklara göre değişim öngörülmüştür. Bu çalışmada temel hipotezlerden biri olarak “Tüketicilerin demografik özelliklerine (yaş, cinsiyet, eğitim, çalışma durumu, medeni hali, çocuk sahipliği, gelir, araba sahipliği) göre ürün estetiği önemi farklılaşır” hipotezi belirlenmiştir.

2. Araştırma Yöntemi

Yapılan çalışmada ürün özellikleri listesi oluşturulup gerçekleştirilen ön-testte, bir dizi özellik arasında ürün tasarımı unsurlarından ürün estetiğini ifade eden özelliklerin bir arada gruplandırıldığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle, ürün estetiği unsurları şekli/modeli, rengi/deseni, markası, estetik görünümü, moda uygunluk olarak özetlenmektedir. Ürün estetiği önemi düzeyinde ve bireyler arası farklılıklara göre tüketicilerin ürünü satın alma tutumları değişebilir. Bu çalışmada tüketicilerin ürünü satın almaya yönelik tutumları duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkileri ile değerlendirilmiştir. Bireyler arası farklılıkları tanımlamak için demografik özellikler kullanılmıştır. Ürün estetiği önemi, duygusal, bilişsel ve davranışsal biçimleri ile tüketicilerin ürüne dair tepkileri ve demografik özellikleri için veriler 779 kişiden anket yöntemi ile toplanmıştır.

Araştırmaya konu olan akıllı spor giyim ürünlerine örnek olarak akıllı t-shirt, spor ayakkabı ve polar kazak incelenmiştir. Ankette ürünler hakkında kısa bilgi verilerek ardından katılımcıların soruları yanıtlanması istenmiştir. Akıllı t-shirt üzerindeki LED ekran, kamera, hoparlör ve mikrofon sayesinde akıllı telefon desteği ile internet paylaşımlarını üzerinde yapabileceğiniz bir üründür. Örneğin Instagram ile çektiğiniz tweetlerinizi, sevdiğiniz müzikleri veya fotoğraflarınızı istediğiniz zaman bu t-shirt ile paylaşabilirsiniz. İkinci ürün örneği olarak, dış panelinin arkasında esnek bir HD Renkli ekran ile tasarlanan akıllı spor ayakkabı akıllı telefonunuza kablosuz olarak bağlanabilir. Aklınıza gelebilecek tüm tasarımları içerdiği teknoloji ile ayakkabıya aktarabilir ve ayakkabının görünümünü istediğiniz gibi değiştirerek özelleştirebilirsiniz (Webteknoloji, 2021). Spor/polar kazak sırt ve bel kısmında iki ayrı ısıtıcı var ve kazağın sol kolundaki düğmelere basılarak istenilen alan sadece 10 saniyede ısıtılmaktadır (Dijital Ajans, 2017). Anketler sadece bir ürün örneği ile hazırlanmıştır ve katılımcılara farklı ürün örneklerini içeren anketler arasından tesadüfi seçilerek dağıtım yapılmıştır.

2.1. Örneklem Hacmi

Hipotez testi açısından örneklem büyüklüğü kontrolünü yapmak için G*Power 3.1.9.4 istatistiksel analiz paketi programı kullanılmıştır. Bu programda, hipotez testi için uygulanan ki-kare ve uyum iyiliği testleri için gerekli olan minimum örneklem büyüklüğü hesaplanmıştır. Tablo 1’de gösterilen etki büyüklüğü sınırı değeri (w) Cohen’in (1988) önerdiği ideal değer olarak ,30, I. tip hata (α) seviyesi = ,05, II. tip hata seviyesi (testin gücü yani, yanlış bir boş hipotezi reddetme olasılığı) ($1-\beta$) = ,95 ve sd (serbestlik derecesi) = 82 olarak sisteme girilmiştir. Sonuç olarak, merkeziyetsizlik parametresi (λ) = 52,47, kritik χ^2 = 104,1387, toplam örneklem hacmi 583 ve gerçek güç = ,9502984 olarak elde edilmiştir. Minimum örneklem büyüklüğü 583 önerilirken, bu çalışmada 779 kişiden veri toplanarak hipotez testleri yapılmıştır. Buna göre, kullanılan örneklem büyüklüğünün bulguları temsil etmek için yeterli sayıda olduğu sonucuna varılmıştır. Kişilerden veri toplanan araştırmalar etik kurul iznini gerektirdiğinden, Marmara Üniversitesi Etik Kurulu’ndan 17.06.2021 tarihinde, araştırmanın uygulanabilirliği konusunda bilimsel araştırmalar etiği açısından bir sakınca olmadığına ilişkin etik kurul izni alınmıştır.

Tablo 1. Örneklem Büyüklüğü İstatistikleri

χ^2 testleri – Uyum iyiliği testleri: Tutarlılık tabloları		
Analiz:	Muhtemel: Gerekli örneklem büyüklüğü hesaplama	
Girdi:	Etki büyüklüğü (w)	= ,30
	Hata olasılığı (α)	= ,05
	Analiz gücü ($1-\beta$ hata olasılığı)	= ,95
	Serbestlik derecesi	= 82
Çıktı:	Merkeziyetsizlik parametresi (λ)	= 52,4700000
	Kritik χ^2 değeri	= 104,1387

Toplam örneklem hacmi	=	583
Gerçek güç	=	,9502984

2.2. Ölçekler

Tekstil tasarımında estetik bakış; renk, biçim, desen, doku, malzeme ve teknikle oluşan tekstil ürünü yüzey görünümü ve bu bütünlüğün günün moda eğilimleriyle uyumu çerçevesinde oluşmaktadır (Önlü, 2010). Bir markanın sempatik olması marka mimarisini oluşturan unsurların eğlenceli, ilgi çekici oluşu, zengin görselleri ve estetik olması ile ilişkilendirilmiştir (Keller, 2011). Böyle olunca, ürün estetiği bütününde ürünün bir anlamda tamamlayıcısı olan markası da yerini almaktadır. Özetle bir dizi ürün özellikleri içerisinde bulunan “ürün markası”, “şekli/modeli”, “rengi/deseni”, “modaya uygunluğu”, daha genel ifade ile “estetik görünümü” hepsi beraber ürün estetiğini oluşturmaktadır. Her birinin önemi düzeyinden hareketle elde edilen “ürün estetiği önemi” ölçümüne ulaşılabilir. “... (ürün adı yazılır) ürününü satın alacak olsaydınız, aşağıdaki özellikler sizin için ne derece önemli olurdu?” sorusu ile -4 ‘Hiç önemli değil’ ile +4 ‘Çok önemli’ arasında her bir estetik unsuru için ölçüm kaydedilmiştir.

Ürün tasarımı sosyal statü, kişisel kimlik, cinsiyet, ekonomik faktörler gibi kişiler arası farklılıklar yaratan pek çok sayıda değişkene göre şekil alabilir (Önlü, 2010). Bu araştırmada kişileri tanımlayan yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, medeni hal, çocuk sahipliği, gelir seviyesi, araba sahipliği ve çalışma durumu gibi bir dizi demografik ölçümler kişiler arası farklılıkları ortaya koymak için kullanılmıştır. Farklı özellikteki kişiler için spor giyim alanında tasarlanan akıllı ürünler için ürün estetiğine verdikleri önem değişebileceği öngörülmektedir. Yaş ve medeni hal ölçümleri için açık uçlu cevaplama şekli, cinsiyet, eğitim düzeyi, çocuk sahipliği, gelir, araba sahipliği ve çalışma durumu değişkenleri için kategorik ölçek kullanılmıştır.

Akıllı spor giyim ürünleri satın almaya karşı tüketicilerin göstereceği tutumun gerek kişilik özellikleri gerekse ürün estetiği önemine göre nasıl değiştiği ayrıca araştırılmıştır. Tüketicilerin ürüne karşı satın alma tutumlarının duygusal, bilişsel ve davranışsal biçimleri -4 ile +4 arasında dağılım gösteren anlamsal farklılık ölçeği kullanılarak ölçülmüştür. Burada, ... (ürün adı yazılır) ürününün sizde uyandırdığı duygu ve düşünceler nelerdir? ve ... (ürün adı yazılır) ürününü satın almayı düşünür müsünüz? soruları ölçümde kullanılmıştır. Duygusal ve bilişsel tepki ölçekleri için Chaudhuri ve Holbrook'un (2001) ve Lau ve Lee (1999); davranışsal tepki ölçeği için Zhang ve Buda (1999) çalışmalarından uyarlanarak kullanılmıştır.

3. Analizler

3.1. Örneklem İstatistikleri

779 kişiden oluşan örneklemin profilini tanımlayan özellikler frekans ve yüzdeler bilgisi ile Tablo 2’de özetlenmiştir. 370 kişi kadın, 385 kişi erkek ve 24 cevap vermeyenden oluşmaktadır. Ortalaması 22 ve standart sapması 2 olan yaş değişkeni 18 ile 38 arasında dağılım gösterirken, yoğunluk 20-23 yaş aralığındadır. Çoğunluğu üniversite sınıf öğrencilerinden oluşmuştur. Böyle olunca, bekar tüketici sayısı daha çokken (594 kişi), evli sayısı daha azdır (181 kişi). 71’i çocuk sahibi iken 698’i değildir. Gelir seviyesi ölçümünde ailenin aylık geliri 2020 TL altı ve 8000 TL üzeri arasında ortalama bin TL artışla sekiz kategoride sorulmuştur. Yanıtlara göre 6000TL’den 8000TL’ye kadar bin TL farkla tanımlanan iki ayrı gelir aralığında daha az kişinin olduğu görülür ve diğerlerinde hemen hemen eşit bir dağılım vardır. 172 kişi arabaya sahipken 565 kişi araba sahibi değildir. 189 kişi bir işte çalıştığını (partime veya ful-time), 561’i çalışmadığını belirtmiştir.

Tablo 2. Örneklem Profili

YAŞ	Frekans	Yüzde	EĞİTİM DÜZEYİ	Frekans	Yüzde	GELİR SEVİYESİ	Frekans	Yüzde
18	20	2,6	(0) Hazırlık sınıfı	13	1,7	(1) 2020 TL altında	112	14,4
19	78	10,0	(1) Üniversite 1. sınıf	165	21,2	(2) 2021-3000 TL	93	11,9
20	140	18,0	(2) Üniversite 2. sınıf	146	18,7	(3) 3001-4000 TL	128	16,4
21	130	16,7	(3) Üniversite 3. sınıf	157	20,2	(4) 4001-5000 TL	123	15,8
22	146	18,7	(4) Üniversite 3. sınıf	240	30,8	(5) 5001-6000 TL	110	14,1
23	129	16,6	(5) Yüksek lisans derecesi	33	4,2	(6) 6001-7000 TL	57	7,3
24	55	7,1	(6) Doktora derecesi	4	,5	(7) 7001-8000 TL	35	4,5
25	37	4,7	(7) Diğer	13	1,7	(8) 8001 TL ve üzeri	107	13,7
26-38	36	4,6	Cevap verenler	771	99,0	Cevap verenler	765	98,2
Cevap verenler	771	99,0	Cevap vermeyenler	8	1,0	Cevap vermeyenler	14	1,8
Cevap vermeyenler	8	1,0	MEDENİ HAL	Frekans	Yüzde	ARABA SAHİPLİĞİ	Frekans	Yüzde
Yaş için ortalama: 22, standart sapma: 2			(1) Bekar	594	76,3	(1) Araba var	172	22,1
CİNSİYET	Frekans	Yüzde	(2) Evli	181	23,2	(2) Araba yok	565	72,5
(1) Kadın	370	47,5	Cevap verenler	775	99,5	Cevap verenler	737	94,6

(2) Erkek	385	49,4	Cevap vermeyenler	4	,5	Cevap vermeyenler	42	5,4
Cevap verenler	755	96,9	ÇOCUK SAHİPLİĞİ	Frekans	Yüzde	ÇALIŞMA DURUMU	Frekans	Yüzde
Cevap vermeyenler	24	3,1	(1) Çocuk var	71	9,1	(1) Çalışıyor	189	24,3
			(2) Çocuk yok	698	89,6	(2) Çalışmıyor	561	72,0
			Cevap verenler	769	98,7	Cevap verenler	750	96,3
			Cevap vermeyenler	10	1,3	Cevap vermeyenler	29	3,7

3.2. Ölçümlerin Değerlendirilmesi

Anlamsal farklılık skalası kullanılarak ölçülen kavramlar birlikte dahil edildikleri ölçüm modeli ile geçerlilik ve güvenilirlik kalitesi bakımından değerlendirilmiştir. 5 ölçümle ürün estetiği önemi, 3 ölçümle duygusal tepki, 4 ölçümle bilişsel tepki ve 3 ölçümle davranışsal tepki kavramları ölçüm modelini oluşturmuştur. Lisrel 8.51 sürümü ile maksimum olabilirlik tahmin yöntemine dayanarak uygulanan doğrulayıcı faktör analizinde, ölçüm modeli için elde edilen ki-kare değeri= 426,72'dir (serbestlik derecesi=84). Bearden ve arkadaşlarının (1982) ifade ettiği üzere kıkare örneklem hacmine duyarlıdır, bu sebeple anlamlı çıkabilmektedir (p=,000). Bu sebeple, tek başına kıkare değerini baz almadan diğer uyum indeksleri sonucuna da bakılır. Ölçüm modeli için ulaşılan uyum indeks değerleri şu şekildedir: RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation/Yaklaşım Hatasının Ortalama Karekökü)=,072, NFI (Normed Fit Index/Normlaştırılmış Uyum İyiliği İndeksi)= ,95, CFI (Comparative Fit Index/Karşılaştırmalı Uyum İyiliği İndeksi)= ,96, IFI (Incremental Fit Index/Arttırılmalı Uyum İyiliği İndeksi)= ,96, SRMR (Standardized Root Mean Square Residual/Artık Değerlerin Ortalama Karekökü)= ,041, GFI (Goodness of Fit Index/ Uyum İyiliği İndeksi)= ,93 ve AGFI (Adjusted Goodness of Fit Index/Ayarlanmış Uyum İyiliği İndeksi)= ,90. Schermelleh-Engel ve diğerlerinin (2003) önerdiği düzeylerdeki iyi uyum indeksi değerlerine ulaşılarak ölçüm modelimiz kabul edilmiştir. Tablo 3'te gösterildiği gibi, tüm faktör yükleri ,60 ile ,95 arasında değişerek ,01 seviyesinde anlamlı bulunmuştur (en düşük t değeri 17,52'dir).

IBM SPSS 20 istatistik paket programında, uygulanan güvenilirlik testi sonuçlarına göre, Cronbach'ın alfa değerlerinin Nunnally (1978) tarafından önerildiği gibi ,70'in üzerinde olduğu görülmektedir. Buna göre ölçülen tüm kavramlar için iç tutarlılık analizinden elde edilen ampirik kanıtlar sağlanmıştır. Bunun yanı sıra, ölçüm modelinden elde edilen güvenilirlik istatistiklerine göre, modeldeki tüm kavramlar için çıkarılan ortalama varyans indeksi (AVE: Average Variance Extracted), Fornell ve Larcker (1981), önerdiği gibi için ,50'nin üzerinde ve bileşik güvenilirlik (CR: Composite Reliability) katsayısı Hair ve diğerlerinin (1998) önerdiği gibi ,70'in üzerinde hesaplanmıştır. Ayrışma geçerliliği (discriminant validity) tüm ölçüm kavramları için Fornell ve Larcker'in (1981) kuralıyla uyumlu olarak sağlanmıştır. Buna göre, her bir kavram için çıkarılan ortalama varyans değeri, modeldeki diğer kavramlarla gösterdiği maksimum korelasyon değerinin karesinden (r_{max})² daha büyüktür. Güvenilirlik ve geçerlilik istatistikleri Tablo 3'te gösterilmiştir. Elde edilen kaliteli ölçüm sonuçlarına göre, modeli oluşturan kavramlarla hipotez testi aşamasına geçmek uygundur.

Tablo 3. Ölçüm Modeli İstatistikleri

Ölçümler (N=779)	Faktör yükleri	t değeri	Cronbach Alfa	CR	AVE	(r_{max}) ²
Ürün estetiği önemi (T)			,85	,92	,74	,54
T1: Şekli/modeli	,85	28,11				
T2: Rengi/deseni	,88	29,90				
T3: Markası	,60	17,52				
T4: Estetik görünümü	,72	22,12				
T5: Modaya uygunluk	,63	18,71				
(Satın almaya ilişkin) - duygusal tepki (DT)			,92	,92	,79	,54
D1: Eğlenceli değil – Eğlenceli	,85	28,99				
D2: Sevimsiz – Sevimli	,92	32,94				
D3: Mutluluk verici değil - Mutluluk verici	,89	31,08				
(Satın almaya ilişkin) - bilişsel tepki (BT)			,92	,92	,74	,54
B1: Kullanışsız – Kullanışlı	,84	28,44				
B2: Kalitesiz – Kaliteli	,87	30,31				
B3: Memnun edici değil - Memnun edici	,92	33,35				
B4: Güvenilir değil - Güvenilir	,81	27,12				
(Satın almaya ilişkin) - davranışsal tepki (SN)			,93	,94	,83	,07

SN1: Satın almayı düşünmem - Satın almayı düşünürüm	,90	32,24				
SN2: Muhtemelen satın almam - Muhtemelen satın alırım	,95	35,18				
SN3: Satın almam mümkün değil - Satın almam mümkün	,88	30,73				

Kikare=426,72 (sd=84), p-değeri=.000; Kısaltmalar: CR (Composite reliability)= Bileşik Güvenilirlik, AVE (Average Variance Extracted)=Çıkarılan Ortalama Varyans, r: Korelasyon katsayısı, N=Gözlem sayısı, sd: serbestlik derecesi

3.3. Kavramlar Arası İlişkiler

Ürün estetiği önemi, satın almaya ilişkin duygusal, bilişsel ve davranışsal tepki kavramları arasındaki ilişki korelasyon analizi ile test edilmiştir. Beklenildiği üzere, pozitif ve anlamlı şekilde ilişkili oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Bakınız Tablo 4). Hipotez edilen ilişkileri destekleyen anlamlı korelasyon sonuçlarına göre, ürün estetiği önemi tüketici satın alma tutumunun her birini (duygusal, bilişsel ve davranışsal tepki) açıklayabilme gücüne sahip potansiyeldir. Davranışsal tepki ile nispeten daha az ilişkili olan, ürün estetiği önemi bilişsel ve duygusal tüketici tepkileri ile yaklaşık aynı seviyelerde ve daha güçlü ilişkilidir. 779 katılımcı kişiden veri toplarken, tüm kavramlar için -4 ile +4 arasında ölçüm noktaları belirlenen anlamsal farklılık skalası kullanılmıştır. Elde edilen ölçümlere göre, ürün estetiği önemi ortalaması 2,630 (S=1,40), ile diğerlerine göre en yüksek seviyededir. Bunu takiben 1,193 ortalama (S=2,02) ile bilişsel tepki, sonrasında 1,110 ortalama (S=2,12) ile duygusal tepki ve son olarak ise ,675 ortalama (S=2,46) ile davranışsal tepki gelmektedir.

Tablo 4: Kavramlar Arası İlişkiler ve Tanımlayıcı İstatistikler

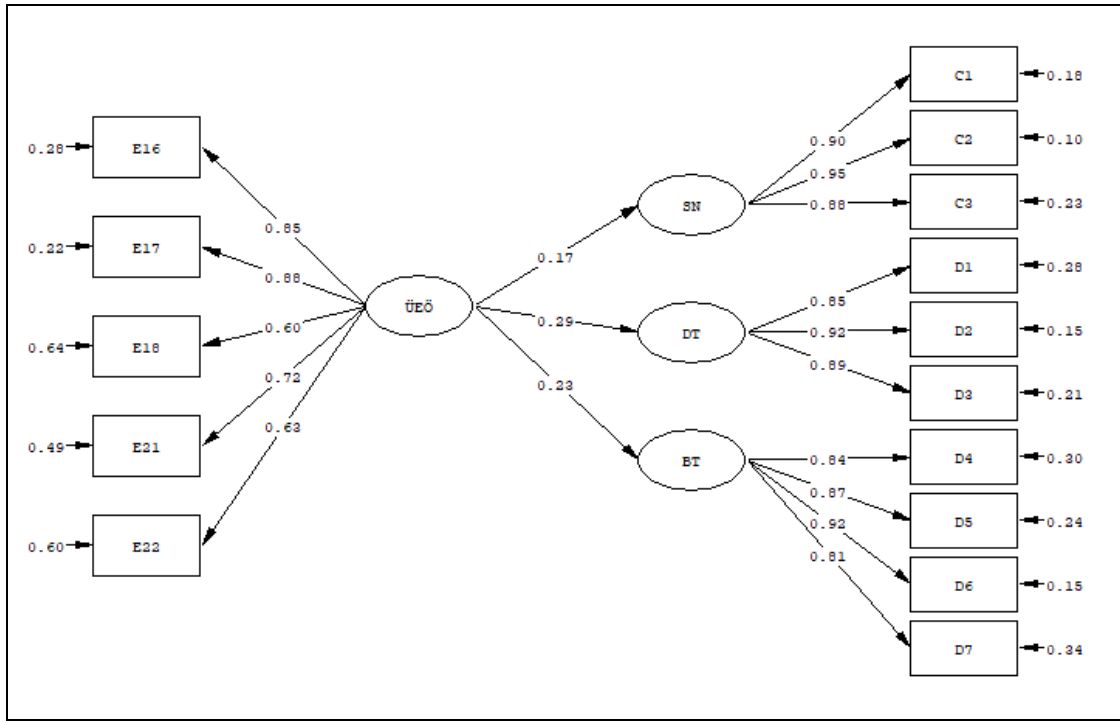
	Tanımlayıcı istatistikler			Kavramlar arası korelasyon			
	Ortalama	Standart Sapma (S)	Gözlem sayısı	Ürün estetiği önemi	Duygusal tepki	Bilişsel tepki	Davranışsal tepki
Ürün estetiği önemi	2,630	1,40	779	1	,29	,23	,17
Duygusal tepki	1,110	2,12	779	,267**	1	,81	,68
Bilişsel tepki	1,193	2,02	779	,219**	,738**	1	,72
Davranışsal tepki	,675	2,46	779	,192**	,638**	,676**	1

** . Korelasyon değeri ,01 seviyesinde anlamlı (çift taraflı)

Not: Ölçüm modelinden elde edilen kavramlar arası Pearson korelasyonlar köşegenin altındaki rakamlarla; Yapısal eşitlik modelinde girdi olarak kullanılan korelasyonlar köşegenin üzerindeki rakamlarla ifade edilmiştir.

4. Hipotez Testleri

Ürün estetiği öneminin tüketici satın alma tutumu ile öngörülen ilişki hipotezleri yapısal eşitlik modellemesi ile incelenen akıllı spor giyim örnekleri üzerinden test edilmiştir. Test için kullanılan Lisrel 8.51 ile (i) toplam model uyumunun iyiliği; ve (ii) model içindeki değişkenleri birbirine bağlayan yolların istatistiksel anlamlılığı ortaya konulmuştur. İlk olarak, örneklem büyüklüğüne duyarlılığı göz önüne alındığında, ki-kare p=.000 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bununla birlikte, genel model, uyum indeksleri sonuçlarına göre Schermelleh-Engel ve diğerlerinin (2003) önerdiği seviyelerde uygun bir model uyumu göstermektedir. Buna göre, NFI, CFI ve IFI uyum indeksleri 95'e eşit veya daha büyük iken AGFI ve GFI ,90'e eşit veya daha büyük değerdedir. Ayrıca, RMSEA ise ,08'den ve SRMR ,05'ten küçüktür.

Ki-kare= 426,72 (sd=84), p-değeri=,000; RMSEA=,072, NFI= ,95, CFI = ,96, IFI= ,96, SRMR= ,041, GFI= ,93, AGFI= ,90. sd: serbestlik derecesi

Şekil 3: Standart Tahmini Değerler ile Öngörülen İlişkiler Modeli

İkinci olarak, öngörülen ilişkiler için tüm yol katsayıları anlamlı bulunmuştur. Tüm anlamlı ilişkiler için hesaplanan t değerleri Tablo 5'te gösterildiği gibi 4,28, 5,88 ve 7,29 olarak sonuçlanmıştır. Ürün estetiği öneminin tüketici tutumları üzerinde yarattığı varyans miktarı incelendiğinde; duygusal tepkilerde ,23 ile en çok, ikinci sırada bilişsel tepkilerde ,23 oranında ve en az davranışsal tepkiler üzerinde ,17'lik bir değişim yaratmaktadır.

Tablo 5: Yapısal Eşitlik Modeli İstatistikleri

Öngörülen ilişkiler	Standardize edilmiş tahminler	t değeri	Sonuç
Ürün estetiği önemi bu ürünü satın almaya karşı gösterilen duygusal tepkileri etkiler.	,23	7,29	Kabul edildi
Ürün estetiği önemi bu ürünü satın almaya karşı gösterilen bilişsel tepkileri etkiler.	,29	5,88	Kabul edildi
Ürün estetiği önemi bu ürünü satın almaya karşı gösterilen davranışsal tepkileri etkiler.	,17	4,28	Kabul edildi

1,282'den büyük bir t değeri * p <,10'a, 1,645'ten büyük bir t değeri ** p<,05'e ve 2,326'dan daha büyük bir t değeri *** p<,01 anlamlılık seviyesine karşılık gelir.

Akıllı spor giyim ürünlerinde, tüketicileri karakterize eden demografik özelliklere göre ürün estetiği önemi ve tüketici tepkilerinin nasıl farklılık gösterdiği bundan sonraki bölümde test edilmiştir. Yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, medeni hal, çocuk sahipliği, gelir seviyesi, araba sahipliği ve çalışma durumu demografik özellikleriyle tüketiciler tanımlanmıştır. Yaş değişkeni 6, cinsiyet 2, eğitim düzeyi 4, medeni hal 2, çocuk sahipliği 2, gelir seviyesi 7, araba sahipliği 2 ve çalışma durumu 2 gruba ayrılmıştır. Her biri kendi içinde gruplandırılan özellikler için grup sayısına göre bağımsız t testi veya ANOVA analizleri yapılmıştır. Tek yönlü ANOVA, en az üç grup arasındaki farkları test etmek için, iki grup arasındaki farkları test etmek için ise bağımsız t-testi kullanılmıştır. Karşılaştırılacak gruplardaki birey sayısı eşit olduğunda, karşılaştırmalı analizin sonuçları daha güvenilir olarak kabul edilebilir. Bu nedenle, her demografik özellik için alt grupların içerdiği kişi sayısı, 779 bireyden oluşan bir veri kümesinden rastgele seçimle eşitlenmiştir. Her değişken için her gruba ait kişilerin ürün estetiği önemi, duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler ortalama ve standart sapma değerleri olarak verilmiştir (ölçümler en düşük -4 en yüksek +4 olarak ifade edilmiştir).

Tablo 6'da görüleceği üzere, yaş değişkeni 6 ayrı grupta tasnif edilmiştir ve bunlar arasında minimum kişi sayısı olan 92'ye sayıları eşitlenerek gruplar oluşturulmuştur. Bu şekilde, (i) 18-19, (ii) 20, (iii) 21, (iv) 22, (v) 23 ve (vi) 24-25 yaştaki kişilerin dahil olduğu gruplarda aynı sayıda kişi olmuştur. Ürün estetiği önemi için nispeten yakın standart sapma değerleri

ile birlikte en yüksek ortalama 18-19 yaş grubuna aitken en düşük ortalama 22 yaşındaki kişiler için bulunmuştur. Duygusal tepkiler bakımında yine 18-19 yaşındakilerde ortalama yüksek, fakat en düşük ortalama 23-24-25 yaşlarında olan kişilere aittir. Bilişsel tepkilere gelince, grup ortalamalarının çok yakın seyrettiği görülmektedir. Davranışsal tepkileri söz konusu olduğunda, yakın değerlerde standart sapmalar ile birlikte birinci sırayı en yüksek ortalama ile 18-19 yaş grubu elinde tutarken, bu kez de 22 yaşlardaki kişilerde en düşük ortalama kaydedilmiştir. Bu 6 farklı yaş grubu arasındaki ilgili değişkenler açısından nasıl farklılık oluştuğu tek yönlü varyans analizi ANOVA ile test etmeden önce varyans homojenliği varsayımı Levene testi ile kontrol edilmiştir. Bu testin sonucu gösteriyor ki; söz konusu yaş grupları arasında ürün estetiği önemi ve tüm tüketici tepki türleri için varyanslar homojen dağılmaktadır. ANOVA analizi sonrasında farklı yaş grupları arasında araştırılan değişkenlerin hiçbiri açısından anlamlı farklılık oluşmadığı gözlenmiştir.

Tablo 6: Yaş Değişkeni İçin Tanımlayıcı İstatistikler ve ANOVA Analizi

Tanımlayıcı istatistikler	Yaş	N	Ortalama	Std. sapma
ÜEÖ	18-19	92	1,039	2,455
	20	92	,768	2,597
	21	92	,641	2,479
	22	92	,492	2,490
	23	92	,586	2,617
	24-25	92	,622	2,250
DT	18-19	92	1,673	2,013
	20	92	1,000	2,106
	21	92	1,156	1,827
	22	92	1,278	1,847
	23	92	,877	2,458
	24-25	92	,800	2,146
BT	18-19	92	1,578	1,909
	20	92	1,198	1,960
	21	92	1,212	1,863
	22	92	1,221	1,900
	23	92	1,088	2,415
	24-25	92	1,198	1,875
SN	18-19	92	1,039	2,455
	20	92	,768	2,597
	21	92	,641	2,479
	22	92	,492	2,490
	23	92	,586	2,617
	24-25	92	,622	2,250

Varyans eşitliği için		Levene istatistik	sd1	sd2	Anlamlılık
ÜEÖ		1,318	5	546	,255
DT		2,078	5	546	,067
BT		1,673	5	546	,139
SN		,976	5	546	,432

ANOVA		Kareler toplamı	sd	Ort. kare	F	Anlamlılık
ÜEÖ	Gruplar arası	9,197	5	1,839	,982	,428
	Gruplar içi	1022,711	546	1,873		
	Toplam	1031,908	551			
DT	Gruplar arası	46,585	5	9,317	2,160	,057
	Gruplar içi	2355,605	546	4,314		
	Toplam	2402,190	551			
BT	Gruplar arası	13,027	5	2,605	,654	,659
	Gruplar içi	2176,843	546	3,987		
	Toplam	2189,870	551			
SN	Gruplar arası	17,018	5	3,404	,551	,737
	Gruplar içi	3369,767	546	6,172		
	Toplam	3386,785	551			

N: Gözlem sayısı, Ort: Ortalama, Std: Standart, ÜEÖ: Ürün estetiği önemi, DT: Duygusal tepki, BT: Bilişsel tepki, SN: Davranışsal tepki, sd: serbestlik derecesi, Anlamlılık (p)= ,05 seviyesinde değerlendirildi.

Ürün estetiği önemi ve üç ayrı tüketici tepkileri ile ilgili ortalama değerleri kadın ve erkek olarak ayrılan iki grupta karşılaştırılmıştır (Tablo 7). Tanımlayıcı istatistiklere göre, sadece duygusal tepkiler ve davranışsal tepkileri için kadınların ortalaması erkeklere göre nispeten daha yüksektir. Levene istatistik testi araştırılan değişkenlerin hepsi için gruplarda varyans homojenliğinin var olduğunu göstermektedir. Bağımsız t testi sonucuna göre, erkekler ve kadınlar arasında ürün estetiği önemi, duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkiler bakımından anlamlı bir farklılık yoktur.

Tablo 7: Cinsiyet Değişkeni İçin Tanımlayıcı İstatistikler ve Bağımsız t Testi

Tanımlayıcı istatistikler	Cinsiyet	N	Ort.	Std. Sapma
ÜEÖ	1 Kadın	370	2,695	1,404
	2 Erkek	370	2,612	1,338
DT	1 Kadın	370	1,318	2,174
	2 Erkek	370	1,021	2,011
BT	1 Kadın	370	1,263	2,069
	2 Erkek	370	1,200	1,909
SN	1 Kadın	370	,818	2,419
	2 Erkek	370	,641	2,445

		Varyans eşitliği için Levene testi		Ortalama eşitliği için t-testi				
		F	Anlamlılık	t	sd	Anlamlılık (çift taraflı)	Ort. farkı	Std. hata farkı
ÜEÖ	Varyanslar eşit	,060	,807	,821	738	,412	,083	,101
DT	Varyanslar eşit	1,456	,228	1,932	738	,054	,297	,154
BT	Varyanslar eşit	2,002	,158	,430	738	,667	,063	,146
SN	Varyanslar eşit	,441	,507	,991	738	,322	,177	,179

N: Gözlem sayısı, Ort: Ortalama, Std: Standart, ÜEÖ: Ürün estetiği önemi, DT: Duygusal tepki, BT: Bilişsel tepki, SN: Davranışsal tepki, sd: Serbestlik derecesi, Anlamlılık (p)= ,05 seviyesinde değerlendirildi.

Eğitim değişkeni katılımcıların çoğunluğu üniversite sınıfı öğrencisi olduğu için katılımcılardan 1. sınıftan 4. sınıfa kadar olanlar 4 ayrı grupta ele alınmıştır (Tablo 8). Ürün estetiği önemi ortalaması en yüksek olan 2. sınıf öğrencileri iken en düşük ortalama 4. sınıf öğrencilerindedir, fakat genel olarak tüm sınıflar arasında yakın değerlerdedir. Duyusal tepkiler için en yüksek ortalama 1. sınıftakilerde ve en düşük ortalama ise 3. ve 4. sınıftakilerde gözlenmiştir. Bilişsel tepkilerde ortalaması en yüksek 4. sınıftadır ve en düşük ortalama 3. sınıfa giden kişilerdedir. Davranışsal tepkiler ortalaması 1. sınıftaki kişilerde en yüksek ve 4. sınıftaki kişilerde en düşüktür. Levene testi sonucu gösteriyor ki; farklı eğitim seviyesine göre ayrılan gruplar arasında duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkilerin her biri için varyanslar homojen dağılmaktadır. ANOVA analizinde, ürün estetiği önemi, bilişsel ve davranışsal tepkileri bakımından eğitim seviyesi farklı kişiler arasında anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür. Ancak duygusal tepkiler için anlamlı bir farklılığa ulaşılmamıştır.

Tablo 8: Eğitim Değişkeni İçin Tanımlayıcı İstatistikler, Levene Testi, ANOVA

Tanımlayıcı istatistikler	Grup	N	Ort.	Std. sapma
ÜEO	1.sınıf	146	2,555	1,537
	2.sınıf	146	2,947	1,131
	3.sınıf	146	2,735	1,247
	4.sınıf	146	2,500	1,325
DT	1.sınıf	146	1,400	2,033
	2.sınıf	146	1,260	1,975
	3.sınıf	146	,969	2,120
	4.sınıf	146	,964	2,191
BT	1.sınıf	146	1,534	1,810
	2.sınıf	146	1,412	1,875
	3.sınıf	146	,890	2,083
	4.sınıf	146	2,008	1,661
SN	1.sınıf	146	1,076	2,542
	2.sınıf	146	,950	2,264
	3.sınıf	146	,502	2,479
	4.sınıf	146	,216	2,565

Varyans eşitliği için	Levene istatistik	sd1	sd2	Anlamlılık
ÜEO	5,885	3	580	,001
DT	,444	3	580	,722
BT	1,374	3	580	,250
SN	1,762	3	580	,153

ANOVA	Kareler toplamı	sd	Ort. kare	F	Anlamlılık	
ÜEO	Gruplar arası	17,848	3	5,949	3,423	,017
	Gruplar içi	1008,089	580	1,738		
	Toplam	1025,938	583			
DT	Gruplar arası	20,743	3	6,914	1,596	,189
	Gruplar içi	2512,519	580	4,332		
	Toplam	2533,262	583			
BT	Gruplar arası	40,383	3	13,461	3,551	,014
	Gruplar içi	2198,493	580	3,791		
	Toplam	2238,876	583			
SN	Gruplar arası	69,520	3	23,173	3,813	,010
	Gruplar içi	3524,850	580	6,077		
	Toplam	3594,370	583			

N: Gözlem sayısı, Ort: Ortalama, Std: Standart, ÜEO: Ürün estetiği önemi, DT: Duyusal tepki; BT: Bilişsel tepki, SN: Davranışsal tepki, sd: Serbestlik Derecesi, Anlamlılık (p)= ,05 seviyesinde değerlendirildi.

Tablo 9'da görüleceği üzere, ürün estetiği önemi için hangi eğitim grupları arasında anlamlı fark olduğu, varyansları gruplar arasında homojen dağılmadığı için Games-Howell testi ile post hoc değerlendirme yapılarak incelenmiştir. Bu testte, sadece 2. ve 4. sınıfa giden kişilerin ürün estetiği önemi ortalaması anlamlı derecede farklıdır anlaşılmıştır. Bu ikisi kıyaslandığında, 2. sınıf öğrencilerde ürün estetiği ortalaması nispeten daha yüksektir. Gerek bilişsel tepkiler gerekse davranışsal tepkiler için hangi eğitim grupları arasında anlamlı fark olduğu, gruplar arasında varyans homojenliği sağlandığı için Gabriel testi ile post hoc değerlendirme yapılarak incelenmiştir. Bilişsel tepkilerde, 1. sınıf ortalaması 3. sınıf ortalamasından anlamlı derecede daha büyük bulunmuştur. Davranışsal tepkilerde ise 1. sınıf ortalaması 4. sınıf ortalamasından daha büyüktür ve bu büyüklük farkı anlamlıdır.

Tablo 9: Eğitim Değişkeni İçin Post-Hoc Analiz İle Çoklu Karşılaştırmalar: Games-Howell, Gabriel Testleri

Games-Howell testi					
Bağımlı değişken	(I) Eğitim	(J) Eğitim	Ort. Farkı (I-J)	Std. hata	Anlamlılık
ÜEO	1.sınıf	2.sınıf	-,393	,158	,065
		3.sınıf	-,180	,164	,690
		4.sınıf	,100	,158	,928
	2.sınıf	1.sınıf	,393	,158	,065
		3.sınıf	,212	,139	,425

Gabriel testi					
Bağımlı değişken	(I) Eğitim	(J) Eğitim	Ort. Farkı (I-J)	Std. hata	Anlamlılık
BT	1.sınıf	2.sınıf	,122	,228	,995
		3.sınıf	,644*	,228	,029
		4.sınıf	,495	,228	,169

	4.sınıf	,447	,144	,011
3.sınıf	1.sınıf	,180	,164	,690
	2.sınıf	-,219	,139	,425
	4.sınıf	,234	,150	,405
4.sınıf	1.sınıf	-,054	,168	,988
	2.sınıf	-,447	,144	,011
	3.sınıf	-,234	,151	,405

*.Ort.:Ortalama, Std.:Standart, Ort. farkı ,05 seviyesinde anlamlı

SN	2.sınıf	1.sınıf	-,122	,228	,995	
		3.sınıf	,521	,228	,128	
		4.sınıf	,372	,228	,478	
	3.sınıf	1.sınıf	-,644*	,228	,029	
		2.sınıf	-,521	,228	,128	
		4.sınıf	-,149	,228	,987	
	4.sınıf	1.sınıf	-,495	,228	,169	
		2.sınıf	-,372	,228	,478	
		3.sınıf	,149	,228	,987	
	SN	1.sınıf	2.sınıf	,126	,288	,998
			3.sınıf	,574	,288	,251
			4.sınıf	,860*	,288	,018
2.sınıf		1.sınıf	-,126	,288	,998	
		3.sınıf	,447	,288	,540	
		4.sınıf	,733	,288	,066	
3.sınıf		1.sınıf	-,574	,288	,251	
		2.sınıf	-,447	,288	,540	
		4.sınıf	,286	,288	,902	
4.sınıf		1.sınıf	-,860*	,288	,018	
		2.sınıf	-,733	,288	,066	
		3.sınıf	-,286	,288	,902	

*.Ort.:Ortalama, Std.:Standart, Ort. farkı ,05 seviyesinde anlamlı

Bekar ve evli olarak iki ayrı grupta tanımlanan kişilerin ürün estetiği önemi ve tüketici tepkileri ortalama değerleri incelenmiştir (Tablo 10). Ürün estetiği ortalama değerleri bu iki grup arasında çok yakındır. Buna karşı duygusal, bilişsel veya davranışsal tepkiler olsun hepsinde bekar kişilere ait ortalama değer daha yüksektir. Bilhassa davranışsal tepkiler bakımından aralarında önemli derecede fark vardır. Varyans homojenliği için uygulanan Levene testine göre sadece davranışsal tepkiler söz konusu olduğunda gruplar arasında varyans homojenliği olmadığı görülmüştür. Bağımsız t testi sonuçlarına göre bekar kişilerin davranışsal tepkileri ortalaması evli kişilerin ortalamasından daha büyük olacak şekilde farklılık göstermesi ,05 seviyesinde anlamlı bulunmuştur.

Tablo 10: Medeni Hal Değişkeni İçin Tanımlayıcı İstatistikler ve Bağımsız t Testi

Tanımlayıcı İstatistikler	Medeni hal	N	Ort.	Std. sapma	Varyans eşitliği için Levene Testi		Ortalama eşitliği için t-testi				
					F	Anlamlılık	t	sd	Anlamlılık (çift taraflı)	Ortalama farkı	Std. hata farkı
ÜEÖ	1 Bekar	181	2,572	1,337							
	2 Evli	181	2,674	1,533							
DT	1 Bekar	181	1,136	1,971							
	2 Evli	181	,925	2,186							
BT	1 Bekar	181	1,295	1,984							
	2 Evli	181	,888	2,046							
SN	1 Bekar	181	,922	2,264							
	2 Evli	181	,040	2,553							
ÜEÖ	Varyanslar eşit				,404	,525	-,677	360	,499	-,102	,151
DT	Varyanslar eşit				1,438	,231	,965	360	,335	,211	,219
BT	Varyanslar eşit				,008	,929	1,921	360	,055	,407	,212
SN	Varyanslar eşit				7,463	,007	3,476	360	,001	,882	,254

N: Gözlem sayısı, Ort: Ortalama, Std: Standart, ÜEÖ: Ürün estetiği önemi, DT: Duygusal tepki, BT: Bilişsel tepki, SN: Davranışsal tepki, sd: Serbestlik derecesi, Anlamlılık (p)= ,05 seviyesinde değerlendirildi.

Çocuk sahibi olanlar ile olmayan kişiler ayrı iki grupta yer alacak şekilde ürün estetiği önemi, duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkileri karşılaştırılmıştır (Tablo 11). Hepsi için çocuğu olmayan kişilerin ortalama değerleri yüksek bulunmuştur. Levene istatistik testi sonucuna göre çocuğu olanlar ile olmayanlar arasında ilgili değişkenlere bakıldığında varyans homojenliği sadece davranışsal tepkiler için sağlanmadığı görülmüştür. Bağımsız t testi sonucuna göre gerek

duygusal tepkiler gerekse davranışsal tepkiler bakımından çocuğu olmayanların aldığı ortalama ile çocuğu olanların aldığı ortalama farkı ,05 seviyesinde anlamlı bulunmuştur.

Tablo 11: Çocuk Sahibi Olma Durumu Değişkeni İçin Tanımlayıcı İstatistikler ve Bağımsız t Testi

Tanımlayıcı İstatistikler	Çocuk sahibi	N	Ort.	Std. sapma	Varyans eşitliği için Levene Testi		Ortalama eşitliği için t-testi					
					F	Anlamlılık	t	sd	Anlamlılık (çift taraflı)	Ort. farkı	Std. hata farkı	
ÜEÖ	1 Evet	71	2,323	1,502								
	2 Hayır	71	2,504	1,606								
DT	1 Evet	71	,225	2,261								
	2 Hayır	71	1,155	1,954								
BT	1 Evet	71	,774	2,371								
	2 Hayır	71	1,245	1,948								
SN	1 Evet	71	,180	2,538								
	2 Hayır	71	1,014	1,981								
ÜEÖ	Varyanslar eşit		,188	,665			-,693	140	,489	-,181	,261	
DT	Varyanslar eşit		1,022	,314			-2,622	140	,010	-,930	,355	
BT	Varyanslar eşit		2,878	,092			-1,292	140	,198	-,471	,364	
SN	Varyanslar eşit		6,695	,011			-2,181	140	,031	-,834	,382	

N: Gözlem sayısı, Ort: Ortalama, Std: Standart, ÜEÖ: Ürün estetiği önemi, DT: Duygusal tepki; BT: Bilişsel tepki, SN: Davranışsal tepki, sd: Serbestlik derecesi, Anlamlılık (p)= ,05 seviyesinde değerlendirildi.

Katılımcıların gelir dağılımı (i) 2020 TL den daha az (ii) 2021 – 3000 TL (iii) 3001 – 4000 TL (iv) 4001 – 5000 TL (v) 5001 – 6000 TL, (vi) 6001 – 8000 TL ve (vii) 8000 TL'den daha yüksek olacak şekilde 7 kategoride toplanmıştır. Gruplardaki birey sayısını eşitleyecek biçimde gelir aralıkları elde edilen verilere göre yeniden düzenlenmiştir. Standart sapma değerleri yakın olmakla beraber, ürün estetiği önemi için en yüksek ortalama 3001 – 4000 TL gelir aralığında iken en düşük ortalama 8000 TL'den daha fazla geliri olan gruptadır. Duygusal tepkiler için en yüksek ortalama 4001- 5000 TL geliri olan grupta iken, en düşük ortalama 2020 TL'den daha az geliri olan gruptadır. Bilişsel tepkilerde en yüksek ortalama 3001 -4000 TL aralığındaki gelir grubunda ve en düşük ortalama ise benzer şekilde 2020 TL'den daha az geliri olan grupta bulunmuştur. Davranışsal tepkiler söz konusu olduğunda, 6001- 8000 TL ile 8000 TL'den daha fazla geliri olan iki ayrı grupta ortalama değeri eşit ve de en yüksek seviyede iken, diğer tüketici tepkilerinde olduğu gibi en düşük ortalama değere 2020 TL'den daha az geliri olan grupta ulaşmıştır. Levene testi sonucuna göre sadece bilişsel tepkiler açısından gelir grupları arasında varyansın homojen dağıldığı görülmüştür. ANOVA analizi sonuçlarına göre gelir grupları arasında hem ürün estetiği önemi ortalamaları farkı hem de davranışsal tepkileri ortalamaları farkı ,05 seviyesinde anlamlı bulunmuştur.

Tablo 12: Gelir Değişkeni İçin Tanımlayıcı İstatistikler, Levene Test ve ANOVA Analizi

Tanımlayıcı İstatistikler		N	Ort.	Std. sapma	Varyans eşitliği için	Levene İstatistik	sd1	sd2	Anlamlılık
ÜEÖ	<2020	92	2,342	1,661		10,506	6	637	,000
	2021-3000	92	2,506	1,506					
	3001-4000	92	2,822	1,079					
	4001-5000	92	2,585	1,375					
	5001-6000	92	2,794	1,301					
	6001-8000	92	1,570	1,770					
	>8000	92	1,124	2,323					
		92	,789	2,268					
DT	<2020	92	,789	2,268		3,554	6	637	,002
	2021-3000	92	,903	2,335					
	3001-4000	92	1,130	1,866					
	4001-5000	92	1,228	2,131					
	5001-6000	92	1,178	1,955					
	6001-8000	92	1,013	2,566					
	>8000	92	,848	2,566					
		92	,944	2,081					
BT	<2020	92	,944	2,081		,909	6	637	,488
	2021-3000	92	,990	2,095					
	3001-4000	92	1,464	1,879					
	4001-5000	92	1,141	2,053					
	5001-6000	92	1,089	1,975					
	6001-8000	92	1,438	2,124					
	>8000	92	1,044	2,356					
		92	-,018	2,514					
SN	<2020	92	-,018	2,514		12,098	6	637	,000
	2021-3000	92	,390	2,572					
	3001-4000	92	1,010	2,145					

4001-5000	92	,746	2,423
5001-6000	92	,547	2,473
6001-8000	92	2,989	1,456
>8000	92	2,989	1,508

ANOVA		Kareler toplamı	sd	Ort. kare	F	Anlamlılık
ÜEÖ	Gruplar arası	233,874	6	38,979	14,902	,000
	Gruplar içi	1666,213	637	2,616		
	Toplam	1900,088	643			
DT	Gruplar arası	16,278	6	2,713	,533	,783
	Gruplar içi	3240,909	637	5,088		
	Toplam	3257,187	643			
BT	Gruplar arası	24,339	6	4,057	,933	,470
	Gruplar içi	2769,014	637	4,347		
	Toplam	2793,353	643			
SN	Gruplar arası	846,461	6	141,077	29,114	,000
	Gruplar içi	3086,650	637	4,846		
	Toplam	3933,111	643			

N: Gözlem sayısı, Ort: Ortalama, Std: Standart, ÜEÖ: Ürün estetiği önemi, DT: Duygusal tepki, BT: Bilişsel tepki, SN: Davranışsal tepki, sd: Serbestlik derecesi, Anlamlılık (p)= ,05 seviyesinde değerlendirildi.

Ürün estetiği önemi ve davranışsal tepkiler açısından hangi gelir grupları arasında anlamlı fark olduğunu anlamak için Post hoc analizler ile değerlendirme yapılmıştır. Gerek ürün estetiği önemi gerekse davranışsal tepkiler açısından gelir grupları arasında homojen varyans dağılımı olmadığı için bu analizde Games-Howell testi ile çoklu karşılaştırmalar yapılmıştır. Sonuçlar göstermektedir ki; ürün estetiği önemi bakımından gelir grupları arasında yapılan karşılaştırmada, 6001-8000 TL gelir grubu ile 8000 TL'den fazla alan gelir grubu ortalaması farklı değildir, ancak diğer gelir gruplarının her birinin 6001-8000 TL gelir grubu ortalamasından ,05 seviyesinde anlamlı derecede farklılaştığı görülmektedir. Aynı sonuç davranışsal tepkiler içinde bulunmuştur. Ek olarak, 2020 TL'den az geliri olan grupla 3001-4000 TL geliri olan grup arasında ortalama davranışsal tepkileri farklılığı anlamlı bulundu, ancak bu anlamlılık tam sınır seviyededir (p=,050).

Tablo 13: Gelir Değişkeni İçin Post-Hoc Analiz İle Çoklu Karşılaştırmalar: Games-Howell Testi

Bağımlı değişken	(I) Gelir (TL)	(J) Gelir (TL)	Ort. farkı (I-J)	Std. hata	Anlamlılık	Bağımlı değişken	(I) Gelir (TL)	(J) Gelir (TL)	Ort. farkı (I-J)	Std. hata	Anlamlılık
ÜEÖ	<2020	2021-3000	-,164	,234	,992	SN	<2020	2021-3000	-,408	,375	,931
		3001-4000	-,480	,207	,238			3001-4000	-1,028*	,344	,050
		4001-5000	-,243	,225	,933			4001-5000	-,764	,364	,357
		5001-6000	-,452	,220	,385			5001-6000	-,565	,368	,722
		6001-8000	,774*	,253	,041			6001-8000	-3,007*	,303	,000
		>8000	1,218*	,298	,001			>8000	-3,007*	,306	,000
		<2020	,164	,234	,992			<2020	,408	,375	,931
	2021-3000	3001-4000	-,316	,193	,659	3001-4000	-,620	,349	,566		
		4001-5000	-,079	,213	1,000	4001-5000	-,357	,368	,960		
		5001-6000	-,288	,207	,809	5001-6000	-,157	,372	1,000		
		6001-8000	,938*	,242	,003	6001-8000	-2,600*	,308	,000		
		>8000	1,382*	,289	,000	>8000	-2,599*	,311	,000		
		<2020	,480	,207	,238	<2020	1,028*	,344	,050		
	3001-4000	2021-3000	,316	,193	,659	2021-3000	,620	,349	,566		
		4001-5000	,237	,182	,850	4001-5000	,264	,337	,986		
		5001-6000	,028	,176	1,000	5001-6000	,463	,341	,824		

		6001-8000	1,254*	,216	,000
		>8000	1,698*	,267	,000
	4001-5000	<2020	,243	,225	,933
		2021-3000	,079	,213	1,000
		3001-4000	-,237	,182	,850
		5001-6000	-,209	,197	,939
		6001-8000	1,017*	,234	,000
		>8000	1,461*	,281	,000
		5001-6000	<2020	,452	,220
	2021-3000		,288	,207	,809
	3001-4000		-,028	,176	1,000
	4001-5000		,209	,197	,939
	6001-8000		1,225*	,229	,000
	>8000		1,670*	,278	,000
	6001-8000		<2020	-,774*	,253
		2021-3000	-,938*	,242	,003
		3001-4000	-1,254*	,216	,000
		4001-5000	-1,017*	,234	,000
		5001-6000	-1,225*	,229	,000
		>8000	,444	,304	,769
		>8000	<2020	-1,218*	,298
	2021-3000		-1,382*	,289	,000
	3001-4000		-1,698*	,267	,000
	4001-5000		-1,461*	,281	,000
5001-6000	-1,670*		,277	,000	
6001-8000	-,444		,304	,769	

*.Ort.:Ortalama, Std.:Standart, Ort. farkı ,05 seviyesinde anlamlı

		6001-8000	-1,980*	,270	,000
		>8000	-1,980*	,273	,000
	4001-5000	<2020	,764	,364	,357
		2021-3000	,357	,368	,960
		3001-4000	-,264	,337	,986
		5001-6000	,199	,361	,998
		6001-8000	-2,243*	,295	,000
		>8000	-2,243*	,298	,000
		5001-6000	<2020	,565	,368
	2021-3000		,157	,372	1,000
	3001-4000		-,463	,341	,824
	4001-5000		-,199	,361	,998
	6001-8000		-2,442*	,299	,000
	>8000		-2,442*	,302	,000
	6001-8000		<2020	3,007*	,303
		2021-3000	2,599*	,308	,000
		3001-4000	1,979*	,270	,000
		4001-5000	2,243*	,295	,000
		5001-6000	2,442*	,299	,000
		>8000	,000	,219	1,000
		>8000	<2020	3,007*	,306
	2021-3000		2,600*	,311	,000
	3001-4000		1,980*	,273	,000
	4001-5000		2,243*	,298	,000
5001-6000	2,442*		,302	,000	
6001-8000	,000		,219	1,000	

*.Ort.:Ortalama, Std.:Standart, Ort. farkı ,05 seviyesinde anlamlı

Arabası olup olmama durumuna göre iki ayrı grupta yer alan kişilerin ürün estetiği önemi ve tüketici tepkilerinin her biri için tanımlayıcı istatistikleri verilmiştir. Tablo 14 incelendiğinde görüleceği üzere, ürün estetiği önemi arabası olmayan kişilerde, bütün tüketici tepkileri ise arabası olan kişilerde nispeten ortalama olarak daha yüksek seviyededir. Levene testine göre iki grup tüketici arasında tüm ilgili değişkenler için varyans homojenliği vardır. Bağımsız t testi sonuçlarına göre ise ister arabası olsun isterse olmasın ürün estetiği önemi, duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkilerin ortalamaları bakımından her iki grup arasındaki farklılık anlamlı değildir.

Tablo 14: Araba Sahipliği Değişkeni İçin Tanımlayıcı İstatistikler ve Bağımsız t Testi

Tanımlayıcı İstatistikler	Araba sahipliği	N	Ort.	Std. sapma
ÜEÖ	1 Var	172	2,492	1,544
	2 Yok	172	2,653	1,290
DT	1 Var	172	1,000	2,172
	2 Yok	172	,938	2,153
BT	1 Var	172	1,228	2,075
	2 Yok	172	1,027	2,045
SN	1 Var	172	,714	2,512
	2 Yok	172	,696	2,455

		Varyans eşitliği için Levene Testi		Ortalama eşitliği için t testi				
		F	Anlamlılık	t	sd	Anlamlılık (çift taraflı)	Ort. farkı	Std. hata farkı
ÜEÖ	Varyanslar eşit	,623	,430	-1,055	342	,292	-,162	,153
DT	Varyanslar eşit	,001	,969	,268	342	,789	,062	,233
BT	Varyanslar eşit	,007	,933	,906	342	,366	,201	,222
SN	Varyanslar eşit	,015	,903	,067	342	,947	,018	,268

N: Gözlem sayısı, Ort: Ortalama, Std: Standart, ÜEÖ: Ürün estetiği önemi, DT: Duygusal tepki; BT: Bilişsel tepki, SN: Davranışsal tepki, sd: Serbestlik derecesi, Anlamlılık (p)= ,05 seviyesinde değerlendirildi.

Çalışan kişiler ve çalışmayanlar arasında ürün estetiği önemi ve tüketici tepkilerinin her biri bakımından ortalamaları farkı test edilmiştir. Ortalama değerleri farkı çok büyük olmasa da, nispeten çalışan kişilerinki daha yüksek bulunmuştur (Tablo 15). Levene testi sonucunda çalışma durumuna göre ayrılan iki grupta söz konusu değişkenler için varyans homojenliği mevcut bulunmuştur. Bağımsız t-testi sonucuna bakıldığında, bu iki grubun ürün estetiği önemi, duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkileri ortalamaları arasındaki farklar anlamlı olmadığı anlaşılmıştır.

Tablo 15: Çalışma Durumu Değişkeni İçin Tanımlayıcı İstatistikler ve Bağımsız t Testi

Tanımlayıcı İstatistikler	Çalışma durumu	N	Ort.	Std. sp	Varyans eşitliği için Levene Testi		Ortalama eşitliği için t-testi					
					F	Anlamlılık	t	sd	Anlamlılık (çift taraflı)	Ort. farkı	Std. hata farkı	
ÜEÖ	1 Çalışıyor	189	2,510	1,383								
	2 Çalışmıyor	189	2,621	1,395								
DT	1 Çalışıyor	189	,932	2,110								
	2 Çalışmıyor	189	1,095	2,182								
BT	1 Çalışıyor	189	1,127	2,072								
	2 Çalışmıyor	189	1,172	2,061								
SN	1 Çalışıyor	189	,589	2,414								
	2 Çalışmıyor	189	,652	2,389								
ÜEÖ	Varyanslar eşit				,608	,436	-,771	376	,441	-,110	,143	
DT	Varyanslar eşit				1,499	,222	-,735	376	,463	-,162	,221	
BT	Varyanslar eşit				,159	,690	-,211	376	,833	-,045	,213	
SN	Varyanslar eşit				,042	,838	-,256	376	,798	-,063	,247	

N: Gözlem sayısı, Ort: Ortalama, Std: Standart, ÜEÖ: Ürün estetiği önemi, DT: Duygusal tepki; BT: Bilişsel tepki, SN: Davranışsal tepki, sd: Serbestlik derecesi, Anlamlılık (p)= ,05 seviyesinde değerlendirildi.

Sonuç ve Değerlendirme

Son zamanlarda, küresel ilgi, nesnelerin sensörler ve iletişim işlevleri vererek canlı organizmalarımız gibi bilgi toplamasına, paylaşmasına ve bunlarla etkileşime girmesine izin veren Nesnelerin İnterneti'ne (IoT) odaklanılmıştır. Spor giyim ve giyilebilir ürünler için akıllı tekstiller, son yıllarda tekstil araştırmalarının merkezinde yer almıştır. Spor giyim ve giyilebilir ürünler için akıllı tekstiller ayrıca elektrik, elektronik, telekomünikasyon, mekanik, tekstil, kimya, malzeme, pazarlama, biyoloji, fizyoloji ve fizik gibi çeşitli dallar arasında önemli etkileşimler yaratmıştır.

Yapılan çalışmada spor giyimde akıllı ürünlere referans olarak akıllı t-shirt, spor ayakkabı ve polar kazak örnekleri kullanılmıştır. Bu ürünlerin incelendiği bu çalışmada ilk olarak, farklı formlardaki tüketici tepkilerini ürün tasarımı ile ilgili algılara göre değerlendirmek amaçlanmıştır. Tüketici satın alma tutumları duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkiler olarak üç farklı yönüyle ele alınmıştır. Ürün tasarımı derinliği olan bir olgudur ve bu çalışmada ürün estetiği açısından akıllı spor giyim ürünleri tasarımına değinilmiştir. Ürün estetiği önemi ve tüketici tepkileri her ikisi de bireylere özgüdür. Bu sebeple aslında farklı bireylerin aynı ürüne dair estetik açıdan verdiği önem ve satın alırken vereceği duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkileri de farklı olabilir. Buradan hareketle demografik özelliklerine göre insanların arasındaki farklılık karakterize edilmiştir. Yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, medeni hal, çocuk sahipliği, gelir seviyesi, araba sahipliği ve çalışma durumu gibi değişkenler açısından farklı kişiler ayrı gruplara atanmıştır. Böylece, çalışmada, demografik değişkenlere göre ürün estetiği önemi ve duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkilerinin nasıl değiştiğini anlamak amaçlanmıştır.

Spor giyimde akıllı tekstil ürün örnekleri için ürün estetiği önemine göre tüketici satın alma tutumlarındaki değişimi ve de demografik farklılıklara göre ürün estetiği önemi ve bu tutumlarda oluşan değişimi incelenmiştir. Öngörüldüğü gibi, ürün estetiği önemi duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkileri pozitif olarak etkilemektedir. Bu noktada, nispeten bilişsel tepkileri daha çok, sonra sırasıyla duygusal tepkileri ve en az ise davranışsal tepkileri etkileme gücündedir. Anlamlı pozitif etkisi beklenen yöndedir. Ürün estetiği önemi ürün şekli/modeli, rengi/deseni, markası, estetik görünüm ve moda uygunluk kriterleri ile değerlendirilince daha çok tüketicilerin duygusal açıdan etkilese dahi daha ziyade akla yatkın, mantıklı olarak satın almayı değerlendirmelerine katkı sağladığı görülmektedir. Rasyonel bir satın alma kararı olacağı yönünde değerlendirmelerini etkileyerek akıllı giyilebilir spor ürünleri satın alma niyetleri olduğu görülmektedir.

Demografik özelliklerin ürün estetiği ve satın alma tutumları üzerindeki etkileri de incelendiğinde eğitim, medeni hal, çocuk sahipliği ve gelir değişkenleri için anlamlı sonuçlara rastlanırken yaş, cinsiyet, araba sahipliği ve çalışma durumu için anlamlı sonuçlar bulunmamıştır. Anlaşılan şu ki farklı yaşlarda, kadın ya da erkekler, çalışıp çalışmaması fark etmeksizin, ister arabası olsun ister olmasın akıllı spor giyim ürünleri satın alma karar sürecinde ürün estetiği önemi, satın alma tutumları dışında başka farklı faktörlerin etkileri söz konusu olmaktadır. Bu sebeple, anlamlı fark yaratan demografik değişkenler kadar anlamlı etkileri olmayan değişkenleri keşfetmekte değerli bulgudur.

Eğitimi farklı seviyelerde olan bireylerin akıllı spor giyim ürünleri için ürün estetiğine verdiği önem ve bununla birlikte bilişsel ve davranışsal satın alma tepkileri anlamlı değişim göstermektedir. Ancak satın almaya karşı gösterdiği duygusal tepkilerde eğitim seviyesinin bir değişim yaratmadığı görülmüştür. Eğitim seviyesi 1. sınıftan 4. sınıfa kadar olan üniversite dönemi bazında dikkate alınmıştır. Bu süreçte, farklı eğitim dönemlerinde olan kişilerde ürün estetiğine verdiği önem farklı olurken, bu farklı eğitim dönemlerinde satın alma tepkileri değişmemektedir. Veyahut bu ürünleri satın almaya karşı gösterdikleri bilişsel tepkileri değiştiği eğitim dönemlerinde gerek ürün estetiğine verdiği önem gerekse duygusal ve davranışsal tepkileri değişmemektedir. Bir başka durumda ise, farklı eğitim dönemlerindeki bireylerin bu ürünleri satın alma niyetleri farklılaşırken, aynı dönemlerde gerek ürün estetiğine verdiği önem gerekse diğer tepkileri değişmemektedir. Buradan anlaşılan şu ki, eğitimin farklı dönemlerinde farklı dinamikler (tasarım önemi, satın almada düşünce ve niyetler gibi) etkilerini göstermektedir. Genel olarak eğitimin hiçbir döneminde ise zaten duygusal satın alma tepkileri farklılaşmadığına göre duygu, his esaslı dinamiklerin eğitim düzeyinden bağımsız akıllı spor giyimleri tasarım ve satın alma karar süreçlerinde rol aldığı anlaşılmaktadır.

Medeni hali evli veya bekar olma durumuna göre farklılaşan bireyler arasında akıllı spor giyim ürünlerini satın alma niyetleri (davranışsal tepkileri) anlamlı derecede farklılaşmaktadır. Bekar kişilerde ürün satın almaya daha fazla eğilimin olduğu görülmektedir. Bir anlamda rahat bir giyim olarak spor giyimi tercih ederken, eğlenceli, fonksiyonel veya sembolik faydalar edindikleri bir giyimi tercih etmiş olmaları muhtemeldir. Buna karşı evli kişiler evet bu ürünleri satın almayı tercih ederler ancak bekar bireyler kadar fazla değildir çünkü daha farklı sorumluluk alanları oluşurken satın alma kararlarını farklı yönlere de çekebilirler.

Çocuk sahibi olan ve olmayan kişiler arasında akıllı spor ürünleri satın almaya yönelik gösterecekleri duygusal ve davranışsal tepkileri anlamlı derecede farklılaşmaktadır. Aslında çocukları olsun ya da olmasın tüm tüketicilerin ürüne duygusal anlamda pozitif yaklaştığı bilinmektedir. Çocuğu olmayan tüketicilerin gerek duygusal gerekse davranışsal tepkilerin daha güçlü olması hayatlarında önceliklerinin daha farklı oluşundan ileri geldiği söylenebilir.

Ailenin aylık gelir seviyesi bazında bireylerin geliri değerlendirilmiştir. Değişik gelir gruplarına mensup bireylerin spor giyimdeki akıllı ürünler için ürün estetiği önem ve davranışsal tepkilerinin anlamlı değişim gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Genel olarak sonuçlarda gelir düzeyi artarken ürün estetiğine verilen önem derecesinin arttığı fakat belirli bir gelir düzeyi üzerindeki giderek sabit kaldığı gözlenmiştir. Ürün tasarımında estetik açıdan ürün değer katan her unsurun ürünü sadece temel performans özelliğinin ötesinde değerlendirme imkanı verebilmektedir. Gelir düzeyi yükseldikçe farklı katma değer yaratan unsurların ekonomik bedeline katlanabilme gücü artabilir ve aslında bu yönleri ile ürünleri değerlendirebilme imkanı da sağlamaktadır. Bu bir vizyon katabilir ancak satın alma niyetleri açısından bakıldığında farklı gelir grupları arasında belirli bir yönde temayül görülmemektedir daha dağınık bir değişim izlenmektedir. Aslında akıllı spor giyimlerde satın alma düşüncesinde gelirin farklı seviyelerinden ziyade daha çok ne kadar bütçeyi bu ürünlere harcayabilecekleri değerlendirilebilir. Teknolojinin gelişimi ile tekstil ürünlerinin hem estetik görünümleri farklı boyutlara ulaşmış, hem de ürünün seri üretiminin yapılması sağlanmıştır. Firmaların her zamankinden daha yalın, üretken ancak akıllıca verimli ve etkili ürünler veya hizmetler yaratması ve organizasyonları daha müşteri merkezli hale getirmesi gerekmektedir (Behera vd., 2022b:690). Bu anlamda tüketicilerin sesine kulak veren firmaların rekabet avantajı sağlayacağı düşünülmektedir. Gelecekte yapılacak araştırmalarda, ürün kullanıcılarının aktif spor eğilimi, farklı spor branşlarında akıllı ürün tercihleri ve ürün tanıtım ve reklamlarının etkisi gibi hususlara da değinilebilir.

Kaynakça

- Akçalı, K.. (2016). Farklı spor branşlarında kullanılan akıllı tekstil ürünlerinin incelenmesi, *International Journal of Science Culture and Sport*, 4 (3), 689-703.
- Altunışık, R., Özdemir, Ş. & Torlak, Ö., (2002). *Modern Pazarlama*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Andreoni G, Standoli C. & Perego P. (2016). Defining requirements and related methods for designing sensorized garments. *Sensors*;16(6), 769.
- Balmain B, Tuttle N, Bailey J, Cheng K, Duryea M, Houlihan J, Morris N, vd. (2018). Using smart socks to detect stepcount at slow walking speeds in healthy adults. *International Journal of Sports Medicine*; 40(02): 133–138.
- Becker, S., Berg, A., Kohli, S. & Thiel, A. (2021). <https://www.mckinsey.com/industries/retail/our-insights/sporting-goods-2021-the-next-normal-for-an-industry-in-flux> . 13.01.2022 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Behera, R. K., Bala, P. K., Rana, N. P., & Kizgin, H. (2022a). A techno-business platform to improve customer experience following the brand crisis recovery: A B2B perspective. *Information Systems Frontiers*, 1-25.
- Behera, R. K., Bala, P. K., Rana, N. P., & Kizgin, H. (2022b). Cognitive computing based ethical principles for improving organisational reputation: A B2B digital marketing perspective. *Journal of Business Research*. 141(1), 685-701

- Bloch, P.T., Brunel, F.F. & Arnold, T.J. (2003). Individual differences in the centrality of visual product aesthetics: Concept and measurement. *Journal of Consumer Research*, 29, 551-565.
- Bruun, B. M., & Langkjær, M. A. (2016). Sportswear: Between fashion, innovation and sustainability. *Fashion Practice*, 8(2), 181-188.
- Bryson, D. (2009). Designing smart clothing for the body. *Smart Clothes and Wearable Technology*; 95–107. doi:10.1533/9781845695668.1.95. 5.
- Bughin, L., Chui, M. & Manyika, J. (2013). Ten IT-Enabled Business Trends for the Decade Ahead, McKinsey Quarterly. <https://www.mckinsey.com/industries/hightech/our-insights/ten-it-enabled-business-trendsfor-the-decade-ahead> 13.01.2022 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Chan, M, Estève D, Fourniols JY, Escriba C, & Campo E. (2012). Smart wearable systems: Current status and future challenges. *Artificial Intelligence in Medicine* 56(3): 137–156
- Chaudhuri, A. & Holbrook M.B. (2001). The chain of effects from brand trust and brand affect to brand performance: The role of brand loyalty, In: *Journal of Marketing*, 65, 2, 81-93.
- Chittenden, T. (2017). Skin in the game: the use of sensing smart fabrics in tennis costume as a means of analyzing performance. *Fashion and Textiles* 4(1). doi:10.1186/s40691-017-0107-z.
- Cho, H & Lee, JH. (2015). A Study on the Optimal Positions of ECG Electrodes in a Garment for the Design of ECG-Monitoring Clothing for Male. *Journal of Medical Systems*; 39(9).
- Cohen, J. (1988), *Statistical Power Analysis for the Behavioral Science*, Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Consumer Trends Report, (2021). <https://frontofficesports.com/insights/athleisure-luxury-and-smart-clothing/> 13.01.2022 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Creusen, M. (2010), The importance of product aspects in choice: The influence of demographic characteristics. *Journal of Consumer Marketing*, 27(1), 26–34.
- Dabby N, Girouard S, Aleksov A, Lewallen E, Oster S, Fyngenson R, Klein S, vd. (2017). A scalable process for manufacturing integrated, washable smart garments applied to heart rate monitoring. Proceedings of the ACM International Symposium on Wearable Computers - ISWC '17 2017. doi:10.1145/3123021.3123045.
- Deloitte, (2020). Sport Retail Study Report. https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/fr/Documents/consumer-business/Publications/deloitte_sports-retail-survey-2020.pdf.
- Derici, S., & Atalay, E. (2018). Veri zarflama analizi (vza) ile Türkiye'deki zincir teknoloji market mağazalarının etkinlik ölçümü. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(3), 1387-1399
- Dijital Ajans,(2017). www.dijitalajanslar.com/usumeyi-engelleyen-isiticili-kazak-polar-seal/ tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Dodson, S., (2003). *Wear down opposition*, [Internet] The Guardian,
- Evans, M., Jamal, A. & Foxall, G., (2010). *Consumer Behaviour*. (2nd ed.). England: John Wiley&Sons Ltd.
- Ferraro, V. (2015). Smart textiles and wearable technologies for sportswear: a design approach. *Sensors and Applications*.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1976). Misconceptions about the Fishbein model: Reflections on a study by Songer-Nocks. *Journal of Experimental Social Psychology*, 12(6), 579-584.
- Forman, D., (2001). Wearable Computing, Computer Buyer's Guide and Handbook, October, 25–36.
- Fornell, C., & Larcker, D.F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement errors. *Journal of Marketing Research*,.18, 39–50.
- Fortune Business Insights, (2020). <https://www.fortunebusinessinsights.com/sportswear-market-102571> 13.01.2022 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Gould, P.(2003). Textiles gain intelligence, *Materials Today*, October, 38–43.
- Hair, J.F., Anderson, R.F., Tatham, R. L., & Black, W.C. (1998). *Multivariate data analysis (5th ed.)*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, (Chapter 11).
- Henry, P. (2002). Systematic variation in purchase orientations across social classes. *Journal of Consumer Marketing*, 19 (5), 424-38.

- Holt, D.B. (1998). Does cultural capital structure american consumption?. *Journal of Consumer Research*, 25, 1-25.
- İnceoğlu, M., (2010). *Tutum Algı İletişim*. Beykent Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kabukcu, E.(2018). Tüketici odaklı akıllı giysi tasarımı için yeni bir bütünlük model önerisi. *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 6, 143-147.
- Katz, D., (1960). The functional approach to the study of attitudes. *Public Opinion Quarterly*, 24 (2), 170-176.
- Kayacan O. & Bulgun, E. Y. (2005). Akıllı tekstiller ve elektriği ileten tekstil esaslı malzemeler. *Tekstil ve Mühendis*, 12(58): 29-34.
- Keller, K., Lane, M. G. Parameswaran, & Jacob, I. (2011).Strategic brand management: Building, measuring, and managing brand equity. *Pearson Education India*.
- Kizgin, H., Jamal, A., & Richard, M. O. (2018). Consumption of products from heritage and host cultures: The role of acculturation attitudes and behaviors. *Journal of Business Research*, 82, 320-329.
- Lam Po Tang, S. (2015). Wearable sensors for sports performance. *Textiles for Sportswear* 169–196.
- Lamn J. M & Kallal M. J. (1992). A conceptual framework for apparel design. *Clothing and Textiles Research Journal* 10(2), 42-47.
- Lau, G. T., & Lee, S. H. (1999). Consumers' trust in a brand and the link to brand loyalty. *Journal of Market-Focused Management*, 4(4), 341-370.
- Loudon, D., Della, B. & Albert J., (1998). *Consumer Behavior: Concepts and Applications*. New York: McGraw-hill, Inc.
- Manshahia M, Das A, & Alagirusamy R. (2016). Smart coatings for sportswear. *Active Coatings for Smart Textiles*, 355–374.
- Meoli, D. & May-Plumlee, T., (2002). Interactive Electronic textile development: A review of technologies. *Journal of Textile and Apparel, Technology and Management*, 2 (2), 1–12.
- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric Theory*. 2nd ed., NY: McGraw-Hill.
- Odabaşı, Y. (2006). *Satışta ve Pazarlamada Müşteri İlişkileri Yönetimi*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- Odabaşı, Y. & Barış, G. (2003). *Tüketici Davranışı*, MediaCat Kitapları, 3. Basım, Ayhan Matbaası, İstanbul.
- Orth, M., Post, R. & Cooper, E., (1998). *Fabric computing interfaces, proceedings of conference on human factors in computing systems*, Los Angeles, 18th –23rd April 1998.
- Önlü, N. (2010). Tasarımda yaratıcılık ve işlevsellik tekstil tasarımındaki konumu. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (1) 85-95.
- Randell, C., (2001). Computerised clothing will benefit textile manufacturers, *Technical Textiles International*, 10 (7) September.
- Bearden, W. O., Sharma, S., & Teel, J. E. (1982). Sample size effects on chi square and other statistics used in evaluating causal models. *Journal of Marketing Research*, 19(4), 425-430.
- Schermelleh-Engel, K., & Moosbrugger, H., Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8 (2), 23- 74.
- Smart Textile Report, (2017). https://ati.ec.europa.eu/sites/default/files/2020-05/analytical_report_nr1_smart_textiles_for_sports_final.pdf 13.01.2022 tarihinde erişilmiştir.
- Statista (2017). *Statistics and Facts on Wearable Technology*. <https://www.statista.com/topics/1556/wearable-technology/>. 13.01.2022 tarihinde erişilmiştir.
- Tekvar, S.O. (2016). Tüketici davranışlarının demografik özelliklere göre tanımlanması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(6), 1601-1616.
- Tractinsky, N., & Lowengart, O. (2007). Web-store aesthetics in E-retailing: A conceptual framework and some theoretical implications. *Academy of Marketing Science Review*, 11(1).
- Turhan, G., & Kadem, F. D. (2021). Akıllı tekstil ürünü olarak spor ceket: Yeni bir ürüne yönelik tüketici tepkilerinin örneklem özelliklerine göre değişimi. *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi*, 36(1), 89-104.

- Yücel, Ezgi Karataş (2017). Demografik özelliklerin satın alma karar tarzları üzerine etkisi: beyaz eşya ürünleri üzerine bir uygulama. *AKÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19 (2), 53-68.
- Webtekno, (2021). <https://www.webtekno.com/giyilebilir-teknoloji-en-teknolojik-ayakkabilar-h107382.html> 30.12.2021 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Wells, W. D. & Prensky, D. (1996). *Consumer Behavior*. Canada: John Wiley & Sons, Inc.
- Williams, T.G. (2002). Social class influences on purchase evaluation criteria. *Journal of Consumer Marketing*. 19(3), 249-76.
- Zhang, Y.,& Buda, R.(1999). Moderating effects of need for cognition on reactions to positively versus negatively framed advertising messages. *Journal of Advertising*, 28 (2), 1-15.

Extended Abstract

Aim and Scope

The World Economic Forum predicts that 10% of the world's population will use wearable technologies that can connect to the internet in 2025. While we want to make our daily life easier with the comfort of sportswear, it is likely that smart clothing products, which we frequently encounter in various fields, are among our preferences. In the process of adopting products, the importance of design and aesthetics for the consumer and the role of purchasing attitudes in such products should be examined. In this study, it has been investigated how consumer purchasing attitudes, which are evaluated in terms of emotional, cognitive, and behavioral aspects, are affected by the importance of product aesthetics for smart sportswear products. At the same time, it has been understood that the importance of product design and purchasing attitudes may be different for people with different demographic characteristics. Thanks to rapidly advancing technology, companies have diversified the production of these products as consumers' interest in smart textile products has increased.

Methods

In the research conducted, in the pre-test carried out by creating a list of product features, it was determined that among a series of features, features expressing product aesthetics from product design elements are grouped. From this point of view, the elements of product aesthetics are summarized as shape/model, color/pattern, brand, aesthetic appearance, conformity to fashion. According to the level of importance of product aesthetics and inter-individual differences, consumers' purchasing attitudes may change. In this study, consumers' attitudes towards purchasing the product were evaluated with their emotional, cognitive, and behavioral reactions. Smart t-shirts, sports shoes, and fleece sweaters were examined as examples of smart sportswear products that are the subject of the research. In the survey, brief information about the products was given, and then the participants were asked to answer the questions.

Findings

Smart t-shirt, sports shoes, and fleece sweater samples were used as references to smart products in sportswear. In this study, in which these products are examined, firstly, it is aimed to evaluate consumer reactions in different forms according to perceptions about product design. Consumer purchasing attitudes are discussed in three different aspects as emotional, cognitive, and behavioral reactions. Product design is a phenomenon with depth and in this study, the design of smart sportswear products is mentioned in terms of product aesthetics. The importance of product aesthetics and consumer responses are both unique to individuals. For this reason, the aesthetic importance is given by different individuals to the same product and their emotional, cognitive, and behavioral reactions when purchasing may be different. From this point of view, the difference between people according to their demographic characteristics has been characterized. Different people were assigned to separate groups in terms of variables such as age, gender, education level, marital status, having children, income level, car ownership, and employment status. Thus, it is aimed to understand the importance of product aesthetics and how emotional, cognitive, and behavioral responses change according to demographic variables.

Conclusion

When the effects of demographic characteristics on product aesthetics and purchasing attitudes were examined, significant results were found for education, marital status, child ownership, and income variables, but no significant results were found for age, gender, car ownership, and employment status. It seems that at different ages, men or women, whether they work or not, whether they have a car or not, in the decision process of purchasing smart sportswear products, the importance of product aesthetics and the effects of different factors other than purchasing attitudes are in question. It was observed that the level of education did not make a difference in emotional reactions to purchasing. Among individuals whose marital status differs according to being married or single, their intention to purchase smart sportswear products (behavioral reactions) differs significantly. Single people seem to be more inclined to buy products.

Eleştirel Teori ve Siyasal Bir Moment Olarak Demokrasi

Critical Theory and Democracy as a Political Moment

Salih Akkanat¹

Öz

Bu makale, demokratik moment fikri ile eleştirel teori geleneğinin toplum ve siyaset felsefesi arasında bağ kurmaya çalışmaktadır. Sheldon S. Wolin demokrasiyi, siyasi ve hukuki rejimlerin kuruluşuna önsel ve kurumsal düzen içinde massedilmeye direnen siyasal bir gücün daima canlı tutulması olarak tanımlarken; demokrasinin zamansal açıdan ele avuca sığmayan bir moment olarak kavramlaştırılabileceğini savunur. Bu moment aynı zamanda siyasetin öznesini ve özerkliğini vücuda getiren bir moment olarak görülebilir. Oysa Aydınlanmanın özbilinç, özerklik ve öznellik idelerini ve ideallerini, felsefi ve siyasal bir miras olarak sahiplenen eleştirel teori geleneğinin, demokratik momenti ne ölçüde kavrayabildiği kuşkuludur. Haklı olarak eleştirel teori, özellikle ikinci kuşaktan itibaren yaşayan nesillerin gündelik yaşam deneyimleri ile özbilinç arasında bağ kurmaya çalışmış; birinci kuşağın araçsal akıl eleştirisinin entelektüalizmini eleştirmiştir. Ancak bu eleştiri, Walter Benjamin gibi bir figürün, liberal kamusal alanların şematizmine düşmeden, hatırlama ve deneyimin aktarılması vasıtasıyla, siyasal öznelliği kurma çabasını göz ardı etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel teori, Demokratik moment, Sheldon S. Wolin, Walter Benjamin, Siyaset

Abstract

This article tries to establish a link between the idea of democracy and the social and political philosophy of the critical theory tradition. Sheldon S. Wolin argues that democracy can be conceptualized as a temporally elusive moment, while defining democracy as a priori to the establishment of political and legal regimes, and as always keeping alive a political power that resists being absorbed in the institutional order. This moment can also be seen as a moment that embodies the subject and autonomy of politics. However, it is questionable to what extent critical theory tradition, which embraced the ideas and ideals of self-consciousness, autonomy and subjectivity in the Enlightenment thought, as a philosophical and political legacy, could grasp the democratic moment. Critical theory, especially from the second generation, tried to establish a connection between the daily life experiences of the generations living and self-consciousness, and criticized the intellectualism of criticism of the instrumental reason in the first generation. However, this criticism overlooked the effort of a figure like Walter Benjamin to establish political subjectivity through the transmission of memory and experience, without falling into the schematism of liberal public spaces.

Keywords: Critical theory, Democratic Moment, Sheldon S. Wolin, Walter Benjamin, Politics

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Submitted: 02 / 02 / 2022

Accepted: 08 / 05 / 2022

¹ Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane, Türkiye, salih.akkanat@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8766-9238>

Giriş

Özbilinç ve öznelik sorunu kıta felsefesi siyaset düşüncesinin netameli konuları arasındadır. Aydınlanmış aklın bilgi ile ilişkisi kadar öznenin tarih ve toplum içindeki rolünün ne olduğu da alternatif siyaset biçimlerine yol açan felsefi tartışmaların başında gelir. Eleştirel teori; özbilinç, özerklik, öznelik gibi Aydınlanmanın burjuva-liberal toplum ve siyaset görüşü çerçevesinde gerçekleştirilmeyi vaat ettiği ideallerin kendi pratiği ile çelişen yönleri üzerinde durur; bu ideallerin neden ve nasıl sonuçsuz kalmaya mahkûm olduğunu ve dahası iki büyük dünya savaşı arasında görülen türden anomaliler üretmeye yatkın olduğunu kanıtlamayı amaçlar. Bu bakımdan eleştirel teorinin önemli katkısı Kant, Hegel, Marx ve Freud gibi aslında özbilinç ve öznelik meselesini dert edinen ancak farklı siyasi geleneklerle eklenilen düşünce yapıları arasında bir köprü kurmaya çalışması; “toplumsal felsefe” kavramında özetlenebilecek bir sosyal bilimsel araştırma gündemi ve yöntemi içinde çalışmalar yürütmüş olmasıdır. Bu nedenle, eleştirel teori geleneği açısından, Kant’ın “özerklik” ideali, Hegel’in “özbilinç” problemi, Marx’ın ve Freud’un “özgürleşme” ve “öznelik” arayışları ile Weber’in “şeyleşme” analizi eleştirel teori açısından modern toplumu anlamının, özbilinç ve öznelik sorununu birlikte ele almanın anahtar kavramlarıdır.

Ancak bilindiği gibi eleştirel teorinin birinci kuşağı ile Habermas sonrası ikinci ve üçüncü kuşağı arasındaki kimi farklılıklar; özerklik fikri ile şeyleşme eleştirisini, özneliğin kurulması ile özgürleşme idealini birbirinden ayrı düşünmeyi gerektirecek kadar derinleşmiştir. Bu yazıda, siyasal öznelik ve demokrasi arasındaki ilişki sorusu ele alınmakta; Sheldon S. Wolin’in demokrasi tanımı çerçevesinde eleştirel teorinin birinci ve ikinci kuşağı arasındaki temel bir farkın üzerinde durulmaktadır. Wolin; belirli bir zamansallık, öznelik ve eylem biçiminin demokrasi fenomenine hayatiyet kazandırdığını savunur; siyasal ve hukuksal düzenleri kuran ama onun içinde massedilmeye direnen bir durumun demokrasiyi somutlaştırmanın yegâne yolu olduğunu düşünür. Zamansal açıdan bir *moment* olarak tarif edilebilecek bu durum aynı zamanda özerklik ve özbilinç içinde bulunmayı gerektirir.

Wolin’in demokrasi hakkındaki önermesine bağlı kaldığımızda eleştirel teori bize ne söylemektedir? Eleştirel teori, demokrasinin zamanı olarak tarif edilen özgürleşme momentini, tahakküm yapılarının veya nesnel güçlerin eleştirel analizinden hareketle kavramaya muktedir görülebilir mi? Özbilinç ve öznelik idealini, tarihin gelişim sürecine dışarıdan bakan bir bilinç olarak değil de yaşayan kuşakların kendi yaşam deneyimleriyle bağlı çerçevesinde düşünebilir mi? Demokrasiyi evrensel kurtuluş vaadinin görünülerinden biri olarak değil de bugünkü kuşakların kendi yaşam normlarını kurmasının bir usulü olarak ele alabilir mi? Bu makale demokrasi fenomeni ve eleştirel teori arasındaki ilişkiye odaklanırken, özneliği ve özerkliği tarihe ve deneyime içkin bir şekilde tutunarak kurmaya çalışan Walter Benjamin’in eleştirel teori içindeki özgün konumunu da vurgulamayı amaçlıyor.

1. Sheldon S. Wolin: Demokrasinin Askıya Alınmış Zamanı

Sheldon S. Wolin’in radikal demokrasi düşüncesi, eleştirel teori geleneği içinde siyasal özneliğin yerini tartışmak açısından anlamlı bir başlangıç noktası sunar. Eleştirel teorinin felsefi gündemini, demokrasi düşüncesiyle ilişkilendirmek için özellikle önemli olduğunu söyleyebiliriz. Eleştirel teori, bireylerin siyasi varoluş kapasitelerini şimdiki-zamanda harekete geçirebilme ve siyasetin aktif öznesi haline gelebilmeleriyle ilgili olduğu ölçüde, demokrasi fikri açısından da bir tartışmanın öznesi durumundadır. Bu bakımdan, eleştirel teorinin kendisine dönük bir eleştiri olarak okunabilecek olan Benjamin’in zamansallık tartışması ile Wolin’in moment kavramı arasında bağ kurmak mümkündür. Benjamin, historisist zamansallık ve historisist hafıza kavramlarını; şimdiki-zamanın eleştirel potansiyelini, dönüştürücü enerjilerini ya evrensel tarihin zorunlulukları adına ya da gelecekte gerçekleşecek devrimci dönüşüm adına edilgenleştirilmesini eleştirirken, aslında eleştirel teorideki gerek politik ekonominin gerekse araçsal aklın eleştirisinde karşımıza çıkan açmazlarına ışık tutmaktadır.

Wolin (1999: 51) için demokrasi kaynaklara ulaşmak için “örgütlü, eşit olmayan toplumsal güçler arasında yürütülen meşru ve herkese açık çekişme” anlamına gelir. Demokrasiyi salt bir yönetim biçimi olmaktan çıkaran unsur sıradan yurttaşların ortak ilgi alanlarını ve eylem modellerini kendi başlarına keşfetmeleri yoluyla siyasal varlıklar haline gelebilme kapasitesine sahip olmalarıdır. Bu nedenle mevcut demokrasi uygulamasının anayasal demokrasi olarak nitelendirilmesi Wolin’e göre iç çelişkili bir durumdur. “Anayasal demokrasi” bir yandan demokratik potansiyelin ülkeyle sınırlandırılmasıdır ki bu, devletin mutlak siyasal düzeninin korunması bakımından demokrasinin “uysallaştırılması ve denetim altına alınması” anlamına gelmektedir, diğer yandan da “anayasal demokrasi” yurttaşların kendi kapasitelerini kullanarak ortak bir eylem modeli benimsemeleri yoluyla siyasal varlıklar haline gelmelerinin sınırlandırılmasını ifade etmektedir (Wolin, 1999: 55). Bu bakımdan “anayasal demokrasi”nin içkin anlamı, demokrasiyi anayasaya indirgemesi ve anayasayı, Batı toplumlarında olduğu gibi, sanki kurulmuş bir yapı olarak sunmasından kaynaklanmaktadır. Kurulu anayasal yapı içinde *demos*’un anayasallaşma sürecine aktif katılımının yeri belirsizdir. Bu nedenle anayasa ve demokrasiyi birbirini bütünleyen kavramlar gibi kullanmaktan ve demokrasiyi ideal varış noktası “anayasa” olan teleolojik bir süreç gibi tanımlamaktan vazgeçmek gerekir.

Wolin'in demokrasi tartışmasını önemli kılan husus anayasaların sadece yasal ve yasa-dışı arasında ayırım yapması değil aynı zamanda "siyasetin ölçüsünü, siyasetin zamansal ritimlerini ya da dönemselliğini" de tayin etmesidir. Düzenli aralıklarla genel seçimler yapılması ve herkesin oy verme hakkına sahip olması gibi yurttaşların kendi siyasal kapasitelerini yansıtmalarıyla ilgisi olmayan sınırlar, anayasal demokrasinin biçimselliğini ortaya koymaktadır.

Radikal demokrasi bu biçimsel sınırların ötesindeki alanın ifadesidir. Bu nedenle radikal demokrasi, geçmişteki devrim dönemlerinin de gösterdiği gibi verili sistem ve uygulamaların sınırlarını çiğneyen "yerleşik anayasal düzenin en uç noktadaki antitezi" olarak hareket etmelidir: "*Demos* dışlandığı sınıf, statü ve değer sistemlerini paramparça etmeden iktidara katılamaz" (Wolin, 1999: 60). Devrim dönemlerinde *demos* siyasal kapasitelerini gerçekleştirmeyi engelleyen sınırları ortadan kaldırır. Toplumun dışlanmış kesimleri tarihin aktörü olma ve tarihsel-siyasal süreklilikte radikal bir kopuş yaratma iktidarını ele geçirir. Bu tür devrimci momentler tarihin gidişatına itiraz etmeyen kronolojik-şimdiki zamanın *mesiyani*k zamana/şimdinin-zamanına dönüştüğü, belirli bir tarihsel dönemin edimsellik kazandığı anlardır. Bu yapısal dönüşüm, *demos*'un devrimci itaatsizlik yoluyla siyasal bir aktör olarak tarihe itiraz etmesi sayesinde gerçekleşir. *Demos*'un tarihin bu kısa devrimci anlarında sahneye koyduğu siyaset deneyimi, ekonomik sömürünün meşrulaştırılmasıyla sonuçlanan siyasal dışlanmanın toplumsal ve siyasal sınırlarını ortadan kaldırır.

Ancak Wolin'in hatırlattığı gibi devrimci momentler sona erdiğinde devrimci itaatsizlik de sona erer ve siyaset alanı *kurumsallaşmaya* başlar. Bu Benjamin'in *Şiddetin Eleştirisi*'nde belirttiği gibi yasakoyucu şiddetin (bir amaca göre bir araç oluşturmayan *saf şiddet*) yasakoyucu şiddete (her zaman bir amaca göre bir araç oluşturan *mitik-hukuki şiddet*) dönüşmesidir (Benjamin, 2005: 112; Derrida: 2014; Hamacher: 2014). Kurumsallaşmayla birlikte demokrasi, kurucu öznelerinin siyasal potansiyellerini açığa çıkararak yetkinleştirdiği devingen bir durum olmaktan çıkar; "düzen, usul ve teamül" çerçevesinde liderlerin öncülük ettiği hiyerarşik bir demokrasi kendiliğinden siyasetin yerine işlemeye başlar (Wolin, 1999: 63). Wolin'e göre bu durum demokrasinin artık bir *moment* olmaktan çok *biçimsel* bir görünüm kazanmaya başladığı süreçtir.

Bu bağlamda Wolin, devrimci geçiş anlarında sahneye konan bu hakiki demokrasi ve siyaset deneyiminin mevcut demokrasi uygulaması için bir ölçüt oluşturması gerektiğini vurgulamaktadır. Mevcut demokrasi uygulaması bu temelde sorunsallaştırıldığında, yöneltile eleştirinin öngördüğü demokrasi pratiğinin, "modern siyasal toplumların boyutu ve ölçeği"yle uyuşmadığı için uygulanması mümkün olmayan ve bu nedenle de geçersiz bir pratik anlamını taşır. Oysa bu itiraz Wolin'e göre, nesnel bir temellendirmeden ziyade ideolojik bir duruşa işaret etmektedir. Sorun "aktör olarak yurttaş ve oyun sahnesi olarak siyaseti esas alan herhangi bir demokrasi anlayışının, devleti siyasal düzenin sabit merkezi sayan modern tercihle ve buna bağlı olarak siyaseti tek bir başat hedef, devlet aygıtını kontrol etme ya da etkileme hedefi çevresinde örgütlenmiş kesintisiz bir faaliyet gibi gören anlayışla bağdaşmamasıdır" (Wolin, 1999: 68).

Tam da bu noktada şu soru akla gelmektedir: "Bir moment olarak demokrasinin yaşama şansı var mıdır?" Başka bir deyişle devrimci geçiş anlarında deneyimlendiği gibi aktif failliğin sahneye konduğu, devrimci anın "biçimselleşmediği" veya "kurumsallaşmadığı" devingen bir demokrasiyi geçerli kılmak ne derece mümkündür? Wolin bu soruya bir tür "hatırlama stratejisi" yoluyla cevap vermeyi deniyor. Momentin biçime, yasakoyucu şiddetin yasakoyucu şiddete, *dynamis*'in *statis*'e dönüşmesi, siyasetin kurucu aktörlerinin, siyasal öznelerin siyasal düzene ilişkin *hafızalarını* diri tutmalarına bağlıdır. Kendiliğinden siyasetin akışkanlığı "kurumsallaştığında" beliren siyasal düzenin dışlayıcı ve aynı zamanda eşitsizlikleri doğallaştıran yapısının "hatırlanması" demokrasiyi sürekli yenilene "siyasal bir moment" haline getirir. Siyaset "demokrasinin ancak kendi değerlerine ihanet etmesi" suretiyle eşitsiz iktidar ilişkileriyle mücadele imkânı doğuran bir bağlamda yenilenebilir (Wolin, 1999: 68).

2. Potansiyel ve Edimsel: Siyasal Bir Moment Olarak Demokrasiyi Kurmak

Wolin'in demokrasiyi siyasal bir moment olarak yeniden okumasıyla Walter Benjamin'in farklı zamansallık biçimleri arasında yaptığı ayırım arasında önemli bir paralellik olduğunu söylemek mümkündür. Başka bir deyişle, Wolin'in "anayasal demokrasi" veya "temsili demokrasi" ile "moment olarak demokrasi" ayırımı, Benjamin'in yorumunda historisist/ilerlemeci zamansallık ve tarihsel materyalist/kurtarıcı-dönüştürücü zamansallık anlayışları arasındaki ayırma tekabül etmektedir. Bu bakımdan "demokratik moment" nosyonu, kurtarıcı/dönüştürücü zamansallık kavramı ile birlikte okunabilir. Bu bağlantının incelenmesine geçmeden önce *moment kavramı* hakkında felsefi ve kavramsal bir içgörü edinmek amacıyla, Agamben'in Aristoteles'in potansiyel ve edimselin ilişkisine dair düşünceleri üzerinden açıklamak yardımcı olabilir. Burada Aristoteles'in potansiyel ve edimsel kavramlarını hatırlatırken "olandan" "olması gerekeni" çıkarmak gibi doğalcı yanılgılara düşme riski taşıyan bir öneri getirmek değil bu kavram çiftinin demokratik moment ve siyasal düzen/iktidar arasındaki gerilimi anlamının, demokrasiyi kurumsallaşmaya direnen bir *moment* olarak kavramanın bir yolu olarak ele almak söz konusudur. Aristoteles'in *dynamis* ve *energeia*, *potenza* ve *activa* arasında kurduğu ilişki demokrasinin *moment* olarak kavranması ve düzen koruyucu bir siyasal iktidar biçimine direnen bir demokrasi kavramsallaştırması açısından önem taşır.

Potansiyel ve edimsel kavram çifti Aristoteles'in *Metafizik* (Aristoteles: 2018) kitabının 8. ve 9. bölümlerinin konusunu oluşturmaktadır. Aristoteles'in madde ve form ayrımı "bir şeyin özüyle kendisi olmaksızın özün varolamayacağı bilinemez dayanak arasındaki ayrım olarak ele alınır" (Ross, 2002: 207). Aristoteles bu ayrımla şeylerin "biçimlenmemiş" bir durumdan "biçimlenmiş" bir duruma nasıl ilerlediklerini anlamaya çalıştığını ve bu çerçevede de "potansiyel" ve "edimsel" kavramlarını kullandığını söyler. Süreci devindiren etkinlik olarak *dynamis* özünde iki farklı anlama sahiptir. Birincisi, "bir şeyin bir başka şeyde herhangi bir cinsten değişme meydana getiren gücü"nü; ikincisi ise, "bir şeyin bir halden başka bir hale geçebilme gizil gücü"nü ifade eder (Ross, 2002: 207). Bu noktada Aristoteles, demokrasiyi sadece temsili-demokratik kurum, mekanizma ve süreçlere indirgeyen yaygın demokratik tutum gibi, potansiyelin yalnızca edimselle varolduğunu savunan ve potansiyelin varlığını kabul etmeyen, şeyleri salt edimsellikleri içinde kavramaya çalışan Megara okulunun tersine, potansiyelin özerk varoluşunun altını çizer. Potansiyelin edimselle ilişkisi şeyleri biçimlendirme ya da şeylerin düzenine müdahale *yeterlidir*, bina yapmasını bilen birinin bina inşa etmemiş olsa bile bina yapma kabiliyetine sahip olması, gitar çalan müzisyenin müziğini icra etmiyor olsa bile çalma kabiliyetine sahip olması gibi.

Aristoteles'e göre değişme ancak potansiyelin varlığı sayesinde açıklık kazanır. Bu ise potansiyelin edimselle dönüşmesi ve böylece değişimin meydana gelmesi gibi doğrusal bir mantıktan daha karmaşık bir ilişkiyi gerektirmektedir. Daha açık bir deyişle, Aristoteles'e göre potansiyelin kendisi edimsel sayesinde kurulur. Ross'un vurguladığı gibi A, "edimsel olarak B olabilme gücüne sahip değilse, potansiyel olarak B değildir ve daha önceden edimsel olan bir şeyin eylemliliği olmadan böyle olamadığı için onun B olma potansiyelliği bir edimselliği ön varsayar. Potansiyellik aslında her yerde ve her durumda edimselliği ön gerektirir ve kaynağını edimsellikte bulur" (Ross, 2002: 208).

Agamben'in işaret ettiği gibi potansiyel, Aristoteles'in düşüncesinde hem edimselden önce gelir hem de edimselle bağlı kalır. Burada altı çizilmesi gereken nokta potansiyelin edimsel olma kapasitesine, bu kapasitenin edimselle dönüşmemesi sayesinde ulaştığıdır. Potansiyel, edimselliğini askıya alarak kendini gerçekleştirebilmektedir. Agamben'in bu noktada üzerinde durduğu soru şudur: "o halde edimselle geçişi nasıl tasavvur edeceğiz? Eğer bütün (olma ya da yapma) potansiyelleri aynı zamanda (olma)ma ya da (yapma)ma potansiyeli ise, o zaman, bir edimin gerçekleşmesi nasıl mümkün olacaktır?" (Agamben, 2002: 65). Aristoteles'in bu soruya *Metafizik*'te verdiği yanıt, potansiyel, gerçekleştiği zaman potansiyelsiz hiçbir şeyin kalmayacağı (yani olmama kapasitesine sahip hiçbir şeyin kalmayacağı şeydir) biçimindedir. Dolayısıyla potansiyelin edimselle dönüşebilmesi kendi olmama potansiyelini, yani *potansiyelsizliği* iptal etmesine bağlıdır. Başka bir deyişle potansiyelin anlamı bir bakıma, onun edimselle yer değiştirmesi ve böylece potansiyelin yok edilmesi değil, daha çok potansiyelin muhafaza edilmesidir. Potansiyel *potansiyelsizliğin* edimsellik aracılığıyla iptal edilmesi sayesinde vücut bulur.

Wolin'in kısa süreli devrimci dönüşüm anlarında cisimleştiğini söylediği demokratik moment, Aristotelesçi anlamda, *potansiyelsizliğin* iptal edildiği ve yeni bir siyasallığın oluşma potansiyelinin açığa çıkarıldığı etkinliktir. Bu yönüyle demokratik moment yeni bir kurulu düzenin yapılanmasından çok, *potansiyelin* sürekli olarak muhafaza edilmesini gerektiren bir edimselliği öngörmektedir. Başka bir açıdan ise varlık formunda edimsellik kazanmamış olan Aristotelesçi potansiyel, Wolin'in demokratik momentini kuran toplumsal öznelerin siyasal varoluş kapasitelerine karşılık gelir. Toplumsal öznelerin siyasal varoluş kapasitelerini gerçekleştirebilmeleri değişim *potansiyelinin* harekete geçirilmesidir. Bu bağlamda Aristoteles'in bize potansiyelin varoluşunu edimsel formundaki varlıkla hiçbir ilişki kurmadan düşünme fırsatı vermesi aynı zamanda demokrasinin temsil mekanizmalarının dışında düşünülmesine olanak tanımaktadır. Bu sayede demokrasiyi, eşitsizlikçi yöneten-yönetilen ayrımını yapılandıran kurumsal varoluşunun ötesinde, yani varlık formundaki edimselliğinin ötesinde, siyasal öznelerin kolektif öz-yönetim potansiyellerinin açığa çıkışı temelinde düşünmek mümkündür.

Buradan çıkarılması gereken sonuç, demokrasinin verili ve kurulmuş bir yapı değil bireysel öznelerin aktif katılımları sayesinde yeniden kurulması gereken bir moment olduğunun hatırlanmasıdır. Ancak bu momenti hareket geçirebilmek, öznelerin "bilinç" durumlarıyla yakından ilgilidir ve arkasında Hegel'den Habermas'a özne bilincin veya siyasal failliğin nesnel yapıların içkin bir zorunluluğu olarak mı, yoksa özneler-arasılık perspektifinde yeniden canlandırılması gereken "iletişimsel akıl"ın bir sonucu olarak mı ortaya çıktığı konusunda eleştirel teori geleneğinin siyasete ve demokrasiye bakış açısını biçimlendiren uzun bir tartışma hattı bulunmaktadır.

Burada öncelikle siyasal öznelliğin ve demokratik momentin kurulması bağlamında eleştirel teorinin ideoloji eleştirisi ve içkin eleştiri anlayışına, ardından da Seyla Benhabip'in vurguladığı, eleştirel teorinin siyasal öznelliği, tarihsel sürekliliğin içkin kendini kavrayışının bir sonucu olarak değil de dışsal-ölçüt bilimsel bir doğrultuda düşünmesinin, kendi teorisi açısından yol açtığı paradoksa onun deyişleriyle "açmaza" değineceğiz. Bu bağlamda, Benhabip'in özellikle eleştirel teorinin politik ekonominin eleştirisi (ideoloji eleştirisi) safhasına değil de araçsal akıl eleştirisi safhasına yönelik bir "açmaz" eleştirisinde bulunmasının kendi yaklaşımı açısından da bir sorun teşkil ettiği vurgulanacaktır. Daha sonra, Habermas'ın aynı doğrultuda eleştirdiği Benjamin'in siyasal pratiğinin gerçekten de ölçüt-bilimsel/normatif bir standarda mı dayandığı yoksa demokratik momentini harekete geçirmek bakımından Hegelyen-Marksist gelenekten farklı öncüllerden mi yola

çıktığını tartışacağız. Son tahlilde bu tartışma, farklı zamansallık anlayışları ile bunların siyasal içermeleri/sonuçları arasındaki ayrımları daha iyi görmemize yardımcı olabilir.

3. İçkin Eleştiri: Öznel Bilincin Nesnel Zorunluluğu

Walter Benjamin'in zamansallık yorumu modern öznelliğin yapısını kavramak ve demokratik momenti harekete geçiren siyasal öznelliği düşünmek bakımından önemli açılımlar sunmaktadır. Ancak Benjamin'in öznellik düşüncesini anlayabilmek için eleştirel teorinin Hegelyen-Marksist bir gelenek içinde biçimlenen pratik felsefesinin bazı önermelerinin bilinmesi gerekir. Benjamin'in siyasal öznelliğe yaklaşımı son tahlilde eleştirel teorinin genel eğiliminden farklı bir özellik göstermektedir. Politik ekonominin eleştirisi temelinde içkin eleştiri anlayışı, özerk bilincin varlığını, kapitalist ekonominin kendi teori ve pratiği arasındaki çelişkinin bilincine varmaktan türetilir. Liberal kapitalist ekonominin normatif idealleriyle (özgürlük, eşitlik, bireysellik), tahakküm ve sömürü ilişkisine dayanan, hiyerarşik, eşitsizlikçi ve bireysel yetenekleri yetkinleştiren değil, körelten uygulaması arasındaki çelişkinin farkına varılması, öznelliğin kökenini oluşturur. Bu nedenle eleştirel teorinin politik ekonominin içkin eleştirisinden kaynaklanan yaklaşımı "bilinçlendirici eleştiri" olarak tanımlanır. Ancak buradaki sorun eleştirel teorinin, Hegelyen düşüncenin ve zamansallık anlayışının standardına bağımlılık göstermesidir. Bilinç ya da öznelliğin, belirli bir ekonomik ve teknolojik gelişme aşamasında ve gelişmiş toplumlara özgü kılınması, bilinçlendirici eleştirinin historisist bir zamansallık anlayışı ile yüklü olmasına yol açtığı için hem herhangi bir kronolojik şimdiki-zamanın değişim *potansiyelini* iptal ederek edimselliğini ortadan kaldırır hem de Batı merkezci bir bilinç ve akıl düşüncesine kayarak "oryantalizmi" yeniden üretir.

Eleştirel teorinin öznellik/özerklik anlayışıyla Hegelyen zamansallığı birleştiren "bilinçlendirici eleştiri"nin arkasında dolayım (mediation) nosyonunun ayrılmaz bir parçasını oluşturan "hatırlama" (erinnerung) kavramı yatmaktadır. Eleştirel teori tarafından özellikle politik-ekonominin eleştirisi safhasında, dönüştürücü bilincin nesnel koşullara içkinliği bağlamında benimsenen uzlaşmaya dayalı hatırlama (erinnerung) ile Benjamin'in bunun tam karşısında duran uzlaşmaya direnen hatırlama (eingedenken) arasındaki farklılık, siyasal öznelliğe ve özerk bilince yaklaşım farklılıklarının temelini oluşturmaktadır. Demokratik momenti hareket geçirmek bakımından siyasal öznelliğin, nesnel yapıların içkin ilerleyişinden kaynaklanan kaçınılmaz bir zorunluluk mu olduğu, yoksa kamusal olarak canlandırılması gereken bir yükümlülük mü olduğu konusu bu bağlamda önem kazanmaktadır.

Eleştirel teoriye göre bilinç insanın maddi varoluşunun bir özelliği olarak toplumsal yapıya içkindir ve toplumun içinde bulunduğu şimdiki-zamana bağlıdır. Ancak bilinç şimdiki-zamanın sınırlarının ötesini aydınlatan bir hakikat içeriği barındırdığı için de aynı zamanda aşkındır (Benhabip, 2000: 22). Bir bakıma bu, öznel bilinç toplumsal koşullara içkin olduğu için nesnel bir karaktere sahiptir ama toplumsal koşulların sınırlandırıcılığının farkında olduğu, ona karşı geldiği ve onu aşmaya çalıştığı için de aşkın bir bilinçtir. Horkheimer'in vurguladığı gibi, "tarihin akışının ekonomik bir mekanizmanın zorunlu ürünü olarak kurulması, aynı zamanda bu düzene karşı bizzat bu akıştan kaynaklanan protestoyu ve insan soyunun kendi kaderini belirlemesi, yani insanın eylemlerinin artık bir mekanizmadan değil, kendi kararlarından kaynaklandığı bir durum fikrini de içerir. Şimdiye kadar olanların zorunluluğu hakkında yargı onu körü körüne bir zorunluluktan anlamlı bir zorunluluğa dönüştürme savaşımını içerir" (Horkheimer, 2005: 375-6). Dolayısıyla nesnel yapıların ve zorunlulukların akışına içkin tutunan bilinç aynı zamanda bu zorunluluklara karşı eleştirel bir mesafe geliştirir; "aşkınlık" şimdiki-zamanın zorunluluklarına karşı alınan ve onu dönüştürmeyi amaçlayan bu eleştirel mesafeden kaynaklanır.

Bu çerçevede, Horkheimer, kendi politik ekonomi eleştirisinin özellikle üç boyutu üzerinde durmaktadır: Birincisi, "politik-ekonomi eleştirisi ekonomideki baskın kavramların kendi karşıtlarına dönüşümünü" gösterir; ikincisi, "politik-ekonomi eleştirisi ekonomiyi şeyleştirmez, idealizmden miras kalan insanların kendilerini statükoya teslim etmekten ya da iktidar ve kâr birikimine teslim etmekten başka seçeneklerinin de olduğunu öne süren inancı koruyarak özgür ve kendini belirleyen materyalist toplum kavramını" savunur; üçüncüsü, politik-ekonomi eleştirisi, toplumun eğilimlerini bir bütün içinde görüp, "kendini sonuna yaklaşan dönemin tarihsel hareketini tasvir" eder (Horkheimer, 2005: 358-387; Benhabip, 2005: 202; Geuss, 2002: 106).

Bu bağlamda eleştirel teorinin pozitivist sosyolojiye yönelttiği eleştiri başka bir açıdan onun öznellik anlayışının ifadesini oluşturmaktadır. Buna göre eleştirel teoriyi pozitivist sosyolojiden ayıran en önemli özellik, toplumsal dünyayı bilimsel biçimde incelemenin kendinde bir amaç taşımasıdır. Eleştirel teoriye göre bilimsel-sosyolojik incelemenin amacı, bu dünyayı "insanların gücünü ve ihtiyaçlarını tatmin eden" başka bir dünyaya dönüştürme *potansiyelini* aydınlatmaya çalışmaktır. Bu bakımdan Horkheimer'in "Geleneksel ve Eleştirel Kuram" makalesinde belirttiği gibi, özgürlüğün ve kendi kendini belirleyen bir demokratik-siyasal oluşumun gerçekleşmesinin nesnel temelleri, mevcut toplumsal-ekonomik yapıda içkindir ve sosyal teorinin görevi bu değişimin öznesinin bilincini ortaya koymaktır. Dolayısıyla eleştirel teori, ideal demokrasinin gerçekleşmesi yönünde normatif-empatik bir boyuta sahip olmasına rağmen ideal bir etik ve siyaset öneren kural koyucu teorilerin normatif naifliğinden farklı bir konumda olduğunu iddia eder (Benhabip, 2005: 233). Horkheimer'a

başka bir şey değildir. Birey kendini korumak istiyorsa bir ekibin parçası olarak endüstride, tarımda ya da sporda her şeye amade bir halde ve yeteneğiyle çalışmak zorundadır. Fiziksel varoluşunu, çalışma, yemek ve uyuma alanını her grupta sille tokat savunmak zorundayken en sıkı disipline boyun eğmelidir. Kendi ve ailesi için uzun vadeli bir plan yapmanın sorumluluğu, içinde bulunduğu anın mekanik görevlerine kendini uydurmak için gerekli yeteneğe yol açar. Birey kendini sıkıştırır (Horkheimer, 1941: 377; alıntılanan eser, Benhabip, 2005: 211).

“Araçsal akıl” eleştirisi bağlamında teorinin yenilenişi, “üretim güçlerinin örgütlenme düzeyi, toplumun kurumsal yapısı ve kişilik formasyonları arasında işlevsel ilişkiler” kurmaya yardım eden sosyolojik bir model ortaya koyar. Bu model çerçevesinde “akılsallaşma” ve “araçsal akıl” gibi kavramlar, “toplumsal formasyonun örgütlenme ilkelerini, kişiliğin değer yönelimlerini ve kültürün anlam yapılarını” tasvir etmekte kullanılan gelişkin bir teoriye ait kategorilerdir. Adorno, Horkheimer ve Marcuse “toplumsal akılsallaşma” kavramıyla, idari aygıtın ve siyasal tahakkümün fabrika, ordu, bürokrasi, okul ve kültür endüstrisi gibi kurumlar yoluyla daha etkin ve planlı biçimde toplumsal hayatın tüm alanlarına nüfuz etmesini kastederler. Bireylerin bütün bu örgütsel yapılanmalar içindeki durumu, “örgütsel aygıtın kural ve düzenlemelerine tabi” haldeyken örgütsel yapılanmanın dışına çıkıldığında birey “ailenin ekonomik, eğitimsel ve psikolojik işlevinin yıkılışıyla birlikte . . . kitle toplumunun gayri şahsi güçlerinin eline teslim edilir” (Benhabip, 2005: 212). Birey hayatta kalabilmek için, gerek örgütsel yapılanmaların içinde gerekse dışında, idari-bürokratik aygıtın kurallarına uyum sağlamak zorundadır. Bu endüstriyel-ticari kapitalizmin yabancılaşma süreçlerinden daha kapsamlı bir yabancılaşma halidir.

Öznel bilincin ve tarihsel aktörlerin toplumsal akılcılaşma koşullarında bu şekilde betimlenmesi karşısında Benhabip, eleştirel teorinin kendini çok önemli bir açmazın içine sürüklediğini söyler. Ona göre “araçsal akıl” ve “akılsallaşma” kategorilerinin hem toplum yapısal süreçlere hem de “kişilik formasyonunun dinamikleri ve kültürel anlam yapılarına göndermede bulunması” Weber’in ayrıştırdığı akılsallaşma süreçlerinin “birbirinin üzerine katlanmasını” ifade etmektedir. Bu nedenle toplumsal hayatın tümüyle araçsal süreçlere teslim olduğu ve bireyleri teslim aldığı yerde, araçsal olmayan bir akıl konumundan konuşmak ve akli temellendirmek mümkün değildir: “Aydınlanmanın ve kültürel akılsallaşmanın feci hali akli kuran özdeşlik mantığının zirveye ulaşmasını ortaya koyuyorsa, yalnızca aynı aklın araçlarıyla yürütülen *Aydınlanmanın Diyalektiği* teorisi, mahkûm ettiği tahakkümün yapısını daim kılar (Benhabip, 2005: 220).

Pollock’un analiz ettiği ve devlet kapitalizminin serbest piyasanın işleyişini askıya almasıyla ve idari-bürokratik devlet aygıtının toplumsal dokunun tüm alanlarını kendi akılsal ritmine uydurmasıyla sonuçlanan süreç karşısında siyasal özelliğin veya özerk bilincin yaşama şansı var mıdır? Pollock’un makalesine göre eleştirel teorinin içkin eleştiri yönteminin serimlediği ve radikal devrimci değişim yönünde bel bağladığı sistemsel kriz anları, tekeli devlet kapitalizminin tam denetimi altındadır ve bu denetim “sistemsel akıl dışılığı bertaraf etmeksizin kriz ihtimallerini bertaraf etmektedir”. Krizin bertaraf edilmesinde elbette kültür ve kültür endüstrisi kurumları önemli roller oynamaktadır.

Marcuse’nin deyişiyle endüstriyel-ticari kapitalizmi ortadan kaldıracak toplumsal krizlerin nesnel mevcudiyeti, yeni düzende baskı ve sömürü mekanizmalarına karşı öznel direncin oluşmasına imkân tanımaz. Bireylerin kendi emek ve varoluşlarına yabancılaştığı endüstriyel-ticari-teknolojik uygarlık içinde özgürlük kayıplarının üstesinden gelmelerine olanak tanıyan kriz eğilimlerini algılayamamalarını Marcuse *Eros ve Uygarlık*’ta “akılsallaşma paradoksu” olarak tanımlamaktadır (Marcuse, 1998: 37-57). Aristotelesçi bir deyişle modern endüstriyel-teknolojik uygarlık koşulları *potansiyelsizliğin* değil *potansiyelin* iptal edildiği, dolayısıyla iradenin/edimin gerçekleşme şansının kalmadığı koşullara işaret etmektedir.

Benhabip, gerek *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nin “araçsal akıl eleştirisi”nde örtük halde bulunan “araçsal-olmayan akıl” konumunun, gerekse Marcuse özelinde “kurtarıcı hafıza” nosyonunun eleştirel teorinin kendi pratiğiyle örtüşmediğini söylerken haklıdır. Eleştirel teori artık ne “mevcut toplumu, toplumun temel yapısının dönüştürülebilirliği noktasından” çözümler ne de “beliren ihtiyaçları ve çatışmaları bu öngörücü dönüşümün ışığı altında” (Benhabip, 2005: 231) yorumlar. Bu noktadan sonra eleştirel teori, “tarihsel sürecin sürekliliğinden kaynaklanan ihtiyaç ve çatışmaların içkin kendini karayışıyla ilişkilendirilemez. Bu durumda eleştirel teorisyen ya “yalnız kendinin ulaşabileceği ütopyacı gelecek görüşü adına konuşmalı ya da kendi geçmişini yok etmiş bir kültürde bilinç ve hafıza rolünü üstlenmelidir”. Benhabip’e göre “ne ütopyacı görü ne de retrospektif hatırlama . . . toplumun kendini-kavrayışından türemiş norm ve değerlere dayanmaktadır”, dolayısıyla eleştirinin bakış açısı artık “dışsal ölçüt-bilimsel bir sorgulamaya” (Benhabip, 2005: 233) dönüşmüştür.

Bu nedenle belki de Walter Benjamin’de hatırlama paradoksal gibi görünmesine rağmen bilinçli-iradi bir hatırlama olarak değil irade-dışı/bilinç-dışı olarak gerçekleşen bir eylemi ifade etmektedir (Benjamin: 1973a). Bireysel düzeyde Proustyen irade-dışı belleğin kişinin kendi-öz imgesini ele geçirmiş ve kişinin şimdiki varoluşunu etkilemiş oynadığı dönüştürücü rol gibi, kolektif bilinç-altının harekete geçirilmesi de toplumun bastırılmış kendi öz-imgesini ele geçirmiş ve siyasal özelliğin kuruluşunda önemli bir rol oynar. Tarihsel veya historiografik anlamda bu geçmiş başkaldırlara duyulan büyük özlemin ve ütopyacı umutların, unutulmuş, bastırılmış, inkar edilmiş, yadsınmış, tarihin “tek-boyutlu ilerleme” sürecine asimile edilemeyen, özdeşleşmeye direnen deneyimlerin hatırlanması anlamına gelir. Sosyolojik anlamda ise kentsel mekanlar ve yapıların, işsizlerin, on dokuzuncu yüzyılın aylağı gibi toplumsal figürlerin, yoksulların, günümüzdeki göçmenlerin kısacası toplumun marjinal kesimleri ve “istisnaları”nın mevcut toplumsal ve siyasal düzenin dışlayıcı yapısını

görünür kılmaları anlamında hatırlanmasıdır (Benjamin: 1973b). Her iki düzeyde geçmişin ve bugünün bilincinden dışlanmış kesimlerinin, bir bakıma bilinç-altı yapılarının şimdinin bilincine yükselmesidir. Bu bağlamda Benhabip'in Adorno/Horkheimer ve Marcuse'a yönelttiği eleştiriye benzer bir eleştiriyi Habermas, Walter Benjamin'e yöneltmekte; ancak yine de eleştirel teori geleneğinin içinden demokratik momenti harekete geçirecek siyasal özellikli kaynaklarının nasıl düşünülebileceği hakkında bazı ipuçları vermektedir.

5. Habermas'ın Benjamin Okuması

Habermas'ın 1972 tarihli "Bilinçlendirici ya da Kurtarıcı Eleştiri" (Habermas, 1988) başlıklı Benjamin yorumu, Benjamin'in tarih felsefesinden ziyade onun "Mekanik olarak Yeniden Üretilebilirlik Çağında Sanat Yapıtı" (Benjamin: 1973d) denemesi bağlamında estetik teorisine dayanır. Burada Habermas'ı ilgilendiren husus, Benjamin'in sanat eleştirisi nosyonu ve onun siyaset pratiğiyle ilişkisidir. Habermas'ın yorumunun esası, Benjamin'in, Hegelyen-Marksist ideoloji eleştirisi nosyonundan farklı öncüllere dayanan kendine özgü bir "kurtarıcı-eleştiri" pratiği benimsediğidir. Habermas, Benjamin'in geçmişle ilişki kurma yöntemine özel bir önem atfederek onun siyaset düşüncesini anlamaya çalışır. Makale boyunca sık sık Benjamin'in tarih felsefesine atıflar yapar. Ancak burada asıl üzerinde durulması gereken nokta, tarih düşüncesini estetik alan çerçevesinde ele almasına rağmen, vurgunun güncel siyasal durum dâhilinde eleştirel siyasal bir önem kazanan Benjamin'in deneyim kategorisine doğru kaymasıdır.

Habermas, Herbert Marcuse'nin "Kültürün Olumlayıcı Niteliği" başlıklı denemesine atıfta bulunarak, Marksist ideoloji eleştirisi stratejisinin temel özelliklerinden birini tanımlar: Burjuva kültür kurumlarının evrensellik iddiasının, gerçekte belirli bir sınıfın tikel çıkarlarını yansıttığının ısrarlı bir şekilde teşhir edilmesi. Evrensel *çıklarlar* olarak sunulan *çıklarların* aslında egemen sınıfın çıkarlarını yansıttığını teşhir etmek, ideoloji eleştirisi stratejisinin en önemli niteliğidir (Habermas, 1988: 117). Burada vurgu ideoloji eleştirisinin burjuva ideolojisini kendi için standartlarına göre değerlendirdiğidir. İdeoloji eleştirisinin geçerlilik kazanması ve bu sayede "bilinçlendirici" bir moment teşkil edebilmesi, altında yatan tarih felsefesine göre, kapitalizmin hem özgürleşme ve toplumsal adaletin imkânlarını geliştirmesini hem de bunların gerçekleşme ihtimalini olanaksızlaştırmasını mümkün kılan toplumsal dinamiğine bağlıdır. Burjuva liberal toplumu kronik olarak kendi gündemini gerçekleştirmekte başarısızlığa uğramakta ve ideoloji eleştirisi bu çelişkiyi görünür kılarak, teknolojik ve ekonomik gelişmenin belirli bir aşamasında, temel siyasal karşıtıklara ve çelişiklere içkince tutunan devrimci bir gündeme işaret etmektedir.

Kavramsal olarak söylenirse, ideoloji eleştirisinin burjuva kültür kurumlarına karşı uyguladığı eleştirel müdahale bir "içererek aşma" (sublation) ya da "üstesinden gelme" olarak tanımlanabilir. Diğer dillerde karşılığı bulunmayan Almanca *Aufhebung*, Hegel'in diyalektik düşüncesinde, bir yandan yadsımayı/olumsuzlamayı ifade ederken diğer yandan da felsefi iç görünüm ya da siyasal söylemin farklı bir aşamasında içeriğin muhafaza edilmesine işaret eder. İdeoloji eleştirisi burjuva çağının her biri yalıtılmışlık ve kendine-yeterli olma eğilimi gösteren din, felsefe ve sanat gibi belirli kültürel alanlara uygulandığında, verili alanın görünür yalıtılmışlığını ya da kendine-yeterliliğini, onun genel tarihsel süreç içindeki işlevini ve rolünü saptayarak parçalamaya çalışır.

Sanat eleştirisi bu nedenle özerk sanatın olumlayıcı ifadelerini ve onların yansıttığı yerine getirilmemiş toplumsal ideallerin ve özlemlerin "güzel yanılması" ifşa eder. Ancak tam da estetiğin yalıtılmış dolayımı içinde ulaşılan toplumsal uyum ve tamamlanma gerçek hayatta yanlışlandığı için, sanatsal ifade, mevcut toplumsal haksızlığın bir ölçüsü olarak hizmet eder ve bu sayede ideoloji eleştirisinin dolayımı yoluyla radikal toplumsal değişim gündemini açığa çıkarır.

Habermas'a göre Benjamin'in düşüncesi çeşitli nedenlerle bu sanat eleştirisi paradigmasından radikal olarak farklıdır. Marcuse'nin tasarladığı gündemin aksine Benjamin'in sanat eleştirisi "nesnelere muhafazakarca yaklaşır" (Habermas, 1988: 98). Fakat aynı zamanda tümüyle farklı bir estetik alanı amaçlar. Marcuse gibi "burjuva sanatının örnekleyici biçim"lerinden çok kendileri zaten "eleştiri konusunda fikir verici ve anlamlı" olan "olumlayıcı-olmayan sanat biçim"lerine odaklanır. Bu sanat biçimleri özellikle marjinalleştirilmiş figürlerin estetik ifadelerini ve sözüm ona çökmekte olan bir dönemin, modernist sanatın ve teknolojik yeniden üretim çağında kitle sanatının dışavurumlarını yansıtmaktadır. Ancak bu sanat yapıtlarının hemen hepsinin ortak özelliği, "pozitif mutluluk, özgürlük, uzlaşma ve tamamlanma"ya işaret eden sembolik sanat"a karşı "tutkulu, ezilen, uzlaşmaya direnen ve başarısız olanların deneyimini" (Habermas, 1988: 98) yansıtan alegorik sanat biçimleri olmalarından kaynaklanır. Metalaşmanın her tarafa yayıldığı ve insan ilişkilerinin şeyleştiği bir çağda alegorik sanat, unutkanlık/unutkanlığın gücü tarafından sürekli olarak tehdit edilen bir deneyim boyutunu yansıtmayı amaçlar. Habermas *Tarih Kavramı Üzerine* tezlerin 5.sinde (Benjamin: 1973c) yer alan bir pasajı tam da bu anlamda okur: "geçmiş imgesi, onda kendini amaçlanmış olarak bulmayan her bugünle birlikte yitip gitme tehdidi taşır" (Habermas, 1988: 98). Bu yüzden bir *kurtarma* stratejisine ihtiyaç vardır: güzelin dolayımıyla bilinen değerli bir şeyi hakikatini açığa vurarak ve böylece onu kurtararak, yaşamsal deneyimin özünü koruyabilen olumlayıcı-olmayan sanata dayanan bir sanat eleştirisi modeline.

Habermas'ın yorumunda bu tür bir sanat eleştirisi stratejisi, Benjamin'in niyetlendiği teoloji ve tarihsel materyalizm birleşiminin bir özetini sunmaktadır. Bu eleştiri anlayışı, Benjamin'in her kuşağın sahip olduğunu düşündüğü "zayıf mesiyani güç"ün uygulanmasının bir örneğidir. Bu bağlamda eleştiri, geçmiş kuşakların acısının zorunlu kıldığı geriye dönük bir müdahale biçimini almaktadır. Benjamin'in kurtarıcı eleştirisi aynı zamanda geriye dönük müdahale yoluyla şimdinin siyasetinin radikalleştirilmesinin bir aracı olarak tasavvur edilir. Başka bir deyişle geriye dönük müdahale, şimdiki-zamanı edimselleştirmeye ve kronolojik, edilgin şimdiki-zamanın barındırdığı potansiyeli açığa çıkarmaya, edimsel kılmaya yardım eder. Benjamin'in mistik ya da kişisel bir şeyin deneyimiyle sınırlı olan teolojik/dinsel modellerin aksine olumsuz olmayan sanat eleştirisinden elde etmeye çalıştığı iç görüşü, empatik olarak *eksoteriktir* yani dışsal veya geneldir. Benjamin'in sanat eleştirisi programı *profane* bir aydınlanım doğrultusunda ilerler; estetik alanın, auratik-olmayan kitle sanatının oluşumu ve teknolojik olarak yeniden-üretimi temelinde değişim göstermesi, bir yandan sanatın ezoterik ve kült niteliğinden uzaklaşmasına diğer yandan da onun siyasal bir bağlam içine yeniden entegre edilmesine neden olur.

Ama yine de Habermas, Benjamin'in daha geleneksel (ve uzlaşım) Marksist bilinçlendirici-eleştiri gündeminin yerine kendi entelektüel stratejini yerleştirmesini siyasal açıdan geçersiz ve yetersiz bulunduğunu söyler. Benjamin'in kurtarıcı-eleştiri stratejisi, herhangi bir Marksist siyasal müdahale stratejisinin bağlı kalması gereken maddi koşullarla tam bir dolayımından yoksundur. Habermas, Benjamin'in teoloji ve tarihsel materyalizm birleşimini doğrudan doğruya anarko-iradecilik veya "eylemci saflık" gibi görmemesine rağmen, "bilinçlendirici-eleştiriye olduğu gibi siyasal praksisle içkin bir ilişkinin, hiçbir şekilde kurtarıcı-eleştiriye elde edilemeyeceğini" (Habermas, 1988: 117) vurgulamaktadır. İdeoloji eleştirisinin amacı, kapitalizmin yerine getirilmemiş toplumsal potansiyelini, sürekli olarak kaçındığı kendi gizli vaadini gerçekleştirmek olduğu sürece eleştiri, toplumun teknolojik ve ekonomik gelişme düzeyine iç güdüsel olarak bağlı kalan siyasal bir programı gerektirmektedir. "İdeoloji eleştirisi evrensel gibi görünen çıkarların aslında egemen sınıfların tikel çıkarlarını yansıttığını açığa çıkardığında siyasal bir güç kazanır. İdeoloji eleştirisi ezilen sınıfların bilincini esir alan normatif yapıları sarstığı ve siyasal eyleme yol açtığı sürece kurumlarda gömülü yapısal şiddeti tasfiye etmeyi amaçlar" (Habermas, 1988: 117). Diğer taraftan Benjamin'in kendine özgü tarihsel materyalizm yorumu, Habermas'ın okumasına göre, yalnızca semantik potansiyelin kurtarılmasıyla ve kendini "amaçlı rasyonel eylemin . . . niteliklerinden yoksun" "muhafazakar-devrimci" bir yorumsama içinde açığa vuran bir deneyim teorisiyle sınırlıdır. Bu teori siyasal olarak uygulanabilir açıklımları olan bir teori değildir: "mesiyani durum için gereken semantik potansiyellerin kültürel gelenekten kurtarılması, yapısal şiddetin siyasal tahakkümünden özgürleşmeyle aynı anlama gelmez" (Habermas, 1988: 120).

Aslında Benjamin'in toplumsal analizi ve siyaset felsefesinin/öznel anlayışının yetersiz bir diyalektik dolayım yoluyla birleştirilmiş olduğunu ilk defa Adorno dile getirmişti. 1930'ların ikinci yarısındaki Benjamin'le mektuplaşmaları sırasında, özellikle Benjamin'in "Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilbildiği Çağda Sanat Yapıtı" ve "Baudelaire'de İkinci İmparatorluğun Paris'i" başlıklı denemelerini eleştirdiği sırada "diyalektik" sorununa değindi. Benjamin'in "Paris" makalesi hakkında Adorno şöyle bir yorumda bulundu: "İzin verin burada kendimi mümkün olduğu kadar basit ve Hegel'e özgü bir biçimde ifade edeyim. Eğer çok yanılmıyorsam, bu diyalektiğin eksik bir tarafı var: dolayım (mediation). Çalışmanın tamamında Baudelaire'in pragmatik konularını birebir kendi döneminin sosyal tarihinin ilgili özellikleriyle –özellikle de mümkün olduğu kadar ekonomik olanaklarıyla- ilişkilendirme eğilimi hakim. Burada mesela şarap vergisiyle ilgili bölümü . . . barikatlar ile ilgili bazı açıklamaları . . . kastediyorum; çünkü bu bölümlerde prensipte teorik olan fizyolojiler üzerine düşüncelerden, Flâneur'ün 'somut' anlatımlarına geçiş bir bütünlük içinde değil" (Adorno, 2004: 138). Adorno'ya göre bu "açmaz"dan kurtulmak için Benjamin'in, teorik düzeyde düşüncesini daha dikkatli geliştirmeye ihtiyacı vardı. Siyasal düzeyde Adorno, Benjamin'in teorik düşüncesinin dolayımızlılığını, Brecht'in etkisiyle devrimci bir sorumluluk duygusu taşımasına bağlıyordu.

Öte yandan tarih kavramı üzerine tezlerin birincisinde vurgulanan teoloji ve Marksizm ilişkisine bir benzetmeyle atıfta bulunarak Habermas, Benjamin'in deneyim teorisinin hizmetlerinden tarihsel materyalizm adına yararlanmayı önermektedir. Benjamin'in materyalist teoriye başlıca katkısının, Marksist düşüncenin ütopyacı boyutunu yeniden canlandırmak ve devrim nosyonunu radikalleştirmek olduğunu düşünür. Bu görüşünü desteklemek amacıyla, Marksizm'in geleneksel olarak karşı olduğu tahakküm ve sömür sürecinin aynı zamanda *semantik potansiyellerin kaybedilmesi* süreci olarak tanımlanması gerektiğini ileri sürer. Bu durum ona göre, aslında refahın artışıyla uyumlu olan ve giderek geç kapitalizm koşullarında gelişmiş toplumların belirleyici bir özelliği haline gelen farklı bir baskı biçimini meydana getirmiştir. Habermas'a göre Benjamin, kararlı bir şekilde bunu tematikleştirmeye ve sorunsallaştırmaya çalışan ilk ve en önemli düşünürlerden biridir. Historisist düşüncede ilerleme olarak tanımlanan toplumsal değişmelerin zorunlu olarak normatif ideallerin gerçekleşmesi olarak görülemeyeceğini savunduğu için Benjamin, Marksist düşüncenin bütün söz dağarcığını gözden geçirmesine neden olur ve bu yönde önemli bir katkı yapar: "Marx'a kadar geri giden bir gelenek içinde Benjamin, sömürü ve ilerleme kavramlarında başkaca bir momentin varlığını vurgulayan ilk kişiydi: açlığın ve baskının yanında, yıkım; refah ve özgürlüğün yanında, mutsuzluk" (Habermas, 1988:121).

Habermas'a göre, toplumsal varlığın deneyimsel boyutu çağdaş devrimci teorisinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmelidir. "Anlamsız özgürleşme ihtimali"ne karşı Benjamin'in kurtarıcı-eleştiri modeli yeni bir anlam kazanır. Doğrudan doğruya

devrimci değişimin –bizim açımızdan demokratik momentin- bir aracı olarak işlev görmese de bu eleştiri modeli değişimin gereksindiği kaynakları harekete geçirmeye yardım eder: “mutluluk talebi, dünyayı yorumlamak için ihtiyaçlarımız doğrultusunda gerek duyduğumuz semantik potansiyellerin kaynakları tükenmediyse yerine getirilebilir” ancak (Habermas, 1988:121). Habermas’a göre, Benjamin’in Marksist eleştirel teoriye nihai katkısı tam da bu bağlantı içinde ortaya çıkmaktadır.

Sonuç Yerine: Benjamin’in Kurtarıcı Hafızası

Sonuç olarak modern endüstriyel-teknolojik uygarlık, özneliğin ve özerk bilincin gelişmesinin nesnel imkânlarını tıkamış ise, siyasal öznellik nesnel koşulların içinden yükselmeyorsa, “demokratik moment” nasıl kurulabilir sorusunun eleştirel teori açısından bir açmazı işaret ettiği açıktır. Siyasal paradigmasını, ister politik ekonominin eleştirisi ister araçsal aklın eleştirisi olsun nesnel koşulların için eleştirisinden türeten bir teori, siyasal alanın özerkliği anlamına gelen demokratik momentin edimselliğini, kendiyi çelişmeksizin düşünebilecek kavramlardan yoksun demektir. Ancak eleştirel teori geleneği içinde ayrıksı bir figür olarak Walter Benjamin’in tarih, deneyim ve hatırlama arasında kurduğu bağlantılar; siyasal momenti, potansiyelin edimselliği içinde düşünmemizi mümkün kılabılır. Benjamin’de hatırlama bir kuşağın kendini-anlama girişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Bu çerçevede hatırlama, hafıza ile benzer nitelikte olmasına rağmen sadece anıların bir araya toplanmasından ibaret değildir. Benjamin’in benimsediği hatırlama kavramı, Hegelci *Erinnerung* (hafıza) anlamında hatırlama değil; *eingedenk* (düşünceli olmak) edatı ve *gedenken* (akılda tutmak, hatırlama) fiilinden oluşan *Eingedenken* anlamında hatırlamadır (Bohn, 2019: 3-4). Dolayısıyla Hegel’de bulunan ve Benhabip ile Habermas’ın benimsediği için eleştiri yönteminin temelini oluşturan *Erinnerung* anlamındaki hafızadan son derece farklıdır.

Erinnerung, öznel ve nesnel tin arasındaki dolaylılamaya bağlıdır; yabancılaşmış özne bir yandan mevcut toplumsal kurumlara “uzlaşmalı” (reconciliation), kendi yabancılaşmışlığını onlarda tanımalı (recognition) ve sonra da özne bu kendine dışsallaşmış olanı yeniden içerileştirerek/hatırlayarak (*erinnerung*) toplumsal kurum ve yapılarıdaki özgürleşme potansiyelini gerçekleştirmeli yani kendi öz-bilincine kavuşmalıdır. Bu düşüncenin sol-Hegelyen siyaset kavramına etkisi; öz-bilincin, siyasal özneliğin ya da özerk aklın, sadece radikal toplumsal değişim yoluyla elde edilebileceğinde ısrar etmesidir. Marksist siyaset ise bunun siyasal bir devrim anlamına geldiğini düşünür. Ancak her iki görüş de Hegelci öncülü muhafaza ederek, ya özneliğin/özerk bilincin ancak özne ve onun toplumsal çevresi arasındaki kapsamlı dolayımın nihai bir sonucu olduğunu ya da toplumsal bir devrim umudunun verili teknolojik, ekonomik ve siyasal gelişme tarafından “belirlenmesi” ve desteklenmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Öte yandan *Eingedenken*’in en belirgin özelliği ise, geçmişe karşı radikal bir sorumluluk duygusunun ifadesi olmasıdır. Bu durum Habermas’ın “anımsayıcı dayanışma” diye tanımladığı, geçmişte haksızlığa maruz kalan ve ezilen toplum kesimleriyle dayanışmayı içermektedir. Benjamin’in “anımsayıcı dayanışma” ilkesinin temel önermesi, geçmişe karşı radikal sorumluluk duygusunun şimdiki-zamanda mevcut yıkıcı/dönüştürücü enerjilerin verili gerçeklikle uzlaşmasına engel oluşturacağı ve verili gerçekliği dönüştürücü bir siyasal momenti harekete geçirebileceğidir. Başka bir deyişle, geçmiş kuşakların hatırası, kronolojik-şimdiki zamanın, tarihin genel akışı içinde kaybolup gitmesine izin vermez; onu, geçmişte gerçekleşme fırsatı bulamamış siyasal ve toplumsal tahayyülleri gerçekleştirme sorumluluğuyla yükümlü kılar. Bu nedenle *Eingedenken*, hafızanın nötrleşmesine ve verili gerçeklikle uzlaşmasına direnerek edimsellik kazanmasını ifade eder. Bu ayrımın özünü anlamak için, Benjamin’in hatırlama yoluyla kendini kavrama düşüncesinin sözlü gelenekteki kültür aktarımına karşılık geldiğine işaret edebiliriz. Hem bir hatırlama hem de bir geleneği yeniden yazma ve icat etme sürecidir bu.

Kaynakça

- Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. Nihat Ünler ve Elif Öztarhan Karadoğan (Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Adorno, T. W. (2004). Walter Benjamin Üzerine. Dilman Muradoğlu (Çev.). İstanbul: YKY
- Agamben, G. (2002). *Kutsal İnsan*. İsmail Türkmen (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Aristoteles. (2018). *Metafizik*. Y. Gurur Sev (Çev.). İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Benhabip, S. (2005). Eleştiri, Norm ve Ütopya. İsmet Tekerek (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Benjamin, W. (1973a). The Storyteller. Hannah Arendt (Ed.), *Illuminations* içinde (s. 83-111). London: Fontana.
- Benjamin, W. (1973b). On Some Motifs in Baudelaire. Hannah Arendt (Ed.), *Illuminations* içinde (s. 155-201). London: Fontana.

- Benjamin, W. (1973c). Theses On Philosophy of History. Hannah Arendt (Ed.), *Illuminations* içinde (s. 253-265). London: Fontana.
- Benjamin, W. (1973d). The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. Hannah Arendt (Ed.), *Illuminations* içinde (s. 217-253). London: Fontana.
- Bohn, C. O. (2019). Historiography and Remembrance: On Walter Benjamin's Concept of Eingedanken, *Religions*, 10/40, 1-8.
- Dellaloğlu, B. (Ed.) (2005). *Benjamin*. İstanbul: Say Yayınları.
- Derrida, J. (2014). Yasanın Mistik Temeli. Aykut Çelebi (Ed.), *Şiddetin Eleştirisi Üzerine* içinde (s. 79-133). İstanbul: Metis.
- Geuss, R. (2002). *Eleştirel Teori, Habermas ve Frankfurt Okulu*. Ferda Keskin (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gürbilek, N. (Ed.) (1993). *Son Bakışta Aşk: Walter Benjamin'den Seçme Yazılar*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Habermas, J. (1979). Consciousness-Raising or Redemptive Criticism: The Contemporaneity of Walter Benjamin. *New German Critique*, No. 17, Special Walter Benjamin Issue pp. 30-59.
- Hamacher, W. (2014). Afformatif, Grev. Aykut Çelebi (Ed.), *Şiddetin Eleştirisi Üzerine* içinde (s. 133-153). İstanbul: Metis.
- Herbert, M. (1998). *Eros ve Uygarlık: Freud Üzerine Felsefi Bir İnceleme*. Aziz Yardımlı (Çev.). İstanbul: İdea.
- Horkheimer, M. (2005). *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*. Mustafa Tüzel (Çev.). İstanbul: YKY.
- Horkheimer, M. (1998). *Akıl Tutulması*. Orhan Koçak (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Jay, M. (1989). *Diyalektik İmgelem*. Ünsal Oskay (Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Pollock, F. (1982). State Capitalism: Its Possibilities and Limitations. Andrew Arato ve Eike Gebhardt (Ed.), New York: Continuum.
- Ross, D. (2002). *Aristoteles*. Ahmet Arslan (Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Wolin, S. (1999). Elle Tutulmaz Demokrasi. Seyla Benhabib (Ed.), *Demokrasi ve Farklılık* içinde. (Zeynep Gürata-Cem Gürsel) (Çev.). İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi.

Extended Abstract

Aim and Scope

This article focuses on some of the differences between the first generation of critical theory and the second and third generations after Habermas. In particular, the idea of autonomy and the critique of reification, the establishment of subjectivity and the ideal of liberation have become so deep that they need to be considered separately. In this article, the question of the relationship between political subjectivity and democracy is discussed; Within the framework of Sheldon S. Wolin's definition of democracy, a fundamental difference between the first and second generation of critical theory is emphasized. Wolin; argues that a certain temporality, subjectivity, and mode of action enliven the phenomenon of democracy; He thinks that a situation that establishes political and legal orders but resists being absorbed in it is the only way to embody democracy. This situation, which can be described as a moment in terms of time, also requires autonomy and self-consciousness.

Methods

Literature reading was used in this article. There is a phenomenal approach to the concept of democracy. Then, the primary and secondary literature on critical theory was searched and its relationship with the phenomenon of democracy was questioned.

Findings

As a result, if the modern industrial-technological civilization has blocked the objective possibilities of the development of subjectivity and autonomous consciousness, if political subjectivity cannot rise out of objective conditions, it is clear that the question of how a "democratic moment" can be established points to a dilemma in terms of critical theory. A theory that derives its political paradigm from the immanent critique of objective conditions, be it the critique of political economy or the critique of instrumental reason, is devoid of concepts that can consider the actuality of the democratic moment, which means the autonomy of the political space, without contradicting itself. However, as an exceptional figure in the

tradition of critical theory, Walter Benjamin's connections between history, experience and recollection; It can enable us to think of the political moment in the actuality of potential.

Conclusion

This article tries to establish a link between the idea of democracy and the social and political philosophy of the critical theory tradition. Sheldon S. Wolin argues that democracy can be conceptualized as a temporally elusive moment, while defining democracy as a priori to the establishment of political and legal regimes, and as always keeping alive a political power that resists being absorbed in the institutional order. This moment can also be seen as a moment that embodies the subject and autonomy of politics. However, it is questionable to what extent critical theory tradition, which embraced the ideas and ideals of self-consciousness, autonomy and subjectivity in the Enlightenment thought, as a philosophical and political legacy, could grasp the democratic moment. Critical theory, especially from the second generation, tried to establish a connection between the daily life experiences of the generations living and self-consciousness, and criticized the intellectualism of criticism of the instrumental reason in the first generation. However, this criticism overlooked the effort of a figure like Walter Benjamin to establish political subjectivity through the transmission of memory and experience, without falling into the schematism of liberal public spaces.

Bireylerin Sosyo-Ekonomik Özellikleri Kripto Varlık Satın Almalarını Etkiler Mi? Türkiye'den Kanıtlar

Do Individuals' Socio-Economic Characteristics Affect Crypto Asset Purchases? Evidence from Turkey

Abdulmuttalip Pilatin¹

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de bireylerin kripto varlık yatırımlarını etkileyen sosyo-ekonomik faktörleri belirlemektir. Bu çerçevede çalışma, 947 kişilik bir örneklem üzerinden yapılmıştır. Çalışmada iki alternatifin olduğu durumlarda kullanılan istatistiksel bir yöntem olan logit model kullanılmıştır. Araştırma sonuçları, Türkiye'de kripto varlıklara yatırım oranının % 29,4 olduğunu, bireylerin sırasıyla en fazla BTC, ETH, BNB, XRP, ADA, DOT, LTC ve XLM'ye yatırım yapıldığını göstermektedir. Türkiye'de kripto varlıklara yatırım yapılmasında en önemli etkenin gelecekte önemli bir yatırım aracı olacağı beklentisinin olduğu anlaşılmıştır. Sonuçlar, Türkiye'de erkek yatırımcıların kadın yatırımcılara kıyasla kripto paraya yatırım yapma olasılıklarının daha fazla olduğu ortaya koymaktadır. Eğitim seviyesi açısından, lisansüstü eğitime sahip olanların ilköğretim mezunlarına göre kripto varlıklara yatırım yapma olasılığının daha yüksek olduğu anlaşılmıştır. Yaşa göre, 18-27, 28-37 ve 38-47 yaş aralığındaki yatırımcıların 48 ve üzerinde olan yatırımcılara göre kripto paraya yatırım yapma olasılıklarının daha yüksek olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kripto Para, Kripto Varlık, Yatırım, Logit Model.

Abstract

The aim of this study is to determine the socio-economic factors that affect the crypto asset investments of individuals in Turkey. In this framework, the study was conducted on a sample of 947 people. The logit model, which is a statistical method used in binary selection situations, was used in the study. Research results show that the investment rate in crypto assets in Turkey is 29.4%, and individuals invest the most in BTC, ETH, BNB, XRP, ADA, DOT, LTC and XLM, respectively. It has been understood that the most important factor in investing in crypto assets in Turkey is the expectation that it will be an important investment tool in the future. The results reveal that male investors in Turkey are more likely to invest in cryptocurrencies than female investors. In terms of education level, it is understood that those with postgraduate education are more likely to invest in crypto assets than primary school graduates. By age, it has been understood that investors aged 18-27, 28-37 and 38-47 are more likely to invest in cryptocurrencies than investors 48 and over.

Keywords: Cryptocurrency, Crypto Asset, Invest, Logit Model.

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: G1, G11, L63.

Submitted: 09 / 02 / 2022

Accepted: 11 / 05 / 2022

¹Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, Rize, Türkiye, apilatin@erdogan.edu.tr, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-2293-2808>.

Giriş

Paranın ortaya çıkış süreci incelendiğinde temel olarak insanların değişim ihtiyacını karşılamak için parayı kullanmaya başladıkları görülür. Para kullanımına geçilmeden önce insanlar ihtiyaçlarını ürünleri takas ederek karşılamaktaydı. Daha sonra değerli madenler bir değişim aracı olarak kullanılmaya başlandı. Ardından altına endeksli kâğıt para sistemine geçildi. Kâğıt paranın dolaşım kolaylığı, her yerde aynı değerde olması, bir yerde saklanması, kayıp olmadan bölünebilmesi, sahteciliği önlemesi gibi nedenlerden ötürü daha avantajlı olduğunu savunulmaktaydı (Law, 1705). Dünyada bankacılık sektörünün gelişmesi sonucu para, artık ülkelerin merkez bankalarının belirlediği nakit özelliğinin dışında kaydi para olma özelliğine kavuşmuştur.

1944 yılından 1971 yılına kadar ülkeler döviz fiyatlarının altına değil ABD dolarına endekslenmesi noktasında anlaşmaya varmıştır. Dolayısıyla bu tarihte artık dolar rezerv bir para olarak kabul edilmiştir (Cooper, Dornbusch, & Hall, 1982). 1971 yılında Bretton Woods sisteminin ABD tarafından kaldırılarak artık altın karşılığı dolar basılmayacağını ilan edilmesiyle dünyadaki altın standardı sisteminin sonuna gelinmiştir. Bu gelişmeyle ABD Merkez Bankası (FED) istediği zaman ve miktarda ABD dolarını basarak piyasaya sürmeye başlamıştır. Bu gelişme küresel finans ve ticaret sistemi için uluslararası para sistemi için bir dönüm noktası sayılmaktadır. Dünya ekonomileri açısından uluslararası para sistemi beş döneme ayrılarak incelenmektedir (Akdoğan, 2020).

- 1- Çift Maden Para Standardı: 1875 Öncesi
2. Altın Standardı: 1875-1914
3. İki Savaş Arası Buhan Dönemi: 1915-1944
4. Bretton Woods Sistemi: 1945-1972
5. Dalgalı Kur Sistemi: 1973'den Sonrası (Eun, & Resnick, 2004)

Dalgalı Kur Sisteminin devam ettiği 20. Yüzyılda bankacılık sistemi nakit paraya alternatif ödeme araç ve sistemleri geliştirmeye başlamıştır. Bunun yanında gelişen finans teknolojileri, bankacılık sistemi ve teknoloji sayesinde kredi kartları kullanılmaya başlanmıştır (Dayı, 2021). Bu sayede insanların para anlayışında ve algısında bir değişim ortaya çıkmaya başlamıştır. Çünkü elle tutulan, el değiştiren maddi bir para yerine maddi olmayan bir kaydi para, artık kart üzerinden kullanılabilir hale gelmiştir. Kredi kartlarının ve dijital ödeme imkânlarının gelişmesi online alışveriş harcamalarının hızla büyümesine katkı sağlamıştır (Pilatin, & Dilek, 2021). Teknoloji, bankacılık sistemi ve Fintech uygulamalarındaki yeni gelişmeler bireylerin dijital para bilinç düzeylerinin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Bilinen para uygulamalarından farklı olarak ortaya çıkan dijital para kavramı son yıllarda hızla popüler olmaya ve kullanılmaya başlandı. Sadece son birkaç yıl içerisinde Bitcoin'in dışında Ethereum, Litecoin, BNB, Solano, Ripple ve yüzlerce altcoinler gibi kripto para birimleri hızla büyüdü, sayıları arttı ve tüm dünyaya yayıldı. Artık dünyada kripto paralardan haberdar olmayan kimse kalmadı. Bu sayede, kripto para birimleri hakkında olumlu düşünce ve beklentiler yükseldi. Bunun yanında, kripto para birimlerinde ortaya çıkan aşırı volatilité kripto paraları artık olağan işlemler için kullanılabilir bir "para birimi" veya "para" olarak görülemeyeceğini gösterdi. Aşırı oynak dijital para birimleri, spekülâtif finansal araçlar haline geldi ve bu durum onlar üzerinden mal ve hizmet ticareti yapılmasının çok kolay olmadığını gösterdi (Janson, & Karoubi, 2021). Bu durumda, küresel para otoriteleri "spekülâtif" finansal emtialar olarak gördüğü bu dijital varlıkları ifade etmek için "kripto para" yerine "kripto varlık" terimini kullanmaya başladı (Nishibe, 2016). İlk zamanlar değişim aracı gibi dijital para veya kripto para olarak adlandırılan dijital değerler son zamanlarda bir yatırım aracı olarak görülmeye başlandı. Bu sebeple de para yerine artık finansal varlık olarak adlandırılmasının daha doğru olacağı düşünülmektedir. Eğer bu dijital varlıklar paraysa; para gibi üç önemli işlevi yerine getirmeleri beklenir. Bunlar, paranın değişim aracı, hesap birimi ve biriktirme aracı olma özellikleridir. Şimdiye kadar ödeme aracı olarak kurum, işletme ve devletler arasında düşük kabul oranı göz önüne alındığında, kripto varlıklar ne bir ödeme aracı ne de bir hesap birimidir (Janson, & Karoubi, 2021). Daha çok bir yatırım aracı olduğu söylenebilir.

Kripto varlıklar altyapısı blockchain teknolojisi üzerine kurulmuştur. Bu varlıklar özel bir yazılımla şifrelenmiş binlerce veya milyonlarca kayıt edilmiş dijital bir değer zinciri olarak ortaya çıkar. Blockchain sistemi devamlı olarak genişleyen bir veri yapısıyla ortaya çıkan ve işlemleri doğrulamak için değişik matematiksel algoritmaları kullanan bir sistemdir. Blockchain, dağıtılmış bir defter gibi (Distributed Ledger) işlem blok zincirlerinden oluşur. Dağıtılmış defter, çok fazla sayıda ağ, kurum veya ülkelerin ağları üzerinden yayılmış ve senkronize olan, bir yerde yapılan işlemlerin diğerlerinde görünmesini sağlayan bir altyapı imkânı sağlamaktadır.

Dolayısıyla işlem kayıtları zincirin tüm taraflarına açık olduğu için olası siber saldırı, sahtecilik, hileli işlemler gibi dolandırıcılık faaliyetlerinin önüne geçilmiş olur. Bu teknolojik yenilik günümüzde öncelikle bankacılık ve finans kurumları açısından daha sonra diğer birçok sektör açısından hem güvenliği artırmak hem de maliyetleri ve prosedürleri azaltmak amacıyla kullanılabilir (Demirdöğen, 2019: 311-312).

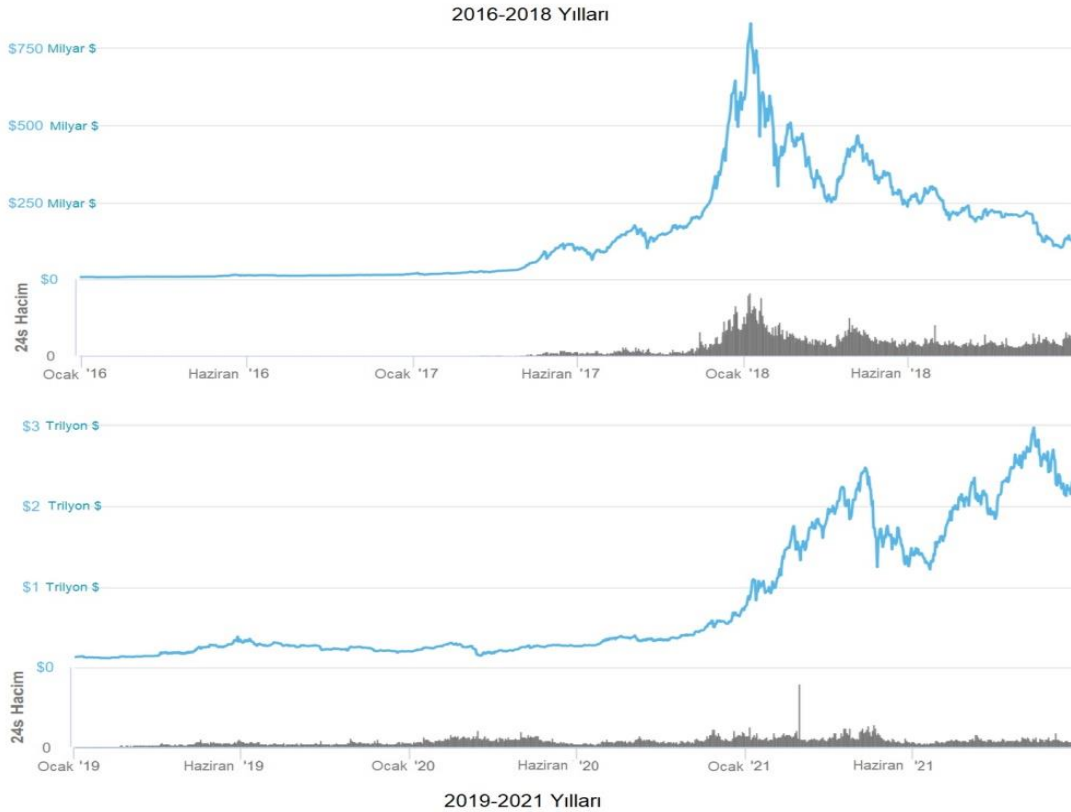
Kripto varlık denince akla ilk olarak piyasadaki payı % 40 olan Bitcoin gelmektedir. Bitcoin takma adı Satoshi Nakamoto olan ve Bitcoin'in üreticisi olarak bilinen kişi veya grubun kullandığı isimdir. Bitcoin uygulamasının bir parçası olarak aynı zamanda ilk blok zinciri veritabanını tasarlayan kişi veya gruptur (The Economist, 2015). Bitcoinin en önemli özelliği merkezi olmayan bir şekilde oluşturulması, güvenli olması ve merkezi müdahalelerden korunabilecek alternatif bir ödeme ve yatırım sistemi sağlamasıdır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de kripto varlık yatırımcılarının sosyo-ekonomik özelliklerine göre yatırım davranışlarının değişip değişmediğini araştırmaktır. Araştırma, Türkiye genelinde yapılan ve 947 kişinin katıldığı anket verileri kullanılarak yapılmıştır. Kripto varlıkların yeni bir yatırım aracı olarak ortaya çıkması ve Türkiye genelini kapsayacak şekilde bireylerin sosyo-ekonomik özelliklerine göre kripto varlık yatırımı ile ilgili çalışmaya rastlanılamaması bu çalışmanın temel motivasyon kaynağıdır. Çalışma, bu bölümün ardından Dünya'da ve Türkiye'de kripto varlıklar, literatür, metodoloji, araştırma bulguları ile analiz ve son olarak sonuç bölümünden oluşmaktadır.

1. Dünya'da ve Türkiye'de Kripto Varlıklar

20. yüzyılda bankacılık sisteminin gelişmesi ve artık neredeyse tüm piyasa aktörlerinin bankalarla müşteri ilişkisi içerisinde olması ve kredi kartlarının yaygın kullanıma ulaşması insanların maddi olmayan, kaydi ve dijital para gibi kavramları kolayca benimsemesine katkı sağladı. Günümüzde özellikle gelişmiş ülkelerde alışveriş maddi para yerine, büyük oranda dijital paralarla gerçekleştirilmektedir. Dijital paralar kâğıt paralar yerine kullanılan, dijital ortamda saklanan ve transfer edilebilir özelliklere sahip olan varlıklardır. Bu noktada kripto varlıklar için dijital para veya kripto para terimi yerine kripto varlık ifadesini kullanmak daha doğru olacaktır (Nishibe, 2020: 4). Kripto varlıklar, son yıllarda tüm dünyada ciddi bir şekilde yaygınlaşan yeni bir alternatif yatırım aracı olarak ortaya çıkmış ve her geçen yıl daha da yaygınlaşmaya devam etmiştir.

Grafik 1'de kripto varlıkların 2016-2018 ve 2019-2021 yıllarında ulaştıkları toplam piyasa değerleri gösterilmektedir. Buna göre 2016 yılında 8 Milyar \$'lık bir büyüklüğe sahip olan kripto varlıklar 2018 yılının ocak ayında 820 Milyar \$ seviyelerine ulaşmasının ardından 2018 yıl sonlarına doğru 100 Milyar \$ seviyelerine kadar gerilemiştir. Bu bir yıllık dönem içerisinde kripto varlıklar önce 800 kat değer kazanmış ardından değerinde % 90 azalma olmuştur. Her ne kadar çok yüksek bir değere ulaşmış olsalar da bu volatilité piyasa beklentilerinin çok üzerinde bir seviyede gerçekleşmiştir. Fakat tüm bunlara rağmen yatırımcıların kripto varlıklara yatırım yapması hız kesmemiştir.

Grafik 1: 2016-2018 ve 2019-2021 Yıllarında Kripto Varlıkların Piyasa Değeri

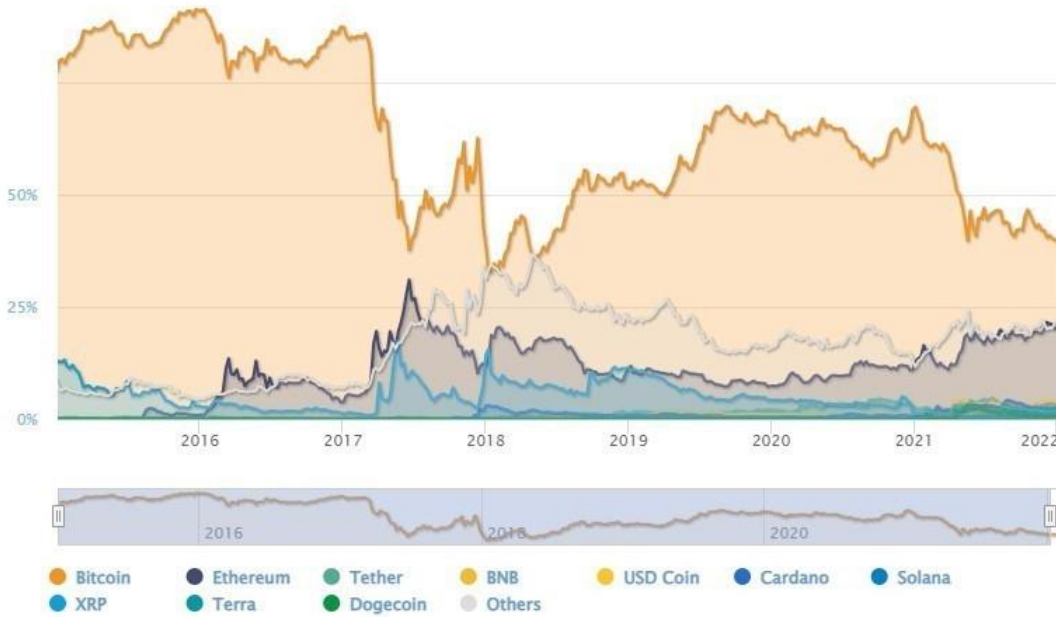
Kaynak: <https://coinmarketcap.com/tr/charts/>

2019-2021 yıllarına bakıldığında 2019 yılı başlarında 120 Milyar dolar seviyelerinde olan kripto varlıkların değerinin yıl sonunda 200 Milyar dolara, 2020 yılı sonunda 500 Milyar dolara yükseldiği görülmüştür. Bu sebeple 2021 yılının kripto varlıklar için rekorlar yılı olduğu söylenebilir. İkinci 3 yıllık dönemde kripto varlıklar 15 kat değer kazanarak 3 Trilyon dolara çıkarken ardından 2 Trilyon dolar seviyelerine inerek kabaca % 33'lük bir değer kaybı yaşamıştır. 2016-2019 yılları ile kıyaslandığında kripto varlıkların oldukça değer kazandığı, işlem hacimlerinin arttığı ve buna rağmen volatilitenin de oldukça azaldığı dikkat çekmektedir.

Covid-19 sebebiyle dünya ekonomilerinde ortaya çıkan sıkıntıları ve ekonomik yavaşlamayı azaltabilmek için merkez bankaları bilanço artırımları, para basımları, destek paketleri ve gevşek para politikaları uygulamaları piyasalara çok yüksek miktarda para salınımı yapılmasına sebep oldu. Bu kadar para salınımına rağmen karantina ve kapanma uygulamaları sebebiyle 2021 yılında piyasaların kendini toparlayabilmesi pek mümkün olmadı. Eve kapanan insanların farklı ve gelir getirici yatırım arayışları içerisine girmesinin de kripto varlık yatırımlarına pozitif etki yaptığı söylenebilir. Bu noktada Covid-19 sonrası uygulanan gevşek para politikaları ile kapanma ve karantina uygulamalarının mobil uygulamalar üzerinden de kolaylıkla alım satım yapılmasına imkân sağlayan kripto varlıklara olan talebi artırdığı düşünülmektedir.

Kripto varlıkların 1 Ocak 2022 yılı ocak ayı itibarıyla piyasa değeri yaklaşık olarak 2 trilyon dolar seviyelerindedir. 2021 yılının 11. ayında bu rakam 3 trilyon doları gördü. Dünya'daki toplam altın varlığı ise yaklaşık 18 trilyon dolar seviyesindedir. 3 trilyon dolar baz alındığında geçmişi altına kıyasla çok yeni (2009 yılı) olan kripto varlıkların değerinin dünyadaki altın varlıklarının 6'da 1'i büyüklüğüne gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu gerçekten çok yüksek bir seviyedir. Buradan hareketle yakın zamanda kripto varlıkların altın veya doların yerini almayacak olsa bile uzun vadede değerli bir yatırım aracı ve rezerv biriktirme aracı olma potansiyelini sürdüreceği söylenebilir.

Grafik 2'de kripto varlıkların piyasadaki payları gösterilmektedir. Buna göre, 2016 yılında kripto varlık piyasasında ortalama %85 paya sahip olan Bitcoin'in payı 2018 yılında %32 seviyelerine kadar gerilemiş ardından 2020 yılında tekrar %65 seviyelerine yükselmiştir. 2021 yılı ortalarına kadar Bitcoin'in piyasadaki payı %65 olmakla birlikte bu oran yılın ikinci yarısında %40 seviyelerine kadar gerilemiştir. Bu zaman diliminde özellikle Ethereum ve diğer altcoinlerin payı artmıştır. 2021 yıl sonu itibarıyla Ethereum'un payı % 20 seviyelerine, diğer altcoinlerin payı %20 seviyelerine, Binance'nin payı %4 seviyelerine, Tether'in payı % 3,5 seviyelerine ve Solana'nın payı % 2,5 seviyelerine kadar yükselmiştir.

Grafik 2: Kripto Varlıkların Piyasadaki Payı

Kaynak: <https://coinmarketcap.com/tr/charts/>

Piyasalardaki kripto varlıkların değerinin 1 trilyon doların üzerine çıktığı (bkz. Grafik 1) 2021 yılında kripto varlık piyasasındaki büyümeye paralel şekilde Bitcoin'in piyasadaki ağırlığının azalması oldukça dikkat çekicidir. Buradan yola çıkarak uzun vadede özellikle diğer kripto varlıkların piyasa payının daha da artacağı söylenebilir.

2. Literatür

Kripto varlıklar ile bunların ilki ve en bilineni olan Bitcoin ile ilgili yapılan araştırmalar ağırlıklı olarak 2018 yılında yayınlanmaya başlamıştır. Finans, yazılım ve elektroninin birleşiminden ortaya çıkan bu yeni finansal varlıklar alanında yapılan araştırmaların çoğu Bitcoin'i ve kripto varlıkların fiyatlanmasında en önemli belirleyicilerini ele almaktadır (Gandal, Hamrick, Moore ve Oberman, 2018; Hong, 2017; Kristoufek, 2015; Urquhart, 2016). Çalışmaların bir bölümü, yatırımcılar için bir çeşitlendirme, koruma veya güvenli liman olarak görülmesi ilgili ampirik analizlere dayanan Bitcoin'e yoğunlaşmaktadır (Dyhrberg, 2016; Bouri & Molnár, 2017; Bouri & Jalkh, 2016; Feng , Wang ve Zhang, 2018). Bazı makaleler, Bitcoin fiyatları ile bir dizi hisse senedi endeksi ve emtia arasındaki korelasyonu incelerken bir kısmı potansiyel bir yatırım ve değişim aracı olarak Bitcoin'in seyrini incelemektedir. Bazı çalışmalarda ise Bitcoin'in tam olarak bir karşılığı ve değerinin olmadığını düşünülmektedir (Yermack, 2015; Dwyer, 2015; Baur, Hong ve Lee, 2017).

Hamurcu (2022), çalışmasında Elon Musk'ın kripto varlıklarla ilgili olarak atmış olduğu tweetlerin kripto varlık fiyatlarına etkisiyle ve bu etkilerin diğer yatırımcılar üzerinde bir sürü davranışı etkisi gösterip göstermediğini incelemiştir. Bu sebeple Bitcoin ve Dogecoin'in günlük fiyat hareketleri ve hacimleri EGARCH modelleri üzerinden analize tabi tutulmuştur. Elon Musk'ın pozitif içerikli Twitter gönderilerinin, fiyat ve işlem hacimleri açısından Dogecoin üzerinde Bitcoin'den daha yüksek bir oynaklığa sebep olduğunu göstermektedir. Bu pozitif tweetlerin, Bitcoin ve Dogecoin fiyatlarında ve piyasa işlemlerinde yükselişlere yol açtığı belirlenmiştir.

Başka bir çalışmada para birimlerinin, kullanıcıların para seçimi yoluyla nasıl kullanılmaya başlandığı bu tür kararların kriterlerinin neler olduğu ele alınmıştır. Gresham'ın "Kötü para iyiyi kovar" yasası ile Hayek'in paradaki seçim ilkesinin "İyi para kötüyü kovar" ilkesi karşılaştırılmıştır. Para birimi seçimi ilkesinin iyi işlemesi için hem (1) paranın kalite ayrımı için farklı sınıflar hem de (2) sabit olmayan döviz kurları gereklidir. Kripto para birimleri bu koşulları sağladığı için parada tercih ilkesi işlemeye başlamıştır. Kripto para birimleri üzerinden iyi para arayışındaki kullanıcıların para seçimleri test edilmiştir. Ancak sonuçta kripto varlıklar para birimi değerinin istikrarı kriterini geçememiştir (Nishibe, 2020: 1).

Corbet vd. (2018), önemli üç kripto varlığı ele alarak bunların diğer varlıklarla aralarındaki volatilité ve getiri bakımından bağlantılarını incelemiştir. Çalışma sonuçları kripto varlıkların kısa dönemde yatırımcılara avantaj sağlamanın yanı sıra ekonomide ortaya çıkan ani şoklardan en az seviyede etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Karaağaç ve Altınırnak (2018), çalışmalarında belirlenen on kripto varlığın aralarındaki fiyat hareketi değişimlerini ele almıştır. Johansen Eşbütünlük Analizi ve Granger Nedensellik Testine göre, Bitcoin'in, Litecoin'in ve NEM'in Bitcoin Cash'in Granger nedeni olduğu belirlenmiştir.

Metin ve Yakut (2018) çalışmalarında, Türkiye'deki bireylerin kripto paralara olan güven seviyesiyle yatırımlar arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Buna göre, bireylerin kripto varlıklara güven algılarını belirleyebilmek için yapılan anket verileri doğrusal regresyon uygulaması ile analize tabi tutulmuştur. Sonuçlar, kripto varlıklara olan yatırım kararlarının ve yatırım tutarlarının, kripto paralara güvenin artması unsuru tarafından olumlu olarak etkilendiği anlaşılmıştır. Dolayısıyla dünyada kripto varlıklara artan güven bu varlıklara daha fazla yatırım yapılmasını sağlayacaktır. Bu nedenle yatırımcıların kafalarındaki şüphe ve endişelerin giderilmesi durumunda kripto varlıklara olan yatırımların çok daha fazla artacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Soyaslan (2020) çalışma bulgularına göre, %5 anlamlılık seviyesinde uzun vadede Bitcoin fiyatı ile BİST 100 arasında paralellik varken BİST Banka ve BİST Teknoloji Endeksi ile aralarında bir ilişki olmadığı görülmüştür. Bitcoin fiyatıyla BİST 100, BİST Banka ve BİST Teknoloji endekslerinin kısa vadede aralarında bir nedensellik olduğu belirlenememiştir. Buna göre, BİST 100 ile Bitcoin uzun dönemli bir ilişkiye sahip olması sebebiyle yatırımcılar tarafından portföy çeşitlendirmesi için riskli bir yatırım tercihi olduğu söylenebilir. Diğer taraftan uzun vadede Bitcoin ile BİST Banka ve BİST Teknoloji endeksinin ilişkili olmamasından dolayı, Bitcoin'in portföy çeşitlendirmesi açısından riski düşük bir yatırım aracı olacağını belirtmiştir.

Öncü ve Ektik (2021) çalışmalarında, kripto varlıkların portföy riskine ve getirisine etkilerini ölçmüştür. Buna göre, en yüksek işlem hacmine sahip üç kripto para, Türkiye'de en yüksek işlem hacmine sahip üç döviz kuru, işlem hacmi en yüksek üç endeks ve üç emtia incelenmiştir. Analizlere göre kripto paraların yüksek oynaklığa sahip olması ve paradan çok bir yatırım aracı gibi kullanılması kripto paralar açısından olumsuz olarak görülürken portföy içerisinde yer aldığı risk – getiri değerlendirilmesi açısından portföyün riskini azaltarak pozitif etkilediği belirlenmiştir.

İri (2021) çalışmasında, finansal bir ürün olarak kripto varlıkların tanıtım ve pazarlamasında yatırımcıların algı ve düşünce düzeylerini tespit etmeyi amaçlamıştır. Araştırmaya göre, katılımcıların kripto para birimleriyle ilgili algı ve düşünceleri ölçülmüş ve 8 ifadeden oluşan bir "Kripto Para Birimi Pazarlama ve Tanıtım Boyutu" isimli ölçek oluşturulmuştur. KMO analizi sonucu 0,860 ve Bartlett's Test of Sphericity analizi sonucu 875,901 güvenilirliğe sahip olduğu belirlenmiş ve her iki test sonucunun da anlamlı olduğu belirlenmiştir (P=0,000).

Bu araştırmada ise daha farklı bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu çalışmalardan yola çıkarak literatürde pek çalışılmayan kripto varlık yatırımcılarının sosyo-ekonomik özelliklerine ve gelir seviyelerine göre yatırım yapıp yapmadıkları logit model ile incelenmeye çalışılmıştır.

3. Metodoloji

3.1. Veri Seti ve Yöntem

Araştırmaya ait veri seti, Türkiye’de yaşayan bireylere yapılan anketlerden oluşan yatay kesit veri setinden elde edilmiştir. Araştırmada kullanılan veri seti, Ağustos 2021-Kasım 2021 tarihlerinde Türkiye genelinde online olarak yapılan anketlerden elde edilmiştir. İlgili anketler için Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu’ndan 23.03.2021 tarih ve 75 sayılı numaralı etik kurul izni alınmıştır. 2021 yılı adrese dayalı nüfus kayıtlarına göre Türkiye’nin toplam nüfusu 84 milyon 680 bin kişiden oluşmaktadır (TÜİK, 2021). Anket sonuçlarının daha anlamlı ve doğru şekilde yorumlanabilmesi açısından 18 yaş altındaki yetişkin olmayan kesim araştırmaya dahil edilmemiştir (Oktay vd, 2007: 27). Türkiye’de yaşayan nüfusun 18 yaş ve üzeri toplamı 62 milyon 102 bin olduğu belirlenmiştir. Yapılması gereken örnek kütle büyüklüğünün belirlenebilmesi için;

$$n = \frac{N * P * Q * Z^2}{(N - 1)d^2 + P * Q * Z^2}$$

şeklinde ifade edilen örnek büyüklüğü formülü kullanılmıştır (Oktay ve diğerleri, 2007: 64). Anket sayısı %5 önem düzeyinde, %5 hata payı ile anakütleyi temsil edecek yeterli örnek büyüklüğü ve dolayısıyla uygulanacak anket sayısı yaklaşık 384 olarak tespit edilmesine rağmen bu çalışmada 947 anketten elde edilen veriler kullanılmıştır.

Anketler üzerinden elde edilen veri seti SPSS paket programıyla analiz edilmiştir. Anket sorularının anlaşılabilirliği ve uygunluğunu test etmek amacıyla 55 kişiyle ön çalışma yapılmış, ön teste katılanlardan gelen geri bildirimlere göre çevrimiçi anket formundaki ifadeler düzenlenmiştir. Toplam 38 sorudan oluşan anket sorularının 10 tanesi beşli likert ölçek (1=Kesinlikle Katılmıyorum,... 5=Kesinlikle Katılıyorum) sorularından oluşmaktadır. Ankette kullanılan on sorulardan oluşan “kripto varlık yatırımını etkileyen faktörler” için Cronbach alfa değeri $\alpha=0,871$ olarak elde edilmiştir. Bu sonuçlar kabul edilebilir değer olan "0,70" değerinin üzerinde olduğundan ankette kullanılan ölçeğin güvenilir olduğunu gösterir (Coşkun vd., 2015: 126).

3.2. Veri Seti ve Yöntem

Logit model, ikili seçim durumlarında kullanılan istatistiksel bir yöntemdir. Logit model ile probit model seçim olasılıklarının tanımlanması aşamasında kullanılan birikimli dağılım fonksiyonu noktasında değişiklik göstermektedir (Şenel ve Alatl, 2014: 37). Çalışmada kripto yatırımı yapanlara 1 yapmayanlara 0 verilmiştir. Yani kripto varlık yatırımı yapma olasılığı 0 ile 1 arasında oluşan bir ihtimaldir. Bu olasılık sosyo-ekonomik değişkenlerin göstereceği bir lojistik fonksiyonundan oluşur. P_i , logit tesadüfi değişken için bir dağılım fonksiyonu olup aşağıda verilmektedir (Griffiths vd., 1993).

$$P_i = \frac{1}{1+e^{-l_i}} = \frac{1}{1+e^{-(\beta_0+\beta_i X_i)}} \quad (1)$$

Bu birikimli lojistik dağılım fonksiyonu türetilmektedir. l_i , $-\infty$ ile $+\infty$ arasında değer alan l_i ile 0-1 arasında değer alan P_i doğrusal olmayan ilişki içerisindedir (Dilek, 2021: 440). P ile gösterilen incelenen olayın gerçekleşme ihtimali, L ise iki sonucu olabilen bağımlı değişkenlerdir. Bağımsız değişken m adet olduğu zaman, L_i logit tesadüfi değişken için bir dağılım fonksiyonu olup aşağıda verilmektedir.

$$L_i = \ln\left(\frac{P_i}{1-P_i}\right) = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \dots + \beta_m X_m + n_i \quad (2)$$

Formülde yer alan $\left(\frac{P_i}{1-P_i}\right)$ bireylerin kripto paraya yatırım yapma olasılığının yapmama olasılığına oranını gösterir. Olasılığın bağımsız değişkenler açısından değişme ihtimali (β) ve değişim ölçüsünü gösteren olasılık düzeyine göre değişir (Özer, 2004: 7). Bu durum aşağıdaki gibi gösterilir.

$$\frac{dP_i}{dX_i} = P_i(1-P_i)\beta_i n_i \quad (3)$$

Burada bağımsız değişkenlerde ortaya çıkan bir değişimin kripto varlıklara yatırım yapma olasılığı üzerinde ortaya çıkacak değişimi göstermektedir. Logit modelde eğim katsayısı bağımsız değişkenlerde ortaya çıkan bir birimlik değişime karşın logitteki (L_i) değişmeyi gösterir (Çokluk, 2010).

Bağımlı değişken; karar veya tercih gösteren yapan-yapmayan, başarılı-başarısız, evet-hayır gibi iki zıt değer alıyorsa bu durum "0" ve "1" değerlerini alan kukla değişkenlerle nicel hale getirilebilir (Tatlı, 2013: 46).

Tablo 1. Değişken Listesi

Bağımlı Değişken (KRİPTO)	
1= Kripto Yatırımı Yapan, 0= Yapmayan	
Bağımsız Değişkenler	Kukla Değişkenler
Cinsiyet (CNS)	CNS = 1, Erkek; Kadınsa 0
Medeni Durum (MD)	MD = 1, Evli; Bekârsa 0
Eğitim (EGT) Referans grup EGT4 = Lisansüstü	EGT 1 = 1, İlköğretim; değilse = 0 EGT 2 = 1, Lise; değilse = 0 EGT 3 = 1, Üniversite; değilse = 0
Meslek (MSL) Referans grup MSL5 = Öğrenci	MES1 = 1, Kamu Personeli; değilse = 0 MES2 = 1, Özel Sektör Çalışanı; değilse = 0 MES3 = 1, Serbest Meslek; değilse = 0 MES4 = 1, İşçi ise; değilse = 0
Yaş (YAS) Referans grup YAS4 = 48 ve üzeri yaş	YAS1 = 1, Yaşı 18-27; değilse = 0 YAS2 = 1, Yaşı 28-37; değilse = 0 YAS3 = 1, Yaşı 38-47; değilse = 0
Ortalama Hane Geliri (GLR) Referans GLR =12.001 ve üzeri	GLR1 = 1, 0-3.000 TL değilse = 0 GLR2 = 1, 3.001-6000 TL değilse = 0 GLR3 = 1, 6.001-9000 TL değilse = 0 GLR4 = 1, 9.001-12.000 TL değilse = 0

Bu çalışmada, bağımlı değişken olarak belirlenen; bireylerin kripto varlığa yatırım yapmaması, "0"; bireylerin kripto paraya yatırım yapmam ise "1" değerini almaktadır. Modelde yer alan değişkenler Tablo 1'de gösterildiği gibidir.

4. Araştırma Bulguları ve Analiz

Çalışmanın dayandığı örnekleme ait bilgiler Tablo 2'de gösterilmektedir. Buna göre katılımcıların %58,5'i erkek, %41,5'i kadınlardan oluşmaktadır. Katılımcıların % 32'si evli, %68'i bekârdır. Eğitim durumuna göre bakıldığında %1,6'sı ilkokul mezunu, %18'i lise mezunu, % 50'si üniversite mezunu ve kalan %30'unun ise lisansüstü mezunu olduğu anlaşılmıştır.

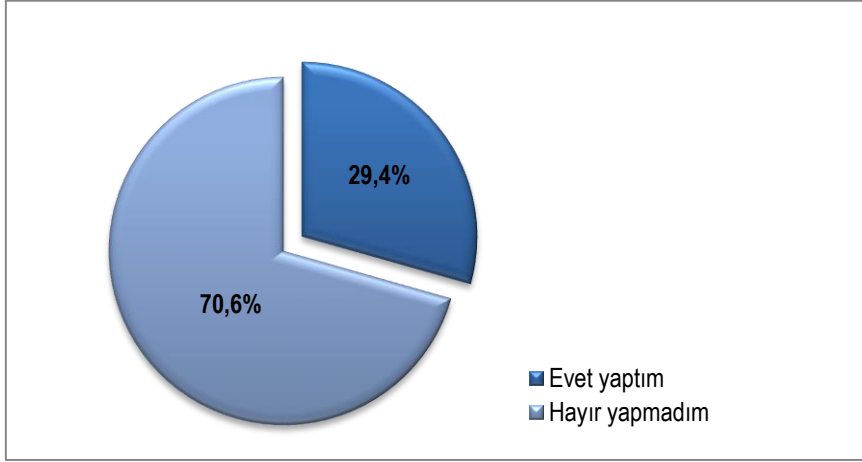
Tablo 2: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişkenler		Sayı	Oran %
Cinsiyet	Erkek	554	58,5
	Kadın	393	41,5
Medeni Durum	Evli	303	32
	Bekâr	644	68
Eğitim	İlköğretim	15	1,6
	Lise	168	18
	Üniversite	473	50
	Lisansüstü	291	30,1
Meslek	Kamu Personeli	349	36,9
	Özel Sektör Çalışanı	219	23,2
	Esnaf/Serbest Meslek	54	5,7
	İşçi/Emekli	33	3,5
	Öğrenci	292	30,8
Yaş	18-27	383	40,5
	28-37	316	33,3
	38-47	152	16,1
	48 ve üzeri	96	10
Ortalama Hane Geliri	0-4.500	274	28,9
	4.501-8.000	264	27,9
	8.001-12.000	212	22,4

	12.000-16.000	95	10
	16.001 ve üzeri	102	10,8

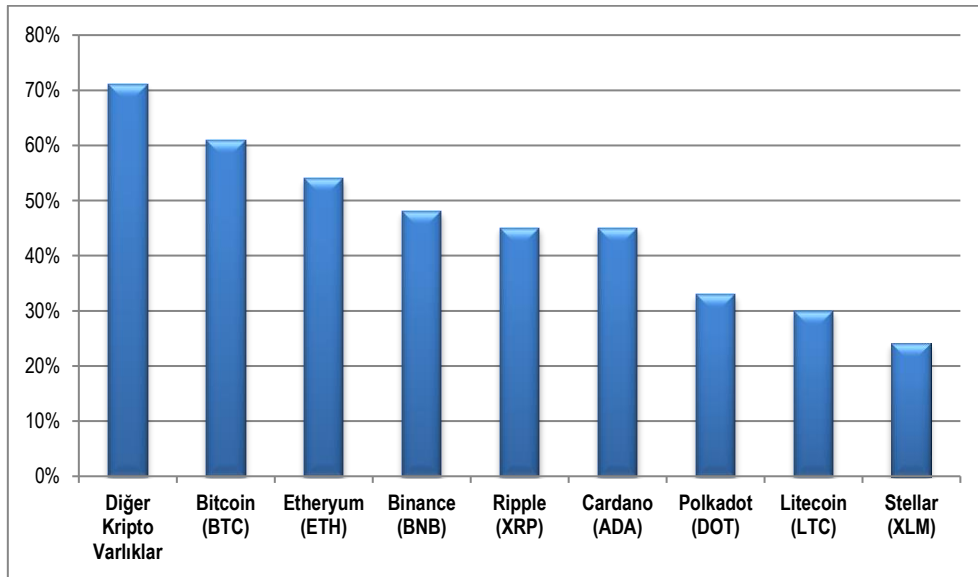
Meslek açısından incelendiğinde katılımcıların %36,9'unun kamu personeli, %30,8'inin öğrenci, %23,2'sinin özel sektör çalışanı, % 5,7'sinin esnaf/serbest meslek erbabı ve %3,5'inin de işçi/emekli olduğu görülmektedir. Yaşa göre, %40,5'inin 18-27 yaş aralığında, %33,3'ünün 28-37 yaş aralığında, %16,1'inin 38-47 yaş aralığında ve kalan %10'un ise 48 ve üzeri yaş aralığında olduğu görülmektedir. Ortalama hane geliri bakımından ise katılımcıların % 28,9'u 0-4.500 aralığında, % 27,9'u 4.501-8.000 aralığında, % 22,4'ü 8.001-12.000 aralığında, %10'u 12.000-16.000 aralığında ve %10,8'inin ise 16.001 ve üzeri gelire sahip olduğu belirlenmiştir.

Grafik 3'te Türkiye'de kripto varlıklara yatırım yapanların oranı gösterilmektedir. Buna göre Türkiye'de belirlenen örneklem içerisindeki her yüz kişiden 29'u kripto varlıklara yatırım yapmaktayken %71'i ise kripto varlıklara yatırım yapmamaktadır. Teknolojinin ve internet kullanımının hızla gelişmesiyle kripto varlıkların önemi giderek artmaya başlamıştır. 2021 yılı Kasım ayında dünyadaki kripto varlıkların değeri 3 trilyon dolar gibi büyük bir meblağa ulaştı (CoinMarketCap, 2022). Son dönemde artan kripto yatırımları düşünüldüğünde bu oran Türkiye'de oldukça yüksek bir kripto yatırımcı kitlesinin olduğunu göstermektedir.

Grafik 3: Türkiye'de Kripto Varlıklara Yatırım Oranı

Grafik 4'te Türkiye'de en fazla yatırım yapılan kripto varlıklar yer almaktadır. Katılımcıların birden fazla kripto varlığa yatırım yaptığı düşünüldüğünde Grafik 4'e göre en fazla alt coinlere yatırım yaptıkları anlaşılmaktadır. Ardından sırasıyla BTC, ETH, BNB, XRP, ADA, DOT, LTC ve XLM'ye yatırım yaptıkları görülmektedir. Son dönemde BTC'nin toplam kripto varlıklar içerisindeki payının düştüğü diğerlerinin arttığı düşünüldüğünde alt coinlerin en yüksek payı alması daha anlaşılabilir olmaktadır.

Grafik 4: Türkiye'de En Fazla Yatırım Yapılan Kripto Varlıklar

Tablo 3'te Türkiye'de kripto varlıklara yatırım yapılmasını etkileyen faktörler yer almaktadır. Buna göre Türkiye'de kripto varlıklara yatırım yapılmasındaki en etkili faktörün gelecekte önemli bir yatırım aracı olacağı beklentisinin olduğu belirlenmiştir. Ardından kripto varlıkların, işlem yapılan borsalar üzerinden 7/24 transferinin yapılabilmesi bu durumu pozitif olarak etkilemektedir. Bu özellik yeni nesil finansal varlık halini alan kripto varlıklara yatırımı teşvik eden oldukça önemli bir özelliktir. Dahası bu özellik, TCMB bünyesinde geliştirilen ve Ocak 2021 itibarıyla kullanıma açılan (TCMB, 2021) yeni nesil 7/24 anlık perakende ödeme uygulaması Fonların Anlık ve Sürekli Transferi (FAST) Sisteminin ortaya çıkmasında en önemli unsurdur. Bu sebeple kripto varlıkların sektörün rekabet yapısını etkileyen oldukça önemli bir inovatif bir yatırım aracı olduğu söylenebilir.

Tablo 3: Kripto Varlık Yatırımlarını Etkileyen Faktörler

Faktörler	Min.	Max.	Ort.	Std. Sapma
Geleceğin yatırım aracı olarak görülmesi	1	5	4,62	0,693
7/24 Kripto Dijital para transferinin yapılabilmesi	1	5	4,51	0,795
Kullanılan yeni teknoloji	1	5	4,34	0,824
Mobil uygulamaların olması	1	5	4,32	0,921
İşlem ve hizmet komisyonlarının düşük olması	1	5	4,28	0,998
Yatırım için dijital varlık sayısının fazla olması	1	5	4,16	1,018
Kripto paralarla ilgili yapılması beklenen hukuki ve teknolojik düzenlemeler	1	5	3,93	1,103
Etrafta çok fazla kişinin kriptoya yatırım yapması	1	5	3,62	1,264
Arkadaş ve çevre tavsiyesi	1	5	3,16	1,364
Televizyon ve İnternet reklamları	1	5	2,37	1,283

Kripto varlık piyasası rekabet alanı içerisinde olmamasına rağmen bankacılık sektörünün daha iyi, hızlı ve düşük maliyetli hizmet vermesini sağlayıcı rekabet unsurlarını içerisinde barındırmaktadır. Üçüncü sırada etkili olan faktör ise kripto varlıklarda kullanılan yeni teknoloji gelmektedir. Burada dikkat çeken bir durum televizyon ve internet reklamlarının kripto varlık yatırımlarını beklendiği kadar etkilememiş olmasıdır.

Türkiye'deki yatırımcıların kripto varlıklara yatırım yapmalarını etkileyebilecek sosyo-ekonomik faktörler ile kripto yatırımı yapma arasında ilişki olup olmadığını görebilmek amacıyla öncelikle Ki-kare testi yapılmıştır. Tablo 1'de yer alan bağımsız değişkenlerden OHG değişkeni ile kripto para yatırımı arasında anlamlı bir ilişki bulunamadığı ($P>0,05$) anlaşılmıştır. Modele dahil edilen diğer değişkenler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Kripto Varlık Yatırımı ile Değişkenler Arası İlişki

Bağımsız Değişkenler	Ki-Kare Değeri	Prob.
CNS	114,775	0,000*
MD	2,716	0,099***
EGT	8,545	0,036**
YAS	15,662	0,001*
MSL	28,705	0,000*
OHG	2,131	0,712**

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve % 10 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 4'te gösterilen değişkenler ile logit model tahmini yapılmıştır. Buna göre kripto varlık yatırımı ile değişkenler arasında anlamlı bir ilişki vardır. Tahmin edilen ilk modelde cinsiyet, medeni durum, eğitim, yaş, meslek ve gelir değişkenleri dışındakiler belirlenen önem düzeyinde istatistiki açıdan anlamsız oldukları için ($p>0,10$) modelden dışlanmıştır. İstatistiki açıdan anlamlı olan değişkenlerle nihai model tahmin edilmiş ve sonuçlar Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: İstatistiki Açından Anlamlı Olan Değişkenlerle Nihai Model Tahmin Edilmiş ve Sonuçlar

Değişken	B	S.E.	Wald	df	Sig.	E.(B)	95% EXP(B)	
							Düşük	Yüksek
CNS (1)	1,729	,168	106,360	1	,000***	5,636	4,057	7,828
MD (1)	,084	,238	,123	1	,725	1,087	,682	1,734
EGT			5,896	3	,117			
EGT (1)	-2,505	1,242	4,068	1	,044**	,082	,007	,932
EGT (2)	-,304	,274	1,226	1	,268	,738	,431	1,264

EGT (3)	-,332	,209	2,519	1	,112	,718	,476	1,081
YAS			13,499	3	,004***			
YAS (1)	1,084	,412	6,928	1	,008***	,338	,151	,758
YAS (2)	1,248	,347	12,922	1	,000***	,287	,145	,567
YAS (3)	1,060	,343	9,565	1	,002***	,346	,177	,678
MSL			14,042	4	,007***			
MSL (1)	,270	,299	,816	1	,366	1,310	,730	2,351
MSL (2)	-,543	,309	3,089	1	,079*	,581	,317	1,065
MSL (3)	,046	,520	,008	1	,930	1,047	,378	2,897
MSL (4)	-,925	,440	4,433	1	,035**	,396	,167	,938
GLR			2,545	4	,637			
GLR (1)	,421	,305	1,906	1	,167	1,523	,838	2,768
GLR (2)	,336	,285	1,393	1	,238	1,400	,801	2,448
GLR (3)	,256	,288	,786	1	,375	1,291	,734	2,272
GLR (4)	,463	,339	1,871	1	,171	1,589	,818	3,088
Constant	,857	,480	3,187	1	,074*	2,356		
Nagelkerke R2			0,271	-2 Log likelihood				1067,454
Cox & Snell R2			0,198	Hosmer and Lemeshow (sig)				
Model tahmin oranı			%71,2					,088

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve % 10 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Referans Grup Sırasıyla; Lisansüstü, 48 ve üzeri yaş, Lisansüstü.

Tablo 5'teki sonuçlara göre, Nagelkerke R2 değeri 0,271 olarak bulunmuştur. Bu durum bağımlı değişkende ortaya çıkan değişimin %27,1'nin modelde yer alan bağımsız değişkenlerce açıklanabildiğini göstermektedir. Modelin bir bütün olarak uyumunun iyiliğini gösteren Hosmer and Lemeshow testine ait (sig) değeri ise 0,088 bulunmuştur. Bu sonuç (p>0.05) modelin bir bütün olarak uyumunun iyi olduğunu göstermektedir.

Değişkenlerden katsayılarının işaretleri negatif olan, EGT1, YAS1, YAS2, YAS3, MSL2 ve MSL4 ile kripto para yatırımı arasında negatif yönlü bir ilişki ortaya çıkarken CNS1 değişkeni ile kripto para yatırımı arasında pozitif bir ilişki olduğu belirlenmiştir.

Buna göre, Türkiye'de erkek yatırımcıların kadın yatırımcılara göre kripto paraya yatırım yapma olasılıkları 5,636 kat daha fazla olduğu belirlenmiştir. Eğitim seviyesi açısından, ilköğretim mezunlarının lisansüstü eğitime sahip olanlara göre kripto varlıklara yatırım yapma olasılığının 0,082 kat daha az olduğu anlaşılmıştır. Yaşa göre, 18-27 yaş aralığındaki yatırımcıların yaşı 48 ve üzerinde olan yatırımcılara göre kripto paraya yatırım yapma olasılığı 0,338 kat daha fazladır. 28-37 yaş aralığındaki yatırımcıların yaşı 48 ve üzerinde olan yatırımcılara göre kripto paraya yatırım yapma olasılığı 0,287 kat daha fazladır. Bu bulgular Z kuşağının teknolojik eğilimleri düşünüldüğünce oldukça mantıklı görülmektedir (Erten, 2019). 38-47 yaş aralığındaki yatırımcıların yaşı 48 ve üzerinde olan yatırımcılara göre kripto paraya yatırım yapma olasılığı ise 0,346 kat daha fazla olduğu belirlenmiştir. Yatırımcıların meslekleri açısından, özel sektör çalışanlarının öğrencilere göre kripto paraya yatırım yapma olasılıkları 0,581 kat daha azdır. İşçi ve emeklilerin ise öğrencilere göre kripto paraya yatırım yapma olasılıkları 0,396 kat daha azdır. Diğer sosyo-ekonomik değişkenlere göre anlamlı bir farklılık ortaya çıkmamıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Son dönemde Dünya'da olduğu gibi Türkiye'de de kripto varlıklara olan talep artmıştır. Bu çalışmaya göre Türkiye'de kripto varlıklara yatırım oranı % 29,4 olarak bulunmuştur. Altcoinler dışında en fazla yatırım yapılan kripto varlıklar Bitcoin, Ethersum ve Binance coin olmuştur. Ayrıca diğer kripto varlık ve alt coinlere de çok fazla talep olduğu anlaşılmıştır. Bitcoin'in piyasadaki payı azalırken alt coinlerin payının artması bu sonuçları daha anlamlı hale getirmektedir. Sonuçlar, Türkiye'de kripto varlıklara yatırım yapılmasının en önemli sebebinin ilk sırada gelecekte önemli bir yatırım aracı olacağı beklentisi olduğunu göstermektedir. İkinci olarak kripto varlık işlemlerinin yapıldığı borsalar üzerinden 7/24 transfer imkânının olması gelmektedir. Üçüncü sırada ise kullanılan yeni inovatif finansal ve yazılımsal teknoloji kripto varlıklara olan yatırım talebini en çok etkileyen etmenler olarak görülmektedir.

Logit model sonuçlarına göre, Türkiye'de erkek yatırımcıların kadın yatırımcılara nazaran kripto paraya yatırım yapma olasılıklarının daha fazla olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar kadın çalışan oranının düşük olduğu ve ataerkil bir aile yapısına sahip Türkiye için şaşırtıcı değildir. Eğitim seviyesi açısından, ilköğretim mezunlarının lisansüstü eğitime sahip olanlara göre kripto varlıklara yatırım yapma olasılığının daha düşük olduğu anlaşılmıştır. Kripto varlıkların karmaşık bir yapıya sahip olması ve belli bir düzeyde finansal okuryazarlık gerektirmesi bunun sebebi olabilir. Ayrıca teknolojik araç ve

uygulamaları kullanmayı bilmeden bu tür yatırımların yapılmasının neredeyse imkânsız olması bu sonuçların ortaya çıkmasına sebep olduğu söylenebilir.

Yaşa göre, 18-27, 28-37 ve 38-47 yaş aralığındaki yatırımcıların 48 ve üzerinde olan yatırımcılara göre kripto paraya yatırım yapma olasılıklarının daha yüksek olduğu anlaşılmıştır. Bireylerin genç yaşta risk alma eğiliminin ileriki yaşlara göre daha yüksek olması ve bu yöndeki çalışmalar (Jagannathan ve Kocherlakota, 1996: 20; Gündoğdu & Çelik, 2018; 49) sonucu desteklemektedir. Bu sonuçlar kripto varlık yatırımcıları açısından önemli bir gösterge niteliği taşımaktadır. Teknolojiyi anlamayı ve kullanabilmeyi gerektiren yeni bir yatırım türü olan kripto varlıklara olan yatırım talebi yaş yükseldikçe azalma eğilimi göstermektedir.

Yatırımcıların meslekleri açısından, özel sektör çalışanlarının öğrencilere göre kripto paraya yatırım yapma olasılıklarının daha az olduğu belirlenmiştir. İşçi ve emeklilerin ise öğrencilere göre kripto paraya yatırım yapma olasılıkları anlamlı şekilde daha az olduğu belirlenmiştir. Öğrencilerin yaş aralığı daha genç olduğu için özel sektör çalışanlarına, işçi ve emeklilere göre kripto varlıklara yatırım yapma ihtimalleri artmaktadır. Gençlerin yeniliklere ve teknolojik gelişmelere açık olması ve bunlarla iç içe yaşamaları gençlerin kripto varlıklara olan ilgisini artıran önemli faktörlerdendir. Bu sonuçlar birbirini desteklemektedir. Bireylerin diğer sosyo-ekonomik özelliklerine göre yatırımlarında anlamlı bir farklılık ortaya çıkmamıştır. Bireylerin gelir seviyesine göre kripto varlıklara yatırım yapma olasılığının anlamlı olarak değişiklik göstermemesi hanelerin gelir durumu ne olursa olsun kripto varlıklara yatırım yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Toplumun gelir seviyesi en düşük kesimleri, orta düzey gelire sahip kesimleri ile toplumun en yüksek gelir seviyesine sahip kesimleri aynı oranda kripto varlıklara yatırım yapmaktadır. Bu sonuç kripto varlıkları diğer yatırım araçlarından ayıran önemli bir özelliktir. Dolayısıyla yeni ve ilginç bir yatırım aracına dönüşen kripto varlık yatırımlarının, sınıfsal ayırım gözetmeksizin toplumun tüm kesimleri tarafından yapılabilen ve değer kazanması halinde de toplumun her kesiminin kazanç elde etmesini sağlayan bir yatırım aracı olduğu söylenebilir. Son olarak, kripto varlıklar ortaya çıktığı ilk günden beri değer kazanmaya ve işlem hacimleri artmaya devam etmektedir. Risk seviyesi ile volatilitesi her geçen gün azalan, bireyler ve kurumsal yatırımcılar tarafından inanılan ve güvenilen kripto varlıkların geleceğin en önemli finansal ürünleri arasında yerini alması şaşırtıcı olmayacaktır.

Kaynakça

- Akdoğan, E. C. (2020). Uluslararası Para Sisteminin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği. *ÇÜHFD*, 5(1), 91-120
- Baur, D. G., Hong, K. & Lee, A. D. (2017). Bitcoin: Medium of exchange or speculative assets? *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 54, 177-189.
- Bilgic E. & Edogan, M. (2020). Kripto Muhasebesi Üzerine Yapılan Tartışmalar ve Finansal Raporlama Üzerindeki Etkileri. *TİDE Academia Research*, 2(2), 257-286.
- Bouri, E., Jalkh, N., Molnár, P. & Roubaud, D. (2016). Bitcoin for energy commodities before and after the December 2013 crash: Diversifier, hedge or safe haven? *Applied Economics*, 49(50), 5063–5073.
- Bouri, E., Molnár, P., Azzi, G., Roubaud, D. & Hagfors, L. I. (2017). On the hedge and safe haven properties of Bitcoin: Is it really more than a diversifier? *Finance Research Letters*, 20, 192–198.
- CoinMarketCap. (2022). Toplam Piyasa Değeri Yüzdesi (Hakimiyet) <https://coinmarketcap.com/tr/rankings/exchanges/>, (Erişim Tarihi: 03.01.2022).
- Cooper, R. N., Dornbusch, R. & Hall, R. E. (1982). The Gold Standard: Historical Facts and Future Prospects. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1-56.
- Çokluk, Ö. (2010). Lojistik regresyon analizi: Kavram ve uygulama. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 10(3), 1357-1407.
- Dayı, F. (2021). Bireylerin Elektronik Ödeme Sistemi ve Araçları Kullanımlarının COVID-19 Döneminde İncelenmesi. COVID -19 Pandemisinin İktisadi ve Sosyal Etkileri (Ed. Figen Tombak). ss. 19-59
- Demirdöğen, Y. (2019). Fintek Ekosistemi İçin Gerekli Düzenlemeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(24), 311-312.
- Dilek, Ö. (2021). Katılım Bankacılığı Tercihini Etkileyen Faktörler. *EKEV Akademi Dergisi*, 25(88), 433-450.
- Dwyer, G. P. (2015). The economics of Bitcoin and similar private digital currencies, *Journal of Financial Stability*, 17, 81–91.
- Dyhrberg, A. H. (2016). Bitcoin, gold and the dollar – A GARCH volatility analysis. *Finance Research Letters*, 16, 85–92.

- Eun, C. S., & Resnick, B. G. (2010). *International Financial Management 4E*. Tata McGraw-Hill Education.
- Erten P. (2019). Z kuşağının dijital teknolojiye yönelik tutumları. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(1), 190- 202.
- Evlimoğlu, U. & Güder, M. (2021). Tarihteki Ekonomik Balonlar Işığında Kripto Paralara Genel Bir Bakış. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 469- 496, <https://doi.org/10.11616/asbi.955230>.
- Feng, W., Wang, Y. & Zhang, Z. (2018). Can cryptocurrencies be a safe haven: A tail risk perspective analysis. *Applied Economics*, 50(44), 4745–4762.
- Gandal, N., Hamrick, J. T., Moore, T. & Oberman, T. (2018). Price manipulation in the Bitcoin ecosystem. *Journal of Monetary Economics*, 95, 86-96.
- Gündoğdu, A., & Çelik, Ş. (2018). Türk sermaye piyasasında kuşaklar arasında yatırımcı ve portföy farklılıkları. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 47(1), 46-63.
- Hamurcu, C. (2022). Can Elon Mask's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias? *Fiscaoeconomia*, 6(1), 215-228 . DOI: 10.25295/fsecon.1028730
- Hong, K. (2017). Bitcoin as an alternative investment vehicle. *Information Technology and Management*, 18(4), 265–275.
- İri, R. (2021). Finansal Pazarlama Kapsamında Kripto Para Pazarlaması ve Kripto Para Birimlerinin Bilinirliği ve Farkındalığı, *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 811-833, <https://doi.org/10.11616/asbi.956722>
- Jagannathan, R. & Kocherlakota, N. R. (1996). Why should older people invest less in stocks than younger people. *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, 20, 11-20.
- Janson, N. & Karoubi, B. (2021). The Bitcoin: to be or not to be a Real Currency? *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 82, 312-319.
- Kristoufek, L. (2015). What are the main drivers of the Bitcoin price? Evidence from wavelet coherence analysis. *PLoS One*, 10(4), e0123923.
- Metin, İ. & Yakut, E. (2018). Kripto para girişimciliğinde güven faktörü üzerine bir araştırma. *Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*, 7(2), 67-78.
- Nishibe, M. (2016). *The Enigma of Money*, Singapore: Springer.
- Nishibe, M. (2020). Good money drives out bad: Introduction to the featured section on The evolution of diverse e-money: Digital-community currencies and cryptocurrencies. *The Japanese Political Economy*, 46(1), 1-16.
- Öncü, S. & Ektik, D. (2021). Kripto Paraların Yatırım Amaçlı Kullanımı: Riskler ve Getiriler Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Manisa Celal Bayar Üniversitesi. *Journal of Social Science*, 19(4), 362-395.
- Pilatin, A. & Dilek, Ö. (2021). Tüketicilerin Online Alışveriş Alışkanlıklarının Demografik Özellikler Bakımından İncelenmesi Doğu Karadeniz Şehirleri Üzerinde Bir Araştırma. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 11-28.
- Soyaslan, E. (2020). Bitcoin Fiyatları ile BİST 100, BİST Banka ve BİST Teknoloji Endeksi Arasındaki İlişkinin Analizi. *Fiscaoeconomia*, 4(3), 628-640. DOI: 10.25295/fsecon.774221
- Şenel, S., & Alatlı, B. (2014). Lojistik regresyon analizinin kullanıldığı makaleler üzerine bir inceleme. *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi*, 5(1), 35-52. <https://doi.org/10.21031/epod.67169>
- Tatlı, H. (2013). Konut sahipliğinin belirleyicileri: Hanehalkı reisleri üzerine bir uygulama. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 4(2), 40-63.
- TCMB, (2021). FAST. <https://fast.tcmb.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 12.01.2022).
- The Economist, (2 Kasım 2015). "Who is Satoshi Nakamoto?", The Economist explains. The Economist.
- Urquhart, A. (2016). The inefficiency of Bitcoin. *Economics Letters*, 148, 80–82.
- Yermack, D. (2015). *Is Bitcoin a real currency? An economic appraisal*. (s. 31–43). In Handbook of digital currency: Elsevier.

Extended Abstract

Aim and Scope

When the adventure of the emergence of money is examined, it is seen that people basically started to use money to meet their need for change. Before the use of money, people met their needs by bartering products. Later, precious metals began to be used as a medium of exchange. Then, a gold-indexed paper money system was introduced. It was argued that paper money was more advantageous because it was easy to circulate, it had the same value everywhere, it was stored in one place, it was divided without loss, and it prevented counterfeiting (Law, 1705). As a result of the development of the banking sector in the world, money has gained the property of fiduciary money, apart from the cash feature determined by the central banks of the countries. From 1944 to 1971, countries agreed to index foreign currency prices to the US dollar, not to gold. Therefore, the dollar was accepted as the reserve currency (Cooper, Dornbusch, & Hall, 1982). After the Bretton Woods system was abolished by the USA in 1971 and it was announced that dollars would no longer be printed in exchange for gold, the gold standard system in the world came to an end. In this way, the US Federal Reserve (FED) obtained the authority to print and issue US dollars whenever and in any amount it wanted. Thanks to the developing banking system and technology, credit cards began to be used. In this way, a change in people's understanding of money began to emerge. Because an intangible fiat money could now be used over the card.

The concept of digital money, which emerged as different from known money applications, has been rapidly popular and used in recent years. In just the last few years, apart from Bitcoin, cryptocurrencies such as Ethereum, Litecoin, BNB, Solano, Ripple and hundreds of altcoins have grown rapidly, increased in number and spread all over the world. There is no one left in the world who is not aware of cryptocurrencies. Thanks to this, positive thoughts and expectations about cryptocurrencies rose. Besides, the extreme volatility that has arisen in cryptocurrencies has shown that cryptocurrencies can no longer be seen as a "currency" or "money" that can be used for ordinary transactions. Extremely volatile digital currencies have become speculative financial instruments, proving that goods and services cannot be traded on them. In this case, global monetary authorities have started to use the term "crypto-asset" instead of "cryptocurrency" to refer to these digital assets, which they see as "speculative" financial commodities (Nishibe, 2016). Digital assets, which were initially called digital money or crypto money like a medium of exchange, have recently started to be seen as an investment tool. For this reason, it is thought that it would be more correct to call it a financial asset instead of money. If these digital assets are money; They are expected to fulfill three important functions such as money. These are the properties of money as a medium of exchange, a unit of account and a means of accumulation. Given the low acceptance rate among institutions, businesses and governments as a means of payment so far, cryptoassets are neither a means of payment nor a unit of account (Janson, & Karoubi, 2021). It can be said that it is more of an investment tool.

The infrastructure of cryptocurrencies is built on blockchain technology. They appear as a digital value chain of thousands or millions encrypted with special software. The blockchain system is a system that emerges with a constantly expanding data structure and uses different mathematical algorithms to verify transactions. Blockchain consists of transactional blockchains like a distributed ledger. The distributed ledger provides an infrastructure that is spread and synchronized over the networks of a large number of networks, institutions or countries, allowing transactions made in one place to be seen in others.

In this study, crypto assets in the world and in Turkey, studies in the literature will be mentioned. Then, the logit model results will be given by using the data of the survey conducted throughout Turkey and attended by 947 people.

Methods

A different approach has been adopted in this article. Based on these studies, it has been tried to examine whether crypto-asset investors, who have not been studied much in the literature, invest according to their socio-economic characteristics and income levels with the logit model.

With the rapid development of technology and internet usage, the importance of crypto assets has started to increase. So much so that in November 2021, the value of crypto assets in the world reached a huge amount of \$ 3 trillion (CoinMarketCap, 2022). Accordingly, the demand for crypto assets has increased in Turkey. According to this study, the rate of investment in crypto assets in Turkey was found to be 29.4%. Apart from altcoins, the most invested crypto assets were Bitcoin, Ethereum and Binance coins. It has also been understood that there is a great demand for other crypto assets and altcoins.

Findings

According to this study, the rate of investment in crypto assets in Turkey was found to be 29.4%. Apart from altcoins, the most invested crypto assets were Bitcoin, Ethereum and Binance coins. It has also been understood that there is a great demand for other crypto assets and altcoins.

According to the Logit model results, it has been determined that male investors in Turkey are more likely to invest in crypto money than female investors. In terms of education level, it was found that primary school graduates are less likely to invest in cryptoassets than those with postgraduate education. By age, it has been understood that investors aged 18-27, 28-37 and 38-47 are more likely to invest in cryptocurrencies than investors 48 and over. This is an important indicator for crypto-asset investors.

Conclusion

The investment demand for crypto assets, which is a new type of investment that requires understanding and being able to use technology, tends to decrease with increasing age. In terms of investors' occupations, it was determined that private sector employees are less likely to invest in cryptocurrencies than students. It has been determined that workers and retirees are significantly less likely to invest in crypto money than students. There was no significant difference in the investments of individuals according to their other socio-economic characteristics. The fact that the probability of investing in crypto assets according to the income level of individuals does not significantly change is important in terms of showing that they invest in crypto assets regardless of the income status of the households.

Üst Gelir Grubundaki Ülkelerin Covid-19 Mücadelesinin Veri Zarflama Analizi İle Değerlendirilmesi

Evaluation of The Covid-19 Fighting of Top Income Countries with Data Envelopment Analysis

Fevzi Akbulut¹, Osman Şenol²

Öz

Tüm dünyayı kısa sürede etkisi altına alan Covid-19 pandemisi, hemen hemen tüm ülkeleri ve bütün sektörleri olumsuz olarak etkilemiştir. Bu durum özellikle ülkelerin sağlık hizmetlerine daha fazla önem vermeleri gerektiğini, her koşulda sağlık hizmetlerine erişimin sağlanabilmesinin gerekliliğini göstermiştir. Bu çalışmada Dünya Bankası gelir sınıflandırmasında yüksek gelir grubunda yer alan ülkelerin belirli sağlık göstergeleri kullanılarak Covid-19 pandemisine karşı performansının VZA yöntemiyle hem CCR hem de BCC yöntemleri kullanılarak ölçülmesi amaçlanmıştır. Çalışma verilerinin analizinde DEAP paket programı kullanılmıştır. Program çıktıları daha sonraki süreçte Excel programına aktarılarak potansiyel iyileştirme oranları hesaplanmıştır. Çalışmada girdi değişkeni olarak, yüz bin canlı doğumda anne ölüm oranı, GSYİH'dan sağlık hizmetlerine ayrılan pay, hasta yatağı sayısı, bin kişi başına düşen hekim sayısı, bin kişi başına düşen hemşire ve ebe sayısı ve kişi başına düşen sağlık harcaması kullanılmıştır. Çıktı değişkeni olarak ise 100.000 kişi başına düşen covid-19 iyileşen kişi sayısı, bir milyon kişi başına düşen vaka sayısı, ölüm sayısı ve test sayısı kullanılmıştır. Ülkelerin etkinlik ortalaması %70 olarak tespit edilmiştir. 48 ülke içerisinde 15 ülke etkin sınır üzerinde yer alarak verimli olarak bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Verimlilik, Veri Zarflama Analizi, Covid-19, Üst Gelir Grubu Ülkeler

Abstract

The Covid-19 pandemic, which has taken the whole world under its influence in a short time, has negatively affected almost all countries and all sectors. This situation has shown that countries should attach more importance to health services, and that it is necessary to provide access to health services under all circumstances. In this study, it is aimed to measure the performance of the countries in the high income group in the World Bank income classification against the Covid-19 pandemic, using both CCR and BCC methods, with the DEA method. DEAP package program was used in the analysis of the study data. Potential improvement rates were calculated by transferring the program outputs to the Excel program in the next process. In the study, maternal mortality rate per 100,000 live births, the share of GDP allocated to health services, the number of patient beds, the number of physicians per thousand people, the number of nurses and midwives per thousand people, and health expenditure per capita were used. As the output variable, the total number of people recovering from Covid-19 disease, the number of cases per 100,000 people, the number of deaths and the number of tests were used. The average efficiency of the countries has been determined as 70%. Among the 48 countries, 15 countries were found to be efficient by being on the effective border.

Keywords: Efficiency, Data Envelopment Analysis, Covid-19, Top Income Group Countries

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: I10, I18, C80, F30

Submitted: 02/02/2022

Accepted: 29/05/2022

¹ Dr. Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Bingöl, Türkiye, fakbulut@bingol.edu.tr, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-8511-7712>

² Dr. Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Trabzon, Türkiye, osmansenol@ktu.edu.tr, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0001-5626-2921>

Giriş

Günümüz itibariyle halen devam etmekte olan Covid-19 pandemisi ilk olarak 1 Aralık 2019 tarihinde Çin'de ortaya çıkmış ve kısa zamanda tüm dünyaya yayılmıştır (WHO, 2020). 6 ay gibi kısa bir sürede milyonlarca insanı etkilemiş ve yüz binlercesinin ölümüne neden olmuştur (Sarman vd., 2020: 79-98). 11 Mart 2020'de WHO tarafından pandemi ilan edilmiş ve ülkeler virüsün yayılmasını önlemek amacıyla seyahat kısıtlamaları, sosyal mesafe kuralları, sokağa çıkma yasakları ve kapanmalar gibi birtakım önlemler almak zorunda kalmışlardır. Bu durum tedarik zincirinin önemli ölçüde aksamasına sebep olmuş ve başta uluslararası ticaret ve finansal piyasalar olmak üzere bütün sektörler olumsuz olarak etkilenmiştir. Sağlık sektörü de bu durumdan oldukça kötü etkilenmiştir. Pandemiden dolayı yatışlar artmış ve hastanelerin yatak kapasiteleri dolmuştur. Bu süreçte Dünya'da birçok ülkede sağlık hizmetlerine erişim durma noktasına gelmiştir. Ayrıca pandemi süreci ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeylerinin bu sürecin yönetimindeki önemini de ortaya koymuştur (Ergülen vd., 2020: 275-286; Ergülen vd., 2021: 255-261).

Pandemi sürecinde ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmişlik düzeylerine göre pandemiye karşı farklı önlemler aldığı veya bu önlemleri çok daha uzun süre uygulayabildiği görülmektedir. Bu süreçte gelir düzeyi yükseldikçe ülkelerin daha fazla teşvik verebildiği, daha uzun süre kapanmalara gidebildiği, daha fazla kaynak ayırabildiği ve tüm sektörlerde sürdürülebilirliği daha uzun süre sağladığı görülmektedir. Alınan daha sıkı önlemler sağlık sistemlerinin işleyişine de katkı sağlamıştır. İster vaka sayılarında olsun ister yatış ve ölüm oranlarında olsun gelir düzeyi yüksek ülkelerin daha düşük gelir düzeyine sahip ülkelere göre daha iyi durumda olduğu görülmüştür.

Dünya Bankası'nda yer alan ülkeler kişi başı gelirlerine göre; düşük gelir grubundaki (DGG) ülkeler, alt-orta gelir grubundaki (AOGG) ülkeler, üst-orta gelir grubundaki (ÜOGG) ülkeler ve yüksek gelir grubundaki (YGG) ülkeler olarak dört grupta sınıflandırılmıştır. 2018 yılı itibariyle Dünya Bankası verilerine göre GSYİH'dan sağlığa ayırdıkları pay DGG'ndaki ülkelere %7.96, AOGG'ndaki ülkelere, %5.47, ÜOGG'ndaki ülkelere %12.15 ve ÜGG'ndaki ülkelere %7.95'dir. Kişi başı sağlık harcamalarının ise DGG'ndaki ülkelere 46.49 dolar, AOGG'ndaki ülkelere 198.09 dolar, ÜOGG'ndaki ülkelere 483.71 dolar ve ÜGG'ndaki ülkelere 2205.92 dolar olduğu görülmektedir (World Bank, <https://databank.worldbank.org/>).

Bu doğrultuda bu çalışmada Dünya Bankası gelir sınıflandırılması dikkate alınarak yüksek gelir grubunda yer alan ülkelerin belirli sağlık göstergeleri kapsamında Covid-19 ile mücadelesi veri zarflama analiz yöntemi (VZA) kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sürecinde ülkelerin etkin sınırını belirlemek, etkin sınırın altında kalan ülkelerin verimsizlik nedenlerini tespit etmek ve gerekli düzeltmeler için öneriler geliştirmek amaçlanmıştır.

Araştırmada gerek uygulama kolaylığı gerekse yüksek doğruluk performansı ile veri analiz çalışmalarında en çok tercih edilen bir yöntem olan VZA yöntemi kullanılmıştır. VZA, benzer karar verme birimlerini (KVB) aynı girdi ve çıktılara göre birbirleriyle kıyaslayarak KVB'lerin göreceli verimliliğini tahmin etmek için dizayn edilmiş, doğrusal programlama teorisi ilkelerine dayanan parametresiz bir yöntemdir (Kutlar ve Kartal, 2004: 49-79).

VZA girdiye ve çıktıya yönelik CCR (Charnes Cooper Rhodes) ve BCC (Banker Charnes Cooper) olarak iki esas modele dayanmaktadır. Bu modeller ölçeğe göre sabit getiri varsayımına sahip CCR modeli ve ölçeğe göre değişen getiri varsayımına dayanan BCC modelidir. CCR girdiye yönelik model, belirli bir çıktı bileşimini en etkin şekilde ortaya koyabilmek için ihtiyaç duyulan en cazip girdi bileşiminin nasıl olması gerektiğini araştırır. BCC çıktıya yönelik model ise belirli bir girdi bileşimiyle en fazla ne kadar çıktı bileşimi elde edilebileceğini araştırır (Charnes vd., 1978: 429-444; Charnes vd., 1994: 23). CCR veya yönelimsiz modeller birimlerin toplam etkinlikleri belirlenmek istendiğinde ve KVB'lerinin ölçeğe göre sabit getiriye sahip oldukları varsayıldıklarında kullanılmaktadır. BCC veya toplumsal modeller ise yalnızca birimlerin etkinlikleri hesaplanmak isteniyorsa ve KVB'ler için ölçeğe göre değişken getiri varsayımı geçerliyse kullanılabilir (Özden, 2008: 167-185).

VZA'nın diğer yöntemlerden ayrıldığı diğer bir nokta ise, bir karar biriminin aynı girdileri kullanarak çıktılarını artırıp artıramayacağı ve daha az girdiyle aynı çıktıları üretip üretmeyeceği konusunda bilgi sağlamasıdır (Johns vd., 1997: 119-128). Ayrıca VZA ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında sağlık, eğitim, ulaşım, bankacılık, otomotiv ve tekstil sektörlerinde verimlilik ölçümlerinde sıklıkla kullanıldığı görülmektedir (Çarıkçı ve Akbulut, 2019: 1-8; Yüksel, 2020:210; Yüksel ve Yiğit, 2020).

Araştırmada ilk olarak detaylı bir literatür taraması yapılmış olup ulusal ve uluslararası benzer çalışmalara yer verilmiştir. Daha sonra uygulama bölümünde, araştırmanın amacı, gereç ve yöntem, evren ve örneklem grubu ve yapılan VZA analizinin bulgularına yer verilmiştir. Son olarak yapılan analiz sonucunda elde edilen bilgiler sonuç bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

1. Literatür Taraması

Bu bölümde Covid-19 pandemisi sürecinde farklı ülke gruplarının sağlık sistemlerinin etkinliğinin ölçüldüğü ulusal ve uluslararası çalışmalar incelenmiştir. Daha sonra yine Covid-19 pandemisi sürecinde Covid-19'a karşı farklı sektörlerin etkinlik düzeylerini inceleyen çalışmalar ele alınmıştır.

Ülkelerin Covid-19'a karşı verdiği mücadelede farklı ülke gruplarının yer aldığı sağlık sistemlerinin etkinliğini ölçen çalışmalar aşağıda özetlenmiştir. Genel olarak gelişmişlik düzeyleri ve sağlığa ayırdıkları pay yüksek olan, sağlık çalışanı sayısı ve test sayısı fazla olan ülkelerin etkinliğinin daha yüksek olduğu, Covid-19 pandemisine karşı daha iyi performans gösterdiği söylenebilir.

Selamzade ve Özdemir (2020) "Covid-19'a Karşı OECD Ülkelerinin Etkinliğinin VZA ile Değerlendirilmesi" adlı çalışmada, Covid-19'a karşı OECD ülkelerinin etkinliğini VZA yöntemiyle CCR ve BCC modellerini kullanarak analiz yapmışlardır. Ülkelerin ölçek etkinlik skorlarını ve etkin olan ülkelerin süper etkinlik skorlarını tahmin etmiş ve etkin olmayan ülkeler için potansiyel iyileştirme önerileri geliştirmiştir. Girdi değişkeni olarak on bin kişi başına düşen doktor ve hemşire sayısı, on bin kişi başına düşen hastane yatak sayısı ve sağlık harcamalarının GSYİH içindeki oranını, çıktı değişkeni olarak ise ülkelerin 24 Nisan 2020 tarihinde Covid-19 pandemisine ait milyon kişi başına düşen test sayısı vaka sayısı ve ölüm sayısını kullanmıştır. Araştırma sonucunda CCR modelinde 8 BCC modelinde ise 11 ülkeyi etkin olarak tespit etmiştir. En yüksek süper etkinlik skoruna ait ülkenin Slovakya (CCR) ve İzlanda (BCC) olduğunu bulmuştur. Ayrıca gelişmişlik düzeyleri ve sağlık çalışanı sayısı yüksek olan ülkelerin daha az vaka ve ölüm sayısına sahip olduğu ve test sayısı arttıkça ülkelerin etkinliğinin arttığı sonucuna ulaşmıştır.

Sherpa (2020) "Estimating Impact of Austerity Policies in Covid-19 Fatality Rates: Examining The Dynamics of Economic Policy and Case Fatality Rates (CFR) of Covid-19 in OECD Countries" adlı çalışmada, Covid-19 pandemisi sonucunda meydana gelen ölüm oranlarını etkileyen değişkenleri belirlemek amacıyla OECD ülkelerinde hükümetin sağlık politikalarının ölüm oranlarına etkisini incelemiştir. Yöntem olarak parametrik olmayan regresyon modeli kullanmıştır. Araştırma sonucunda sağlık harcamalarından yapılan kesintilerin Covid-19 kaynaklı ölüm oranlarını arttırdığını tespit etmiştir. Covid-19 ölümlerinin azaltılabilmesi için daha geniş erişilebilirliğe sahip kamu tarafından finanse edilen sağlık sisteminin gerekli olduğunu ifade etmiştir.

Shirouyehzad, Jouzdani ve Karimvand (2020) "Fight Against Covid-19: A Global Efficiency Evaluation Based on Contagion Control and Medical Treatment" adlı çalışmada, Covid-19 salgınına karşı müdahale yönetimindeki verimlilik düzeyini VZA yöntemiyle incelemiştir. İlk aşamada bulaş kontrolüne göre analizin temeli oluşturulmuş ve vaka sayılarıyla ülkelerin koşulları tespit edilmiştir. İkinci aşamada ülkelerde tıbbi tedavinin etkinliğini ölçmek için toplam vaka sayısı, ölüm sayıları ve iyileşen vaka sayıları dikkate alınarak analiz yapılmıştır. Ülkelerin Covid-19'a karşı bulaş kontrolündeki ve tıbbi tedavi konusundaki performanslarının ölçülmesi amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda Singapur, Belçika ve Vietnam CCR ve BCC modellerinde en yüksek verimliliğe sahip ülke olmuş ve Avrupa ülkeleri sıralamasında verimliliğin yüksek ülkenin Belçika verimliliği en az olan ülkenin ise İtalya olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Orta Doğu'da bulaş kontrolünde en etkili ülkenin İran, tıbbi tedavide ise en etkili ülkenin Mısır olduğu bulunmuştur.

Bayram ve Yurtsever (2021) "Efficiency Evaluation of European Countries in Terms of Covid-19" adlı çalışmada, 27 Avrupa ülkesinin Covid-19 salgınının neden olduğu yayılma ve ölümler üzerindeki performansını, girdi odaklı VZA yöntemi kullanarak karşılaştırmıştır. İlk aşamada bulaşma kontrolünün etkinliği, ikinci aşamada ise tıbbi tedavi etkinliği değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda Malta, Karadağ, Kıbrıs, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Yunanistan, Hollanda ve Norveç'in hem bulaş kontrolünde hem de Covid-19 hastalarının tedavisinde etkin olduğunu tespit etmiştir. İtalya, İspanya, Portekiz ve İzlanda'nın Covid-19 hastalarının tedavisinde iyi bir performans gösterdiği fakat bulaş kontrolünde etkin olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca Kuzey Makedonya, Lüksemburg, İsviçre ve Türkiye'nin hem bulaş kontrolünde hem de Covid-19 hastalarının tedavisinde etkin olmadığını belirtmiştir.

Kaman ve Yücel (2021) "Covid-19'dan En Çok Etkilenen 9 OECD Ülkesinin Sağlık Çalışanlarının Etkinliğinin İncelenmesi Üzerine Bir Çalışma" adlı çalışmada, pandemiden en fazla etkilenen 9 OECD ülkesinin sağlık çalışanlarını korumak için gösterdiği çaba konusunda etkin olup olmadığını VZA yöntemi ile araştırmıştır. Girdi değişkeni olarak bin kişi başına toplam sağlık çalışanı sayısının, nüfus yoğunluğu ve sağlık harcamalarının GSYİH içindeki oranını, çıktı değişkeni olarak ise sağlık çalışanlarının milyon kişi başına vaka sayısını ve ölüm sayısını almıştır. Araştırma sonucunda sağlık çalışanlarını korumada Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Portekiz'in tam etkinlik gösterdiğini, etkinlik değeri en düşük ülkenin ise İtalya olduğunu tespit etmiştir.

Ülkelerin Covid-19'a karşı verdiği mücadelede ülke bazında ve farklı sektörlerde gösterdiği performansın analiz edildiği çalışmalar aşağıda özetlenmiştir.

Erdem (2021) "OECD Ülkelerinin Covid-19 Pandemi Yönetim Etkinliklerinin Değerlendirilmesi" adlı çalışmada, OECD ülkelerinin etkinliğini VZA yöntemi kullanarak analiz yapmıştır. Girdi olarak bin kişiye düşen doktor sayısı hemşire sayısı,

hasta yatağı sayısı ve sağlık harcamalarının GSYİH içindeki oranını kullanmış, çıktı değişkeni olarak ise milyon kişi başına test sayısı, vaka sayısı, ölüm sayısı ve her yüz kişiye uygulanan Covid-19 aşı doz sayısını kullanmıştır. Araştırma sonucunda, birinci aşama analiz sonucunda 37 KVB'nin 14'ü etkin bulunmuş, ikinci aşamada etkin olmayan 23 KVB'nin 14'ü etkin bulunmuş, üçüncü aşamada ise kalan 9 KVB'nin 5'i etkin olarak tespit edilmiştir. Son aşamada kalan Avustralya, Güney Kore, Japonya ve Yeni Zelanda ülkeleri görece en etkin olmayan KVB'ler olarak belirlenmiştir.

Ergülen ve arkadaşları (2021) "VZA Yöntemi ile Covid-19 Pandemi Döneminde Bir Değerlendirme: G7 Ülkeleri Etkinlik Analizi" adlı çalışmada, Covid-19 pandemisine karşı G7 ülkelerinin etkinlik düzeylerini VZA yöntemi kullanarak analiz yapmışlardır. Girdi değişkeni olarak test sayısı ve aşı sayısı, çıktı değişkeni olarak ise vefat sayılarını kullanmıştır. Araştırma sonucunda; İtalya, Birleşik Krallık ve ABD'nin tam etkin olduğunu; Japonya, Fransa, Almanya ve Kanada'nın tam etkin olmadığını ve Almanya'nın etkin olmayan ülkeler arasında en yüksek etkinlik düzeyine sahip olduğunu tespit etmiştir.

Aslan ve Bolukçu (2022) "Covid-19 Hastalığıyla Mücadele Sürecinde OECD Ülkelerinin Performanslarını Bulut Performans Endeksleriyle Değerlendirme" adlı çalışmada, OECD ülkelerinin Covid-19 pandemisini yönetme başarısını değerlendirmek amacıyla Bulut Performans Endeksi yöntemi kullanarak OECD ülkelerinin göreceli performansını ölçmüştür. Toplam ölüm oranı iyileşen oranı, durumu kritik olan vaka oranları ile tam aşılınmış nüfus oranı ve bir milyon kişi başına düşen test sayısı değişkenlerini kullanmıştır. Araştırma sonucunda Covid-19 ile mücadelede en düşük performansı gösteren ülkeleri sırasıyla Portekiz, Çekya, Kolombiya, İsveç ve Estonya olarak tespit etmiştir. En iyi performans gösteren ülkeleri ise yine sırasıyla Letonya, Avusturya, Slovakya, Danimarka ve İzlanda olarak bulmuştur.

VZA yöntemiyle yapılan çalışmalara bakıldığında, VZA analizi yönteminin gerek Covid-19 ile ilgili gerek ekonomik ve sosyal alanlarla ilgili birçok çalışmada kullandığı görülmektedir. VZA analizinin bu kadar yaygın kullanılmasını sağlayan en önemli nedenlerden biri etkin olan KVB'leri etkin olmayan KVB'lerden ayırması bir diğeri ise etkin KVB'ler içerisinde etkin olmayan KVB'ler için referans kümeleri belirleyebilmesidir (Banker, 1984: 62-84). Bundan dolayı oldukça yaygın bir kullanıma sahip olmuş ve hemen her alanda VZA ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Geçtiğimiz yıllarda VZA ile ilgili çalışmalara örnek vermek gerekirse; Yayla ve Özer (2022) BIST100 endeksinde yer alan şirketler üzerine, Baştuğ vd. (2021) havalimanı hizmet kalitesi üzerine, Özcan (2021) ulaşım ve turizm sektöründe hizmet gösteren işletmeler üzerine, Asker (2021) havayolu stratejik işbirliklerinde, Doğan ve Akbal (2021) akademik teşvik etkinliği üzerine, Baş Kaman ve Yücel (2021) OECD ülkelerinin sağlık çalışanlarının etkinliği üzerine ve Ergülen vd. (2020) Türkiye'nin Covid-19 performansı üzerine çalışmalar yapmışlardır.

2. Metodoloji

2.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı Dünya Bankası gelir sınıflandırılması dikkate alınarak yüksek gelir grubunda yer alan ülkelerin belirli sağlık göstergeleri kapsamında Covid-19 ile mücadelesini veri zarflama analiz programı kullanarak değerlendirmektir. Bu değerlendirme sürecinde ülkelerin etkin sınırını belirlemek, etkin sınırın altında kalan ülkelerin verimsizlik nedenlerini tespit ederek gerekli düzeltmeler için öneriler geliştirmektir.

2.2. Gereç ve Yöntem

Sağlık göstergeleri ile ilgili VZA çalışmalarının genellikle girdiye yönelik yapılmasının temel sebebi gereksiz hizmet üretimini arttırmaya yönelik tavsiyelerde bulunulmaması gerektiğidir. Diğer taraftan atıl kullanılan kaynak miktarlarını tespit etmek için de girdiye yönelik modellemeler kullanılmaktadır. Örneğin, girdiye yönelik yapılan bir analiz ile bir sağlık kuruluşunun daha verimli olması için ameliyat sayısını arttırmasını tavsiye etmek yerine daha az kaynak kullanarak aynı sayıya ulaşması tavsiye edilmektedir. Bu sebeplerden dolayı bu çalışmada ülkelerin Covid-19 ile mücadelesinde etkinliğini belirlemek için CCR ve BCC girdiye yönelik modellemeler kullanılmıştır. Dünya Bankasına göre üst gelir grubunda yer alan ülke sayısı 79 olmasına rağmen verilerine ulaşılabilen 49 ülke analize dâhil edilmiştir. Araştırma verilerinin analizinde DEAP paket programı kullanılmıştır. Program çıktıları daha sonraki süreçte Excel programına aktararak potansiyel iyileştirme oranları hesaplanmıştır.

2.3. Evren ve Örneklem

Dünya Bankası'na göre üst gelir grubunda yer alan ülkelerin belirli sağlık göstergeleri kapsamında Covid-19 ile mücadele düzeyi değerlendirilmiştir. Söz konusu bu grupta 79 ülke olmasına rağmen verilerine ulaşılabilen 48 ülke analize dâhil edilmiştir. Araştırma kapsamında sağlık göstergeleri ile ilgili veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilirken, Covid-19 ile ilgili veriler ise "https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries" sitesinden elde edilmiştir. Sağlık göstergeleri ile ilgili verilerin 2018-2019 yıllarına kadar bulunmasından dolayı daha sağlıklı değerlendirme yapabilmek adına 2000-2019 dönemlerine ait verilerin ortalaması alınmıştır. Diğer taraftan ülkeler arası nüfus sayısı bakımından farklılıkların olması

sebebinden dolayı daha sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek adına 1 milyon nüfus başına Covid-19 göstergeleri baz alınmıştır.

3. Bulgular

Araştırma kapsamında kullanılacak değişkenler belirlenirken literatürde benzer çalışmalar incelenerek araştırmanın amacına en uygun girdi ve çıktı değişkenleri seçilmiştir. Araştırmada girdi değişkeni olarak 100.000 canlı doğumda anne ölüm oranı, GSYİH'dan sağlık hizmetlerine ayrılan pay, hasta yatağı sayısı, bin kişi başına düşen hekim sayısı, bin kişi başına düşen hemşire ve ebe sayısı ve son olarak kişi başına düşen sağlık harcaması kullanılmıştır. Çıktı değişkeni olarak ise 100.000 nüfus başına düşen covid-19 iyileşen kişi sayısı, bir milyon kişi başına düşen toplam vaka sayısı, bir milyon kişi başına düşen toplam ölüm sayısı ve bir milyon kişi başına düşen toplam test sayısı kullanılmıştır.

Araştırmada kullanılan değişkenlerin seçiminde ilk olarak araştırma amacına uygun ve literatürde benzer çalışmalarda da tercih edilen değişkenler kullanılmıştır. Sağlık göstergeleri ile ilgili literatürde VZA üzerinde oldukça çeşitli çalışma olmasına rağmen covid-19 ile ilgili bu kapsamda sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Selamzade ve Özdemir (2020) OECD ülkelerini incelediği çalışmada covid-19 ile ilgili ölüm sayıları, vaka sayıları ve test sayılarını çıktı olarak almıştır. Ancak ülkelerin nüfus sayıları farklı olmasından dolayı daha sağlıklı değerlendirme yapabilmek adına söz konusu değişkenlerin nüfusa oranları esas alınmıştır.

Tablo 1: Analizde Kullanılan Girdi ve Çıktı Değişkenlerinin Tanımlayıcı İstatistik Bilgileri

		Max Değer	Min. Değer	Ortalama
Girdi Değişkenleri	GSYİH'dan Sağlığa Ayrılan Pay	10.77	1.97	7.19
	1.000 Kişiye Düşen Hasta Yatağı Sayısı	15.13	1.84	4.96
	1.000 Kişiye Düşen Hekim Sayısı	7.54	0.99	3.27
	1.000 Kişiye Düşen Hemşire ve Ebe Sayısı	20.10	2.65	8.29
	Kişi Başı Sağlık Harcaması	7213.09	467.08	2479.02
Çıktı Değişkeni	100.000 Kişi Başına Düşen Covid-19 İyileşen Kişi Sayısı	7213	467	2505
	1 milyon kişi başına düşen toplam vaka	426630	3136	164181
	1 milyon kişi başına düşen toplam ölüm	4263	10	1504
	1 milyon kişi başına düşen toplam test	20091.31	190.54	2986.31

Tablo 1'de araştırmaya dâhil edilen girdi çıktı değişkenlerine ait tanımlayıcı istatistik bilgileri verilmiştir. Araştırmaya dâhil edilen her bir ülke grubu üst gelir grubunda yer almasına rağmen ülkelerin GSYİH'dan sağlık hizmetlerine ayırdıkları oranda yaklaşık olarak beş kat gibi bir fark görülmektedir. Ortalama olarak sağlık hizmetlerine toplamda en yüksek Fransa GSYİH'dan %10.77 pay ayırıyorken, sağlık hizmetlerine pay ayıran en düşük ülkenin ise %1.97 oranla Monako ülkesi olduğu görülmektedir. Ülkeler arası söz konusu farklılıklar diğer sağlık göstergeleri içinde geçerlidir. Bin kişiye düşen hasta yatağı açısından 15.13 oranla Monako ülkesi iken, en düşük 1.84 oranla Katar olduğu görülmektedir. Monako ülkesinin ortalama olarak sağlık hizmetlerine kaynak ayırma bakımından en düşük ülke çıkarken hasta yatağı sayısı bakımından en yüksek ülke çıkması oldukça ilginç bir bulgudur. Diğer taraftan sağlık hizmetlerinin asıl yürütücüsü olan hekim sayısı bakımından da önemli farklılıklar mevcuttur. Bin kişiye düşen hekim sayısı bakımından en yüksek hekim sayısı 7.54 oranla İtalya iken, 0.99 oranla en düşük ülke de Bahreyn ülkesi olduğu görülmektedir. Her bin kişiye düşen hemşire ve ebe sayısında da yaklaşık olarak on kat fark olduğu görülmektedir. Her bin kişiye 20.10 hemşire ve ebe düşen en yüksek ülke İzlanda iken, 2.65 oranla Bahreyn ülkesi olduğu görülmektedir. Kişi başı sağlık harcaması miktarı olarak ülkeler arası farklılıklar incelendiğinde 7213.09 dolar ile en yüksek kişi başı sağlık harcamasına sahip olan ülke İsviçre iken, en düşük 467 dolar ile Umman ülkesi olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan ülkeler arası önemli düzeyde nüfus farklılıkları olması sebebinden dolayı daha sağlıklı karşılaştırma yapabilmek adına söz konusu Covid-19 göstergeleri 1 milyon kişi başına düşen nüfusa göre alınmıştır. Ülkelerin Covid-19 ile göstergeleri nüfusa göre değerlendirildiğinde önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Ülkeler arası en önemli farklılık her bir milyon kişiye düşen test sayılarında olduğu görülmektedir. Bir milyon kişi başına düşen test sayısında 20091.31 sayı ile Danimarka en yüksek değere sahip iken, 190.54 sayı ile Antigua ve Barbuda ülkesi olduğu görülmektedir.

Hastalığın tespitine yönelik gerekli olan test işleminde gelişmiş ülkeler arası bu kadar farklılık olması oldukça ilginç bir bulgudur. Diğer bir dikkat çekici bulgu ise ülkelerin Covid-19 kaynaklı ölen kişi sayılarıdır. Her bir milyon kişi başına Covid-19 kaynaklı 4263 ölüm sayısına ulaşan Macaristan iken, diğer taraftan her bir milyon kişi başına 10 ölüm yaşayan ülke Yeni Zelanda'dır. Ülkeler arası vaka ve iyileşen kişi sayısı bakımından da benzer farklılıklar bulunmaktadır.

Tablo 2: Analize Dâhil Edilen Ülkelerin CCR ve BCC Girdi Yönelimli Etkinlik Sonuçları

Sıra	Ülkeler	CCR Etkinlik Değeri	BCC Etkinlik Değeri	CCR Referans Kümesi
1	Andora	1	1	1
2	Antigua ve Barbuda	0.67	0.96	1 48 11 10
3	Avustralya	0.22	0.51	14 1 6
4	Avusturya	0.27	0.40	1 6
5	Bahamalar	0.77	0.90	1 20 48 40
6	Bahreyn	1	1	6
7	Barbados	0.56	0.71	6 11 29
8	Belçika	0.75	0.78	11 6 20 44
9	Kanada	0.44	0.69	14 1 6 48
10	Şili	1	1	10
11	Hırvatistan	1	1	11
12	Kıbrıs	1	1	12
13	Çek Cumhuriyeti	1	1	13
14	Danimarka	1	1	14
15	Estonya	0.97	0.98	6 1 29
16	Finlandiya	0.17	0.41	14 1 6
17	Fransa	0.48	0.48	40 14 1 48 13
18	Almanya	0.31	0.39	20 1 44 6
19	Yunanistan	0.96	1	6 1 48
20	Macaristan	1	1	20
21	İzlanda	0.4	0.57	14 1 6
22	İrlanda	0.49	0.57	6 48 44 1
23	İsrail	0.68	0.71	14 1 6
24	İtalya	0.84	0.86	14 48 1 40
25	Japonya	0.16	0.45	44 20 6
26	Güney Kore	0.21	0.65	6 23 13 1
27	Kuveyt	0.61	0.95	13 40 1 6 32
28	Letonya	1	1	28
29	Litvanya	1	1	29
30	Lüksemburg	0.83	0.83	14 6 40 13
31	Malta	0.44	0.50	20 6 11 1
32	Monako	1	1	32
33	Hollanda	0.53	0.58	1 6 44
34	Yeni Zelanda	0.19	0.65	6 14 36
35	Norveç	0.221	0.46	14 1 6
36	Umman	1	1	36
37	Polonya	0.92	1	6 11 20
38	Portekiz	0.84	0.83	36 10 1 14 40 48
39	Katar	0.82	1	6 1 32
40	San Marino	1	1	40
41	Suudi Arabistan	0.21	0.85	14 10 6 48 1 36
42	Singapur	0.58	0.94	32 14 6
43	Slovak Cumhuriyeti	0.91	0.94	1 13 11 20
44	Slovenya	1	1	44
45	İspanya	0.77	1	48 1 40
46	İsveç	0.67	0.81	1 40 10
47	İsviçre	0.43	0.47	6 1 48 44
48	Trinidad ve Tobago	1	1	48

Tablo 2'de Dünya Bankası gelir sınıflandırmasına göre yüksek gelirli grupta yer alan ülkelerin belirtilen sağlık göstergeleri kapsamında Covid-19 ile mücadele kapsamında ülkelerin etkinlik düzeyleri verilmiştir. İlk olarak CCR girdi yönelimli veri zarflama analiz sonucuna göre 48 ülke içerisinde etkin sınırdaki olan ülke sayısı 15 ülke bulunmuştur. BCC girdi yönelimli teknik analiz sonucuna göre ise 27 ülke etkin sınırın üzerinde yer almıştır. Diğer bir ifade ile söz konusu bu ülkeler mevcut sağlık kaynakları ile Covid-19 ile mücadele kapsamında analize dâhil edilen diğer ülkelere göre verimli bulunmuşlardır. CCR girdi yönelimli teknik analiz sonucunda etkin sınırın üzerinde yer alan ülkeler ise; Andora, Bahreyn, Şili, Hırvatistan, Kıbrıs, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Macaristan, Japonya, Kore, Letonya, Litvanya, Monako, Umman, San Marino,

Slovenya ve Trinidad-Tobago ülkeleridir. Verimlilik analizi sonucunda verimli bulunan ülkeler içerisinde diğer ülkelere referans olma durumları incelendiğinde 21 kere referans olmasıyla en yüksek referans alınan ülke Trinidad-Tobago olduğu görülmektedir. Verimli ülkeler içerisinde bir ülkenin diğer ülkelere referans olma sıklığının daha fazla olması ilgili ülkenin daha verimli olduğunun bir göstergesidir. Etkin sınırdaki yer almasına rağmen herhangi bir ülkeye referans olmayan ülkeler de mevcuttur. Süper etkinlik ölçüm sonuçlarında bu ülkelerin sıralamalarının daha gerilerde kaldıkları görülmektedir. Diğer taraftan bazı ülkelerin sağlık hizmetlerine yönelik daha az girdi kaynağı kullanması ve az kaynakla daha fazla çıktı elde etmesi analiz sonucunda verimlilik düzeylerinin yüksek çıkmasını sağlamıştır.

Tablo 3: Etkin Olmayan Ülkelerin CCR Girdi Yönelimli Tekniğe Göre Girdilerini Getirmesi Gereken Miktarlar

	Ülkeler	Etkinlik Değeri	Kişi Başı Sağlık harcaması	GSYİH'dan Sağlığa Ayrılan Pay	Hasta Yatağı	Hekim Sayısı	Hemşire ve Ebe Sayısı
1	Andora	1	2.252	5.946	2.784	3.027	3.312
2	Antigua ve Barbuda	0.67	457	2.891	1.738	1.125	2.340
3	Avustralya	0.22	673	1.821	0.86	0.69	1.374
4	Avusturya	0.27	942	2.689	1.312	1.257	1.552
5	Bahamalar	0.77	869	3.789	2.404	1.796	3.144
6	Bahreyn	1	793.53	3.916	2.303	0.994	2.657
7	Barbados	0.56	571.67	3.299	2.217	1.009	2.397
8	Belçika	0.75	1173.61	6.767	4.662	2.212	7.459
9	Kanada	0.44	637.31	2.498	1.317	0.976	1.643
10	Şili	1	807.46	7.331	2.286	2.603	11.383
11	Hırvatistan	1	840.24	7.127	5.706	2.731	2.092
12	Kıbrıs	1	1606.99	6.144	3.801	2.092	3.419
13	Çek Cumhuriyeti	1	1137.11	6.771	7.193	3.774	8.386
14	Danimarka	1	5095.34	9.605	3.437	3.576	9.977
15	Estonya	0.97	821.43	5.530	5.323	2.820	5.743
16	Finlandiya	0.17	492.06	1.517	0.765	0.565	1.045
17	Fransa	0.48	1646.24	5.246	3.308	2.663	4.401
18	Almanya	0.31	555.08	3.301	2.537	1.157	3.959
19	Yunanistan	0.96	1763.59	7.293	3.992	2.627	4.638
20	Macaristan	1	859.57	7.273	7.396	3.093	7.598
21	İzlanda	0.4	1547.72	3.548	1.512	1.533	2.770
22	İrlanda	0.49	1202.52	3.937	2.021	1.662	3.099
23	İsrail	0.68	1478.43	4.547	2.292	1.790	2.983
24	İtalya	0.84	1732.34	5.893	3.150	2.794	4.703
25	Japonya	0.16	87.80	0.457	0.295	0.139	0.531
26	Güney Kore	0.21	66.52	0.371	0.279	0.125	0.308
27	Kuveyt	0.61	657.38	1.942	1.254	0.95	1.560
28	Letonya	1	645.89	5.774	6.855	3.047	5.073
29	Litvanya	1	722.41	6.265	7.365	4.074	7.789
30	Lüksemburg	0.83	1783.67	5.184	3.163	2.369	5.153
31	Malta	0.44	637.30	3.745	2.567	1.195	2.729
32	Monako	1	2893.63	1.973	15.130	7.035	18.478
33	Hollanda	0.53	1187.69	4.164	2.202	1.619	3.810
34	Yeni Zelanda	0.19	265.45	0.646	0.284	0.242	0.643
35	Norveç	0.22	739.96	1.955	0.913	0.872	1.290
36	Umman	1	467.08	3.087	1.872	1.886	4.144
37	Polonya	0.92	614.43	5.068	4.820	2.074	4.916
38	Portekiz	0.84	1482.59	5.404	2.823	2.719	4.552
39	Katar	0.82	685.98	1.754	1.360	1.027	1.628
40	San Marino	1	3332.23	6.283	3.825	5.285	8.589
41	Suudi Arabistan	0.21	173.104	0.886	0.498	0.453	0.974
42	Singapur	0.58	902.47	2.068	0.887	0.703	1.944
43	Slovak Cumhuriyeti	0.91	862.86	6.180	5.705	2.673	5.912
44	Slovenya	1	1694.43	8.210	4.724	2.526	13.107
45	İspanya	0.77	1517.75	4.507	2.489	2.530	3.842
46	İsveç	0.67	1552.72	3.377	1.874	2.504	4.381
47	İsviçre	0.43	1223.46	4.371	2.292	1.785	3.819
48	Trinidad ve Tobago	1	758.01	5.018	2.847	1.881	3.275

Dünya Bankası gelir sınıflamasına göre yüksek gelirli grupta yer alan ülkelerin belirli sağlık göstergeleri kapsamında Covid-19 ile mücadelesine yönelik verimlilik analizi yapılmıştır. Tablo 3'te girdi yönelimli yapılan verimlilik analizi sonucunda etkin sınırın altında kalan ülkelerin etkin olabilmeleri için girdi kaynaklarını getirmeleri gereken değerler gösterilmektedir. Diğer

tarafından etkin sınırdaki yer alan ülkelerin hedef girdileri ile mevcut girdilerinin aynı olmasından dolayı tablo 3’de söz konusu ülkelerin değerleri verilmemiştir. Analiz sonuçları incelendiğinde dikkat çeken bulguların olduğu görülmektedir. Gelir düzeyi olarak diğer ülkelere göre ileri konumda olan ülkelerin analiz sonucunda etkin sınırdaki yer almadıkları görülmektedir. Ülkelerin genel etkinliğin ortalaması %67 olarak bulunmuştur. Etkin sınırın altında kalan ülkelerin verimsiz bulunmalarına neden olan etkenlerin başında mevcut girdi kaynakları ile elde etmeleri beklenen çıktıyı elde edememeleridir. Girdi yönelimli yapılan analiz sonucunda 48 ülke içerisinde 15 tanesinin etkin sınırdaki yer aldığı diğer bir ifade ile verimli olduğu tespit edilmiştir. Etkin sınırdaki yer almasına da etkin sınıra en yakın ülkenin %97 verimlilik oranı ile Estonya olduğu görülmektedir. Diğer taraftan ülkeler içerisinde etkin sınıra en uzak diğer bir ifade ile en verimsiz olarak bulunan ülkenin ise Japonya olduğu görülmektedir. Japonya’nın girdi kaynaklarının ortalaması diğer ülkelere kıyasla daha az bir ortalamaya sahip olmasına rağmen Covid-19 ile mücadelede yeterli çıktı düzeyine ulaşamaması en verimsiz ülke olarak bulunmasına neden olmuştur. Diğer taraftan Estonya’nın girdi kaynaklarının ortalaması diğer ülkelere kıyasla yüksek olmasına rağmen yüksek verimlilik düzeyine sahip olmasının temel nedeni Covid-19 ile mücadele kapsamında yüksek bir çıktı değerine ulaşmış olmasıdır. Analiz sonucunda verimsiz çıkan ülkeler genel olarak incelendiğinde potansiyel çıktı düzeylerine ulaşamamaları en büyük verimsizlik nedeni olarak görülmektedir. Diğer taraftan ülkelere ait temel sağlık göstergelerinin son yirmi yılının ortalamasının alınması etkinlik sonuçlarını etkileyen bir diğer unsur olduğu dikkat edilmelidir.

Tablo 4: Etkin Olmayan KVB’lerin Potansiyel İyileştirme Oranları

	Ülkeler	Etkinlik Değeri	Kişi Başı Sağlık harcaması	GSYİH’dan Sağlığa Ayrılan Pay	Hasta Yatağı	Hekim Sayısı	Hemşire ve Ebe Sayısı
1	Andora	1	0%	0%	0%	0%	0%
2	Antigua ve Barbuda	0.67	48%	77%	49%	49%	87%
3	Avustralya	0.22	501%	364%	349%	349%	708%
4	Avusturya	0.27	352%	270%	484%	271%	320%
5	Bahamalar	0.77	69%	30%	30%	30%	34%
6	Bahreyn	1	0%	0%	0%	0%	0%
7	Barbados	0.56	77%	102%	197%	79%	103%
8	Belçika	0.75	235%	43%	32%	32%	32%
9	Kanada	0.44	539%	296%	128%	129%	499%
10	Şili	1	0%	0%	0%	0%	0%
11	Hırvatistan	1	0%	0%	0%	0%	166%
12	Kıbrıs	1	0%	0%	0%	0%	0%
13	Çek Cumhuriyeti	1	0%	0%	0%	0%	0%
14	Danimarka	1	0%	0%	0%	0%	0%
15	Estonya	0.97	2%	2%	2%	12%	12%
16	Finlandiya	0.17	659%	475%	673%	477%	1532%
17	Fransa	0.48	144%	106%	106%	145%	105%
18	Almanya	0.31	653%	223%	233%	225%	227%
19	Yunanistan	0.96	4%	15%	15%	109%	4%
20	Macaristan	1	0%	0%	0%	0%	0%
21	İzlanda	0.4	185%	146%	152%	146%	626%
22	İrlanda	0.49	261%	110%	102%	102%	332%
23	İsrail	0.68	46%	56%	46%	292%	116%
24	İtalya	0.84	59%	44%	19%	170%	19%
25	Japonya	0.16	3986%	1931%	4628%	1580%	1830%
26	Güney Kore	0.21	12%	1410%	3005%	1470%	1491%
27	Kuveyt	0.61	64%	64%	64%	123%	283%
28	Letonya	1	0%	0%	0%	0%	0%
29	Litvanya	1	0%	0%	0%	0%	0%
30	Lüksemburg	0.83	225%	20%	73%	20%	111%
31	Malta	0.44	168%	124%	133%	125%	151%
32	Monako	1	0%	0%	0%	0%	0%
33	Hollanda	0.53	271%	130%	86%	87%	147%
34	Yeni Zelanda	0.19	969%	1272%	983%	976%	1560%
35	Norveç	0.221	814%	359%	373%	359%	1130%
36	Umman	1	0%	0%	0%	0%	0%
37	Polonya	0.92	8%	21%	34%	9%	17%
38	Portekiz	0.84	23%	70%	23%	48%	23%
39	Katar	0.82	100%	36%	35%	160%	249%
40	San Marino	1	0%	0%	0%	0%	0%
41	Suudi Arabistan	0.21	361%	406%	369%	364%	363%

42	Singapur	0.58	70%	70%	205%	145%	174%
43	Slovak Cumhuriyeti	0.91	9%	9%	14%	24%	9%
44	Slovenya	1	0%	0%	0%	0%	0%
45	İspanya	0.77	50%	85%	29%	42%	29%
46	İsveç	0.67	196%	174%	48%	48%	159%
47	İsviçre	0.43	490%	141%	130%	130%	340%
48 -	Trinidad ve Tobago	1	0%	0%	0%	0%	0%

Tablo 4'te girdi yönelimli olarak yapılan veri zarflama analiz sonucuna göre etkin sınırın altında kalan ülkelerin potansiyel iyileştirme oranları gösterilmektedir. Etkin sınırdaki yer alan ülkelerin verimli olmasından dolayı potansiyel iyileştirme oranları hesaplanmamıştır. Verimlilik analizi analize dâhil edilen ülkeler kapsamında değerlendirilmektedir. Verimli çıkan ülkeler örnekleme dâhil edilen verimsiz ülkelere kıyasla verimli olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenden dolayı verimli olan ülkelerin mükemmel oldukları anlamı çıkmamalıdır. Bu söz konusu ülkeler mevcut girdi kaynaklarını daha etkin kullanmaya özen göstermelidirler. Ülkelerin potansiyel iyileştirme oranları incelendiğinde bütün değişkenler kapsamında ortalama olarak en yüksek düzeltme yapması gereken ülkenin Japonya olduğu görülmektedir. Japonya mevcut girdi kaynakları ile potansiyel olarak ulaşabileceği en uzak nokta da olmasından dolayı en yüksek potansiyel iyileştirme oranına sahip olmuştur. Diğer taraftan potansiyel iyileştirme oranı en düşük olan ülke etkin sınıra en yakın ülke olan Estonya'dır. Diğer taraftan her bir sağlık göstergesi kendi özelinde değerlendirildiğinde en fazla atıl kullanılan değişkenin hemşire ve ebe sayısı olduğu görülmektedir. Hemşire ve ebe sayısında ülkelerin ortalama potansiyel iyileştirme oranı %267 olarak tespit edilmiştir. Ülkelerin genel ortalamasına göre en düşük potansiyel iyileştirme oranına sahip gösterge ise hekim sayısı olduğu tespit edilmiştir. Bir diğer önemli bir bulgu ise literatür incelendiğinde tamamen sağlık göstergeleri ile yapılan verimlilik analizleri sonucunda İspanya ve İsveç gibi ülkeler etkin bulunurken covid-19 göstergeleri kapsamında bu ülkeler değerlendirildiğinde etkin sınırdaki yer almadıkları görülmektedir. Bu durumun en temel nedeni ise Covid-19 kapsamında diğer ülkelere kıyasla gerekli çıktı düzeyine ulaşamamaları olduğu görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu araştırma, Dünya Bankası gelir sınıflandırmasına göre yüksek gelir grubunda yer alan ülkelerin Covid-19 salgını ile mücadelelerini veri zarflama analizi ile değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. Araştırmanın evrenini yüksek gelir grubundaki bütün ülkeler oluşturmasına rağmen örneklem verilerine ulaşılabilen 48 ülke dâhil edilmiştir. Analize dâhil edilen ülkelerin genel verimlilik oranının %70 olduğu tespit edilmiştir. 48 ülke içerisinde 15 ülke etkin sınır üzerinde yer alarak verimli bulunmuştur. Etkin sınır üzerinde yer alan ülkeler; Andora, Bahreyn, Şili, Hırvatistan, Kıbrıs, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Macaristan, Letonya, Litvanya, Monako, Umman, San Marino, Slovenya ve Trinidad ve Tobago ülkeleridir. Ülkeler içerisinde etkin sınıra en uzak diğer taraftan en verimsiz ülkenin Yeni Zelanda olduğu görülmektedir. Yeni Zelanda'nın diğer ülkelere kıyasla verimsiz çıkmasının temel nedeninin girdi kaynaklarındaki fazlalıktan ziyade çıktı düzeylerinde yeterli çıktı düzeyine sahip olamamasıdır. Yeni Zelanda'nın çıktı değişkenlerinin içerisinde bir milyon başına düşen ölüm sayısındaki oldukça düşük bir değere sahip olması ister istemez verimlilik sıralamasında gerilerde kalmasına neden olmuştur. Diğer taraftan Yeni Zelanda'nın milyon başına düşen test sayısında diğer ülkelere göre oldukça düşük bir değere sahip olması verimsiz olarak bulunmasının bir diğer nedenidir. Etkin sınırdaki yer almamasına rağmen etkin sınıra en yakın ülkenin ise Estonya olduğu görülmektedir. Estonya'nın girdi kaynakları incelendiğinde diğer ülkelere kıyasla ortalama bir değere sahip olsa da çıktı değişkeni olarak yüksek değerlere sahip olması Estonya'yı etkin sınıra yaklaştırmıştır.

Genel olarak Covid-19'a karşı yüksek performans gösteren ülkelerin diğer ülkelere kıyasla daha fazla test yaptığı, sağlık hizmetlerine GSYİH'dan daha fazla pay ayırdığı ve kişi başı sağlık harcamalarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Covid-19 ile mücadelede ülkelerin gelişmişlik düzeyinin ve çalışan sayısının gerek vaka sayılarında gerek ölüm oranlarında etkili olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Asker, V. (2021). Havayolu Stratejik İşbirliklerinde Veri Zarflama Analizi ile Finansal Performansın İncelenmesi. *Journal of Aviation*, 5(2), 181-191.
- Aslan, Ş. ve Bolukçu, F. (2022). Covid-19 Hastalığıyla Mücadele Sürecinde OECD Ülkelerinin Performanslarını Bulut Performans Endeksleriyle Değerlendirme. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 75-96.
- Banker, R. D. (1984). Estimation of Returns to Scale Using Data Envelopment Analysis, *European Journal of Operational Research*, 174(3), 62-84.
- Baş Kaman, F. ve Yücel, A. (2021). Covid-19'dan En Çok Etkilenen 9 OECD Ülkesinin Sağlık Çalışanlarının Etkinliğinin İncelenmesi Üzerine Bir Çalışma. *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*. 3(5), 14-25.

- Baştuğ, S. Akan, E. ve Kiracı, K. (2021). Covid-19 Sürecinde Havalimanı Hizmet Kalitesi: Türkiye Havalimanları Analizi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(Pandemi Özel Sayısı), 15-37.
- Bayram, G. ve Yurtsever, Ö. (2021). Efficiency Evaluation of European Countries in Terms of Covid-19. *International Journal of Advances in Engineering and Pure Sciences*, 33(3), 366-375.
- Charnes, A. Cooper, W. W. & Rhodes, E. (1978). Measuring The Efficiency of Decision Making Units. *European Journal of Operational Research*, (2), 429-444.
- Charnes, A. Cooper, W. W. Lewin, A. Y. ve Seiford, L. M. (1994). *Data Envelopment Analysis: Theory, Methodology and Application*, Boston: Kluwer Academic Publisher.
- Çankıcı, O. ve Akbulut, F. (2019). Kıyaslama (Bencmarking) Yöntemi Olarak Veri Zarflama Analizi (VZA) İllerin Sağlık Performansının Ölçülmesi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 1-8.
- Doğan, N. Ö. ve Akbal, H. (2021). Covid-19'un Akademik Teşvik Etkinliği Üzerindeki Etkisi: Veri Zarflama Analizi ile 2019 ve 2020 Yıllarına İlişkin Bir Karşılaştırma. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(3), 469-490.
- Erdem, A. Y. (2021). *OECD Ülkelerinin Covid-19 Pandemi Yönetim Etkinliklerinin Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Bayburt.
- Ergülen, A. Bolayır, B. Ünal, Z. ve Harmankaya, İ. (2020). Covid-19 Sürecinde Türkiye'nin Etkinliğinin Veri Zarflama ile Değerlendirilmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11(Ekim), 275-286.
- Ergülen, A. Bolayır, B. Ünal, Z. ve Harmankaya, İ. (2021). VZA Yöntemi ile Covid-19 Pandemi Döneminde Bir Değerlendirme: G7 Ülkeleri Etkinlik Analizi. V. *International Conference on Covid-19 Studies*, September, 255-261.
- Johns, N. Howcroft, B. & Drake, L. (1997). The Use of Data Envelopment Analysis to Monitor Hotel Productivity. *Progress in Tourism and Hospitality Research*, 3(2), 119-128.
- Kaman, F. B. ve Yücel, A. (2021). Covid-19'dan En Çok Etkilenen 9 OECD Ülkesinin Sağlık Çalışanlarının Etkinliğinin İncelenmesi Üzerine Bir Çalışma. *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, 3(5), 14-25.
- Kutlar, A. ve Kartal, M. (2004). Cumhuriyet Üniversitesinin Verimlilik Analizi: Fakülteler Düzeyinde Veri Zarflama Yöntemiyle Bir Uygulama. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 49-79.
- Özcan, M. (2021). Covid-19 Pandemisinin Turizm ve Ulaştırma İşletmelerinin Finansal Performansına Etkisi. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(Pandemi Özel Sayısı), 3542-3567.
- Özden, Ü. H. (2008). Veri Zarflama Analizi ile Türkiye'deki Vakıf Üniversitelerinin Etkinliğinin Ölçülmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 37(2), 167-185.
- Sarman, A. Tuncay, S. ve Sarman, E. (2020). Review of Early Stage Effects of Coronavirus Disease 2019 (Covid-19) In Pediatric Patients. *Journal of Pre-Hospital*, 5(2), 79-98.
- Selamzade, F. ve Özdemir, Y. (2020). Covid-19'a Karşı OECD Ülkelerinin Etkinliğinin VZA ile Değerlendirilmesi. *Turkish Studies*, 15(4), 977-991.
- Sherpa, D. (2020). Estimating Impact of Austerity Policies in Covid-19 Fatality Rates: Examining The Dynamics of Economic Policy and Case Fatality Rates (CFR) of Covid-19 in OECD Countries. *SSRN Electronic Journal*, April, 1-12.
- Shirouyehzad, H. Jouzdani, J. ve Karimvand, M. (2020). Fight Against Covid-19: A Global Efficiency Evaluation Based on Contagion Control and Medical Treatment. *Journal of Applied Research on Industrial Engineering*, 7(1), 13-24.
- WHO, (2020). Coronavirus Disease 2019 Situation Report-51.
- World Bank, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=TUR#>, Erişim Tarihi: 30.01.2022.
- Worldometers, <https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries>, Erişim Tarihi: 25.01.2022.
- Yayla, F. ve Özer, G. (2022). Covid-19 Salgının BİST100 Endeksinde Yer Alan Şirketler Üzerine Etkisi: Veri Zarflama Analizi Uygulaması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(1), 15-29.
- Yüksel, O. ve Yiğit, V. (2020). Ağız ve Diş Sağlığı Merkezlerinin Verimlilik Analizi: Marmara Bölgesi Örneği. *Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University*, 8(3), 883-894.

Yüksel, O. (2020). VZA ve Tobit Model İle Kamu Ağız ve Diş Sağlığı Merkezleri Performanslarının İncelenmesi. *Aksaray University Journal of Institute of Social Sciences*, 4(2), 208-226.

Extended Abstract

Aim and Scope

Although all of the countries included in the study according to the World Bank income classification are in the high income group, they have shown quite different practices in the fight against Covid-19. In this context, the main purpose of the study is to measure the efficiency of high-income countries' fight against Covid-19 with data envelopment analysis. While all countries in the high-income group constitute the universe of the research, 48 countries whose data can be accessed were included in the research.

Methods

In line with the purpose stated in the research, the main health input variables of the countries were determined. On the other hand, Covid-19 indicators were determined with these inputs within the scope of the fight against Covid-19. The data obtained within the scope of the determined input and output variables were analyzed with DEAP, which is one of the data envelopment analysis package programs. The potential improvement rates of the countries were calculated using the Excel program with the data obtained from the DEAP program.

Findings

According to the results of the analysis, 15 countries were found to be at the effective border, according to the result of the CCR input-oriented data envelopment analysis, among the 48 high-income countries included in the analysis. The overall efficiency average of the countries was determined as 80%. It is seen that New Zealand is the farthest from the active border, in other words, the most inefficient country. Although New Zealand has average value input resources compared to other countries, the main reason for being the country farthest from the effective border is that it does not have a sufficient level of output. On the other hand, although Estonia is not efficient, it has been the country closest to the efficient border among inefficient countries. The reason why Estonia is the country closest to the effective border is that its output values are high compared to other countries.

Conclusion

Although the countries included in the analysis are in the same income group, they have quite different output values in the fight against Covid-19. Within the scope of the specified input and output indicators, 48 countries were included in the analysis and it was determined that 15 countries were at the effective border. On the other hand, although some countries have sufficient economic power, it is seen that they do not allocate sufficient resources to the fight against Covid-19. In addition, the productivity of countries in different income groups can be examined by using similar input-output indicators.

Lider-Üye Etkileşiminin Sanal Kaytarma Davranışı Üzerindeki Etkisinde Etkileşim Adaletinin Aracılık Rolü¹

The Mediating Role of Interactional Justice in The Effect of Leader-Member Exchange on Cyberloafing Behavior

Didem Paşaoğlu Baş², İbrahim Rençber³, Adila Abdalla Osman⁴

Öz

Araştırmada, kuramsal ve yazında yapılan araştırmalar ışığında bu çalışma, etkileşim adaletinin lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışı arasındaki ilişkide aracılık rolünün bulunup bulunmadığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu kapsamda, öncelikle araştırma değişkenleri kavramsal çerçevede ele alınmış, araştırma modeli kapsamında hipotezler oluşturulmuştur. Daha sonra oluşturulan hipotezler yapısal eşitlik modellemesi ile test edilerek bulgular ortaya konulmuştur. Araştırma, Somali'nin Hargeisa şehrinde bankacılık ve telekomünikasyon sektöründe faaliyet gösteren özel işletmelerdeki 260 beyaz yakalı çalışana kapsamaktadır. Araştırmaya ait veriler anket yöntemiyle toplanmıştır. Araştırma modeli kapsamında oluşturulan hipotezler IBM AMOS 26 istatistik programı kullanılarak yapısal eşitlik modellemesi ile test edilmiştir. Araştırmanın bulguları, lider-üye etkileşiminin sanal kaytarma davranışını olumsuz yönde etkilediğini göstermiştir. Ayrıca, etkileşim adaletinin lider- üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisinde aracılık rolü bulunduğu ortaya konulmuştur. Son olarak, araştırma sonuçları bağlamında pratik ve teorik çıkarımlar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lider-Üye Etkileşimi, Sanal Kaytarma, Etkileşim Adaleti, Yapısal Eşitlik Modellemesi.

Abstract

The aim of this research is to reveal whether interaction justice has a mediating role in the relationship between leader-member exchange and cyberloafing behavior. The research covers 260 white-collar employees in private businesses operating in the banking and telecommunications sector in Hargeisa, Somalia. The data of the research were collected by the questionnaire method. The hypotheses created within the scope of the research model were tested with structural equation modeling using the IBM AMOS 26 statistical program. The findings of the study have showed that leader-member exchange negatively affects cyberloafing behavior. In addition, it has been determined that interactional justice has a mediating role in the effect of leader-member exchange on cyberloafing behavior. Finally, practical and theoretical implications are discussed in the context of the research results.

Keywords: Leader-Member Exchange, Cyberloafing Behavior, Interactional Justice, Structural Equation Modeling

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: M16

Submitted: 04 / 02 / 2022

Accepted: 17 / 06 / 2022

¹Bu makale Lider-Üye Etkileşiminin Sanal Kaytarma Üzerindeki Etkileşimin Adaletinin Aracılık Rolü isimli Doktora tezinden üretilmiştir.

²Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Eskişehir, Türkiye, dpasaoglu@anadolu.edu.tr, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0003-4526-7852>

³Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, Türkiye, ibrahimrençber35@gmail.com, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-0415-9866>

⁴Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, Türkiye, adila_abdalla2015@hotmail.com, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0003-1933-8434>

Giriş

Liderlik gerek örgütler gerekse araştırmacılar nezdinde önemini korumaya devam eden bir araştırma alanıdır. Liderlik, hedefler doğrultusunda insanları bir araya getirme ve yönlendirme kabiliyeti olarak ifade edilmektedir (Budak ve Budak, 2004). Liderlik alanının daha iyi anlaşılmasına yönelik geliştirilen kuramlardan birisi lider-üye etkileşimi kuramıdır. Bu kuram, geleneksel kuramlardan farklı olarak lider ile üyeler arasındaki ikili ilişkilere vurgu yapmaktadır (Graen ve Uhl-Bien, 1995). Kuram, liderin örgüt içinde takipçilerinin her birine benzer şekilde davranmaması, onlarla farklı ilişkiler içinde olması gerektiğini ileri sürmektedir (Danserau vd., 1975). Kurama göre, lider-üye etkileşimi bireylerin örgütlerine yönelik tutum ve davranışlarını etkilemektedir (Liden ve Maslyn, 1998). Lider ile birey arasındaki ilişki sosyal mübadele kuramı (Blau, 1964) çerçevesinde de ele alınmıştır. Buna göre lider ile üye arasındaki mübadele ilişkisinin niteliği işgören devri, performans ve vatandaşlık davranışı gibi önemli bireysel ve örgütsel sonuçlara yol açmaktadır (Yürür, 2019). Nitekim lider ile yüksek kaliteli etkileşimi olan bireylerin iş performanslarının (Uludağ, 2019), iş tatminlerinin (Büyükkaymakçı ve Sundu, 2021), örgütsel bağlılıklarının (Göksel ve Aydınhan, 2012) ve örgütsel vatandaşlık davranışlarının (Tekin, 2018) daha yüksek olduğu çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur. Diğer taraftan lider ile düşük kalitede etkileşimi olan bireylerin tükenmişliklerinin (Kaşlı ve Seymen, 2015) ve işten ayrılma niyetlerinin (Büyükkaymakçı ve Sundu, 2021) daha yüksek olduğu bazı araştırmalarda kanıtlanmıştır.

Lider-üye etkileşiminin istenilen düzeyde olmayan örgütlerde, bireylerin örgüte karşı olumsuz tutum ve davranışlar sergileyebileceği değerlendirilmektedir. Bireylerin örgüte karşı olumsuz davranışlarından birisi de sanal kaytarma davranışıdır. Sanal kaytarma, "bilgi ve iletişim teknolojilerinin iş dışı amaçlarla kullanımı" şeklinde tanımlanmaktadır (Yıldız vd., 2015). Üretkenlik karşıtı bir iş davranış türü olan sanal kaytarma, örgüt içindeki sapkın davranışlardan birisidir (Lim, 2002; Henle ve Blanchard, 2008). Bireyin iş performansı üzerindeki bu olumsuz etkisi (Kidwell, 2010) nedeniyle sanal kaytarmanın öncüllerine geçmişte birçok araştırmaya konu olmuştur. Bu araştırmalarda zaman yönetimi (Durmuş ve Çelik, 2020), örgüt iklimi (Özkan ve Erbay, 2021) ve örgütsel özdeşleşme (Karaca ve Karaca, 2019) gibi birçok değişkenin sanal kaytarma davranışı ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Uluslararası yazında lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma değişkenleri arasındaki ilişkiyi inceleyen az sayıda çalışma (Usman vd., 2019; Çiriş Yıldız vd., 2021) bulunmasına rağmen Somali yazınında bu değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyen herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Somali kültürü bağlamında bu değişkenler arasındaki ilişkiler belirsizliğini sürdürmektedir. Kuramsal altyapı ve daha önce yapılmış araştırmalardan hareketle lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma arasında ters yönlü bir ilişkinin olabileceği düşünülmüştür. Bu düşünce bu araştırmanın varlık sebebini oluşturmaktadır. Bu kapsamda lider-üye etkileşiminin sanal kaytarma davranışını etkileyip etkilemediği temel araştırma problemini oluşturmaktadır. Diğer bir araştırma problemi ise lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma arasındaki ilişkide etkileşim adaletinin aracılık rolünün bulunup bulunmadığıdır. Bu değişkenler arasındaki ilişkinin doğasını açıklamak amacıyla etkileşim adaleti aracı değişken olarak seçilmiştir. Aracı değişkenin seçiminde etkileşim adaletinin lider-üye etkileşimi ve sanal kaytarma ile olan ilişkileri belirleyici olmuştur. Bireylerin adalet algısı bireyleri sanal kaytarmaya sürükleyen unsurların birisidir. Çünkü örgüt içindeki kazanımlara ait ölçütlerin dürüst olarak belirlenmediği, dağıtımların belirlenen ölçütlerden sapmadan eşit olarak yapılmadığı ve bu dağıtımlar yapılırken dürüst davranış tarzlarının sergilenmediğini fark eden bireyler meydana gelen bu adaletsizliğe karşı çıkmak için sanal kaytarma yoluna gidebilmektedirler (Niehoff ve Moorman, 1993; Kaplan ve Ögüt, 2012).

Sonuç olarak, bu çalışmanın amacı, lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışını etkileyip etkilemediğini ortaya koymaktır. Daha sonra bu değişkenler arasındaki ilişkide etkileşim adaletinin aracılık rolünün bulunup bulunmadığını belirlemektir. Bu amaçlarla, öncelikle araştırma değişkenleri kavramsal çerçevede ele alınmış ve araştırma modeli doğrultusunda hipotezler oluşturulmuştur. Daha sonra oluşturulan hipotezler yapısal eşitlik modellemesi ile test edilerek bulgular ortaya konulmuştur. Son olarak bulgular tartışılarak teorik ve uygulamaya yönelik çıkarımlar belirtilmiştir.

1. Literatür Taraması

1.1. Lider-Üye Etkileşimi

Liderlik, belirlenen hedefe erişmek amacıyla bireyleri bir araya getirme ve söz konusu bireylerin faaliyetlerini yönlendirme yeteneğidir (Budak ve Budak, 2004). Geleneksel olarak bilinen liderlik kuramlarından farklı olan lider-üye etkileşim kuramı, lider ve üyeler arasındaki ilişkiden meydana gelmektedir. Bu kuram, lider ile liderin çalışma grubunda yer alan astlar arasındaki iletişimi farklı bir bakış açısıyla ele almaktadır. Bu bağlamda, liderin grubunda yer alan her bir ast ile farklı bir sosyal etkileşimde bulunduğu bir diğer ifadeyle bütün astlarına karşı aynı davranışı sergilemediği düşüncesi yer almaktadır (Graen ve Uhl-Bien, 1995).

Lider-üye etkileşimi, odak noktasında lider ile üye arasında gerçekleşmesi olası ilişkilerin kalitesi yer almaktadır. Bu yaklaşıma göre lider örgüt içinde zaman, enerji ve kaynaklar bakımından sınırlıkları bulunduğu dolaylı belirlenen hedeflere erişmek için verimi yüksek bireylerle daha fazla etkileşimde bulunmakta ve yakınlık kurduğu bireyi gruba

almaktadır. Fakat söz konusu etkileşime katılmakta istekli olmayan çalışanlar ise grupta yer almamak için liderden uzak durmaktadırlar. Dolayısıyla liderle düşük nitelikte iletişim ve etkileşime girmektedirler. Bunun tam tersine lider ile yüksek düzeyde iletişim halinde olan, lider tarafından tam desteklenen çalışanlar ise ayrıcalıklı konumda olmakla birlikte daha fazla kazanç sağlamaktadırlar (Graen ve Uhl-Bien, 1995).

Kuramsal temelleri sosyal değişim teorisi ve rol teorisine dayanan lider-üye etkileşimi, çok boyutlu bir yapı olarak ele alınmıştır. Dienesch ve Liden (1986) kavramı katkı, sadakat ve etki olarak sınıflandırırken, Graen ve Uhl-Bien, (1995) kavramı sadakat, saygı ve güven olarak sınıflandırmıştır. Alan yazında sıklıkla kabul edilen sınıflandırma ise katkı, sadakat, etki ve profesyonel saygı olarak incelenen dört boyutlu yaklaşımdır (Liden ve Maslyn, 1998). Diğer taraftan lider-üye etkileşimini tek boyutlu olarak ele alan çalışmalar da mevcuttur (Graen ve Cashman, 1975; Aslan ve Özata, 2009).

1.2. Sanal Kaytarma Davranışı

Üretkenlik karşıtı bir iş davranış türü olan sanal kaytarma kavramı, örgüt içindeki sapkın davranışlardan biridir (Lim, 2002; Henle ve Blanchard, 2008). Mastrangelo vd. (2006) sanal kaytarmayı üretken olmayan ve zarar verici bilgisayar kullanımı olarak ifade etmişlerdir. Üretken olmayan bilgisayar kullanımını (çevrimiçi medyayı görüntüleme vs.) örgüte yararı bulunmayan fakat örgüte zararı da olmayan faaliyetler şeklinde tanımlanmıştır. Zarar verici bilgisayar kullanımı ise örgütün amaçlarıyla çelişen faaliyetler (yasadışı uygulamalarla meşgul olma gibi) için işyerinde bilgisayarın kullanılması anlamına gelmektedir. Lim (2002) sanal kaytarmayı, "çalışanların çalışma saatlerinde, iş ile ilgili olmayan internet sitelerini ziyaret etme ve e-postalarını kontrol etmelerini içeren internetin kötüye kullanılması" olarak tanımlamıştır. Teknolojik gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, sanal kaytarmanın sadece internet erişimini değil, tüm teknolojik vasıtalarla uygulanan kaytarma davranışlarını kapsadığı belirtilmiştir (Kaplan ve Ögüt, 2012).

Söz konusu davranışlar ile ilgili alan yazında farklı sınıflamalar mevcuttur. Kavram, Robinson ve Bennett (1995) tarafından önemli ve önemsiz sanal kaytarma davranışları olarak sınıflandırmıştır. Lim (2002) ise bu davranışları web sitesi faaliyetleri ve e-posta faaliyetleri olarak tasnif edilmiştir. Bireylerin başlıca sanal kaytarma davranışlarına film, dizi veya maç izleme, internetten alım-satım işlemleri yapma, oyun sayfalarında gezinme ve oyun oynama, bankacılık işlemleri yapma, e-postaların kontrolü, mesajlaşma, sosyal ağlarda dolaşma, çevrimiçi kitap, gazete veya dergi okuma, müzik dinleme örnek verilebilir (Lim, 2002). İnternet üzerinden yapılan bu davranışların sanal kaytarma olması için çalışma ortamında gerçekleşmesi ve bireyin işini erteleme veya aksatması gerekmektedir (Tan ve Demir, 2018).

1.3. Etkileşim Adaleti

Örgütsel faaliyetlerin insani boyutu ile ilgili olan etkileşim adaleti, örgüt ile bireyler arasındaki ilişkinin kalitesine ya da üst yönetimin adaletten yararlanacak olanlara nasıl davrandığına odaklanır (Colquitt vd., 2001). Etkileşim adaleti, yöneticiler ile çalışanlar arasındaki tutum ve davranışları kapsamaktadır (Cohen-Charash ve Spector, 2001). Etkileşim adaleti örgütsel adaletin sosyal tarafına vurgu yapmaktadır. Kişilerarası ilişkilere yatırım yapmakta ve bu ilişkilerden çıkan sonuçlara vurgulamaktadır. Yönetici ve çalışanlar arasındaki adaletin oluşturulmasında yalnızca maddi unsurlar yeterli değildir. Bu nedenle çalışmalar, örgütsel adaletin sosyal ve psikolojik yönüne yoğunlaşmıştır. Bu durum ayrıca örgütsel güven ortamı oluşturulması bakımından da önem taşımaktadır (Kwak, 2006).

Etkileşim adaleti, örgütsel uygulamaların insanî yönüyle ve yöneticilerin çalışanlara karşı davranış biçimleriyle de ilgilenmektedir. Etkileşim adaleti, adaleti sağlamakla yükümlü kişi ve karşı taraf arasındaki iletişimin nasıl görüldüğüyle ilgilidir. İletişim esnasındaki davranışların saygılı, nazik ve dürüst olması bu duruma örnek verilebilir. Yöneticilere yönelik gerçekleşen duygusal, bilişsel ve davranışsal tepkilerle ilişkili olan etkileşim adaleti, yöneticilerin bireylerarası davranışları tarafından belirlenmektedir (Cohen-Charash ve Spector, 2001).

1.4. Lider-Üye Etkileşimi ile Sanal Kaytarma Davranışı Arasındaki İlişki

Lider ve üyeler arasındaki ilişki lider-üye etkileşim kuramının temelini oluşturmaktadır. Lider-üye etkileşimi kuramı, lider ve takipçileri arasındaki karşılıklı etkileşimin bireylerin davranış ve tutumları üzerinde etkili olduğunu ileri sürmektedir (Liden ve Maslyn, 1998). Bireylerin olumlu tutuma sahip olabilmesi ve olumlu davranışlar sergilemesi lider-üye etkileşiminin kaliteli olmasına bağlıdır. Diğer bir deyişle lider ile çalışanların arasındaki yüksek kaliteli ikili iletişim çalışanlarda olumlu çıktılara neden olacaktır. Dolayısıyla lider ile yüksek kaliteli etkileşimi olan bireylerin iş performanslarının (Uludağ, 2019), iş tatminlerinin (Büyükkaymakçı ve Sundu, 2021), örgütsel bağlılıklarının (Göksel ve Aydın, 2012) ve örgütsel vatandaşlık davranışlarının (Tekin, 2018) daha yüksek olduğu; lider ile düşük kalitede etkileşimi olan bireylerin ise tükenmişliklerinin (Kaşlı ve Seymen, 2015) ve işten ayrılma niyetlerinin (Büyükkaymakçı ve Sundu, 2021) daha yüksek olduğu çeşitli araştırmalarda kanıtlanmıştır.

Lider-üye etkileşiminin istenilen düzeyde olmayan örgütlerde, bireyler örgüte karşı olumsuz tutum ve davranışlar sergileyebilmektedir. Bireylerin örgüte karşı olumsuz davranışlarından birisi de sanal kaytarma davranışlarıdır. Örgütsel faaliyetleri aksatarak örgütün amaç ve hedeflerine ulaşmasını engelleyen sanal kaytarma davranışları, günümüzde sıklıkla

karşılaşılan olumsuz birey davranışlarıdır. Hızlı gelişen teknoloji ve dijitalleşme sürecindeki artış söz konusu davranışların yaygınlaşmasına neden olmuştur (Henle ve Blanchard, 2008). Sanal kaytarmanın gittikçe yaygınlaşması örgütsel verimliliğinin düşmesine ve maliyetlerin artmasına neden olduğu belirtilmektedir (Polatçı ve Özçalık, 2015; İyigün ve Çetin, 2012). Bu bağlamda örgütlerde kaliteli lider-üye etkileşiminin sanal kaytarma davranışlarını azaltacağı düşünülmektedir. Nitekim alan yazında yapılmış sınırlı çalışmalardan biri bu görüşü destekler niteliktedir. Çirış Yıldız vd. (2021) 148 hemşire üzerinde yaptıkları araştırmada lider-üye etkileşiminin sanal kaytarma davranışını hafif düzeyde etkilediğini belirlemişlerdir. Usman vd. (2019) tarafından Pakistan'da imalat ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren işletmelerde çalışan 232 üniversite mezunu üzerinde yapılan araştırmada, lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışları arasında olumsuz bir ilişki tespit edilmiştir. Buradan hareketle aşağıdaki Hipotez 1 önerilmiştir.

H1: Lider-üye etkileşimi sanal kaytarma davranışını olumsuz yönde etkiler.

1.5. Lider-Üye Etkileşimi, Etkileşim Adaleti ve Sanal Kaytarma Davranışı Arasındaki İlişkiler

Lider-üye etkileşimi kuramı, lider ile üyeler arasındaki ikili ilişkilere vurgu yaparak geleneksel kuramlardan farklılaşmaktadır. Bu kurama göre, lider grubunda yer alan her bir üye ile farklı bir sosyal etkileşimde bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, lider tüm üyelere karşı aynı davranışı göstermemektedir (Graen ve Uhl-Bien, 1995). Kurama göre, lider-üye etkileşimi bireylerin örgütlere yönelik tutum ve davranışlarını etkilemektedir (Liden ve Maslyn, 1998). Bu nedenle örgüt içinde lider-üye etkileşimi belirginleşip kutuplaşmalar oluştuğunda liderin davranışları bireylerin etkileşim adalet algılarını etkilemektedir. Özellikle lider ile kaliteli etkileşim içindeki bireyler, liderlerin uygulamalarına ilişkin örgütsel adalet düşünceleri grup dışındaki üyelerin düşüncelerine nazaran daha yüksek olduğu belirtilmiştir (Turunç ve Tabak, 2010). Diğer taraftan lider ile diğerlerinden daha zayıf etkileşim içindeki bireylerin örgütsel adalet düşünceleri düşük olabilmektedir (Masterson vd., 2000; Colquitt vd., 2001). Nitekim alan yazında yapılan araştırmalarda lider-üye etkileşiminin etkileşim adaleti ile olumlu bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Fein vd. (2013) tarafından İsrail'de bir telekomünikasyon şirketindeki çalışanlar üzerinde yapılan çalışmada, lider-üye etkileşiminin etkileşim adaleti ile olumlu ilişkili olduğu belirlenmiştir. Benzer şekilde Turgut vd.'nin (2015) Türkiye'de 471 öğretmen üzerinde yaptıkları araştırmada, lider-üye etkileşiminin örgütsel adaletin boyutlarını olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Kuramsal altyapı ve önceki çalışmalardan hareketle lider-üye etkileşiminin etkileşim adaleti üzerinde olumlu bir etkisi olacağı değerlendirilmiştir. Bu kapsamda Hipotez 2 geliştirilmiştir.

H2: Lider-üye etkileşimi etkileşim adaletini olumlu yönde etkiler.

Etkileşim adaleti örgütsel adaletin sosyal tarafına vurgu yapmaktadır (Kwak, 2006). Etkileşim adaleti, örgütsel süreçlerin uygulanmasında bireylerin karşılaştığı davranışların kalitesine yönelik algıyı ifade etmektedir (Özkalp ve Kirel, 2013). Örgüt içindeki adalet bireylerin örgüte karşı davranış ve tutumlarını şekillendirmektedir. Adil algılar olumlu davranışlara neden olurken, haksız yaklaşımlar olumsuz davranışlara yol açabilmektedir (Beugre, 2002). Örneğin, bireyler çalıştıkları ortamda adaletin olmadığını düşündüğünde örgütten uzaklaşma çabasına girebilmektedirler (Köse ve Aydoğan, 2021). Ayrıca, örgütsel kazanımlara ait ölçütlerin belirlenmediği, dağıtımların belirlenen ölçütlere yapılmadığı ve bu süreçte dürüst davranış tarzlarının sergilenmediği durumlarda bireyler sanal kaytarma yoluna gidebilmektedirler (Niehoff ve Moorman, 1993). Bu durum Adams'ın (1965) eşitlik kuramının temel varsayımıyla da örtüşmektedir. Kurama göre, bireyler çabaları sonucunda elde ettikleri kazanımları ile kendisiyle aynı düzeydeki bireylerin kazanımları arasında bir denge aramaktadır. Bu konuda yapılan araştırmalar örgütsel adalet algısının azaldıkça, bireylerin sanal kaytarma davranışlarının arttığını göstermektedir. Kaplan ve Ögüt (2012) tarafından 198 üniversite çalışanı üzerinde yapılan araştırmada, etkileşim adaletinin sanal kaytarma davranışını olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir. Başka bir çalışmada Lim (2002), bireylerin etkileşim adaletsizliği algılamaları durumunda daha fazla sanal kaytarma davranışı sergilediklerini ortaya koymuştur. Kuramsal arka plan ve mevcut çalışmalardan hareketle aşağıdaki Hipotez 3 önerilmiştir.

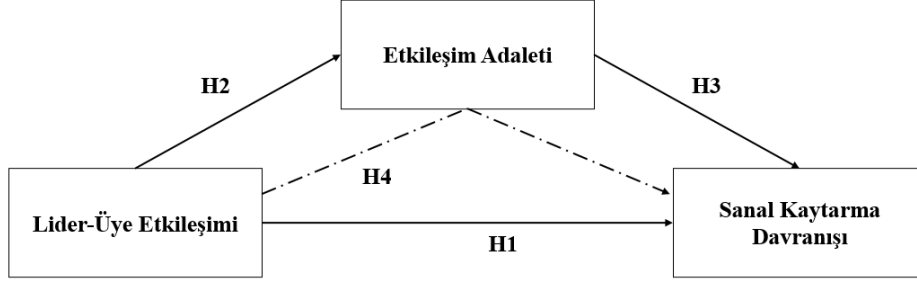
H3: Etkileşim adaleti sanal kaytarma davranışını olumsuz yönde etkiler.

Lider-üye etkileşimi kuramı, liderin örgüt içinde takipçileri ile farklı ilişkiler içinde olduğunu ve her birine farklı şekilde davrandığını ileri sürmektedir (Danserau vd., 1975). Kurama göre, lider-üye arasındaki bu ilişkinin kalitesi bireyin örgüte yönelik tutum ve davranışlarını etkilemektedir (Liden ve Maslyn, 1998). Lider ile birey arasındaki bu ilişki sosyal mübadele kuramı (Blau, 1964) tarafından da açıklanmaya çalışılmıştır. Sosyal mübadele kuramına göre, lider ile üye arasındaki mübadelenin ilişkisinin niteliği önemli bireysel ve örgütsel sonuçlara neden olmaktadır. Buna göre lider ile üye arasındaki yüksek nitelikli bir mübadele ilişkisinin işgören devrini azalttığı, performans ve vatandaşlık davranışını artırdığı ifade edilmiştir (Yürür, 2019). Bu bağlamda liderle kaliteli etkileşim halinde olan bireylerin örgüte karşı olumlu tutum ve davranışlar sergileyeceğinden dolayı sanal kaytarma davranışlarında bulunmayacakları düşünülmüştür. Diğer taraftan lider ile kaliteli etkileşimi olmayan bireylerin ise sanal kaytarma davranışlarını sergilemesi beklenmektedir. Aracı değişkenin seçiminde etkileşim adaletinin lider-üye etkileşimi ve sanal kaytarma ile olan ilişkileri belirleyici olmuştur. Bireylerin adalet algısı bireyleri sanal kaytarmaya sürükleyen unsurların birisidir. Alan yazında söz konusu değişkenler farklı değişkenlerle ayrı ayrı araştırmalarda incelenmiş fakat lider-üye etkileşimi, sanal kaytarma ve etkileşim adaleti değişkenlerini bir arada

inceleyen bir araştırmaya rastlanmamıştır. Kuramsal altyapı ve daha önce yapılmış araştırmalardan hareketle Hipotez 4 geliştirilmiştir.

H4: Etkileşim adaleti lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışı arasındaki ilişkiye aracılık eder.

Araştırma hipotezleri doğrultusunda geliştirilen araştırma modeli Şekil 1'de gösterilmiştir. Buna göre araştırmanın bağımsız değişkeni lider-üye etkileşimi, bağımlı değişkeni ise sanal kaytarma davranışı, aracı değişken ise etkileşim adaletidir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

2. Yöntem

2.1. Evren

Araştırma evreni, Somali/Hargeisa şehrinde bankacılık ve telekomünikasyon sektöründeki özel işletmelerde çalışan beyaz yakalılarından oluşmaktadır. Araştırma evreni kapsamında üç banka ve beş telekomünikasyon işletmesinin faaliyet gösterdiği ve yaklaşık 300 beyaz yakalı çalışanın bulunduğu tespit edilmiştir. Evrendeki tüm çalışanlara ulaşılması nedeniyle evrende tam sayıma gidilmiştir. Bu süreçte çalışanların tümüne gönderilen anketlerden 260 adedi geri dönmüş ve anketlerin tamamı kullanılabilir vaziyette bulunduğundan analizler bu anketler üzerinden yapılmıştır.

Çalışmaya katılan çalışanların demografik özelliklerine ait frekans analizi Tablo 1'de sunulmuştur. Buna göre, erkek katılımcıların oranı %66,9 iken, kadınların oranı %32,7'dir. Katılımcıların %62,7'si evli, %36,5'i bekârdır. Katılımcıların çoğunluğu 29-38 yaşları arasında olup, %48,8'lik bir orana sahiptir. Katılımcıların %68,4'ü lisans derecesine sahiptir. Katılımcıların tamamı bilgisayar, cep telefonu ve tablet gibi teknolojik aletleri kullanmaktadır. Katılımcıların yaklaşık %81'i tam zamanlı olarak görev yapmaktadır. Katılımcıların %57,3'ü bankacılık sektöründe, %42,3'ü telekomünikasyon sektöründe olduğu görülmektedir. Son olarak, katılımcıların %38,1'i mevcut organizasyonda 2-4 yıl görev yapmıştır.

Tablo 1: Demografik Özellikler

		f	%			f	%
Yaş	19-28 yaş	51	19,6	Cinsiyet	Kadın	85	32,7
	29-38 yaş	127	48,8		Erkek	175	66,9
	39-45 yaş	39	15,0		Belirtilmemiş	1	0,4
	46-53 yaş	19	7,3	Medeni Durum	Evli	163	62,7
	54 yaş ve üstü	24	9,3		Bekâr	95	36,5
Eğitim	İlköğretim	5	1,9	Belirtilmemiş	2	0,8	
	Ortaöğretim	18	6,9	İşletmedeki Hizmet Süresi	0-1 yıl	38	14,6
	Lise	9	3,5		2-4 yıl	99	38,1
	Lisans	178	68,4		5-7 yıl	72	27,7
	Yüksek lisans	48	18,5		8-10 yıl	41	15,8

Doktora	1	0,4		11 ve üstü	10	3,8	
Belirtilmemiş	1	0,4	Sektör	Bankacılık	149	57,3	
İstihdam Tipi	Yarı zamanlı	43	16,6	Telekomünikasyon	110	42,3	
	Tam zaman	210	80,8	Belirtilmemiş	1	0,4	
	Geçici	5	1,9	Teknoloji Kullanımı	Evet	100	100
	Belirtilmemiş	2	0,7	Hayır	0	0,0	

2.2. Veri Toplama ve Ölçekler

Araştırmaya ait veriler anket yöntemiyle toplanmıştır. Anket formu oluştururken değişkenler ile ilgili literatür taraması yapılarak ölçekler saptanmıştır. Ulusal yazında söz konusu ölçeklerin Somalliceye uyarlaması bulunmaması ve araştırma evreni kapsamındaki çalışanların İngilizce bilmeleri nedeniyle ölçeklerin orijinal halleri kullanılmıştır. Anket formu demografik özellikler, lider-üye etkileşimi ölçeği, sanal kaytarma davranışı ölçeği ve etkileşim adalet ölçeği olarak dört bölümden oluşmaktadır. Soruların yanıtlanmasında 5'li Likert tipi ölçek (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum) kullanılmıştır. Anket formunda çalışmanın amacı, katılımcıya ait özel bilgilerin (isim, vatandaşlık ve sicil numarası vs.) istenmediği, cevapların gizli tutulacağı ve anketi yanıtlama talimatı ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Lider-Üye Etkileşimi değişkeni Liden ve Maslyn'ın (1998) geliştirdiği ölçek ile ölçülmüştür. Ölçek etki, sadakat, katkı ve profesyonel saygı olmak üzere 4 boyut ve 12 ifadeden oluşmaktadır. Ölçek geliştirme çalışmasında Cronbach alfa katsayıları öğrencilerden oluşan örneklem grubunda sırasıyla ,90 ,78 ,60 ve ,92, çalışanlardan oluşan örneklem grubunda ise ,90 ,74 ,57 ve ,89 olarak tespit edilmiştir. Ölçek farklı çalışmalarda da değerlendirmeye tabi tutulmuş ve olumlu sonuçlar alınmıştır. Örneğin, Maslyn ve Uhl-Bien (2001) çalışmalarında tüm ölçek açısından yüksek düzeyde ($\alpha=,92$) bir iç tutarlılık elde etmişlerdir (Etki, $\alpha=,86$, Sadakat, $\alpha=,80$, Katkı, $\alpha=,66$ ve Mesleki Saygı, $\alpha=,84$).

Etkileşim adaletini ölçmek için Niehoff ve Moorman (1993) tarafından geliştirilen tek boyut altında 9 ifadeden oluşan ölçekten faydalanılmıştır. Ölçeğin orijinal formu için Cronbach alfa katsayısı ,92 olarak bildirilmiştir. Polatçı ve Özçalık (2015) tarafından yapılan araştırmada ölçeğin güvenilirlik katsayısı ,88 olarak raporlanmıştır.

Sanal kaytarma davranışı ise Henle ve Blanchard (2008) tarafından geliştirilen tek boyutlu 22 ifadeden oluşan ölçek ile ölçülmüştür. Söz konusu çalışmada ölçeğin güvenilirlik katsayısı ,84 olarak bildirilmiştir. Usman vd. (2019) tarafından çalışmada ise ölçeğin Cronbach alfa katsayısı ,87 olarak rapor edilmiştir.

2.3. Veri Analizi

Araştırmada elde edilen veriler SPSS 23 ve AMOS 26 programları kullanılarak analiz edilmiştir. Bu süreçte katılımcılara ait demografik özellikler frekans analizine tabi tutulmuştur. Verinin normallik testleri kapsamında değişkenlerin çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerleri incelenmiştir. Tablo 2'de gösterildiği gibi verilerin normal dağılım göstermesi (Tabachnick ve Fidell, 2001) nedeniyle verilerin analizlere parametrik testler kullanılarak devam edilmiştir. Araştırmada kullanılan ölçeklerin yapısal ve faktöriyel geçerliliği için keşfedici faktör analizi yapılmıştır. Faktöriyel yapısı belirlenen ölçek ve kuramsal olarak geliştirilen modelinin gözlem verileri ile ne ölçüde uyuma gösterdiğini belirlemek için doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Ölçeklerin güvenilirliklerini ölçmek için Cronbach Alfa katsayısı hesaplanmıştır. Araştırma modelindeki değişkenler arasındaki ilişkilerin sınanabilmesi için yapısal eşitlik modellemesi kullanılmıştır.

Tablo 2: Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

Değişken	Çarpıklık Değeri	Basıklık Değeri
Lider- Üye Etkileşimi	,142	,432
Sanal Kaytarma Davranışı	,321	,070
Etkileşim Adaleti	,231	,247

2.4. Keşfedici Faktör Analizi

Araştırmada lider-üye etkileşimi, sanal kaytarma ve etkileşim adaleti ölçeklerinin faktör yapılarını belirlemek üzere keşfedici faktör analizi (KFA) gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda SPSS 22. paket programı ile (KMO) ve Bartlett testleri gerçekleştirilmiştir. Söz konusu ölçeklere ait KFA sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Lider-üye etkileşimi ölçeği KFA neticesinde KMO=,778 ve Bartlett testi =525.84 ($p<0,05$) anlamlı olarak elde edilmiştir. KMO değerinin yüksek, Bartlett testinin anlamlı çıkması araştırmaya ait veri setinin KFA için uygun olduğunu göstermektedir. Daha sonra her bir maddenin faktör yüklerine bakılmıştır. Maddelerin faktör yüklerine bakıldığında beş maddenin ,30'ün altında olduğu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle (LÜE8, LÜE11, LÜE10, LÜE1, LÜE2) maddeleri ölçekten çıkartılmıştır. İlgili maddeler ölçekten çıkartıldığında Cronbach α =,79 olarak elde edilmiş ve ölçek maddelerinin faktör yükleri ,61-,85 arasında değerler almıştır. Lider-üye etkileşimi için yapılan KFA analiz sonucuna göre, toplam varyansın %65'sini açıklayan tek faktör elde edilmiştir.

Sanal kaytarma ölçeği KFA neticesinde KMO=,764 ve Bartlett testi=457.21($p<0,05$) anlamlı olarak elde edilmiştir. KMO değerinin yüksek, Bartlett testinin anlamlı çıkması araştırmaya ait veri setinin KFA için uygun olduğunu göstermektedir. Sanal kaytarma için yapılan KFA analiz sonucuna göre, toplam varyansın %53'sini açıklayan tek faktör elde edilmiştir. Bu değer alan yazında kabul edilebilir değer olan ,50'nin üzerindedir (Streiner, 1994; Yaşlıoğlu, 2017). Daha sonra ölçek maddelerin faktör yüklerine bakılmıştır. Ölçeğe ait maddelerin faktör yüklerine bakıldığında 15 maddenin ,30'ün altında olduğu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 15 madde ölçekten çıkartılmıştır. (Tabachnick ve Fidell, 2001). Maddeler ölçekten çıkartıldığında Cronbach α =,73 olarak elde edilmiş ve ölçek maddelerinin faktör yükleri ,59-,81 arasında değerler almıştır.

Etkileşim adaleti ölçeği KFA neticesinde KMO=,817 ve Bartlett testi=557.42 ($p<0,05$) anlamlı olarak elde edilmiştir. KMO değerinin yüksek, Bartlett testinin anlamlı çıkması araştırmaya ait veri setinin KFA için uygun olduğunu göstermektedir. Etkileşim adaleti için yapılan KFA analiz sonucuna göre, toplam varyansın %72'sini açıklayan tek faktör elde edilmiştir. Daha sonra ölçek maddelerin faktör yüklerine bakılmıştır. Maddelerin faktör yüklerine bakıldığında iki maddenin ,30'ün altında olduğu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle EA3 ve EA9 maddeleri ölçekten çıkartılmıştır. İlgili maddeler ölçekten çıkartıldığında Cronbach α =,77 olarak elde edilmiş ve ölçek maddelerinin faktör yükleri ,58-,93 arasında değerler almıştır.

Tablo 3: KFA Sonuçları

Faktörler ve Maddeler	Açıklanan Varyans	Öz Değer	Faktör Yüğü
Lider-Üye Etkileşimi (α = ,79)			
LÜE3: Yöneticim, herkesin arkadaş olmak isteyeceği biridir.			,750
LÜE4: Yöneticim için sıkı çalışmaktan rahatsızlık duymam.			,832
LÜE5: Yöneticim başkaları bana saldırsa bile beni savunur.			,855
LÜE6: Yöneticimi insan olarak çok severim	%65	6.545	,617
LÜE7: Yöneticim için işimde benden beklenenin ötesinde iş yaparım.			,630
LÜE9: Yöneticim, konuyu bilmeseyse bile üstlerine karşı benim savunur.			,828
LÜE12: Yöneticimin, iş konusundaki bilgisini etkileyici bulmaktayım			,825
KMO=,778; Bartlett küresellik testi=525.84 ($p<0,05$)			
Sanal Kaytarma (α = ,73)			
SK3: İş arama ve istihdam ile ilişkili siteleri ziyaret ederim.			,764
SK4: Anlık mesaj alır ve gönderirim.	%53	3.000	,731
SK5: Ebay gibi online açık artırma sitelerini ziyaret ederim.			,599
SK6: Borsa ve yatırımla ilişkili web sitelerini ziyaret ederim.			,815

SK8: İnternet üzerinden online haber sitelerini ziyaret ederim.	,724
SK7: Spor sitelerini ziyaret ederim.	,718
SK9: Haber ya da bülten gruplarını ziyaret ederim.	,763

KMO =,764; Bartlett küresellik testi=457.21 (p<0,05)

Etkileşim Adaleti ($\alpha=,77$)		
EA1: Yönetim işle ilgili kararları verirken bana karşı ilgili ve naziktir.		,722
EA2: Yöneticim işimle ilgili kararlar verirken kişisel ihtiyaçlarıma duyarlıdır.		,935
EA4: Yöneticim, işimle ilgili kararların doğuracağı sonuçları benimle paylaşır.		,830
EA5: İşimle ilgili kararlar alınırken yöneticim bana açıklamalar yapar.	%72	3.000 ,580
EA6: Yöneticim işimle ilgili kararlar alınırken uygun gerekçeler gösterirler		,830
EA7: Yöneticim, işimle ilgili alınan her kararı bana net olarak açıklarlar.		,810
EA8: İşimle ilgili bir karar alınırken bana karşı saygılı ve önem verir.		,828

KMO =,817; Bartlett küresellik testi=557.42 (p<0,05)

Sonuç olarak, araştırma kapsamında toplanan verilere yönelik yapılan KFA sonucunda lider-üye etkileşimi, etkileşim adaleti ve sanal kaytarma ölçeklerinin tek faktörlü yapılarının geçerliliği sağlanmıştır. Lider-üye etkileşimi ölçeğinde beklenen çok boyutlu faktör yapısının aksine tek boyutlu faktör yapısı elde edilmiştir. Bu farklılık, bir ölçeğin geliştirildiği kültürden farklı kültürel bağlamlarda kullanılmasından kaynaklandığı değerlendirilmektedir (Taşçı ve Koç, 2007). Nitekim bu konu, lider ve takipçileri arasındaki ikili ilişkileri esas alan tek boyutlu yaklaşım ile rol teorisi ve sosyal değişim teorisi tarafından desteklenen çok boyutlu yaklaşım tarafından günümüzde hala tartışılmaktadır.

2.5. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Araştırmaya ait ölçekler doğrulayıcı faktör analizine (DFA) tabi tutulmuş ve toplanan verilerle yapı geçerlilikleri doğrulanmıştır. Bu süreçte faktör yükleri ,50'ten düşük olan, çapraz yükleme eğilimi üreten ve modifikasyon katsayıları yüksek olan sorular analiz dışı bırakılmıştır (Hair vd., 2014, Meydan ve Şeşen, 2015). DFA sonuçları Tablo 4'te gösterilmiştir.

İlk olarak, araştırmanın bağımsız değişkeni olan lider-üye etkileşimi ölçeğinin faktöriyel yapısı DFA ile test edilmiştir. DFA neticesinde, uyum iyilik değerleri istenilen sınırlar (Hair vd., 2014, Meydan ve Şeşen, 2015) içinde bulunmadığından e5 ile e6 maddeleri arasında modifikasyon yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan modifikasyon sonucunda, elde edilen uyum iyiliği indeks değerleri tek faktörlü lider-üye etkileşimi ölçeğinin doğrulandığı tespit edilmiştir. Ölçek maddelerinin faktör yükleri ,50-,80 arasında olduğu belirlenmiştir. Sonra, bağımsız değişken olan sanal kaytarma ölçeği DFA'ya tabi tutulmuş ve toplanan verilerle yapı geçerlilikleri doğrulanmaya çalışılmıştır. Yapılan analiz neticesinde, e2 ile e3 maddeleri arasında modifikasyon yapılmasına karar verilmiş ve tek faktörlü sanal kaytarma ölçeğinin doğrulanmıştır. Ölçeğe ait maddelerin faktör yükleri ,51-,78 arasında olduğu görülmüştür. Daha sonra aracı değişken olan etkileşim adaleti ölçeğinin faktöriyel yapısı DFA ile sınanmıştır. DFA sonucunda e5 ile e6 maddeleri arasında modifikasyon yapılmasına karar verilmiş ve elde edilen uyum iyiliği indeks değerleri tek faktörlü etkileşim adalet ölçeğinin doğrulandığına göstermiştir. Ölçek madde faktör yükleri ,55-,82 arasındadır. Sonra olarak araştırma kapsamında geliştirilen yapıyı doğrulamak amacıyla ölçüm modeli DFA ile test edilmiştir (Anderson ve Gerbing, 1988). Elde edilen sonuçlara göre ölçüm modelinin kabul edebilir uyum değerlerine sahip olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4: DFA Sonuçları

Ölçek	χ^2	df	χ^2/df	RMSEA	SRMR	NFI	GFI	CFI
Lider-Üye Etkileşimi	88.80	32	2.77	,08	,05	,90	,90	,92

Sanal Kaytarma	58.88	42	1.40	,07	,05	,92	,92	,94
Etkileşim Adaleti	54.56	30	1.81	,07	,05	,92	,91	,90
Ölçüm Modeli	93.87	32	2.93	,08	,05	,90	,91	,90

$p < 0,01$, χ^2 =Chi-Square, df =Degree of Freedom, $RMSEA$ =Root Mean Square Error of Approximation, $SRMR$ =Standardized Root Mean Square Residual, NFI =Normed Fit Index, GFI =Goodness of Fit Index, CFI =Comparative Fit Index.

2.6. Geçerlilik, Güvenirlik ve Korelasyon Analizi

Araştırmada yapılan KFA ve DFA neticesinde ölçekler belirli bir yapısal geçerlilik göstermelerine rağmen son dönemlerde yapısal eşitlik modellemesi temelli araştırmalarda ölçeklerin birleşim geçerliliklerine ait katsayıların da raporlanması yaygınlaşmıştır (Hair vd., 2014, Meydan ve Şeşen, 2015). Bu kapsamda, ölçeklerin birleşim geçerliliğine ilişkin CR ve AVE değerleri hesaplanmıştır. Tablo 5'de görüldüğü gibi $AVE > 0,7$ ve $CR > 0,5$ koşulu ile $AVE > CR$ koşulu sağlanmaktadır.

Araştırmada ölçeklerin güvenirlilik analizi kapsamında Cronbach's α katsayısı hesaplanmıştır. Tablo 5'te gösterildiği gibi, analiz sonucunda Cronbach's α katsayılarının ,70'in üzerinde olduğu görülmektedir. Elde edilen sonuçlar ölçeklerin güvenilir olduğunu göstermektedir (Altunışık vd., 2012).

Değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ve şiddetini değerlendirmek amacıyla korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucuna göre, lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışı arasında olumsuz bir ilişki bulunmaktadır ($r = -,34$, $p < 0,01$). Lider-üye etkileşimi ile etkileşim adaleti arasında ise olumlu bir ilişki vardır ($r = ,30$, $p < 0,01$). Son olarak, etkileşim adaleti ile sanal kaytarma davranışı arasında olumsuz bir ilişkinin olduğu saptanmıştır ($r = -,21$, $p < 0,01$).

Tablo 5: Geçerlilik, Güvenirlik ve Korelasyon Analizi Sonuçları

Ölçek	1	2	Cronbach's α	AVE	CR
1.Lider-Üye Etkileşimi			,79	,85	,62
2.Sanal Kaytarma Davranışı	-,34**		,73	,77	,55
3.Etkileşim Adaleti	,30**	-,21**	,77	,85	,63

** $p < 0,01$, AVE=Average Variance Extracted, CR=Composite Reliability.

2.7. Hipotezlerin Yapısal Modelle Test Edilmesi

Araştırmalarda, hipotezler doğrultusunda geliştirilen yapısal modellerin katılımcılardan toplanan verilerle ne derecede doğrulandığını tespit etmek için sıklıkla yapısal eşitlik modellemesinden yararlanılmaktadır (Byrne, 2010; Hair vd., 2014). Bu çalışmada da doğrudan ve dolaylı etkilerin sınanması için tüm değişkenlerin eş zamanlı analiz edilmesine imkân yapısal eşitlik modellemesi kullanılmıştır.

Araştırmada, ölçeklerin faktöriyel yapılarının doğrulanmasını müteakip araştırma hipotezleri yapısal model ile test edilmiştir. Öncelikle, H1 hipotezini sınamak amacıyla lider-üye etkileşiminin bağımsız, sanal kaytarma davranışının ise bağımlı değişken olduğu bir yapısal model oluşturulmuştur. Modele ait uyum indeks değerlerinin alan yazında kabul edilebilir sınırlar içinde olması (Hair vd., 2014; Meydan ve Şeşen, 2015), modelin veri ile örtüştüğüne işaret etmektedir ($p < 0,01$; $\chi^2/df = 2.58$; $RMSEA = ,07$; $SRMR = ,05$; $NFI = ,92$; $GFI = ,91$; $CFI = ,90$). Tablo 6'da gösterildiği gibi, yapısal eşitlik modellemesi sonuçlarına göre lider-üye etkileşiminin sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisinin anlamlı olduğu ($\beta = -,68$; $p < 0,01$) saptanmıştır. Lider-üye etkileşimi, sanal kaytarma davranışındaki değişimin %44'ünü açıklamıştır. Bu sonuçlar H1 hipotezini desteklemektedir.

Araştırmanın H2 hipotezini sınamak amacıyla lider-üye etkileşimi ve etkileşim adaleti arasında ayrı bir yapısal model kurulmuştur. Modele ait uyum indeks değerleri kabul edilebilir sınırlar içinde olduğundan, model veri ile doğrulanmıştır denilebilmektedir ($p < 0,01$; $\chi^2/df = 2.54$; $RMSEA = ,07$; $SRMR = ,05$; $NFI = ,94$; $GFI = ,94$; $CFI = ,90$). Yapısal eşitlik modellemesi analizi sonuçlarına göre lider-üye etkileşiminin, etkileşim adaletini olumlu yönde etkilediği ($\beta = ,34$; $p < 0,01$) ve etkileşim adaletindeki değişimin %25'ini açıkladığı tespit edilmiştir. Bu bulgulara göre H2 hipotezi desteklenmiştir.

Araştırmanın H3 hipotezini sınamak amacıyla etkileşim adaleti ve sanal kaytarma arasında yapısal bir model oluşturulmuştur. Modele ait uyum indeks değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içinde olması, modelin veri ile uyumlu

olduğunu göstermektedir ($p < 0,01$; $\chi^2/df=2.38$; $RMSEA=.07$; $SRMR=.05$; $NFI=.91$; $GFI=.91$; $CFI=.90$). Yapısal eşitlik modellemesi analizi sonuçlarına göre etkileşim adaletinin, sanal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı ve olumsuz düzeyde etkisinin olduğu ve sanal kaytarma davranışındaki değişimin %34'ünü açıkladığı saptanmıştır ($\beta = -.41$; $p < 0,01$). Bu bulgulara göre H3 hipotezi desteklenmiştir.

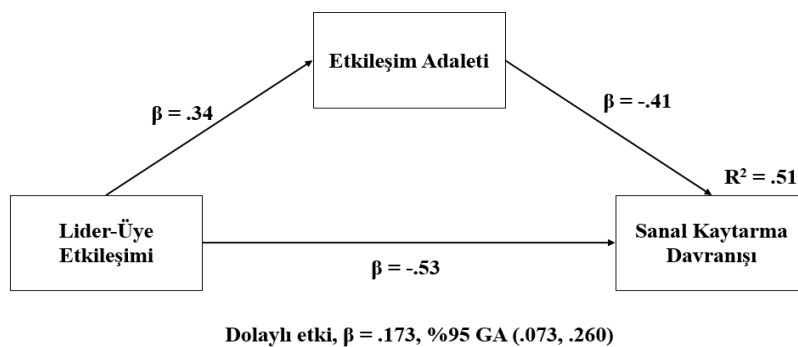
Tablo 6: Yapısal Modellerin Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	
	Sanal Kaytarma Davranışı	Etkileşim Adaleti
	β	β
Lider-Üye Etkileşimi (H_1)	-.68**	-
R^2	.44	-
Lider-Üye Etkileşimi (H_2)	-	.34**
R^2	-	.25
Etkileşim Adaleti (H_3)	-.41**	-
R^2	.34	-
Lider-Üye Etkileşimi → Etkileşim Adaleti → Sanal Kaytarma (H_4)		
Dolaylı etki, $\beta = .173$, %95 GA (.073; .260)		

** $p < 0,01$, Standardize beta katsayıları raporlanmıştır. R^2 değerleri açıklanan varyansı göstermektedir. GA=Güven aralığı, Bootstrap yeniden örnekleme=5000.

Son olarak, lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışı arasındaki ilişkide, etkileşim adaletinin aracı etkisinin bulunup bulunmadığını test etmek amacıyla bootstrap tekniğini temel alan bütüncül yapısal model oluşturulmuştur (Şekil 3). Aracılık etkisinin tespitinde bootstrap yönteminin, Baron ve Kenny'nin (1986) geleneksel yönteminden daha güvenilir sonuçlar verdiği iddia edilmiştir. Bootstrap yöntemi ile yapılan analizde 5000 yeniden örneklem seçeneği seçilmiştir. Bootstrap yöntemi ile yapılan aracılık etkisi testlerinde, hipotezlerin kabul edilebilmesi için analiz sonucu elde edilen %95 güven aralığındaki değerlerin sıfır (0) değerini içermemesi gerekmektedir (Hayes, 2009).

Yapılan bootstrap analizi sonucunda, lider-üye etkileşiminin etkileşim adaleti vasıtasıyla sanal kaytarma davranışı üzerindeki dolaylı etkisinin anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta = .173$; %95 GA [.073; .260]). Nitekim elde edilen bootstrap alt ve üst güven aralığı değerleri, sıfır (0) değerini içermemektedir. Yol analizi sonucunda elde edilen uyum indekslerinin kabul edilebilir sınırlar içinde olması, modelin veri ile uyumlu ve kabul edilebilir olduğuna işaret etmektedir ($p < 0,01$; $\chi^2/df=2.35$; $RMSEA=.07$; $SRMR=.05$; $NFI=.92$; $GFI=.90$; $CFI=.90$). Bu neticeler, lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışı arasındaki ilişkide etkileşim adaletinin değişkeninin aracılık rolünün olduğunu göstermektedir. Lider-üye etkileşimi etkileşim adaleti ile birlikte sanal kaytarma davranışındaki değişimin %51'ini açıklamıştır. Bu durumda H4 hipotezi desteklenmiştir.

Şekil 2: Bütüncül Yapısal Model

Not: Standardize beta katsayıları raporlanmıştır. R^2 değeri açıklanan varyansı göstermektedir. GA: Güven aralığı

Sonuç ve Değerlendirme

Araştırmada lider-üye etkileşiminin sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisi ve bu ilişkide etkileşim adaletinin aracılık etkisi incelenmiştir. Araştırma bulguları incelendiğinde araştırma modeli kapsamında geliştirilen hipotezleri desteklediği tespit edilmiştir.

Araştırmanın H1 hipotezi bağlamında lider üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışı arasındaki ilişki ele alınmıştır. Bu kapsamda oluşturulan yapısal model, lider-üye etkileşiminin sanal kaytarma davranışı üzerindeki olumsuz etkisi ortaya konulmuştur. Diğer bir deyişle, liderleriyle düşük kaliteli ilişkiye sahip çalışanların daha fazla sanal kaytarma davranışında bulunduğu, üstleriyle yüksek kaliteli ilişkiye sahip astların ise daha az sanal kaytarma davranışında bulunduğu tespit edilmiştir. Araştırmanın sonuçları alan yazında Çiriş Yıldız vd.'nin (2021) 148 hemşire üzerinde yaptıkları çalışmanın sonuçları ile örtüşmektedir. Ayrıca lider üye etkileşiminin çalışan tutumları (Çekmecelioğlu ve Ülker, 2014) ve yıkıcı iş davranışları (Chernyak-Hai ve Tziner, 2014) gibi birçok örgütsel kavramla olan ilişkisi bu çalışmanın bulgularını destekler niteliktedir. İleride yapılacak çalışmalar ile bu konunun genellenebilirliğinin artmasına katkı sağlayacaktır.

Lider-üye etkileşiminin etkileşim adaleti üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik oluşturulan H2 hipotezi test sonuçları, lider-üye etkileşiminin etkileşim adaleti üzerinde olumlu etkisi olduğunu göstermiştir. Diğer bir deyişle, liderlerin üyelerle etkileşim kurma düzeyi ne kadar yüksek ise üyelerin örgütsel faaliyetlerde karar alma süreçlerine daha yüksek düzeyde dâhil olmaları, söz konusu süreçlerle ilgili daha yüksek seviyelerde bilgilendirilmeleri olanağını yaratmakta bu durum ise üyelerin etkileşim adalet algılarını daha yüksek düzeylere çıkarmaya katkı sağlamaktadır. Mevcut araştırmadan elde edilen bu sonuçların ilgili yazında yer alan benzer araştırma sonuçlarıyla da paralellik gösterdiği görülmüştür (Fein vd., 2013; Turgut vd., 2015). Söz konusu araştırmalarda, lider-üye etkileşiminin etkileşim adaletini anlamlı ve olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Araştırmanın H3 hipotezi kapsamında etkileşim adaletinin sanal kaytarma davranışına etkisini araştırılmış olup analiz sonuçları, etkileşim adaletinin sanal kaytarma üzerinde olumsuz etkisinin olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, çalışanların etkileşim adaletsizliği algıladıklarında daha fazla sanal kaytarma davranışı sergileme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle lider-üye iletişimsizliğinden kaynaklan etkileşim adaletsizlik algısı, çalışanın işletme amacına yönelik interneti kullanılmaması, kişisel menfaatleri doğrultusunda sanal âlemde vakit geçirmesi, film dizi ve maç izleme, mesajlaşma, sosyal ağlarda dolaşma, oyun sayfalarında gezinme ve oynama gibi davranışların daha fazla sergilenmesine sebep olmaktadır. Bu araştırmanın sonuçları, daha önce etkileşim adaleti ve sanal kaytarma davranışı ile ilgili yapılmış araştırma sonuçları ile uyumludur. Kaplan ve Öğüt (2012) tarafından 198 üniversite çalışanı üzerinde yapılan araştırmada, etkileşim adaletinin önemsiz sanal kaytarma davranışını olumsuz yönde etkilediği belirlenmiştir. Başka bir çalışmada Lim (2002), bireylerin etkileşim adaletsizliği algılamaları durumunda daha fazla sanal kaytarma davranışı sergilediklerini ortaya koymuştur.

Araştırmanın H4 hipotezinde, lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışı arasındaki ilişkide etkileşim adaletinin aracı etkisinin olup olmadığı ele alınmıştır. Bootstrap yöntemini kullanarak yapılan analizi sonuçları, lider-üye etkileşiminin sanal kaytarma davranışına etkisinde etkileşim adaletinin aracı rolünün varlığını işaret etmektedir. Yani, liderle nitelikli bir ilişkisi olan çalışanlar aynı zamanda çalışma ortamındaki bireysel ilişkileri, mevcut kaynakların dağıtılma biçimlerini, alınan kararları, örgütsel fonksiyonların yerine getirilmesinde izlenen yöntemleri ve kuralları değerlendirirler. Bu durumla bağlantılı olarak, çalışanlarda etkileşim adaletine bağlı olumlu veya olumsuz bir algılama oluşmaktadır. Bu noktada dış grupta yer alan çalışanlar, bilgilenme eksikliği duyma, olayın dışında kalma gibi duygulara kapılmakta ve lider tarafından kendilerine adaletli davranılmadığını düşünmektedir. Bu da sanal kaytarma davranışlarında bulunmalarına neden olmaktadır. Alan yazın incelendiğinde araştırma modeline ait değişkenler arasındaki ilişkileri araştıran benzer bir araştırmaya rastlanmadığından bu araştırmanın bulguları üzerinden bir kıyas yapma imkânı elde edilememiştir. Ancak değişkenlerin ayrı ayrı birbirleriyle ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda kuramsal yapıyı destekler niteliktedir.

Lider üye etkileşimi kuramına göre, lider ile üye arasında yüksek güvene ve kaliteli etkileşimine sahip olanlar "iç grup", bunların dışındakiler ise "dış grup" olarak ifade edilmektedir (Dienesch ve Liden, 1986). Bu bağlamda araştırma sonuçları değerlendirildiğinde Somali'deki kültürel ve toplumsal yapının etkisi olduğu düşünülmektedir. Ülkedeki ekonomik, sosyal ve politik yaşam klan sistemine dayanmaktadır. Somali'deki klan sistemi dil veya din yerine etnik kökene dayalı bir toplumsal sınıflandırmayı esas almaktadır. Bu sınıflandırma alt ve üst klanlardan oluşmakta ve akrabalar arasındaki derin bağların bireyleri klan dışı yabancılara karşı koruduğuna inanılmaktadır (Abbink, 2009). Bu nedenle de iş yerinde liderler çalışanlarıyla ortak klansal kimliği paylaşıp paylaşmadıklarına dikkat etmektedirler. Liderler ikili ilişki halinde oldukları ortaklarıyla aynı klansal kimlik paylaştıklarında kendilerini samimi, rahat ve güvende hissetmektedirler. Bu durum ikili ilişkilerin daha kolay gelişmesini sağlamakta ve astlarla benzersiz ve özel bir ilişki kurmaktadır. Bir başka ifadeyle lider astı ile aynı klandan geliyorsa, astlara yani (iç gruba) lider tarafından daha fazla dürüstlük, saygı ve alınan kararlar hakkında açık ve uygun açıklamalar bulunmaktadır. Aksine lider ve üye arasındaki klansal farklılıklar (liderden farklı klan kimliği sahip olmak) ikili ilişkilerin gelişmesini zorlamakta ve astlara (dış gruba) lider tarafından önyargılı davranması, saygılı

davranmaması ve alınan kararlar hakkında yeterli açıklamalar yapmaması söz konusudur. Bu durum, astların dikkatini çekmekte ve liderin yarattığı adaletsizlik algısı ile birlikte sanal kaytarma davranışlarında bulunmalarına neden olabilmektedir.

Alan yazında lider-üye etkileşimi ile öncüllerine yönelik çok sayıda araştırma gerçekleştirilmiş olmasına karşın, lider üye etkileşimi ve ardıllarıyla ilgili sınırlı sayıda araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda, lider-üye etkileşiminin iş tatmini (Büyükkaymakçı ve Sundu, 2021), performans (Uludağ, 2019), tükenmişlik (Kaşlı ve Seymen, 2015), örgütsel bağlılık (Göksel ve Aydın, 2012), örgütsel vatandaşlık davranışı (Tekin, 2018) ve işten ayrılma niyeti (Büyükkaymakçı ve Sundu, 2021) gibi değişkenlerle olan ilişkisi ortaya konulmuştur. Bununla birlikte lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışı arasındaki ilişkiye yönelik bir araştırmaya rastlanmıştır. Hemşireler üzerinde yapılmış söz konusu çalışmada, lider-üye etkileşiminin sanal kaytarma davranışını hafif düzeyde etkilediği tespit edilmiştir (Çiriş Yıldız vd., 2021). Diğer yandan bu araştırma, lider-üye etkileşiminin sanal kaytarma üzerindeki etkisinde etkileşim adaletinin aracılık etkisini ortaya koyan ve Somali bağlamında yapılan ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır.

Sonuç olarak, araştırma sonuçları lider üye etkileşiminin sanal kaytarma davranışını olumsuz olarak etkilediğini, ayrıca etkileşim adaletinin bu etkide aracı rolünün varlığını ortaya koymuştur. Bu sonucun liderlik ve örgütsel davranış yazınına kayda değer bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Pratik çıkarımlar

Lider-üye etkileşiminin sanal kaytarma davranışı üzerinde olumsuz bir etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle yöneticilerin çalışanlarla kuracakları ve geliştirecekleri etkileşim biçimlerine önem vermeleri gerektiği önerilebilir. Liderin işletme içinde sergilediği liderlik tarzı, sanal kaytarma davranışlarına sevk etmemeli ancak etkileşimin niteliğini artırması gerektiği ifade edilebilir. Ek olarak liderin her üye için kabilesel kimlik ve etniğine bakılmaksızın yüksek nitelikte ilişki geliştirebilme olanağı sağlaması gerekmektedir. Bunun için liderlerin destekleyici bir örgütsel ortam oluşturması yanı sıra ortak klansal kimliği paylaştığı çalışanlar (iç grup) kadar liderden farklı klansal kimliği sahip olanlar (dış grup) için de standartları yüksek seviyelerde tutarak olumlu geri bildirimlerde bulunmalıdır. Bu önerinin yapılmasındaki temel argüman, lider üye etkileşiminin kalitesi ve çalışanların algılarının doğrusal bir ilişkide olması diğer bir anlatımla lider ile etkileşimin artması çalışanların örgütsel adalet algılarının arttırmaktadır. Son olarak, adaletin algısının inşa edilebilmesi için lider iletişim esnasındaki davranışların adil, saygılı, nazik ve dürüst olmalı dahası sahip olduğu yetkilerini kötü yönde kullanmayacağına ilişkin bir güven ortamı yaratmalı, üyelerine karşı tarafsız davranış sergilemelidir.

Teorik çıkarımlar

Mevcut araştırma Somali/Hargeisa ilinde faaliyet gösteren telekomünikasyon ve bankacılık sektörlerindeki beyaz yakalı çalışanları kapsamaktadır. Gelecekte bu konuda yapılması planlanan araştırmalarda, farklı sektörlerde farklı statüdeki çalışanlardan elde edilen verilerin kullanılması sonuçların genellenebilirliğini artıracaktır değerlendirilmektedir. Ayrıca bu ve benzer değişkenler üzerinde yapılacak araştırmalarda daha derinlemesine sonuçların elde edilmesi için nitel araştırma yöntemleri tercih edilebilir.

Gelecekte, araştırmada kullanılan ölçeklerin Somali diline ve kültürüne uygun olarak geliştirilmesi ya da uyarlanmasına yönelik araştırmalara ağırlık verilmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Son olarak, ileride lider-üye etkileşimi ile sanal kaytarma davranışı arasındaki ilişkiye yönelik yapılacak araştırmalarda din, etnik köken ve kabile demografik özellikler ile kişilik gibi değişkenlerin incelenmesi değişkenler arasındaki ilişkinin açıklanmasına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Sınırlılıklar

Bu araştırma, Somali/Hargeisa'da telekomünikasyon ve bankacılık sektörlerindeki firmaların beyaz yakalı çalışanlarıyla sınırlıdır. Bu sebeple araştırmanın sonuçları katılımcılar dışında genellenememektedir.

Araştırma, Haziran-Ekim 2020 dönemini kapsayan kesitsel bir çalışmadır. Aracılık etkisini inceleyen araştırma modelleri boylamsal verilerle daha sağlıklı sonuçlar vermektedir. Kesitsel tasarımların her zaman gerçek aracılık etkisini yakalamaması, değişkenler arasındaki nedenselliği sınırlayabilir (Maxwell ve Cole, 2016).

Değişkenler aynı yöntemle toplandığı için çalışmada ortak yöntem yanlılığı olasılığı vardır. Yöntem yanlılıklarını kontrol etmek için birçok farklı prosedürel ve istatistiksel teknik kullanılır. Ankette katılımcılara doğru ya da yanlış cevap olmadığı ve cevapların kimseye verilmeyeceği söylendi. Katılımcılardan mümkün olduğunca gerçeği yansıtacak şekilde yanıt vermeleri istenmiştir. Ayrıca çalışmada Harman tek faktör testi yapılmış ve ortam yöntem yanlılığı içermediği belirlenmiştir. Bu test gerekli ancak ortak yöntem yanlılığını ortaya çıkarmak için yetersizdir (Podsakoff vd., 2003).

Kaynakça

- Abbink, J. (2009). *The total somali clan genealogy* (2nd ed.). ASC Working Papers 84, Leiden: African Studies Center.
- Adams, J.S. (1965). Inequity in social exchange. *Advances in Experimental Social Psychology*, 2, 267-299.
- Altunışık, R., Çoşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2012). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (7. Baskı). Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Anderson, J.C. ve Gerbing, D.W. (1988). Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological Bulletin*, 103(3), 411-423.
- Aslan, Ş. ve Özata, M. (2009). Lider-üye etkileşiminin (LMX) yöneticiye duyulan güven düzeyine etkisi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17), 94-116.
- Baron, R.M. ve Kenny, D.A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Beugre, C.D. (2005). Reacting aggressively to injustice at work: A cognitive stage model. *Journal of Business and Psychology*, 20(2), 291-301.
- Blau, P.M. (1964). *Exchange and power in social life*. New York: John Wiley.
- Budak, G. ve Budak, G. (2004). *İşletme yönetimi*. İzmir: Barış Yayınları, Fakülteler Kitabevi.
- Büyükkaymakçı, Y. ve Sundu, M. (2021). Lider üye etkileşiminin iş tatmini ve işten ayrılma niyetine etkisinde psikolojik sermayenin düzenleyici rolü. *OPUS- Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(42), 5276-5313.
- Byrne, B.M. (2010). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming* (2nd ed.). New York: Taylor and Francis Group.
- Chernyak-Hai, L. ve Tziner, A. (2014). Relationships between counterproductive work behavior, perceived justice and climate, occupational status, and leader-member exchange. *Journal of Work and Organizational Psychology*, 30(1), 1-12.
- Cohen-Charash, Y. ve Spector, P.E. (2001). The role of justice in organizations: A meta analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 86(2), 278- 321.
- Colquitt, J.A., Conlon, D.E., Wesson, M.J., Porter, C.O. ve Yee Ng, K. (2001). Justice at the millennium: A meta-analytic review of 25 years of organizational justice research. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 425-445.
- Çekmecelioğlu, H.G. ve Ülker, F. (2014). Lider-üye etkileşimi ve çalışan tutumları üzerindeki etkisi: Eğitim sektöründe bir araştırma. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 35-58.
- Çiriş Yıldız, C., Atar, H., Bahçecik, A.N. ve Arslan, E. (2021). Hemşirelerde lider üye etkileşim düzeyinin sanal kaytarma davranışı üzerine etkisi. *Türkiye Klinikleri Hemşirelik Bilimleri Dergisi*, 13(2), 353-363.
- Dansereau, F., Graen, G. ve Haga, W.J. (1975). A vertical dyad linkage approach to
- Dienesch, R.M. ve Liden, R.C. (1986). Leader-member exchange model of leadership: A critique and further development. *The Academy of Management Review*, 11(3), 618-634.
- Durmuş, Ş. ve Çelik, A. (2020). Sanal kaytarma davranışları ve zaman yönetimi etkileşimi: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi araştırma görevlileri örneği. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(1), 79-86.
- Fein, E.C., Tziner, A., Lusky, L. ve Palachy, O. (2013). Relationships between ethical climate, justice perceptions, and LMX. *Leadership & Organization Development Journal*, 34(2), 147-163.
- Göksel, A. ve Aydınlan, B. (2012). Lider-üye etkileşimi düzeyinin örgütsel bağlılık üzerine etkisi: Görgül bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 247-271.
- Graen, G. ve Cashman, J. (1975). A role making model of leadership in formal organizations: A developmental approach. J.G. Hunt and L.L. Larson (Eds.), *Leadership frontiers* içinde (143-165). Kent, Ohio: Kent State University Press.
- Graen, G. ve Uhl-Bien, M. (1995). Relationship-based approach to leadership: Development of leader-member exchange (LMX) theory of leadership over 25 years: Applying a multi-level multi-domain perspective. *The Leadership Quarterly*, 6(2), 219-247.

- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, W.J. ve Anderson, R.E. (2014). *Multivariate data analysis* (7th ed.). Harlow: Pearson.
- Hayes, A.F. (2009). Beyond Baron and Kenny: Statistical mediation analysis in the new millennium. *Communication Monographs*, 76(4), 408-420.
- Henle, C. A. ve Blanchard, A. L. (2008). The interaction of work stressors and organizational sanctions on cyberloafing. *Journal of Managerial Issues*, 20(3), 383-400.
- İyigün, Ö. ve Çetin, C. (2012). Psikolojik kontratın örgütsel sapma üzerindeki etkisi ve ilaç sektöründe bir araştırma. *Öneri Dergisi*. 10(37), 15-29.
- Kaplan, M. ve Öğüt, M. (2012). Algılanan örgütsel adalet ile sanal kaytarma arasındaki ilişkinin analizi: Hastane çalışanları örneği. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 13(1), 1-13.
- Karaca, A. ve Karaca, B. (2019). Sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışları ile örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi: Bir kamu hastanesi örneği. *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 18(1), 27-39.
- Kaşlı, M. ve Seymen, O.A. (2015). Kişilik özellikleri, lider-üye etkileşimi ve tükenmişlik ilişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27.
- Kidwell, R.E. (2010). Loafing in the 21st century: Enhanced opportunities and remedies for withholding job effort in the new workplace. *Business Horizons*, 53(6), 543-552.
- Köse, N. ve Aydoğan, E. (2021). Örgütsel adaletin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde örgütsel sinizmin aracılık rolü savunma sanayi çalışanlarına yönelik bir araştırma. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 233-250.
- Kwak, A. (2006). The relationships of organizational injustice with employee burnout and counterproductive work behaviors: Equity sensitivity as a moderator. (Yayımlanmamış doktora tezi). Central Michigan University, Michigan.
- Liden, R.C. ve Maslyn, J.M. (1998). Multidimensionality of leader-member exchange: An empirical assessment through scale development. *Journal of Management*, 24(1), 43-72.
- Lim, V.K.G. (2002). The it way of loafing on the job: Cyberloafing, neutralizing and organizational justice. *Journal of Organizational Behavior*, 23(5), 675-694.
- Maslyn, J. ve Uhl-Bien, M. (2001). Leader-member exchange and its dimensions: effects of self-effort and other's effort on relationship quality. *Journal of Applied Psychology*, 86, 697-708.
- Mastrangelo, P.M., Everton, W. ve Jolton, J.A. (2006). Personal use of work computers: distraction versus destruction. *Cyberpsychology & Behavior*, 9(6). 730-741.
- Masterson, S.S., Lewis, K., Goldman, B.M. ve Taylor, M.S. (2000). Integrating justice and social exchange: The differing effects of fair procedures and treatment on work relationships. *The Academy of Management Journal*, 43(4), 738-748.
- Maxwell, R.L. (2016). A new way of examining job satisfaction and employee well-being: The value of employee attributed importance. *European Work and Organizational Psychology in Practice*, 8, 13-31.
- Meydan, C.H. ve Şeşen, H. (2011). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Niehoff, B.P. ve Moorman, R.H. (1993). Justice as a mediator of the relationship between methods of monitoring and organizational citizenship behavior. *Academy of Management Journal*, 36(3), 527-556.
- Özkalp, E. ve Kirel, Ç. (2013). *Örgütsel Davranış*. Bursa: Ekin Basım.
- Özkan, S. ve Erbay, E.Ö. (2021). Örgüt ikliminin çalışanların sanal kaytarma davranışları üzerindeki etkisi. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 145-153.
- Podsakoff, P.M., MacKenzie, S.B., Lee, J.Y. ve Podsakoff, N.P. (2003). Common method biases in behavioral research: A critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88(5), 879-903.
- Polatçı, S. ve Özçalık, F. (2015). Çalışanların örgütsel adalet algıları ile üretkenlik karşıtı iş davranışları etkileşiminde pozitif ve negatif duygusallığın aracılık etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 215-234.
- Robinson, S.L. ve Bennett, R.J. (1995). A typology of deviant workplace behaviors: A multidimensional scaling study. *Academy of Management Journal*, 38(2), 555-572.

- Streiner, D.L. (1994). Figuring out factors: The use and misuse of factor analysis. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 39(3), 135-140.
- Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2001). *Using Multivariate Statistics*. (4th ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Tan, M. ve Demir, M. (2018). İşgörenlerin kişilik özelliklerinin sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4(1), 49-68.
- Taşçı, D. ve Koç, U. (2005). Örgütsel vatandaşlık davranışı-örgütsel öğrenme ilişkisi: Akademisyenler üzerinde görgül bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 373-382.
- Tekin E. (2018), Lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisinde örgütsel adalet algısının aracılık rolü. *Business & Management Studies: An International Journal*, 6(1), 291-314.
- Turgut, H., Tokmak, İ. ve Ateş, F. (2015). Lider-üye etkileşiminin işgören performansına etkisinde çalışanların örgütsel adaletin rolü. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 417-442.
- Turunç Ö. ve Tabak, A. (2010). İş performansının artırılmasında prosedür adaleti, dağıtım adaleti, etkileşim adaleti ve içsel motivasyonun rolü, *Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Dergisi*, 8(1), 15-35.
- Uludağ, G. (2019). Lider üye etkileşiminin işgören performansına etkisi üzerine bir alan araştırması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(2), 719-739.
- Usman, M., Javed, U., Shoukat, A. ve Bashir, N.A. (2019): Does meaningful work reduce cyberloafing? Important roles of affective commitment and leader-member exchange, *Behaviour & Information Technology*, 40(2), 206-220,
- Yaşlıoğlu, M.M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: Keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85.
- Yıldız, H., Yıldız, B., ve Ateş, H. (2015). Sanal kaytarma davranışlarının sergilenmesinde örgütsel adalet algısının rolü var mıdır? *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 10(11), 55-66.
- Yürür, S. (2019). Sosyal mübadele kuramı. S. Yürür (Ed.), *Örgütsel Davranış Kuramları* içinde (ss. 245–279). İstanbul: BETA Yayıncılık.

Extended Abstract

Aim and Scope

The aim of the research is aimed to reveal whether interaction justice has a mediating role in the relationship between leader-member interaction and cyberloafing behavior. In this context, first of all, the research variables were discussed in the conceptual framework, and hypotheses were formed within the scope of the research model. Later, the hypotheses formed were tested with structural equation modeling and the findings were revealed. One of the activities carried out within the scope of increasing efficiency and productivity in organizations is the interaction between the leader and the member. The correct and fair execution of leader-member interactions leads to interaction justice. Considering the relationship between leader-member interaction and many factors such as cyberloafing behaviors and interactional justice that affect organizational success, the importance of the subject in terms of organization emerges. On the other hand, organizations conduct research not only on leader-member interaction but also on other issues related to the human element in order to increase efficiency and productivity. One of these studies is about cyberloafing behaviors that negatively affect the job performance of individuals.

When the studies on the leader-member interaction in the national and international literature are examined, it has been determined that the factors affecting the leader-member interaction are mostly the subject of studies, but there are limited studies on the results of the leader-member interaction. In this context, although there are studies examining the relationship between leader-member interaction, interaction justice and cyberloafing behaviors separately with some other variables in the literature, no research has been found that examines the relationship between leader-member interaction, interactional justice and cyberloafing behaviors. For this reason, the fact that the relationship between these variables, which can affect organizational goals, is the first time in a study, reveals the importance of the study.

This research is important because it will make a modest contribution to the leadership and organizational behavior literature by determining whether leader-member interaction affects cyberloafing behaviors, and whether interaction justice has a mediating role between leader-member interaction and cyberloafing behaviors.

In addition, the fact that the research was carried out on white-collar employees in private sector enterprises in the province of Somalia / Hargeisa can increase the possibility of increasing the efficiency and performance of the organization by

determining the necessary practices to reduce the negative effects of cyberloafing, as one of the counterproductive work behaviors, on organizations. Finally, it will ensure that managers pay attention to developing policies that support organizational justice.

Methods

The data belonging to the research were collected by the survey method. While creating the questionnaire form, the frequently cited scales were determined by scanning the literature about the variables. The original versions of the scales were used in the questionnaire, since there is no Somali adaptation of the aforementioned scales in the national literature and the employees in the research population speak English. The questionnaire form consists of four parts as demographic characteristics, leader-member interaction scale, cyberloafing behavior scale and interactional justice scale. A 5-point Likert type scale (1= Strongly Disagree, 5= Strongly Agree) was used to answer the questions. In the questionnaire form, information about the purpose of the study, and the instructions for answering the questionnaire are included. It is stated in the survey form that the participant's private information (name, citizenship and registration number, etc.) is not requested, and the answers will be kept confidential.

Leader-Member Interaction variable was measured with the scale developed by Liden and Maslyn (1998). The scale consists of 4 dimensions and 12 statements, namely influence, loyalty, contribution and professional respect. In order to measure interactional justice, a scale consisting of 9 statements under one dimension developed by Niehoff and Moorman (1993) was used. Cyberloafing behavior was measured with a scale consisting of 22 unidimensional statements developed by Henle and Blanchard (2008).

The data obtained in the research were analyzed using SPSS 23 and AMOS 26 programs. In this process, the demographic characteristics of the participants were subjected to frequency analysis. Within the scope of the normality tests of the data, the skewness and kurtosis values of the variables were examined. The data showed normal distribution, the analysis of the data was continued using parametric tests. Exploratory factor analysis was performed for the structural and factorial validity of the scales used in the study. Confirmatory factor analysis was applied to determine to what extent the scale whose factorial structure was determined and the theoretically developed model agreed with the observation data. Cronbach's Alpha coefficient was calculated to measure the reliability of the scales. Structural equation modeling was used to test the relationships between the variables in the research model.

Findings

In the research, exploratory factor analysis (CFA) was performed to determine the factor structures of leader-member interaction, cyberloafing and interactional justice scales. In this context, SPSS 22nd package program (KMO) and Bartlett tests were carried out. The CFA results of the aforementioned scales are presented in Table 2.

The leader-member interaction scale was obtained as KMO=.778 and Bartlett's test=525.84 ($p<0.05$) as significant in the result of CFA. The fact that the KMO value is high and the Bartlett test is significant indicates that the data set of the study is suitable for CFA. Then, the factor loadings of each item were examined. When the factor loads of the items were examined, it was found that the five items were below .30. For this reason, items (LUE8, LUE11, LUE10, LUE1, LUE2) were excluded from the scale. When the relevant items were removed from the scale, Cronbach α =.79 was obtained and the factor loads of the scale items were between .61-.85. According to the CFA analysis result for the leader-member interaction, a single factor explaining 65% of the total variance was obtained.

KMO=.817 and Bartlett's test=557.42 ($p<0.05$) were obtained as significant as a result of interactional justice scale CFA. The fact that the KMO value is high and the Bartlett test is significant indicates that the data set of the study is suitable for CFA. According to the results of the CFA analysis for interactional justice, a single factor explaining 72% of the total variance was obtained. Then, the factor loadings of the scale items were examined. When the factor loads of the items were examined, it was found that the two items were below .30. Therefore, EA3 and EA9 items were excluded from the scale. When the relevant items were removed from the scale, Cronbach's α =.77 was obtained and the factor loads of the scale items were between .58-.93.

Cyberloafing scale was obtained as KMO=.764 and Bartlett's test=457.21 ($p<0.05$) as significant as a result of CFA. The fact that the KMO value is high and the Bartlett test is significant indicates that the data set of the study is suitable for CFA. According to the CFA analysis result for cyberloafing, a single factor explaining 53% of the total variance was obtained. This value is above .50, which is the acceptable value in the literature (Streiner, 1994; Yaşlıoğlu, 2017). Then, the factor loadings of the scale items were examined. When the factor loads of the items belonging to the scale were examined, it was found that 15 items were below .30. Therefore, 15 items were removed from the scale. (Tabachnick and Fidell, 2001). When the items were removed from the scale, Cronbach α =.73 was obtained and the factor loads of the scale items ranged from .59 to .81.

Structural equation modeling is frequently used in research to determine the extent to which the structural models developed in line with the hypotheses are validated with the data collected from the participants (Byrne, 2010; Hair et al., 2014). In this study, structural equation modeling, which allows simultaneous analysis of all variables, was used to test the direct and indirect effects.

In the study, following the verification of the factorial structures of the scales, the research hypotheses were tested with the structural model. First of all, in order to test the H1 hypothesis, a structural model in which leader-member interaction is an independent variable and cyberloafing behavior is a dependent variable was created. The fact that the fit index values of the model are within acceptable limits in the literature (Hair et al., 2014; Meydan and Şeşen, 2015) indicate that the model overlaps with the data ($p < 0.01$; $\chi^2/df = 2.58$; RMSEA = .07; SRMR = .05; NFI = .92; GFI = .91; CFI = .90). As shown in Table 5, according to the results of structural equation modeling, the effect of leader-member interaction on cyberloafing behavior was found to be significant ($\beta = -.68$; $p < 0.01$). Leader-member interaction explained 44% of the change in cyberloafing behavior. These results support the H1 hypothesis.

In order to test the H2 hypothesis of the research, a separate structural model was established between leader-member interaction and interactional justice. Since the fit index values of the model are within acceptable limits, it can be said that the model was validated with the data ($p < 0.01$; $\chi^2/df = 2.54$; RMSEA = .07; SRMR = .05; NFI = .94; GFI = .94; CFI = .90). According to the results of structural equation modeling analysis, it was determined that leader-member interaction positively affected interactional justice ($\beta = .34$; $p < 0.01$) and explained 25% of the change in interactional justice. According to these findings, the H2 hypothesis was supported.

In order to test the H3 hypothesis of the research, a structural model was created between interactional justice and cyberloafing. The fit index values of the model are within acceptable limits, indicating that the model is compatible with the data ($p < 0.01$; $\chi^2/df = 2.38$; RMSEA = .07; SRMR = .05; NFI = .91; GFI = .91; CFI = .90). According to the results of structural equation modeling analysis, it was determined that interactional justice had a significant and negative effect on cyberloafing behavior and explained 34% of the change in cyberloafing behavior ($\beta = -.41$; $p < 0.01$). According to these findings, the H3 hypothesis was supported.

Finally, a holistic structural model based on the bootstrap technique was created to test whether interaction justice has a mediating effect on the relationship between leader-member interaction and cyberloafing behavior. It has been claimed that the bootstrap method gives more reliable results than the traditional method of Baron and Kenny (1986) in determining the mediation effect. In the analysis made with the Bootstrap method, 5000 resampling options were selected. In the mediation effect tests performed with the bootstrap method, the values in the 95% confidence interval obtained as a result of the analysis should not contain the zero (0) value in order for the hypotheses to be accepted (Hayes, 2009).

As a result of the bootstrap analysis, it was determined that the indirect effect of leader-member interaction on cyberloafing behavior through interactional justice was significant ($\beta = .173$; 95% CI [.073; .260]). As a matter of fact, the obtained bootstrap lower and upper confidence intervals do not contain the zero (0) value. The fit indices obtained as a result of the path analysis were within acceptable limits, indicating that the model was compatible with the data and was acceptable ($p < 0.01$; $\chi^2/df = 2.35$; RMSEA = .07; SRMR = .05; NFI = .92; GFI = .90; CFI = .90). These results show that the variable of interactional justice has a mediating role in the relationship between leader-member interaction and cyberloafing behavior. Leader-member interaction, together with interactional justice, explained 51% of the change in cyberloafing behavior. In this case, hypothesis H4 was supported.

Conclusion

In the study, the effect of leader-member interaction on cyberloafing behavior and the mediating effect of interactional justice in this relationship were examined. When the research findings were examined, it was determined that they supported the hypotheses developed within the scope of the research model.

In the context of the H1 hypothesis of the research, the relationship between leader member interaction and cyberloafing behavior is discussed. With the structural model created in this context, the negative effect of leader-member interaction on cyberloafing behavior has been revealed. In other words, it has been determined that employees who have low-quality relationships with their leaders engage in more cyberloafing behavior, while subordinates who have high-quality relationships with their superiors show less cyberloafing behavior. The results of the study coincide with the results of the study conducted by Çiriş Yıldız et al. (2021) on 148 nurses in the literature. In addition, the relationship between leader member interaction and many organizational concepts such as employee attitudes (Çekmecelioğlu & Ülker, 2014) and destructive work behaviors (Chernyak-Hai & Tziner, 2014) supports the findings of this study. Future studies will contribute to increasing the generalizability of this subject.

H2 hypothesis test results, which were created to determine the effect of leader-member interaction on interactional justice, showed that leader-member interaction had a positive effect on interactional justice. In other words, the higher the level of

interaction of the leaders with the members, the higher the involvement of the members in the decision-making processes in organizational activities, the higher the opportunity to be informed about the processes in question, and this contributes to raising the members' perceptions of interactional justice to higher levels. It has been observed that these results obtained from the current study are in parallel with the results of similar studies in the related literature (Fein et al., 2013; Turgut et al., 2015). In the aforementioned studies, it has been determined that the leader-member interaction has a significant and positive effect on interactional justice.

Within the scope of H3 hypothesis of the research, the effect of interactional justice on cyberloafing behavior was investigated, and the results of the analysis show that interactional justice has a negative effect on cyberloafing. This result shows that employees tend to exhibit more cyberloafing behavior when they perceive interaction injustice. In other words, the perception of interaction injustice arising from leader-member miscommunication, the employee not using the internet for business purposes, spending time in the virtual world in line with their personal interests, watching movies, series and matches, messaging, surfing social networks, browsing and playing game pages cause more behaviors. is happening. The results of this research are consistent with the results of previous research on interactional justice and cyberloafing. In a study conducted by Kaplan and Ögüt (2012) on 198 university employees, it was determined that interactional justice negatively affects the negligible cyberloafing behavior. In another study, Lim (2002) revealed that individuals exhibit more cyberloafing behavior when they perceive interaction injustice.

In the H4 hypothesis of the research, it is discussed whether interaction justice has a mediating effect on the relationship between leader-member interaction and cyberloafing behavior. The results of the analysis using the Bootstrap method indicate the mediator role of interactional justice in the effect of leader-member interaction on cyberloafing behavior. In other words, employees who have a qualified relationship with the leader also evaluate the individual relations in the work environment, the distribution of available resources, the decisions taken, the methods and rules followed in the fulfillment of organizational functions. In connection with this situation, employees have a positive or negative perception of interactional justice. At this point, the employees in the outer group have feelings such as lack of information, being left out of the event, and they think that they are not treated fairly by the leader. This causes them to engage in cyberloafing behaviors. When the literature was examined, it was not possible to make a comparison based on the findings of this research, since there was no similar study investigating the relationships between the variables of the research model. However, considering the relationships between the variables separately, it supports the theoretical structure.

The results of the research are thought to stem from the cultural and social structure in Somalia. The economic, social and political life in the country is based on the clan system. The clan system in Somalia is based on a social classification based on ethnicity rather than language and religion.

Although many studies have been conducted on leader-member interaction and its predecessors in the literature, limited research has been conducted on leader-member interaction and its successors. In these studies, job satisfaction (Büyükkaymakçı & Sundu, 2021), performance (Uludağ, 2019), burnout (Kaşlı & Seymen, 2015), organizational commitment (Göksel & Aydın, 2012), organizational citizenship behavior (Tekin, 2018), and intentions to quit (Büyükkaymakçı & Sundu, 2021) its relationship with variables such as However, a study was found on the relationship between leader-member interaction and cyberloafing behavior. In the aforementioned study conducted on nurses, it was determined that leader-member interaction slightly affected cyberloafing behavior (Çiriş Yıldız et al., 2021). On the other hand, this research is the first study to reveal the mediating effect of interactional justice in the effect of leader-member interaction on cyberloafing and conducted in the context of Somalia.

As a result, the results of the research revealed that leader-member interaction negatively affects cyberloafing behavior, and that interaction justice has a mediating role in this effect. It is thought that this result will make a significant contribution to the literature on leadership and organizational behavior.

MEREC Tabanlı CoCoSo Yöntemiyle Uçuş Okullarının Uçak Seçimlerinin Değerlendirilmesi

Evaluation of Flight Schools' Aircraft Selections with MEREC-Based CoCoSo Method

Aşkın Özdağoğlu¹, Barış Işıldak², Murat Kemal Keleş³

Öz

Uçuş okulları; sektörde kalite ve rekabeti sağlamak için ve sektörün pilot ihtiyacını karşılamak amacıyla eğitim faaliyetlerini yürüten kurumlardır. Dolayısıyla eğitimlerde kullanılacak uçakların da doğru seçilmesi gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı, uçuş okullarının uçak seçim kriterlerini belirleyerek, söz konusu kriterlerin ağırlıklarını bulmak ve uçuş okullarında tercih edilen uçak alternatifleri arasında en uygun olanını seçmektir. Çalışmada güncel olan Çok Kriterli Karar Verme yöntemlerinden MEREC ve CoCoSo yöntemleri tercih edilmiştir. Kriter ağırlıklarının bulunmasında MEREC yöntemi, uçakların sıralanmasında da CoCoSo yöntemi kullanılmıştır. Yapılan literatür araştırmasında MEREC ve CoCoSo yöntemlerinin uçuş okullarının uçak seçiminde kullanıldığı bir çalışmayla rastlanmamıştır. Analiz sonuçlarında, en önemli üç değerlendirme kriteri sırasıyla, "standart ağırlık", "yakıt depo kapasitesi" ve "maksimum kalkış ağırlığı" olduğu tespit edilmiştir. Önem derecesi en düşük kriter ise, "motor üreticisi firmanın havacılık yeteneği" kriteri olmuştur. Uçak sıralamasında da alternatif 3 kodlu "Piper PA-44 Seminole" uçağı ilk sırada yer almıştır. Çalışmanın havacılık sektörü ve uçuş okulu yöneticilerine faydalı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uçuş Okulu, Uçak Seçimi, Çok Kriterli Karar Verme, MEREC, CoCoSo

Abstract

Flight schools are institutions that carry out training activities in order to ensure quality and competition in the sector and to meet the pilot needs of the sector. Therefore, the aircraft to be used in the training must be chosen correctly. The aim of this study is to determine the aircraft selection criteria of the flight schools, to find the weights of these criteria and to choose the most suitable aircraft alternatives among the preferred flight schools. In the study, MEREC and CoCoSo methods, which are the current Multi-Criteria Decision Making methods, were preferred. The MEREC method was used to find the criterion weights, and the CoCoSo method was used to rank the aircraft. In the literature search, no study was found in which MEREC and CoCoSo methods were used in aircraft selection of flight schools. In the results of the analysis, it has been determined that the three most important evaluation criteria are "standard weight", "fuel tank capacity" and "maximum take-off weight", respectively. The criterion with the lowest degree of importance was the "aviation capability of the engine manufacturer" criterion. "Piper PA-44 Seminole" with alternative 3 codes took the first place among the aircraft alternatives. It is thought that the study will be beneficial to aviation industry and flight school managers.

Keywords: Flight School, Aircraft Selection, Multi Criteria Decision Making, MEREC, CoCoSo

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: C44, L93, C61

Submitted: 25 / 02 / 2022

Accepted: 05 / 06 / 2022

¹Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakültesi İşletme Bölümü, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye, askin.ozdagoglu@deu.edu.tr , Orcid No: <https://orcid.org/0000-0001-5299-0622>.

²Öğr.Gör., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Keçiborlu Meslek Yüksekokulu, Ulaştırma Hizmetleri Bölümü, Isparta, Türkiye, barisisildak@isparta.edu.tr , Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-2068-1611>.

³Dr.Öğr.Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Keçiborlu Meslek Yüksekokulu, Ulaştırma Hizmetleri Bölümü, Isparta, Türkiye, muratkeles@isparta.edu.tr , Orcid No: <https://orcid.org/0000-0003-0374-6839>.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca; insanların, canlıların, mal ve hizmetlerin bir noktadan başka bir noktaya ulaştırıldığı bilinmektedir. Ulaştırma, geçmişten günümüze pek çok alanda çeşitlilik göstermiş ve geniş alanlara yayılmıştır. Bu çeşitlilik ve geniş alan perspektifinde hızlilik, güvenlik ve rahatlık açısından havacılık sektörü, diğer ulaştırma sektörlerine göre daha çok tercih edilmesinde etkili olmuştur (Arslan, 2021: 28).

Havacılık sektörünün ulusal ve uluslararası boyuttaki faaliyetlerini hızlı, güvenli ve rahat bir şekilde sürdürebilmesi için ulusal ve uluslararası boyuttaki alınan kurallara uyması gerekmektedir. Bu kuralları uluslararası olarak; Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO), denetlerken ulusal olarak da; Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) yürütmekte ve denetlemektedir (Tuncer ve Kızgın, 2021: 171).

Ülkemizde havacılığın gelişimi Ulaştırma Bakanlığı'nın 2003 yılında yürürlüğe koyduğu "Bölgesel Havacılık Projesi" ile hem şirketlere hem de vatandaşlara sağladığı teşvik ve kampanyalarla hızlandığı bilinmektedir (Keleş vd., 2021: 328). Bu kapsamda SHGM'nin faaliyet raporlarına göre; 2002 yılında hava taşıma işletmelerine ait genel havacılık işletmesi 34 iken, 2020 yılında bu sayı 85'e yükselmiştir. Yine 2002 yılında hava araçlarına ait genel havacılık işletmesi 189 iken, 2020 yılında bu sayı 421'e yükselmiştir. Bunun yanında faaliyet gösteren havacılık uçuş okulları (eğitim kuruluşları) 2002 yılında 21 iken, bu sayı 2020 yılında 202'ye yükselmiştir (Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü. Faaliyet Raporlarımız. 2020 Yılı Faaliyet Raporu. Erişim Tarihi: 05.02.2022).

Uçuş okulları; havacılık sektörünün pilot ihtiyacını karşılamak amacıyla eğitim faaliyetlerini yürüten kurumlardır. Ülkemizde uçuş okullarının açılması, açıldıktan sonraki eğitimlerin denetlenmesi ve işletilmesine dair kurallar SHGM tarafından yapılmaktadır (Tuncer ve Kızgın, 2021: 171). SHGM'nin faaliyet raporlarına göre, 2017 yılında uçak ve helikopter pilot sayısı 8681 iken, 2020 yılında bu sayı 9603'e yükselmiştir. 2017 yılında öğrenci pilot sayısı 963 iken, 2020 yılında bu sayı 1581'e yükselmiştir (Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü. Faaliyet Raporlarımız. 2020 Yılı Faaliyet Raporu. Erişim Tarihi: 05.02.2022). Uçuş okullarının ve pilot sayılarının bu derece artış göstermesi eğitimlerde kullanılacak uçakların da doğru seçimini zorunlu kılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, hem uçuş okullarının uçak seçim kriterlerini belirleyerek, söz konusu kriterlerin ağırlıklarını bulmak hem de uçuş okullarında tercih edilen uçak alternatifleri arasından en uygununu seçmektir. Çalışmada, eğitim uçaklarının seçiminde dikkate alınması gereken kriterlerin ağırlık değerleri Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden MEREC (Method based on the Removal Effects of Criteria) yöntemi ile bulunmuş, uçakların sıralaması da CoCoSo (Combined Compromise Solution) yöntemi ile yapılmıştır.

MEREC ve CoCoSo yöntemi güncel ÇKKV yöntemlerindedir. Yapılan literatür araştırmasında ÇKKV yöntemleri ile uçuş okullarının uçak seçimi konusunda yapılan bir çalışma olmadığı görülmüştür ve buna ilave olarak MEREC yönteminin yerli literatürde kullanıldığı az sayıda çalışma olması yönleriyle çalışmanın literatüre katkı yapacağı düşünülmektedir.

Çalışmada öncelikle literatür araştırması bölümünde örnek çalışmalar verilmiştir. Daha sonra metodoloji kısmında MEREC ve CoCoSo yöntemlerinin çalışma prensipleri anlatılmıştır. Takip eden uygulama aşamasında uçuş okullarının uçak seçiminde kullandığı kriterlerin ağırlıkları bulunmuş, uçak alternatifleri sıralanmıştır. Sonuç kısmında analiz sonuçları yorumlanmıştır.

Bu çalışma için, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 21.02.2022 tarihli (Toplantı Sayısı: 88, Karar No:1) "Etik Kurul Onayı" alınmıştır.

1. Literatür Araştırması

Çalışmada kullanılan ÇKKV yöntemlerinden MEREC ve CoCoSo yöntemleriyle yapılan uygulamalardan ve uçak seçimi ile ilgili çalışmalardan örneklerin olduğu literatür şu şekilde özetlenmiştir:

Uçak seçimi konusuyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında: Kocakaya vd. (2021) Türkiye'de bölgesel havayolu ulaşımında kullanılacak uçak modellerinin AHP (Analytic Hierarchy Process) ve TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to An Ideal Solution) yöntemleriyle seçimini araştırmıştır. Özasan vd. (2021) Türkiye'de kullanılan pistonlu tek motorlu uçakların AHP ve TOPSIS yöntemleriyle seçimini değerlendirmiştir. Akyurt ve Kabadayı (2020) Bulanık AHP ve Bulanık Gri İlişkisel Analiz yöntemlerini kullanarak kargo uçağı seçimini araştırmıştır. Ardil (2020) Paris'te kullanılan altı adet eğitim uçağını altı adet kritere göre seçimini TOPSIS yöntemiyle ele almıştır. Sánchez-Lozano ve Rodriguez (2020) İspanyol Hava Kuvvetleri için en iyi askeri eğitim uçağını AHP ve RIM (Reference Ideal Method) yöntemleriyle seçimini amaçlamıştır. Dožić vd. (2018) ise, AHP yöntemini kullanarak doğru yolcu uçağı tipinin seçimini hedeflemiştir.

MEREC yönteminin kullanıldığı çalışmalar: Türkçe literatürde MEREC yöntemini ilk olarak Toslak vd. (2022) bir lojistik firmasının yıllara göre performansını değerlendirmede kullanmıştır. Hadi ve Abdullah (2022) MEREC ve TOPSIS

yöntemlerini kullanarak Covid-19 ile enfekte hastalar için hastane yer seçimini araştırmıştır. Goswami vd. (2022) Hindistan için en uygun yenilebilir enerji kaynağı alternatiflerini değerlendirmiştir. Rani vd. (2022) MEREC ve ARAS (Additive Ratio Assessment) yöntemlerini kullanarak gıda atıklarını işleme noktasındaki teknolojinin seçimini araştırmıştır. Keshavarz-Ghorabae vd. (2021) ise, ÇKKV yöntemlerinden olan MEREC'in yeni bir yöntem olduğunu ve bu yöntemin doğruluğunu bir analiz yardımıyla anlatmıştır.

CoCoSo yönteminin kullanıldığı çalışmalar: Armağan vd. (2021) dünya bankasının ekonomik kalkınma göstergelerini baz alarak Türkiye'nin 2000-2019 yılları arasındaki performansını yıllara göre CRITIC (Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) ve CoCoSo yöntemleriyle değerlendirmiştir. Akgül (2021) Borsa İstanbul (BIST)'da yer alan bankaların CRITIC ve CoCoSo yöntemleriyle maliyet analizini çıkarmıştır. Akbulut ve Hepşen (2021) 2015-2019 yıllarında yer alan BIST Kimya, Petrol, Kauçuk ve Plastik sektörlerine kayıtlı firmaların ENTROPI ve CoCoSo yöntemlerini kullanarak performanslarını ölçmüştür. Kumar vd. (2022) imalat endüstrisinde robot kullanımına yönelik SWARA (Step-Wise Weight Assessment Ratio Analysis) ve CoCoSo yöntemleriyle seçimini araştırmıştır. Torkayesh vd. (2021) BWM (Best Worst Method), LBWA (Level Based Weight Assessment) ve CoCoSo yöntemlerini kullanarak Doğu Avrupa Bölgesi'ndeki ülkelerin sağlık performanslarını değerlendirmiştir. Khan ve Haleem (2021) CoCoSo yöntemini kullanarak döngüsel ekonomi üzerine araştırma yapıp kaynakların etkin kullanılmasını amaçlamıştır. Peng vd. (2021) CRITIC ve CoCoSo yöntemlerini kullanarak yapay zekâ teknolojisinin sağlık sektöründeki kullanımını değerlendirmiştir. Özdağoğlu vd. (2020) yapmış oldukları çalışmada CoCoSo ve MARCOS (Measurement of Alternatives and Ranking according to Compromise Solution) yöntemleriyle URAP (University Ranking by Academic Performance)'ın 2019 yılı raporuna göre 166 adet Türk üniversitesini performanslarına göre sıralayıp çıkan sonuçları karşılaştırmıştır. Ulutaş vd. (2020) ise, Bulanık SWARA ve CoCoSo yöntemlerini kullanarak lojistik merkezi için yer seçimini araştırmıştır.

2. Metodoloji

Çalışmada güncel çok kriterli karar verme yöntemlerinden MEREC ve CoCoSo yöntemleri kullanılmıştır. Kritik ağırlıkları MEREC yöntemi ile bulunurken, uçak alternatiflerinin sıralaması CoCoSo yöntemi ile yapılmıştır.

2.1. MEREC (Method based on the Removal Effects of Criteria)

MEREC yöntemi kriter ağırlıklarını belirlemeye yönelik olarak önerilen objektif yöntemlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Objektif bir yöntem olması nedeniyle öne çıkan üstünlüğü uzman değerlendirmesine ihtiyaç duyulmamasıdır. Yöntemin işleyişi aşağıda verilmiştir (Keshavarz-Ghorabae vd., 2021: 7-9):

MEREC yönteminin ilk adımında karar matrisi oluşturulmalıdır. Başlangıç karar matrisi Eşitlik 1'deki gibi oluşturulur.

i : alternatif; $i = 1, 2, 3, \dots, m$

j, k : kriter; $j = 1, 2, 3, \dots, n$

x_{ij} : i alternatifi için j kriteri açısından değeri

X : başlangıç karar matrisi

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Fayda yönlü kriterler için başlangıç karar matrisi değerleri Eşitlik 2 yardımıyla normalize edilir.

n_{ij} : i alternatifi için j kriteri açısından normalize değeri

$$n_{ij} = \frac{\min_j x_{ij}}{x_{ij}} \quad (2)$$

Maliyet yönlü kriterler için başlangıç karar matrisi değerleri Eşitlik 3 yardımıyla normalize edilir.

$$n_{ij} = \frac{x_{ij}}{\max_j x_{ij}} \quad (3)$$

Alternatiflerin genel performans değerleri Eşitlik 4 kullanılarak hesaplanır.

R_i : i alternatifi için genel performans değeri

$$R_i = \ln \left(1 + \frac{\sum_{j=1}^n |\ln(n_{ij})|}{n} \right) \quad (4)$$

Ardından her bir kriterin etkisini ortadan kaldırmak için işlemler yapılır. Bu amaçla ortadan kaldırılan kriterin etkisini göz önüne alan performans değerleri hesaplanır.

R'_{ij} : kriter etkisi ortadan kaldırılmış performans değeri

$$R'_{ij} = \ln \left(1 + \frac{\sum_{j=1, j \neq k}^n |\ln(n_{ij})|}{n} \right) \quad (5)$$

Eşitlik 4 ve 5'te elde edilen değerlere ilişkin mutlak farkların toplamları Eşitlik 6 yardımıyla hesaplanır.

E_j : j kriteri açısından mutlak farkların toplamı

$$E_j = \sum_{i=1}^m |R'_{ij} - R_i| \quad (6)$$

MEREC yönteminin son aşamasında Eşitlik 7 yardımıyla kriter ağırlıkları hesaplanır.

w_j : j kriteri ağırlığı

$$w_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j} \quad (7)$$

2.2. CoCoSo (Combined Compromise Solution)

CoCoSo yöntemi ÇKKV problemleri için kullanılan güncel yöntemlerden birisidir. Yöntemin güncel olmasının yanında öne çıkan üstün yönleri basit ağırlıklı toplam ve üssel ağırlıklı çarpım modellerini bütünleştirilmesi, üç farklı bütünleştirme stratejisi ile basit ağırlıklı toplam ve üssel ağırlıklı çarpım modellerini birleştirilmesi ve negatif değerlerin olduğu bir karar matrisinde bile özel bir dönüşüme gerek duymadan işlemleri gerçekleştirmeye olanak sağlamasıdır. Yöntemin işleyişi şu şekildedir (Yazdani vd., 2019: 2507-2508):

CoCoSo yöntemi için öncelikle başlangıç karar matrisinin hazırlanması gerekmektedir. Başlangıç karar matrisi MEREC yönteminde yer alan Eşitlik 1'deki başlangıç karar matrisi ile aynıdır.

Başlangıç karar matrisi hazırlandıktan sonra fayda kriterleri için normalizasyon işlemi Eşitlik 8 kullanılarak yapılır.

r_{ij} : i alternatifinin j kriteri açısından normalize değeri

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - \min_j x_{ij}}{\max_j x_{ij} - \min_j x_{ij}} \quad (8)$$

Maliyet kriterleri için normalizasyon işlemi Eşitlik 9 kullanılarak yapılır.

$$r_{ij} = \frac{\max_j x_{ij} - x_{ij}}{\max_j x_{ij} - \min_j x_{ij}} \quad (9)$$

Daha sonra her bir alternatifin toplam ağırlıklı karşılaştırma değeri Eşitlik 10 kullanılarak hesaplanır.

S_i : i alternatifinin toplam ağırlıklı karşılaştırma değeri

w_j : j kriterinin ağırlığı

$$S_i = \sum_{j=1}^n (w_j r_{ij}) \quad (10)$$

CoCoSo yönteminin sonraki adımında her bir alternatif için üssel ağırlıklı karşılaştırma değeri Eşitlik 11 kullanılarak hesaplanır.

P_i : i alternatifinin üssel ağırlıklı karşılaştırma değeri

$$P_i = \sum_{j=1}^n (r_{ij})^{w_j} \quad (11)$$

Elde edilen değerler 3 farklı bütünleştirme stratejisi ile birleştirilir. Bütünleştirme stratejileri sırasıyla Eşitlik 12, 13 ve 14'te gösterilmiştir.

k_{ia} : i alternatifi a bütünleştirme stratejisi

$$k_{ia} = \frac{P_i + S_i}{\sum_{i=1}^m (P_i + S_i)} \quad (12)$$

k_{ib} : i alternatifi b bütünleştirme stratejisi

$$k_{ib} = \frac{S_i}{\min S_i} + \frac{P_i}{\min P_i} \quad (13)$$

k_{ic} : *i* alternatifi c bütünleştirme stratejisi

λ : üssel ve toplam kısmı denge değeri; $0 \leq \lambda \leq 1$

$$k_{ic} = \frac{\lambda S_i + (1-\lambda)P_i}{\lambda \max S_i + (1-\lambda) \max P_i} \quad (14)$$

Denge değeri karar verici tarafından belirtilen aralıkta seçilebilmektedir ancak üssel kısım ile ağırlıklı kısmın etkisini eşit yansıtmak amacıyla genellikle 0,5 değeri kullanılmaktadır.

Son aşamada her bir alternatif için final değeri Eşitlik 15 kullanılarak bulunur.

k_i : *i* alternatifi final değeri

$$k_i = \sqrt[3]{k_{ia}k_{ib}k_{ic}} + \frac{k_{ia}+k_{ib}+k_{ic}}{3} \quad (15)$$

3. Uygulama

Çalışma kapsamın ilk aşamasında, uçuş okulları için uçak seçim kriterlerini belirlemek amacıyla literatür araştırması (URL1, URL2, URL3, URL4 ve URL5) ve alanında uzman, sektör deneyimine de sahip Sivil Havacılık Ulaştırma Hizmetleri Bölümü öğretim elemanının görüşleri doğrultusunda belirlenmiştir. Değerlendirme kriterleri belirlendikten sonra en önemliden en önemsiz doğru sıralanmıştır. Uçuş okullarının uçak seçiminde dikkate alması gereken kriterlere ilişkin bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Kriter Bilgileri

Kriter Kodu	Kriter Türü	Kriter Adı	Ölçü Birimi
K ₁	Fayda	Menzil	km
K ₂	Fayda	Maksimum Seyir Hızı	km/h
K ₃	Maliyet	Kalkış Rulesi	m
K ₄	Maliyet	İniş Rulesi	m
K ₅	Maliyet	Servis Tavanı	m
K ₆	Fayda	Motor Gücü	hp
K ₇	Maliyet	Standart Ağırlık	kg
K ₈	Maliyet	Maksimum Kalkış Ağırlığı	kg
K ₉	Fayda	Yakıt Depo Kapasitesi	lt
K ₁₀	Fayda	Maksimum Koltuk Kapasitesi	adet
K ₁₁	Fayda	Motor Üreticisi Firmanın Havacılık Yeteneği	Puan
K ₁₂	Fayda	Menşei (Ülkenin Havacılık Yeteneği)	Puan

Çalışmada kullanılan değerlendirme kriterlerinin ne anlama geldiği şu şekilde açıklanmıştır (Eken, 2009: 15-52, Ören ve Koçyiğit, 2016: 60-63, URL1, URL2, URL3, URL4 ve URL5);

- *Menzil*; Uçakların uçabileceği maksimum uçuş mesafesidir.
- *Maksimum seyir hızı*; Uçakların uçuş esnasında gösterdiği hız limitidir.
- *Kalkış rulesi*; Kalkış koşusu olarak da bilinen bu kriter, uçakların kalkış öncesi pist başından yaptıkları kalkış hız limitidir.
- *İniş rulesi*; İniş koşusu olarak da bilinen bu kriter, uçakların iniş esnasında piste teker koydukları andan itibaren yavaşlama hız limitidir.
- *Servis tavanı*; Uçakların kalkış esnasındaki tırmanış mesafesidir.
- *Motor gücü*; Uçakların kalkış ve hız limitini belirleyen güçtür.
- *Standart ağırlık*; Uçakların etki ettiği yer çekim kuvvetidir.
- *Maksimum kalkış ağırlığı*; Uçakların kalkış esnasında kaldırabileceği azami ağırlıktır.

- *Yakıt depo kapasitesi*; Maksimum yanıcı sıvının depolandığı alandır.
- *Maksimum koltuk kapasitesi*; Fiziksel ve yasal olarak belirli bir alana oturabilecek kişi sayısıdır.
- *Motor üreticisi firmanın havacılık yeteneği*; Ürün ya da ekipman üreten imalatçı firmadır.
- *Menşei ülkenin havacılık yeteneği*; Ürün ya da ekipmanı üreten ülkedir.

Çalışma kapsamında, uçuş okullarınca genellikle tercih edilen uçak modelleri araştırılmış olup, uçak modellerinin isimleri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Alternatifler

Alternatif Kodu	Alternatif Adı (Uçak Modelleri)
A ₁	Cessna 172S
A ₂	Tecnam P2008jc
A ₃	Piper PA-44 Seminole
A ₄	Diamond DA42 Twin Star
A ₅	Sonaca 200

Tablo 2'deki uçak modeli alternatiflerine ilişkin bilgiler de şu şekildedir;

- *Cessna 172S*; Amerika Birleşik Devletleri (ABD) menşei olup 1956 yılından itibaren uluslararası boyutta en çok üretilen ve tercih edilen eğitim uçağıdır. Sahip olduğu motor, ABD'nin önde gelen uçak motoru üreticisi Lycoming Engines şirketine aittir. Tek motor, dört koltuklu ve üstten kanat tasarımıyla kullanıcıya kolaylık sağlayan bir eğitim uçağıdır (URL1).
- *Tecnam P2008jc*; İtalya menşei bir eğitim uçağıdır. Üretici ülke İtalya gözüke de sahip olduğu Rotax motor, Avusturya kökenlidir. Tek motor, iki koltuklu ve üstten kanat tasarımına sahiptir (URL2).
- *Piper PA-44 Seminole*; ABD menşei, çift motorlu ve dört koltuklu bir eğitim uçağıdır. 1979 yılında planlanıp 1995 yılından itibaren seri üretimine geçilmiştir. Cessna 172S modelindeki gibi Lycoming Engines şirketine ait motor kullanılmaktadır (URL3).
- *Diamond DA42 Twin Star*; Avusturya menşei Diamond Aircraft Industries şirketi tarafından geliştirilen ve üretilen çift motorlu, dört koltuklu bir eğitim uçağıdır. Bünyesinde Austro Engine şirketine ait Avusturya menşei motor bulunmaktadır. Diamond Aircraft Industries şirketinin ilk çift motorlu eğitim uçağıdır. 2004 yılında Kuzey Atlantik'den kesintisiz geçiş yapan ilk dizel motorlu, sabit kanatlı uçak olarak da tarihe geçmiştir (URL4).
- *Sonaca 200*; Belçika menşei olup Rotax motora sahip bir eğitim uçağıdır. Tasarım olarak; tek motor ve iki koltuktan oluşmaktadır (URL5).

Tablo 1'de verilen kriterlere ilişkin olarak eğitim uçaklarının bilgileri Eşitlik 1'de verilen karar matrisini oluşturmuştur. Değerler Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Teknik Değerler

	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆	K ₇	K ₈	K ₉	K ₁₀	K ₁₁	K ₁₂
A ₁	1.185	230	293	175	4267	180	762	1.157	201	4	8	8
A ₂	1.065	215	213	173	4267	100	375	600	123	2	6	7
A ₃	1.296	300	207	173	4.572	180	1.070	1.723	409	4	8	8
A ₄	2.250	365	280	340	5.486	168	1.410	1.999	512	4	7	6
A ₅	1.400	213	350	300	4.000	115	430	750	140	4	6	5

Kaynak: URL1, URL2, URL3, URL4 ve URL5

Tablo 3'teki değerler hem kriter ağırlığı belirlemek için kullanılan MEREK yöntemi için hem de alternatif uçakları değerlendirmede kullanılan CoCoSo yöntemi için başlangıç karar matrisini oluşturmaktadır. Veri toplama sürecinin ardından ilk olarak kriter ağırlıklarını belirlemek üzere MEREK yöntemi işlemleri yapılmıştır. Eşitlik 2 ve 3 kullanılarak elde edilen normalize değerler Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: MEREC Normalize Değerleri

n_{ij}	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆	K ₇	K ₈	K ₉	K ₁₀	K ₁₁	K ₁₂
A ₁	0,8987	0,9261	0,8371	0,5147	0,7778	0,5556	0,5404	0,5788	0,6119	0,5000	0,7500	0,6250
A ₂	1,0000	0,9907	0,6086	0,5088	0,7778	1,0000	0,2660	0,3002	1,0000	1,0000	1,0000	0,7143
A ₃	0,8218	0,7100	0,5914	0,5088	0,8334	0,5556	0,7589	0,8619	0,3007	0,5000	0,7500	0,6250
A ₄	0,4733	0,5836	0,8000	1,0000	1,0000	0,5952	1,0000	1,0000	0,2402	0,5000	0,8571	0,8333
A ₅	0,7607	1,0000	1,0000	0,8824	0,7291	0,8696	0,3050	0,3752	0,8786	0,5000	1,0000	1,0000

Eşitlik 4 kullanılarak hesaplanan genel performans değerleri Tablo 5'tedir.

Tablo 5: MEREC Genel Performans Değerleri

	R_i
A ₁	0,3465
A ₂	0,3061
A ₃	0,3822
A ₄	0,3175
A ₅	0,2332

Eşitlik 5 kullanılarak hesaplanan ortadan kaldırılan kriterin etkisini göz önüne alan performans değerleri Tablo 6'daki gibidir.

Tablo 6: MEREC R'_{ij} Değerleri

R'_{ij}	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆	K ₇	K ₈	K ₉	K ₁₀	K ₁₁	K ₁₂
A ₁	0,3402	0,3419	0,3359	0,3065	0,3315	0,3112	0,3095	0,3137	0,3171	0,3048	0,3294	0,3184
A ₂	0,3061	0,3055	0,2751	0,2638	0,2906	0,3061	0,2213	0,2294	0,3061	0,3061	0,3061	0,2852
A ₃	0,3710	0,3626	0,3519	0,3431	0,3718	0,3482	0,3664	0,3737	0,3115	0,3420	0,3657	0,3551
A ₄	0,2711	0,2843	0,3039	0,3175	0,3175	0,2855	0,3175	0,3175	0,2270	0,2745	0,3081	0,3064
A ₅	0,2605	0,2779	0,2779	0,2700	0,2578	0,2691	0,2000	0,2141	0,2697	0,2332	0,2779	0,2779

Eşitlik 6 yardımıyla bulunan mutlak farkların toplamı ve Eşitlik 7 sonucunda bulunan objektif kriter ağırlıkları Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: E_j, w_j Değerleri

	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆	K ₇	K ₈	K ₉	K ₁₀	K ₁₁	K ₁₂
E_j	0,0814	0,0580	0,0854	0,1294	0,0610	0,1101	0,2154	0,1818	0,1988	0,1696	0,0430	0,0872
w_j	0,0573	0,0408	0,0601	0,0910	0,0429	0,0775	0,1516	0,1279	0,1399	0,1193	0,0302	0,0613

Tablo 7'de bulunan verilere göre en önemli ilk üç kriter; 0,1581 skoruyla "standart ağırlık", 0,1437 skoruyla "yakıt depo kapasitesi" ve 0,1334 skoruyla "maksimum kalkış ağırlığı"dır. Önem derecesi en düşük olan kriter ise, 0,0310 skoruyla "motor üreticisi firmanın havacılık yeteneği" olduğu görülmektedir. Ulusal ve uluslararası alanda havacılığın sürekli gelişme göstermesi kalifiyeli personele ihtiyaç oluşturmaktadır. Havacılıkta da en önemli kalifiyeli personeli pilotlar oluşturmaktadır. Pilotlar da eğitimlerini uçuş okulları aracılığıyla almaktadır. Dolayısıyla uçuş okullarının, eğitimlerde kullanılacak uçakları doğru seçmesi gerekmektedir. Uçuş okulları uçakları seçerken; uçakların etki ettiği ağırlığa, maksimum aldığı yakıt kapasitesine ve kalkış esnasında kaldırabileceği ağırlığa dikkat ettiği için çıkan sonuçlarda da bu durum pekiştirilmiştir.

Kriter ağırlıklarının bulunmasının ardından eğitim uçaklarını değerlendirmek üzere CoCoSo yöntemine özgü işlemler yapılmıştır. Eşitlik 8 ve 9 yardımıyla bulunan normalize değerler Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: CoCoSo Normalize Değerleri

	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆	K ₇	K ₈	K ₉	K ₁₀	K ₁₁	K ₁₂
A ₁	0,1013	0,1118	0,3986	0,9880	0,8203	1,0000	0,6261	0,6019	0,2005	1,0000	1,0000	1,0000
A ₂	0,0000	0,0132	0,9580	1,0000	0,8203	0,0000	1,0000	1,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,6667
A ₃	0,1949	0,5724	1,0000	1,0000	0,6151	1,0000	0,3285	0,1973	0,7352	1,0000	1,0000	1,0000
A ₄	1,0000	1,0000	0,4895	0,0000	0,0000	0,8500	0,0000	0,0000	1,0000	1,0000	0,5000	0,3333
A ₅	0,2827	0,0000	0,0000	0,2395	1,0000	0,1875	0,9469	0,8928	0,0437	1,0000	0,0000	0,0000

Eşitlik 10 yardımıyla hesaplanan her bir alternatifin toplam ağırlıklı karşılaştırma değeri, Eşitlik 11 yardımıyla hesaplanan her bir alternatifin üssel ağırlıklı karşılaştırma değeri, Eşitlik 12 kullanılarak hesaplanan bütünleştirme stratejisi sonuçları ile Eşitlik 13 kullanılarak hesaplanan bütünleştirme stratejisi sonuçları Tablo 9'da sunulmuştur. Her bir alternatifin toplam ağırlıklı karşılaştırma değeri ile üssel ağırlıklı karşılaştırma değeri hesaplama sürecinde MEREC yönteminden elde edilen ağırlık değerleri CoCoSo yöntemine entegre edilmiştir.

Tablo 9: S_i , P_i , k_{ia} , k_{ib} Değerleri

	S_i	P_i	k_{ia}	k_{ib}
A ₁	0,6362	11,3773	0,2586	3,5099
A ₂	0,5233	6,7976	0,1576	2,4800
A ₃	0,6659	11,4638	0,2611	3,6031
A ₄	0,4694	7,8560	0,1792	2,5040
A ₅	0,3739	6,2917	0,1435	2,0000

Eşitlik 14'e göre bütünleştirme stratejisi değerlerini elde etmek için 9 farklı denge değeri ile hesaplamalar gerçekleştirilerek sonuçlar karşılaştırılmıştır. 9 farklı denge değerine göre yapılan hesaplamalar Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10: Farklı Denge Değerleri için k_{ic} Sonuçları

λ	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9
A ₁	0,9922	0,9919	0,9916	0,9911	0,9904	0,9895	0,9880	0,9855	0,9797
A ₂	0,5942	0,5957	0,5977	0,6002	0,6036	0,6084	0,6160	0,6293	0,6592
A ₃	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000
A ₄	0,6854	0,6856	0,6858	0,6860	0,6864	0,6869	0,6876	0,6890	0,6920
A ₅	0,5489	0,5490	0,5491	0,5493	0,5495	0,5499	0,5503	0,5512	0,5532

Son aşamada 3 farklı bütünleştirme stratejisinin sonuçları Eşitlik 15 kullanılarak birleştirilmiş ve her bir alternatifin final değeri elde edilmiştir. 9 farklı denge değerine göre bulunan final değerleri Tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 11: Farklı Denge Değerleri için k_i Sonuçları

λ	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9
A ₁	2,5526	2,5524	2,5522	2,5519	2,5514	2,5508	2,5499	2,5482	2,5444
A ₂	1,6919	1,6930	1,6943	1,6960	1,6982	1,7015	1,7066	1,7155	1,7352
A ₃	2,6012	2,6012	2,6012	2,6012	2,6012	2,6012	2,6012	2,6012	2,6012
A ₄	1,7979	1,7980	1,7982	1,7983	1,7986	1,7989	1,7994	1,8003	1,8023
A ₅	1,4375	1,4376	1,4377	1,4378	1,4379	1,4382	1,4385	1,4391	1,4403

Tablo 11'de yer alan değerler tüm kriterler birlikte incelendiğinde en iyi eğitim uçağı alternatifini ifade etmektedir. Farklı denge değerleri için sonuçlarda farklılıklar olmasına rağmen sıralamada herhangi bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Sıralama sonuçları Tablo 12'deki gibidir.

Tablo 12: Sıralama

	Sıra
A ₁	2
A ₂	4
A ₃	1
A ₄	3
A ₅	5

Tablo 12’de ortaya çıkan sıralamaya göre ilk 3 sırayı sırayla; alternatif 3 “Piper PA-44 Seminole”, alternatif 1 “Cessna 172S” ve alternatif 4 “Diamond DA42 Twin Star” uçakları alırken, son sırayı da; alternatif 5’te yer alan “Sonaca 200” uçağı almıştır.

Çıkan bu sonuçlara göre; 1.sıradaki alternatif 3’ün, 2.sıradaki alternatif 1’e göre;

- çift motora sahip olması,
- maksimum uçuş mesafesi olan menzilin daha geniş olması,
- uçuş esnasındaki hız limitinin fazla olması,
- kalkış esnasındaki tırmanış mesafesinin daha iyi olması,
- yakıt kapasitesinin fazla olması böyle bir sıralamada etkili olduğu sonucuna varılabilir.

Ayrıca çıkan bu sonuçlara göre; 1.sıradaki alternatif 3’ün, 5.sıradaki alternatif 5’e göre;

- çift motor ve dört koltuklu olması,
- uçuş esnasındaki hız limitinin fazla olması,
- kalkış esnasındaki tırmanış mesafesinin daha iyi olması,
- kalkış ve hız limitini belirleyen motor gücünün fazla olması,
- yakıt kapasitesinin fazla olması unsurlarının etkili olduğu sonucuna varılabilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Sivil havacılık, günümüzde çok önem kazanan ve çok tercih edilen bir sektördür. Bunun da nedeni; dünyada üretilen ürünlerin artması, alışverişin hızlanması, yeni fikirlerin, kültürlerin ortaya çıkışı ve ülkelerin birbirlerine yaklaşması kısacası küreselleşen dünya, gelişen teknoloji ve alt yapılar ve ülkelerin refah seviyelerine ulaşmasıdır. Sivil havacılığa olan rağbetin artması ve ülkelerin bu alanda yaptığı alt yapı hamleleri beraberinde sektörde kalifiyeli personele ihtiyacın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sektördeki en önemli ve en çok ihtiyaç duyulan kalifiyeli personel; pilotlardır. Dünyadaki pilot açığını ortadan kaldırmak için de uçuş okullarına büyük iş düşmektedir. Uçuş okulları; sektörde kalite ve rekabeti sağlamak için ve sektörün pilot ihtiyacını karşılamak amacıyla eğitim faaliyetlerini yürüten kurumlardır. Durum böyle olunca eğitimlerde kullanılacak uçakların da doğru seçilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada havacılık sektörünün önemli birimlerinden olan uçuş okullarının uçak seçim kriterleri, literatür araştırması sonucu ve alanında uzman, sektör deneyimine de sahip Sivil Havacılık Ulaştırma Hizmetleri Bölümü öğretim elemanının bakış açılarıyla belirlenmiş ve belirlenen kriterlerin ağırlıkları ÇKKV yöntemlerinden olan MEREC yöntemiyle bulunmuştur. MEREC yöntemine göre uçuş okullarının uçak seçiminde en önemli ilk üç kriter sırayla; “standart ağırlık”, “yakıt depo kapasitesi” ve “maksimum kalkış ağırlığı” olduğu tespit edilmiştir. Önem derecesi en düşük kriter ise, “motor üreticisi firmanın havacılık yeteneği” kriteri olmuştur.

Çalışmada kullanılan bir diğer ÇKKV yöntemi CoCoSo’dur. CoCoSo yöntemine göre uçakların sıralaması yapılmıştır. Değerlendirme kapsamında olan beş adet uçağın sıralama sonucuna göre; alternatif 3 kodlu “Piper PA-44 Seminole” ilk sırada yer alırken, son sırayı ise, alternatif 5 kodlu “Sonaca 200” uçağının aldığı tespit edilmiştir.

MEREC ve CoCoSo yöntemleri bu çalışmayla ilk kez bütünleşik olarak havacılık sektöründe ve uçak seçiminde uygulanmıştır.

Bundan sonraki yapılacak çalışmalarda;

- Farklı ÇKKV yöntemleri ile uçak seçimi analizleri yapılabilir.
- Bunun yanı sıra bu çalışmada kullanılan MEREC ve CoCoSo yöntemleri farklı konulardaki karar verme çalışmalarında veya havacılık sektöründe farklı konularda kullanılabilir.

Kaynakça

- Akbulut, O. Y. ve Hepşen. A. (2021). Finansal performans ve pay senedi getirileri arasındaki ilişkinin Entropi ve CoCoSo ÇKKV teknikleriyle analiz edilmesi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 681-709.
- Akgül, Y. (2021). Borsa İstanbul'da işlem gören ticari bankaların finansal performansının bütünlük CRITIC CoCoSo Modeliyle Analizi. *Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 71-90.
- Akyurt, İ. Z. ve Kabadayı. N. (2020). Bulanık AHP ve Bulanık Gri İlişkiler Analizi yöntemleri ile kargo uçak tipi seçimi: Bir Türk havayolu firmasında uygulama. *Journal of Yaşar University*, 15(57), 38-55.
- Ardil, C. (2020). Trainer aircraft selection using preference analysis for reference ideal solution (PARIS). *International Journal of Aerospace and Mechanical Engineering* (ISNI:0000000091950263), 14(5), 193-204.
- Armağan, İ. Ü., Keleş, M.K. ve Özdağoğlu, A. (2021). *Eğitim ve işletme eksenli multidisipliner araştırmalar*, Bölüm 6, Bölüm Adı: Ekonomik kalkınma göstergelerine göre Türkiye'nin yıllar bazında analizi: CRITIC ve CoCoSo yöntemleriyle bir model önerisi. SRA Academic Publishing, Printed in Lithuania Editör: Bayer, E., 145-166.
- Arslan, R. (2021). Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki havalimanlarının CIRITIC Temelli WASPAS yöntemi ile sıralanması. *International Journal of Economic and Administrative Academic Research* (E-ISSN: 2757-959X), 1(1), 27-38.
- Dožić, S., Lutovac, T., & Kalić, M. (2018). Fuzzy AHP approach to passenger aircraft type selection. *Journal of Air Transport Management*, 68, 165-175. Doi:10.1016/j.jairtraman.2017.08.003.
- Eken, A. (2009). Uçak performans hesaplarına yönelik yazılım geliştirilmesi. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Goswami, S. S., Mohanty, S. K., & Behera, D. K. (2022). Selection of a green renewable energy source in India with the help of MEREC integrated PIV MCDM tool. *Materialstoday: Proceedings*, 52(3), 1153-1160. Doi:10.1016/j.matpr.2021.11.019.
- Hadi, A., & Abdullah, M.Z. (2022). Web application system to find best urban hospital location for COVID-19 patients based on internet of things. *Bulletin of Electrical Engineering and Informatics*, 11(1), 386-395. Doi:10.11591/eei.v11i1.3214.
- Keleş, M.K., Özdağoğlu, A. ve Işıldak, B. (2021). *Yönetim, strateji ve organizasyon alanında bilimsel tartışmalar*, Bölüm Adı: Türkiye'de havacılığın geleceğine yönelik bir öngörüleme çalışması. Gazi Kitabevi, Editör: Karabulut, Ş., 19, 327-347.
- Keshavarz-Ghorabae, M. Amiri, M. Zavadskas, E.K. Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2021). Determination of objective weights using a new method based on the removal effects of criteria (MEREC). *Symmetry*, 13(4), 525. Doi:10.3390/sym13040525.
- Khan, S., & Haleem, A. (2021). Investigation of circular economy practices in the context of emerging economies: A CoCoSo approach. *International Journal of Sustainable Engineering*, 14(3), 357-367. Doi:10.1080/19397038.2020.1871442.
- Kocakaya, K., Engin, T., Tektaş, M. ve Aydın, U. (2021). Türkiye'de bölgesel havayolları için uçak tipi seçimi: Küresel Bulanık AHP-TOPSIS yöntemlerinin entegrasyonu. *Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi*, 4(1), 59-73.
- Kumar, V., Kalita, K., Chatterjee, P., Zavadskas, E. K., & Chakraborty, S. (2022). A SWARA-CoCoSo-Based approach for spray painting robot selection. *Informatica*, 33(1), 35-54. Doi:10.15388/21-INFOR466.
- Ören, A. ve Koçyiğit, Y. (2016). İnsansız hava araçları iniş sıralamasının bulanık mantık modellemesi. *CBÜ Fen Bil. Dergi*, 12(1), 55-66.
- Özaslan, İ. H., Kocaoğlu, B. ve Odabaşoğlu, Ş. (2021). Türkiye'de pistonlu tek motorlu uçak seçiminde çok kriterli karar verme AHP ve TOPSIS yöntemlerinin kullanılması. *Journal of Aviation Research*, 3(2), 243-263.
- Özdağoğlu, A., Ulutaş, A. ve Keleş, M.K. (2020). The ranking of Turkish universities with CoCoSo and MARCOS. *The 3rd Economics, Business & Organization Research Conference*. Full Paper Proceedings Book. 20-21-22 November 2020, Rome, Italy, 374-392.
- Peng, X., Krishankumar, R., & Ravichandran, K. S. (2021). A novel interval-valued fuzzy soft decision-making method based on CoCoSo and CRITIC for intelligent healthcare management evaluation. *Soft Computing*, 25(6), 4213-4241. Doi:10.1007/s00500-020-05437-y.

- Rani, P., Mishra, A. R., Saha, A., Hezam, I. M., & Pamučar, D. S. (2022). Fermatean fuzzy Heronian mean operators and MEREC-based additive ratio assessment method: An application to food waste treatment technology selection. *International Journal of Intelligent Systems*, 37(3), 2612-2647. Doi:10.1002/int.22787.
- Sánchez-Lozano, J. M., & Rodríguez, O. N. (2020). Application of Fuzzy Reference Ideal Method (FRIM) to the military advanced training aircraft selection. *Applied Soft Computing*, 88, 106061. Doi:10.1016/j.asoc.2020.106061.
- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü. Faaliyet Raporlarımız. 2020 Yılı Faaliyet Raporu. Erişim Tarihi: 05 Şubat 2022, <https://web.shgm.gov.tr/documents/sivilhavacilik/files/pdf/kurumsal/faaliyet/2020.pdf>
- Torkayesh, A. E., Pamucar, D., Ecer, F., & Chatterjee, P. (2021). An integrated BWM-LBWA-CoCoSo framework for evaluation of healthcare sectors in Eastern Europe. *Socio-Economic Planning Sciences*, 78, 101052. Doi:10.1016/j.seps.2021.101052.
- Toslak, M., Aktürk, B. ve Ulutaş, A. (2022). MEREC ve WEDBA yöntemleri ile bir lojistik firmasının yıllara göre performansının değerlendirilmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 33, 363-372.
- Tuncer, B. ve Kızgın, Y. (2021). Pilot adaylarının uçuş okulu seçim davranışını etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Journal of Aviation*, 5(2), 170-180.
- Ulutaş, A., Karakuş, C. B., & Topal, A. (2020). Location selection for logistics center with fuzzy SWARA and CoCoSo methods. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 38(4), 4693-4709.
- URL1, Cessna Skyhawk. Specifications. Erişim Tarihi: 25 Ocak 2022, https://cessna.txtav.com/en/piston/cessna-skyhawk#_model-specs
- URL2, P2008JC Single Engine Aircraft. Specs. Specifications. Erişim Tarihi: 25 Ocak 2022, <https://www.tecnam.com/aircraft/p2008/#section2>
- URL3, Piper Freedom of Flight. Models. Seminole. Specifications. Erişim Tarihi: 25 Ocak 2022, <https://www.piper.com/model/seminole/>
- URL4, Diamond Aircraft. DA42. Specifications. Erişim Tarihi: 25 Ocak 2022, <https://www.diamondaircraft.com/en/private-owners/aircraft/da42/tech-specs/>
- URL5, Sonaca Aircraft. Sonaca 200. Specifications. Erişim Tarihi: 25 Ocak 2022, <https://www.sonaca-aircraft.com/products/sonaca-200>
- Yazdani, M., Zarate, P., Zavadskas, E. K., & Turskis, Z. (2019). A combined compromise solution (CoCoSo) method for multi-criteria decision-making problems. *Management Decision*, 57(9), 2501-2519. Doi:10.1108/MD-05-2017-0458.

Extended Abstract

Aim and Scope

The aim of this study is to determine the aircraft selection criteria of the flight schools, to find the weights of the criteria in question, and to choose the most appropriate aircraft alternatives preferred in flight schools. For this purpose, selection criteria and alternatives were determined by interviews with aviation instructors. There are twelve criteria in the problem. The selection criteria are range, maximum limit speed, take-off rules, landing rules, service ceiling, motor power, standard weight, maximum take-off weight, full fuel payload, maximum occupants, engine manufacturer, producer respectively. There are five alternatives in the problem. The alternatives in the multi criteria decision making problem are Cessna 172S, Tecnam P2008jc, Piper PA-44 Seminole, Diamond DA42 Twin Star and Sonaca 200 respectively.

Methods

In the study, the weight values of the criteria to be considered in the selection of trainer aircraft were found by the MEREC method, one of the Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods. MEREC (Method based on the Removal Effects of Criteria) method is one of the objective methods for determining criterion weights. The evaluation of the aircraft was made by the CoCoSo method. CoCoSo is one of the up-to-date methods used to evaluate alternatives. Both methods need an initial decision matrix. Technical values of the alternatives were collected from the web sites of the alternatives. The aviation experts were evaluated the non-technical criteria in the problem.

Findings

Different coefficients were tried for calculation process in CoCoSo method. At the end of the calculations, it was seen that the ranks are same. The best alternative in the training airplane selection problem is "Piper PA-44 Seminole". "Cessna 172S" training aircraft takes the second place. The third alternative is "Diamond DA42 Twin Star".

Conclusion

Civil aviation is a very important and preferred sector today. The reason for this is the increase in the products produced in the world, the acceleration of shopping, the emergence of new ideas, cultures and the convergence of countries, in short, the globalizing world, developing technology and infrastructures, and countries reaching the level of prosperity. The increase in the demand for civil aviation and the infrastructure moves made by the countries in this field have led to the need for qualified personnel in the sector. The most important and most needed qualified personnel in the industry are pilots. Flight schools have a great job to eliminate the pilot shortage in the world. Flight schools are institutions that carry out training activities in order to ensure quality and competition in the sector and to meet the pilot needs of the sector. In this case, it is necessary to choose the right aircraft to be used in the trainings. As a futurework, aircraft selection analyzes can be made with different MCDM methods and/or the MEREC and CoCoSo methods used in this study can be used in decision-making on different subjects or in different subjects in the aviation industry.

Avrupa Birliği Genişlemesi ve Müzakere Süreçlerinde İtici Güçler, Frenleyiciler ve Adaylar

The Drivers, The Brakemen and The Candidates in The European Union Enlargement and Negotiation Processes

Mehlika Özlem Ultan¹

Öz

Avrupa Birliği, 1952 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu olarak kurulduğu günden bugüne birçok değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Yaşanan dönüşümlerin temelinde Birliğin ekonomi politikaları bulunmakta ancak, bu ekonomi politikaları siyasi argümanlarla birleşerek genişleme politikasını da yönetmektedir. Avrupa Birliği'nin genişlemesine yönelik çalışmaların çoğunluğu genelde aday ülkelerin Birliğe neden üye olmak istediklerine odaklanmaktadır. Birlik üyesi olan ülkelerin adayları neden desteklediği ya da üyeliklerini istemedikleri üzerine yapılan çalışmaların sayısı oldukça azdır. Adayların üyeliğinin Birliğin iç dinamikleri ve üye devletlerin çıkarları açısından karşılaşılabilecek siyasi ve ekonomik nedenleri arka plana atılmıştır. Bu çalışma, genişleme politikasının itici güçlerinin ve genişlemeleri frenleyen ülkelerin attığı adımların arkasında yatan nedenleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda itici güçlerin ve frenleyici ülkelerin çıkarlarının, aday ülkelerin müzakere süreçlerini de şekillendirdiği argümanından hareket etmektedir. Bu doğrultuda tüm genişleme dalgaları incelenecek, aday ülkelerin itici ve frenleyici güçlerden nasıl etkilendikleri ve bu etkinin genişleme sürecine yansımaları irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Genişleme Dalgaları, Avrupa Bütünleşmesi, İtici Güçler, Frenleyici Güçler

Abstract

The European Union has undergone many changes and transformations since its establishment in 1952 as the European Coal and Steel Community. The economic policies of the Union are at the root of the transformations experienced, but these economic policies, combined with political arguments, also govern the enlargement policy. The majority of the studies on the enlargement of the European Union generally focus on why the candidate countries want to become a member of the Union. The number of studies on why the member countries of the Union support the candidates or do not want their membership is very few. The political and economic reasons for the membership of the candidates in terms of the internal dynamics of the Union and the interests of the member states were put into the background. This study aims to reveal the reasons behind the driving forces of the enlargement policy and the steps taken by the countries that restrain the enlargement. At the same time, it proceeds from the argument that the interests of driving forces and brakemen countries also shapes the negotiation processes of the candidate countries. In this direction, all enlargement waves will be examined, how the candidate countries are affected by the drivers and the brakemen and the reflections of this effect on the enlargement process will be examined.

Keywords: European Union, Enlargement Waves, European Integration, Drivers, Brakemen

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: F50, F53, N44

Submitted: 03 / 03 / 2022

Accepted: 29 / 05 / 2022

¹ Doç.Dr. Kocaeli Üniversitesi, SBF, Kocaeli, Türkiye, ozlemultan@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-0718-9083>

Giriş

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle ekonomik ve siyasi anlamda çöküş yaşayan Avrupa ülkeleri, bir daha bu derece olumsuz etkilere maruz kalmamak adına, kalıcı barışın sağlanması için Avrupa Birliği (AB) oluşturma fikrine yönelmişlerdir. Silah üretimi için stratejik bir kaynak olan kömür ve çeliğin Almanya denetiminden çıkarılması öncelikli hedef olmakla birlikte; savaşın ardından artan işsizlik ve yaşanan ekonomik güçlükler, ülkelerin hızla kalkınabilmek için birlikte hareket etmelerini gerekli kılmıştır. Bu aşamada 18 Nisan 1951 tarihinde, Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu (AKÇT) kuran Paris Antlaşması'nı; 25 Mart 1957 tarihinde Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) kuran Roma Anlaşmalarını imzalamışlardır (Cini, 2003: 4). Bu şekilde başlayan Avrupa bütünleşmesi yeni üyelerin başvurusu ve adaylık süreçleriyle şekillenmeye devam etmiştir. Genişleme dinamiği birçok faktörden etkilenmektedir. Hem Birliğin kendi kurumsal süreçleri bu dönemlerde etkili olabilmekte hem aday ülkelerin yaklaşımları hem de Birlik üyesi ülkelerin çıkarları süreci şekillendirebilmektedir.

Çalışma, Schimmelfennig'in (2001: 47) 'Neden Avrupa Birliği Orta ve Doğu Avrupa'ya genişlemeye karar verdi?' sorusuna cevap aradığı makalesinden yola çıkarak, AB üye ülkelerinin genişleme dalgalarındaki etkileri ve bu sürece nasıl yön verdikleri üzerine odaklanmıştır. Bu doğrultuda Schimmelfennig'in genişlemenin frenleyicileri (the brakemen) ve itici güçleri (the drivers) çerçevesinde yaptığı tanımlamalardan yararlanılmıştır. Literatür incelemesi yapıldığında genişlemenin dinamiklerini araştıran çalışmaların genellikle aday ülkelerin beklentileri üzerinden bir analiz yaptığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmaların ötesinde, Birlik üyesi ülkelerin adayları neden desteklediği ya da engellediği analizi üzerine yapılan çalışmaların ise genellikle Schimmelfennig'in makalesinden yola çıktığı, ancak yine 2004 genişlemesiyle sınırlı kaldığı görülmektedir (Schimmelfennig & Sedelmeier, 2005: 148; Schneider, 2007: 87; Dinç, 2011: 210; Mehlhausen, 2015: 240). 2004 genişlemesine odaklanılmasının en önemli sebepleri arasında Birliğin coğrafi olarak en büyük genişlemesi olması sayılabilmektedir. Bu durum birçok üye devletin farklı bakış açılarıyla süreci değerlendirmesine imkân tanımaktadır. Dolayısıyla bu genişlemenin analizinin literatürde geniş yer bulması da doğal bir sonuç olmaktadır. Schimmelfennig'in ortaya koyduğu kavramsal çerçeveden yararlanarak yapılan çalışmaların yine 2004 genişlemesine odaklanılmasının aksine bu çalışma; itici güç ve frenleyici güç kavramlarının ortaya çıkışından önce ve sonra gerçekleşen tüm genişleme dalgalarını bu perspektiften analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda öncelikle kavramların açıklanması gerekmektedir. Schimmelfennig'e göre itici güç kavramı, aday ülkenin Birlik üyesi hâline gelmesine olumlu bakan, üyeliğin gerçekleşmesi için diğer ülkelerin politikalarını da etkilemeye çalışan ülkeler için kullanılmaktadır. Ayrıca aday ülkelere yakın olan üye devletler genellikle genişlemeyle diğerlerinden daha fazla ilgilenmekte ve itici güç konumuna gelmektedirler. Frenleyici güç kavramı ise genişleme sürecinin gerçekleşmesini istemeyen, buna kuşkuyla yaklaşan ve engellemek ya da yavaşlatmak için politikalar izleyen ülkeleri kapsamaktadır. Frenleme politikası üyeliğe karşı çıkmakla olabileceği gibi, suskun kalmakla da gerçekleşebilmektedir. Örneğin yapısal fonları ve uyum fonlarını yeni üye ülkelerle paylaşmak zorunda kalmak istemeyen ya da siyasi, ticari, coğrafi, kültürel sebeplerle aday ülkenin üye haline gelmesini istemeyen ve genişlemeye karşı duran ülkeler frenleyici güç konumunda yer alabilmektedir (Schimmelfennig, 2003: 175). Yine 2004 genişlemesi kapsamında yapılan analizlerden de anlaşılacağı üzere, aday ülkelerle komşu olan üye ülkelerin, aralarındaki ilişkilerin yakınlık derecesine bağlı olarak itici güçler olarak da ortaya çıktıkları görülmektedir. Genişlemeden kaynaklanacak potansiyel kayıpların artması ise üye ülkelerin frenleyici güç konumuna gelebilmelerine sebep olmaktadır (Martijn & Niemann, 2012: 9). Bu değerlendirmelerin sadece 2004 genişlemesi ile sınırlı tutulmaması adına, bu çalışmada Schimmelfennig'in geliştirdiği itici güç ve frenleyici güç kavramları çerçevesinde tüm genişleme süreçleri analiz edilecek, AB aday ülkelerinin katılım sürecinde AB iç dinamikleri tartışılacak ve özellikle genişleme süreçlerinde ön plana çıkan itici güç ve frenleyici güçlerin çıkarları doğrultusunda uyguladığı politikaların genişlemeye etkisi irdelenecektir.

AB genişlemesinde üye alım süreçleri genişleme dalgaları şeklinde adlandırılmaktadır. Her genişleme dalgasının Birlik için bir anlamı ve teması olduğu ifade edilebilmektedir. Birleşik Krallık, Danimarka ve İrlanda'nın Birliğe dahil olduğu birinci genişleme dalgasının teması 'ulus-üstü entegrasyon konusundaki uzlaşma'; Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in üye olduğu ikinci ve üçüncü genişleme dalgalarının teması 'demokratikleşme'; Avusturya, Finlandiya ve İsveç'in katıldığı dördüncü genişleme dalgasının teması 'tarafsızların kazanılması' şeklinde belirlenmiştir. 2004 yılında on ülkenin katılımıyla gerçekleşen 2004 genişlemesi ve iki üyenin katılımının sağlandığı 2007 genişlemesinin teması iki ayrı başlıkta değerlendirilmektedir: 'tarihsel birlik' ve 'stratejik alan kazanımı'. 2013 yılında altıncı genişleme ile Birliğe katılan Hırvatistan'ın üyeliği ise 'Balkanlarda barış ve istikrar' teması çerçevesinde gerçekleşmiştir (Özdemir, 2015: 279-280).

Çalışmanın temel amacı, bu temalar çerçevesinde şekillenen Avrupa bütünleşmesinde Birliğe aday ülkelerin neden Birlik üyesi olmak istediklerini incelemekten ziyade; üyelik ve müzakere süreçlerinde Birlik üyesi ülkelerin onlara bakışı, çıkarları doğrultusunda genişlemenin itici veya frenleyici gücü olup olmadıkları ve müzakere süreçlerinin nasıl uzlaşma ile sonuçlandığını analiz etmektir. Buna göre çalışmanın yöntemi, genişleme dalgalarını tarihsel perspektiften ele alarak müzakere süreçleri üzerinden bir değerlendirme yapmaktır. Bu bağlamda birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılarak üye ülkelerin adayların üyeliği sürecinde itici güç olarak mı yoksa frenleyici güç olarak mı hareket ettikleri irdelenecektir. Bu analizde genişleme dönemlerinde itici güç ve frenleyici güç konumunda bulunan ülkelerin iktidarda bulunan kadar alıcıları

perspektifinden bir değerlendirme yapıldığı belirtilmelidir. Genişleme ve müzakere süreçlerinde her üye ülkenin içinde yer alan kendi dinamiklerinin de farklı açılardan etkili olabildiği ve süreci yönlendirebildiği örnekler de bulunmaktadır. Her ne kadar bazı genişlemelerde bu farklı görüşlere yer verilse de çalışmanın sınırlandırılması adına karar alıcıların davranışları baz alınarak ülke temelli bir analiz gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın araştırma sorusu, aday ülkelerin müzakere süreçlerinin sonuçlanmasında, Birlik üyesi ülkelerin itici güç ya da frenleyici güç olmasının etkili olup olmadığı üzerine şekillenmiştir. Çalışmanın temel argümanı, AB aday ülkelerinin üyelik süreçlerinin Birlik üyelerinin talepleri, çıkarları, destekleri ve engellemeleri doğrultusunda yönetildiği varsayımından ortaya çıkmaktadır. Bu stratejik adımların incelenmesi adına tüm genişleme dalgaları ve müzakere süreçleri, Birlik genişlemesinin itici ve frenleyici güçlerinin çıkarları doğrultusunda analiz edilecektir.

1. Birinci Genişleme: Birleşik Krallık, Danimarka ve İrlanda

1950'lerde serbest ticaret fikrini ortaya atan, ancak Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle'un ortak pazar fikrini savunmasıyla AET'ye rakip olarak Avusturya, Danimarka, Norveç, Portekiz, İsveç ve İsviçre ile birlikte Avrupa Serbest Ticaret Birliği'ni (EFTA) kuran Birleşik Krallık; bu süreçte Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) kendisini destekleyeceğini düşünmüştür. ABD ise EFTA'yı açıktan reddetmemekle birlikte, AET'ye daha çok destek vermiş, Batı Almanya'nın Batı Avrupa'ya demir satışı konusunda ön planda olduğu fikrini savunmuştur. Ayrıca Batı Avrupa'nın Sovyet baskısına direnmesi için güçlü bir Atlantik ötesi topluluk içinde yer alarak ABD ile müttefik olmasını tercih etmiştir (Dinan, 2008: 123-124).

AKÇT ve AET'nin kurulmasının ardından, Avrupa bütünleşmesinin başarılı yönleri Birleşik Krallığın dikkatini çekmiş ve 1961'de Muhafazakâr Parti döneminde AET üyeliği başvurusunda bulunmuştur. Birleşik Krallık ile diğer EFTA ülkeleri Danimarka ve Norveç ile EFTA üyesi olmayan İrlanda da başvurmuştur. Ancak 1963 ve 1967 yıllarındaki başvurular Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle tarafından veto edilmiştir (Saygın ve Ultan, 2016: 75). De Gaulle'un üyeliği reddetmesi öncelikle Birleşik Krallığın AET'ye katılmak için yeterli ekonomik güce ve siyasi dönüşüme hazır olmamasıyla açıklanmıştır. Bunun yanı sıra, İkinci Dünya Savaşı sırasında Birleşik Krallığın Fransız gemisini batırması, genişlemenin AET'nin derinleşmesini engellemesi ve kuruluşunda ön plana çıkan amaçlarından uzaklaşılması düşünceleri De Gaulle'un veto sebeplerinden kabul edilmektedir (Arter, 1993: 150-151). Bunların ötesinde De Gaulle'un Birleşik Krallık üyeliğini reddetmesi aslında Birleşik Krallığın ABD ile yakın ilişkiler içerisinde olmasına bağlanmakta; bu durum da Fransa'nın Birleşik Krallığı ABD'nin Truva atı olarak nitelendirmesiyle açıklanmaktadır (Pickles, 1966: 411). De Gaulle, Birleşik Krallığın üyeliğinin ABD'nin AET iç işlerine dolaylı müdahale imkânı doğuracağını düşündüğü için de Birleşik Krallığın başvurusunu reddetmiştir. Bunun dayanağı olarak 11 Aralık 1962 tarihinde Birleşik Krallık Başbakanı Herold Macmillan ve ABD Başkanı John F. Kennedy arasında imzalanan Nassau Antlaşması'nı göstermiştir. Bu antlaşma ile ABD, Birleşik Krallığın nükleer programını desteklemek için silah satışı yapmayı taahhüt etmiştir (Warner, 1963: 62).

Fransa'nın Avrupa ordusu kurulması fikrine karşı olması da belli açılardan Birleşik Krallığın üyeliğinin reddedilmesiyle ilişkilendirilebilmektedir. 1950 yılında Pleven Planı ile başlayan Avrupa Savunma Topluluğu, NATO'ya bağımlılığın altını çizen maddeleri nedeniyle De Gaulle ve sosyalistler tarafından reddedilmiştir (Özer, 2021: 214). Bu reddin nedenlerini; Fransa'nın Almanya'nın yeniden silahlanmasını istememesi, Fransa'nın askeri güçlerin kontrolünü elinde tutmak istemesi ve o dönemde Avrupa'nın en güçlü ordularından birine sahip Birleşik Krallığın Topluluğa katılmasını istememesi şeklinde saymak mümkündür (Cicioğlu ve Kalkan, 2019: 9).

Birleşik Krallık, Danimarka, İrlanda ve Norveç ile birlikte Mayıs 1967'de ikinci üyelik başvurusunu gerçekleştirmiştir. De Gaulle benzer gerekçelerle Kasım 1967'de bu başvuruyu tekrar veto etmiştir. De Gaulle'un Avrupa'ya ABD müdahalesini onaylamadığı, 1966 yılında NATO'nun askeri kanadından çekilmesinden de anlaşılmaktadır. Ayrıca 1967 yılında yaşanan Sterlin krizi ve çözümü için gidilen %17 oranındaki devalüasyon, De Gaulle tarafından veto gerekçelerinden biri olarak lanse edilmiştir (Samur, 2016: 234). Bu süreçte Alman şansölye Adenauer de İngilizlere güvenmediği için üye olmalarını istememiş, ancak Adenauer sonrası şansölye olan Ludwig Erhard ekonomik anlamda piyasalara erişim sağlanması adına ve siyasi açıdan Amerikan yanlısı olması sebebiyle Birleşik Krallığın üyeliğini desteklemiştir. Almanya genel olarak Birleşik Krallığın üyeliğini kaçınılmaz gördüğünden De Gaulle sonrası gerçekleşmesi muhtemel bu durum için Fransa'yı karşısına almak istememiştir. Sonuç olarak, Almanya'nın çekimser kalması ve Fransa'nın uzlaşmazlığı sebebiyle 1967 aralığında Birleşik Krallık ve diğer adaylar başvurularını askıya almak zorunda kalmıştır (Dinan, 2008: 136).

De Gaulle'un 1969 yılında istifa etmesinin ardından tekrar başvuruda bulunan Birleşik Krallığın üyelik süreci bu sefer ortak tarım politikası (OTP) ve Topluluk bütçesine katkı konularına yönelik tartışmalarla şekillenmiştir. OTP, Fransa'nın ulusal çıkarları doğrultusunda ilerleyen bir politikadır. İhtiyacından fazla üretim yapan Fransa, bu politika vasıtasıyla hem AET çapında yüksek fiyat garantili bir piyasa elde etmiş, hem de AET dışına yapılacak ihracat için teşvik almıştır. Bu durum ABD ve Almanya tarafından hoş karşılanmamıştır. Almanya daha az işçisi olması sebebiyle, tüm Alman nüfusunu besleyecek kadar üretim yapamamış ve gıda ürünü ithal etmek zorunda kalmıştır. Fransa ise Alman pazarına girmek

istemmiş fakat OTP konusunda mali düzenlemelerin yürürlüğe girmesi için Fransa-Almanya arasında uzlaşma olması gerekmiştir. De Gaulle'un yerine gelen Georges Pompidou, OTP'ye önem vermeye devam etmiştir. Birleşik Krallığın katılımına olumlu bakan Pompidou, bu katılımın sağlanması için OTP çerçevesinde dâimi bir finansal düzenlemenin güvence altına alınması şartıyla genişlemeyi onaylayacağını belirtmiştir. Birleşik Krallık Commonwealth (İngiliz Milletler Topluluğu) alanındayken avantajlı bir şekilde yararlandığı bazı indirimlerden AET üyesi olduktan sonra da yararlanmayı umut etmiştir. OTP konusunda taraflar arasındaki anlaşmazlık, şeker ve Yeni Zelanda tereyağı çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır. Birleşik Krallık, şeker ihtiyacının büyük bir kısmını Commonwealth ülkelerinden Topluluk fiyatlarından daha ucuza karşıladığı için, bu anlaşmanın devam etmesini istemiştir. Fakat Fransa, Topluluğun şeker alımı yaptığı ülkelerin çıkarlarını korumak adına buna karşı çıkmıştır. Şeker konusunda Birleşik Krallığın Commonwealth ile yaptığı anlaşmanın 1974 yılında sona ereceğinden hareketle mevcut durumun bu tarihe kadar korunmasına karar verilmiştir (Samur, 2016: 235). Yeni Zelanda tereyağında ise anlaşmak şekerdeki kadar kolay olmamıştır. Yeni Zelanda, tereyağında Birleşik Krallığın ihtiyacının %40'ını karşılamaktadır. Tereyağı konusunda Birleşik Krallığın ayrıcalıklara sahip olmasını Fransa bir şartla kabul etmiştir, o da Birleşik Krallığın Topluluk bütçesine yapacağı katkıda artışa gitmesidir. Böylece Birleşik Krallık 1977 yılına kadar vereceği vergi oranını %15 yerine %18,92'ye yükseltmeyi kabul etmiş, bu sayede tereyağı konusunda da ayrıcalığa sahip olarak Fransa ile uzlaşıp üyeliğin önündeki engelleri kaldırmıştır (Negotiations with the United Kingdom, 2021).

Danimarka ve İrlanda için Birleşik Krallıkta olduğu gibi bir frenleyici ülkenin olmadığı görülmektedir. Bu iki ülkenin üyeliği daha çok Birleşik Krallık ile eşgüdümlü götürüldüğü için, müzakere süreçleri incelendiğinde önlerinde ciddi bir engel olmadığı anlaşılmaktadır. Danimarka'nın AET üyelik başvurusundaki esas amacı tarım politikalarından ve ortak pazardan özellikle de Alman pazarından yararlanmaktır. Danimarka ihtiyacının üç katı kadar gıda üretmekteydi; AET bu tarımsal fazlalar için büyük bir pazar ve Danimarka'nın endüstriyel gelişimi için önemli bir destek olarak görülmekteydi (McCormick, 2002: 70). İrlanda'nın ihracatının %75'inin Birleşik Krallık ile olması sonucu kurduğu yakın ekonomik ilişkiler, İrlanda'nın üyeliğinin de Birleşik Krallık ile paralel ilerlemesine imkân tanımıştır. Büyük ölçüde kırsal bir ülke olan İrlanda'nın ihracatının yarısı tarım ürünlerinden oluşmaktaydı. İrlanda da Danimarka gibi OTP'den yararlanarak bu anlamda Birleşik Krallık ile bağlılığını kademeli olarak azaltmak istemiştir. Birlik ülkelerinin Danimarka ve İrlanda'ya yönelik engelleyici bir politikası olmamakla birlikte, Birlik ülkelerinin onları bir pazar olarak görüyor olması, özellikle İrlanda'nın balıkçılık konusunda ve bölgesel yardımlar çerçevesinde bazı tavizler olarak Topluluk üyesi haline gelmesine imkân tanımıştır. Birleşik Krallık ile tarım alanında yapılan pazarlıkların olumlu sonuçlanması, bu sürecin uzaması istenmediği için İrlanda'nın istediği tavizlerin ve özellikle adalet ve iç işleri alanında koydukları çekincelerin de kabul edilmesine vesile olmuştur (Ireland's accession, 2021). Norveç halkı yapılan referandumda üyeliğe hayır denilmesinin ardından adaylıktan çekilmiştir. Danimarka ve İrlanda, Birleşik Krallık ile birlikte hareket ederek bu genişleme sürecinin içerisinde yer almış ve başlangıçta Fransa'nın frenleyici ülke olmasına rağmen, 3 ülke 1973 yılında Topluluğa genişlemeyle dahil olan ilk ülkeler olmuşlardır.

2. İkinci Genişleme: Yunanistan

İkinci genişleme Yunanistan'ın 1959 yılında ortaklık için Topluluğa başvuruda bulunmasıyla başlamıştır. Karşılıklı yürütülen müzakereler sonrası 1961 yılında Ortaklık Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde 12 yıl içerisinde Gümrük Birliği gerçekleşeceği öngörülmüştür. Ancak 1967-1974 yılları arasında yaşanan Albaylar Cuntası dönemi üyeliği sekteye uğratmıştır. 1974'te Türkiye'nin Kıbrıs müdahalesi etkisiyle cunta yönetiminin devrilmesinin ardından demokrasiye geçişin kanıtı olarak Avrupa Toplulukları (AT) ile ilişkilerin tekrar başlatılması mümkün olmuştur. Yunanistan 1975 yılında Topluluğa tam üyelik başvurusunda bulunmuş, ancak Avrupa Komisyonu 1976 yılında yayınladığı raporda özellikle ekonomik konulara vurgu yaparak, Yunanistan'ın Topluluğa katılımının uygun olmadığını ifade etmiştir (Lazaris, 2016: 333). Avrupa Konseyi ise konuya siyasi yönüyle bakmış ve ülkede demokrasinin tesisi sürerken, Yunanistan'ın komünist bloğa yakınlaşmasının önlenmesi için müzakerelerin başlamasının gerekliliğine dikkat çekmiştir (Bache, George & Bulmer, 2011: 144). Bu bağlamda müzakereler başlamış, Yunanistan'ın üyeliğinin Topluluğun demokrasiye verdiği önemi göstereceği düşünülmüş ve çekinceli olsalar da üye devletler de katılım sürecini desteklemiştir. 1979 yılında Katılım Antlaşması imzalanmış, onaylanmasının ardından Yunanistan 1 Ocak 1981 tarihinden itibaren AT'nin 10. üyesi haline gelmiştir (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2021).

Yunanistan'ın AT üyeliğinin Topluluk için öneminin siyasi, coğrafi, kültürel ve ticari yönleriyle değerlendirilmesi gerekmektedir. Siyasi olarak, askeri yönetimden çıkıp demokrasiyi tesis etme çabası içerisinde olan bir Avrupa devletinin bu çabasının Topluluk ülkeleri nezdinde desteklenmesi gerekli görülmüştür. 1974-1981 yılları arası Fransa Cumhurbaşkanı Valéry Giscard d'Estaing, Yunanistan'ın adaylık sürecinde Avrupa ülkelerinde demokrasinin desteklenmesi fikrinden yola çıkmış, aynı zamanda Avrupa'nın kültürel mirasını Yunanistan'dan aldığı düşüncesiyle Yunan felsefesinin önemli isimlerinden Platon'u konu etmiş ve 'Platon'un bekletilmemesi gerektiği' ifadesini kullanmıştır (Lessons from Giscard d'Estaing, 2021).

Coğrafi olarak ele alındığında Yunanistan, Güneydoğu Avrupa ve Ortadoğu'daki ülkelerle fiziksel bağ kurmak için Avrupa tarafından bir köprü olarak değerlendirilmektedir. Yunanistan konumu sebebiyle Arap ülkeleri ve Balkanlarla Topluluk arası ticari ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı olabilecektir. Kültürel olarak ise Ortodoks dünyasıyla da kültürel bir bağ kurma imkânı sağlamaktadır. Bu bağlamda Yunanlıların hem Doğulu hem de Batılı olduğuna ve iki kimliğe sahip olduklarına yönelik düşünceler, Yunanistan'ın neden köprü görevi gördüğünü de açıklamaktadır (Dinan, 2005: 457-458).

Ticari açıdan AT'nin neden Yunanistan'ın üyeliğini desteklediği sorusu ise diğerlerine göre oldukça geri planda kalan ve çok ifade edilmeyen bir konudur. Ancak Yunanistan'ın Avrupa Komisyonu'nun olumsuz görüşüne rağmen siyasi saiklerle üye yapıldığı yönündeki yorumların, üyeliğin Topluluk için ticari çıkarını göz ardı ettiğini de ifade etmek gerekmektedir. Ekonomik anlamda Topluluğa fazlasıyla sorun çıkarabilecek bir ülke, ticari olarak nasıl getiri sağlayabilir? Bu sorunun cevabı, aslında Topluluğun yine ekonomik çıkarları doğrultusunda bir genişleme dalgası yönettiğini göstermektedir. AT'nin ticari deniz ulaşım araçlarının yarısından fazlası Yunanistan'a aittir (Lessons from Giscard d'Estaing, 2021). Bu durum her ne kadar herhangi bir Birlik üyesi ülke tarafından açıkça dile getirilmese de o dönemde Yunan hükümetinde yapılan bir açıklamayla da vurgulanmaktadır: "Deniz ticaret filoları, yeni bir üye olarak getirdiğimiz çeyizdir" (Daltrop, 1989: 157). Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi Birlik ülkeleri için Yunan menşeli deniz ticaret filoları önem teşkil etmektedir (Dinan, 2005: 459). Bu konuyu biraz daha detaylandırmanın uygun olduğu düşünülmektedir.

Yunanistan'ın denizcilik alanındaki gelişiminin Topluluk üyeliği yolunda önemli bir faktör olarak değerlendirilmesinin temelini, Birinci Dünya Savaşı'na kadar götürmek mümkündür. Yunanistan'ın ekonomik gelişimi kapsamında bankerlerin ve Yunanlı armatörlerin etkili olduğu bilinmektedir. Yunan armatörlerin faaliyetleri Birleşik Krallık ve ABD merkezli yürütüldüğünden, bunlar için aynı zamanda diaspora sermaye tabiri de kullanılmaktadır (Sarısır, 2011: 184,197). Yunan tarımının verimsiz olması ve anavatanlarında kömür, petrol veya demir cevheri bulunmaması sebebiyle; bir Yunan tüccarın mallarını pazara sunabilmek için armatör olması gerekiyordu ve bu coğrafi, tarihsel süreç yaklaşık 30 Yunan ailenin armatör olarak servet kazanmasına imkân tanımıştı (Goulielmos, 2017: 1204). Yunan armatörlerin Birinci Dünya Savaşı sonrasında elde ettikleri servet, yurt içinde deniz altyapısının olmaması ve öz sermayenin az olmasının ötesinde, Yunanistan'ın bazı farklı özelliklerinden de kaynaklanmaktadır. Yunan hükümetinin yardımlar konusunda düzensiz ve özensiz davranması ve petrol şirketlerinin bağımsız Yunan armatörlerinin tanker filolarını 1973'e kadar artırma politikası, bu kişilerin Birleşik Krallık ve ABD merkezli faaliyetlerine başlamasına sebep olmuştur. Bu ülkelerde gemicilik üzerine bilgisi olan uluslararası girişimcilerin varlığı da buna etken olmuştur. Ayrıca bu dönemde Birleşik Krallık ve ABD, var olan deniz filolarında düşüş yaşamaktaydılar. Birleşik Krallık 1890'larda dünya deniz ticaret filolarının %45'ine sahipken, İkinci Dünya Savaşı sonrası bu oran %16'ya gerilemiş, 1970'te %11, 1980'de ise %6,5 oranıyla gittikçe düşen bir ivme göstermiştir. Bu durumda, ekonomik faktörlerde değişim yaşanması, rekabet sürecine yapılan müdahaleler ve var olan filoların büyüme oranlarında sürekli düşüş yaşanmasının etkili olduğu görülmektedir. Aynı şekilde ABD de, İkinci Dünya Savaşı sonrası filo oranlarında düşüş yaşamış ve 1970'lerde %8 oranına gerilemiştir. Bu konjonktürde Birleşik Krallık ve ABD merkezli faaliyet gösteren Yunan armatörler ise filo sayılarını ve değerlerini sürekli artırmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sonrası artan süreç İkinci Dünya Savaşı sonrası ABD'nin inşa ettiği 106 geminin Yunan armatörler tarafından satın alınmasıyla ivme kazanmıştır (Goulielmos, 2017: 1187-1188). Yunan deniz ticaret filolarının sayısı bu tarihten itibaren sürekli artmış; üyelik döneminde Yunanistan dünyadaki filoların yaklaşık %70'ine, Topluluk üyesi ülkelerin ticaretinde de %50'nin üzerinde bir paya sahip olmuştur. Filoları yöneten armatörlerin faaliyet merkezlerinin Birleşik Krallık ve ABD'de bulunması, bu ülkelerin hem Yunanistan üzerinde etkili olmasına yol açmış hem de özellikle Birleşik Krallık'ın Yunanistan'ın üyeliğini desteklemesine temel oluşturmuştur (Sarısır, 2011: 197).

Yunan yönetiminde iktidar ve sermaye arası ilişki de değinilmesi gereken konular arasında yer almaktadır. Albaylar Cuntası yönetimi sonrası Başbakan olan Konstantin Karamanlis'in Fransa'da sürgündeyken geliştirdiği iyi ilişkiler, Fransa Cumhurbaşkanı'nın Yunanistan'ın Topluluk üyeliğini desteklemesine imkân tanımıştır (Dinan, 2008: 213-214). Dolayısıyla, Yunanistan'ın 1981'de gerçekleşen üyeliğinin Topluluk tarafından desteklenmesinin ardında yatan ticari nedeni sahip olduğu deniz ticaret filoları ile açıklamak mümkündür. Ayrıca Yunanistan'ın üyelik sonrasında yaşanan borç krizleri çerçevesinde üyeliği tekrar tartışılmakta, ancak üye devletler kültürel mirasa vurgu yaparak bunun söz konusu olmayacağını belirtmektedirler. 2015 yılında Komisyon başkanı Jean-Claude Juncker yaptığı bir konuşmada Valéry Giscard d'Estaing'in ifadesine atıfta bulunmuş, 'Platon'un ikinci ligde oynamasını görmek istemediğimiz için Yunanistan AT üyesi olmuştur ve olmaya da devam etmelidir' şeklinde bir ifade kullanmıştır (Juncker, 2015). 2021 verileri incelendiğinde, Yunanistan'ın dünya tanker filosunun %30,25'ine, dünya kimyasal ürün tankerlerinin %14,64'üne, küresel LNG/LPG taşıyıcılarının %15,58'ine, dünya dökme yük gemilerinin %20,04'üne ve dünya konteyner gemilerinin %9,53'üne sahip olduğu görülmektedir. AB ticari gemilerinin %58'i Yunan menşeliyken, Yunanistan'ı en yakından takip eden Almanya'nın ise %14 oranında ticari gemisi olduğu bilinmektedir (Greek shipping and economy 2021). Günümüzde Yunanistan'ın üyeliğinin devamında kültürel ve siyasi düşüncelerin yanı sıra ticari anlamdaki bu faydanın da etkili olduğu vurgulanabilmektedir (Nitsopoulos & Psarافتis, 2008: 29).

3. Üçüncü Genişleme: Portekiz ve İspanya

Yunanistan üyeliği ile yönünü Akdeniz'e çeviren Topluluğun bir sonraki durağı yine Akdeniz ve yine demokrasinin tesisi üzerine bir genişleme olarak görülen İspanya ve Portekiz olmuştur. İspanya ve Portekiz, 1962 yılında Topluluğa üyelik için başvuruda bulunmuş ancak o dönemde diktatörlükle yönetilmeleri sebebiyle başvuruları reddedilmiştir. İki ülkenin de ekonomik olarak az gelişmiş olmaları ve demokrasi konusunda yaşadıkları sıkıntılar, Topluluk ile ilişkilerinin yavaş ilerlemesine yol açmıştır (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2021). 1970'li yıllarda diktatörlükten demokrasiye geçiş sürecinde duydukları endişeler neticesi üyelik başvurusunda bulunmuş ve Topluluk üyeliğini bunun için bir araç olarak görmüşlerdir (Özdemir, 2015: 283).

Portekiz'de 1933 yılında başlayan António de Oliveira Salazar yönetimi, Nisan 1974'teki askeri ayaklanma ve 'Karanfil Devrimi' ile son bulmuştur. O dönemde önce dışişleri bakanı daha sonra başbakan olan Mario Soares, Salazar döneminde Almanya ve Fransa'da sürgünde olduğu zamanlarda, Portekiz'in Avrupa ile iyi ilişkilerini geliştirmek için çaba göstermiş ve başarılı olmuştur (The accession of Portugal, 2021). Portekiz'in Topluluk başvurusu, İspanya'dan yaklaşık 4 ay önce, Mart 1977 tarihinde yapılmıştır. Komisyon Portekiz'in başvurusuna olumlu yaklaşmış ve müzakerelerin başlatılması kararı alınmıştır (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2021).

Portekiz, Avrupa'ya yönelik politikalar izlemekten çok, kolonilerinin olduğu Afrika'yla, stratejik ortaklıklar geliştirdiği İspanya ile ve eski kolonisi Brezilya'yla ilişkiler kurmuştur. Avrupa ile ilgili konularda ise eski müttefiklerinden Birleşik Krallık ile birlikte hareket etmektedir. Portekiz'in EFTA'nın kurucu ülkelerinden biri olması da bu doğrultuda değerlendirilmektedir. Portekiz de Birleşik Krallık gibi egemenlik konusunda hassas davranmakta ve uluslararası uygulamaları ulusal çıkarlarına aykırı bulmaktadır. EFTA üyeliği herhangi bir siyasi yükümlülük getirmeden sadece ekonomik ve ticari avantajlara sahip olmasına imkân tanıdığından Portekiz'in çıkarlarıyla da uyumlu görünmektedir. Ancak, 1961 yılında Birleşik Krallığın Topluluğa yönelik politikasını değiştirmesi Portekiz'in de politika değişikliğine gitmesine yol açmış, Fransa'nın vetosu süreci uzatsa da Portekiz, Birleşik Krallığın üyeliği 1973 yılında gerçekleştikten sonra da onunla birlikte hareket etmeye devam etmiştir (Ateşok, 2016: 400-401).

Portekiz, müzakerelerde 1980 sonrası dönemde daha çok güçlük yaşamıştır. Başvurunun İspanya ile birlikte değerlendirilmesi, Portekiz'in yaşadığı sıkıntının başında gelmektedir (Dinan, 2008: 257). Fransa ve İtalya'nın İspanya'ya yönelik çekinceleri Portekiz'in müzakerelerini de yavaşlatmıştır. Komisyon, Portekiz için sorun olabilecek konuları raporunda belirtmiştir. Buna göre; başta balıkçılık ve tekstil olmak üzere, tarım, kişilerin serbest dolaşımı ve sanayi sektörlerinde uzlaşmaya varılması gerekmiştir. Birleşik Krallık ile yakın ilişkiler sebebiyle Portekiz'in üyeliği Birleşik Krallık tarafından desteklenmiş; Yunanistan'ın kendisine verilen fonların azalmasından endişe duyması sebebiyle üyeliği veto etme ihtimali söz konusu olmuştur. Yunanistan'ın bu durumun telafi edilmesi halinde Portekiz'in² üyeliğine karşı çıkmayacağını 1984 yılındaki Dublin Zirvesi'nde net bir şekilde ifade edildiği görülmektedir (Dublin Summit 1984). 1985 yılında yapılan toplantılar sonucu, tarım, balıkçılık ve tekstil sektöründeki konularda uzlaşmaya varılmasından sonra Portekiz'in (aynı zamanda İspanya'nın da) katılım belgesi imzalanmış, 1986 yılında Topluluk üyesi haline gelmiştir (The accession of Portugal, 2021).

İspanya, AKÇT sürecinde Avrupa bütünlüğünün dışında tutulmuştur. İspanya'da General Franco'nun 1975 yılında vefatının ardından ilk olarak Arias Navarro başbakan olmuş fakat Franco'nun görüşlerini savunur şekilde hareket etmesi sebebiyle ülkede reformlar yapılamamıştır. Bunun üzerine Kral Carlos tarafından görevden alınmış ve yerine gelen Adolfo Suarez başbakanlığında İspanya 28 Temmuz 1977 tarihinde Topluluk üyeliği için başvuruda bulunmuştur. İspanya Topluluk üyesi olmak için çok istekli olmakla birlikte, üyelik başvurusu sonrası süreç İspanya için karmaşık ilerlemiştir (Aras, 2016: 365-366, 373).

Avrupa Komisyonu 29 Kasım 1978'de İspanya hakkında olumlu görüş bildirmiş ve müzakereler 5 Şubat 1979'da başlamıştır. İspanya'nın adaylık sürecinde Topluluğa dâhil olmasını istediğini beyan eden bir üye bulunmamaktadır (The accession of Spain, 2021). Ancak üyelik sürecinin pazarlık konusu yapılması ve üyeliği hevesli İspanya'dan bazı tavizler istenilmesi durumuyla karşılaşmıştır. İspanya bu süreçte, Birleşik Krallık, Hollanda, Fransa ve İtalya ile belli konularda karşı karşıya gelmiştir.

İspanya'nın Doğu Atlantik'te ve Batı Akdeniz'de sahip olduğu bölgeler, İspanya'nın jeopolitik konumunu da önemli hale getirmektedir (Powell, 2003: 1). Birleşik Krallık ile yaşanan anlaşmazlık Cebelitarık konusundan kaynaklanmaktadır. 1713 tarihindeki Utrecht Antlaşması'yla İspanya'dan İngiliz idaresine geçen Cebelitarık'ın statüsü İspanya ile Birleşik Krallık arasında halen tartışılmaktadır (Arıbaş ve Kara, 2010: 63). İspanya'nın konuyu gündeme getirmesindeki temel sebep, serbest dolaşım ve karasularının netleşmemesine dayanmaktadır. İspanya Utrecht Antlaşması'nda karasularıyla ilgili

² Aynı durum İspanya'nın üyeliği için de geçerlidir. Yunanistan, İspanya ve Portekiz üyeliklerini veto etmemek adına Topluluktan ayrıca fon verilmesi sözü almıştır. Bu durum Yunanistan'ın İspanya ya da Portekiz'den istediği bir taviz olmayıp, Toplulukla yaptığı bir pazarlık olduğu için İspanya'nın üyelik sürecinde tekrar değinilmeyecektir.

hüküm bulunmadığını savunurken, Birleşik Krallık Cebelitarık'ın 'sonsuz kadar' kendisine bir bütün olarak bıraktığını iddia etmektedir. İspanya 1963'te Cebelitarık'ı tekrar kendi sınırlarına katmak için Birleşmiş Milletlere başvuruda bulunmuştur. Buna karşılık 1967'de yapılan referandumla halk, kendi isteğiyle İngiliz egemenliğinde kalmak istemiştir. Yaşanan bu tartışma, İspanya'nın sınırlarını Cebelitarık'a kapatmasına yol açmıştır. Birleşik Krallığın Topluluk üyesi olması ile Cebelitarık da İngiliz kolonisi olarak Topluluğa taraf olmuştur. Bu vesileyle, ortak dış tarifelerden, katma değer vergisinden ve ortak tarım politikasından bağışık tutulmuştur. Ancak Birleşik Krallık, İspanya'nın üyelik başvurusu sürecinde bu konunun net bir şekilde çözülmesini ve İspanya'nın geri adım atmasını talep etmiştir (Aras, 2016: 376). 1980 yılında İspanya- Birleşik Krallık arasında Lizbon Anlaşması imzalanmış, İspanya kademeli olarak Cebelitarık'a uyguladığı sınırlama ve kısıtlamaları kaldırmaya başlamış ve 1985 yılı itibarıyla sınırlarını tamamen açmıştır. Bu uzlaşma ve sürdürülen normalleşme Birleşik Krallığın AT'ye katılım konusunda İspanya'yı veto etmemesini garantilemiştir (Story, 1995: 38). Birleşik Krallığın İspanya müdahalesi olmadan Cebelitarık Bölgesinde hakimiyet kurmak istemesinin, Cebelitarık'ın offshore sektöründeki önemiyle de ilişkisi bulunmaktadır. 30.000 nüfuslu Cebelitarık'ta kurulan 30.000'den fazla şirketin Birleşik Krallık vasıtasıyla faaliyet gösteriyor olması, Birleşik Krallığın bölgeye neden bu kadar önem verdiğinin de bir göstergesidir. Offshore hesaplar ve Birleşik Krallık arasındaki ilişki, beşinci genişlemede Kıbrıs'ın üyeliği incelenirken daha detaylı açıklanacaktır.

Fransa ve İtalya ise İspanya ile tarım politikası çerçevesinde sorun yaşamıştır. 1980 yılında Fransa, Portekiz ve Yunanistan'ın ekonomik durumu İspanya'dan daha kötü olmasına rağmen onların başvurularını kabul ederken, İspanya'nın başvurusunun kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Fransa, Güney Avrupa'dan gelen rekabet gücü yüksek ürünler sebebiyle endişe yaşamaktadır. İspanyol tarım sektörünün Fransız tarım sektörüne rakip olabilecek potansiyeli olması Fransa'nın İspanya üyeliğine karşı çıkmasına yol açmıştır (The reservations of France and other member states, 2021). Bu sorun 1983 yılında başlayan gayri resmi zirvelerde görüşülmeye başlanmış ve 1984 Dublin Zirvesi'nde sonuca bağlanmıştır. Buna göre, sebze, meyve ve zeytinyağı pazarını düzenleyen kurallar ortaya konmuş, İspanya'nın rekabet gücü yüksek olan ürünlerinin ticaretine yönelik düzenlemelerin 1990 yılına kadar değişmemesi ve buna ek olarak 6 yıllık bir geçiş süreci olması kararlaştırılmıştır. Bu süreçte, İspanya AT pazarından yararlanmaya devam etmiş ancak kısıtlama olmadan pazara tam ulaşım sağlaması, Fransa'nın bu isteği sebebiyle 1996 yılından sonra mümkün olmuştur (Dinan, 2008: 239).

İtalya da tarımla ilgili konularda Fransa ile aynı fikre sahip olmakta, ayrıca İspanya'nın balıkçılık sektöründeki gelişmişliğinin de kendisi için bir engel teşkil ettiğini öne sürmektedir. İspanyol balıkçılık filosu, Batı Avrupa'nın en büyük, dünyanın ise üçüncü balık filosu konumunda bulunmaktadır. İspanya'nın balıkçı teknelerinin sayısı Topluluğun tamamından daha yüksek seviyededir ve Topluluk İspanya'ya kendi karasularına sınırlandırılmamış erişim imkânı verme konusunda isteksiz davranmıştır (Powell, 2015: 20). Bu konu İspanya için Topluluk karasularında 150 tekneye izin verilmesiyle (Aras, 2016: 378) ve balıkçılık sektöründeki geçiş sürecinin 17 yıllık bir dönemi kapsamı üzerine uzlaşılmasıyla çözülmüştür (Chislett, 2008: 10).

Son olarak, İspanya'nın başvuru sürecinde Hollanda'nın da bir talebi olduğu görülmektedir. Franco döneminden beri Arap ülkeleriyle yürüttüğü ilişkilere önem veren İspanya, diplomatik olarak İsrail'i tanımamıştır. Ancak Hollanda, üyeliği engellemek için İspanya'nın İsrail ile ilişkilerini normalleştirmesini talep etmiştir (Story, 1995: 39). İspanya Topluluk üyeliğinin sağlanabilmesi için bu talebi, kamuoyundaki dengeleri koruyup aşamalı bir şekilde İsrail ile ilişki kurmaya başlayarak ve 1986 yılı itibarıyla de diplomatik ilişki kurarak karşılamıştır (Powell, 2015: 20).

Sonuç olarak, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya ve Hollanda'nın talepleri karşılanmış, İspanya istenilen tavizleri vermiş; tarım sektörü, balıkçılık filosu, İspanyol işgücünün serbest dolaşımı ve Cebelitarık meselesi üzerinde uzlaşılmasıyla birlikte, İspanya'nın görece yoksulluğuna rağmen; Topluluğun İber yarımadasında demokrasiyi teşvik edeceği yönündeki açıklamalarıyla, İspanya üçüncü genişleme dalgası içerisinde 1986 yılında Portekiz ile birlikte Topluluk üyesi haline gelmiştir (McCormick, 2002: 72).

4. Dördüncü Genişleme: Avusturya, Finlandiya ve İsveç

Birliğin dördüncü genişlemesi EFTA genişlemesi veya tarafsızların katılımı şeklinde değerlendirilmektedir. Başvuran ülkelerin ekonomik gelişmişlik seviyelerinin üst düzeyde olması sebebiyle, Birliğin müzakere dönemini en kısa sürede sonuçlandırdığı genişleme olma özelliği de taşımaktadır (Events leading up to the fourth enlargement of the European Union, 2021). Avusturya, Finlandiya ve İsveç çoğulcu demokrasiyle yönetilen ve gelişmiş bir pazar ekonomisine sahip ülkeler konumunda bulunmaktadır. EFTA üyesi bu ülkeler, Soğuk Savaş sırasında tarafsızlık politikası izlemiş ve herhangi bir bloğun yanında yer almayı tercih etmemişlerdir. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası bu tarafsız ülkeler Topluluğa üye olma fikrini gözden geçirmeye başlamışlardır (Redmond, 1997: 4). Tek Pazarın dışında kalma endişesi, ticaretin büyük oranı Topluluk ülkeleriyle yapıldığı için, bu ülkeleri Topluluğa üye olmaya sevk etmiştir (Akgül Açıkmeşe, 2014: 645).

Dördüncü genişleme dalgasında ilk başvuru 1989 yılında Avusturya yapmıştır. Onu 1991'de İsveç ve 1992'de Finlandiya izlemiştir. Daha sonra İsveç ve Norveç de başvuruda bulunmuş ancak yapılan referandumlar neticesinde üyelikten çekilmişlerdir (Cini, 2003: 213). 1992 yılında imzalanan Porto Anlaşması gereği EFTA ve AB arasında Avrupa Ekonomik Alanı oluşturulmuş, bu durum tarafsız ülkelerin AB ile yakınlaşmalarına imkân tanımıştır (Negotiations for accession to the European Union, 2021).

Bu genişleme dalgası, AB'nin tarafsız ülkeleri kendi tarafına çekmesi ve Birliğin ekonomik refah seviyesini artırması anlamına geldiği için, bütünleşmede atılan önemli bir adım olarak görülmektedir. Ancak bu ülkelerin demokratik niteliği, yaşam standartlarının ve refah düzeylerinin yüksek olması sebebiyle Birlik desteğine ihtiyaç duymayacakları için, bu genişlemenin sorunsuz, hızlı ve kolay bir şekilde tamamlanacağı ifade edilse de müzakerelerde tartışmaların yaşandığı da görülmektedir. Üç ülke ile de müzakereler 1 Şubat 1993 tarihinde başlamıştır. Müzakere sürecinde en tartışmalı konular tarım, bölgesel yardım, balıkçılık kotalarının belirlenmesi ve Birlik bütçesine katkı olmuştur. Geleneksel olarak tarafsız olan bu ülkeler, ekonomik çıkarlarını ve sosyal sistemlerini koruyarak Birlik ile müzakereleri yürütmeyi amaçlamıştır. İskandinav ülkelerinin çoğu Birliğin önerdiğinden daha yüksek garantili fiyat seviyesi ve çiftçiler için yüksek gelir fiyatları teklif etmiştir (Negotiations for accession to the European Union, 2021). Bu genişleme dalgasında diğerlerinden farklı olarak aday ülkelerin müzakereleri daha çok şekillendiren taraf olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Müzakereler yürütülürken ortaya çıkan tartışmalar ve uzlaşmalardan da anlaşılacağı üzere, bu üç ülke kendi tercihlerini ve çıkarlarını maksimum seviyede koruyarak müzakereleri tamamlamışlardır.

Finlandiya, en çok tarım alanındaki düzenlemeler, Aland Adalarının statüsü ve alkollü içeceklere uygulanacak fiyatlardaki devlet alkol tekeli konularına önem göstermiştir. Yürütülen müzakereler sonucunda Finlandiya tarımda geçiş sürecine tabi olmadan, Birlik fiyatlarını doğrudan uygulamayı kabul etmiştir. Aland Adalarının askerden arındırılmış ve tarafsız statüsü ile ilgili üyelik anlaşmasına özel bir deklarasyon eklenmesini sağlamıştır. Son olarak alkol ürünlerinin perakende satışı üzerindeki tekel korunurken; üretim, ihracat ve ithalatta tekellerin parçalanması üzerine anlaşılmıştır (Sönmez, 2016: 468-469).

İsveç, en çok alkol tekelleri, çevre standartları, bütçeye katkı ve tütün konularında tartışma yaşamıştır. Alkol konusunda Finlandiya'nın aksine 4 yıllık bir geçiş süreci öngörmüştür. Çevresel standartları, alkol ve tütünle ilgili düzenlemeleri Birlik standartlarına getirdiği takdirde, halkın referandumda üyeliğe hayır oyu kullanacağı yönündeki açıklamalarla Birliğin bu konuda uzlaşmaya gitmesine imkân tanımıştır. Avrupa bütçesine net katkı yapacak olan İsveç, Topluluğun tüm yükümlülüklerine ve maliyetlerine yaptığı mali katkının aşamalı olmasını istemiş ve bütçeye katkı konusunda da 2 milyon ECU değerinde bir çiftçilik ödemesi almayı başarmıştır (Negotiations for accession to the European Union, 2021).

Avusturya ise tarım, ikincil ikamet konuları ve transit trafik alanlarında müzakereler sırasında tartışma yaşamıştır. Komisyon uzlaşma önerisinde bulunsa da özellikle Avusturya, Birliğe düşük katkı sağlayıp, karşılığında yapısal fonlardan destek almak istediğini ifade etmiştir. Sonuçta Avusturya, AB'nin kendi çiftçilerine yönelik bazı mali yardımları üstlenmesini kabul etmiş ve böylece uzlaşma sağlanmıştır. Ancak yine Finlandiya'dan farklı olarak ülkenin kendi kurallarını 4 yıllık bir geçiş süreci içerisinde devam ettirebileceği yönünde bir karar alınmıştır (Sönmez, 2016: 467-468).

Müzakerelerde tartışmalı konular olmasına rağmen, bazı Birlik üyeleri müzakerelerin hızlı sonuçlanmasını istemiştir. Örneğin, Almanya için Avusturya'nın Birliğe katılması önemliyken, Birleşik Krallık ve Danimarka için İskandinav ülkelerinin katılımı daha önemli olmuştur. Bu ülkelerin istekleri müzakerelerde son dakika tavizleri verilmesine de yol açmıştır. Böylece Birlik, üç aday ülkenin müzakerelerini 13 ay gibi kısa bir sürede tamamlamış ve 1995 yılı itibarıyla üye sayısını 15'e çıkarmıştır (The accession of Austria, Finland and Sweden to the European Union, 2021).

5. Beşinci Genişleme: 10 Ülke

Beşinci genişleme dalgası, genel itibarıyla Birliğin yeni bir döneme girdiğinin ve genişlemede yeni bir strateji geliştirdiğinin kanıtıdır. Bundan önce aynı anda en fazla 4 ülkenin müzakerelerini yürütürken, 2004 genişlemesiyle toplamda 13 ülke müzakere yürütmüştür. Bu stratejik uygulamanın hem genel olarak hem de ülke bazında değerlendirilmesi gerekmektedir. Genel olarak bakıldığında, ilk olarak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Avrupa kıtasında bütünleşmiş bir Avrupa idealinin gerçekleşmesi için fırsat doğduğu görülmektedir. Bu genişlemeyle doğu ve batı birleşerek bütüncül bir Avrupa hayali de gerçekleşecektir. İkinci konu bölgede siyasal istikrarın sağlanmasıdır. Komünizmin çöküşüyle ideolojik olarak dağılan bölgede etnik ve milliyetçi çatışmaların çıkmaması adına, Birlik çatısı altına girmeleri önemli görülmektedir. Üçüncü konu, Birliğin Doğu Avrupa ülkeleri üzerinde Rusya ile yaşadığı stratejik rekabetten kaynaklanmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya'nın kendini toplayıp etki alanlarını yeniden kazanma sürecine girmeden, Batıya entegre olmanın yollarını arayan Doğu Avrupa ülkelerinin Birliğe kazandırılması gerekmektedir. Son olarak, Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi sonrası, Almanya'nın tarihsel bağları olduğu Doğu Avrupa ülkelerine yönelip desteklemesinin, bu ülkelerin üyelik süreçlerinin başlatılmasını teşvik ettiği söylenebilmektedir (Özdemir, 2015: 291-292). Ayrıca bu genişleme

dalgasında daha da net anlaşılacağı üzere, Birlik üye ülkelerinden özellikle güçlü kabul edilen bir ülkenin desteğini arkasına alan aday ülkenin müzakerelerde kendi çıkarlarını daha fazla ön planda tutarak pazarlık yaptığı görülebilmektedir.

Çalışmada ülkelerin üyelik sürecinde itici ya da frenleyici güçler incelenirken daha çok iktidarda bulunan karar alıcıların AB üyeliğine bakışı süreci üzerinde durulmuştur. Bunun dışında iktidarda olmayan diğer siyasi partilerin, sivil toplum kuruluşlarının ya da sendikaların da süreç üzerinde etkili olduğu örneklerle de karşılaşılabilmektedir. Almanya, Fransa, Danimarka, İtalya ve Hollanda gibi ülkelerde Doğu genişlemesini destekleyen partiler olduğu gibi, karşı çıkan partilerin de bulunduğu bilinmektedir. En çok AB kimliğine uygun olmadıkları gerekçesiyle ve göç dalgası yaşanacağı düşüncesiyle bu ülkelerin AB üyeliğine karşı çıkan görüşlerin olduğu aşikardır. Örneğin Polonya'da 'Polonyalı Muslukçu' söylemi üzerinden Fransa, Avusturya ve Hollanda'da bazı siyasi partilerin Polonya'nın üyeliğine karşı çıkması söz konusu olmuştur. Finlandiya'da da Finlandiya İşçi Sendikası'nın Estonya'nın üyeliği gerçekleşirse Estonyalı işçilerin Finlandiya pazarını işgal edeceğine yönelik söylemler yoluyla üyelik sürecinde tartışmalar yaşanmasına sebep olduğu görülmektedir (Akdemir, 2013: 127). Bu bağlamda aşırı sağ partilerin, işçi sendikalarının ve Avrupa kuşkucusu partilerin bu sürece bakışları da ayrı bir çalışma konusu oluşturmaktadır. Bu sebeple her ülkenin iç siyasetindeki görüşlerin genişlemeye yansımaları mümkün olduğu kadar ele alınmakla birlikte, çalışma çoğunlukla üyelik dönemi itibarıyla karar alıcı konumda bulunan görüşlerin genişlemeye etkisiyle sınırlandırılmıştır.

Bu genel değerlendirme sonrası, genişlemenin dinamiklerine biraz daha yakından bakmak gerekmektedir. 10 ülkenin üyeliği ile sonuçlanan bu genişleme dalgası sadece Doğu Avrupa ülkelerinin üyeliğini kapsamamakta, aynı zamanda 3. Akdeniz genişlemesi olarak da adlandırılabilen Kıbrıs ve Malta'nın üyeliklerini de içermektedir. Her bölgenin kendine has dinamikleri olduğu için bu genişlemeyi alt başlıklar altında ele almak daha doğru olmaktadır. Buna göre önce Merkezi ve Doğu Avrupa (MDA) ülkelerinin üyelik süreçleri, daha sonra da Akdeniz ülkelerinin üyelik süreçleri incelenecektir.

5.1. Beşinci Genişleme: Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan MDA ülkeleri (Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Litvanya, Letonya, Macaristan, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya) Demir Perde ile ayrıldıkları Avrupa'ya tekrar geri dönmeyi amaçlamaktadır. Ancak bu ülkelerin ekonomik ve siyasi koşulları sebebiyle hemen üye olabilmeleri mümkün olmadığından, Birlik üç aşamalı bir süreç başlatmıştır. Başlangıçta bu ülkelerle ekonomik anlamda yakınlaşılabilmesi için imzalanan ekonomik ve ticari iş birliği anlaşmaları karşımıza çıkmaktadır. İkinci aşamada mali ve teknik yardımların olduğu görülmekte, son aşamada ise ortaklık ilişkisi tesis etmek için ortaya konan Avrupa Anlaşmalarının imzalanması söz konusu olmaktadır (Avery & Cameron, 1999: 15-16). Bu süreçte 1994-1996 yılları arasında bu devletlerin üyelik başvurularını yapmaya başladıkları görülmektedir. Avrupa Konseyi, Aralık 1997'de Lüksemburg Zirvesi ile Kopenhag Kriterleri çerçevesinde üyeliğe en iyi hazırlanan altı ülke ile katılım müzakerelerine başlanmasını kararlaştırmıştır. Bu ülkeler; Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Slovenya ve Kıbrıs şeklinde sıralanmaktadır (Akdoğan, 2015: 49). Her aday ülke farklı gelişim düzeyinde olduğu için müzakere süreçlerinin de farklı değerlendirilmesi bunun doğal sonucu olmaktadır. Müzakerelere ilk başlayan Lüksemburg Grubu ülkelerinde, Polonya (büyüklüğü, ekonomik önemi ve coğrafi konumu nedeniyle), Çek Cumhuriyeti ve Macaristan (ekonomik gelişmişlikleri, merkezi konumları ve kültürel olarak Batı Avrupa ile uyumlu olmaları nedeniyle) ön plana çıkmışlardır. Bu üç ülkeye Estonya ve Slovenya'nın eklenmesi ise sadece koşulları sağlamaları nedeniyle değil, genişlemenin AB ve NATO genişlemesi ile paralel gitmediğini Rusya'ya göstermek amacıyla da gerçekleşmiştir. Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti'nin Birliğe alınmasının itici gücü Almanya iken, İskandinav ülkeleri Estonya'nın, Almanya ve Avusturya da Slovenya'nın itici gücü olarak değerlendirilmektedir (Dinan, 2008: 338).

Bu grupta ilk olarak Almanya'nın itici güç olduğu Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan üzerinden konuyu incelemek gerekmektedir. Bu üç ülke Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra siyasi açıdan çok partili parlamenter demokrasiye geçiş yapmış; ekonomik açıdan ise pazar ekonomisine doğru planlı bir dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Almanya'nın önderliğinde Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti 1990'lar boyunca doğrudan dış yatırımın önemli bir bölümünü ülkelere çekmeyi başarmışlardır. Bu ülkelerin Almanya ile yürüttükleri ihracat ve ithalattaki paylarının %30 civarında olduğu görülmektedir. Polonya'nın Almanya açısından ticari önemi büyüktür. Bu önem özellikle motorlu taşıt yedek parça ve aksesuarlarının üretilip Almanya'ya ihraç edilmesinden kaynaklanmaktadır. Alman araba markalarının birçok parçasının Polonya'da üretilip Almanya'ya gönderildiği bilinmektedir. Bu durum, Almanya'nın Polonya üyeliğinin gerçekleşmesi adına gösterdiği çabanın daha net anlaşılmasını sağlamaktadır (Bittorf, 2020: 2). Çek Cumhuriyeti, eski Doğu Bloğu devletleri arasında en gelişmiş ve sanayileşmiş ekonomilerden biridir. Çek Cumhuriyeti en çok Almanya, Polonya ve Slovakya'ya ihracat yapmaktadır (Akdoğan, 2015: 54-57). Macaristan da aynı şekilde, Almanya ile yakın ticari ilişkiler içerisinde bulunmaktadır. Alman şirketleri giderek teknolojik açıdan gelişmiş üretim ve hizmetlere yatırım yapmakta ve bu ülkelerde araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin gelişmesine yardım etmektedir (Polish-German economic relations, 2022). Dolayısıyla bu ülkelerin Almanya desteğini arkalarına almaları doğal karşılanmaktadır.

Askeri ve ekonomik güçten yoksun olan ve coğrafi büyüklük avantajı olmayan Estonya gibi ülkelerin müzakerelerinin sonuçlanması sürecinde diğer ülkelerle bağlarının ön plana çıkması gerekmektedir. Estonya genelde diğer Baltık ülkeleri olan Letonya ve Litvanya ile birlikte değerlendirilirken, AB ülkeleriyle olumlu ilişkiler geliştiren Estonya'nın ilk grupta yer alması diğer Baltık ülkeleri arasında hoşnutsuzluğa yol açmıştır (Yıldırımka, 2015: 85-86). Estonya, AB'nin işçilerin serbest dolaşımına geçici sınırlandırma getirme önerisini, küçük bir ülke olması sebebiyle göç açısından bir tehlike arz etmeyeceği gerekçesiyle geciktirmiş, Polonya ile birlikte bu öneriyi en son imzalayan devlet olmuştur (Streiman, 2007: 169). İskandinav ülkeleri tarafından üyeliği desteklenen Estonya, müzakerelerde balık ürünleri çerçevesinde uzlaşmakta zorlanmıştır. Balıkçılık konusunda, Birliğin Norveç ve İzlanda'ya yönelik politikalarını Estonya'nın da kabul etmek zorunda kalması ve bu durumun da hammadde fiyatlarını artırarak Estonya'nın balıkçılık sektörünü olumsuz etkileyeceği düşüncesi söz konusu olmuştur. Ancak müzakereler kapsamında AB, Norveç ve İzlanda'dan ithal edilen balık ürünlerinin kotasını artırmış ve böylece Estonya ile bu konuda uzlaşmaya varmıştır (Yıldırımka, 2015: 92-93).

Müzakere süreçlerinde bazı devletler aralarında sorun olan devletlerle bu sorunlarını pazarlık konusu haline getirmişlerdir. Slovenya'nın üyeliğinde bu durum karşımıza İtalya ile çıkmaktadır. İtalya Slovenya'nın gayrimenkul mülkiyet edinme hakkını yabancılara da tanınması için fasıllara ilişkin veto yetkisini kullanmıştır. Ayrıca nükleer tesisler, AVNOJ kararları (Slovenya'daki etnik Almanların sınır dışı edilmesine ve onların mülklerinin kamulaştırılmasına yol açan kararlar) ve Duty Free alışveriş merkezlerine dair konular da bu anlamda örnek olarak gösterilebilmektedir (Karayığit, 2015: 222). Etnik homojenliği ve yüksek ekonomik kalkınmışlık düzeyi ile eski Yugoslavya Cumhuriyetleri arasında en istikrarlı olan ülke Slovenya'dır. Her ne kadar İtalya ile arasında süregelen toprak sorunu AB ile ilişkilerini geciktirmiş olsa da Almanya ve Avusturya'nın desteğini arkasına alan Slovenya müzakereleri hızlıca ilerletmiştir (Goetz, 2005: 261).

Aralık 1999 tarihinde Helsinki Zirvesi'nde, Konsey Komisyon'un tavsiyesini kabul ederek, geri kalan 6 ülkeyle müzakerelere başlama kararı almıştır. Bu ülkeler; Letonya, Litvanya, Slovakya, Malta, Bulgaristan ve Romanya şeklinde sıralanmaktadır. Ancak bu ülkelerden Romanya ve Bulgaristan yeterli gelişim gösteremedikleri gerekçesiyle diğer ülkelerin gerisinde kalmış ve müzakerelere ancak 2000 yılında başlayabilmişlerdir (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2021).

Danimarka, İsveç ve Birleşik Krallık birinci ve ikinci dalga şeklinde ifade edilen bu dönemin reform sürecini sekteye uğratabileceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca Baltık ülkeleri arasındaki ekonomik farklılıkların ayrıma gitmeyi gerektirecek kadar büyük olmadığını da belirtmişlerdir. Ancak yine de Doğu Avrupa genişlemesi ile ilgili müzakereler iki dalga halinde yürütülmüştür. Letonya ve Litvanya, ilk dalga ülkeleri arasında yer alamayan Baltık ülkeleri olarak yine İskandinav ülkeleri tarafından desteklenmişlerdir. Letonya ile ilgili en önemli konu, Sovyetler Birliği döneminde baskılanmış ulusal kimliği ve Letonca'yı yeniden canlandırma sorunudur. Nüfusun önemli bir kısmını oluşturan ve ağırlıklı olarak Rusça konuşan ülkedeki azınlıkların entegrasyon süreci ile ilgili sorunlar Komisyon tarafından sıklıkla dile getirilmiş, sorun tam olarak çözülmeden Letonya'nın üyeliği yine de gerçekleşmiştir. Bu durum genişlemenin Letonya için siyasi yönünün ağır bastığının bir göstergesidir (Yurttaş, 2015: 285, 303).

Litvanya açısından ise, Kaliningrad konusunun öne çıktığı görülmektedir. Schengen kuralları ile ilgili sorun yaşama olasılığı en yüksek ülkeler Polonya ve Litvanya olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya Federasyonu ile kara bağlantısı olmayan Rus toprağı Kaliningrad sebebiyle Rusya, Belarus ve Ukrayna ile olan sınırlarda yeni güvenlik mekanizmaları kurulması gerekmiştir. Avrupa Komisyonu 'basitleştirilmiş transit belgesi' adı altında bir düzenlemeyle Rusya Federasyonu'nu ikna etmeye çalışmıştır. Konu hakkında 2002 yılında bir uzlaşma sağlanmış ve 2004 yılında çözüm süreci tamamlanmıştır. Litvanya'nın AB üyeliği esnasında karşılaştığı bir diğer sorun ise Ignalina nükleer reaktörünün (INR) kapatılmasıdır. Birliğin reaktörün kapatılmasını istemesinin sebebi kullanılan teknolojinin Çernobil reaktöründe kullanılan teknoloji ile aynı olmasından kaynaklanmaktadır. Birlik reaktörün kapatılmasının maliyetini 2,5 milyar avronun üzerinde bir yardım yaparak üstlenmiştir. Santralin kapatılması, yarattığı istihdamın ortadan kalkması sebebiyle halk tarafından olumlu karşılanmamış ve yapılan referandumda AB üyeliğine %88 oranında ret oyu çıkmıştır. Ancak katılımın %50 civarında olması hükümetin bu referandumu değerlendirmemesiyle ve müzakerelere reaktörü kapattıktan sonra devam etmesi ile sonuçlanmıştır (Gözkaman, 2015: 327-329).

İkinci dalga ülkelerinden sadece Slovakya siyasi kriterleri başlangıçta yerine getiremediği için diğer ülkelerin gerisinde kalmıştır. Ülkenin demokratik dönüşümü diğerlerine göre daha uzun bir süreçte gerçekleşmiştir. Ülkedeki milliyetçi hareketlerin Birliğe üyelikte bir dezavantaj olduğu ifade edilmiştir. Ancak Slovak halkının AB üyeliği konusunda yönetimden daha istekli olduğu görülmektedir. Zira bir sonraki seçimlerde Birlik üyeliği yanlısı bir koalisyonun kurulmasına ve Birlik ile ilişkilerin yeniden canlandırılmasına imkân tanımışlardır. Slovakya da birinci grup ülkelerle birlikte 2004 yılında AB üyesi haline gelmiştir (Sönmez, 2015: 361).

Görüldüğü üzere bu genişlemenin tarihsel ve stratejik temelleri olduğu gibi ekonomik temelleri de bulunmaktadır. Genişleme öncesi dönem incelendiğinde, ihracatta diğerlerine göre en yüksek paya sahip olan ülkelerin Avusturya, Almanya ve Finlandiya gibi sınır devletleri olduğu görülmektedir. Sınır devleti olmayan Birleşik Krallık, İrlanda, Fransa, Portekiz ve İspanya'da ise ihracat oranları düşük seyretmektedir. Bu bağlamda MDA ekonomilerine yakın olan ve bu

ekonomilere dâhil olan ülkelerin de bunların üyeliğinden pazarların genişlemesi ve ülkelerinin daha iyi korunması yoluyla en fazla faydayı elde edecekleri varsayılmaktadır (Schimmelfennig, 2001: 50). Bu durum da devletlerin sınırlarını paylaştığı ve ticari anlamda da ilişki kurduğu devletlerin üyeliğini neden desteklediklerini açıklamaktadır.

2004 genişlemesindeki ülkelerin üyeliğine herkesin sıcak bakmadığı aşikardır. Nispeten daha az gelişmiş üye ülkelerin, Doğu Avrupa ülkelerinin tarım, tekstil, deri ve metal işleme gibi endüstrilerde uzman olmaları sebebiyle, bu üyeliklerden olumsuz etkilenebilecekleri ifade edilmektedir. Büyük bir göç dalgasından korkan Almanya ve Avusturya'nın talebi üzerine kişilerin serbest dolaşımının kısıtlandığı ve emekten ziyade mal ve sermayenin hareketliliğine odaklanıldığı da bilinmektedir. Fransa'nın bu ülkelerle ihracatının düşük olmasının yanı sıra bir de Birliğin merkezinin Doğu Avrupa'ya kaymasından duyduğu endişeden de bahsetmek gerekmektedir. Bunun bir sebebi de gelecek olan Doğu Avrupa ülkelerinden bazılarının Almanya destekli olması ve Birliğin karar alma mekanizmasında Almanya lehine bir kayma olacağından hoşnut olmamasıdır. Bu konu Fransa'nın Doğu genişlemesine neden istekli olmadığını açıklaması olarak karşımıza çıkmaktadır (Moravcsik, 1998: 26-28).

Bu doğrultuda coğrafi bir sınıflandırma yapmak da mümkündür. Genişleme tercihlerindeki coğrafi dağılıma bakıldığında, Yunanistan ve İtalya dışında, MDA'ya sınırı olan ülkelerin genişlemenin itici güçleri, Birleşik Krallık dışındaki daha uzak ülkelerin de frenleyicileri olduğu görülmektedir (Schimmelfennig, 2003: 42). MDA genişlemesinde kazanımların çoğu coğrafi olarak yeni üyelere yakın olan İsveç, Danimarka, Almanya ve Avusturya üzerinde yoğunlaşmaktadır (Plumper & Schneider, 2007: 572). Kuzeydeki ülkelerin (Finlandiya, Danimarka, İsveç gibi) güvenlik ve ekonomi anlamında kazanımları olacağı öngörüldükçe, Yunanistan ve İtalya gibi güney ülkelerinin bütçe rekabeti konusunda endişe duydukları ve Doğu güvenliğinden ziyade Akdeniz güvenliğine daha fazla önem verdikleri ifade edilmektedir. Portekiz, İspanya, İrlanda ticaret ve bütçe rekabetinden endişe duyarken, Fransa Birliğin jeopolitik kaymasından rahatsız olmaktadır. Benelüks ülkelerinin ticari anlamda kaybedecekleri ya da kazanacakları bir durum olmadığı için genişlemeye daha nötr baktıkları bilinmektedir (Schimmelfennig, 2001: 53). Birleşik Krallık ise coğrafi olarak beşinci genişleme dalgasındaki hiçbir ülkeyle yakın olmamasına rağmen, genişlemeyi desteklemektedir. Bunun sebebi ise, Birleşik Krallığın Avrupa bütünleşmesine kuşkucu bakışıyla açıklanmaktadır. Avrupa kuşkuculuğunun en gelişmiş olduğu ülke olan Birleşik Krallık, Birliğin genişlemesinin, derinleşmeyi zorlaştıracaklarını ve entegrasyonun homojenliğini bozacağını düşündüğü için, büyük çaplı bir genişlemeyi desteklemiştir (Grabbe & Hughes, 1998: 5).

5.2. Beşinci Genişleme: Akdeniz Ülkeleri

Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ve Malta, Avrupa'daki mikro ada ülkeleri olarak değerlendirilmektedir (Pace, 2006: 37). Bu iki ada ülkesinin Birliğin Akdeniz politikalarıyla önem kazanıyor olması, onların genişleme sürecine dahil edilmesini gerekli kılmıştır. 1961 yılında Kıbrıslı Rumlarla Birleşik Krallık arasında imzalanan Tercihli Ticaret Anlaşması ile başlayan 2004 yılında sonuçlanan Birliğe tam üyelik yolunda GKRY, AB'ye katılım başvurusunu ilk 1990 yılında yapmıştır. Kıbrıs'ta katılım müzakereleri dördüncü genişleme ile aynı zamanda gerçekleştirilebilecekken, Adanın Türk işgali altındaki bölünmüşlüğü sebebiyle Birlik Kıbrıs'ın üyeliğini rafa kaldırmıştır (Dinan, 2008: 342). 1997 yılında Lüksemburg grubuna dahil olup katılım müzakerelerinin başlanmasına onay verilen Kıbrıs, aslında üye devletler tarafından kararsızlıkla değerlendirilmiştir. Ancak Yunanistan'ın Kıbrıs'ın üyeliğinin sağlanmaması halinde, genişleme sürecinin tamamını veto edeceği tehdidinde bulunması, Birliğin konuyu tekrar masaya yatırmasına yol açmıştır (Tocci, 2004: 97).

Müzakere sürecinde, Kıbrıs'ın ortak pazar, rekabet politikası, çevre, tarım, vergilendirme ve gemicilik gibi konularda sorunlarla karşılaştığı görülmektedir. Tüm bu sorunların temelinde vergilendirme ve offshore sektörü ön plana çıkmaktadır. Kıbrıs'ın 1970'lerden beri offshore merkezi olarak kabul görmesi, Kıbrıs ile AB arasında vergilendirme konusunun masaya yatırılmasına sebep olmuştur (Güner, 2015: 132-137). Çok uluslu şirketler için vergi konusu uzun yıllardır tartışılmaktadır. Vergiyi kendileri için bir maliyet unsuru olarak gören çok uluslu şirketler, maliyet avantajı elde etmek için vergi kaçırma ve vergiden kaçınma politikaları geliştirebilmektedir. Günümüzde offshore merkezi ya da vergi cenneti olarak ifade edilen bölgelerin neredeyse tamamı geçmişte bir devletin sömürgesi konumundayken, bu alanda faaliyet gösteren ve danışmanlık yapan kuruluşların en yoğun olduğu ülke ise Birleşik Krallık'tır (Aktuğ ve Pehlivan, 2021: 319).

Vergi cennetlerinin sınıflandırmasını yapan birçok çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki jeopolitik açıdan konuyu ele almaktadır. Buna göre ilk grup İngiltere'de, 'City of London' adlı finans merkeziyle ilişki içinde olan eski İngiliz sömürgeleri veya İngiltere'nin himayesinde bulunan ada ülkeleridir (Jersey, Guernsey, Man Adası, Cayman Adaları, Bermuda, Virjin Adaları, Turks ve Caicos Adaları, Cebelitarık, Manş Adaları...). İkinci grup ise Avrupa'da yer alan Hollanda, Lüksemburg, İrlanda, Lihtenştayn, İsviçre ve Belçika gibi ülkelerdir (Aktuğ ve Pehlivan, 2021: 320). 17. yüzyılda Hollanda'nın, ardından 19. yüzyılda İngiltere'nin offshore sistemine hegemon olmasından bahsedilse de 20. yüzyılda bu güç ABD'ye doğru kaymıştır. 19. yüzyıl sonrası Britanya İmparatorluğu siyasi gücünü kaybetse de eski sömürgelerindeki nüfuzu sayesinde gayri resmi bir finans ağının hala en güçlü yöneticisi olarak değerlendirilmektedir (Shaxson, 2022). İngiltere'de kurulan City of London'ın uluslararası finansal hareketlerdeki rolüne bakıldığında İngiltere'nin, çok uluslu şirketlerin vergi kaçırmasına yardım eden birçok bölgeyi kontrol ettiği anlaşılmaktadır. Bunların bir kısmı hukuken İngiltere'nin deniz aşırı

mülkü iken, bazıları himayesinde olan bölgelerdir. Bunların dışında, Hong Kong, Singapur, Güney Kıbrıs, Malta gibi eskiden Britanya İmparatorluğu'na bağlı olan birçok devlette halen İngiltere'nin önemli bir etkisi olduğu kabul edilmektedir (Aktuğ ve Pehlivan, 2021: 325-326).

2017 yılında yapılan bir diğer çalışma ise offshore merkezlerini 'batık' ve 'kanal' merkezler şeklinde ikiye ayırmıştır. Buna göre vergiden kaçan sermaye için kanal işlevi gören ülkeler İngiltere, Hollanda, İsviçre, Singapur ve İrlanda olarak sıralanmakta, diğer 24 ülke ise kanal ülkeler üzerinden gelen sermayenin yönlendirildiği batık merkezler olarak değerlendirilmektedir. Cebelitarık, Malta ve Güney Kıbrıs da İngiliz himayesindeki diğer bölgeler gibi bu kategori içerisinde yer almaktadır (Garcia-Bernardo, et al., 2017: 6). Bu durum offshore merkezlerinin arkasında mutlaka bir büyük devletin desteğinin olduğunu göstermektedir. Bu destek olmadan, ekonomik, siyasi ve askeri anlamda güçlü olmayan ada devletlerinin uluslararası sermaye hareketleri bağlamında sahip olduğu bu etkinin mümkün olmayacağı da aşikardır.

Kıbrıs'ta uygulanan vergi sistemi, ABD, Sovyetler Birliği ve daha sonra Rusya ile Yugoslav şirketlerin yatırımlarına sahne olmuştur. Böylece dünyanın her bölgesine milyonlarca doların serbest şekilde yayılmasına yol açmıştır. Bu durum Kıbrıs'ın Birlik ile müzakerelerinde rekabet politikasını da şekillendirmiştir. Müzakerelerde vergi düzenlemesine gidilmesi için ısrar eden AB, 'Büyük Baba' adı verilen bir kuralı uygulamaya koymuş ve böylece Adada mevcut olan offshore sektörünün ve belli yatırımların ülkeden ayrılmaması için 2005 yılına kadar eski vergi sisteminin uygulanmasını kabul etmiştir. Bundan sonraki dönemlerde ise, vergi oranları yeniden düzenlenmiş, böylece Kıbrıs yeni bir vergi sistemi kurmak zorunda kalmıştır. Ancak yine de Adada offshore hesapları bulunan şirketlerin minimum zarar göreceği bir sistemin oluşturulduğu görülmektedir (Günar, 2015: 132-137). Her ne kadar birçok uluslararası kuruluş gibi AB de vergi kaçakçılığını ve gelir düzeyi farklılıklarını minimuma indirme yolunda politikalar izlese de bu mücadelede yetersiz kaldığı, müzakerelerde orta noktada uzlaşılmasından da belli olmaktadır (Aktuğ ve Pehlivan, 2021: 326).

Kıbrıs'ın ticari anlamda önemine değinildikten sonra konuya siyasi olarak bakıldığında, Adanın bölünmüşlüğü'nün çözüm sürecine Birleşmiş Milletler'in (BM) de dahil olduğu (Tüzünkan ve Koldaş, 2013: 91) ancak Aralık 2002'de Konsey'in, BM himayesindeki tüm diplomatik çabalara rağmen, Adanın bölünmesine ilişkin herhangi bir siyasi çözüm olmaksızın müzakereleri sonuçlandırdığı görülmektedir (Accession negotiations, 2022). BM Genel sekreteri Kofi Annan'ın öncülüğünde hazırlanan Annan Planı için, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti tarafından %64,9 oranında evet oyu kullanılırken, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi %75,83 oranında hayır oyu kullanmıştır. Hayır oyunun sebepleri değerlendirildiğinde, öncelikle planın mülkiyetle ilgili maddelerinin Kıbrıslı Rumlar tarafından olumsuz karşılandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Rumlar federe bir devlet yapısı altında ekonomik refahı ve siyasi eşitliği Kıbrıslı Türklerle paylaşma arzusunda değildirler. Halkın bu bakış açısı siyasiler tarafından da desteklenmiş ve Güney Kıbrıslı siyasilerin de referanduma etkisi olduğu görülmüştür. Tassos Papadopoulos referandum oylaması öncesi televizyonlarda açıklamalar yapmış, Kıbrıslı Rumların taleplerinin karşılanmadığını ifade etmiş ve Kıbrıs'ı yeniden birleşme yerine bölünme yoluna sokma amaçlı olduğunu söylediği Annan Planı'nın Türk işgalini meşru hale getirdiğini açıklamıştır. Kıbrıs Rum Ortodoks kilisesi de Annan Planı'nı destekleyen vatandaşların öldükten sonra cennete girme ihtimalleri olmadığını duyurarak dini açıdan da referandumu etkilemiştir. Bu doğrultuda Kıbrıslı Rumlar zaten referandumdan bir hafta sonra AB üyesi olacakları için referandumda çoğunlukla hayır oyunu kullanmışlardır (Dinçer, 2019: 64).

Birleşik Krallığın ABD ile birlikte taslak çalışmasını yürüttüğü Annan Planı'nın hayır propagandaları eşliğinde Rum kesimi tarafından reddedilmesinin, her ne kadar Birleşik Krallık tarafından üzücü karşılandığı açıklanmış, Kıbrıs'ın Birliğe üyeliğinin Annan Planı referandumundan bağımsız olarak gerçekleşmiş olması, sorunun ABD ve BM müdahalesine imkân tanımadan Birliğin bir iç meselesi haline gelmesine sebep olmuştur (The treaty of accession and ratifications, 2022).

Sonuç olarak Güney Kıbrıs Rum Kesimi siyasi açıdan sorunlu ve çözümsüz bir halde 2004 yılında Birlik üyesi haline gelmiştir. Böylece Birlik 'sorunsuz üye kabulü' ilkesinden de ödün vermiş bulunmaktadır (Ongan, 2020: 472). Bu süreçte Yunanistan'ın Kıbrıs'ın üyeliği için yoğun baskıları ve üyelik olmadığı takdirde genişlemeyi veto edeceğini ifade etmesi; eskiden Birleşik Krallığın himayesinde olan Kıbrıs'ın diğer denizaşırı bölgelerde olduğu gibi offshore sektörü sebebiyle Birlik içerisine dahil edilmesinin istenmesi ve Annan Planı'nın Rum kesimi tarafından reddedilmesiyle, Amerikan müdahalesi ve gözetiminden bağımsız bir şekilde, Birliğin belki de siyasi açıdan en sorunlu ülkeyi üyeliğe kabul etmesi söz konusu olmuştur.

Malta, Helsinki grubu ülkeleri ile birlikte adaylık sürecini yürütmüştür ancak ilk başvurusunu 1990 yılında yapmıştır. Ülkedeki siyasi yapının ikiliği, üyeliğin sürecini de etkilemiştir. Malta İşçi Partisi Birleşik Krallık ile siyasi entegrasyonu destekleyip AB üyeliğini istemezken; Birleşik Krallıktan kopulmasını destekleyen Milliyetçi Parti AB üyeliğinin bu anlamda önemli olduğunu savunmaktadır. Yapılan ilk başvuru, İşçi Partisi tarafından bu sebeple askıya alınmıştır. AB Malta'yı uzun bir süre Kuzey Afrika ülkeleriyle, özellikle Libya ile kurduğu ilişkiler kapsamında 'Libya'nın Truva atı' ya da 'Kuzey Afrika'nın geçiş kapısı' gibi ifadelerle değerlendirmiştir (Pace, 2001: 127). Ayrıca, Avrupa değerleri ve kurumsallaşması konusunda deneyimsiz gördüğü Malta'nın, Lüksemburg gibi küçük olmasına rağmen onunla aynı öneme sahip olamayacağını da belirtmiştir. 1998 yılında Milliyetçi Parti döneminde Malta tekrar başvurusunu yapmış ve Komisyon olumlu rapor vermiştir.

Malta'nın üyeliğinde Birliğin bu dönemde genel olarak bakış açısı; Akdeniz'in Doğu Avrupa'ya açılan kapılarından biri olması, daha önce eleştirdiğinin aksine Kuzey Afrika'daki komşularla kurulacak köprüde bir araç olması ve Akdeniz'in güney kanadının istikrarı konusunda üyeliğin gerekliliği çerçevesine odaklanmış ve 2004 yılında tam üyeliği gerçekleştirmiştir (Dinan, 2008: 163).

Bu durumda geniş çaplı gerçekleşen 2004 genişlemesi yorumlandığında, kolektif bir Birlik çıkarından ziyade, ulusal refah, ekonomi ve güvenlik çıkarları doğrultusunda ülkelerin bireysel çıkarları ile şekillenen bir süreç olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

6. Altıncı Genişleme: Bulgaristan ve Romanya

1999 yılında ilan edilen Helsinki grubu ülkeleri arasında yer alan Bulgaristan ve Romanya ile müzakereler 2000 yılında başlamıştır. Bu iki ülke diğer aday ülkelerin aksine mevcut üye devletler içerisinde hiçbir destekçiye sahip değildir. Her ne kadar Bulgaristan Yunanistan'ın komşusu olsa da Yunanistan Kıbrıs konusuna ağırlık vermiş, Bulgaristan'ı desteklememiştir. Herhangi bir itici gücü olmaması, Bulgaristan'ın üyeliğini yavaşlatan önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Bulgaristan'ı üyeliğe yaklaştıran en önemli olay Kosova krizi esnasında 1999 NATO harekâtında eski müttefiki Rusya'yı hiçe sayarak NATO eylemlerini desteklemesi olmuştur. Bu durum Bulgaristan'ın AB üyeliğine yardımcı olan önemli siyasi bir durumdur. Bulgaristan'ın üyelik müzakerelerinde Roman azınlığın entegrasyonu konusu ve ülkedeki nükleer güç istasyonlarının tehlikeli bulunup Birlik tarafından kapatılmasının istenmesi en önemli gelişmeler olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca ülkedeki adli ve idari reformların geliştirilmesi ve yolsuzlukla mücadele konusu da önemli başlıklar arasında yer almaktadır. Romanya da benzer şekilde şeffaflık ve yolsuzlukla mücadele konusunda önemli adımlar atmaya çalışmaktadır. Her ne kadar tarihsel olarak Fransa tarafından nispeten destekleniyor olsa da ilerleme raporlarında da belirtildiği üzere, yolsuzlukla mücadelede önlemlerin alınması ve özellikle çingene azınlıkların hakları konusunda sorumlulukların artırılması Romanya'dan beklenen gelişmelerdir. Ancak bu noktada esas dikkat çeken konu, Fransa'nın Romanya'yı destekleme sebeplerine dair net bir bilgiye ulaşılammışken, üyelik gerçekleştikten 3 yıl sonra, 2010 yılında Sarkozy yönetiminin baskısıyla Fransa ve Romanya arasında imzalanan ikili bir anlaşma ile Fransız topraklarındaki Roman vatandaşların kontrol edilmesi ve Fransa'dan sınır dışı edilip Romanya'ya geri gönderilmesinin karara bağlanmasıdır (Vrăbiescu, 2019: 35). Bu durumun Fransa'nın Romanya'nın üyeliğini destekleme sürecinde etkili olup olmadığı ise tartışma konusudur.

Bulgaristan ve Romanya'nın üyelikleri, Birliğin MDA genişlemesini tamamlaması anlamına gelmektedir. Her ne kadar bu ülkeleri destekleyen bir üye devlet bulunmasa da siyasi anlamda ve ekonomik anlamda kendilerini halen geliştirmeleri gereken ülkeler olsalar da yedi yıllık bir müzakere sürecinin ardından 2007 yılında bu iki ülkenin AB üyesi haline geldiği görülmektedir.

7. Yedinci Genişleme: Hırvatistan

2004 ve 2007 genişlemeleri ile MDA ülkelerini Birliğe kattıktan sonra, AB bir sonraki hedef olarak Batı Balkanlara yönelmiştir. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin içerisinde yer alan altı federe devletten biri olan Hırvatistan, Yugoslavya'nın dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanmıştır. Hırvatistan'ın tanınması Almanya'nın desteğiyle olmuştur. 19. yüzyılda Avusturya'nın yönetimi altındaki Hırvatistan'da resmi dil Almancadır ve Hırvatların Katolik olması da onları Almanya ve Avusturya ile yaklaştıran önemli unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Almanya'nın Slovenya ve Hırvatistan'ı tanınması, Birlik üyelerinin de 1992 yılında bu ülkeleri tanımasıyla sonuçlanmıştır (Özdemir, 2015: 295).

21 Şubat 2003 tarihinde AB'ye katılım için başvuran Hırvatistan için Komisyon 2004'te olumlu görüş bildirmiş, Mart 2005'te Hırvatistan Üyelik Müzakereleri Çerçevesini kabul etmiştir. Ancak, Hırvatistan ile müzakereler, savaş suçu işlemekle itham edilen General Ante Gotovina'yı tutuklayarak Lahey'deki Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi'ne teslim etmediği ve Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi ile tam işbirliği yapmadığı gerekçesiyle ertelenmiştir. Ertelenmede en çok Birleşik Krallığın ısrarcı olduğu, Almanya ve Avusturya'nın ise Gotovina şartı olmadan müzakerelerin başlamasını talep ettikleri bilinmektedir. 2005 yılında Gotovina'nın yakalanmasıyla müzakereler de Ekim 2005'te başlamıştır (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2021).

Hırvatistan'ın AB üyeliğini destekleyen itici güçler Almanya ve Avusturya iken, Hırvatistan'ın üyeliğini frenleyen devletlerden de bahsetmek gerekmektedir. İlk olarak Slovenya ile yaşadığı sınır sorununun, Hırvatistan'ın müzakerelerini etkilediği görülmektedir. Yugoslavya'nın dağılmasından itibaren Slovenya ile yaşanan sınır sorunu, Trieste körfezi bölgesinin karadan ve denizden paylaşımı ile ilgili bir konudur. Sorunun temeli Slovenya'nın Hırvatistan ve İtalya karasularından geçmeden uluslararası sulara erişim sağlama isteğinden kaynaklanmaktadır. Slovenya bu bölgede

Yugoslavya döneminde çoğunlukla Sloven halkının yaşadığını ifade ederek hak iddia etmektedir. Sorunun çözülmesi gerektiğini düşünen Slovenya, müzakere sürecinde bu anlaşmazlığı veto unsuru olarak kullanmıştır. Sorun 2009 yılında konunun uluslararası tahkime götürülmesi koşuluyla, Slovenya ve Hırvatistan arasında varılan uzlaşmayla çözülmüş, böylece müzakere süreci devam etmiştir (Atakara, 2020: 70). Hırvatistan'ın müzakere sürecini etkileyen bir diğer konu ise 2003 yılında Hırvatistan Parlamentosunun Adriyatik denizinde 'Ekolojik-Balıkçılık Koruma Bölgesi' ilan etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum İtalya ve Slovenya tarafından hoş karşılanmamış ve yine Hırvatistan'ın adaylık statüsünü veto edeceklerini açıklamışlardır. Konunun ekolojik boyutunda, İtalya ve Slovenya'nın limanlarında petrol tankerlerinden kaynaklanan kirlilik tehlikesine vurgu yapılmıştır. Balıkçılık bölgesi ilanının ise, Adriyatik'teki İtalyan balıkçılığının avlanmasına olumsuz bir etkisi olduğu ifade edilmektedir. Slovenya ise konuya yine deniz sınırları açısından bakmıştır. Hırvatistan'ın bu kararının Hırvatistan-AB balıkçılık anlaşmasına ilişkin yeni bir ortaklıkla devam edebilmesi adına geciktirilmesine karar verilmiştir. Bunun üzerine İtalya ve Slovenya'nın Hırvatistan'ın adaylık sürecine destek vermesi söz konusu olmuştur. Slovenya ile bir de Ljubljanska Banka anlaşmazlığı yaşanmış ancak bu konu da çözüme kavuşturulduktan sonra üyelik önündeki engeller kalkabilmiştir (Aras, 2015: 457-465). Böylece 1992'de bağımsızlığı kabul edilen, 2005 yılında müzakerelere başlayan Hırvatistan, 2013 yılında AB üyesi haline gelmiştir. Bu durum, Birliğin Batı Balkanlardaki diğer aday ülkelerin üyelik süreçlerini nasıl yöneteceği konusunda da örnek teşkil edebilecektir.

8. Bulgular

Çalışma, genişleme dalgalarının yaşanması esnasında aday ülkelerle yürütülen müzakere süreçleri temel alınarak, AB'nin iç dinamikleri çerçevesinde aday ülkelerin üyelik sürecinde hangi ülkeler tarafından desteklendiğini ve hangi ülkeler tarafından üyeliğin engellendiği ya da gerçekleşmesi için koşul öne sürüldüğü üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda tarihsel perspektiften yapılan incelemeler ve müzakere süreçleri değerlendirildiğinde, genişlemenin itici güçleri ve frenleyici dinamiklerinin devreye nasıl girdiği önem kazanmaktadır. Çalışmanın bulguları kapsamında her bir genişleme dalgasında yer alan aday ülkeler müzakere süreçleri bağlamında ele alınıp, üyeliğin itici gücü ve frenleyicisi olan ülkelerin süreci nasıl etkilediği araştırılmıştır.

Tablo 1: Genişleme Süreçlerinin İtici ve Frenleyici Güçleri

Aday Ülke	İtici Güç Konumundaki Ülke/Ülkeler	Frenleyici Güç Konumundaki Ülke/Ülkeler
Birleşik Krallık	-	Fransa
Danimarka	-	-
İrlanda	-	-
Yunanistan	Birleşik Krallık, Fransa	-
İspanya	-	Birleşik Krallık, Fransa, İtalya, Hollanda, Yunanistan
Portekiz	Birleşik Krallık	Yunanistan
Avusturya	Almanya	-
Finlandiya	Birleşik Krallık, Danimarka	-
İsveç	Birleşik Krallık, Danimarka	-
Polonya	Almanya	-
Macaristan	Almanya	-
Çek Cumhuriyeti	Almanya	-
Estonya	Danimarka, İsveç	Finlandiya
Slovenya	Almanya, Avusturya	İtalya
Kıbrıs	Birleşik Krallık, Yunanistan	-
Letonya	Danimarka, İsveç	-
Litvanya	Danimarka, İsveç	-
Slovakya	-	-
Malta	Birleşik Krallık	-
Bulgaristan	-	-
Romanya	Fransa	-
Hırvatistan	Almanya, Avusturya	Slovenya, İtalya

Kaynak: Çalışmada kullanılan tüm kaynaklardan yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tabloda genel olarak genişleme süreçlerine etki eden itici güçler ve frenleyici güçler sıralanmıştır. Tabloda gösterilmemekle birlikte çalışma içerisinde yer verildiği üzere, Yunanistan'ın Kıbrıs dışındaki 2004 genişlemesinde yer alan bütün ülkelere ve Fransa'nın da 2004 genişlemesinin tamamına sıcak bakmadığı tekrar vurgulanmalıdır.

Birinci genişleme dalgasında Birleşik Krallık adaylığının Fransa tarafından iki defa veto edilmesiyle başlayan süreç, birçok çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Fransa'nın frenleyici ülke olarak ön plana çıkması, Birleşik Krallığın tarım politikası alanında bazı tavizler vermesi ile orta yolun bulunması ve Birleşik Krallığın yanı sıra Danimarka ve İrlanda'nın da üyeliğe kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır.

İkinci genişleme dalgasında Yunanistan için belirgin bir frenleyici gücün ön plana çıkmadığı görülmektedir. Yunanistan için genel bir bakış açısıyla yaklaşıldığında tarihsel, kültürel, siyasi, ekonomik ve coğrafi faktörlerin ele alınması söz konusu olmuştur. Yunanistan'ın üyeliğinin itici gücü olarak Birleşik Krallık başta olmak üzere Fransa'nın da desteklediği anlaşılmaktadır.

Üçüncü genişleme dalgası İspanya ve Portekiz'in üyeliği ile sonuçlanmıştır. Bu genişlemede Portekiz'in üyeliğinin itici gücünü Birleşik Krallık oluştururken, frenleyici gücü Yunanistan olmuş; Yunanistan kendisine verilecek fonlarda düşüş olmayacağı garanti edildikten sonra üyeliğe olumlu bakmıştır. Ancak İspanya'nın müzakere ve üyelik sürecinin Portekiz'e göre biraz daha sorunlu geçtiği ifade edilebilmektedir. Birleşik Krallık Cebelitarık meselesi yüzünden, Fransa ve İtalya tarım politikası sebebiyle ve yine İtalya balıkçılık politikasını öne sürerek İspanya'nın müzakere sürecinin frenleyici güçlerini oluşturmuştur. Bu ülkelerin yanı sıra Hollanda İsrail'in tanınması ve diplomatik ilişki kurulması talebiyle gelmiş, ancak bu durumda İspanya'nın üyeliğini veto etmeyeceğini beyan etmiştir. İspanya'nın üyeliği frenleyici ülkelerin taleplerinin yerine getirilmesi sonrası gerçekleşebilmiştir.

Dördüncü genişleme dalgası, Birliğin en sorunsuz genişlemesi olması unvanını taşımaktadır. Diğer ülkelere göre nispeten gelişmiş konumda bulunan bu ülkelerin üyelikleri Birlik tarafından önemli görüldüğü için, bu ülkelerin müzakereler esnasında kendi çıkarlarını koruyarak uzlaşmaya vardıkları ifade edilebilmektedir. Bu genişlemenin itici güçleri ise Avusturya için Almanya iken, İskandinav ülkelerinin katılımı için ise Birleşik Krallık ve Danimarka olarak karşımıza çıkmaktadır.

Beşinci genişleme dalgası, Birliğin o döneme kadar karşı karşıya kaldığı en büyük dalga şeklinde nitelendirilmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan ülkelerin çoğunluğunu oluşturduğu bu genişlemede, Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti'nin itici gücünü Almanya, Estonya'nın itici gücünü İskandinav ülkeleri oluşturmuştur. Slovenya'nın itici gücünü Almanya ve Avusturya, frenleyici gücünü ise İtalya olarak ifade etmek mümkündür. Letonya ve Litvanya'nın itici gücü yine İskandinav ülkeleri olurken, Malta'da Birleşik Krallığın, Güney Kıbrıs için de yine Birleşik Krallık ve Yunanistan'ın itici güç olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Bu genişleme dalgasında Doğu genişlemesine genel olarak Fransa, Birliğin Almanya lehine genişlediği varsayımından hareketle frenleyici ülke olarak tepki vermiştir. Aynı zamanda Güney Kıbrıs'ın üyeliğinin gerçekleşmemesi halinde Yunanistan tüm genişleme sürecini veto edeceğini açıklayarak genişlemenin genelini frenleyicisi olarak karşımıza çıkmıştır.

Beşinci genişleme dalgasıyla süreçleri başlayan Romanya ve Bulgaristan ise altıncı genişleme dalgası ile Birliğe dahil olmuşlardır. Bu gecikmenin altında hem ülkelerin üyeliğe tam olarak hazır olmamaları gösterilebilirken hem de herhangi bir itici güçleri olmaması da bir argüman olarak değerlendirilebilmektedir. Burada Romanya ile Fransa arasında bir yakınlıktan bahsedilebilme ancak tam olarak Fransa'yı itici güç şeklinde ele almak da mümkün olmamaktadır.

Birliğe yedinci ve son genişleme dalgasıyla üye olan Hırvatistan'ı Almanya ve Avusturya itici güç olarak desteklerken; İtalya ve Slovenya'nın da frenleyici güç olarak hareket ettikleri görülmekte, talepleri karşılanınca da üyeliğe olumlu yaklaşıtları ifade edilebilmektedir.

Tüm genişleme dalgaları incelendiğinde her bir genişleme aşamasında itici ve frenleyici dinamiklerin ortaya çıktığı belirtilebilmektedir. Bunların birbirleriyle ve adaylarla etkileşimi sürecinin sonucunda ortaya çıkan durumu şu şekilde açıklamak mümkündür: Frenleyici ülkelerin müdahale ettiği müzakere süreçlerinde aday ülkenin üyeliğin gerçekleşmesi için taviz vermek zorunda kalması ya da çıkarlarını maksimum düzeyde savunamaması durumu söz konusu olabilirken; itici güç desteğini arkasına alan aday ülkenin üyelik müzakerelerinde çıkarlarını daha rahat koruması ve pazarlık gücünü yüksek seviyede kullanması mümkün olmaktadır. Bu durumda Birliğin genişleme dalgalarının sadece genişlemeye istekli olan devletler tarafından yürütülmediğini, genişlemeye karşı olan devletlerin çıkarları doğrultusunda aldıkları tavırlarla da şekillendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışma, AB genişlemesinde aday ülkelerle yürütülen müzakere süreçlerindeki itici ve frenleyici güçlerin var olup olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca, bu güçlerin varlığı halinde müzakerelerin, adayların ve üyelerin çıkarlarının nasıl yönetildiği de analiz edilmiştir. Bu bağlamda tüm genişleme süreçleri incelenmiş, her bir ülkenin hem adaylık hem de müzakere süreçlerinde hangi tartışmaların merkezinde kaldıkları irdelenmiştir. Genişleme sürecinde tüm ülkelerin ele alınabilmesi adına kapsam mümkün olduğunca daraltılmış, genişleme dönemlerindeki karar alıcıların siyasi görüşleri çerçevesinden bakılmaya çalışılmış ve ülkelerin adaylık süreçlerinde hangi üye ülkelerin onları neden desteklediği ve hangi ülkelerin hangi sebeplerle üyelikleri engellemeye çalıştıklarını ortaya koymak hedeflenmiştir. Sonuç olarak, genişleme sürecinde üye ülkelerin bazen itici güç, bazen de frenleyici ülke konumuna gelebildikleri ifade edilebilmektedir. Bu noktada çalışmanın temel argümanı ve araştırma sorusunun da yanıt bulduğunu belirtmek gerekmektedir. Tüm genişleme süreçleri ve müzakereler incelendiğinde; frenleyici bir gücün varlığı halinde aday ülke frenleyici ülkeden daha güçlü bir destekçiye

sahip değilse üyelik için tavizler vermek zorunda kalmış; önemli bir itici bir gücün himayesi altındaysa ve desteğini almışsa da müzakere süreçlerini maksimum seviyede çıkarlarını koruyarak hatta bazen istisnalar elde ederek tamamlamıştır.

Genellikle AB'nin Fransa-Almanya ekseninde karar alarak, bu ülkelerin çıkarları doğrultusunda hareket ettiği düşüncesinin hâkim olduğu bilinmektedir. Ancak genişleme sürecinde her ne kadar Fransa ve Almanya'nın da ön plana sıklıkla çıktığı görülse de bu iki ülkenin tek başına sürece karar verebildiği yargısı yanlış olacaktır. Zira genişleme ve müzakere süreçlerinde Yunanistan veya Slovenya gibi ülkelerin dahi frenleyici olarak etkili olabildikleri görülmektedir.

Her genişlemenin herkesçe bilinen bir teması bulunduğu daha önce de ifade edilmiştir. Ancak ortaya konan bu temaların ötesinde üye devletlerin bazen itici güç olarak bazen de frenleyici güç olarak süreci yönettiklerini görmek mümkündür. Birliğin genişlemesini bazen siyasi bazen de ekonomik sebeplerle gerçekleştirdiği net bir şekilde söylenebilmektedir. Ancak başta altı kurucu ülke olmak üzere, her genişleme sonrası Birliğe dahil olan her ülkenin genişleme dalgalarını aday ülkeyle olan sorunlarını ön plana çıkararak bir pazarlık konusu haline getirdikleri görülmektedir. Aday ülkelerle tarihsel, ekonomik, siyasi ya da kültürel bağları olan ülkeler, bu bağlar güçlü bir şekilde aralarındaki bir çıkar ilişkisine de yansıyor, genişlemenin itici gücü olarak aday ülkenin destekçisi konumuna gelmektedirler. Bu durum özellikle ekonomik ve ticari ilişkilerde ön plana çıkmaktadır. Genişlemenin frenleyicileri ise, aday ülkenin üyeliği kendi çıkarına zarar verecekse devreye girmektedir. İstenilen tavizler genellikle OTP, balıkçılık politikası, bütçe katkısı, serbest dolaşım ve sınır sorunuyla ilgili alanlarda söz konusu olmaktadır. Frenleyici ülkeler genişleme sürecinde aday ülkelerle aralarındaki herhangi bir uyumsuzluk konusunu masaya yatırıp istedikleri tavizi almadan üyeliği veto etmeye devam edecekleri yönünde beyanda bulunabilmektedir. Adaylığın üyeliğe dönmesinde oybirliği kuralının hâkim olduğu Birlikte, herhangi bir üye devletin veto etmesi halinde üyeliğin gerçekleşmesi mümkün olmamaktadır. Bu durum da üye devletler tarafından genişleme sürecinde sıklıkla koz olarak kullanılmaktadır. Türkiye'nin üyeliğinin Kıbrıs sorununun çözümüne bağlanması, Makedonya'nın isim sorununu çözmeden Birlik üyesi olamaması gibi örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte, Birliğin gelecek genişleme süreçlerinde de bu gibi durumlarla karşılaşmaya devam edileceği açıktır. Bu durum sadece frenleyici ülkelerin talepleriyle sınırlı kalmamakta; itici güçlerin desteğini alan ülkelerin de Birliğe üyelik kriterlerini tam olarak karşılamasalar da taviz vermeden, hatta çıkarları doğrultusunda daha fazla kazanım elde ederek Birlik üyesi haline gelebildiklerini göstermektedir. Dolayısıyla genişleme dalgalarının Birliğin değerleri, demokratikleşme, tarihsel birlik, stratejik alan kazanımı gibi temalar kapsamında yürütüldüğü ifadelerinin altında mutlaka üye devletlerin başta ekonomik olmak üzere her türlü çıkarının yer aldığı ve bu çıkarların genişleme sürecini yönettiği gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Accession negotiations. [Available online at: <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/36e04e77-fc2f-4992-b6ff-70424d431dc5>], Retrieved on January 12, 2022.
- Akdemir, E. (2013). Avrupa Birliği'nde kimlik, kültür tartışmaları ve Türkiye. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Akdoğan, M. (2015). Çek Cumhuriyeti'nin Avrupa Birliği'ne katılım süreci. İçinde E. Tezcan, İ. Aras ve A. Günar (Eds.), Avrupa Birliği'nin doğu Avrupa ve batı Balkanlar genişlemesi AB36 mümkün mü? (ss. 41-80). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Akgül Açıkmeşe, S. (2014). Avrupa Birliği'nde genişleme." İçinde B. Akçay ve İ. Göçmen (Eds.), Avrupa Birliği tarihçe, teoriler, kurumlar ve politikalar (ss. 641-660). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Aktuğ, M. ve Pehlivan, O. (2021). Vergi cennetlerine karşı mücadelede başarısızlığın sebepleri. 2. Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi, Bişkek.
- Aras, İ. (2015). Hırvatistan'ın Avrupa Birliği'ne katılım süreci. İçinde E. Tezcan, İ. Aras ve A. Günar (Eds.), Avrupa Birliği'nin doğu Avrupa ve batı Balkanlar genişlemesi AB36 mümkün mü? (ss. 453-483). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Aras, İ. (2016). İspanya-Avrupa Birliği ilişkileri. İçinde E. Tezcan ve İ. Aras (Eds.), Avrupa Birliği ve üye devletler AB15 üzerine bir değerlendirme (ss. 363-392). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Arıbaş, K. ve Kara, H. (2010). Siyasi coğrafya açısından İspanya. Eastern Geographical Review, 24, 61-86.
- Arter, D. (1993). The politics of European integration in the twentieth century. Aldershot: Dartmouth Publishing.
- Atakara, P. (2020). AB koşulluluk politikasının güncel analizi: iyi komşuluk ilişkileri ve ikili ilişkilerin normalleştirilmesi kapsamında Sırbistan-Kosova diyalogu üzerine inceleme. Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 19, 1, 55-83.
- Ateşok, Z. Ö. (2016). "Portekiz-Avrupa Birliği ilişkileri. İçinde E. Tezcan ve İ. Aras (Eds.), Avrupa Birliği ve üye devletler AB15 üzerine bir değerlendirme (ss. 393-452). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Avery, G. & Fraser C. (1999). The enlargement of the European Union. Sheffield: Sheffield Academic Press.

- Bache, I., George, S. & Bulmer, S. (2011). *Politics in the European Union*. New York: Oxford University Press.
- Bittorf, M. (2020). Will economic relations between Germany and Poland thrive post-coronavirus?. *Focus on Economics*, no 296, 1-4.
- Chislett, W. (2008). İspanya Deneyimi: AB Yolunda Türkiye'ye İlham Kaynağı?. İstanbul: Açık Toplum Enstitüsü Türkiye Temsilciliği.
- Cicioğlu, F. ve Kalkan, D. (2019). De Gaulle'den frexit tartışmalarına: Fransa Avrupa Birliği'nin neresinde. *Bilgi*, 21, 1, 1-38.
- Cini, M. (2003). Introduction. In M. Cini (Ed.) *European Union politics* Oxford: Oxford University Press.
- Daltrop, A. (1989). *Political realities: Politics and the European Community*. London: Longman.
- Dinan, D. (2005). *Avrupa Birliği Ansiklopedisi 2. Cilt*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Dinan, D. (2008). *Avrupa Birliği Tarihi*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Diñç, C. (2011). Avrupa Birliği'nin beşinci genişlemesi: Ana temalar ve faktörler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6, 2, 201-233.
- Diñçer, M. (2019). Kıbrıslı Rumlar ve Annan planı. *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, 3, 5, 57-67.
- Events leading up to the fourth enlargement of the European Union. [Available online at: <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/9e9d6721-53e8-42e2-9a8c-4ac2b4b79122>], Retrieved on December 27, 2021.
- Garcia-Bernardo, J., et al., (2017). Uncovering offshore financial centers: Conduits and sinks in the global corporate ownership network. *Scientific Reports*, 7, 1, 1-10.
- Goetz, K. H. (2005). The new member states and the EU: Responding to Europe. In S. Bulmer & C. Lequesne (Eds.), *The member states of the European Union* (ss. 254-285). Oxford: Oxford University Press.
- Goulielmos, A. M. (2017). The great achievement of Greekowned shipping (1946-2017) and Keynes' animal spirits. *Modern Economy*, 8, 1186-1210.
- Gözkaman, A. (2015). Litvanya'nın Avrupa Birliği'ne katılım süreci. İçinde E. Tezcan, İ. Aras ve A. Günar (Eds.), *Avrupa Birliği'nin doğu Avrupa ve batı Balkanlar genişlemesi AB36 mümkün mü?* (ss. 307-334). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Grabbe, H. & Hughes, K. (1998). *Enlarging the EU eastwards*. London: Pinter.
- Greek shipping and economy 2021. [Çevrim-içi: <https://www.ugs.gr/en/greek-shipping-and-economy/greek-shipping-and-economy-2021/>], Erişim Tarihi: 24.12.2021.
- Günar, A. (2015). Kıbrıs'ın Avrupa Birliği'ne katılım süreci. İçinde E. Tezcan, İ. Aras ve A. Günar (Eds.), *Avrupa Birliği'nin doğu Avrupa ve batı Balkanlar genişlemesi AB36 mümkün mü?* (ss. 107-152). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Ireland's accession. [Available online at: <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/daf0fde0-31ee-4839-8de6-04a2eb7ccf7a>], Retrieved on November 10, 2021.
- İktisadi Kalkınma Vakfı, AB genişlemesi. [Çevrim-içi: https://www.ikv.org.tr/icerik_print.asp?id=32], Erişim Tarihi: 24.12.2021.
- Juncker, J. C. (2015). Transcript of president Jean-Claude Juncker's press conference on Greece. (29 June 2015), [Available online at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_15_5274], Retrieved on December 24, 2021.
- Karayığit, M. T. (2015). Slovenya'nın Avrupa Birliği'ne katılım süreci. İçinde E. Tezcan, İ. Aras ve A. Günar (Eds.), *Avrupa Birliği'nin doğu Avrupa ve batı Balkanlar genişlemesi AB36 mümkün mü?* (ss. 213-242). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Lazaris, N. U. (2016). Yunanistan-Avrupa Birliği ilişkileri. İçinde E. Tezcan ve İ. Aras (Eds.), *Avrupa Birliği ve üye devletler AB15 üzerine bir değerlendirme* (ss. 327-362). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Lessons from Giscard d'Estaing. [Available online at: <https://brusselsdiplomatic.com/2021/12/19/lessons-from-giscard-destaing-do-not-divide-pro-european-forces-build-a-stronger-parliament-a-more-solid-democracy/>], Retrieved on December 24, 2021.
- McCormick, J. (2002). *Understanding the European Union, A concise introduction*. Hampshire: Palgrave.

- Mehlhausen, T. (2015). *European Union enlargement: Material interests, community norms and anomie*. New York: Routledge.
- Moravcsik, A. (1998). *The choice for Europe: Social purpose and state power from Messina to Maastricht*. London: UCL Press.
- Negotiations for accession to the European Union. [Available online at: <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/1ff0df7e-aec8-43ac-844a-1ef85221622f>], Retrieved on December 27, 2021.
- Negotiations with the United Kingdom. [Available online at: <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/f0d3b03b-cbe2-484a-8d17-466e7a6bf34a>], Retrieved on November 10, 2021.
- Nitsopoulos, S. C. and Psaraffis, H. N. (2008). The role of mediterranean short sea shipping in the EU transport chain: The case of Greece. *WMU Journal of Maritime Affairs*, 7, 1, 17-30.
- Ongan, E. (2020). Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin Avrupa Birliğine katılım süreci ve Türkiye'nin Avrupa Birliğine katılımına etkisi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 104, 466-475.
- Özdemir, H. (2015). *Avrupa mantığı Avrupa bütünleşmesinin teori ve dinamikleri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Özer, F. (2021). Avrupa Birliği'nin NATO ile ilişkileri. İçinde F. Cicioğlu ve H. M. Boyraz (Eds.), *Avrupa Birliği üzerine tartışmalar dış politika ve güvenlik* (ss. 213-226). İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Pace, R. (2001). *Microstate security in the global system: EU-Malta relations*. Valetta: Midsea Books.
- Pace, R. (2006). Malta and EU membership: Overcoming 'vulnerabilities', strengthening 'resilience'. *European Integration*, 28, 1, 33-49.
- Pickles, W. (1966). Making sense of de Gaulle. *International Affairs*, 42, 3, 410-420.
- Plumper, T. & Schneider, C. (2007). Discriminatory European Union membership and the redistribution of enlargement gains. *Journal of Conflict Resolution*, 51, 4, 568-587.
- Polish-German economic relations. [Available online at: <https://polen.diplo.de/pl-pl/02-themen/02-3-wirtschaft/03-dt-poln-wirtschaftsbeziehungen>], Retrieved on January 02, 2022.
- Powell, C. (2003). Fifteen years on: Spanish membership in the European Union revisited. *CES Working Papers*, 89, 1-18.
- Powell, C. (2015). *The long road to Europe: Spain and the European Community 1957-1986*. Elcano Royal Institute, 1-24.
- Redmond, J. (1997). *The 1995 enlargement of the European Union*. Ashgate: Aldershot.
- Samur, H. (2016). Birleşik Krallık-Avrupa Birliği ilişkileri. İçinde E. Tezcan ve İ. Aras (Eds.), *Avrupa Birliği ve üye devletler AB15 üzerine bir değerlendirme* (ss. 213-260). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Sarısır, S. (2011). Yunanistan'ın ekonomik ve siyasî hayatına yön veren Anadolu kökenli bazı sermaye sahipleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30, 49, 183-204.
- Saygın, D. ve Ultan, M. Ö. (2016). Ekonomi ve siyaset bağlamında İngiltere-Avrupa Birliği ilişkileri: Tarihsel bir analiz. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 12, 23, 71-102.
- Schimmelfennig, F. (2001). The community trap: Liberal norms, rhetorical action, and the Eastern enlargement of the European Union. *International Organization*, 55, 47-80.
- Schimmelfennig, F. (2003). Strategic action in a Community environment the decision to enlarge the European Union to the east. *Comparative Political Studies*, 36, 1/2, 156-183.
- Schimmelfennig, F. (2003). *The EU, NATO and the integration of Europe: Rules and rhetoric*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schimmelfennig, F. & Sedelmeier, U. (2005). *The Politics of European Union enlargement: Theoretical approaches*. New York: Routledge.
- Schneider, C. J. (2007). Enlargement processes and distributional conflicts: The politics of discriminatory membership in the European Union. *Public Choice*, 132, 85-102.
- Schukkink, Martijn & Niemann, A. (2012). Portugal and the EU's Eastern enlargement: A logic of identity endorsement. *European Integration online Papers (EIoP)*, 16, 12, 1-42.

- Shaxson, Nick. Tax Havens: Britain's Second Empire. [Çevrim-içi: <https://taxjustice.net/2019/09/29/tax-havens-britains-second-empire/>], Erişim Tarihi: 11.01.2022.
- Sönmez, P. (2015). Slovakia'nın Avrupa Birliği'ne katılım süreci. İçinde E. Tezcan, İ. Aras ve A. Günar (Eds.), Avrupa Birliği'nin doğu Avrupa ve batı Balkanlar genişlemesi AB36 mümkün mü? (ss. 335-364). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Sönmez, P. (2016). Avusturya, Finlandiya ve İsveç (EFTA genişlemesi)-Avrupa Birliği ilişkileri. İçinde E. Tezcan ve İ. Aras (Eds.), Avrupa Birliği ve üye devletler AB15 üzerine bir değerlendirme (ss. 453-482). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Story, J. (1995). Spain's external relations redefined: 1975–89. In R. Gillespie, F. Rodrigo ve J. Story (Eds.), *Democratic Spain: Reshaping external relations in a changing world*, Routledge.
- Streiman, A. (2007). The accession of Estonia to the EU. In G. Vassiliou (Ed.), *The accession story: The EU from fifteen to twenty-five countries*, New York: Oxford University Press.
- The accession of Austria, Finland and Sweden to the European Union. [Available online at: <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/ff4dba1b-7691-48a8-b489-51393c82c951>], Retrieved on December 28, 2021.
- The accession of Portugal. [Available online at: <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/80bdbed0-3c45-4c93-a3e2-f822c56f0a53>], Retrieved on December 25, 2021.
- The accession of Spain. [Available online at: <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/15bb0adb-1ff0-4299-b0aa-a9563ce40459>], Retrieved on December 25, 2021.
- The European Council. Dublin Summit 1984. 3-4 December 1984.
- The reservations of France and other member states. [Available online at: <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/8a840582-c9ee-4ee1-ac88-771369d6c521>], Retrieved on December 25, 2021.
- The treaty of accession and ratifications. [Available online at: <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/137a15ee-65e7-47ef-81d4-d31a1005af06>], Retrieved on January 12, 2022.
- Tocci, N. (2004). *EU accession dynamics and conflict resolution: Catalyzing peace or consolidating partition in Cyprus?*. Ashgate: Hampshire.
- Tüzünkan, M. ve Koldaş, U. (2013). Hükümlerlikten Annan planına: Ana hatlarıyla İngiltere dış politikasında Kıbrıs: 1878-2004. *Akademik Orta Doğu*, 8, 1, 71-99.
- Vrăbiescu, I. (2019). The state riddle: Working through Messiness alongside a shared deportation apparatus in France and Romania. *Social Anthropology*, 27, 33-48.
- Warner, G. (1963). The Nassau Agreement and NATO. *The World Today*, 19, 2, 61-69.
- Yıldırımkaaya, S. G. (2015). Estonya'nın Avrupa Birliği'ne katılım süreci. İçinde E. Tezcan, İ. Aras ve A. Günar (Eds.), *Avrupa Birliği'nin doğu Avrupa ve batı Balkanlar genişlemesi AB36 mümkün mü?* (ss. 81-106). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Yurttaş, A. (2015). Letonya'nın Avrupa Birliği'ne katılım süreci. İçinde E. Tezcan, İ. Aras ve A. Günar (Eds.), *Avrupa Birliği'nin doğu Avrupa ve batı Balkanlar genişlemesi AB36 mümkün mü?* (ss. 269-306). Bursa: Sentez Yayıncılık.

Extended Abstract

Aim and Scope

The aim of the study is to analyze all the enlargement waves and negotiation processes of the Union and to analyze how the driving forces and restraining countries of this process affect the enlargement of the Union. For this purpose, first of all, all the enlargement processes were tried to be explained briefly from a historical perspective. Then, the negotiation processes will be examined, and the demands of the member states, whether the candidate countries meet them or not, and how the negotiations are shaped in line with mutual interests will be discussed. Has the candidate country's membership been supported by a driving force? Has the candidate country's membership been blocked by a restraining country? How have the driving forces and restraining countries been effective in the development of the negotiation process? Answers to these questions were sought in the study.

Methods

The method of the study is to evaluate the enlargement waves from a historical perspective and to evaluate them through negotiation processes. In this direction, an examination will be made using primary and secondary sources. The primary sources will be based on the reports of the Union institutions. Related articles, books, newspapers and internet resources will be used as secondary sources. Within the framework of qualitative research methods, it will be examined whether the member states act as a driver or brakemen in the membership process of the candidates.

Findings

The most important findings of the study were shaped by the answers given to the research questions. When all enlargement waves are examined, it has been revealed that the negotiation process of each country can change in line with the interests of the member states as well as the internal dynamics of the EU. This situation, as discussed in the study, affects the process of enlargement. In the findings of the study, the negotiation processes of each candidate country were examined, the demands requested from the candidates were tried to be revealed, and it was discussed whether they were faced with a supporting or obstructing country in the membership process. In summary, it has been concluded that there are drivers and brakemen countries, and they also affect the enlargement process in line with their interests.

Conclusion

The EU, which was founded with economic purposes and tried to become a political and cultural union in 1952, also carried out the policy of enlargement by increasing the number of its members in certain periods. The enlargement policy of the Union is a policy area in which all members have a voice and a unanimous decision must be taken. For this reason, sometimes member states can use this rule to shape the negotiation processes of the candidates in line with their own interests. This situation is tried to be explained by experts through the concepts of driving forces and brakemen of the enlargement. There is a member state that affects the negotiation process of each enlargement and also each candidate country positively or negatively. In conclusion, the point to be emphasized is that the interests of the member states govern the enlargement policy.

Yeşil Lojistiğin Rekabetçilik Üzerindeki Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik Bir Panel Veri Analizinden Kanıtlar

The Impact of Green Logistics on Competitiveness: Evidence from a Panel Data Analysis for Developing Countries

Mücahit Çitil¹, Mehmet Ragıp Görgün²

Öz

Çevreye verilen zararların belki de en başında fosil yakıt kullanımından kaynaklanan ve çevreye salınan gazlar gelmektedir. Fosil yakıtlar lojistik faaliyetlerde yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı seçili gelişmekte olan ülkelerin yeşil lojistik performansları ile imalat sanayi ürünlerinin rekabet edebilirliği arasındaki ilişkiyi inceleyerek bu literatüre katkı sağlamaktır. Çevreci lojistik faaliyetin ölçütü olarak taşımacılıktan kaynaklanan karbon emisyon miktarı, rekabetçilik ölçütü olarak imalat sanayi ürünlerine ait Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi (Revealed Comparative Advantage Index) kullanılmıştır. Açıklayıcı değişkenler olarak işçi başına üretkenlik, 15-65 yaş arasındaki nüfusun haftalık çalışma süresi ve doğrudan yabancı yatırımlar kullanılmıştır. Çalışmanın örneklemini 38 gelişmekte olan ülkenin 2010-2018 yılları arasındaki verileri oluşturmaktadır. Yapılan analizler sonucunda yeşil lojistiğin ülkelerin imalat sanayi ürünlerinin rekabetçiliğini olumlu bir şekilde etkilediği ortaya konulmuştur. Bu sonuç gelişmekte olan ülkelerin çevre standartlarından taviz vermeden de uluslararası rekabet avantajı elde edebileceklerini desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Lojistik, Rekabet Edebilirlik, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler, Panel Veri Analizi

Abstract

Perhaps the most important one of the damages the environment is the gases that are caused by the use of fossil fuels and released into the environment. Fossil fuels are used extensively in logistics activities. The main purpose of this study is to contribute to this literature by examining the relationship between the green logistics performance of selected developing countries and the competitiveness of manufacturing industry products. The amount of carbon emissions derived from transportation has been used as a measure of green logistic performance, and the Revealed Comparative Advantage Index of manufacturing industry products used as a competitiveness proxy. Also, productivity per worker, weekly working hours of the population aged 15-65 and foreign direct investment have been used as explanatory variables. The sample of the study consists of the data of 38 developing countries between the years 2010-2018. As a result of the analyses, it has been revealed that green logistics positively affects the competitiveness of the manufacturing industry products of the countries. This result supports those developing countries would gain international competitive advantage without making concessions on environmental standards.

Keywords: Green Logistics, Competitiveness, Revealed Comparative Advantages, Panel Data Analysis

JEL Codes: R40, F18, C33, Q56, Q57

Submitted: 26 / 03 / 2022

Accepted: 30 / 05 / 2022

1 Öğr. Gör. Dr. Harran Üniversitesi, Siverek Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye, mucahitcitil@harran.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6788-7115>

2 Dr. Öğr. Üyesi. Harran Üniversitesi, Siverek Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye, mehmetgorgun@harran.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1618-3844>

Giriş

Çevre sorunları yirmi birinci yüzyılın en önemli konularından biridir. İklim değişikliği, ormansızlaşma, türlerin yok olması ve toprak dejenerasyonu gibi sorunlar ve bunların çevre üzerindeki uzun dönemdeki etkileri hem ulusal hem de uluslararası kuruluşları çözümler aramaya yöneltmektedir. Bu çözümlerden biri, iktisadi faaliyetlerin çevreyle uyumlu olacak şekilde dönüştürülmesidir.

Çevreye verilen zararların belki de en başında fosil yakıtların kullanımından kaynaklanan ve çevreye bırakılan gazlar gelmektedir. Fosil yakıtlar, tedarik zincirinin en önemli bileşenlerinden birini oluşturan lojistik faaliyetlerde yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bu sebeple bütün sektörler gibi lojistik sektörü de faaliyetlerini yavaş yavaş çevreye uyumlu hale getirmeye yönelmektedir. “Yeşil lojistik” tam da bu aşamada ortaya çıkan bir kavram olmuştur. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı bir şekilde işlenecek olan yeşil lojistik kavramı, tedarik zinciri içerisinde lojistik faaliyetlerin kapsamı alanına giren bütün operasyonların çevreye zarar vermeyecek şekilde dönüşümünü ifade etmektedir (Rodrigue vd., 2017).

İster kullanılan araçların çevreye daha az zararlı olanlarla değişimi şeklinde olsun ister faaliyet biçimlerinin çevreyle uyumlu olacak şekilde değişimi olsun her bir dönüşüm, ilişkiler ağı içerisinde bulunan diğer parametreleri etkileme potansiyeline sahiptir. Böyle bir bakış açısıyla lojistik sektöründeki “yeşil” dönüşüm, kendisiyle yakından ilişkili olan bütün iktisadi faaliyetleri ve bu faaliyetlerin etkinlik ve verimliliklerini etkileyebilecektir. İktisadi faaliyetlerdeki etkinlik ve verimlilik düzeyi de sonraki aşamalarda, makro iktisadi düzeyde ülkelerin rekabetçiliğini etkileme olasılığına sahiptir. Lojistik faaliyetlerdeki yeşil dönüşüm ile ülkelerin rekabetçiliği arasındaki ilişkinin derecesi ve yönü, bu çalışmanın temel sorusunu oluşturmaktadır. Bu soruya literatürde sık rastlandığı söylenemez. Genellikle çevre-iktisadi performans ilişkisi, sektör ayrımına gidilmeden bütün sektörlerin neden olduğu toplam karbon emisyon miktarı çerçevesinde ele alınmaktadır. Milli gelir, kişi başına gelir, yatırım vs. değişkenleri ise iktisadi performans göstergeleri olarak kullanılmaktadır. Bu çalışma ise, tedarik zincirinde sunduğu hizmetler sebebiyle önemli bir konumda olan lojistik sektörden kaynaklanan karbon emisyonu ile ülkelerin imalat sanayilerinin rekabetçiliği arasındaki ilişkiyi inceleyerek mevcut çevre, lojistik ve iktisadi performans literatürüne özgün bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Yeşil lojistik ile ülkelerin rekabetçiliği arasındaki ilişkinin nasıl olduğu etrafında şekillenen bu çalışma, öncelikle yeşil lojistik kavramına yönelik açıklamaların olduğu bir bölümle devam edecektir. Yeşil lojistik kavramına yönelik açıklamaları, bir ülkenin belirli mallardaki rekabetçiliğinin ölçülme yöntemleri takip edecektir. Rekabet edebilirlik göstergeleri başlığı altında sunulacak bu yöntemlerden sonra, yeşil lojistik ve yeşil lojistiğin iktisadi parametreleri nasıl etkilediğine yönelik olarak literatürde yapılan çalışmalar özetlenecektir. Literatür bölümünü, bu çalışmadan kullanılacak veri seti ve tahmin yöntemi takip edecektir. Veri seti ve tahmin yöntemi başlığı altında çalışmaya konu olan ülkeler, bu ülkelere ait veriler ve kullanılacak tahmin yönteminin neden seçildiğine yönelik açıklamalar yer alacaktır. Veri seti ve tahmin yöntemi başlığı altında özellikleri açıklanan veri ve yöntem ile yapılan tahminlere ait sonuçlar tahmin başlığı altında sunulacaktır. Çalışma, sonuçların yorumlandığı ve bu sonuçlara dayanarak sunulan önerilerin yer aldığı sonuç bölümüyle tamamlanacaktır.

1. Yeşil Lojistik

Yeşil lojistiğin tanımını yapmadan önce iki kelimenin ayrı ayrı ne anlam ifade ettiğini belirterek başlamak uygun olacaktır. Lojistik; günümüzde malların akışı ve depolanması ile ilgili olduğu kadar aynı zamanda bilginin de her iki yönlü akışını ifade etmektedir. Lojistik faaliyetlerin omurgasını taşımacılık faaliyeti oluştururken günümüzde bilgi akışı da en az taşımacılık kadar önemli hale gelmiştir. Dünyanın en büyük kargo şirketlerinden bir olan ABD menşeli FedEx kargo şirketinin başkanı paket hakkındaki bilgilerin paketin kendisi kadar önemli olduğunu belirtmiştir. Taşımacılık lojistiğin en önemli parçasıdır ve aynı zamanda tedarik zinciri içinde de önemli bir görev üstlenmiştir. Tedarik zincirinin bir parçası olarak lojistik, firmaların amaç ve hedeflerine ulaşmada etkinliğine veya zayıflığına neden olabilecek çok önemli bir parçadır (Paul R.vd., 2015:21). Yeşil kelimesi ise günümüzde insanın çevreye verdiği zararın ortadan kaldırılmasını sağlayacak uygulamalar olarak kullanılmaktadır. Yeşil ve lojistik kelimeleri, çevreye zarar vermeden gerçekleştirilen taşıma, depolanma gibi faaliyetlere atıfta bulunmaktadır. Yeşil Lojistik, ekonomik, sosyal ve çevresel kaygılardan yola çıkarak ürünlerin sürdürülebilir bir şekilde üretilmesinden dağıtılmasına kadar tüm faaliyetleri kapsamakta; ekonomik anlamda büyüme, kalite, verim, işgücü ve rekabet konularını ele alırken, sosyal anlamda sağlık, güvenlik, eşitlik ve erişim konularını; çevresel anlamda ise, arazi kullanımı, biyoçeşitlilik, iklim değişikliği, hava ve gürültü kirliliği ve israf konularını ele alan bir kavramdır (Kutlu ve Ercoşkun, 2021:54). Sbihi, Eglese (2010), yeşil lojistiği, çevresel ve sosyal faktörlerin dikkate alınarak, ürünlerin sürdürülebilir bir şekilde üretilmesi ve dağıtılması olarak tanımlamıştır. Bu tanıma ilave olarak, yeşil lojistiğin, lojistik politikalarının kuruluşlar üzerindeki ekonomik etkisiyle değil aynı zamanda kirliliğin çevre üzerindeki etkileri gibi toplum üzerindeki daha geniş etkileriyle de ilgili olduğunu ifade etmiştir. Bu sosyal ve çevresel faktörleri de lojistik faaliyetlerde enerji kullanımının azaltılması, atıkların azaltılması ve arıtma gibi konular olarak belirtmiştir (Sbihi ve Eglese, 2009:159).

Dekker, Bloemhof, Mallidis (2012), yeşil lojistiği, lojistik operasyonların çevresel etkilerini azaltmayı amaçlayan ve sürdürülebilirlik için ekonomik, çevresel ve sosyal konular arasında bir denge sağlanması olarak tanımlamıştır. Çevresel etkileri de başta sera gazı emisyonları, gürültü ve kazalar olarak ifade etmiştir (Dekker, vd., 2012:671). Stolka, Kubicka (2019), döngüsel ekonomiden (Circular Economy) bahsetmiş, tanımını ve kapsadığı alanları tarif etmiştir. Döngüsel ekonomiyi, üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerinde malzemelerin yeniden kullanılmasına ve geri dönüştürülmesine dayanan bir model olarak tanımlamıştır. Döngüsel ekonomide ürünlerin, malzemelerin ve kaynakların ekonomideki değeri mümkün olduğu kadar uzun süre korunurken, atık üretiminin minimuma indirildiğini ifade etmiştir. Ürünlerin uzun ömürlü olmasını, atıkların değerli geri dönüştürülmüş malzemeler olarak görülmesine dayandığı, döngüsel ekonominin gelişiminin önkoşulu ve kilit unsurunun da yeşil lojistik olduğunu ifade etmiştir. Bir anlamda yeşil lojistiği, döngüsel ekonomi kavramını kapsayan bir uygulama olarak tanımlamıştır (Seroka-Stolka ve Ociepa-Kubicka, 2019:472). Pazirandeh ve Jafari (2013), yeşil lojistiği bir yönetim biçimi olarak ele almaktadır. Buna göre yeşil lojistik yönetimini, kaynakları koruma, israfı azaltma, operasyonel verimliliği iyileştirme ve çevrenin korunmasına yönelik sosyal beklentiyi karşılama olarak tanımlamaktadırlar (Pazirandeh ve Jafari, 2013:890). Jedliński (2014), yeşil lojistiği, müşterilerin beklentilerini minimum küresel maliyetle (iklim değişikliği, hava kirliliği, gürültü kirliliği, kazalar gibi) karşılamak için ürünü tedarik zinciri boyunca taşımak için gerekli tüm faaliyetlerin entegre bir yönetimi olarak tarif etmektedir (Jedliński, 2014:104). Fahimnia vd. (2015) ise yeşil lojistiği bir diğer ifade ile operasyonlarının yeşillendirilmesini (greening), lojistik operasyonlar ve dağıtım ağları tasarlanırken, taşımacılık ve depolama operasyonlarına çevresel önlemlerin dahil edilmesi olarak tarif etmektedirler. Mensah, Tang (2021), yeşil lojistik uygulamalarını, dengeli bir verimlilik gelişimi (sosyal, çevresel ve ekonomik) sağlamak için sürdürülebilir uygulamaların hem ileri hem de tersine lojistiğe dahil edilmesi olarak tanımlamaktadır (Mensah ve Tang, 2021:1377).

Yang, Wang, Ouyang (2019), ekonominin ve lojistiğin gelişimi sağlanırken çevre dostu lojistik faaliyetlerin önemini vurgulamaktadırlar. Yeşil lojistiği, nakliye, depolama ve dağıtım gibi lojistik süreçlerin yeşillendirilmesinin yanı sıra atık geri dönüşümü ve bertaraf edilmesi gibi tersine lojistiğin yeşil geri dönüşümünü içeren çevre dostu bir sistem olarak tarif etmektedirler (Zhang, vd., 2020:2). Saroha (2014) ise yeşil lojistiği, ekonomik olarak işlevsel olmanın yanı sıra çevre ve genellikle toplum dostu bir lojistik şekli olarak ifade etmektedir. Lojistik faaliyetlerin ekolojik etkilerinin ölçülmesi ve en aza indirilmesine yönelik tüm girişimler olarak ifade eder. Yeşil lojistiğin amacını ise, ürünlerin ve hizmetlerin menşe noktası ile tüketim noktası arasındaki ileri ve geri akış faaliyetlerinin ekonomik ve çevresel verimlilik dengesi kullanılarak sürdürülebilirliğinin sağlanması olarak açıklar (Saroha, 2014:90). Rodrigue, Slack ve Comtois (2001) yeşil lojistiği, kargo elleçleme, atık elleçleme, paketleme ve nakliyeden kaynaklanan çevresel etkileri ve enerji tüketimini azaltmayı amaçlayan tedarik zinciri yönetimi uygulamaları ve stratejileri olarak tanımlamaktadır (Helo ve Ala-Harja, 2018:465).

Yeşil lojistiğin tarihsel gelişimine baktığımızda ise yeşil kelimesi ve yeşillenmenin (greening) özellikle 1980'lerin sonlarında ve 1990'ların başlarında ulaşım endüstrisinde bir slogan haline geldiğini görmekteyiz. Yeşil lojistiğin çevre sorunlarına ve özellikle küresel ısınma gibi konulara ilişkin artan farkındalıktan doğduğunu söylemek mümkündür. 1987 yılında çevresel sürdürülebilirliği bir hedef olarak belirleyen Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunun hazırladığı raporda da yeşil konulara siyasi ve ekonomik alanlarda önemli destekler verileceğini belirtilmiştir. (Rodrigue, vd., 2001:2). 1990'lı yıllardan itibaren ise sürdürülebilir bir çevre için yeşil lojistiğin önemi giderek artan bir şekilde ulaştırma faaliyetlerinin konusu haline gelmiştir. Buna rağmen, 2000'li yılların başına kadar lojistiğin çevresel etkilerinin göz ardı edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Aronsson ve Brodin (2006), 1995-2004 döneminde 10 lojistik, tedarik yönetimi ve taşımacılık dergisini incelediklerinde, 2.026 makaleden sadece 45'inin (yüzde 2,2) çevresel konulara değindiğini görmüşlerdir. Bu çalışmaya bakıldığında her ne kadar yeşil lojistiğe artan bir ilgi olduğunu söylemek mümkünse de 2000'li yılların başında bile halen yeterli düzeyde önem verilen bir konu olmadığı açıktır. Ancak 2000'li yılların başından itibaren özellikle küresel ısınma ve sonucunda ortaya çıkan iklim değişikliği etkilerinin görülmesiyle birlikte çevreyle ilişkili daha sık gündem olmaya başlamıştır.

Yapılan araştırmalara 2020 yılı itibarıyla göre taşımacılık ve lojistik sektörünün çevreyi kirlenici gazların yaklaşık %17'sinden sorumlu olduğu tahmin edilmektedir (Egloff, vd., 2021). Depolama ve mal elleçlemenin dahil edilmesi ile bu oran yaklaşık %2-3 daha artacaktır. Özellikle küresel ısınmanın etkilerinin görülmesiyle birlikte lojistik çevre sorunlarının kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır. Karayolu taşımacılığı sektöründe, yük taşımak için kullanılan enerji miktarı, otomobil ve toplu taşıma araçlarının tükettiği enerjiden daha hızlı bir oranda artmaktadır ve Avrupa Birliği'nde hedef 2050 yılına kadar ulaştırmadan kaynaklanan CO₂ emisyon oranlarının %33-%50 arasında azaltılmasıdır. Hükümetlerin CO₂ oranlarının azaltılması ile ilgili bu kararları, firmaları daha yeşil uygulamaları hayata geçirmeleri konusunda zorlamaktadır (McKinnon, vd., 2010:4).

Günümüzde ise ciddi rekabetçi bir ortamda faaliyet gösteren firmalar çevresel düzenlemeler konusunda hem tüketici baskıları hem de çevresel etkilerin en aza indirilmesi ile ilgili olarak hükümetlerin baskıları ile karşılaşırken bir taraftan da verimlilik hedeflerini yakalamak ve karlılıklarını düşürmeden çevresel etkileri en aza indirecek planlamaları yapmak zorunda olduklarını fark etmişlerdir. Yeşil lojistiğin operasyonel düzeyinde önemli bir husus olan taşımacılık faaliyeti, çevre üzerinde kirlilik, gürültü veya tıkanıklık gibi yüksek oranda olumsuz etkilere neden olmaktadır. Bu nedenle, araç türlerinin seçimini, teslimatların planlanmasını, yük akışlarının konsolidasyonunu ve yakıt türünün seçimini hedefleyen ulaşım

kaynaklarının verimli kullanımı, bu sorunların azaltılmasına yardımcı olacak unsurlar olarak görülmektedir (S.Ubeda, vd., 2011:44).

Yük akışlarının koordinasyonu ve rotalama operasyonlarının iyileştirilmesi ile ilgili olarak yapılan algoritma çalışmaları ile taşıma operasyonlarında çevresel etkilerin azaltılabileceği gösterilmiştir. Bu çalışmaların birinde, İspanya'da gıda dağıtımı konusunda faaliyet gösteren lider bir firmanın taşımacılık operasyonlarında verimliliğinin artırılarak çevreye verilen zararın azaltılabileceği ile ilgili bir rota planlaması çalışması yapmışlardır. Bu çalışmada teslimat rotalarının iyileştirilmesi, sefer sayılarının azaltılması, araç yönlendirme sorunlarının çözülmesi ile ilgili bir modelleme yapılmış ve yapılan bu modellemenin sonucunda İspanyol dağıtım firmasının Navarre bölgesindeki operasyonlarının mevcut durumdaki haliyle bu modelleme sonucu ortaya çıkan neticeler karşılaştırılmıştır. Tasarlanan algoritmalar ile doluluk oranları yükseltilmiş ayrıca daha kısa mesafelerde operasyonlar tamamlanabilmiştir. Böylece bir taraftan operasyon verimliliği sağlanırken operasyon karlılığı artırılmış diğer taraftan çevreye verilen olumsuz etkiler minimize edilmiştir. Yapılan bu çalışmalar sonucunda taşıma mesafelerinde %30 azalma sağlanırken, CO₂ emisyonlarında yaklaşık %25,5 oranında tasarruf sağlanmıştır (Ubeda vd., 2011:49). Elbette yeşil lojistik yalnızca yük akışlarının koordinasyonu ve rotalama operasyonlarının iyileştirilmesinden ibaret değildir. Yeşil lojistik, taşıma operasyonlarının çevreye vereceği zararı minimize eden uygulamaların yanında depolama, paketleme, atıkların geri dönüşümü gibi konularda da ekolojik dengenin korunmasına yönelik tedbirlerin alınması ve bunun bir yönetim şekli olarak uygulanması olarak düşünülmelidir.

2. Rekabet Edebilirlik Göstergeleri

Ülkelerin, şirketlerin ya da ürünlerin uluslararası pazarlarda rekabetçiliklerini ortaya koymak için çeşitli endeksler üretilmiştir. Bu endeksler farklı isimlerle adlandırılrsa da aralarında çok küçük farklılıklar barındırmaktadır. Bir sonraki başlıkta da görüleceği gibi hesaplanan bütün endeksler ticarete konu olan herhangi bir üründe bir ülkenin, dünyanın geri kalanıyla karşılaştırıldığında ne kadar rekabet avantajına sahip olup olmadığını ortaya koymaktadır.

2.1. Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi (Revealed Comparative Advantage -RCA)

Rekabet gücünü ölçmek için kullanılan endekslerden ilki, Balassa'nın Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi (Revealed Comparative Advantage -RCA)'dir. Bu yaklaşım, ülkeler arasında karşılaştırmalı üstünlüğün ortaya çıkarılmasında ticaret sonrası verilerin değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Vollrath, 1991, s. 266). Balassa, bu yaklaşım ile, ilgili mal ya da endüstri için, ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olup olmadığını belirlemeye çalışmıştır. RCA endeksi, bir malın veya sektörün, ülkenin toplam ihracatındaki payı ile söz konusu malın veya sektörün dünyanın toplam ihracatındaki payı arasındaki orandır (Bashimow, 2016:2).

Karşılaştırmalı üstünlüğü ölçmek amacıyla ticaret sonrası verileri ilk defa kullanan kişi Liesner (1958)'dir. Liesner ihracat performans endeksi tasarlamış ve bu endeksi ilk olarak İngiliz endüstrisinin ortak pazara girişinin etkilerini tespit etmek için kullanmıştır. Liesner, İngiltere ile altı Avrupa Kömür ve Çelik üyesi ülkesi arasında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan ülkenin belirlenebilmesi için nispi ihracat büyümesi ve nispi ihracat seviyelerinin ağırlıklı endekslerinin toplamına eşdeğer bir bileşik endekse dayalı 60 farklı endüstri için bir sıralama geliştirmiş ve bu endeks ile İngiltere'nin tek bir üründe Avrupalı rakipleri arasındaki ikili karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sonucuna varmıştır (Vollrath, 1991:267). İngiltere'nin Ortak Pazar Ülkeleri ile rekabet gücünü karşılaştırmak için oluşturulmuş bu endeks, daha sonra Balassa (1965) tarafından işlevsel hale getirilmiştir (Bakan, vd., 2019:195).

"X" ihracatı, "j" ülkeyi, "i" malın cinsini ve "w" dünyanın geri kalanını temsil etmek üzere Balassa, endeksi şöyle formüle etmiştir:

$$RCA_{ij} = \frac{x_{ij}/X_j}{x_{iw}/X_w}$$

RCA>1 olması, j ülkesinin i malında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu göstermektedir. Yani, o malın ülkenin toplam ihracatı içindeki payı, dünya ticaretindeki payından daha büyük olduğu anlamına gelmektedir. RCA<1 olduğunda ise o malda karşılaştırmalı dezavantaj olduğu ifade edilmektedir (Şahinli, 2011:235-236).

2.2. Görelî İthalat Nüfuz Endeksi (The Relative Import Penetration Index – RMP)

Nispi İthalat Nüfuz Endeksi, belli bir sektörün ithalatının ülke ithalatı içindeki payının, o sektörün dünyadaki ithalatının dünya toplam ithalatındaki payına oranıdır. Endeks değeri 1'den elde edildiğinde dezavantajın, 1'den küçük elde edildiğinde avantajın göstergesidir (Altay ve Gürpınar, 2008:264).

"i" ve "k" ürünü "J" ve "I" ülkeleri temsil etmek üzere RMP Endeksi şöyle formüle edilmiştir (Hambalkova, 2006:390).

$$RMP_{ij} = \frac{(M_{ij} / \sum_{l,l \neq j} M_{il})}{(\sum_{k,k \neq i} M_{kj}) / (\sum_{k,k \neq i} \sum_{l,l \neq j} M_{kl})}$$

2.3. İhracatta Uzmanlaşma Endeksi (Relative Export Advantage - RXA)

Önceki satırlarda da ifade edildiği gibi Açıklanan Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi (RCA) ilk olarak Balassa (1965) tarafından formüle edilmiştir. Daha sonrasında ülkeler arasında mükerrer sayımı önlemek için Vollrath (1991) tarafından geliştirilmiştir. Vollrath tarafından geliştirilmiş bu versiyon Görelî İhracat Avantajı (RXA) olarak bilinir.

“X” ihracatı, “j” ülkeyi, “i” malın cinsini ve “w” dünyanın geri kalanını temsil etmek üzere RXA indeksi şöyle formüle etmiştir:

$$RCA = RXA_{ij} = \frac{X_{ij} / X_{tj}}{X_{iw} / X_{tw}}$$

RXA değeri 1’den büyük olduğunda, ülke söz konusu üründe karşılaştırmalı üstünlüğe ve uzmanlaşmaya, güçlü bir ihracat sektörüne ve daha yüksek rekabet gücüne sahip olduğu anlamına gelmektedir. Ters durumda, RXA’nın 1’den küçük olması durumunda ise o ülkenin karşılaştırmalı olarak dezavantajlı olduğu ve rekabet gücüne sahip olmadığı anlaşılmaktadır (Khalid, vd., 2021:161).

2.4. Görelî Ticaret Üstünlüğü Endeksi (Relative Trade Advantage -RTA)

RTA endeksi, bir ülkenin bir malda ihracatını ve ithalatını toplam ithalat ve ihracat oranı ile karşılaştırarak hesaplar. Bu hesaplamalar yapılırken bir ülke grubu belirlenir ve bu ülkelerin ihracat-ithalat performanslarına göre karşılaştırmalı üstünlük hesaplanır (Bojniec ve Fertó, 2012:401). RTA indeksi RXA ve RMP indekslerinden daha karmaşıktır ve RXA ile RMP arasındaki farktır.

$$RTA_{ij} = RXA_{ij} - RMP_{ij}$$

Bu endeks, ihracat ve ithalatın birbirlerine göre karşılaştırmalı olarak üstünlüklerini değerlendirir. RTA > 0 ise, ihracatın ithalattan daha yüksek karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu, RTA < 0 ise, ithalat ihracattan daha yüksek karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu anlaşılmaktadır (Hambalkova, 2006:390).

2.5. Nispi İthalat Avantajı Endeksi (Relative Import Advantage - RMA)

İhracat verileri yerine ithalat verilerin kullanıldığı bir hesaplama şekli olup ithal edilen mal grupları düzeyinde ülke ya da ürün gruplarının konumunu ve rekabet edilebilirliğini göstermektedir.

“M” ithalatı, “i” ülkeyi, “j” malın cinsini “t” toplamı ve “w” dünyanın geri kalanını temsil etmek üzere RMA indeksi şöyle formüle edilmiştir;

$$RMA_{ij} = \frac{M_{ij} / (M_{it} - M_{ij})}{(M_{wj} - M_{ij}) / (M_{wt} - M_{it})}$$

Hesaplama sonucunda RMA değerinin 1’den büyük olması bu ürün grubu düzeyinde rekabet dezavantajı oluştuğunu, 1’den küçük çıkması durumunda ise rekabet avantajı oluştuğu sonucuna varılmaktadır (Akyüz, 2019:168).

3. Literatür

Yeşil lojistik ile ilgili literatür incelendiğinde yapılan çalışmaların üç ana konu başlığı üstünde yoğunlaştığını görmekteyiz. Bu konular, yeşil lojistik-enerji, yeşil lojistik-çevre ve son olarak yeşil lojistik-iktisadi göstergeler arasındaki ilişkilidir. Literatürde yeşil lojistiğin rekabetçilik üzerindeki etkisini doğrudan modelleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmamış olsa da yeşil lojistik performansının rekabetçilik üzerindeki etkisi üzerine teorik çıkarımların olduğu görülmektedir.

Campos ve Hardwick (2006) yeşil lojistik faaliyetlerin rekabetçilik üzerindeki etkilerine vurgu yapan ilk çalışmalardan biridir. Yazarlar yaptıkları çalışmalarında lojistik faaliyetlerin çevreye daha duyarlı hale getirilmesinde etkin bir şekilde kullanılabilecek bilgi ve iletişim teknolojilerinin, şirketlere karşılaştırmalı bir üstünlük kazandıracağını vurgulamışlardır. Lai ve Wong (2012)’un Çinli ihracat yapan imalatçı firmalar üzerine yaptıkları çalışmada yeşil lojistik ile firma performansları arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda elde edilen sonuçlara göre yeşil lojistik ile firmaların iktisadi performansları yakından ilişkili olduğu tespit edilmiştir. CO₂ emisyonlarını ve atıkları azaltarak yeşil lojistik performansını arttıran firmaların hem daha üretken hem de daha rekabetçi olduğu sonucuna varılmıştır. Lai, vd., (2012)’nin yaptıkları çalışmada yeşil lojistiği, tedarik zinciri yönetiminin bir bileşeni olduğunu vurgulayarak Asya’nın gelişmekte olan ülkeleri bağlamında incelemişlerdir. Elde ettikleri sonuçlara dayanarak yazarlar, yeşil tedarik zinciri performansı iyi olan firmaların iktisadi, çevresel, operasyonel ve sosyal performanslarının da iyi olduğunu ortaya koymuşlardır.

Pazirandeh ve Jafari (2013)'nin yaptıkları çalışmada yeşil tedarik zinciri yönetimi ve yeşil lojistik uygulamaları altında şirketlerin karlılıklarının arttığını tespit etmişlerdir. Bu sonuca dayanarak yeşil lojistik uygulamalarının çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlayarak şirketlerin kar olanaklarını arttıracaklarını vurgulamışlardır. Şirket karları ve iktisadi performans ile ilgili en önemli çalışmalardan bir de Cosimato ve Troisi, (2015)'e aittir. Bu çalışmada yazarlar yeşil tedarik zincirinin bir bileşeni olarak yeşil lojistiği şirketler açısından incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda yazarlar, yeşil tedarik zinciri yönetimi olgusunun, tedarik zinciri sürecinde karbon ayak izini azaltarak iktisadi koşulların iyileşmesine ve şirket karlarının artmasına katkı sağladığı ortaya konulmuştur. Cosimato ve Troisi (2015)'nin yaptıkları çalışmanın bu çalışma açısından önem taşıması, yeşil tedarik zinciri ve lojistik uygulamalarının artmasına yönelik olarak uygulanan politikaların zaman içerisinde iktisadi gelişme ve daha da önemlisi rekabetçiliği arttırmaya katkı sağlayacağını vurgulamalarıdır. Benzer bir sonuç Li, vd., (2016)'un yaptıkları çalışmada da ortaya konulmuştur. Buna göre yeşil lojistik, çevre üzerindeki baskıyı azaltarak ve sürdürülebilirliğe katkı sağlayarak şirketler ve ticaret üzerinde olumlu katkı sağlamaktadır.

D'Aleo ve Sergi (2017) yeşil lojistik üzerine yapılan çalışmalar arasında rekabetçiliğe vurgu yapan bir diğer çalışmadır. Yazarların yaptıkları çalışmanın sonuçlarına göre yeşil lojistik şirketlere, ürünlerinin pazar olanaklarını arttırarak, nakit akışlarını düzenleyerek ve son olarak cari ve diğer harcamaları azaltarak rekabet avantajı sağlamaktadır. Yazarlar çalışmanın sonucunda şirketlerin yeşil lojistiğin rekabet bağlamında avantajlarından yararlanabilmeleri için çevre üzerinde potansiyel olarak etkili olabilecek fiziki varlıklarını yeniden değerlendirmeleri gerektiğinin altını çizmişlerdir. 2017 yılında yapılan bir diğer çalışma Marti, vd., (2017)'ne aittir. Bu çalışmalarında yazarlar, yeşil lojistik konusunda başarılı ülkelerin makro ekonomik performansı üzerinden gözlenebileceğini ifade etmişlerdir. Yeşil lojistik performansının düşük olması daha yüksek taşımacılık ve depolama maliyetlerine neden olacağından uluslararası ticaretin bundan olumsuz etkileneceğini ortaya koymuşlardır.

Wong, vd., (2018)'nin yaptıkları çalışma yeşil lojistik ve yeşil lojistiğin etkileri üzerine yapılan en güncel çalışmalardan biridir. Yazarlar 43 şirketin verisini kullanarak yaptıkları çalışmanın sonucunda tedarik zincirini etkinleştiren bir faktör olmasının yanı sıra yeşil lojistiğin şirket performansını olumlu yönde etkilediği, karlılığı arttırdığı, şirketin pazar payını genişlettiği ve şirketin finansal yapısını iyileştirdiğini ortaya koymuşlardır. Dang ve Yeo (2018)'nin Vietnam üzerinde yaptıkları çalışma, yeşil lojistik üzerine 2018 yılında yapılan bir diğer çalışmadır. Yazarlar bu çalışmalarında Vietnam'da yeşil lojistik maliyetlerinin diğer gelişmekte olan ülkelere göre oldukça yüksek olduğunu ve bu durumun tedarik zinciri içerisinde rekabet halinde bulunduğu diğer ülkelere karşı dezavantaja dönüştüğünü vurgulamışlardır. Wang, vd., (2018) 2007-2014 yılları arasında 113 ülkenin verisini kullanarak yeşil lojistiğin uluslararası ticaret üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre ithalatçı ülkenin yeşil lojistik performansı ihracatçı ülkenin ihracatı üzerinde olumsuz bir etkide bulunmaktadır. Buna karşın ithalatçı ülkenin yeşil lojistik performansı ihracat olasılığı üzerinde olumsuz bir etkide bulunurken ihracat miktarı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Son olarak 2021 yılında yapılan bir çalışma ve sonuçlarına değinmek yerinde olacaktır. Yingfei, vd., (2021)'nin Çin ekonomisi üstüne yaptıkları çalışmalarında lojistik sektörü, yeşil lojistik de dahil olmak üzere pek çok yönden incelenmiştir. Yaptıkları çalışmanın sonucunda yeşil lojistik performansının hizmet ticareti ve çevre üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca firma performansının ve hizmet kalitesinin yeşil lojistik performansından güçlü bir şekilde etkilendiğini ortaya koymuşlardır.

4. Veri Seti ve Tahmin Yöntemi

Yeşil lojistiğin ülkelerin rekabetçilikleri üzerinde etkisini test etmek için gelişmekte olan 38 ülkeye³ ait değişkenler kullanılmıştır. Bu değişkenler 2010-2018 yılları arasında kapsamakta ve yıllık verilerden oluşmaktadır. Bu zaman aralığı, 2008 krizinin etkilerinin azalmaya başladığı 2010 yılı ve 2019 yılının sonlarına doğru başlayıp dünya ekonomisi üzerinde önemli sonuçlar doğuran Covid-19 salgınının başladığı yıl gözetilerek görece istikrarlı dönem tercih edilmiştir. Bu veri seti hem zaman boyutuna hem de kesit (ülkelere) boyutuna sahip olduğundan panel veri seti özelliği taşımaktadır.

Yeşil lojistiği temsil etmek üzere, lojistik faaliyetlerin en önemli faaliyetlerinden biri olan taşımacılık faaliyetinin neden olduğu CO₂ miktarı m^3 cinsinden kullanılmıştır. Taşımacılık faaliyetinin neden olduğu CO₂ miktarının göreceli düşüklüğü daha iyi yeşil lojistik performansı anlamına gelirken bu miktarın göreceli yüksekliği daha kötü yeşil lojistik performans anlamına gelmektedir. Çalışmada incelenen ülkelere ait taşımacılık faaliyetinin neden olduğu CO₂ miktarı, başta çevre kirliliği ve iklim değişikliği olmak üzere çevre ile ilgili pek çok olguya ait niceliksel veriler derleyen climatewatch.org veri tabanından alınmıştır.

³ Bu ülkeler sırasıyla Arjantin, Bangladeş, Birleşik Arap Emirlikleri, Brezilya, Bulgaristan, Çekya, Çin, Endonezya, Fas, Filipinler, Güney Afrika, Güney Kore, Hindistan, İran, İsrail, Katar, Kolombiya, Kuveyt, Macaristan, Malezya, Meksika, Mısır, Moritüs, Nijerya, Pakistan, Peru, Polonya, Romanya, Rusya, Suudi Arabistan, Şili, Tayland, Tayvan, Türkiye, Ukrayna, Umman, Venezuela ve Yunanistan'dır.

Ülkelerin rekabetçiliği ise Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksiyle (RCA) temsil edilmiştir. Daha önce açıklandığı gibi bu endekste ülkenin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlüğü, ürün üzerinden hesaplanmaktadır. Bu çalışmada imalat sanayi ürünleri esas alınmıştır. Bu sebeple çalışmada incelenen ülkelerin öncelikle, bu endekse göre karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu imalat sanayi ürünleri tespit edilmiştir. Daha sonra söz konusu ülkeye ait her bir ürün için elde edilen Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi, ürün sayısına oranlanarak söz konusu ülkeye ait bir oran elde edilmiştir. Bu işlem her bir ülke ve 2010-2018 yılları için tekrar edilmiştir. Göreceli olarak daha yüksek endeks değeri, söz konusu ülkenin imalat sanayi ürünlerinde rekabet avantajına sahip olduğunu göstermektedir. İlgili yıllarda bu endekse ait veriler, UNCTAD veri tabanından alınmıştır.

Çalışmada ayrıca, ülkeye gelen yıllık doğrudan yabancı yatırım miktarı (FDI), bir işçinin yıllık ürettiği ürün miktarının değeri (Output) ve 15-64 yaş arasındaki nüfusun haftalık çalışma saati (THW) açıklayıcı değişkenler olarak kullanılmıştır. Doğrudan yabancı yatırımlar, gittikleri ülkelere yeni iş yapma yöntemleri, sermaye ve teknoloji taşıma potansiyeline sahiptirler. Bu sebeple ülkelerin rekabetçiliklerini dolaylı bir şekilde etkileyebilecekleri yaygın olarak kabul edilmektedir. Sadece düzenli ve büyük miktarlarda doğrudan yabancı yatırım alan ülkeler değil aynı zamanda çalışanları daha üretken ülkeler de diğer ülkelere karşı rekabet avantajı elde edebilirler. Bu sebeple veri setini oluşturan ülkelerde çalışan işçilerin bir yılda ürettikleri ortalama ürün miktarı, bir diğer açıklayıcı değişken olarak tahmin modelinde yer verilmiştir. Fakat üretilen ürünün miktarı sadece işgücü verimliliğinden kaynaklanmayabilir. Çalışılan sürenin uzunluğu da üretilen ürün miktarını doğrudan etkileyebilir. Bu sebeple 15-64 yaş arasındaki nüfusun haftalık çalışma saatine, tahmin modelinde yer verilmiştir. Bu üç değişkenden FDI verileri Dünya Bankası, Output ve THW verileri Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) veri tabanından alınmıştır. Özellikleri sayılan bu verilerle aşağıda formel olarak gösterilen model tahmin edilecektir.

$$RCA_{it} = \beta_0 + \beta_1 CO2_{it} + \beta_2 Output_{it} + \beta_3 THW_{it} + \beta_4 FDI_{it} + \varepsilon_{it}$$

İktisadi değişkenlerin belirli koşullar altında birbirlerini etkileyip etkilemedikleri ya da hangi ölçüde etkilediklerinin tespiti için kullanılan yöntemlerden biri de panel regresyon modelidir. Panel veri analizinde tahmin edilmek istenen model için temelde üç farklı alternatif mevcuttur. Bu tahminciler, Klasik Model, Sabit Etkili Model ve Tesadüfi Etkili Modeldir. Sabit ve tesadüfi etkili modeller için birim, zaman ya da birim-zaman etkili tahminciler söz konusudur.

Klasik model, sabit terimin ve eğim katsayılarının birim ve zamana göre sabit kabul edildiği tahmincidir. Bu modelde çalışmaya konu olan birimlerin ve verilerin kapsadığı zamanın etkisi sabit kabul edilerek tahmin yapılmaktadır. Sabit ve tesadüfi etkili modellerin ise en iyi açıklaması aralarındaki ayırım noktasından yapılabilir. Sabit etkili modelde birim ve zaman etkileri tahmin edilmesi gereken bir parametre olarak kabul edilirken tesadüfi etkili modelde ise birim ve zaman etkiler, tahmin edilmesi gereken bir parametre olarak değil tesadüfi bir değişken olarak kabul edilmektedir.

En uygun tahmincinin seçimi çeşitli testlerin gerçekleştirilmesinden sonra mümkün olmaktadır. F-testi, klasik modeli sabit etkili modele karşı test etmek için kullanılan testtir. Klasik modelin uygun olduğunu sınavan H_0 hipotezi altında gerçekleştirilen bu test (Moulton & Randolph, 1989) tarafından önerilmiştir.

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{1it} + \dots + \beta_k X_{kit} + \mu_1 M_{1i} + \dots + \mu_{N-1} M_{N-1,i} + \gamma_1 D_{1i} + \dots + \gamma_{T-1} D_{T-1,t} + u_{it} \quad (1)$$

Birim ve zaman etkilerinin birlikte yer aldığı yazılan yukarıdaki eşitliğe göre bu testte üç hipotez test edilmektedir. Bu hipotezler aşağıdaki gibidir.

$$H_0 = M_1 = M_2 = \dots = M_{N-1} = 0 \quad (2)$$

$$H_0 = D_1 = D_2 = \dots = D_{T-1} = 0 \quad (3)$$

$$H_0 = M_1 = M_2 = \dots = M_{N-1} = 0 \quad (4)$$

$$D_1 = D_2 = \dots = D_{T-1} = 0$$

2 numaralı hipotez klasik modele karşı sabit birim etkileri, 3 numaralı hipotez sabit zaman etkilerini ve 4 numaralı hipotez sabit birim zaman etkilerini sınamaktadır.

Klasik modeli tesadüfi etkili modele karşı sınamak için Likelihood Rate (LR) testi yani Olabilirlik Oranı testi gerçekleştirilmektedir. Bu test de tıpkı F-testi gibi üç alt modeli ve üç hipotezi sınamaktadır. Bu modeller aşağıdaki gibidir.

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{1it} + \dots + \beta_k X_{kit} + (\mu_i + u_{it}) \quad (5)$$

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{1it} + \dots + \beta_k X_{kit} + (\gamma_t + u_{it}) \quad (6)$$

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{1it} + \dots + \beta_k X_{kit} + (\mu_i + \gamma_t + u_{it}) \quad (7)$$

Yukarıdaki modellerde birim, zaman ya da birim-zaman etkiler tesadüfi değişkenler olarak yer almaktadır. H_0 Hipotezi altında klasik model geçerli olmak üzere, 5 numaralı model klasik modele karşı tesadüfi birim etkileri, 6 numaralı model tesadüfi zaman etkilerini ve 7 numaralı model tesadüfi birim-zaman etkilerini sınamaktadır.

Klasik modelin hem sabit hem de tesadüfi etkili modele karşı reddedilmesi, doğru tahmincinin sabit ve tesadüfi etkili modeller arasında yapılacak tercihle belirleneceği anlamına gelmektedir. Böyle bir aşamada modelin hangi tahminciyle tahmin edileceği Hausman (1978) spesifikasyon testi kullanılmaktadır.

Hausman testi F-testi ve LR testi sonuçlarına göre yapılmaktadır. F-testi ve LR testi sonuçlarında sadece sabit/tesadüfi birim veya sadece sabit/tesadüfi zaman etkili tahminciler klasik modele karşı kabul edilmişse sabit ve tesadüfi etkili tahminciler arasında tercih yapmak için tek yönlü Hausman testi yapılmaktadır. H_0 Hipotezi "bağımsız değişkenler ile hata terimi arasında korelasyon yoktur" olmak üzere Hausman test istatistiği aşağıdaki eşitlikle gösterilmektedir.

$$H = (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{TE}) [Avar(\hat{\beta}_{SE}) - Avar(\hat{\beta}_{TE})]^{-1} (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{TE}) \quad (7)$$

7 numaralı eşitlikten elde edilen test istatistiğine ait olasılık değeri parametreler arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını tespit etmeye olanak tanıyacaktır. H_0 Hipotezinin reddedilmesi durumunda tesadüfi etkili tahmincinin doğru tahminci olduğuna karar verilir. Aksi durumda sabit etkili tahminci uygun tahmincidir.

Fakat F-testi ve LR testi sonucunda sabit birim-zaman veya tesadüfi birim-zaman etkili tahminciler klasik modele karşı kabul edilmişse sabit ve tesadüfi etkili tahminciler arasında tercih yapmak için çift yönlü Hausman testi yapılmaktadır. Bu testte temel hipotez olan H_0 hipotezi aşağıdaki gibidir.

$$H_0 = E(\mu_i X_{it}) = 0 \quad (8)$$

$$H_0 = E(\gamma_i X_{it}) = 0 \quad (9)$$

Yukarıdaki hipotezlerin beraber reddedilmesi sabit birim-zaman etkili tahmincinin, beraber kabul edilmesi ise tesadüfi birim-zaman etkili tahmincinin geçerli tahminci olduğu anlamına gelmektedir. Panel veri setleri ile yapılacak regresyon analizleri bazı varsayımlara dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu varsayımlardan ilki, hata terimlerinin hem birim için hem de birimler arasında eşit varyansa sahip olması gerektiğidir. Hata terimleriyle ilgili bir diğer varsayım, hata terimlerinin zaman içerisinde otokorelasyonsuz olmasıdır. Bir diğer varsayım birimler arasında korelasyonun olmamasıdır. Bu üç varsayımın yanı sıra en küçük kareler yöntemiyle yapılan tahminlerin taşınması gereken bir diğer varsayım normal dağılım varsayımdır. Fakat bilinmelidir ki değer aralığının tahmin edilmesi ve hipotezlerin test edilmesi dışında bu varsayımın sağlanmamasına ihtiyaç duyulmamaktadır.

Yapılan tahminin, bir regresyon analizinin taşınması gereken ve yukarıda sayılan varsayımları sağlayıp sağlamadığını test etmek için kullanılacak yöntemler farklılaşmaktadır. Bu çalışmada tahminci belirleme süreci sonucunda söz konusu veri seti ve model için geçerli tahmincinin tesadüfi etkiler tahmincisi olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla varsayımların sınanmasına yönelik teorik açıklamalar da tesadüfi etkiler tahmincisi çerçevesinde sunulacaktır.

Eşit varyans sınaması, yani tahmin edilen modelde heteroskedasite probleminin olup olmadığını test etmek için (Brown & Forsythe, 364-367) testi ile gerçekleştirilmiştir. Bu test istatistiği aşağıdaki gibidir.

$$W_0 = \frac{\sum_i n_i (\bar{Z}_i - \bar{Z})^2 / (g-1)}{\sum_i \sum_t (\bar{Z}_{it} - \bar{Z})^2 / \sum_i (g-1)}$$

Bu eşitlik ile W_0 , W_{10} ve W_{50} olmak üç test istatistiği elde edilecektir. $\bar{Z}_{it} = |X_{it} - \bar{X}_i|$ olmak üzere W_{50} için X_{it} 'nin i. birim medyanı, W_{10} için X_{it} 'nin i. Birimin %10 azaltılmış ortalaması ve W_0 Snedecor F tablosu kullanılmaktadır. Bu test istatistiklerine ait olasılık değerleri ile heteroskedasitenin olmadığı H_0 hipotezi sınanmaktadır.

Otokorelasyon testi için üç farklı test gerçekleştirilmiştir. Bu testler (Bhargava, Franzini, & Narendranathan, 1982)'nin önerdiği Durbin-Watson, Baltagi-Wu (LBI) ve (Baltagi & Li, 1991)'nin geliştirdikleri Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı testleridir. Bu testlere ait açıklamalar ileriki satırlarda yapılan testler ile birlikte yapılacaktır.

Birimler arası korelasyon testi için zaman boyutu kısa fakat kesit boyutu fazla olan panel veri setleri için tercih edilen Pesaran (2004)'nin CD testi gerçekleştirilmiştir. Bu testin test istatistiği aşağıdaki gibi elde edilmektedir.

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left[\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right]$$

$\hat{\rho}_{ij}$ Korelasyon katsayısıdır. Bu test istatistiğine göre H_0 hipotezi birimler arasında korelasyonun olmadığını sınamaktadır. Değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon testleri sonucunda bu problemlerden bir ya da birkaçının bulunması durumunda, bu problemlere karşı dirençli tahminciler kullanılarak ilgili model tekrardan tahmin edilmektedir. Bir sonraki bölümde yapılan tahminlerin sonuçlarından da görüleceği üzere bu çalışmada tahmin edilen model değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon problemlerini beraber içerdiği için tesadüfi birim etkili tahmincide değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyona dirençli bir tahminci olan Driscoll ve Kraay (1998) tahmincisi kullanılmıştır.

5. Tahmin

Çalışmanın amacı veri setini oluşturan ülkeler için yeşil lojistiğin imalat sanayi üretimleri bağlamında ülkenin rekabetçiliğini nasıl etkilediğine yönelik çıkarımda bulunabilecek tahminlerde bulunmaktır. Yeşil lojistik, taşımacılığın neden olduğu CO₂ emisyonu ile temsil edilmektedir. CO₂ emisyonun yüksek olması düşük daha kötü yeşil lojistik performansı anlamına gelmektedir. CO₂ emisyonuna ait katsayının pozitif olması daha kötü yeşil lojistik performansın bağımlı değişken üzerinde pozitif bir etki anlamına gelirken; CO₂ emisyonuna ait katsayının negatif olması daha kötü yeşil lojistik performansın bağımlı değişken üzerinde negatif bir etki anlamına gelmektedir.

Ekonometrik olarak en doğru modelin seçimine geçmeden önce olası bütün modellere ait regresyon sonuçlarını incelemek, yeşil lojistiğin ülkenin rekabetçiliğini nasıl etkilediğine dair genel kanaatler edinmeye yardım edecektir. Tablo 1'de yedi farklı tahminciye ait regresyon sonuçları raporlanmıştır.

Tablo 1: Bütün Tahmincilere Ait Regresyon Sonuçları

LogRCA	Sabit Etkili Tahminciler				Tesadüfi Etkili Tahminciler		
	Klasik Model	Birim Etki	Zaman Etki	Birim-Zaman Etki	Birim Etki	Zaman Etki	Birim-Zaman Etki
LogCO ₂	-0.0264 [0.0324]	-0.1983 [0.1499]	-0.0259 [0.0331]	-0.2858* [0.1707]	-0.0738 [0.0493]	-0.0264 [0.0321]	-0.0738 [0.0493]
LogOutput	-0.4338*** [0.0441]	-0.2306 [0.2419]	-0.4331*** [0.0449]	-0.3264 [0.2566]	-0.4379*** [0.0891]	-0.4338*** [0.0436]	-0.4379*** [0.0891]
LogTWH	-0.3039 [0.1480]	-0.3329 [0.4323]	-0.3008 [0.1501]	-0.4156 [0.4416]	-0.3741 [0.2656]	-0.3039 [0.1465]	-0.3741 [0.2656]
LogFDI	-0.1136*** [0.0313]	-0.0631*** [0.0233]	-0.1144*** [0.0318]	-0.0604** [0.0238]	-0.0653*** [0.0219]	-0.1136*** [0.0309]	-0.0653*** [0.0219]
Constant	7.848*** [0.6282]	6.3484** [2.5456]	7.831*** [0.6428]	8.1791*** [2.9797]	7.8591*** [1.2282]	7.848*** [0.6215]	7.8591*** [1.2282]
R ²	0.393	0.923	0.393	0.9244			
Adj. R ²	0.382	0.908	0.366	0.9068			
Wald Chi ²					46.39	151.48	46.39
Prob.					0.0000	0.0000	0.0000

Not: [...] standart hatayı, ***%1, **%5 ve %10 olasılık değerini göstermektedir.

Tablo incelendiğinde CO₂'ye ait katsayının bütün modellerde negatif. Katsayının negatif olması, yeşil lojistik performansın kötüleşmesinin (CO₂'nin artışı) ülkenin rekabetçiliğini olumsuz etkilediği anlamına gelmektedir. Burada ülke grubunun gelişmekte olan ülkeler olduğunu hatırladığımızda bütün modellerde katsayının negatif olması oldukça çarpıcıdır. Çünkü gelişmekte olan ülkeler, genellikle kirlilik sığnağı hipotezine örnek olarak verilen ülkelerdir. Kirlilik sığnağı hipotezinde söz konusu ülkeler rekabetçiliğin bir göstergesi olarak uluslararası pazarlara daha kolay ürün satabilme adına çevre standartları konusunda esnek davranan ülkelerdir. Fakat burada elde edilen sonuca göre çevre standartlarının esnetilmesi, yani daha kötü yeşil lojistik performans, ülkenin rekabetçiliğine zarar vermektedir. Fakat bu yorumun anlamlı olabilmesi için elde edilen katsayıların istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir. Görülmektedir ki %10 önem seviyesinde sabit birim-zaman etkili tahminci hariç diğer katsayılar istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu sonuç, nihai tahminciye karar verdikten ve değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon hataları düzeltildikten sonra ileriki satırlarda tekrar değerlendirilecektir.

Öte yandan bütün modellerde doğrudan yabancı yatırımların ülkelerin rekabetçiliğini negatif olarak etkilediği ve %1 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç oldukça önemlidir. Çünkü uluslararası doğrudan yabancı yatırımlar, ev sahibi ülkelere teknoloji, bilgi ve fon transferi sağlayacağından teorik olarak gittiği ülkenin rekabetçiliğine katkı sağlayacağı beklentisini barındırmaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi bu çalışmada ülkenin rekabetçiliği, imalat sanayindeki rekabetçilik ile sınırlandırılmıştır. Bu sonuca göre veri setini oluşturan ülkeler için doğrudan yabancı yatırımlar ülkenin imalat sanayindeki rekabetçiliğine katkı sağlamamakta tersine olumsuz etkilemektedir.

İşçi başına üretkenlik ülkelerin rekabetçiliğini etkileyen en önemli parametrelerden biridir. İşçi başına çıktı düzeyleri yüksek olan ülkeler daha yüksek üretkenliğe sahip işgücüne sahip ülkelerdir. Bu ülkeler genellikle gelişmiş ülkeler olsalar da son 20-30 yılda Güney Asya'daki Tayvan, Çin, Endonezya, Malezya, Tayland ve Hindistan gibi ülkeler de işçi başına üretimlerini yüksek düzeylere çıkartarak dünya ekonomisinde önemli rekabet avantajları elde edebilmişlerdir. Sonuçlara bakıldığında işçi başına üretkenlik, klasik modelde ve tesadüfi etkili tahmincilerin tamamında negatif katsayıya sahip olup %1 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Sabit etkili tahminciler arasında ise işçi başına üretkenlik sadece sabit zaman etkili tahmincide %1 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Sabit etkili tahmincilere birim etkisi dahil edildiğinde işçi başına üretkenlik istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu sonuç da işçi üretkenliği ile uluslararası rekabet edilebilirlik arasındaki yaygın olarak kabul edilen pozitif ilişkiyle çelişen bir sonuçtur.

Model belirleme aşamasına geçmeden önce son olarak 15-64 yaş arasındaki nüfusun haftalık çalışma saatine ait sonuçlar değinmek gerekmektedir. Açıklayıcı değişken olarak tahmin modeline dahil edilen bu değişkene ait katsayı bütün tahminlerde negatiftir. Fakat bu katsayıların tamamı tıpkı CO₂ değişkeni gibi istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu ve diğer değişkenler, model belirleme süreci ve varsayımlardan sapmaların düzeltilmesi sonucunda tekrardan değerlendirilecektir.

Yeşil lojistiğin rekabetçilik üzerindeki etkisini tahmin etmek için Tablo 1'deki yedi tahminciye hangisinin en uygun tahminci olduğunu belirlemek için sırasıyla F-testi, LM testi ve Hausman testi yapılmıştır. Klasik model ile sabit etkili tahminciler arasında tercih yapmak için gerçekleştirilen F-testinin sonuçları Tablo 2'de sunulmuştur. All FEs'nin olasılık değeri %5'ten küçük olduğu için sabit etkili tahminci klasik modele tercih edilmektedir. Fakat sabit zaman etkili tahmincinin olasılık değerinin de %5'ten büyük olduğu görülmektedir. Bu sonuç klasik model karşısında en doğru tahmincinin sabit birim etkili tahminci olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 2: İki Yönlü Sabit Etkiler İle Doğrusal Model (F-Testi) Sonuçları

		Olasılık Değerleri
Coefficients	F(4, 187)	0.00170379
All FEs	F(41, 187)	8.647e-17
FE id	F(35, 187)	5.274e-68
FE year	F(7, 187)	0.61101287

Klasik model ile tesadüfi etkili tahmincilerden hangisinin doğru tahminci olduğuna karar verebilmek için gerçekleştirilen LM testine ait sonuçlar Tablo 3'te sunulmuştur. Sonuçlara göre year-id sütununun olasılık değeri %5'ten küçük olması sebebiyle tesadüfi etkili tahminci klasik modele karşı tercih edilmelidir. Fakat "year" sütununun olasılık değerinin %5'ten büyük olduğu görülmektedir. Bu sonuç tesadüfi birim etkili tahmincinin klasik model karşısında uygun tahminci olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 3: LM-Testi Sonuçları

	Year-id	id	year
Chi Square	317.173	317.173	0.000
Prob.	1.34e-69	2.99e-71	1.000

F-testi ve LM-testinden elde edilen sonuçlara göre sabit ve tesadüfi etkili tahminciler klasik model karşısında üstün tahmincilerdir. Fakat her iki tahminci de zaman etkilerini içermemeli buna karşın birim etkileri içermelidir. Bu sebeple sabit ve tesadüfi etkili tahmincilerden hangisinin uygun tahminci olduğuna karar vermek için tek yönlü Hausman testinden yararlanılacaktır. Tek yönlü Hausman testine ait sonuçlar Tablo 4'te raporlanmıştır. Hausman testi sonucuna göre *Prob* değeri 0.86'dır. Hausman testinde H_0 hipotezi tesadüfi birim etkili modeli içermektedir. Elde edilen olasılık değeriyle H_0 hipotezi reddedilememektedir. Dolayısıyla bu sonuca göre tesadüfi birim etkili tahminci sabit birim etkili tahminciye tercih edilmelidir.

Tablo 4. Hausman Testi Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar		b-B	Standard Hata
	FE (b)	RE (B)		
LogCO ₂	-0.1983195	-0.0750897	-0.1232298	0.1406866
LogOutput	-0.2306407	-0.4354788	0.204838	0.2231433
LogTWH	-0.3329063	-0.3768447	0.0439384	0.3330163
LogFDI	-0.0631679	-0.0648394	0.001671	0.0076555
$Chi^2 = 1.27$	$Prob > Chi^2 = 0.8656$			

F-testi, LM-testi ve tek yönlü Hausman testinden elde edilen sonuçlara göre, bu çalışmada kullanılan veri seti yardımıyla yeşil lojistiğin ülkelerin rekabetçiliği üzerindeki etkisini test etmek için en uygun tahminci tesadüfi birim etkili tahmincidir. Tesadüfi birim etkili model, maksimum olabilirlik yöntemi ve grup içi tahminci yöntemi olmak üzere iki farklı şekilde tahmin edilebilmektedir. Maksimum olabilirlik yöntemi tabloda sunulmuştur. Fakat bu aşamada karşılaştırma yapabilmek adına her iki tahmin yöntemi Tablo 5'te raporlanmıştır.

Tablo 5. Tesadüfi Birim Etkili Model Ait Sonuçlar

LogRCA	Maksimum Olabilirlik Yöntemi	Grup-İçi Tahmin Yöntemi
LogCO ₂	-0.0738 [0.0493]	-0.0750 [0.0517]
LogOutput	-0.4379*** [0.0891]	-0.4354*** [0.0935]
LogTWH	-0.3741 [0.2656]	-0.3768 [0.2757]
LogFDI	-0.0653*** [0.0219]	-0.0648*** [0.0220]
Constant	7.8591*** [1.2282]	7.8422*** [1.2838]
Wald <i>Chi</i> ² (4)	46.39	43.09
Prob > <i>Chi</i> ²	0.0000	0.0000
R ²		0.3858

Not: [...] standart hatayı, ***%1, **%5 ve %10 olasılık değerini göstermektedir.

Görüldüğü gibi maksimum olabilirlik ve grup içi tahminci yöntemleri küçük farklılıklar barındırır da sonuçlar itibarıyla aynıdır. Her iki tahminciye bütün katsayılar negatiftir. Değişkenlerden işçi başına çıktı düzeyi ve doğrudan yabancı yatırımlar %1 olasılık değerine göre istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna karşın çalışmanın temelde cevap aradığı soru olan ve yeşil lojistik performansı temsil etmek üzere modele konulan CO₂ ve 15-64 yaş arasındaki nüfusun haftalık çalışma saatlerine ait katsayılar istatistiksel olarak anlamsızdır.

Maksimum olabilirlik ve grup içi tahminci yöntemleri ile elde edilen tesadüfi birim etkili tahminciye ait sonuçların, bir regresyon analizinin taşınması gereken özellikleri taşıyıp taşımadığı test edilmelidir. Bu sebeple tesadüfi birim etkili modelinin değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon varsayımları test edilmelidir. Öncelikle tesadüfi birim etkili tahmincinin değişen varyans problemi taşıyıp taşımadığı test edilmiştir. Tablo 6'da Levene-Brown-Forsythe'nin geliştirdiği değişen varyans testinin sonuçları raporlanmıştır.

Tablo 6. Levene-Brown-Forsythe Testi Sonuçları

	df	Pr > F
W ₀ = 5.3845197	(34, 199)	0.0000000
W ₅₀ = 2.2174183	(34, 199)	0.0003732
W ₁₀ = 5.3845197	(34, 199)	0.0000000

Levene Testi standart sapmadaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını ortaya koyar. W₀: 5.3845197, ortalama merkezli Levene Testi için test istatistiğidir. Karşılık gelen p-değeri 0,000000000'dir. W₅₀: 2.2174183, medyan merkezli Levene Testi için test istatistiğidir. Karşılık gelen p-değeri 0.0003732'dir. W₁₀: 5.3845197, ise %10 kırılmış ortalama kullanılarak merkezlenen Levene Testi için test istatistiğidir. Karşılık gelen p-değeri 0,000000000'dir. Görüldüğü gibi her değişim için p-değeri 0,05'ten küçüktür. Bu durum, kesitler (bu çalışmada ülkeler) arasında kalış süresinin varyansında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla modelde değişen varyans probleminin olduğu anlamına gelmektedir.

Tesadüfi etkili tahminci için otokorelasyon üç farklı test ile test edilmiştir. Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson, Baltagi-Wu'nun Yerel En İyi Değişmezler, Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı ve Düzeltilmiş Lagrange Çarpanı testleri gerçekleştirilmiştir. Birinci dereceden otoregresif kalıntılı Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson, Baltagi-Wu'nun Yerel En İyi Değişmezler testlerine ait sonuçlar Tablo 7'de sunulmuştur. Elde edilen Modified Bhargava et al. Durbin-Watson ve Baltagi-Wu LBI test istatistikleri, bu testler için kritik değer olan 2'den küçüktür. Bu sonuç tesadüfi etkili tahminci için birinci dereceden otokorelasyonun var olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 7. AR (1) ile RE GLS Regresyonu Sonuçları

	Test Statistic
Modified Bhargava et al. Durbin-Watson	1.5421721
Baltagi-Wu LBI	1.9430221

Otokorelasyon için yapılan Lagrange Çarpanı ve Düzeltilmiş Lagrange Çarpanı testlerine ait sonuçlar Tablo 8'de sunulmuştur. Tablo oto korelasyon ve birleşik test olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Oto korelasyon katsayısının

sıfıra eşit olduğunu (korelasyon yoktur) sınavan H_0 hipotezi ALM testi için reddedilemese de LM testi ve birleşik test için reddedilmektedir. Bu sonuç bir önceki tabloda sunulan modele ait otokorelasyon sonuçlarıyla örtüşmektedir.

Tablo 8. Lagrange Çarpanı ve Düzeltilmiş Lagrange Çarpanı Testleri İle Otokorelasyon Testi

Serial Correlation		
LM(rho=0)	152.70	Prob> $\chi^2(1) = 0.0000$
ALM(rho=0)	0.21	Prob> $\chi^2(1) = 0.6446$
Joint Test		
LM(Var(u)=0,rh0==)	489.05	Prob> $\chi^2(2) = 0.0000$

Tablo 9. Pesaran (2004) Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

$H_0 = Cov(uit, ujt) = 0$ (CD yoktur)		
Test	Statistic	P-Value
LM CD	8.21	0.0000

Pesaran (2004)'ın birimler arası korelasyonu test etmek için geliştirdiği CD testin elde edilen istatistiğe ait olasılık değerinin (0.000) olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç tahmin edilen modelde birimler arası korelasyonun olduğu anlamına gelmektedir. Son olarak tesadüfi etkili model için normallik testi gerçekleştirilmiştir. Bunun gerçekleştirilen D'Agostino, Belanger and D'Agostino normal dağılım testine ait sonuçlar Tablo 10'da sunulmuştur. Görüldüğü üzere her iki test istatistiğine ait olasılık değerleri %5'ten büyüktür. Bu durumda hata bileşenlerinin normal dağılıma sahip olduğunu sınavan H_0 hipotezi reddedilememektedir. Yani tesadüfi etkili modelin hata bileşenleri normal dağılıma sahiptir.

Tablo 10. D'Agostino, Belanger and D'Agostino Normal Dağılım Testi Sonuçları

	χ^2	Prob > χ^2
Joint test for Normality on e:	4.27	0.1182
Joint test for Normality on u:	2.55	0.2800

Tesadüfi birim etkili modelin hata bileşenleri normal dağılsa da tahmin edilen, değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon problemleri taşımaktadır. Bu problemler, varyansları, standart hataları t ve F istatistiklerini ve R^2 'yi etkilemektedir. Bu da sapmalı sonuçların elde edilmesine neden olmaktadır. Bu sebeple bu problemlere karşı dirençli tahminci kullanılmalıdır. Tesadüfi birim etkili model için değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon problemlerine dirençli tahminci olarak kullanılan Driscoll-Karay Standart Hatalar tahmincisi ait sonuçlar Tablo 11'de raporlanmıştır.

Tablo 11. Driscoll-Karay Standart Hatalar Tahmincisi

LogRCA	Katsayı	Std. Hata	z	Prob.
LogCO ₂	-0.0750897	0.0290736	-2.58	0.042
LogOutput	0.4354788	0.0853987	-5.10	0.002
LogTWH	-0.3768447	0.239253	-1.58	0.166
LogFDI	0.0648394	0.0290558	-2.23	0.067
Constant	7.842266	1.2901	6.08	0.001
Wald $\chi^2(4)$	412.62			
Prob > χ^2	0.0000			
Overall R^2	0.6858			

Yukarıdaki tablo, Tablo 5'ten (Maksimum Olabilirlik Yöntemi ve Grup-içi Tahmin Yönteminin raporlandığı tablo)'dan katsayılar, katsayıların işaretleri ve istatistiksel anlamlılık düzeyleri bakımından farklıdır. Yeşil lojistiği temsil etmek üzere modelde kullanılan CO₂ değişkeninin katsayısı negatiftir ve %5 olasılık değeriyle istatistiksel olarak anlamlıdır. Gelişmekte olan ülkelerin verileriyle yapılan tahmin sonucunda bu ülkelerin yeşil lojistik performanslarındaki %1'lik bir kötüleşme ülkelerin rekabetçiliğini %0,07 oranında olumsuz etkilemektedir. Bu sonuç, Martí, vd., (2017)'nin tersine literatür kısmında özetlenen çalışmalarda ortaya konulan genel sonuçlarla örtüşmektedir. Fakat bu sonucun önemi, çalışmada kullanılan veri setini oluşturan ülkelerin gelişmekte olan ülkelere oluşuyor olmasıdır. Literatürde kirlilik hipotezi/sığınağı olarak ifade edilen teorik bir yaklaşıma göre gelişmekte olan ülkeler genellikle doğrudan yabancı yatırımlar aracılığıyla çevreyi kirlenici üretim faaliyetlerini düşük çevre standartları sebebiyle kendilerine doğru çekmektedirler (Taylor, 2005). Gelişmekte olan ülkelerin verimlilik artışları gibi üretim süreçlerinden kaynaklanan unsurlar sebebiyle değil, düşük çevre standartları

sebebiyle rekabet avantajı sağladıklarına yönelik beklenti büyük oranda bu düşünceye dayanmaktadır. Bu, lojistik sektörden kaynaklanan çevre kirliliği ile ilgili bir beklenti değildir. Ayrıca bu beklenti Kearsley ve Riddel (2010) ve Zafer ve Yıldırım (2015) gibi çalışmalardan elde edilen sonuçlarla büyük oranda tartışılabilir hale getirilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlar lojistik sektörü bağlamında, gelişmekte olan ülkelerin kirliliği rekabet avantajına çevirmediklerini göstermektedir. Elde edilen sonuca bakıldığında kötü çevre standardı olarak kabul edilebilecek olan kötü yeşil lojistik performansı imalat sanayi ürünlerinin rekabet edebilirliğini olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla bu sonuç gelişmekte olan ülkeler için de kaynakları verimli kullanmamak ve çevreyi olumsuz etkileyerek sürdürülebilirliğe zarar vermek rekabet dezavantajına neden olmaktadır. Ayrıca bu sonuç, yeşil lojistiğe yönelik yapılacak yatırımların kısa vadede yüksek maliyetli bir girişim olarak görünmesine rağmen ileriki dönemlerde ülkeye rekabet avantajı olarak geri döneceği anlamına gelmektedir. Bu sebeple lojistik faaliyetlerin çevreye daha az zarar verecek şekilde yürütülebilmesi için gerekli olan yeni araçlar ve altyapı yatırımlarına sadece maliyet olarak bakılmasının hatalı olacağını söylemek yerinde olacaktır.

İstatistiksel olarak anlamlı olan bir diğer sonuç işçi başına çıktı miktarıdır. Bu değişkene ait katsayı pozitif ve %1 olasılık değeriyle istatistiksel olarak anlamlıdır. İşçi başına ürün miktarındaki %1'lik bir artış imalat sanayi ürünlerine %0,43 bir rekabet avantajı kazandırmaktadır. İşçi başına üretim miktarına ait böyle bir sonuç genel beklentilerle uyumludur. Katsayısı pozitif olması sebebiyle beklentilerle örtüşen bir diğer sonuç doğrudan yabancı yatırımlara aittir. Her ne kadar %1 ve %5 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olmayan doğrudan yabancı yatırımlar %10 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuca göre doğrudan yabancı yatırımlarda %1'lik bir artış ülkelerin rekabetçiliğini %0,06 oranında iyileştirmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Çevre hassasiyetinin, gelişmekte olan ve geri kalmış ülkelere karşılaştırıldığında gelişmiş ülkelerde daha yüksek olduğu kabul edilmektedir. Söz konusu ülkelerin, çevreyi korumaya yönelik uyguladıkları politikaları ve attığı adımları genellikle yetersiz kabul edilerek eleştirilmektedir. Bu eleştirinin en önemli sebebi, yetersiz çevre hassasiyetinin düşük maliyetli üretime ve dolayısıyla daha yüksek rekabetçiliğe yol açmasıdır. Bu çalışmanın temel amacı seçili gelişmekte olan ülkelerin yeşil lojistik performansları ile imalat sanayi ürünlerinin rekabet edebilirliği arasındaki ilişkiyi inceleyerek bu literatüre katkı sağlamaktır. Yeşil lojistik faaliyetin ölçütü olarak taşımacılıktan kaynaklanan CO₂ miktarı ve rekabetçilik ölçütü olarak imalat sanayi ürünlerine ait açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksi kullanılmıştır. Bu temel iki değişken arasındaki ilişki incelenirken açıklayıcı değişkenler olarak işçi başına üretkenlik, 15-65 yaş arasındaki nüfusun haftalık çalışma süresi ve ülke içine gelen doğrudan yabancı yatırımlar kullanılmıştır. Bu veriler 38 gelişmekte olan ülke için derlenmiştir ve 2010-2018 yılları arasında kapsamaktadır.

Çalışmaya konu olan ülkelere ait veriler kullanılarak yapılan tahminler sonucunda çevreye duyarlı ve çevreye zarar vermeyen faaliyetlerin de söz konusu ülkelere rekabet avantajı kazandırdığı ortaya konulmuştur. Çünkü elde edilen sonuçlar, taşımacılıktan kaynaklanan yüksek CO₂ miktarı ile imalat sanayi ürünlerine ait açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük endeksi arasında negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Yeşil lojistik performansındaki %1'lik bir kötüleşmenin ülkelerin rekabetçiliğini %0,07 oranında olumsuz etkilediği görülmüştür. Bu sonuç, Lai ve Wong (2012a)'un yeşil lojistik performansını arttıran firmaların hem daha üretken hem de daha rekabetçi olduğunu ortaya koyduğu çalışmada, Cosimato ve Troisi (2015)'nin yeşil tedarik zinciri ve lojistik uygulamalarının zaman içerisinde iktisadi gelişme ve rekabetçiliği arttırmaya katkı sağlayacağını vurgulayan çalışmada ve D'Aleo ve Sergi (2017)'nin yeşil lojistiğin pazar olanaklarını arttırarak, nakit akışlarını düzenleyerek ve harcamaları azaltarak rekabet avantajı sağladığını ortaya koyan çalışmada elde edilen sonuçlarla örtüşmektedir. Öte yandan, Dang ve Yeo (2018)'nin yeşil lojistik maliyetlerinin tedarik zinciri içerisinde rekabet halinde bulunulan diğer ülkelere karşı dezavantaja dönüştüğünü vurgulayan çalışmasıyla örtüşmemektedir. Literatürde yeşil lojistiğin ülkelerin ya da şirketlerin rekabetçiliğini arttırdığına yönelik sonuçlar, gelişmiş ülkeler adına yapılan bir çıkarımdır. Bu çalışmada kullanılan veri setinin gelişmekte olan ülkeler olduğu düşünüldüğünde, gelişmiş ülkeler için literatürdeki yeşil lojistik-rekabetçilik arasındaki pozitif ilişkinin gelişmekte olan ülkeler için de geçerli olduğu söylenebilir.

Çalışmada açıklayıcı değişken olarak, doğrudan yabancı yatırım miktarı, bir işçinin yıllık ürettiği ürün miktarının değeri ve 15-64 yaş arasındaki nüfusun haftalık çalışma saati değişkenleri de kullanılmış ve bunların ülkelerin rekabetçilikleri üzerindeki etkisi de tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçlar doğrudan yabancı yatırım miktarı ve bir işçinin yıllık ürettiği ürün miktarının değerlerinin ülkelerin rekabetçiliklerini arttıran unsurlar olduğunu ortaya koyarken 15-64 yaş arasındaki nüfusun haftalık çalışma saati değişkenine ait istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar elde edilememiştir. Doğrudan yabancı yatırım miktarı ve bir işçinin yıllık ürettiği ürün miktarı için elde edilen katsayıların teorik beklentilerle örtüştüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

Lojistik faaliyetleri çevreye daha az zarar veren veya hiç zarar vermeyen faaliyetlere dönüştürmek anlamına gelen yeşil lojistik, önemli altyapı ve büyük miktarlarda sermaye gerektiren öz kaynak yatırımları gerektirdiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra toplam lojistik operasyonlarının içerisinde karayolunun payını azaltmak gibi lojistik operasyon yöntemlerinin değiştirilmesi de yeşil lojistik performansına katkı sağlayan yöntemler arasında kabul edilmektedir. Fakat bu dönüşüm nasıl gerçekleşirse gerçekleşsin büyük maliyetler gerektireceği için, söz konusu dönüşümü yapacak firmalar, şirketler ve ülkeler için rekabet dezavantajına neden olacağı kaçınılmaz olarak kabul edilmektedir. Günümüzün rekabet koşulları düşünüldüğünde bu durum, faaliyetlerin çevreye zararsız hale getirilmesi çabalarının üzerinde önemli caydırıcı unsurlara dönüşmektedir. Bu beklenti yersiz olmasa da kaynakların verimli kullanımı, sürdürülebilirlik ve uzun dönemli sonuçları bağlamında düşünüldüğünde lojistik faaliyetlerin çevreye zarar vermeyecek şekilde dönüştürülmesi ülkelere rekabet avantajı olarak geri dönecektir. Bu çalışmada elde edilen sonuçlar bu durumu destekler niteliktedir.

Ülkelerin çevreci faaliyet ve dönüşümleri desteklemesinin yanı sıra bu dönüşümün koşullarını hazırlaması, kaynakların verimli kullanımına ve sürdürülebilirliğe katkı sağlayacağı gibi ülkelerin rekabetçiliğini de arttıracaktır. Artan rekabet edebilirlik iş hacimlerini büyütürken gelir artışlarına neden olacak ve yeşil dönüşümü kolaylaştırarak hızlandıracaktır. Bu durumun oluşturacağı pozitif dışsallıklarla pek çok iş ve hizmet kolundaki faaliyetlerin çevreye daha az zararlı hale getirilmesinin önü açılmış olacaktır.

Kaynakça

- Akyüz, K. C. (2019). Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler İndeksi Kullanılarak Kağıt ve Kağıt Ürünleri Sanayi Sektörünün Rekabet Gücünün Belirlenmesi. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 21(1), 168.
- Altay, B., & Gürpınar, K. (2008). Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler ve bazı rekabet gücü endeksleri:Türk mobilya sektörü üzerine bir uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(1), 264.
- Bakan, S., Akkaya, O., & Yalçın, T. (2019). Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi:Türkiye Taşıma Araçları Üzerine Bir Uygulama. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 195.
- Baltagi, B., & Li, Q. (1991). A joint test for serial correlation and random individual effects. *Statistics & Probability Letters*, 277-280.
- Bashimow, G. (2016). Turkey's Export Performance of Tomato and Competitiveness. *Alinteri Zirai Bilimler Dergisi*, 8(1), 2.
- Bhargava, A., Franzini, L., & Narendranathan, W. (1982). Serial correlation and the fixed effects model. *The Review of Economic Studies*, 533-549.
- Bojnec, Š., & Fertő, I. (2012). Complementarities of trade advantage and trade competitiveness measures. *Applied Economics*, 44(4), 401.
- Brown, M., & Forsythe, A. (364-367). Robust tests for the equality of variances. *Journal of the American Statistical Association*, 1974.
- Campos, J., & Hardwick, M. (2006). A traceability information model for CNC manufacturing. *Computer-Aided Design*, 540-551.
- Cosimato, S., & Troisi, O. (2015). Green supply chain management: Practices and tools for logistics competitiveness and sustainability. *The TQM Journal*, 256-276. doi:<https://doi.org/10.1108/TQM-01-2015-0007>
- D'Aleo, V., & Sergi, B. (2017). Human factor: the competitive advantage driver of the EU's logistics sector. *International journal of production research*, 642-655.
- Dang, V., & Yeo, G. (2018). Weighing the key factors to improve Vietnam's logistics system. *The Asian journal of shipping and logistics*, 308-316. doi:<https://doi.org/10.1016/j.ajsl.2018.12.004>
- Dekker, R., Bloemhof, J., & Mallidis, I. (2012). Operations Research for green logistics – An overview of aspects, issues, contributions and challenges. *European Journal of Operational Research*(219), 671.
- Driscoll, J., & Kraay, A. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent panel. *Review of Economics and Statistics*, 549–560.
- Egloff, C., Herhold, P., Krosggaard, M., Pieper, C., & Italiano, J. (2021, Temmuz 21). *Climate Action Pays Off in Transportation and Logistics*. BCG: <https://www.bcg.com/publications/2020/climate-action-pays-off-in-transportation-and-logistics> adresinden alındı

- Hambalkova, M. (2006). The factors of competitiveness and the quantification of their impact on the export efficiency of grape and wine in the Slovak Republic. *Agriculture Journals*, 390.
- Hausman, J. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica: Journal of the econometric society* , 1251-1271.
- Helo, P., & Ala-Harja, H. (2018). International Journal of Logistics Research and Applications. *Green logistics in food distribution – a case study*, 21(4), 465.
- Jedliński, M. (2014). The position of green logistics in sustainable development of a smart green city. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*(151), 104.
- Kearsley, A., & Riddel, M. (2010). A further inquiry into the pollution haven hypothesis and the environmental Kuznets curve. *Ecological Economics*, 69(4), 905-919. doi:<https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2009.11.014>
- Khalid, Z., Naseer, M. A., Ullah, R., & Khan, S. (2021). Measuring the Global Trade Competitiveness of Pakistan's Cotton Crop. *Sarhad Journal of Agriculture*, 37(1).
- Kutlu, B. H., & Ercoşkun, Ö. Y. (2021). Türkiye'deki lojistik firmalarının yeşil lojistik uygulamaları üzerinden değerlendirilmesi. *Eksen Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2(1), 54.
- Lai, K.-h., & Wong, C. (2012). Green logistics management and performance: Some empirical evidence from Chinese manufacturing exporters. *Omega*, 267-282. doi:<https://doi.org/10.1016/j.omega.2011.07.002>
- Lai, K.-h., Wong, C., & Cheng, T. (2012). Ecological modernisation of Chinese export manufacturing via green logistics management and its regional implications. *Technological Forecasting and Social Change*, 766-770. doi:<https://doi.org/10.1016/j.techfore.2011.10.004>
- Li, F., Haasis, H.-D., & Döbischuk, I. (2016). Challenges and solutions toward green logistics under EU-emission trading scheme. H. Kotzab, J. Pannek, & K.-D. Thoben içinde, *Dynamics in Logistics* (s. 397-405.). Springer, Cham.
- Martí, L., Martín, J., & Rosa, P. (2017). A DEA-logistics performance index. *Journal of applied economics*, 169-192. doi:[https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(17\)30008-9](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(17)30008-9)
- McKinnon, A., Cullinane, S., Browne, M., & Whiteing, A. (2010). *Green Logistics; Improving the environmental sustainability of logistics*. New Delhi: Kogan Page Limited.
- Mensah, Y. A., & Tang, L. (2021). The relationship among green human capital, green logistics practices, green competitiveness, social performance and financial performance. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 32(7), 1377.
- Moulton, B., & Randolph, W. (1989). Alternative tests of the error components model. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 685-693.
- Paul R. Murphy, J., & Knemeyer, A. M. (2015). *Contemporary Logistics*. England: Pearson Education Limited.
- Pazirandeh, A., & Jafari, H. (2013). Making sense of green logistics. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 62(8), 890.
- Pazirandeh, A., & Jafari, H. (2013). Making sense of green logistics. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 889-904.
- Pesaran, M. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Working Papers in Economics*.
- Rodrigue, J. P., Slack, B., & Comtois, C. (2001). *Green Supply Chain Management*. London: SAGE Handbook of Transport Studies.
- Rodrigue, J.-P., Slack, B., & Comtois, C. (2017). Green logistics. A. Brewer, K. Button, & D. Hensher (Dü) içinde, *Handbook of logistics and supply-chain management* (s. 339-350). Emerald Group Publishing Limited. doi:<https://doi.org/10.1108/9780080435930-021>
- S.Ubeda, F.J.Arcelus, & J.Faulina. (2011). Green logistics at Eroski: A case study. *International Journal of Production Economics*, 131(1), 44.
- Saroha, R. (2014). Green Logistics & its Significance in Modern Day Systems. *International Review of Applied Engineering Research*., 4(1), 90.
- Sbihi, A., & Eglese, R. W. (2009). Combinatorial optimization and Green Logistics. *Annals of Operations Research* volume(175), 159.

- Seroka-Stolka, O., & Ociepa-Kubicka, A. (2019). Green logistics and circular economy. *Transportation Research Procedia*(39), 472.
- Şahinli, M. A. (2011). Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi e Türkiye Pamuk Endüstrisi Üzerine Bir Uygulama. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* , 235-236.
- Taylor, M. (2005). Unbundling the pollution haven hypothesis. *Advances in Economic Analysis & Policy*, 4(2). doi:<https://doi.org/10.2202/1538-0637.1408>
- Vollrath, T. L. (1991). A Theoretical Evaluation of Alternative Trade Intensity Measures of Revealed Comparative Advantage. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 266.
- Wang, D.-F., Dong, Q.-L., Peng, Z.-M., Khan, S., & Tarasov, A. (2018). The Green Logistics Impact on International Trade: Evidence from Developed and Developing Countries. *Sustainability*, 22-35.
- Wong, W., Soh, K., Sinnandavar, C., & Mushtaq, N. (2018). Could the service consumption-production interface lift national logistics performance? *Resources, Conservation and Recycling*, 222-239. doi:<https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2016.10.002>
- Yingfei, Y., Mengze, Z., Zeyu, L., Ki-Hyung, B., Avotra, A., & Nawaz, A. (2021). Green logistics performance and infrastructure on service trade and environment-Measuring firm's performance and service quality. *Journal of King Saud University*, 101683. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jksus.2021.101683>
- Zafer, Ö., & Yıldırım, E. (2015). Environmental Kuznets Curve in The MINT Countries: Evidence of Long-Run Panel Causality Test. *International Journal of Economic & Social Research*, 11(1), 175-183.
- Zhang, W., hang, M., Zhang, W., & Zhou, Q. (2020). What influences the effectiveness of green logistics policies? A grounded theory analysis. *Science of The Total Environment*, 714.

Extended Abstract

Aim and Scope

Perhaps the most important one of the damages to the environment is the gases caused by the use of fossil fuels and released into the environment. Fossil fuels are used extensively in logistics activities, which constitute one of the most important components of the supply chain. For this reason, the logistics sector, like all sectors, is gradually turning to adapt its activities to the environment. "Green logistics" has been a concept that emerged at this very stage. Each transformation has the potential to affect other parameters in the network of relations, whether it is the replacement of the vehicles used with those that are less harmful to the environment, or the change of the forms of activity to be compatible with the environment. From such a point of view, the "green" transformation in the logistics sector will affect all the economic activities that are closely related to it and the effectiveness and efficiency of these activities. The level of efficiency and productivity in economic activities also has the possibility to affect the competitiveness of countries at the macroeconomic level in the next stages. The degree and direction of the relationship between the transformation in logistics activities and the competitiveness of countries constitute the main question of this study. Therefore the main purpose of this study is to contribute to this literature by examining the relationship between the green logistics performance of selected developing countries and the competitiveness of manufacturing industry products. The amount of carbon emissions derived from transportation has been used as a measure of green logistic performance, and the Revealed Comparative Advantage Index of manufacturing industry products used as a competitiveness proxy. Also, productivity per worker, weekly working hours of the population aged 15-65 and foreign direct investment have been used as explanatory variables. The data set includes 38 developing countries and covers between 2010 and 2018. As a result of the analyses made with the panel data method, it has been revealed that green logistics positively affects the competitiveness of the manufacturing industry products of the countries. This result supports those developing countries would gain international competitive advantage without making concessions on environmental standards.

Methods

Variables from 38 developing countries were used to test the impact of green logistics on the competitiveness of countries. These variables cover the years 2010-2018 and consist of annual data. This time period was chosen as a relatively stable period, considering the year 2010, when the effects of the 2008 crisis began to disappear, and the year when the Covid-19 epidemic began, which started towards the end of 2019 and had significant consequences on the world economy. Since this data set has both a time dimension and a cross-section (country) dimension, it has the feature of a panel data set.

Findings

The coefficient of the CO₂ variable used in the model to represent green logistics is negative and statistically significant with a 5% probability value. As a result of the estimation made with the data of the developing countries, a 1% deterioration in the green logistics performance of these countries negatively affects the competitiveness of the countries by 0.07%. The results considering the bad green logistics performance, which can be considered as a bad environmental standard, show that it affects the competitiveness of manufacturing industry products. Although the investments to be made in green logistics seem to be a high cost venture in the short term, it will return to the country as a competitive advantage in the future. For this reason, it would be appropriate to say that it would be wrong to consider the new tools and infrastructure investments necessary for carrying out logistics activities in a way that would cause less harm to the environment, only as costs.

Conclusions

As a result of the estimations made using the data of the countries that are the subject of the study, it has been revealed that the activities that are environmentally friendly and do not harm the environment also bring a competitive advantage to the countries in question. Because, a negative relationship was obtained between the high amount of carbon emissions caused by transportation and the disclosed comparative advantage index of the manufacturing industry products. It has been observed that a 1% increase in the amount of carbon emissions caused by transportation, which means worsening green logistics performance, negatively affects the competitiveness of countries by 0.07%. This result is generally in line with the results obtained for developed countries in the literature. However, when it is remembered that the countries that make up the data set are developing countries, this result does not coincide with the general expectations.

Bağımsız Denetimde Kalite: Nitel Bir Araştırma

Quality in Independent Audit: A Qualitative Research

Gül Yeşilçelebi¹, Mehtap Altunel²

Öz

Bu araştırmanın amacı, bağımsız denetim kalitesinin artırılması hususunda hangi iyileştirmelerin yapılabileceğinin belirlenmeye çalışılmasıdır. Araştırma kapsamında, uygulayıcı (bağımsız denetçi) bakış açısı ele alınarak, denetim kalitesinin artırılmasına yönelik somut ve uygulanabilir öneriler sunulmaya çalışılmıştır, araştırmanın özgün değerini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, bağımsız denetim kuruluşlarında fiilen çalışan denetçi görüşlerinden faydalanılarak, bağımsız denetim kalitesinin nasıl artırılacağına ilişkin nitel bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerden elde edilen verilerin görselleştirilmesi Word Art programı aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda, bağımsız denetçi görüşleri doğrultusunda bağımsız denetim kalitesini etkileyen unsurlar sırasıyla “denetim ücreti”, “Bağımsız Denetim Standartları”, “müşteri işletmenin tutumu”, “nitelikli bağımsız denetçi”, “denetçi rotasyonu”, “etik ve bağımsızlık”, “denetim süresi”, “Kalite Kontrol Standardı 1” ve “müşteri işletmedeki nitelikli personel” olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, denetim kalitesinin artırılması ve uygulamanın anlaşılabilirliği için Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGGK) tarafından mesleki uygulama yönerge ve kılavuzlarının yayınlanması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bağımsız Denetim, Kalite, Finansal Tablolar, Bağımsız Denetçi, Nitel Araştırma.

Abstract

The purpose of this research is to try to determine what improvements can be made in increasing the quality of independent audit. Within the scope of the research, trying to present concrete and applicable suggestions for increasing the audit quality by considering the practitioner (independent auditor) perspective reveals the original value of the research. In this direction, qualitative research has been carried out on how to increase the quality of independent audit by making use of the opinions of auditors working in independent audit firms. The visualization of the data obtained from the interviews was carried out with the Word Art program. As a result of the research, in line with the opinions of the independent auditors, the factors affecting the independent audit quality are respectively “audit fee”, “International Standards on Auditing”, “attitude of the client enterprise”, “qualified independent auditor”, “auditor rotation”, “ethics and independence”, “audit period”, “Quality Control Standard 1”, and “qualified personnel in the client enterprise”. In addition, it has been concluded that professional practice directives and guides should be published by the Public Oversight Accounting and Auditing Standards Authority (POA) in order to increase the audit quality and understand the practice.

Keywords: Independent Audit, Quality, Financial Statements, Independent Auditor, Qualitative Research.

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: M41, M42, M48

Submitted: 29 / 03 / 2022

Accepted: 17 / 06 / 2022

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane, Türkiye, gyesilcelebi@hotmail.com, Orcid No: <https://orcid.org/> <https://orcid.org/0000-0001-8558-4452>

² Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, Türkiye, altunelmehtapp@gmail.com, Orcid No: <https://orcid.org/> <https://orcid.org/0000-0003-3149-7753>

Giriş

Finansal tablolardaki bilgilerin doğru ve güvenilir olması, bağımsız denetim süreci ve bağımsız denetim raporunun kaliteli bir şekilde sonuçlanması birbirine bağlı süreçlerdir. Bağımsız denetim kalitesini etkileyen faktörleri müşteri işletme, bağımsız denetim kuruluşları ve bağımsız denetçiler olmak üzere üçe ayırmak mümkündür (Selimoğlu ve Yeşilçelebi, 2014: 30). Bağımsız denetçilerin denetim faaliyetinin bizzat uygulayıcısı olması sebebiyle, bu araştırmada kaliteyi etkileyen faktörler açısından sadece bağımsız denetçiler ele alınmıştır. Bu bağlamda, denetçi görüşleri doğrultusunda, bağımsız denetim kalitesinin artırılması hususunda hangi iyileştirmelerin yapılabileceği belirlenmeye çalışılmıştır. Çünkü bağımsız denetimi gerçekleştirirken standartlardaki boşlukları, en iyi standardı uygulayanlar, yani bağımsız denetçilerin bildiği varsayımından yola çıkılarak bu araştırma yapılmaya karar verilmiştir.

Uygulayıcı (bağımsız denetçi) bakış açısı ele alınarak, ortaya somut ve uygulanabilir öneri sunulmasının amaçlanması, araştırmanın özgün değerini ortaya koymaktadır. Bu amaçla, bağımsız denetimin kalitesinin artırılmasına yönelik olarak yapılan bu araştırma, nitel desende araştırılmıştır.

Bağımsız denetim kalitesinin artırılması hususunda hangi iyileştirmelerin yapılabileceğini belirlemek amacıyla yapılan bu araştırma, yedi bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, finansal raporlama kalitesi ile ilgili kavramlar ortaya konulmuştur. İkinci bölümde, bağımsız denetim kalitesi ile ilgili kavramlar ortaya konulmuştur. Üçüncü bölümde, finansal raporlama ve bağımsız denetim kalitesi arasındaki ilişki açıklanmaya çalışılmıştır. Dördüncü bölümde, ilgili alan yazın incelemesi yapılmıştır. Beşinci bölümde, araştırmanın yöntemi açıklanmıştır. Altıncı bölümde, elde edilen verilerden hareketle bulgular ve yorumlar tespit edilmiştir. Yedinci bölümde ise, araştırma sonucu ve önerilerine yer verilmiştir.

1. Finansal Raporlama Kalitesi

Finansal raporlama, finansal raporları hazırlayanların, finansal karar almalarına yardımcı olacağı beklentisiyle finansal raporları kullanan bilgi kullanıcılarına sağladığı iki taraflı bir işlemdir. Finansal raporların potansiyel kullanıcıları alacaklılar, tedarikçiler, finansal analistler, devlet yetkilileri ve genel olarak işletme taraflarıyla ilgili tüm kişileri kapsayacak şekilde çok çeşitlidir. Finansal raporlarda kalite konusu, önemli etkileri olabilecek ekonomik kararları etkilediği için yalnızca son kullanıcıları değil tüm toplumu ilgilendiren bir konudur. Bu durum çeşitli muhasebe skandalları (Enron, Parmalat vb.) ve bazı finansal kuruluşların çöküşleri (Lehman Brothers, Fortis, AIG vb.) ile sebep olunan ekonomik koşullarla bariz şekilde doğrulanmıştır (Tasios ve Bekiaris, 2012: 58) Finansal raporlama kalitesi ve bağımsız denetim kalitesi arasındaki ilişki ele alınmadan önce finansal raporlama kalitesini etkileyen unsurların ele alınmasının çalışmanın uygulama aşaması için yararlı olacağı düşünülmektedir. Muhasebe alan yazınında birçok çalışma, finansal raporlamanın kalitesini finansal raporlama üzerindeki etkiler yoluyla ölçmektedir. Araştırmalar, finansal raporlamanın kalitesinin birçok farklı etkiyle ilişkili olduğunu göstermektedir (Herath, ve Albarqi, 2017: 6). Durak ve Gürel (2014) tarafından yapılan bir çalışmada, finansal raporlama kalitesini etkileyen unsurlar: “kültür”, “politik sistem”, “finansal piyasaların gelişmişlik düzeyi”, “sosyal ve ekonomik koşullar”, “muhasebe altyapısı ve muhasebe meslek örgütleri”, “rekabet ortamı”, “yasal sistem”, “vergi sistemi”, ve “muhasebe standartları” şeklinde sıralanmaktadır.

- *Kültür*: Kültürün finansal raporlama sistemlerinin gelişiminde etkiye sahip olduğu (Gray, 1988: 13) dolayısıyla bu olayın finansal raporlama kalitesi üzerinde de doğrudan etkiye sahip olduğu söylenebilir. Kültürün muhasebe üzerindeki etkisinin Türkiye çerçevesinde incelenen bir çalışmada muhasebecilerin tutucu eğilimli olduğu ve tekdüze muhasebe uygulamalarına yöneldiğine ulaşılmıştır (Askary vd., 2008: 86). Bunun yanında şeffaflık ve mesleki yargının ön planda olduğu belirtilmiştir.
- *Politik Sistem*: Finansal raporlama kalitesini etkileyen bir diğer unsur politik sistemdir. Politik sistem, işletmeler ile bulunduğu ülkenin mevcut otoritesi arasındaki ilişki finansal raporlama kalitesini etkilemektedir. Chaney vd. (2007) tarafından yapılan çalışmada politikacılar ile bağlantılı olan işletmelerin finansal raporlama kalitesine daha az özen gösterdiği belirtilmektedir.
- *Finansal Piyasaların Gelişmişlik Düzeyi*: Finansal raporlama kalitesi ile sermaye piyasalarının gelişmişlik düzeyi arasında pozitif yönde bir ilişki vardır. Gelişmiş piyasalarda bilgiye olan ihtiyacın artması sonucu yöneticileri finansal raporlarının kalitesini artırmaya yönlendirmektedir.
- *Sosyal ve Ekonomik Koşullar*: Ekonomik koşulları yüksek olan ülkelerde işletmelerin yatırım yapma istediği artacaktır. Bu yatırım yapma isteği kaynak bulma ihtiyacını doğuracağından, işletmeler finansal raporlama kalitelerini artırmaya yöneleceklerdir (Gençoğlu ve Ertan, 2012: 14).
- *Muhasebe Altyapısı ve Muhasebe Meslek Örgütleri*: Finansal raporlama kalitesini artırmak adına yeni düzenlemelere gidilmesi ve meslek mensuplarının yeni düzenlemeye adaptasyonu hususlarında meslek örgütlerine düşen görevi ifade etmektedir.

- *Rekabet Ortamı:* İşletmenin faaliyetini sürdürdüğü sektörde rekabetin artmasının finansal raporlama kalitesini artıracığı savunulmaktadır.
- *Yasal Sistem:* Yasal sistem, ortak hukuk sistemi ve yasalara dayalı hukuk sistemi olarak ikiye ayrılmaktadır. Ortak hukuk sistemi, ilke bazlı muhasebe uygulamalarını içerirken; yasalara dayalı hukuk sistemi ise kural bazlı muhasebe uygulamaları kabul etmektedir. Bu iki sistemden kaynaklı olarak işletmeler finansman kaynakları da değişmektedir. Ortak hukuk sisteminde işletmeler temel finansman kaynağını sermaye piyasalarını görürken, yasal hukuk sisteminde kredi verenler önceliklidir. Kredi yoluyla finansmanı tercih eden işletmelerin ağırlıklı olduğu ülkelerde finansal raporlar çoğunlukla hükümetin istekleri doğrultusunda ya da vergi matrahının belirlenmesine yönelik olarak hazırlanmaktadır. Bundan ötürü vergi konuları muhasebe üzerinde etkisi artmaktadır. Sermaye piyasası odaklı işletmelerde ise muhasebe piyasasının ihtiyaçlarını karşılamaya odaklı olmasından kaynaklı kurallar vergi alanının dışındadır. Bu durumda iki çeşit muhasebe kural seti ortaya çıkmaktadır: finansal raporlama ağırlıklı ve vergilendirme ağırlıklı.
- *Vergi Sistemi:* Finansal raporlama kalitesini etkileyen diğer bir unsur muhasebe uygulamalarının vergisel bakış açısı ile organize edilmesi ya da yasa yapıcılar tarafından düzenlemelerin vergi odaklı bir yaklaşımı benimsemesidir. Bu bakış açılarına sahip muhasebe uygulamaları işletmelerin finansal raporlama kalitesini düşürücü yönde etki etmektedir. Bunun temel nedeni, finansal raporlama yapılırken bilgi kullanıcılarının bilgi ihtiyaçlarını karşılamaktan ziyade, vergi otoritelerinin vergi matrahının belirlenmesi yönündeki ihtiyaçlarını karşılama üzerine kurulu olmasıdır.
- *Muhasebe Standartları:* Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (IFRS) ya da Amerikan muhasebe standartlarına göre raporlama yapılmasının işletmelerin finansal raporlama kalitesini artırdığı belirtilmektedir (Herath ve Albarqi, 2017: 8). Christensen vd. (2015) tarafından Almanya'da yapılan bir çalışmaya göre gönüllü olarak IFRS uygulayan işletmelerin, zorunlu olarak uygulayan işletmelere oranla finansal raporlarının kalitesinin daha yüksek olduğu vurgulanmaktadır. Zorunlu şekilde uygulayan işletmeler, Almanya'da 2005 yılına kadar IFRS uygulamasına direnen işletmeler olduğu belirtilmiştir. IFRS'nin ilke bazlı olması itibarıyla daha şeffaf ve daha karşılaştırılabilir raporların ortaya konulmasına imkân vermesine karşın yöneticilerin takdir yetkisini kullanma imkânı vermesi sebebiyle fırsatçı davranışlarda bulunmalarının yolunu açabilir.

Finansal raporlama kalitesi, ekonominin etkin işleyişi için önemli bir ön koşuldur. Finansal raporların kullanıcıları yanıltmadan veya kafalarını karıştırmadan ekonomik karar vermeyi kolaylaştırmak olan temel amaçlarını yerine getirebilmesi için belirli niteliksel özellikleri taşıması gerekmektedir (Tasios ve Bekiaris, 2012: 69). Finansal tabloların kalitesine ilişkin alan yazında net bir tanım bulunmamasıyla birlikte finansal tabloların kalitesini etkileyen hususların, finansal tablolarının kalitesi ile doğrudan ilişkili olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda finansal tabloların kalitesini artırmak için bu hususların dikkate alınması yararlı olacaktır.

2. Bağımsız Denetim Kalitesi

En yaygın ve kabul gören tanıma göre, denetim "iktisadi faaliyet ve olaylarla ilgili iddiaların önceden saptanmış ölçütlere uygunluk derecesini araştırmak ve sonuçları ilgi duyanlara bildirmek amacıyla tarafsızca kanıt toplayan ve bu kanıtları değerleyen sistematik bir süreç" olarak ifade edilmektedir (Silvoso, 1972: 18). Bağımsız denetim ise, "bağımsız denetçinin mali tabloların bütün yönleri ile yürürlükteki finansal raporlama standartları çerçevesinde hazırlandığı ve önemli nitelikteki yanlış yansımaların bulunmadığı hususunda yüksek derecede güvence içeren görüş beyan etmesi" şeklinde tanımlanmaktadır (Selimoğlu, 2009: 5).

Denetim kalitesi, DeAngelo (1981) tarafından "denetim hizmetlerinin kalitesi, belirli bir denetçinin hem müşteri işletmenin muhasebe sistemindeki bir ihlali fark etmesi hem de bu ihlali raporlaması için piyasa tarafından değerlendirilen ortak olasılık" olarak tanımlanmaktadır.

Denetim alan yazınına bakıldığında, işletmelerin finansal tablolarının kalitesini garanti eden denetçilere genellikle iki rol atfedilmektedir (Kim vd., 2011: 5-6; Cano ve Sanchez, 2012: 690). İlk olarak, denetim asimetric bilgi problemlerini azaltmaya yardımcı olmakta ve finansal bilgi kullanıcılarına bu bilgilerin güvenilirlik, bütünlük ve kalite gereksinimlerini karşıladığını garanti etmektedir. İkincisi ise, muhasebe bilgilerinin gözden geçirilmesi yoluyla denetçiler, yöneticilerin ve hissedarlarının fırsatçı davranışlarını sınırlamaktadır (Imen ve Aris, 2021: 420). Sonuç olarak, denetim, finansal tablolarda yer alan bilgilerin doğruluğunu onaylayarak, bu bilgilere güvence sağlamaktadırlar.

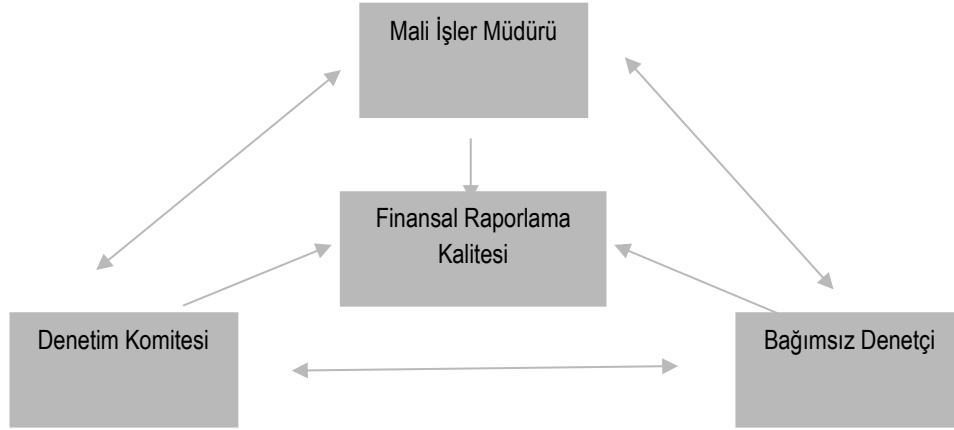
Denetçi görüşü, denetim faaliyetleri çalışmalarının nihai bir sonucudur. Denetçi, denetçi görüşüne ulaşırken "yeterli ve uygun denetim kanıtı elde edilip edilmediğini ve düzeltilmemiş yanlışlıkların tek başına veya toplu olarak önemli olup olmadığını" dikkate almaktadır (KGK, 2019). Denetçi bağımsız denetim raporlarında, olumlu görüş, şartlı görüş (sınırlı

olumlu görüş), olumsuz görüş ve görüş bildirmekten kaçınma verebilir. Olumlu denetim görüşü, finansal bilgileri kullanan çeşitli paydaşlar için bir garanti ve güvence olarak kullanılabilir. Bununla birlikte, olumsuz denetim görüşü, güvenlerini sarsabilecek bir olumsuz bilgiyi temsil edebilir (Moalla, 2018: 469). Bu durumda bağımsız denetçi görüşleri ile finansal tabloların kalitesi arasında bir bağlantı kurulabilir. BDS 705'te bağımsız denetçi raporunda olumlu görüş dışında bir görüş verilmesi halinde, bu görüşün dayanağının açıklanması gerektiği belirtilmiştir (KGK, 2017).

3. Finansal Raporlama Kalitesi ve Bağımsız Denetim Kalitesi Arasındaki İlişki

Finansal raporlama kalitesi ve denetim kalitesi farklı kavramlar olmakla birlikte; finansal raporlama kalitesi, finansal tabloların işletmenin temel ekonomik durumunu ne ölçüde yansıttığını ifade ederken, denetim kalitesi, denetçinin yeterli ve uygun kanıt elde ettiğine dair güvence düzeyini ifade etmektedir. Ayrıca, bu iki kavram farklı olmasına rağmen, finansal raporlama kalitesi ile denetim kalitesinin çoğu zaman iç içe olduğu söylenebilir (Gaynor vd., 2016: 6).

Finansal raporlama sürecinin, mali işler müdürü (Chief Financial Officer-CFO), denetim komitesi ve bağımsız denetçiler olmak üzere üç (ana) katılımcıyı içerdiği söylenebilir. Şekil 1, üç katılımcının birbiri ile olan etkileşimini göstermektedir. Dolayısıyla finansal tabloların kalitesinde bağımsız denetimin kalitesinin doğrudan etkisi bulunduğu söylenebilir. Paydaşlara kamuya açıklanan finansal tabloların hazırlanmasını gözeten mali işler müdürü, hassas seçimlerini denetim komitesi ve bağımsız denetçilerle tartışmaktadır. Ayrıca, denetçiler açıkça denetim komitesine rapor vermektedir. Tüm bu etkileşimler, muhasebe kayıtlarında bazı düzeltmelere yol açabilir ve dolayısıyla finansal raporlama kalitesini etkileyebilir (Allemend, 2017: 6).

Şekil 1. Finansal Raporlama Süreci

Kaynak: Allemend, 2017: 28.

DeAngelo (1981) tarafından denetim kalitesi, müşteri işletmenin muhasebe sisteminde bir ihlal olup olmadığını tespit etme ve ihlali rapor etme şeklinde ifade edilmiştir. Diğer taraftan DeFond ve Zhang (2014) tanımı denetçinin finansal raporlama kalitesini sağlamada oynadığı rolü içerecek şekilde genişletmiştir; “finansal tabloların, işletmenin finansal raporlama sistemine ve doğuştan gelen özelliklerine bağlı olarak, kuruluşun temel ekonomisini doğru bir şekilde yansıttığına dair daha fazla güvence” sağladığı ifade edilmiştir. DeFond ve Zhang (2014) “denetim kalitesinin, finansal raporlama kalitesini garanti eden sürekli bir yapı olduğunu” öne sürmektedir. Dolayısıyla denetim kalitesi ile finansal raporlama kalitesi arasındaki doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişkinin başlıca sebebi denetim kalitesinin finansal raporlama kalitesinin bir bileşeni olmasıdır, çünkü yüksek kalitede yürütülen denetim, finansal raporların güvenilirliğini artırmaktadır. Bu artan güvenilirlik, finansal tabloların kuruluşun temel ekonomisini doğru bir şekilde yansıttığına dair verilen daha fazla güvence ile ortaya çıkmaktadır.

Tasios ve Bekiaris (2012) tarafından finansal raporların kalitesini etkileyen en önemli unsurlar bir işletmenin sermaye piyasasında işlem görmesi, kamu otoritelerince yapılan gözetim ve denetimler, personelin eğitimi, bağımsız denetim kuruluşu ve üyelerinin bağımsızlığı olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Tasios ve Bekiaris (2012) tarafından yapılan çalışmada da bağımsız denetimin kalitesinin finansal tablo kalitesini etkilediğine ulaşılmaktadır. Bu anlamda bağımsız denetim kalitesinin artırılmasının, buna ilişkin çalışmalar yapılmasının finansal raporlama kalitesine doğrudan etkisi olduğu söylenebilir.

4. Alan Yazın İncelemesi

Finansal raporlama kalitesi ve denetim kalitesi, düzenleyiciler için açık bir öneme sahiptir ve bu nedenle her daim akademik araştırmacıları ilgilendiren bir alan olmuştur (Gaynor vd., 2016: 2). Alan yazın incelendiğinde hem finansal raporlama kalitesine ilişkin hem de bağımsız denetim kalitesine ilişkin yürütülmüş ulusal ve uluslararası birçok çalışmanın varlığı görülmektedir. Özellikle yürütülen çalışmalarda finansal raporlama veya bağımsız denetim kalitesini etkileyen faktörlerin neler olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte, ulusal ve uluslararası alan yazına bakıldığında ise, finansal raporlama kalitesi ile denetim kalitesini bir arada inceleyen çeşitli çalışmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Tablo 1’de ulusal ve uluslararası alanda finansal raporlama kalitesi ile denetim kalitesini bir arada ele alan çalışmalar sunulmuştur.

Tablo 1: Finansal Raporlama Kalitesi ile Denetim Kalitesi Üzerine Yapılan Ulusal ve Uluslararası Çalışmalar

Yazar Adı (Yıl)	Araştırmanın Amacı	Araştırma Bulguları/Sonuçları
Acar (2020)	2003-2018 dönemleri arasında Türkiye’deki bankaların finansal raporlama kalitesi ile denetim kalitesi arasındaki ilişki araştırılmıştır.	Araştırmada seçilen denetim kalitesi araçlarının finansal raporlama kalitesini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.
Allemand vd. (2017)	Halka açık işletmelerin finansal raporlama sürecine dahil olan kadınların finansal raporlama kalitesini nasıl etkilediği araştırılmıştır.	Kadınların finansal raporlama kalitesini olumlu yönde etkilediklerine ulaşılmıştır.
Gaynor vd. (2016)	Çalışmada finansal raporlama kalitesi ve denetim kalitesi arasındaki ilişkiyi incelenmiştir.	Çalışma sonucunda finansal raporlama kalitesi ve denetim kalitesi kavramlarının iç içe geçtiği vurgulanmaktadır.
Balsarı ve Varan (2014)	Kaliteli bağımsız denetimi etkileyen faktörler açıklanarak, bu faktörler ile ilişkili tartışmalara yer verilmiştir.	Sonuç olarak, kaliteli denetimin sağlanmasında etkin olan denetçi, denetim firması ve denetim ortamı özellikleri literatürdeki tartışmalara dayanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.
Defond & Zhang (2014)	Denetim kalitesi kavramı ve etkileyen unsurlar ele almak amaçlanmıştır.	Çalışma finansal raporlama kalitesi ile denetim kalitesi ayrılmaz iki kavram olduğunu, denetim kalitesinin işletmelerin doğuştan gelen özelliklerine ve finansal raporlama sistemlerine de bağlı olduğuna ulaşılmıştır. Bu yapıları çözmek için yaygın olarak kullanılan modelleri ortaya konmuştur.
Tasios & Bekiaris (2012)	Finansal raporlama bilgilerinin niteliksel özelliklerine dayalı olarak denetçinin finansal raporların kalitesine ilişkin algılarını araştırmayı amaçlanmıştır.	Araştırma sonuçları, denetçilerin finansal raporlama bilgilerinin niteliksel özelliklerini finansal raporların önemli kalite unsurları olarak algıladıklarını göstermektedir.

İlgili alan yazın incelendiğinde, çalışmalarda belirlenen kalite unsurları üzerinden kaliteyi etkileyen faktörler ve finansal raporlama ile denetim kalitesi arasındaki ilişkinin ölçülmeye çalışıldığı çeşitli sayıda çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Fakat bu çalışmada bağımsız denetçilerin görüşleri ele alınarak uygulayıcı bakış açısı incelenmeye çalışılmıştır.

5. Araştırma Yöntemi

5.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, bağımsız denetim kalitesinin artırılması hususunda hangi iyileştirmelerin yapılabileceğinin belirlenmeye çalışılmasıdır. Araştırma kapsamında, uygulayıcı (bağımsız denetçi) bakış açısı ele alınarak, denetim kalitesinin artırılmasına yönelik somut ve uygulanabilir öneriler sunulmaya çalışılmıştır.

5.2. Araştırmanın Tasarımı

Bu çalışmada nitel araştırma yaklaşımı tercih edilmiştir. Nitel araştırma deseni, olgubilim (fenomenoloji) çerçevesinde yürütülmüştür. Olgubilim deseni, farkında olunan ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olunmayan olgulara odaklanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Olgubilsel çalışmalar katılımcılar tarafından tanımlanan bir olgu hakkında araştırmacının insan deneyimlerini açığa çıkarmak için uygulanan sorgulama stratejisidir (Creswell, 2007). Bu çalışmada

olgubilimin seçim nedeni; çalışmanın amacı olan bağımsız denetim kalitesi olgusunun farklı katılımcılarda nasıl algılandığı, katılımcıların gerçek tecrübelerine dayanarak derinlemesine anlamaya çalışmaktır. Bu bağlamda, katılımcıların denetim kalitesine ilişkin uygulamada karşılaştıkları tecrübelerini aktarabilmek için araştırmada bu desen kullanılmıştır.

Araştırma kapsamında, bağımsız denetim firmalarında fiilen çalışan denetçi görüşlerinden faydalanılarak, bağımsız denetim kalitesinin nasıl arttırılabileceğine ilişkin nitel bir araştırma tekniği olan yarı yapılandırılmış görüşme tercih edilmiştir. Araştırmada görüşme tekniğinin seçilme amacı, katılımcıların özgün bakış açılarının ortaya konulmasının sağlanmasıdır. Açık uçlu sorular hazırlanarak bağımsız denetçinin daha detaylı bilgi vermesi istenmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme formu araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. İlgili literatürden³ yararlanılarak, araştırmacılar tarafından hazırlanan açık uçlu sorular uzman görüşü alındıktan sonra, görüşmenin sınırları belirlenmiş ve soruların son şekli verilmiştir. Hazırlanan form bağımsız denetçilere yöneltilerek denetçilerin görüşleri alınmıştır. Görüşme formunda toplam 15 soru yer almaktadır. Bunların yedi tanesi tanımlayıcı bilgilerle, kalan sekiz tanesi de bağımsız denetim kalitesi ile ilgilidir. Araştırma kapsamında, bağımsız denetim firmalarında fiilen çalışan bağımsız denetçilerle yüz yüze, internet tabanlı veya e-posta yoluyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bağımsız denetçilerden alınan cevaplar, nitel veri analizi ile çözümlenmiştir.

5.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Araştırma kapsamını, Türkiye’de faaliyet gösteren bağımsız denetim kuruluşuna kayıtlı olarak fiilen denetçilik yapan ve bu araştırmaya katılmayı kabul eden bağımsız denetçiler oluşturmaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinin ve tekniklerinin kullanıldığı çalışmalarda, araştırma genellikle küçük bir örneklem üzerinde gerçekleştirilmektedir. Hatta örneklem amaçlı bir biçimde seçilmiş ise, bir (n=1) kişi de olabilmektedir. Araştırma konusunu destekler nitelikte amaçlı bir biçimde seçilen örneklemde hedef, çalışılan konu ile ilgili olarak daha fazla bilgi sunacak kişileri seçmenin temel amaç olduğu ve sayı konusunda esnek olunabileceğini belirtilmektedir (Patton, 2014). Bu noktada, nitel olarak gerçekleştirilen araştırmalarda sayıdan çok konu hakkında bilgi sahibi kişilerin verdikleri cevapların doyuruculuğu önem arz etmektedir. Bu kapsamda, araştırmaya katılan yedi bağımsız denetçinin görüşleri ifade edilmiştir. Araştırmaya katılmayı kabul eden bağımsız denetçiler, halka açık olmayan işletmeleri denetlediklerini beyan etmiştir. Dolayısı ile halka açık işletmeleri denetleyen denetçiler araştırmaya katılmadıkları için, bu durum araştırmanın bir kısıtını oluşturmaktadır. Ayrıca, bağımsız denetim kalitesini etkileyen birçok faktör olmasına karşın, bu araştırmada sadece bağımsız denetçilerin görüşleri ele alınmıştır. Araştırmanın bir diğer kısıtını, sadece araştırmaya katılan yedi bağımsız denetçinin görüşlerini yansıtması ve genelleme yapılamayacağı oluşturmaktadır.

5.4. Verilerin Analizi

Bağımsız denetçilerle gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmeler, nitel veri analizi ile çözümlenmiştir. Bu kapsamda, gerçekleştirilen görüşmelerin çözümlenmesi yapılarak yazıya geçirilmiştir. Elde edilen veriler betimsel analiz ve içerik analizine tabi tutulmuştur. İlk olarak, görüşmeler sonucu elde edilen verilerin özgünlüğünün ve geçerliliğinin sağlanması için, katılımcıların ifadeleri doğrudan alıntı yapılarak görüşleri sunulmuştur. Daha sonra bazı veriler araştırmacılar tarafından, kategorize edilerek kelime bulutu şeklinde görselleştirilmiş ve yorumlamaları yapılmıştır. Araştırmada görselleştirme için kullanılan kelime bulutu Word Art programı aracılığı ile oluşturulmuştur. Araştırmaya katılan yedi bağımsız denetçinin görüşleri doğrultusunda elde edilen görüşler yansıtılmıştır.

6. Bulgular ve Yorum

Bu bölümde öncelikle, araştırmaya katılan bağımsız denetçilere ilişkin genel bilgilendirmelere yer verilmiştir. Sonrasında ise, görüşme formunun ikinci bölümünde yer alan açık uçlu soruları yanıtlayan bağımsız denetçilerin görüşlerine ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. Tablo 2’de araştırmaya katılan bağımsız denetçilerle ilgili tanımlayıcı bilgiler verilmiştir.

Tablo 2: Araştırmaya Katılan Bağımsız Denetçiler ile İlgili Tanımlayıcı Bilgiler

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7
Eğitim durumu	YL	Lisans	Lisans	Doktora	Lisans	Lisans	YL
Unvan	YMM, BD	YMM, BD	SMMM, BD	YMM, BD	SMMM, BD	SMMM, BD	SMMM, BD
Mesleki deneyim (yıl)	38 yıl	30 yıl	30 yıl	24 yıl	23 yıl	23 yıl	24 yıl
Fiilen bağımsız denetçilik yaptığı yıl	7 yıl	7 yıl	26 yıl	7 yıl	3 yıl	3 yıl	5 yıl

³ Araştırma kapsamında incelenen çalışmalar ve kaynakçada belirtilen kaynaklardan yararlanılmıştır.

Bağlı denetim yapısı	bulunduğu firmasının yapısı	Yerel	Yerel	Yerel	Yerel	Yerel	Yerel	Yerel
Müşteri işletmelerin yapısı	işletmelerin yapısı	Halka açık olmayan işletmeler, aralarında büyük işletmeler olsa da çoğu orta ölçekli işletmeler	Halka açık olmayan işletmeler	Halka açık olmayan, Büyük ve Orta Ölçekli BOBİ statüsündeki işletmeler	Halka açık olmayan işletmeler	Halka açık olmayan işletmeler	Halka açık olmayan işletmeler, BOBİ	Halka açık olmayan işletmeler
Müşteri işletmelerin çoğunlukla faaliyet gösterdiği sektör		İmalat	Tekstil, perakende, ticaret	İmalat (bisiklet, beyaz eşya, tekstil imalatları), ticaret (otomobil, alkollü ve soft içecek, tütün mamulleri) ve hizmet (turizm)	Yan sanayi, imalat	Kuyumculuk, imalat, toptan, ihracat	-	Deri, beton, metal üretim işletmeleri

Tablo 2'den anlaşılacağı üzere, araştırma toplam yedi bağımsız denetçi ile gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların bilgilerinin gizli tutulması gereği K1-K7 arasında kodlanmıştır. Katılımcılardan dördü lisans mezunu olup, ikisi yüksek lisans, biri de doktora mezunudur. Katılımcıların dördü SMMM unvanına sahipken, diğer üçü ise YMM unvanına sahiptir. Katılımcıların mesleki deneyimleri 23 ile 38 yıl arasında değişmektedir. Araştırmaya katılanların hepsi yerel bir denetim kuruluşuna bağlı olarak fiilen bağımsız denetçilik yapmaktadır. Ayrıca, katılımcıların tamamı halka açık olmayan işletmeleri denetlemektedirler. Bağımsız denetim hizmeti sunulan müşteri işletmelerin faaliyet gösterdikleri sektörler, imalat, ticaret ve hizmet sektörleridir.

Bağımsız denetçilerle gerçekleştirilen görüşme sonucu elde edilen ifadeler aşağıdaki şekilde özetlenmektedir.

Soru 1. Sizce bağımsız denetim kalitesini etkileyen en önemli unsur (BDS, etik, muhasebe standartları, müşteri işletmenin tutumu, denetçi ücreti, denetim saati, denetçi rotasyonu vb.) nedir? Neden?

Bağımsız denetim kalitesini etkileyen en önemli unsurun ne olduğu konusunda katılımcıların verdikleri cevaplar Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Bağımsız Denetim Kalitesini Etkileyen Unsurlara İlişkin Bağımsız Denetçi Görüşleri

K1-"...Müşteri işletmelerde TFRS dönüşümünü yapacak kalitede personeller yok. Yapılan bağımsız denetim raporlarının neye yarayacağı sorusu yanında fayda/maliyet karşılaştırması neticesinde ücret sorun oluyor."
K2-"...Bağımsız Denetim Standartlarının (BDS) yerel dil ile anlaşılabilir olması kaliteyi arttıracaktır. Aynı zamanda BOBİ FRS dışındaki standartlar asıl kaynaktan doğrudan çeviri yapıldığı için anlaşılır değil ve bu denetim kalitesini olumsuz etkilemektedir. Tam tasdik kapsamındaki işletmeler bağımsız denetimi, ek mali yük olarak görmektedir. Bunun yanı sıra bağımsız denetimin mecburi kılınması nedeniyle işletmeleri (KAYIK hariç) bağımsız denetime yönlendirmekte fakat bağımsız denetimin süreci ve sonuçları firma yönetimlerini yeterince ilgilendirmemektedir. Denetçi ücretleri, saat ücreti ve asgari denetim süresine göre belirlenmek istenmekte bu da denetimin kalitesini büyük ölçüde etkilemektedir. İşletmelerde işlem hacmi ve risk durumlarına göre ayrılan denetim saatleri farklılık göstermekte iç kontrol sistemi olmayan ve riski yüksek firmalarda daha fazla zaman ayrılmaktadır. Denetçi rotasyonu, müşteri işletme-bağımsız denetçi ilişkileri yönünden bağımsız denetimde zaaf yaratmasının önüne geçmesi açısından yararlıdır."
K3-"...Bağımsız denetimi etkileyen en önemli unsur, nitelikli personelin olmayışıdır. Mali müşavirler ve yeminli mali müşavirlere bir yasa ile tanınan bağımsız denetçi olma hakkı ile, denetim kavramını içselleştirememiş meslek mensuplarının var olmasına neden olmaktadır. Vergi mevzuatında finansal tabloların faydalanıcısı öncelikle devlettir ve finansal tablolar vergi kanunlarına uygun düzenlenir. Bağımsız denetimde ise raporlanan finansal tabloların faydalanıcıları, firmanın gerçek durumunu anlamak isteyen yönetim dışındaki ortaklar, bankalar, firma ile ticaret yapan diğer paydaşlardır. Finansal tablolar da bu husus doğrultusunda, ticaret kanunu kapsamında "Uluslararası Finansal Raporlama Standartları" dikkate alınarak hazırlanır. Denetçilerin bu bilinçle finansal tabloları raporlaması ve raporunda yorumlaması gerekmektedir. Bağımsız denetimin kalitesi için öncelikle bu tutumun yerleştirilmesi gerekir."
K4-"...Bunların hepsi etkiliyor önem sırasına göre: bağımsız denetim standartları, etik ve bağımsızlık, KKS-1, müşteri işletme yönetiminin dürüstlüğü. Denetim üç boyutlu iştir (denetim firması hizmet sunan taraf, hizmeti yerine getiren yetkin kişiler ve

sunulan denetim işi) bunlar kalite güvencesi oluşturması sağlamalıdır. Bağımsız denetçilerin KKS-1, etik ilkeler, BDS 220 ve bağımsız denetim standartlarına harfiyen uyması ve tam anlamıyla denetim prosedürlerini uygulamaları, mesleki yargı, şüphesini denetim işine taşımalarını sağlarken diğer taraftan müşteri işletme eğer dürüst değilse denetimin yürütülmesinde engeller/sınırlamalar koyabiliyor (Kanıt toplanması engeli gibi). İşletmenin dürüst olmaması denetçinin kalitesini etkileyecektir. Bu nedenle bu dört unsur denetim kalitesini ortaya çıkaran unsurlar olarak düşünüyorum.”
K5-“...Denetim rotasyonunun etkin olması ve süresinin 7 yıldan daha düşük yıla indirilmesi. Denetim ücretlerinin KKG'ya yatırılması denetçi ile işletme arasında ücretle ilgili diyalogda bulunulmaması.”
K6-“...BDS'ler denetim için rehber olmaktadır.”
K7-“...Denetim kalitesini etkileyen en önemli unsur etik ilke ve bağımsızlık standartları bağlamında özellikle denetçi ücreti olmaktadır. Zira müşterilerimizden rekabet koşullarını hayli zorlayacak ücret teklifleri gelmekte ve buna ilişkin görüşmeler haliyle çok yoğun pazarlıkların yaşandığı ek danışma ihtiyaçlarının dile getirildiği (ek olarak YMM hizmeti vs.) pazarlıklar haline dönüşmektedir.”

Denetçi görüşleri doğrultusunda bağımsız denetim kalitesini etkileyen unsurlar ve frekansları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: Denetçi Görüşleri Doğrultusunda Bağımsız Denetim Kalitesini Etkileyen Unsurlar ve Frekans Sıklıkları

Bağımsız Denetim Kalitesini Etkileyen Unsurlar	Frekans
Denetim ücreti	4
Bağımsız Denetim Standartları	4
Müşteri işletmenin tutumu	2
Nitelikli bağımsız denetçi	2
Denetçi rotasyonu	2
Etik ve bağımsızlık	2
Denetim süresi	1
Kalite Kontrol Standardı 1	1
Müşteri işletmedeki nitelikli personel	1
Toplam	19

Tablo 4'te görüldüğü üzere, bağımsız denetim kalitesini etkileyen unsurlar dokuz başlık altında kodlanmıştır ve dokuz unsurun sıklıkları belirlenerek, frekans tablosu hazırlanmıştır. Kategorize edilen bağımsız denetim kalitesi unsurları ve frekansları kelime bulutu oluşturulmasında kullanılmıştır. Şekil 2'de bağımsız denetçi görüşleri doğrultusunda bağımsız denetim kalitesini etkileyen unsurlar kelime bulutu ile görselleştirilmiştir.

Şekil 2: Bağımsız Denetçi Görüşleri Doğrultusunda Bağımsız Denetim Kalitesini Etkileyen Unsurlara İlişkin Kelime Bulutu

Şekil 2'de bağımsız denetçi görüşleri doğrultusunda bağımsız denetim kalitesini etkileyen unsurlar sırasıyla “denetim ücreti”, “Bağımsız Denetim Standartları”, “müşteri işletmenin tutumu”, “nitelikli bağımsız denetçi”, “denetçi rotasyonu”, “etik ve bağımsızlık”, “denetim süresi”, “Kalite Kontrol Standardı 1” ve “müşteri işletmedeki nitelikli personel” olarak öne çıkmaktadır.

Soru 2. Denetim süresince müşteri işletmede ortalama ne kadar zaman geçiyorsunuz? Bu süreyi denetim kalitesi ile ilişkilendirebilir misiniz?

Denetim süresince müşteri işletmede ortalama ne kadar zaman geçirdikleri ve bu sürenin denetim kalitesi ile ilişkilendirilmesi konusunda katılımcıların verdikleri cevaplar Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Denetim Süresine İlişkin Bağımsız Denetçi Görüşleri

K1-"...Salt zaman olarak sözleşmedeki asgari süreye mutlaka uyuyoruz."
K2-"...Bağımsız denetim süreci içinde işletmelerde denetim sözleşmesinde yazılı sürenin ötesinde ortalama ayda 1 ya da 2 defa zaman geçirmekteyim, bu süre maddi doğrulama ve kontrol testleri açısından ve bazı süreçlerin incelenmesinde sağlıklı tespitlere izin vermektedir."
K3-"...İşletmenin bağlı olduğu sektöre, iş hacmine, işletme personelinin yetkinliğine, işletmenin kurumsallığına, üst yönetimin denetime bakış açısına bağlı olarak değişmektedir. Müşteri işletmelerimiz "Büyük ve Orta Boy İşletmeler" ve "Küçük İşletmeler" olduğundan bu süre 96 saat ile 130 saat arasında değişmektedir."
K4-"...Ortalama olarak, iç kontrol sisteminde çok yüksek kontrol riski ölçmüyorsam eğer bir denetim 7 ile 8 haftalık bir süreyi kapsıyor (denetim ekibi olarak). Denetim ekibindeki her kişinin harcadığı süre farklıdır. Ben halka açık olmayan işletmeleri denetlediğim ve Türkiye'de işletmelerin aile şirketleri olması ve iç kontrol sistemlerinin yeterince etkin çalıştırılmıyor olmasından dolayı genellikle ekip ile bir müşteriye 150 ile 200 arasında denetim saati harcıyoruz."
K5-"... Denetim süresi firmadan firmaya değişmekle birlikte şirkette iç denetim olup olmaması süreyi kısaltır."
K6-"...Haftada aralıklı 2-5 saat arası. Kesinlikle denetim çalışmasının kalitesini etkiler."
K7-"...Denetime başladıktan itibaren, denetim sonlanana kadar her ay en az 8 saat. Müşteri bu sürenin daha artmasını isteyebiliyor. Hileye ilişkin (çalışan hilelerine karşı) üst yönetim kendisi tedbirleri almak yerine denetçiden çok yoğun (risk tabanlı denetime pek uygun olmayacak şekilde yoğun mesai harcanmasını neredeyse her evrakin tek tek incelenmesi) isteyebiliyor."

Katılımcıların görüşleri doğrultusunda, işletmenin yapısı ve büyüklüğüne göre denetim süresinin değiştiği, denetçilerin ortalama yasal çerçevenin belirttiği denetim süresinin altına düşmediği söylenebilir.

Soru 3. Bağımsız denetim yaparken uygulama sırasında karşılaştığınız manipülasyonlar nelerdir? Bunun nedeni sizce ne olabilir?

Bağımsız denetim yaparken uygulama sırasında karşılaşılan manipülasyonlar ve bunların nedenlerinin neler olabileceği konusunda katılımcıların verdikleri cevaplar Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Bağımsız Denetim Sırasında Karşılaşılan Manipülasyonlara İlişkin Bağımsız Denetçi Görüşleri

K1-"...Özellikle orta ölçekli firmaların aile işletmesi ve tek patron olmasından kaynaklı iç kontrol sistemi ve karlılık konusunda manipülasyon yapıldığına rastlanabilir."
K2-"...Bağımsız denetim yaptığımız firmalar, aynı zamanda uzun süredir tarafımdan tam tasdik kapsamında denetlendiği için herhangi bir manipülasyon yapılmasına rastlamadığımı ifade ederim."
K3-"...Bağımsız denetim sırasında firma üst yönetimin denetime bakış açısı ve firmadaki ilgili personelin yetkinlik düzeyine göre karşılaştığımız manipülasyonlar mevcuttur."
K4-"...Manipülasyon demeyelim, denetim çalışmasına sınırlamalar getirilmeye çalışılıyor. Kanıt toplama aşamasında müşteri işletme biz toplayalım size yardımcı olalım şeklinde sınırlama var. Bağımsız denetçiyi müşteri işletme, işletmeye sokmak istemiyor. Örneğin, doğrulama mektubu alınacak müşteri işletme biz yapalım size gönderelim şeklinde yaklaşıyor. Bu durumun nedeni de işletme yönetimi ve mali işler koordinatörünün bağımsız denetim hakkındaki bilgi yetersizliğidir. Müşteri işletmenin yasa dışı işlemleri örtmek için kanıt toplamayı engellemek istediği durumda denetimden çekildik. Büyük ölçüde işletme yönetiminin tutumu etkiliyor. İşletmeler bağımsız denetimi sadece yasal zorunluluktan kaynaklı bir faaliyet olarak görmektedir. Müşteri işletme denetim çıktılarını nerde kullanacağını bilmiyor."
K5-"...Verilerin zamanında teslim edilmemesi, bilgilerin saklanması, şirketler tarafından bağımsız denetimi gereksiz görüp yapılan çalışmaların zaman alıcı ve uğraştırıcı olarak görülmesi sebebiyle gerekli titizliğin, özverinin gösterilmemesi, çünkü çoğu şirket aile şirketi olduğundan bağımsız denetime neden tabi olduğunu sorguluyor."
K6-"...İşletme yönetiminden ve yetkili personelden bilgi ve belge akışında sorunlar çıkması. Bu durumun nedeni ortakların tutumu ve menfaatleri ile çelişmesidir."
K7-"...Özellikle sayım sırasında olmayan malların sayıma katılmak istenmesi veya tam tersi var olan malların gizlenmesi. İşletme varlıkları üstündeki üçüncü şahıs haklarının dipnotlarda da açıklanmasını engelleyecek bilgi gizlenmesi. Özellikle hatır senetlerinin kullanımından kaynaklanan kayıt problemlerinin olması. Amortisman kayıtlarında hatalar (uygun amortisman süresinin belirlenmesi yerine vergi otoritesinin belirlediği esaslara uymak). Bunların temelinde müşterilerin bağımsız denetimi, vergi denetimi ile karıştırmak, bağımsız denetim kapsamını ve bağımsız denetçinin görevleri ve sorumlulukları ve hatta kendi sorumlulukları hakkında yeterince bilgi sahibi olmamak gibi saikler var. Şunu da belirtmek isterim ki; çalışan hilelerinden çekinen yönetimin ironik bir şekilde kreditorlere karşı firmayı daha karlı gösterme çabalarına şahit olduk."

Katılımcılar tarafından verilen cevaplara göre, denetim sürecinde karşılaşılan temel sınırlama olarak, müşteri işletmenin kanıt toplanmasına engel olması ifade edilmektedir. Denetçi görüşleri doğrultusunda, bağımsız denetim yaparken uygulama sırasında karşılaşılan manipülasyonların nedenleri ve frekansları; üst yönetimin tutumu (6), bağımsız denetimin yasal zorunluluk olarak görülmesi (3), karlılık (2) ve personelin yetkinlik düzeyi (1) olmak üzere dört başlıkta toplanmıştır.

manipülasyonların iç kontrol sisteminin etkin işlemesi, iç denetim ve hile denetiminin yapılması ile azalacağını düşünmektedirler.

Denetçi görüşleri doğrultusunda, bağımsız denetim sırasında karşılaşılan manipülasyonların azaltılması için yapılabilecekler ve frekansları; standartlarda yasal düzenleme yapılması gerektiği (4), iç kontrol sisteminin etkinliği (2), iç denetim (1) ve hile denetimi (1) olmak üzere dört başlıkta toplanmıştır. Şekil 4'te bağımsız denetçi görüşleri doğrultusunda denetim sırasında karşılaşılan manipülasyonların azaltılmasına ilişkin yapılabilecekler kelime bulutu ile görselleştirilmiştir.

Şekil 4: Bağımsız Denetim Sırasında Karşılaşılan Manipülasyonların Azaltılmasına İlişkin Kelime Bulutu

Soru 5. Türkiye'de bağımsız denetim için oluşturulmuş yasal çerçevenin yeterli olduğunu düşünüyor musunuz? Neden?

Türkiye'de bağımsız denetim için oluşturulmuş yasal çerçevenin yeterli olup olmadığını düşünülmesi konusunda katılımcıların verdikleri cevaplar Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8: Türkiye'de Bağımsız Denetim İçin Oluşturulmuş Yasal Çerçevenin Yeterli Olup Olmadığına İlişkin Bağımsız Denetçi Görüşleri

K1-"...Yasal çerçeve yeterli olsa da paydaşların da bu sisteme katkı sağlamasını kolaylaştıracak ek önlemler alınmalıdır. Örneğin, şirketin avukatından bilgi eksik alınmakta veya hiç alınmamaktadır. Bağımsız denetim kapsamındaki firmalarda muhasebe müdürünün hem SMMM hem de BD belgesine sahip olması aranmalıdır."
K2-"...Türkiye'de bağımsız denetim için oluşturulmuş yasal çerçeve yeterli değildir. Çünkü Maliye Bakanlığı tasdik işlemlerinde (tam tasdik vb.) denetim esaslarını SMMM ve YMM Tebliği bazında objektifliği sağlamak açısından yayınlamışken, KGK yönetimi sadece muhasebe ve denetim standartlarını uluslararası alanda konu ile ilgili otoritelerin açıklamaları dışında ayrıntılı biçimde (rapor formatları, çalışma kağıtları, risk analizleri, denetim plan ve programları gibi) konularda sessiz kalmakta ve bu konuları bağımsız denetçinin inisiyatifine bırakmaktadır."
K3-"...Yasal çerçeve ve mevzuatın uygun olduğunu düşünüyorum. Ancak bu yasal çerçeveyi uygulama konusunda hem firmalarımız hem de bağımsız denetçilerimiz çok yetersizdir. Bunda bağımsız denetim ücretlerinin azlığı ve firmalardaki yönetim kadrosunun bağımsız denetime bakışı öncelikli sorundur."
K4-"...Bağımsız denetim yönetmeliği gayet güzel, uluslararası normlarla aynı. KGK bağımsız denetim konusunda uluslararası normları ülkemize taşımakta çok başarılı. Bu çerçevede yasal mevzuat doğru. Fakat bir eksik şu ki bağımsız denetim daha fazla şirketi kapsamalı, bağımsız denetimin önemi sanayi odalarında, ticaret odalarında TOBB de yani denetimin paydaşı olan özellikle şirket sahiplerinin kurumları olan bu yerlerde daha fazla dile getirilmeli. Şirketlerdeki iç kontrol sistemi ve iç denetim mekanizmalarının kurulmasına yönelik yasal düzenlemeler yapılmalı ve desteklenmeli. Tabi bunları KGK, Ticaret Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı ile çalışarak yapmalıdır."
K5-"...Yasal çerçevesinin çok geniş olduğunu düşünüyorum"
K6-"...Yeterli diye düşünüyorum."
K7-"...Yasal çerçeve yeterli değildir. Vergi yasalarının özellikle Vergi Usul Kanununun TTK ile belirlenmiş kurallara yaklaşmasının yanı sıra artık kayıt tutma işinin ve VUK özellikle değerlendirme hükümlerinin standartlarla uyumlu hale gelmesi şarttır. Aksi takdirde bağımsız denetçiler, vergi yasalarına göre hazırlanmış finansal tabloların, standartlara uygun çevirimini kendileri yaparak kendi kendilerini denetliyor pozisyona düşmeye devam edeceklerdir. Zira işletmelerde (büyük işletmeler hariç) muhasebe standartlarını anlayacak ve uygulayacak muhasebeci topluluğu hayli azdır (en azından bizim gördüklerimiz öyledir). Yazılım yardımları başlı başına felaket durumdadır. Birçoğu hatalı sonuç veren yazılımlar işletme bütçesine külfetten başka bir şey getirmemektedir. BDS 505 Dış teyitler alınmakta büyük zorluklar çıkmaktadır. Devletin aynı TÜİK'teki gibi bir cevap zorunluluğu zorlaması iyi olabilir."

Bağımsız denetim için yasal çerçevenin, katılımcıların çoğunluğu tarafından yeterli olarak görülmesinin yanında, bağımsız denetime tabi olan işletmelerin kapsamının genişletilmesi önerilmektedir. Ayrıca ilgili kuruluşlar tarafından hem denetim kuruluşlarına hem de müşteri işletmelere bağımsız denetimin önemini anlatıldığı faaliyetlerin düzenlenmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Soru 6. Sizce bağımsız denetim kalitesi nasıl artırılabilir? Bu konuda Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) ve bağımsız denetçilerin üstlerine düşen görevler nelerdir? Hangi alanlarda iyileştirme yapılabilir?

Bağımsız denetim kalitesinin nasıl artırılacağı, bu konuda KGK ve bağımsız denetçilerin üstlerine düşen görevlerin neler olduğu ve hangi alanlarda iyileştirme yapılabileceği konusunda katılımcıların verdikleri cevaplar Tablo 9'da sunulmuştur.

Tablo 9: Bağımsız Denetim Kalitesinin Artırılmasına İlişkin Bağımsız Denetçi Görüşleri

K1-"...KGK sadece cezalarla denetçilerin kalitesini yükseltmeye çalışmaktadır."
K2-"...KGK bağımsız denetim ile ilgili denetim sürecinden rapor yazım aşamasına kadar örnekler vermeli ve bir standart olmalıdır. KGK sadece cezalandırma ile yükümlü bir kurum olduğu anlayışından kurtulmalıdır."
K3-"...Bağımsız denetçiler kendilerini daha fazla yetiştirmeli ve geliştirmelidir. SMMM ve YMM'lerin kendi işlerinin yanında bağımsız denetim yapmalarının yasal olarak önüne geçilmeli ve bağımsız denetim sadece bağımsız denetçiler tarafından yapılmalıdır. KGK müşteri işletme ile bağımsız denetim firma arasındaki ticari ilişkiyi azaltacak yönde aracılık yaparak, iki tarafın doğrudan karşı karşıya gelmesini engellenmelidir."
K4-"...Bağımsız denetim kalitesini artırmak için aslında gerekli standartlar var (ETİK, KKS1, BDS 220). KGK'nın daha fazla eğitim vermeli ve eğitimlerin içeriği geliştirilmelidir. Eğitimler akademisyenler tarafından verilmelidir. KGK bağımsız denetim, BOBİ FRS ve TFRS konusundaki eğitimlerini daha yoğun hale getirmelidir. Bağımsız denetim hakkındaki kafa karışıklığını gidermek için eğitim, sempozyum, panel şeklinde daha fazla çalışma yapılmalıdır. Ayrıca standart metinlerinin sonuna örnekler konulmalıdır. Örneğin önemlilik seviyesinin ölçümü, denetim riskinin hesaplanması gibi. Örnekler sektörel bazlı verilmelidir. Ayrıca analitik inceleme prosedürlerinde analitik kanıtlar toplanırken sektörel ortalama ihtiyacımızı karşılayacak şekilde (Merkez bankası, İstanbul Sanayi Odası haricinde) KGK sektörel oran analizleri yapacaktır bir departman yaratmalıdır. KGK sadece büyük şirketler bağımsız denetim ücretini genel kurul toplantı tutanağına yazmak zorunda tutmaktadır. Bence şirket büyüklüğüne bakılmaksızın denetime tabi tüm şirketler bağımsız denetçi atadığı genel kurul kararını ne kadar ücret ödediğini yazmalıdır. Ayrıca KGK'nın bağımsız denetim sözleşmesine yazılan tutar ile genel kurul toplantı tutanağına yazılan tutar aynı olup olmadığı kontrol edilmelidir. Haksız rekabeti önlemek adına bu yapılmalıdır. YMM, işlemleri için (kısmi/tam tasdik işlemleri) hizmet verirken birkaç yıl hizmet sunuyorsa tekrar eden yıldan kaynaklı yüzde 35 indirim yapma hakkı var. YMM'ler bağımsız denetim hizmeti içinde bu indirimini kullanıyor bu seferde haksız rekabet oluyor. Bu bağımsız denetim hizmetine yürümemesi gerektiğini düşünüyorum. KGK daha büyümeli, çalışan sayısını artırmalı. Bağımsız denetçilerin aralarında anlaşmazlıkları giderecek şekilde bir etik komisyon/disiplin yönetmenliği yaratılmalıdır. Ayrıca KGK, SPK gibi bülten yayınlayarak tespit ettiği eksiklik, ceza türleri, ceza nedeni, hangi standartları ihlal ettiği ve hangi cezaya tabi tutulduğuna ilişkin bir bülten yayınlamalıdır."
K5-"...Firmalara bağımsız denetim neden yapılması gerektiğini bağımsız denetçiler tarafından değil, KGK tarafından anlatılmalıdır."
K6-"...Sürekliliği eğitim ve uygulamayla. Bağımsız denetçiler mevzuat ve uygulama konusunda teorik ve pratiklerini artırmalıdır. Denetim zorunluluğunun geniş ve alt seviyelerde firmaları kapsayacak düzeye getirilmelidir."
K7-"...Bağımsız denetimin kalitesinin artması için uygun bir ücret skalasının KGK tarafından yayınlanması ile işe başlanabilir. Ayrıca müşteriler sözleşme şartlarında geçen ücretleri KGK ya yatırmalı, denetçiler ücretlerini KGK'dan almalıdır. BDS 505 Dış teyitler alınmakta büyük zorluklar çıkmaktadır. Devletin aynı TÜİK'teki gibi bir cevap zorunluluğu (ceza tehditli) zorlaması iyi olabilir. Zira denetimler bu yüzden anlamsız uzamaktadır. KGK ceza kurumu olmaktan çıkıp öncelikle danışmanlık kurumu olmaya vermelidir. Bağımsız denetçiler korkmadan çekinmeden kendi mesleki kuruluşu anlamında kurum uzmanlarıyla iletişime geçebilmeli varsa hatalarını düzeltmek için yardım alabilmelidir. Şu anda elbette kurumun bu konuda bir çabası olmakla beraber yeterli olduğunu düşünmüyorum. Açıkçası bağımsız denetçinin bir hatası olmuşsa (ki bu her daim mümkündür) nitekim standartlar standart olmayıp sürekli değişebilmekte ve bunlara uyum zor olmaktadır) en azından KGK savunma yazısından önce denetçiye düzeltme imkânı veren bir danışmanlık yazısı gönderebilir. Buna rağmen hatada ısrar varsa ceza ondan sonra verilmelidir."

KGK'nın bağımsız denetçilerin kalitesini artıracak yönde eğitim, panel, konferans vb. etkinlikleri artırmaları, denetim sürecinin daha iyi anlaşılması ve denetimin etkin hale gelmesine yönelik örnekler sunması gerektiği, SMMM, YMM ve bağımsız denetçilerin görev alanlarına ilişkin ayrımların netleştirilmesi gerektiği, bağımsız denetim kuruluşları ile müşteri işletme arasındaki ticari işlemlerin yüz yüze gelmeyecek şekilde uygulamalara konulması, denetim ücretinin şeffaf şekilde yayınlanması ve müşteri işletmelere denetimin önemini KGK'nın bizzat kendisinin ifade etmesi gerektiği yönünde bağımsız denetimin kalitesini artıracak ifadeler sıralanabilir.

Soru 7. KGK'nın bağımsız denetim firmalarını denetlemesinin kaliteye etkisi olduğunu düşünüyor musunuz? Neden?

KGK'nın bağımsız denetim firmalarını denetlemesinin kaliteye etkisinin olup olmadığı konusuna ilişkin katılımcıların ifadeleri Tablo 10'da sunulmuştur.

Tablo 10: KGK'nın Bağımsız Denetim Firmalarını Denetlemesinin Kaliteye Etkisine İlişkin Bağımsız Denetçi Görüşleri

K1-“...Mutlaka kaliteyi artırmakta fayda sağlamaktadır.”
K2-“...KGK'nın bağımsız denetim firmalarının denetlenmesinin kaliteye etkisinin olumlu olmadığını düşünüyorum.”
K3-“...KGK'nın bağımsız denetim firmalarını denetlemesinin denetim kalitesine katkı sağladığını düşünüyorum. Ancak KGK aynı şekilde firmalarda denetim şartlarının uygulanabilirliği konusunda da denetim ya da kontrol yapmalıdır. Ayrıca KGK'da bu işlemi yapacak uzmanların da yeterli liyakatta olması sağlanmalıdır.”
K4-“...KGK'nın çıkış noktası, ana felsefesi denetçinin/denetim firmalarının bir denetçisinin olmasıdır. Dolayısıyla denetim kalite sağlar, bu nedenle katkısı olduğunu düşünüyorum.”
K5-“...KGK piyasadan ceza ile para toplayan kuruluş niteliğine bürünmüştür, bağımsız denetim firmalarına şeklen yetki verip eğitim vermemektedir.”
K6-“...Evet kaliteyi sağlamakta faydalı olur.”
K7-“...Elbette oluyor. Ancak ağır ceza yağdıran ve korkulan bir kuruluş olmanın en önemli engel da buradadır. Zira çok büyük denetim firmalarından tanıdığım bazı denetçilerin “nasıl olsa ceza yeriz” yaklaşımlarına şahit oldum. Önceki soruda olduğu gibi KGK bağımsız denetçinin rahatça iletişim kurabildiği bir üst danışman kurulu rolüne bürünmeli ve kadife eldiven içinde demir yumruk olmayı benimsemelidir. Bu hem denetçiye en azından yanlışlarını düzeltme hem de bu tarz iş birliğinin tabii sonucu olarak işletme yöneticilerinin hatalı yaklaşımlarını (etik dışı olabilecekler) önleme fırsatı verecek ve denetçinin de saygınlığının artmasına neden olabilecektir.”

Tablo 10'dan anlaşılacağı üzere, katılımcıların beşi (K1, K3, K4, K6, K7), KGK'nın bağımsız denetim firmalarını denetlemesinin kaliteye etkisi olduğunu düşünmektedir. Katılımcıların ikisi (K2, K5) ise, KGK'nın bağımsız denetim firmalarını denetlemesinin kaliteye etkisi olduğunu düşünmemektedir. Katılımcıların görüşleri değerlendirildiğinde, çoğunlukla KGK'nın yaptığı denetimlerin, denetim kalitesine etkisi olduğunu düşündüklerini ifade etmişlerdir.

Soru 8. Konu ile ilgili belirtmek istediğiniz diğer görüş ve düşünceleriniz nelerdir?

Katılımcıların konu ile ilgili belirtmek istedikleri diğer görüşleri Tablo 11'de sunulmuştur.

Tablo 11: Konu ile İlgili Diğer Düşüncelerine İlişkin Bağımsız Denetçi Görüşleri

K1-“...TFRS'ye göre değerlendirme hükümlerinin VUK'ta da uygulanması veya yaklaşılması gerekmektedir.”
K2-“...Bağımsız denetimi faaliyetini yürüten tüm kişi ve kurumların uluslararası boyutta yapılanmaları görüşümdedir.”
K4-“...Muhasebede ve denetimde dünya ile ortak dil konuşulmalı ve birbiriyle örtüşecek şekilde uygulamaları barındırmalıdır.”
K6-“...KGK haksız rekabeti ortadan kaldıracak çalışmalar yapmalıdır.”
K7-“...Denetim eğitimleri üniversitelerde yaygın hale gelmelidir. Yeni gelen nesil muhasebeye ölecek meslek gözüyle bakmaktadır. Bu konuda özellikle yazılımcılar büyük bir cüretle verin kayıtlarınızı biz yapalım şeklinde ilanlar verebilmektedir. Korkarım bir süre sonra aynı şekilde “verin yetkiyi bize denetimlerinizi biz yapalım” söylemine dönebilecektir.”

Katılımcıların görüşleri, muhasebe ve denetim mevzuatının hem Türkiye'de hem de uluslararası boyutta tek bir çatı altında toplanarak uygulama farklılığının getirdiği zorlukların ortadan kaldırılması yönündedir. Ayrıca katılımcılar tarafından KGK'nın haksız rekabeti ortadan kaldıracak çalışmalar yürütmesi gerektiği belirtilmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bağımsız denetim kalitesinin artırılması hususunda hangi iyileştirmelerin yapılabileceğini belirlemek amacıyla yürütülen araştırma kapsamında, yedi bağımsız denetçinin görüşleri analiz edilmiştir. Bağımsız denetçilerle yapılan görüşmeler sonucunda bağımsız denetimi etkileyen en önemli hususların “denetim ücreti”, “Bağımsız Denetim Standartları”, “müşteri işletmenin tutumu”, “nitelikli bağımsız denetçi”, “denetçi rotasyonu”, “etik ve bağımsızlık”, “denetim süresi”, “Kalite Kontrol Standardı 1” ve “müşteri işletmedeki nitelikli personel” şeklinde sıralanmıştır. Ayrıca bağımsız denetim standartlarının ve finansal raporlama setlerinin anlaşılır bir dile sahip olmaması ifade edilmektedir. Katılımcıların denetledikleri işletmelerin karlılık konusunda manipülasyonlara başvurdukları belirtilmiştir. Bunun yanında işletmelerin bağımsız denetçinin kanıt toplamasını engelleyen davranışlarda buldukları birçok katılımcı tarafından vurgulanmıştır. Bağımsız denetime ilişkin çerçevenin yetersiz bulunduğu noktalar ise şöyledir: bağımsız denetim standartlarının yeterince açıklanmadığı, muhasebecilerin ve bağımsız denetçilerin finansal raporlama setleri konusunda yetkin olmadıkları, bağımsız denetime tabi olan işletmelerin yeterli düzeyde olmadığıdır. Bağımsız denetim kalitesini artırmak adına KGK'nın bağımsız denetim firmalarına karşı ceza uygulamaları yaklaşımından vazgeçmesi gerektiği, KGK'nın denetim sürecini örnek uygulamalar ile açıklaması, finansal raporlama standartları konusunda daha fazla eğitimler planlaması, denetim ücretleri konusunda düzenlemeler yapması ve bağımsız denetim kuruluşları ve müşteri işletme arasında birtakım işlemlerde aracı kurum şeklinde pozisyon alması gerektiği katılımcılar tarafından belirtilmiştir. Katılımcıların yarısından fazlası bağımsız denetim firmalarının KGK tarafından denetlenmesinin yararlı olacağı görüşündedir.

Finansal raporlama kalitesi doğrudan bir tanımla ifade edilmekten ziyade finansal raporlama kalitesini etkileyen unsurlar ifade edilerek ele alınmıştır. Katılımcıların cevapları ile Durak ve Gürel (2014) tarafından sıralanan finansal raporlama kalitesini etkileyen unsurların bazılarının (muhasabe altyapısı ve muhasabe meslek örgütlerinin eğitimi, yasal sistemler, vergi sistemi, muhasabe standartları) birbirini destekler nitelikte olduğuna ulaşılmıştır. Muhasabe alt yapısı ve muhasabe meslek örgütlerinin eğitimi konusunda özellikle katılımcıların verdiği cevaplar; BOBİ FRS/finansal raporlama standartları setlerinin uygulanmasında muhasebecilerin yetersizliği, bağımsız denetim mesleğini icra edenlerin yasal mevzuatı uygulama aşamasında yetersiz kaldığı, muhasabe yazılımlarının yeterli düzeyde olmadığı şeklindedir. Dolayısıyla bir tarafta finansal raporların kalitesinde doğrudan etkisi bulunan muhasebecinin muhasabe uygulamaları konusundaki yetersizliği ve yazılımların ihtiyacı karşılayacak seviyede olmayışı, diğer tarafta bağımsız denetçilerin yasal mevzuat konusunda yeterli yetkinliğe sahip olmaması başlı başına finansal raporlama kalitesini etkilemektedir. Finansal raporlama kalitesini etkileyen üç unsur-yasal sistem, vergi sistemi ve muhasabe standartları- kapsamında değerlendirme yapıldığında; muhasabe standartlarına geçiş sürecinde belli tarihten sonra zorunluluk getirilmesi, ülkemizde muhasabe uygulamalarının vergisel bakış açısına dayalı olması sebebi ve ülkemizde TDHP göre muhasabe uygulamalarının/Vergi Usul Kanunu'na göre muhasabe uygulamalarının mevcut olması nedeniyle bir taraftan vergi ağırlıklı bir muhasabe uygulamaları ortaya konarken, diğer tarafta finansal raporlama setlerinin ilke bazlı olması sebebiyle finansal raporlama ağırlıklı uygulama ortaya konmaktadır. Bu iki uygulama finansal raporlamada çok çeşitliliğe neden olmaktadır.

Araştırma sonucunda çeşitli önerilerde bulunmak mümkündür. KGK'nın bağımsız denetçilere yönelik verdiği eğitimlerin içerikleri geliştirilmeli ve zenginleştirilmelidir. Daha yoğun olarak uygulamaya dönük eğitimler verilmelidir. Yasal mevzuat açısından, KGK tarafından standartların uygulama yönergeleri ve kılavuzları yayınlanarak, örneklerle denetim süreci anlatılmalı ve böylece standartların anlaşılabilirliği artırılmalıdır. İlk etapta bu yönergeler, genel kapsamlı olarak hazırlanabilirken, sonraki süreçlerde ise sektörel bazlı olarak hazırlanabilmelidir.

KGK tarafından disiplin yönetmeliği yayınlanmalı ve KGK'nın bünyesinde etik kurul komisyonu oluşturulmalıdır. Bu kurul haksız rekabeti engellemek adına şikayetleri göz önüne almalıdır. Yine KGK da SPK gibi bültenler hazırlayıp, yayınlamalıdır. Bu bültenlerde ceza kesilen denetim kuruluşlarına ilişkin bilgiler ve ceza türleri gibi bilgilere yer verilmelidir. KGK'nın bağımsız denetim kuruluşlarına yönelik olarak verdiği cezaların içeriklerinin yayınlanması, müşteri işletme tarafından birebir tespitinin sağlanması bağımsız denetim kuruluşları için caydırıcı olabilir.

KGK, bağımsız denetim kuruluşlarını denetlemekte, fakat yaptığı denetime dair verileri sadece istatistiksel olarak açıklamaktadır. Bunun yanı sıra ayrıntılı olarak bu denetimlerin açıkladığı bir sistem bulunmamaktadır. KGK, denetimini gerçekleştirdiği denetim kuruluşlarına dair bilgileri, tespitleri ve sonuçları, her bir denetim kuruluşuna ilişkin bir rapor yayınlamak suretiyle kendi internet sitesinden yayınlarsa, bilgi kullanıcılarının bu bilgilere ulaşması kolaylaşacaktır. Ayrıca, Bağımsız Denetim Yönetmeliği'ne göre, "Bir takvim yılında KAYİK denetimi yapmış denetim kuruluşları ilgili takvim yılını müteakip, özel hesap dönemi kullanan denetim kuruluşları ise hesap dönemi kapanışını müteakip dördüncü ayın sonuna kadar yıllık şeffaflık raporunu Kuruma bildirir ve kendi internet sitelerinde yayımlar." (KGK 2018) hükmü söz konusuysa, KGK'nın da kendi şeffaflık raporunu hazırlayıp, yayınlaması kaliteyi artırabilir. Çünkü KGK, mikro düzeyde işletmelerde, makro düzeyde ekonomide kaliteyi artırmak için yetkilendirdiği bağımsız denetim kuruluşlarından KAYİK (Kamu yararını ilgilendiren kuruluşlar) denetimi yapanların Şeffaflık Raporları ile beyanda bulunmalarını istemektedir (Keskin vd. 2019: 158-159), tek yetkili otoriteden de bu raporları yayınlaması beklenmektedir. Aynı zamanda KGK yayınladığı bu bilgilerle kalitenin yanı sıra şeffaflığını da arttırması beklenmektedir. Sonuç olarak, KGK tarafından muhasabe uygulamalarının netleştirilmesi hem muhasabe bilgisi üreten hem de denetçi tarafından ortak bir dilin oluşturulması gerekmektedir.

Araştırma sonucunda gelecekte bu konu ile ilgili araştırma yapacak olan araştırmacılara, araştırma bulgularından yola çıkılarak aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur.

- Bu araştırmada, araştırmaya katılan yedi bağımsız denetçinin görüşleri ifade edilmiştir. Araştırmadaki katılımcı sayısı daha geniş tutularak çalışma tekrarlanabilir.
- Araştırmaya katılmayı kabul eden bağımsız denetçiler, halka açık olmayan işletmeleri denetlediklerini beyan etmiştir. Dolayısı ile halka açık işletmeleri denetleyen denetçiler araştırmaya katılmamışlardır. Araştırma bu yönüyle halka açık olmayan işletmeleri denetleyen denetçilerin denetim kalitesine yönelik görüşlerini barındırmaktadır. Halka açık işletmeleri denetleyen denetçilerin görüşleri ayrı bir araştırma konusu olabilir. Dört büyük denetim kuruluşuna veya yerel denetim kuruluşuna bağlı olarak çalışan denetçilerin görüşleri de karşılaştırılmalı olarak incelenebilir.
- Ayrıca, bağımsız denetim kalitesini etkileyen birçok faktör olmasına karşın, bu araştırmada sadece bağımsız denetçilerin görüşleri ele alınmıştır. Gelecekteki yapılacak araştırmalar için diğer faktörler dikkate alınabilir.
- Araştırma nitel araştırma deseninde yürütülmüş olup gelecekteki araştırmalar nicel araştırma veya karma desen kullanılarak tekrar ele alınabilir.

Kaynakça

- Acar, M. (2020). Finansal raporlama kalitesi ile denetim kalitesi arasındaki ilişkinin Türk bankacılık sektörü çerçevesinde incelenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (88), 125-154.
- Allemand, I., André, P., Brullebaut, B., & Schatt, A. (July 26, 2017). *Women involved in the financial reporting process and financial reporting quality*. [Available online at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3009375>], Retrieved on September 29, 2021.
- Askary, S., Yazdifar, H., & Askarany, D. (2008). Culture and accounting practices in Turkey. *International Journal of Accounting, Auditing and Performance Evaluation*, 5 (1), 66-88.
- Balsarı, Ç. K. ve Varan, S. (2014). Kaliteli finansal raporlamada denetimin rolü ile ilgili tartışmalar. *Mali Çözüm*, 24 (124), 69-90.
- Cano, M., & Sanchez, A. (2012). The value of auditor characteristics in public and private companies: Evidence from Spain. *Journal of Management and Governance*, 16 (4), 683-706.
- Chaney, P. K., Cooil, B., & Jeter, D. C. (June 12, 2008). *A latent class model of earnings attributes*. Available online at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=916605>, Retrieved on September 29, 2021.
- Christensen, H. B., Lee, E., Walker, M., & Zeng, C. (2015). Incentives or standards: What determines accounting quality changes around IFRS adoption?. *European Accounting Review*, 24 (1), 31-61.
- Creswell, J.W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (2nd ed.) Thousand Oaks, CA: Sage Publishers.
- DeAngelo, L.E. (1981). Auditor size and audit quality. *Journal of Accounting and Economics*, 3, 183-199.
- DeFond, M., & Zhang, J. (2014). A review of archival auditing research. *Journal of Accounting and Economics*, 58 (2-3), 275-326.
- Durak, G., ve Gürel, E. (2014). Finansal raporların kalitesine etki eden ülkeye özgü faktörler. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (64), 95-110.
- Gaynor, L. M., Kelton, A. S., Mercer, M. & Yohn, T. L. (March 15, 2016). Understanding the relation between financial reporting quality and audit quality. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, Forthcoming, Kelley School of Business Research Paper No. 16-26, Available online at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2748054>, Retrieved on September 29, 2021.
- Gençoğlu, Ü. G., ve Ertan, Y. (2012). Muhasebe kalitesini etkileyen faktörler ve Türkiye'deki durum. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (53), 1-24.
- Gray, S. J. (1988). Towards a theory of cultural influence on the development of accounting system internationally. *Abacus*, 24 (1), 1-15.
- Herath, S. K., & Albarqi, N. (2017). Financial reporting quality: A literature review. *International Journal of Business Management and Commerce*, 2 (2), 1-14.
- Imen, F., & Anis, J. (2021). The moderating role of audit quality on the relationship between auditor reporting and earnings management: Empirical evidence from Tunisia. *EuroMed Journal of Business*, 16 (4), 416-430.
- Keskin, D. A., Mollaahmetoğlu, E., ve Gözüaçık, G., (2019). Kalite güvence mekanizması olarak şeffaflık raporları: Türkiye'deki bağımsız denetim kuruluşlarına yönelik bir araştırma. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 19 (58), 157-172.
- Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) (2017). *BDS 705 bağımsız denetçi raporunda olumlu görüş dışında bir görüş verilmesi*. [Çevrim-içi: <https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/BDS/BDS%20705.pdf>], Erişim Tarihi: 01.09.2021.
- Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) (2018). *Bağımsız denetim yönetmeliği*. [Çevrim-içi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=16907&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>], Erişim Tarihi: 01.09.2021.
- Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) (2019). *BDS 700 finansal tablolara ilişkin görüş oluşturma ve raporlama standardı*. [Çevrim-içi: [https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/BDS/BDS%20700\(2\).pdf](https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/BDS/BDS%20700(2).pdf)], Erişim Tarihi: 01.09.2021.

- Kim, J. B., Simunic, D. A., Stein, M. T., & Yi, C. H. (2011). Voluntary audits and the cost of debt capital for privately held firms: Korean evidence. *Contemporary Accounting Research*, 28 (2), 1-40.
- Moalla, H. (2018). Audit report qualification/modification impact of financial variables in Tunisia. *Journal of Accounting in Emerging*, 7 (4), 468-485.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. (M Bütün, SB Demir Çev.). Ankara: Pegem Akademi.
- Selimoğlu, S. (2009). Denetim standartları, meslek ahlakı ve yasal sorumluluklar. In Seval Selimoğlu ve Şaban Uzay (Eds.), *Muhasebe denetimi* (s. 1-25), Gazi Kitabevi: Ankara.
- Selimoğlu, S. ve Yeşilçelebi, G. (2014). Mesleki aidiyetin bağımsız denetim kalitesi üzerine etkisi: Bağımsız denetçiler üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (64), 27-52.
- Silvoso, J. A. (1972). Report of the committee on basic auditing concepts. *The Accounting Review*, 47, 15-74.
- Tasios, S. & Bekiaris, M. (2012). Auditor's perceptions of financial reporting quality: The case of Greece. *International Journal of Accounting and Financial Reporting*, 2 (1), 57-74.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (8. baskı). Ankara: Seçkin Yayınevi.

Extended Abstract

Aim and Scope

The accuracy and reliability of the information in the financial statements, the independent audit process and the quality of the independent audit report are interdependent processes. It is possible to divide the factors affecting the quality of independent audit into three as client enterprises, independent audit firms and independent auditors. Due to the fact that the independent auditors are the implementers themselves, only independent auditors are discussed in terms of factors affecting quality in this study. In this context, it has been tried to determine which improvements can be made in terms of increasing the quality of independent audit in line with the opinions of the auditors. Because it was decided to conduct this research based on the assumption that those who apply the best standard, that is, independent auditors, know the gaps in the standards while performing the independent audit.

The purpose of this research is to try to determine what improvements can be made in increasing the quality of independent audit. Within the scope of the research, trying to present concrete and applicable suggestions for increasing the audit quality by considering the practitioner (independent auditor) perspective reveals the original value of the research.

Methods

In this study, a qualitative research approach was preferred. The qualitative research design was carried out within the framework of phenomenology. The phenomenology design focuses on phenomena that are aware of but do not have an in-depth and detailed understanding (Yıldırım & Şimşek, 2011). Phenomenological studies are an inquiry strategy applied to reveal the researcher's human experiences about a phenomenon defined by the participants (Creswell, 2007). The reason for choosing phenomenology in this study; the aim of the study is to try to understand in depth how the phenomenon of independent audit quality is perceived by different participants, based on the real experiences of the participants. In this context, this design was used in the research in order to convey the experiences of the participants in the practice of audit quality.

Within the scope of the research, semi-structured interview, which is a qualitative research technique on how to increase the quality of independent audit, was preferred by making use of the opinions of the auditors working in independent audit firms. The purpose of choosing the interview technique in the research is to ensure that the participants' unique perspectives are revealed. Open-ended questions were prepared, and the independent auditor was asked to provide more detailed information. The semi-structured interview form was developed by the researchers. Using the relevant literature, open-ended questions prepared by the researchers were taken after expert opinion, the boundaries of the interview were determined, and the questions were finalized. The prepared form was directed to the independent auditors and their opinions were received. There are 15 questions in total in the interview form. Seven of these relate to descriptive information and the remaining eight relate to audit quality. Within the scope of the research, face-to-face, internet-based or e-mail interviews were conducted with the independent auditors working in independent audit firms. The answers received from the independent auditors were analyzed by qualitative data analysis.

The scope of the research consists of independent auditors who are registered with an independent audit firm operating in Turkey and who agree to participate in this research. In studies where qualitative research methods and techniques are used, the research is usually carried out on a small sample. There may even be one (n=1) person if it is chosen for

sampling purposes. It is stated that in the sample chosen purposefully to support the research topic, the main goal is to choose people who will provide more information on the subject studied and it is possible to be flexible about the number (Patton, 2014). At this point, it is important that the answers given by people who are knowledgeable about more than a number of subjects in qualitative research are satisfactory. In this context, the opinions of seven independent auditors participating in the research were expressed. The independent auditors who agreed to participate in the research declared that they audited non-public companies. Therefore, this situation constitutes a limitation of the research since the auditors inspecting the public companies did not participate in the research. In addition, although there are many factors that affect the quality of independent audit, only the opinions of independent auditors are discussed in this study. Another limitation of the study is that it only reflects the opinions of seven independent auditors participating in the research and that generalizations cannot be made.

Semi-structured interviews with independent auditors were analyzed by qualitative data analysis. In this context, the interviews were analyzed and written down. The data obtained were subjected to descriptive and content analysis. First of all, in order to ensure the authenticity and validity of the data obtained as a result of the interviews, the sentences of the participants were directly quoted, and their opinions were presented. Later, some data were categorized by the researchers, visualized as a word cloud, and interpreted. The word cloud used for visualization in the research was created with the Word Art program. The opinions obtained in line with the opinions of seven independent auditors participating in the research were presented.

Findings

The opinions of seven independent auditors were analyzed within the scope of the research carried out in order to determine what improvements could be made to increase the quality of independent audit. As a result of the interviews with the independent auditors, the most important issues affecting the independent audit were determined as “audit fee”, “International Standards on Auditing (ISA)”, “attitude of the client enterprise”, “qualified independent auditor”, “auditor rotation”, “ethics and independence”, “audit period”, “Quality Control Standard 1”, and “qualified personnel in the client enterprise”. In addition, it is stated that ISAs and financial reporting sets do not have an understandable language. It was stated that the companies they audited resorted to manipulations about profitability. In addition, it was emphasized by many participants that businesses acted to prevent the independent auditor from collecting evidence. The points where the framework regarding the independent audit is insufficient are as follows: the ISAs are not adequately explained, the accountants and independent auditors are not competent in financial reporting sets, the companies subject to independent audit are not at a sufficient level. In order to increase the quality of independent audit, the POA should abandon its approach of penalizing independent audit firms, explain the audit process of the POA with sample applications, plan more trainings on financial reporting standards, make regulations on audit fees, and communicate between independent audit firms and the client enterprise. It was stated by the participants that it should take a position as an intermediary institution in certain transactions. More than half of the participants think that it would be beneficial for independent audit firms to be audited by the POA.

Conclusion

As a result of the research, in line with the opinions of the independent auditors, the factors affecting the independent audit quality are respectively “audit fee”, “International Standards on Auditing (ISA)”, “attitude of the client enterprise”, “qualified independent auditor”, “auditor rotation”, “ethics and independence”, “audit period”, “Quality Control Standard 1”, and “qualified personnel in the client enterprise”. In addition, it has been concluded that professional practice directives and guides should be published by the Public Oversight Accounting and Auditing Standards Authority (POA) in order to increase the quality and understand the practice.

As a result of the research, it is possible to make various suggestions. The content of the training provided by the POA for independent auditors should be developed and enriched. More intensive practical training should be given. In terms of legal legislation, the implementation guidelines and guides of the standards should be published by the POA, and the audit process should be explained with examples, thus increasing the intelligibility of the standards. At the first stage, these guidelines can be prepared on a general basis, while in the next processes, they should be prepared on a sectoral basis.

A disciplinary regulation should be published by the POA, and an ethics committee should be established within the POA. This board should consider complaints in order to prevent unfair competition. Again, the POA should prepare and publish bulletins like the Capital Markets Board (CMB). In these bulletins, information such as information about the audit firms that have been fined and the types of fines should be included. Publishing the contents of the penalties imposed by the POA against the independent audit firms and ensuring that the client enterprise is personally identified may be a deterrent for the independent audit firms.

The POA audits independent audit firms, but only statistically discloses the data regarding the audit. In addition, there is no system that explains these inspections in detail. If the POA publishes the information, determinations, and results of the audit firms it audits on its own website by publishing a report on each audit firm, it will be easier for information users to access this information. In addition, according to the Independent Audit Regulation, "Audit firms that have conducted a public interest entities (PIEs) audit in a calendar year notify the Agency and publish the annual transparency report on their own websites, following the relevant calendar year, and audit institutions using a special accounting period until the end of the fourth month following the closing of the accounting period." (KGK, 2018) provision, the preparation and publication of its own transparency report by the POA will increase the quality. Because while the POA requests the independent audit firms that it has authorized to increase the quality in micro-level enterprises and macro-level economy, those who conduct PIEs audits to make a statement with Transparency Reports (Keskin et al. 2019: 158-159), the only authorized authority should publish these reports. is expected. At the same time, the POA will increase its transparency as well as the quality with this information it publishes. As a result, it is necessary to clarify the accounting practices by the POA and to establish a common language by both the accounting information producer and the auditor.

As a result of the research, the following suggestions were made to the researchers who will conduct research on this subject in the future, based on the research findings.

- In this research, the opinions of seven independent auditors participating in the research were expressed. The study can be repeated by keeping the number of participants in the study larger.
- Independent auditors who agreed to participate in the research declared that they audit non-public companies. Therefore, auditors inspecting public companies did not participate in the research. In this respect, the research includes the opinions of the auditors who audit non-public companies on the audit quality. The opinions of auditors who audit public companies may be a separate research topic. The opinions of the auditors working under the four major audit firms or local audit firms can also be examined comparatively.
- In addition, although there are many factors that affect the quality of independent auditing, only the opinions of independent auditors are discussed in this study. Other factors may be considered for future research.
- The research was conducted in a qualitative research design, and future research can be reconsidered using quantitative research or mixed design.

Denetimde Mesleki Şüpheciliğe İlişkin Modellerin İncelenmesi: Bir Model Önerisi¹

Examination of The Models Associated with Professional Skepticism in Auditing: A Model Proposal

Merve Toptan², Davut Aygün³

Öz

Çalışmanın amacı, denetim sürecinde mesleki şüpheciliğin yerini ve bağımsız denetçilerin mesleki şüpheciliklerini uygulamaya nasıl aktardıklarını açıklamaya yönelik bir model önerisinde bulunmaktadır. Söz konusu amacı gerçekleştirebilmek için denetim literatüründe mesleki şüpheciliğe ilişkilendirilebilen modeller, unsurlar ve uygulamalar incelenmiştir. Bu çalışmalardan elde edilen bulgulardan hareketle denetim sürecinde mesleki şüpheciliğin uygulanmasına yönelik bir model geliştirilmeye çalışılmıştır. Önerilen modelde denetçilerin mesleki şüpheciliğini etkileyen unsurlar, şüpheli davranışlar, mesleki şüpheciliğin uygulamada nasıl yer aldığı, denetçilerin mesleki şüphecilik tutumuyla en çok odaklandıkları alanlar ve denetim sürecinde mesleki şüpheciliğin uygulanmasının nasıl kanıtlanabileceği hususları arasında ilişki kurulmuştur. Çalışmada önerilen modelin daha önce yapılan çalışmalarda ortaya konulan modellerle karşılaştırıldığında, uygulama boyutunu sürece dâhil eden nispeten daha geniş kapsamlı bir model olduğu belirtilebilir.

Anahtar Sözcükler: Denetim, Bağımsız Denetim, Bağımsız Denetçi, Mesleki Şüphecilik, Mesleki Şüphecilik Modeli

Abstract

The aim of the study is to propose a model to explain the place of professional skepticism in the audit process and how independent auditors transfer their professional skepticism into practice. In order to achieve this aim, the models, elements and practices that can be associated with professional skepticism in the literature on auditing were examined. Based on the findings obtained from these studies, it has been tried to develop a model for the application of professional skepticism in the audit process. In the proposed model, a relationship was established among the factors affecting the professional skepticism of the auditors, skeptical behaviors, how professional skepticism takes place in practice, the areas on which auditors mostly focus with the attitude of professional skepticism, and how the application of professional skepticism can be proven in the audit process. It can be stated that the model proposed in the study is a relatively more comprehensive model that includes the dimension of application in the process, compared to the models presented in previous studies.

Keywords: Audit, Independent Audit, Independent Auditor, Professional Skepticism, Professional Skepticism Model

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: M40, M41, M42

Submitted: 01 / 04 / 2022

Accepted: 17 / 06 / 2022

¹ Bu çalışma Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanmış olan "Bağımsız Denetçilerin Görüşlerine Göre Mesleki Şüpheciliğin Değerlendirilmesi" konulu doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

² Arş. Gör. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Rize, Türkiye, merve.toptan@erdogan.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3455-3159>.

³ Prof. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Rize, Türkiye, davut.aygun@erdogan.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3277-9349>.

Giriş

İşletmelerde üretilen bilginin ihtiyaca ve gerçeğe uygun bir biçimde sunulması bilgiyi kullanan tarafların doğru karar verebilmeleri için önemlidir. Günümüzdeki gelişmelere bağlı olarak bilginin ihtiyaca ve gerçeğe uygunluğunu sağlamak, hata/ hileyi ortaya çıkarmak veya önlemek ve makul güvence verebilmek için işletmelerin bağımsız denetime tabi tutulmalarının kaçınılmaz olduğu belirtilebilir. Dolayısıyla bilginin işlenmesi ve sunulmasında gerçekliğin ve güvenilirliğin sorgulanmasının önem arz ettiği ifade edilebilir. Bu sorgulamada denetçilerin mesleki şüphecilik biçiminde adlandırılabilir, sunulan kanıtlara ve bilgilere yönelik eleştirel bir tutum içinde olmaları gereklidir. Bağımsız denetçilerin denetim faaliyetlerini hata, hile veya önemli yanlışlıklar olabileceği ihtimali çerçevesinde sürdürdüğü belirtilebilir. Mesleki şüphe bağımsız denetçileri sorgulayıcı bir tutum içerisinde olmaya, daha fazla araştırma yapmaya ve denetim kanıtı toplamaya sevk etmektedir. Bu bağlamda denetçinin bağımsız denetim faaliyetini mesleki şüphecilik içerisinde sürdürmesiyle daha etkin ve verimli bir denetim hizmeti sunulmasının olanaklı hale geldiği ifade edilebilir. Böylece oluşabilecek ya da var olan hata, hile ve yanlışlıkların belirlenmesi ve önüne geçilmesi hatta denetlenen işletmelerin sürdürülebilirliklerini görme imkânı sağlanmaktadır. Bu doğrultuda bağımsız denetçilerin denetim faaliyetlerini tüm süreç boyunca mesleki şüphecilik içerisinde ve sorgulayıcı bir yaklaşımla yerine getirmeleri önem arz etmektedir.

Mesleki şüphecilik denetim boyunca korunması gereken bir tutum olmasından hareketle denetim literatüründe ve çeşitli Bağımsız Denetim Standartları (BDS) içerisinde kendine yer edinmiştir. Mesleki şüpheciliğin soyut veya zihinsel boyutu nedeniyle bağımsız denetçilerin mesleki şüpheciliklerinin nasıl oluştuğunun, mesleki şüpheciliklerinin nelerin etkisiyle yönlendirildiğinin, oluşan şüpheli düşüncenin hangi davranışlarla eyleme dönüştüğünün ve tüm bunların somut olarak nasıl kanıtlanabileceğini bütünsel olarak ele alan ve açıklayan bir model geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Anılan ihtiyaçtan hareketle çalışmada denetim sürecinde mesleki şüpheciliğin yerini ve bağımsız denetçilerin mesleki şüpheciliklerini uygulamaya nasıl aktardıklarını açıklamaya yönelik bir model önerisinde bulunulması amaçlanmıştır.

Literatürde yer alan mesleki şüpheciliğe ilişkin modeller incelendiğinde bu modellerin genelde Nelson ve Hurr't'un çalışmalarından yararlanılarak sunulduğu görülmektedir. Ayrıca mesleki şüpheciliği modellemeye veya mesleki şüpheciliğin denetim sürecine nasıl yansıtıldığını açıklamaya yönelik çalışmaların genellikle yabancı literatürde yer aldığı ve model, unsur veya uygulama başlıkları altında ele alınıp incelendiği ifade edilebilir.

Denetimde mesleki şüpheciliğin açıklanmasına yönelik bir model önerisinde bulunulmasının amaçlandığı bu çalışmada öncelikle mesleki şüphecilik kavramı ile denetimde mesleki şüpheciliğin yeri ve önemi konularına yer verilmiştir. Sonra mesleki şüphecilikle ilişkilendirilen modeller, unsurlar ve uygulamalar incelenmiştir. Daha sonra ise mesleki şüpheciliğe yönelik model önerisinde bulunulmuştur.

1. Mesleki Şüphecilik Kavramı ile Denetimde Mesleki Şüpheciliğin Yeri ve Önemi

Mesleki şüphecilik kavramı çeşitli standart düzenleyicilere, standartlara ve literatürdeki çeşitli bakış açılarına göre farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Buna göre; mesleki şüphecilik "sorgulayan bir akli ve denetim kanıtlarının eleştirel bir değerlendirmesini içeren bir tutum" (Public Company Accounting Oversight Board [PCAOB], 2012: 1), "bağımsız denetçinin sorgulayıcı bir yaklaşımla kanıtların geçerliliğinin incelenmesi ve kanıtların işletme yönetiminin açıklamaları ile diğer bilgi ve belgelerle çelişki içinde olup olmadığının değerlendirilmesi" (Sermaye Piyasası Kurulu [SPK], 2006: madde 5), "sorgulayıcı bir yaklaşımla hareket ederek, hata veya hile kaynaklı yanlışlığa işaret eden durumlara karşı dikkatli olmayı ve denetim kanıtlarını titiz bir biçimde değerlendirmeyi içeren tutum" (BDS 200, paragraf 13), "bireyin, alternatifler veya açıklamalar için yeterli destek sağlayıncaya kadar sonucu erteleme eğilimini nitelendiren çok boyutlu bir yapı" (Hurr't, 2010: 151), "denetçinin elde ettiği bilgiye dayalı olarak sunulan beyanın yanlış olma riskinin değerlendirmesini yansıtan denetçi kararları veya yargıları" (Nelson, 2009: 4), "denetçilerin denetimde kullanmaları gereken bir usul" (Holley, 2016: 26) biçiminde tanımlanmıştır.

Yukarıdaki tanımlar ışığında, mesleki şüphecilik; denetim boyunca önemli yanlışlık, hata, hile ve bilginin güvenilirliği konusunda yanıltıcı durumların olabildiğini göz önünde bulundurarak denetim kanıtlarının eleştirel ve titiz biçimde değerlendirilmesi ile denetimde sorgulayıcı bir yaklaşım içinde bulunulmasını gerekli kılan bir tutum biçiminde ifade edilebilir.

Şüpheli bir düşünce yapısı, denetçilerin hile veya hata olasılığının her zaman mümkün olabileceğini kabul ederek denetime yaklaşmasını sağlamaktadır (Boyle ve Carpenter, 2015: 31; PCAOB, 2012: 1). Bu nedenle mesleki şüpheciliğin denetimin temelinde önemli bir rol oynadığı ve dolayısıyla da denetçinin yeteneklerinin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu belirtilebilir (Hurr't, 2010: 149; International Auditing and Assurance Standards Board [IAASB], 2012: 4). Benzer şekilde mesleki şüphecilik denetim standartları, düzenleyici kurumlar ve denetim literatüründen hareketle, finansal tablo denetiminin temel bir unsuru olarak kabul edilmektedir (Quadackers, Groot ve Wright, 2009: 3).

Denetim, ekonomik faaliyetlere ve olaylara yönelik yönetim beyanlarıyla kabul edilmiş ölçütler arasındaki uygunluğu inceleme ve sonuçları ilgili kullanıcılara ulaştırmayı amaçlamaktadır. Söz konusu amacın gerçekleşmesi için denetim işinin alınmasından denetim raporunun hazırlanmasına kadar ki denetimin tüm aşamalarında mesleki şüphecilik yaklaşımı benimsenmelidir. Bu bağlamda mesleki şüpheciliğin uygulanmasıyla denetimin kalitesinin artırılacağı ileri sürülebilir (Azgın, 2018: 18-19). Denetimin kalitesini artırabilecek etkisi olduğundan denetçilerin mesleki şüphecilik tutumunu taşımaları gerekmektedir. Dolayısıyla mesleki şüpheciliğin denetlenecek işletme tarafından yapılan hileleri veya finansal raporlamadaki ihlalleri tespit etmesi hususunda denetçiye yardımcı olabileceği belirtilebilir (Mardijuwono ve Subianto, 2018: 63; Dereli, 2021: 33). Denetim kalitesinde önemli faktörlerden biri olan mesleki şüpheciliğe uygun davranılmadığında ise denetim şirketleri denetim başarısızlıkları ile dava ve itibar kaybetme problemleriyle karşı karşıya kalabilecektir (Karahana, 2018: 41). Benzer şekilde denetçiler, mesleki şüpheciliği yeterli bir düzeyde uygulamadıklarında, görüşlerini desteklemek için yeterli ve uygun kanıt elde edemeyebilir veya finansal tablolarda önemli ölçüde yanlış beyan edilen durumları belirleyemeyebilirler (PCAOB, 2012:1). Yine denetçi mesleki şüphecilik olmadan mevcut veya potansiyel yanlışlıklar ile hile yapmaya işaret eden tutarsızlıklara ve durumlara itiraz edemez ya da bu durumlara karşı dikkatli olamaz (Auditing and Assurance Standards Board [AUASB], 2012: 3). Ayrıca denetçinin mesleki şüphecilik içinde hareket etmesi denetimin planlanması ve yürütülmesine ilişkin her aşamada gerekli olmakla birlikte, her bir BDS'de ayrı bir hüküm olarak tekrarlanmamaktadır (BDS 200, paragraf A71). Bu şart her bir denetim standardında tekrarlanmasa bile denetçinin mesleki şüpheciliğini tüm denetim sürecine yansıtması gerektiği biçiminde yorumlanabilmektedir (AUASB, 2012: 3). Örneğin; BDS 240'a göre mesleki şüphecilik elde edilen bilgilerin ve denetim kanıtlarının, hile kaynaklı önemli bir yanlışlık olabileceğine işaret edip etmediğinin sürekli olarak sorgulanmasını gerektirmektedir. Söz konusu standart uyarınca mesleki şüphecilik, denetim kanıtı olarak kullanılacak bilgilerin güvenilirliğinin ve bu bilgilerin hazırlanması ve korunmasına ilişkin kontrollerin göz önünde bulundurulmasını içerir. Dolayısıyla hilenin özellikleri sebebiyle, hile kaynaklı "önemli yanlışlık" risklerinin değerlendirilmesinde mesleki şüphecilik özel bir öneme sahiptir (BDS 240, paragraf A8). Denetçinin, yönetim ve üst yönetimden sorumlu olanların dürüst olduklarına dair bir inancı olsa bile, bu durum onu mesleki şüpheciliğini sürdürme ihtiyacından kurtarmamaktadır. Bu bağlamda denetçi makul güvence elde ederken ikna edici olmayan denetim kanıtlarıyla tatmin olmamalıdır (AUASB, 2012: 2). Mesleki şüpheciliğin toplanan kanıtların yeterliliği ve doğruluğuyla ilişkili olarak denetçilerin karar vermelerini yönlendirdiği ifade edilebilir (Khaligova, 2019: 2). O halde denetçi yönetimin dürüstlüğü konusunda deneyimini göz ardı ederek hile ve usulsüzlüklerin her denetimde olabileceğini düşünmeli, tespit edilen önemli yanlışlıklarda dikkatli davranmalı, durumu hafife almamalı ve gerek görülüyorsa ek kanıtlar toplamalıdır (Güredin, 2014: 141). Kısacası denetçinin mesleki şüpheciliğini denetim sürecine uygun bir düzeyde yansıtması önemlidir. Çünkü denetime mesleki şüphecilikle yaklaşılması denetimin kaliteli olması, hata/hilenin ortaya çıkarılması ve denetim başarısızlıklarının önüne geçilmesine imkân sağlamaktadır.

Öte yandan Halka Açık Şirketler Muhasebe Gözetim Kurulu (PCAOB) standartları, denetçilerin denetim boyunca mesleki şüpheciliği uygun bir düzeyde kullanmalarını gerektirse de, PCAOB'un elde ettiği gözlemler, denetçilerin bu temel denetim gerekliliğini karşılamada sık sık zorlandıklarını göstermektedir (PCAOB, 2012: 6-7). Bu bağlamda denetim standartlarında ve düzenleyicilerce denetçi şüpheciliğinin önemi kabul edilmesine rağmen, denetçinin şüpheli özelliklerinin tanımlanması, bu özelliklerin nasıl ölçüleceği hususu ve denetçilerin şüpheli kararları ile şüpheli özelliklerin ne ölçüde eşleştiği konusunda literatürde fikir birliği ve deneysel veri eksikliği olduğu belirtilebilir (Quadackers vd., 2009: 2). Örneğin; Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu (Securities and Exchange Commission-SEC), uygulamaya yönelik vakaların % 71'inde denetçilerin gereken mesleki özeni göstermediklerini ve vakaların % 60'ında mesleki şüphecilik tutumunu sergilemediklerini ileri sürmüştür (Beasley, Carcello ve Hermanson, 2001: 64).

Şüpheli bir düşünce yapısını benimsemek ve onu uygulamak, her denetçi için kişisel ve mesleki bir sorumluluk olması yanı sıra kişisel özelliklerin, denetçinin yeterliliklerinin (bilgi, beceri gibi), çevresel faktörlerin (iş çevresi, yasalar, yönetmelikler vb.), eğitimin ve deneyimin mesleki şüpheciliğin uygulanmasını etkileyebileceği belirtilebilir (IAASB, 2015: 14). Bu bağlamda denetimin kalitesini eğitim, deneyim, kişilik özellikleri, tetikte olma ve sorgulama bileşenlerinden oluşan bir mesleki şüphecilik düzeyinin belirlediği ileri sürülebilir (AUASB, 2012: 3). Örneğin, bireyin meraklı bir araştırmacı olması ile strese, zaman baskısına veya çatışmaya tepki verebilir nitelikte olması mesleki şüpheciliğin doğru şekilde uygulanmasında rol oynayabilir. Geline bu noktada mesleki şüphecilikle alakalı tüm paydaşların, şüpheli bir düşünce yapısı geliştirmeye yardımcı olmada rolünün olduğu iddia edilebilir (International Auditing and Assurance Standards Board [IAASB], International Ethics Standards Board for Accountants [IESBA] ve International Accounting Education Standards Board [IAESB], 2017: 4-5).

Diğer yandan mesleki şüphecilik kavramının ilişkili olduğu birçok kavram olup bunlardan biri de mesleki muhakeme kavramıdır. Mesleki şüphecilik ve mesleki muhakeme kavramları birbiriyle yakından ilişkili olup birlikte denetim kalitesinin anahtar girdileri olarak kabul edilebilir (IAASB, 2015: 13; IAASB, 2012: 4). Mesleki şüpheciliğin mesleki muhakemenin uygulanmasında kaçınılmaz bir unsur olduğundan hareketle mesleki şüpheciliğin denetçinin muhakemesini ve eylemlerini etkileyebileceği ifade edilebilir (AUASB, 2012: 2; Ciolek, 2017: 38). Bu doğrultuda mesleki muhakemenin ve eylemlerin belgelendirilmesi (dokümantasyonu), mesleki şüpheciliğin uygulandığına dair kanıt sağlayabilir (IAASB, 2015: 13).

Denetçinin “düşüncesi” zihinsel bir olgu olduğundan, denetim boyunca mesleki şüphencilik nasıl uygulandığını tam olarak anlamının ve onu belgelendirebilmenin zor olduğu belirtilebilir (AUASB, 2012: 4-5; Leung, 2017: 6). Mesleki şüphencilik çalışmada açık bir şekilde kanıtlanabilmesi için denetimdeki çalışma kâğıtları geliştirilebilir (AUASB, 2012: 5).

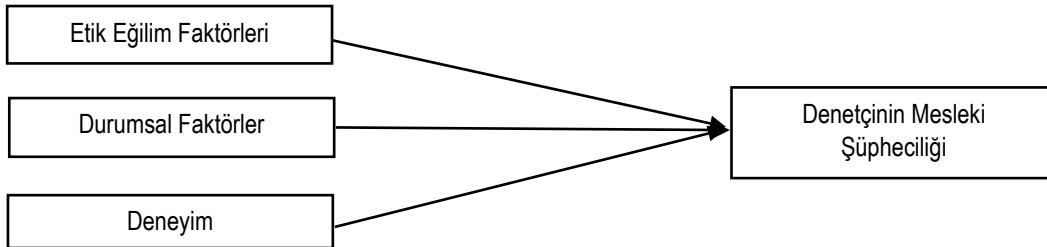
Denetçinin mesleki şüphencilik çeşitli faktörlerden etkilenebilirken sergilenen yeterli bir mesleki şüphencilik tutumu da denetime önemli bir katkı sunarak belirli amaçlara ulaşılmasını olanaklı kılabilir. Yani denetim sürecinde denetçinin mesleki şüphencilik hem denetim görevini doğru bir biçimde yerine getirmesine hem de denetlenen şirketin eksikliklerini ortaya çıkarmasına ve şirketin sürekliliğini görmesine yardımcı olduğu ifade edilebilir. Kısacası mesleki şüphencilik olmazsa denetimin bir yanının eksik kalabileceği ve kaliteli bir denetime ulaşamayacağı ifade edilebilir. O halde denetime mesleki şüphencilikle yaklaşılması hata ya da hilenin ortaya çıkarılması veya önlenmesi ile finansal tabloların doğru sunulmasını sağlayarak bilgi kullanıcılarına yararlı, gerçek bilginin sunulmasına imkân tanıyacaktır. Bu bağlamda uygun bir mesleki şüphencilikle yaklaşımının sunulan finansal bilgiden yararlanacak olan bilgi kullanıcılarının elde ettikleri doğru olmayan veya güven duyulmayan bilgiler doğrultusunda işletmelere yatırım yapmasına ya da yapmamasına yol açacağı ifade edilebilir. Yaşanılacak bu durumun işletmenin hayatını olumsuz yönde etkileyeceği belirtilebilir. Geline nokta mesleki şüphencilik uygun, dengeli ve yeterli düzeyde uygulanmasının, geliştirilmesinin, denetimdeki yerinin ne kadar önemli olduğunun vurgulanmasının ve farkındalığın artırılmasının önemli olduğu ifade edilebilir.

2. Denetimde Mesleki Şüphencilikle İlişkilendirilen Modeller, Unsurlar ve Uygulamalar

Literatür incelendiğinde denetimde mesleki şüphencilik yönelt çeşitli modellerin, unsurların ve uygulamaların geliştirildiği görülmektedir. Bunlara Shaub ve Lawrence (1996) tarafından geliştirilen denetçinin mesleki şüphencilik modeli; Nelson'un (2009) denetim performansında mesleki şüphencilik belirleyicileri modeli; Nolder'ın (2012) tutum teorisini içeren denetim performansında mesleki şüphencilik belirleyicileri modeli; Franzel'in (2013) mesleki şüphencilik unsurları; Glover ve Prawitt'in (2013) mesleki şüphencilik uygulaması; Hurtt, Brown-Liburd, Earley ve Krishnamoorthy'nin (2013) şüphenci yargı ve şüphenci eylemin öncüllerine ve çıktıklarına ilişkin modeli; Abiçic'i'nin (2014) mesleki şüphencilik modeli ve Nach'ın (2014) mesleki şüphencilik modeli örnek gösterilebilir. Söz konusu mesleki şüphencilikle ilgili model, unsur ve uygulamalar aşağıda açıklanmıştır.

2.1. Shaub ve Lawrence'nin Denetçinin Mesleki Şüphencilik Modeli

Shaub ve Lawrence (1996) tarafından Kee and Knox'un (1970) çalışmasından esinlenerek geliştirilen denetçinin mesleki şüphencilik modeli aşağıda Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1: Denetçinin Mesleki Şüphencilik Modeli

Kaynak: Shaub ve Lawrence, 1996

Şekil 1'de görüldüğü üzere, denetçinin mesleki şüphencilik etik eğilim faktörler, durumsal faktörler ve deneyim olmak üzere üç faktörden etkilenecek şekilde şekillenmektedir. Bunlardan etik eğilim faktörlerini; etiksel yönelim, mesleki etik kaygısı ve etik düşünce; durumsal faktörleri ise usulsüzlüklerin oluşmasına fırsat tanıyan olasılıklar, usulsüzlüğü yönlendirici güdüleyiciler, usulsüzlüklerin ortaya çıkmasına izin veren tutum ve mesleki şüphencilik üzerinde cinsiyet etkisi oluşturmaktadır. Anılan unsurlar aşağıda kısaca açıklanmıştır (Shaub ve Lawrence, 1996: 126-131):

Etik Eğilim Faktörleri: Bir denetçinin mesleki şüphencilik denetçinin etik eğilimlerinin bir işlevi olması beklenmektedir. Bu faktörü incelemek için etik eğilimle ilgili etiksel yönelim, mesleki etik kaygısı ve etik düşünce olmak üzere üç kavram kullanılmaktadır (Shaub ve Lawrence, 1996: 126-129):

Etiksel yönelim: Bireyin kültürel çevresinden ve deneyimlerinden kaynaklanan yönelimi ile etik ikilemler ve etik sorunlarla karşılaştığında bireyin benimsediği görüşü ifade etmektedir.

Mesleki etik kaygısı: Denetçilerin mesleki açıdan etik kaygısını ifade etmektedir. Bu bağlamda denetçilerin kaygıları, mesleki davranış kuralları tarafından yönlendirilebilmektedir.

Etik düşünce: Belirli bir durumda hangi hareket planının etik veya ahlaki açıdan uygun olduğuna karar vermek için birey tarafından kullanılan karar süreçlerini ifade etmektedir.

Durumsal Faktörler: Bu faktörler usulsüzlük veya hile riskini gösteren etkenler olarak ifade edilebilir. Durumsal faktörler usulsüzlüklerin oluşmasına fırsat tanıyan olasılıklar, usulsüzlüğü yönlendiren güdüleyiciler, usulsüzlüklerin ortaya çıkmasına izin veren tutum ve mesleki şüphecilik üzerinde cinsiyet etkisi olarak ifade edilebilir. Anılan faktörler aşağıda açıklanmıştır (Shaub ve Lawrence, 1996: 129-131):

Usulsüzlüklerin oluşmasına fırsat tanıyan olasılıklar: Bu tür olasılıklar beş farklı durumda incelenebilir. Birinci durum, ilişkili taraf işlemlerinin etkisinin incelenmesidir. Söz konusu ilişkiler gizli anlaşmalara ve düzensiz işlemlerin gerçekleşmesine fırsat sağlayabilir. Dolayısıyla denetçilerin ilişkili taraf işlemleriyle karşılaştığında şüphecilik düzeylerini artırmaları beklenmektedir. İkinci durum, denetçi-müşteri işletme arasındaki ilişkinin yakınlığını içermektedir. Üçüncü durum, müşterinin yönlendirici bir kaynak olarak önemli olması durumudur. Dördüncü durum, ücret konusuyla ilişkili olarak özellikle büyük müşterilerin işletme üzerinde sahip olabileceği potansiyel güçle ilişkilidir. Beşinci durum ise, denetçi müşteri ilişkisinin kısa zamanlı olmasıyla alakalıdır. Yani müşteri işletmede bir denetim geçmişinin bulunmaması ve denetçinin müşterinin dürüstlüğü hususunda yargıda bulunabilmesi için daha az bilgisinin olmasıdır. Denetçinin müşteri işletmeye karşı olan yabancılığı müşterinin usulsüzlükleri veya hileli durumları gizlemesine fırsat verebilir. Dolayısıyla bu nedenle yeni müşterilerle iş yaparken denetçinin şüphecilik düzeyinin artması beklenmektedir. Özetle yukarıda belirtilen durumların denetçinin bağımsızlığına yönelik tehditler oluşturduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda denetçi bağımsızlığının sağlanması ve bunun sürdürülmesi için söz konusu bu durumlarda mesleki şüphecilik düzeyinin artırılması beklenmektedir.

Usulsüzlüğü yönlendiren güdüleyiciler: Bu güdüleyiciler müşterinin (işveren) veya çalışanın kişisel yararları olabilir. Usulsüzlük yapmaya yönlendirici güdüleyicilerin ve müşterinin başarısız kararlarının sonucu olarak işletmenin finansal sıkıntı içinde olması gibi durumlarda denetçinin şüphecilik düzeyini artırması beklenmektedir.

Usulsüzlüklerin ortaya çıkmasına izin veren tutum: Müşteri işletmenin geçmişte hatalarının olması ve müşteri- denetçi iletişiminin zayıf olması durumlarında denetçi şüpheciliğinin incelenmesini ifade eder. Bu tür durumlarda denetçi şüpheciliğinin artması beklenmektedir.

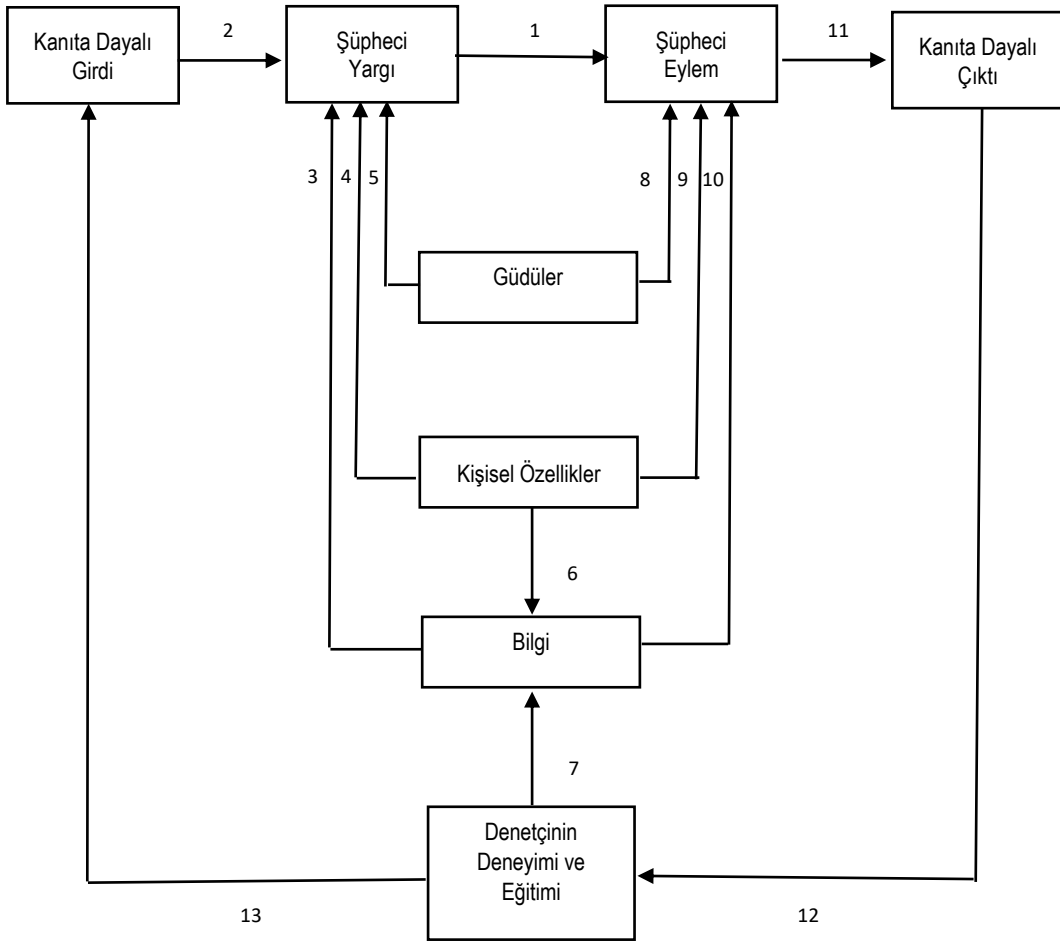
Mesleki şüphecilik üzerinde cinsiyet etkisi: Müşteri işletme yöneticisinin cinsiyetine bağlı olarak hile ile güven arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Burada denetçilerin, kadın müşteri işletme yöneticilerine karşı daha az şüpheli; erkek müşteri işletme yöneticilerine karşı daha yüksek şüpheli olması beklendiği ifade edilebilir.

Deneyim: Bu faktöre göre mesleki anlamda fazla deneyime sahip denetçilerden daha yüksek düzeyde mesleki şüphecilik sergilemesi beklenmektedir (Shaub ve Lawrence, 1996: 129).

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle Shaub ve Lawrence'ın modelinde ortaya konulan unsurların denetleyen ve denetlenen taraflar bağlamında denetçinin mesleki şüphecilik düzeyini etkileyebilecek faktörler olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu faktörlerin etkin olduğu durumlarda denetçinin mesleki şüphecilik düzeyini artırmasının beklendiği ifade edilebilir.

2.2. Nelson'un Denetim Performansında Mesleki Şüpheciliğin Belirleyicileri Modeli

Denetçinin mesleki şüpheciliğini açıklamaya yönelik geliştirilen bir diğer model Nelson'un (2009) denetim performansında mesleki şüpheciliğin belirleyicileri modelidir. Bu model aşağıda Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2: Denetim Performansında Mesleki Şüpheliğin Belirleyicileri Modeli

Kaynak: Nelson, 2009

Şekil 2'de görüldüğü üzere, model bağlantılarla birlikte bir döngü biçiminde sunulmuştur. Söz konusu döngüde yer alan bağlantılar ve ilişkiler aşağıda açıklanmıştır (Nelson, 2009: 5-6; Azgın, 2018: 30-31):

Bağlantı 1: Modelin merkezinde, şüpheli yargı ile şüpheli eylem arasında fark olduğu fikri ifade edilmektedir. Denetim standartlarında da belirtildiği üzere, mesleki şüpheliğin denetçi yargısının ürünü olduğu, bunun da şüpheli davranışlarla ortaya çıkartıldığı ve bu nedenle de denetçi performansının bir özelliği olduğu ifade edilebilir.

Bağlantı 2: Kanıta dayalı girdinin şüpheli yargı sürecine önemli katkı sağladığını ifade etmektedir. Modelde denetim kanıtları, denetim sırasında toplanan ve dikkate alınan her türlü bilgiyi içermektedir. Bu bağlamda müşteriyle ilgili elde edilen geriye dönük bilgiden oluşan ilk kanıta dayalı girdi denetim planlamasını etkileyebilir. Denetim sürecinin bir parçası olarak toplanan tüm kanıta dayalı girdiler de denetim görüşünün oluşturulmasını etkileyebilmektedir.

Bağlantı 3-4-5-6-7: Yargılama sürecine ilişkin diğer girdilerin denetçinin bilgisini (bağlantı 3), denetçinin kişisel özellikleri olarak kastedilen diğer bilgi dışı özelliklerini (zekâ, şüphe eğilimi, özgüveni (bağlantı 4) ve güdülerini (bağlantı 5) kapsadığını ifade etmektedir. Ayrıca denetçinin bilgisinin denetçinin kişisel özellikleri ile (bağlantı 6) denetçinin deneyim ve eğitiminin (bağlantı 7) birleşiminden meydana geldiği belirtilmektedir. Bu bağlamda muhasebede literatüründe yapılan bazı araştırmalar denetçi yargısının, kanıtları tanımanın zorluğu, mevcut yargıya geçmiş bilgiyi uygulamak, kanıtları uygun şekilde değerlendirmek ve bilinçsizce yargıyı etkileyen güdüleri önlemek gibi çeşitli sorunlara karşı savunmasız olduğunu göstermiştir. Bütün bu sorunlar denetçi yargısının mesleki şüpheliği ne ölçüde yansıttığını etkileyebilmektedir.

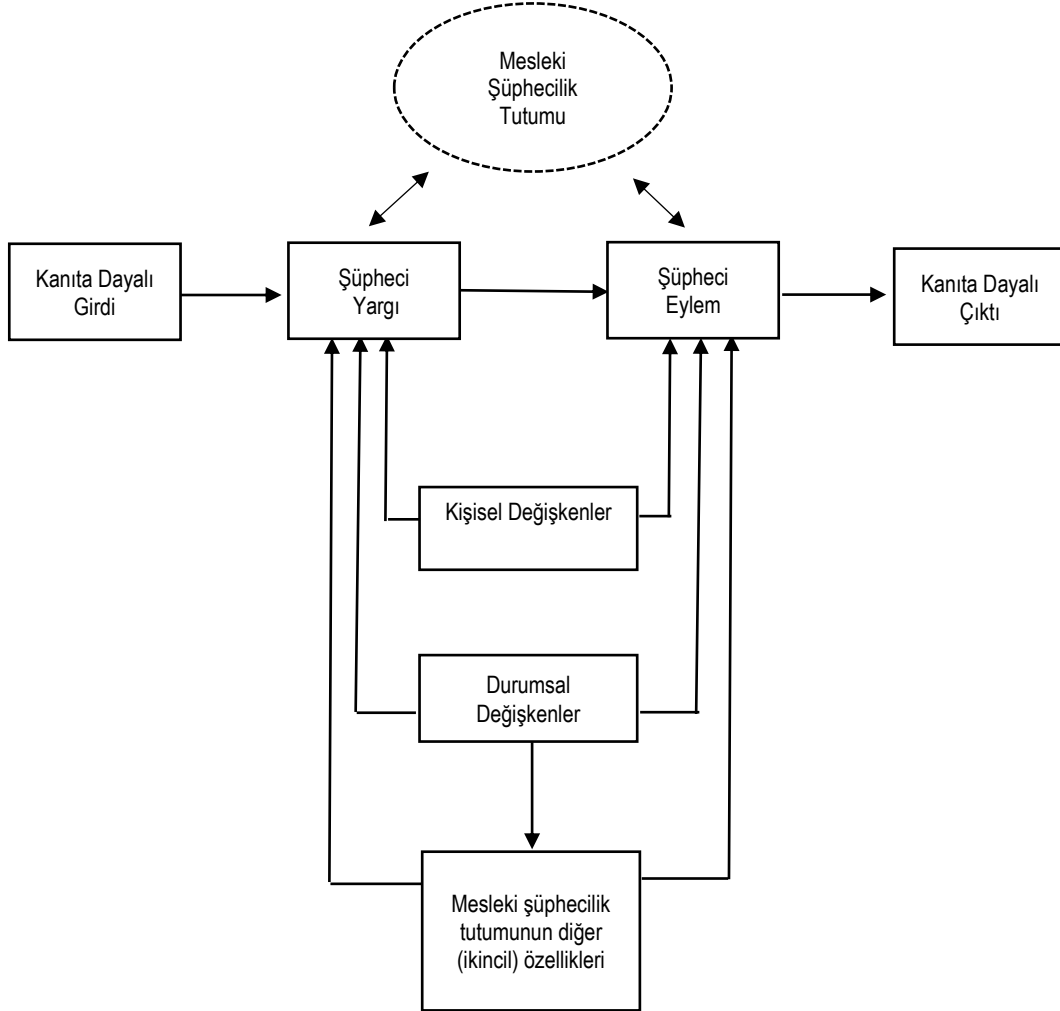
Bağlantı 8-9-10: Şüpheli yargısının şüpheli eyleme dönüşüp dönüşmediği, sadece şüpheli yargının ne ölçüde mesleki şüpheliği yansıttığına değil, aynı zamanda denetçinin güdülerine (bağlantı 8), kişisel özelliklerine (bağlantı 9) ve bilgisine de (bağlantı 10) bağlı olduğunu ifade etmektedir.

Bağlantı 11-12-13: Eylemden kaynaklanan kanıtlar (bağlantı 11) ile denetçinin deneyiminin bir parçası haline gelen kanıtlar (bağlantı 12) ve süreç içinde gelecekte girdi oluşturacak kanıtların (bağlantı 13) tekrarlanıp bir döngü oluşturmakta olduğunu ifade etmektedir.

Nelson'un modeline göre şüpheli eylem, denetçi tarafından mevcut olan kanıtların miktarını veya niteliğini değiştirebilmekte ve böylelikle denetçilerin deneyim ve bilgisinin bir parçası haline gelmektedir.

2.3. Nolder'ın Tutum Teorisini İçeren Denetim Performansında Mesleki Şüphencilik Belirleyicileri

Mesleki şüphencilik açıklamaya yönelik geliştirilen bir diğer model Nolder'in (2012) Nelson'un (2009) modelini yeniden ele alarak oluşturduğu ve ilgili modele tutum teorisini dahil ettiği denetim performansında mesleki şüphencilik belirleyicilerine ilişkin modeldir. Bu model aşağıda Şekil 3'te gösterilmiştir.

Şekil 3: Tutum Teorisini İçeren Denetim Performansında Mesleki Şüphencilik Belirleyicileri

Kaynak: Nolder, 2012

Şekil 3'te görüldüğü üzere, Nolder (2012) Nelson'un (2009) denetim performansında mesleki şüphencilik belirleyicileri modeline mesleki şüphencilik tutumunu dâhil etmiş olup ayrıca ilgili kategorileri farklı başlıklar altında açıklamıştır. Modelde tutum/davranış ilişkisini etkileyen tüm yönlendiriciler kişisel değişkenler, durumsal değişkenler ve mesleki şüphencilik tutumunun diğer özellikleri olarak üç kategoride toplanmıştır. Bu doğrultuda modelde ortaya konan belirleyiciler aşağıda kısaca açıklanmıştır (Nolder, 2012: 26-41):

Mesleki Şüphencilik Tutumu: Risklere karşılık olarak kanıtların yeterliliğine ve uygunluğuna yönelik düşünce, algı ve eylem eğilimlerinden oluşmaktadır.

Kanıta Dayalı Girdi: Mesleki şüphencilik tutumunun hedefini temsil etmektedir.

Şüpheli Yargı: Kişisel, görev/çevresel ve diğer özellikleri içeren yönlendirmeler ile denetçinin temel mesleki şüpheli tutumunun bir ürünü olan denetçi yargılarını temsil etmektedir.

Kişisel Değişkenler: Kişilik özellikleri, cinsiyet, yetenek, bilgi ve deneyim gibi unsurları içermektedir.

Durumsal Değişkenler: Durumsal kısıtlamaları (zaman/bütçe kısıtlamaları gibi), görev karmaşıklığını, baskıları, düzenlemeleri, standartları vb. içermektedir. Durumsal değişkenler, denetçinin mesleki açıdan şüpheli tutumu ile uyguladığı denetim prosedürleri arasındaki ilişkiyi artıracak veya azaltabilecek görev/çevresel değişkenleri içerir. Örneğin; şüpheli bir denetçi, gerekli denetim prosedürlerini uygulamayı amaçladıysa, ancak zaman ve/veya bütçe kısıtlamaları bunu yapmasını engellediyse, bu kısıtlamalar tutum/davranış ilişkisini olumsuz etkileyebilir.

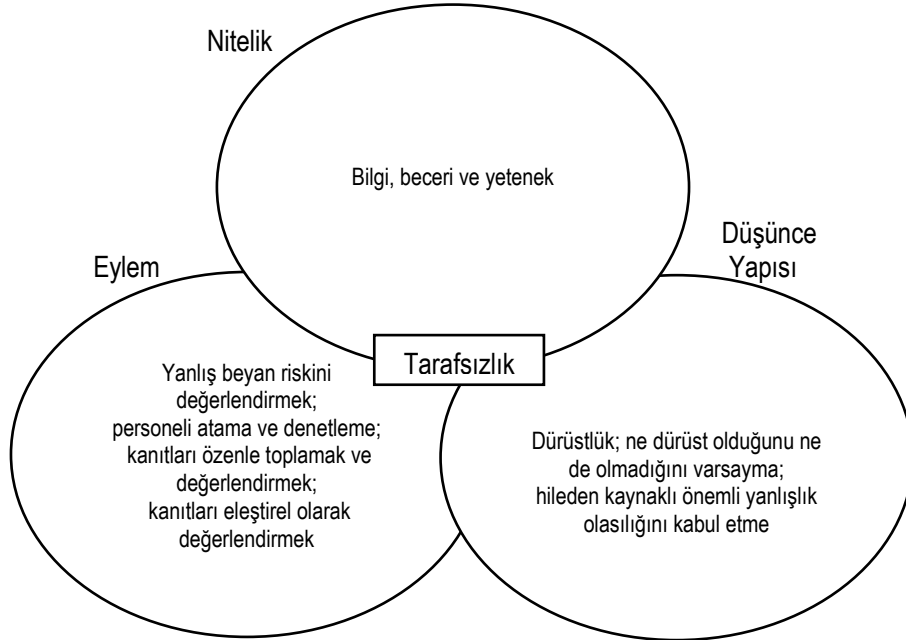
Mesleki Şüpheli Tutumunun Diğer (İkincil) Özellikleri: Mesleki şüpheli tutumunu oluşturan düşüncelerin, algıların ve eylem eğilimlerinin ne ölçüde uyumlu olduğunu ifade etmekte olup güven, menfaat, tutarlılık gibi unsurları içermektedir. Bu kategori, tutumun sürekliliğini ve dolayısıyla şüpheli yargılarda ve eylemlerde kendini gösterme olasılığını artıran (veya azaltan) tüm yönlendiricileri içerir.

Şüpheli Eylem: Denetimin yürütülmesi boyunca gerçekleştirilen denetim prosedürlerini temsil etmektedir.

Kanıt Dayalı Çıktı: Denetim prosedürlerinin standartlara uygun olma derecesini temsil etmektedir.

2.4. Franzel'in Mesleki Şüpheli Unsurları

Franzel (2013) tarafından yapılan çalışmada PCAOB standartlarından hareketle mesleki şüpheliğin üç unsuru nitelik, düşünce yapısı ve eylem olarak belirtilmiştir. Mesleki şüpheliğin söz konusu unsurları aşağıda Şekil 4'te gösterilmiştir.

Şekil 4: Mesleki Şüpheliğin Unsurları

Kaynak: Franzel, 2013

Şekil 4'te görüldüğü üzere, mesleki şüpheliğin nitelik, eylem ve düşünce yapısı olmak üzere üç unsuru bulunmaktadır. Bu unsurlar aşağıda açıklanmıştır (Franzel, 2013: 7-9; Azgın, 2018: 18):

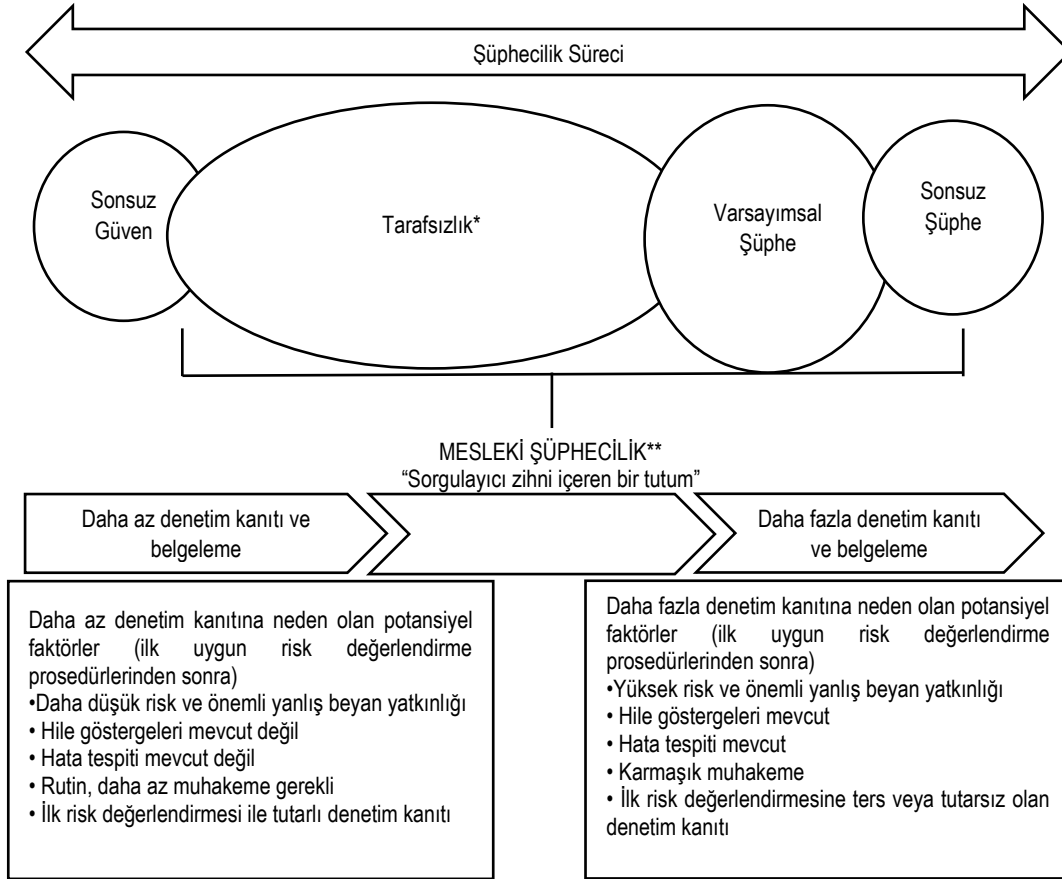
Nitelik (Bilgi, Beceri ve Yetenek): SAS No. 1'de belirtildiği gibi denetçiler denetim kanıtlarını değerlendirilebilmesi için bilgi, beceri ve yetenek düzeyleri ile orantılı olarak görevlendirilmelidir.

Düşünce Yapısı (Tutum): SAS No. 1'de belirtildiği gibi denetçi, yönetimin ne dürüst olmadığını ne de sorgusuzca dürüst olduğunu varsaymalıdır. Mesleki şüpheliğin uygulanırken denetçi yönetimin dürüst olduğuna dair bir düşünceden hareketle ikna olabileceği kanıttan daha az kanıtla tatmin olmamalıdır. SAS No. 99'a göre ise denetçi, yönetimin dürüstlüğü, doğruluğu konusundaki inancına ve müşteri ile olan geçmiş tecrübesine bakmaksızın, hileden kaynaklı önemli yanlışlıkların mevcut olabileceğini kabul eden bir düşünce yapısıyla çalışmalıdır.

Eylem (Eleştirel Değerlendirme): SAS No. 1'de belirtildiği gibi denetçinin yeterliliği ve uygunluğu bakımından denetim kanıtlarını toplaması ve objektif olarak değerlendirmesi gerekmektedir. Kanıtlar, denetim faaliyetleri boyunca toplanıp değerlendirildiğinden, mesleki şüpheliğin denetim sürecinin tamamında uygulanmalıdır.

2.5. Glover ve Prawitt'in Mesleki Şüphencilik Uygulaması

Mesleki şüphencilik bağlamında üzerinde durulabilecek ve açıklanacak bir diğer çalışma Glover ve Prawitt'in mesleki şüphencilik uygulamasıdır. Bu uygulamada mesleki şüphencilik bir süreç olarak belirtilmiş olup aşağıda Şekil 5'te gösterilmiştir (Glover ve Prawitt, 2013: 4).

*Tarafsızlık- Yönetimin ne dürüst olmadığını ne de sorgusuzca dürüst olduğu varsayar.

**Mesleki şüphencilik, sonsuz güvenin tasvir edildiği alanı içermez. Sonsuz şüphe olarak tasvir edilen alanda denetçi adli bir düşünce yapısına geçecektir.

Şekil 5: Mesleki Şüphencilik Uygulaması

Kaynak: Glover ve Prawitt, 2013

Şekil 5'te görüldüğü üzere, şüphencilik sonsuz güven ile sonsuz şüphe arasında değişim gösteren bir süreç olarak betimlenebilir. Söz konusu süreç aşağıda açıklanmıştır (Glover ve Prawitt, 2013: 3-6):

Sonsuz güven olarak belirtilen alan mesleki şüphencilik uygulamasını kapsamamaktadır. Burada şüphencilik sürecinde uygun bir ilk risk değerlendirmesinden sonra denetim prosedürlerinin ve belgelerinin uygulanmasının bir örneği sunulmaktadır. Bu süreç, uygun şüphencilik düzeyinin duruma bağlı olarak değiştiğini açıkça ortaya koymaktadır. Modele ilişkin şekil, farklı mesleki şüphencilik düzeylerini gösterirken, süreç, kategoriler içinde ve arasında az ya da çok şüphenin bir derecelendirmesini temsil etmektedir. Bu bağlamda Şekil 5'te daha az ya da fazla denetim kanıtı ihtiyacına yol açan faktörlerden bazıları listelenmiştir. Söz konusu faktörler, risk ve önemli yanlışlık yatkınlığına ve denetim kanıtıyla sağlanan göstergelere dayanmaktadır. Ek denetim kanıtı ihtiyacına yol açan faktörler olan ticari işlemlerin karmaşıklığının bilinmesi, gerçeğe uygun değer ve tahminlerin kullanımı, ilkelere dayalı muhasebe standartlarına geçiş gibi faktörlerle denetçilerin ihtiyaç duyduğu mesleki şüphencilik derecesi artma eğilimindedir.

Modele göre her bir hesap ve beyanlar için ilk risk değerlendirmesinden sonra denetim stratejisine, prosedürlerine ve dokümantasyona odaklanma sürecini gösteren bilgi kutucuklarında listelenen faktörler uygun denetim standartlarına göre yürütülür. Ayrıca, belirli bir şüphencilik düzeyine yol açan bir ilk risk değerlendirmesinin, denetim boyunca elde edilen kanıtlara dayalı olarak yeniden değerlendirilmesi ve sorgulanması gerekmektedir. Sorgulayıcı bir aklın sürdürülmesi, mesleki şüphencilik yelpazesine ilişkilidir. Örneğin, daha düşük risk olarak değerlendirilen önemli bir hesap veya yönetim beyanı için ihtiyaç duyulan denetim kanıtını belirlemede tarafsız bir bakış açısı uygulamak uygun olabilir. Ancak bu, denetçinin daha ikna edici kanıtlara ihtiyaç duymasına neden olabilecek olası sorunlara dair göstergeler konusunda tetikte olmaktan ve bunları takip etmekten vazgeçtiği anlamına gelmemektedir.

Şüphencilik süreci birbiriyle örtüşen dört kategori olarak tanımlanmıştır. Finansal tablo denetiminde bu kategoriler eşit oranda kullanılmamaktadır. Tarafsızlık yaklaşımı/perspektifi, sürecin büyük bir alanını tasvir etmektedir. Tarafsızlık alanı içinde, risk seviyesi ve denetim kanıtı sayısı soldan sağa doğru gidildikçe yükselmektedir. Mesleki şüphencilik çizgisi üzerinde soldan sağa doğru hareket etmek, denetçinin zihnindeki sorgulama düzeyini artırmaktadır. Artan sorgulama düzeyi kanıt ve testlerin niteliğinin, kapsamının veya zamanlamasının gözden geçirilmesini içerebilir. En sağdaki kategori olan “sonsuz şüphe” alanı, “varsayımsal şüpheden” daha şüpheli bir bakış açısını temsil etmektedir. Örneğin, denetim testleri önemli bir yanlışlığa yol açtığı bilinen hata ve/veya hileyi ortaya çıkardığında sonsuz şüphe yaklaşımı uygun olabilirken risk veya önemli yanlışlık olasılığına işaret eden durumlarda varsayımsal şüphe uygun olabilmektedir. Ayrıca önemli yanlışlığa yatkın olan ve yüksek riski düşündüren hatalar, kırmızı bayraklar ve diğer risk koşulları olmadığında değişen risk iddiaları karşısında varsayımsal şüpheyi her zaman uygulamak gereksiz maliyetlere yol açabilir. Diğer yandan, tarafsız bir yaklaşımın yoğun kullanımı da, hile veya önemli yanlışlığa daha yatkın olan alanlarda yeterli ve uygun kanıt elde edilememesiyle sonuçlanabilir (Glover ve Prawitt, 2013: 3-6).

Öte yandan denetçilerin psikolojik olarak bazen çok şüpheli hissettikleri veya tam tersine, yönetimin iddialarına güvendikleri durumlar olabilir. O halde denetçilerin şüphe ve güveni “dengelemek” için yeteneklerini mesleki bir şekilde kullanmaları gerekmektedir. Bu noktada denetçilerin mesleki şüphencilik tutumunu azaltabilecek veya artırabilecek etkenler olabileceğinden hareketle denetçilerin bir denetimi gerçekleştirirken yeteneklerini profesyonel, dikkatli ve eksiksiz bir şekilde kullanmaları önem arz etmektedir (Syamsuddin ve Abdul Hamid Habbe, 2014: 10).

2.6. Hurtt, Brown-Libur, Earley ve Krishnamoorthy'nin Şüpheli Yargı ve Şüpheli Eylemin Öncülleri ve Çıktılarına İlişkin Modeli

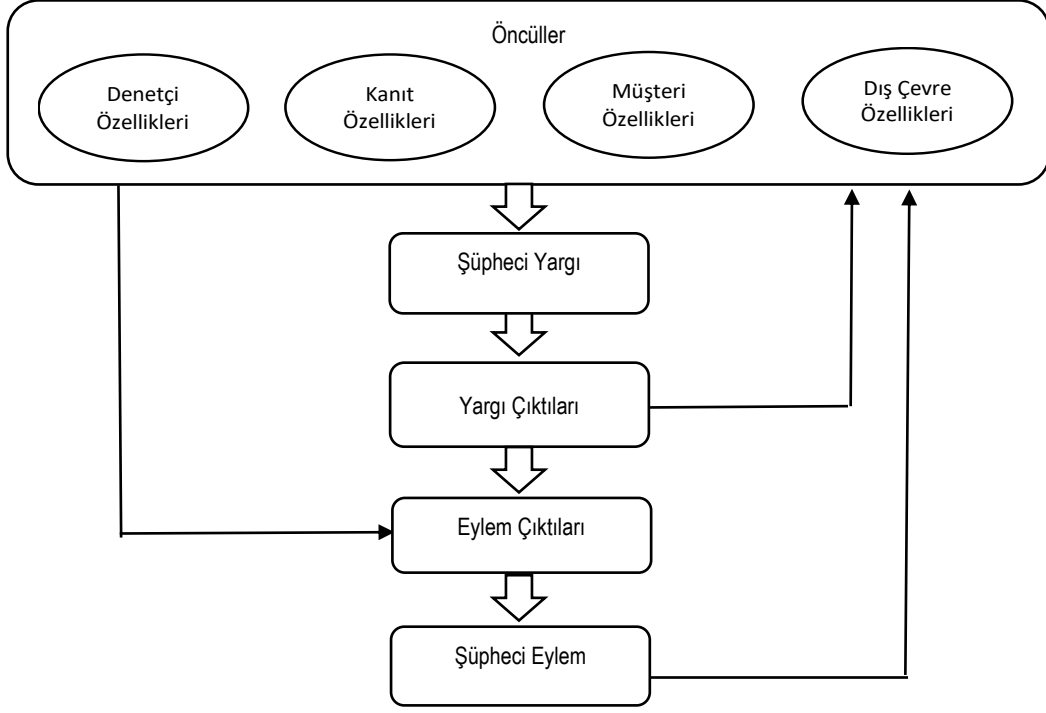
Mesleki şüphencilik açısından üzerinde durulabilecek bir diğer model Hurtt vd.nin (2013) Nelson'un (2009) modelinden yararlanarak oluşturduğu şüpheli yargı ve şüpheli eylemin öncülleri ve çıktılarına ilişkin modeldir. Çalışmada öncelikle Nelson'un (2009) denetim performansında mesleki şüphencilik belirleyicileri modeliyle ilgili çalışmada sunulan modele ilişkin şüpheli yargı ve şüpheli eylem çerçevesince dört öncül açıklanarak karşılaştırılmıştır. Söz konusu şüpheli yargı ve şüpheli eylem çerçevesince açıklanan öncüller aşağıda Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Şüpheli Yargı ve Şüpheli Eylem Çerçevesince Öncüller

Şüpheli Yargı	Şüpheli Eylem
Denetçi Özellikleri <ul style="list-style-type: none"> • Kişisel özellikler • Deneyim ve uzmanlık • Eğitim • Motivasyon • Ahlaki muhakeme • Duygu, arzu 	Denetçi Özellikleri <ul style="list-style-type: none"> • Medeni cesaret • Bağımsızlık • Bilgi
Kanıt Özellikleri <ul style="list-style-type: none"> • Onaya karşı onaylamama • Kaynaklar 	Kanıt Özellikleri <ul style="list-style-type: none"> • Denetim standartları
Müşteri Özellikleri <ul style="list-style-type: none"> • Yönetimin dürüstlüğü • Müşterinin karmaşıklığı • Müşterinin riskleri • Müşteri tercihleri • Anlaşmaya varma • Müşterinin sektörü ve denetim şirketi ile ilişkisi 	Müşteri Özellikleri <ul style="list-style-type: none"> • Kurumsal yönetim • Risk özellikleri
Dış Çevre Özellikleri <ul style="list-style-type: none"> • İnceleyenlere karşı sorumluluk • Düzenleyicilere karşı sorumluluk 	Dış Çevre Özellikleri <ul style="list-style-type: none"> • Müşteri/şirket rotasyon süresi • Yasal yükümlülük • Şüpheli eylem için güdüler • Uluslararası sorunlar

Kaynak: Hurtt vd. 2013'ten uyarlanmıştır.

Tablo 1'de görüldüğü üzere, şüpheli yargı ve şüpheli eylem çerçevesince öncüller denetçi, kanıt, müşteri ve dış çevre özellikleri olarak ifade edilmiştir. Bu bağlamda şüpheli yargı ve şüpheli eylemin öncülleri ve çıktılarına ilişkin model aşağıda Şekil 6'da gösterilmiştir.

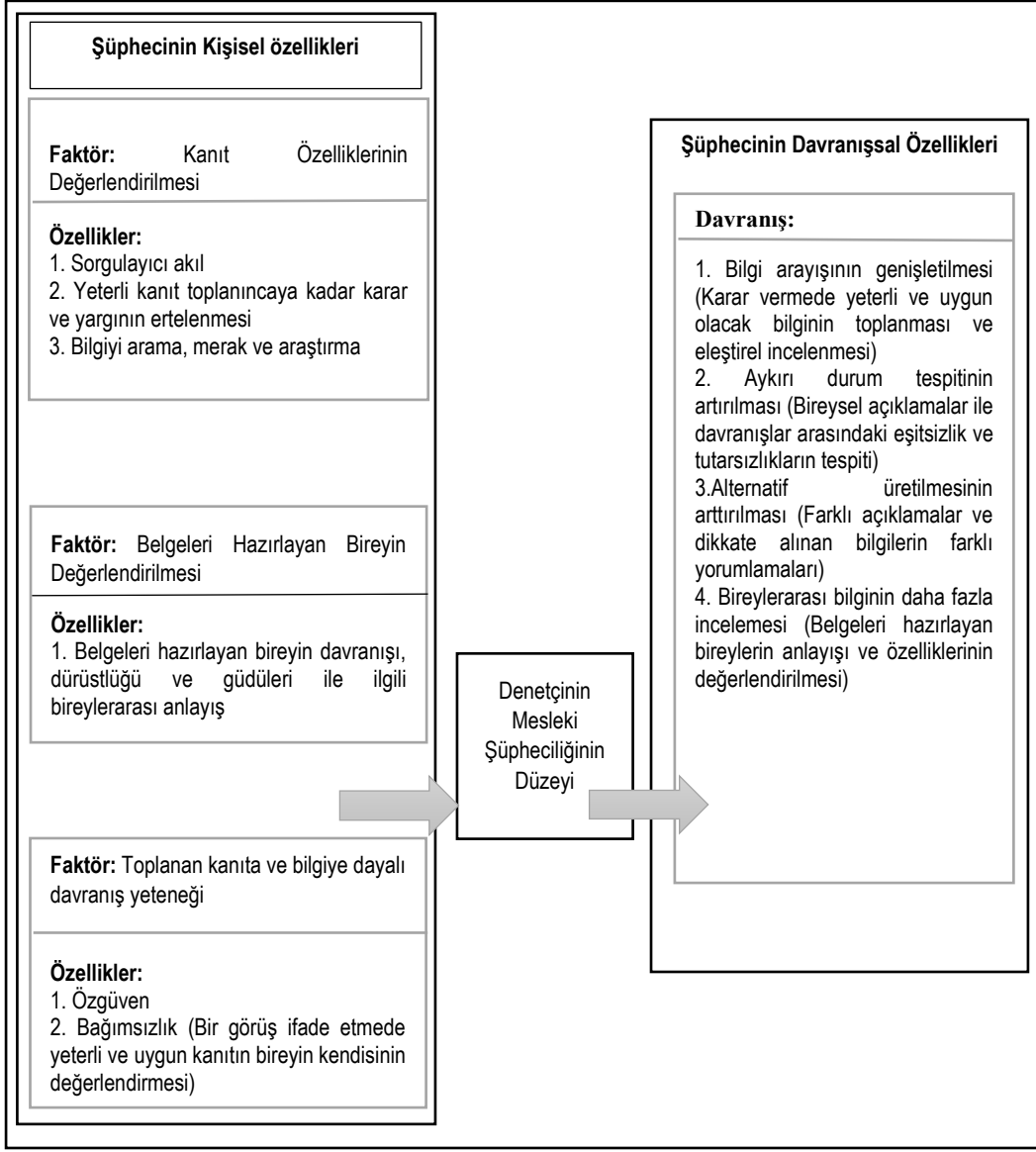
Şekil 6: Şüpheli Yargı ve Şüpheli Eylemin Öncülleri ve Çıktılarına İlişkin Bir Model

Kaynak: Hurtt vd. 2013

Şekil 6'da görüldüğü üzere, modelde şüpheli yargı ve şüpheli eylem temel bileşenlerinden hareketle denetçinin şüpheli yargısını etkileyen faktörleri belirleme ve sentezlemeye yönelik olarak denetçi, kanıtsal, müşteri ve çevresel özellikler olmak üzere dört öncül açıklanmıştır. Şüpheli yargı denetçinin olası bir sorunun mevcut olabileceğini ve daha fazla çalışma veya çabanın gerekli olduğunu fark ettiğinde oluşmaktadır. Şüpheli eylem ise denetçinin şüpheli yargısına dayanarak davranışını değiştirmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Hem şüpheli yargı hem de şüpheli eylem, denetim için esas olarak görülmektedir. Şüpheli yargı da şüpheli eylem için gerekli bir koşuldur. Nelson'un modelindeki kişisel özellikler, bilgi, güdüler gibi mesleki şüpheliğin öncülleri Hurtt vd.nin modelinde denetçi, kanıt, müşteri ve dış çevre özellikleri biçiminde daha geniş kategorilerle değiştirilerek modelin genişletildiği ifade edilebilir (Hurtt vd. 2013: 47-50) .

2.7. Abiçic'in Mesleki Şüpheliçilik Modeli

Mesleki şüpheliçiliği açıklamaya yönelik geliştirilen bir diğer model de Abiçic (2014) tarafından Hurtt'un (2001) çalışmasından yararlanılarak geliştirilmiş olan mesleki şüpheliçilik modelidir. Bu model aşağıda Şekil 7'de gösterilmiştir.

Şekil 7: Mesleki Şüphencilik Modeli

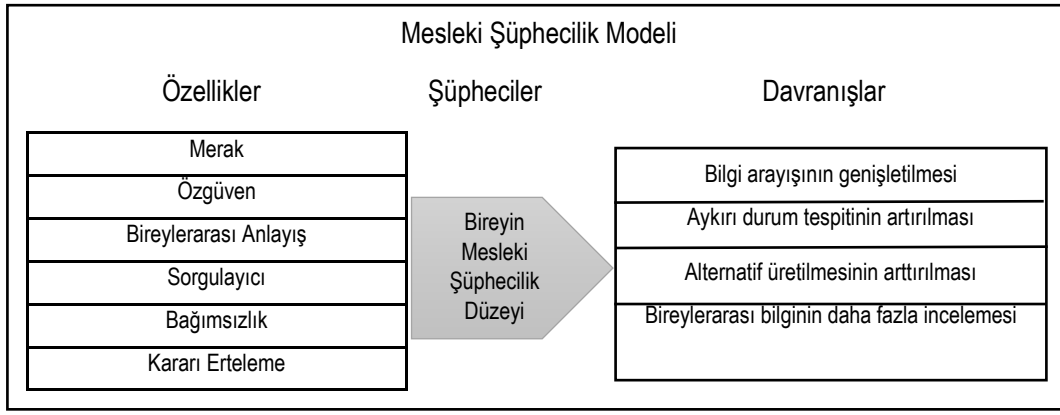
Kaynak: Abiçic, 2014

Şekil 7’de görüldüğü üzere, Abiçic’in modelinde denetçinin sahip olduğu mesleki şüphencilik düzeyi şüphelinin kişisel özellikleri ve davranışsal özelliklerinden hareketle açıklanmıştır. Şüphelinin kişisel özellikleri açısından kanıtlara ilişkin özelliklerin değerlendirilmesi, belgeleri hazırlayan bireyin değerlendirilmesi ile toplanan kanıt ve bilgiye dayalı davranış yeteneği faktörleri ortaya konulmuştur. Buradan hareket edilerek denetçinin mesleki şüphencilik düzeyi aracılığıyla da şüphelinin davranışsal özellikleri belirtilmiştir. Belirtilen faktörler çerçevesince şüpheli bireyin kişisel özellikleri ile şüphencilik denetçi davranışı üzerindeki etkisi gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada denetçinin şüphencilik düzeyinin kişisel özelliklerinin dışında belirli prosedürler, iş metodolojisi, kalite kontrolü ve davranış kurallarından etkilenebileceği gibi sahip olunan eğitimden de etkilenebileceği ileri sürülmüştür (Abiçic, 2014: 4-5).

2.8. Nach’ın Mesleki Şüphencilik Modeli

Mesleki şüphencilik bağlamında açıklanabilecek bir diğer model Nach (2014) tarafından Hurtt’ ün (2001) çalışmasından yararlanılarak ortaya konan mesleki şüphencilik modelidir. Bu model aşağıda Şekil 8’de gösterilmiştir.

Şekil 8: Mesleki Şüphencilik Modeli

Kaynak: Nach, 2014

Şekil 8'de görüldüğü üzere, modelde şüphencilerin özellikleri ve davranışları belirtilmektedir. Söz konusu model denetçilerin mevcut durumda şüphenci özelliklerine ne ölçüde sahip olduklarını ve mesleki şüphencilik doğrultusunda hangi davranışlarda bulduklarını açıklamaktadır.

Mesleki şüphencilik ile ilişkin geliştirilmiş olan ve yukarıda açıklanan modeller, unsurlar ve uygulamalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde şüphenci yargının genel olarak güdüler, çeşitli durumsal özellikler, etik yönelim, bilgi, deneyim, kişisel, müşteri, çevresel ve kanıtsal özellikler tarafından etkilendiği ve şüphenci eyleme yöneldiği belirtilebilir. Dolayısıyla denetçilerin tüm bu koşullar altında önemli yanlılığı, riskleri, hata ya da hile olasılıkları ve diğer koşulları dikkate alarak mesleki şüphencilik yeterli ve uygun bir biçimde kullanmalarının gerekli olduğu ifade edilebilir.

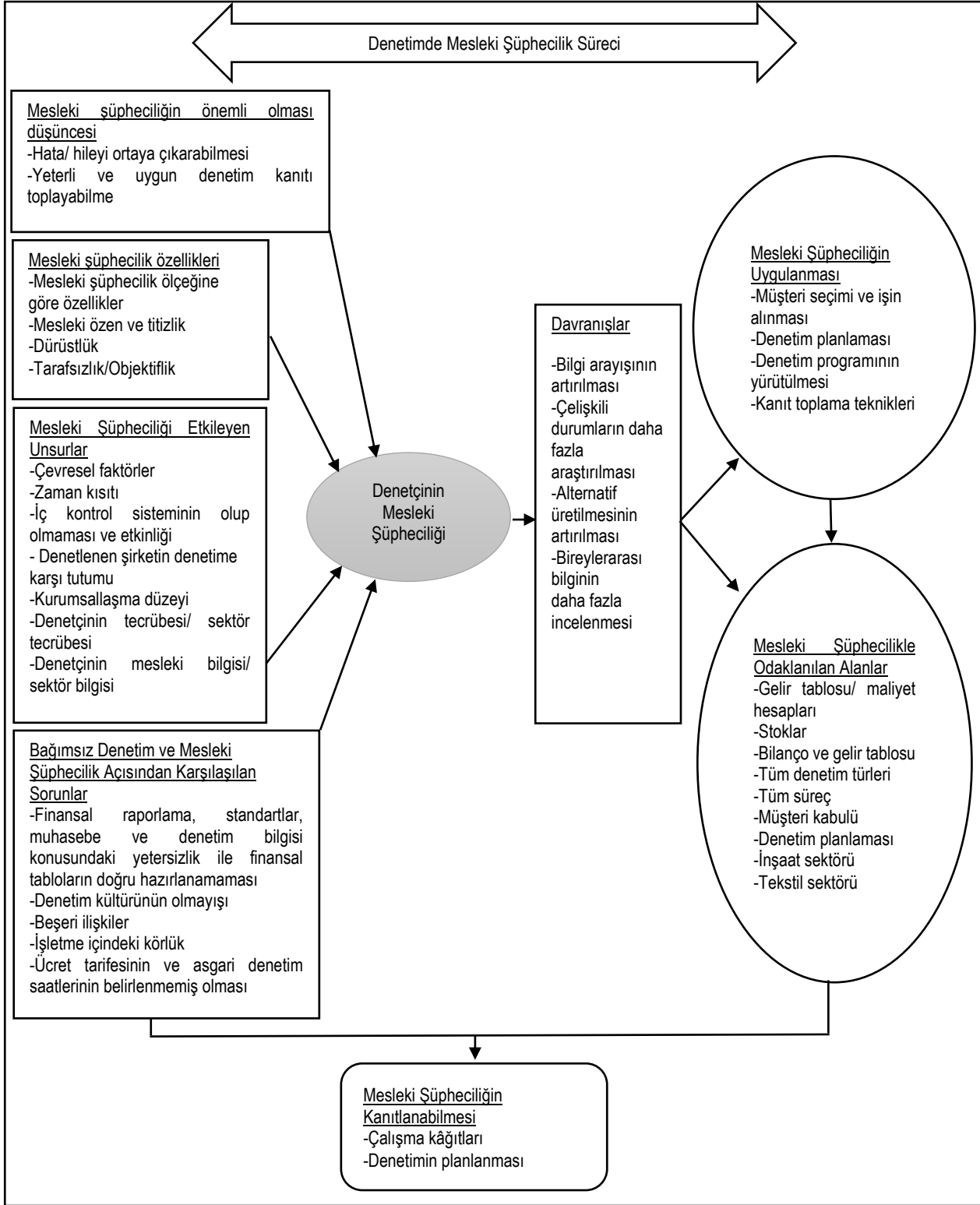
3. Denetimde Mesleki Şüphencilik ile İlişkin Model Önerisi

Denetim literatürü açısından mesleki şüphencilikle ilgili modeller, unsurlar ve uygulamalar değerlendirildiğinde bunlarda genelde Hurtt'un ve Nelson'un çalışmalarının temel alındığı görülmektedir. Bu bağlamda mevcut modellerin, unsurların ve uygulamaların benzerlik ve farklılıkları aşağıdaki gibi belirtilebilir.

- Shaub ve Lawrence'nin (1996) modelinde denetçinin mesleki şüphencilik düzeyinin etik eğilim faktörleri, durumsal faktörler ve deneyim biçiminde adlandırılan üç faktörden etkilendiği belirtilerek model sunulmuştur.
- Nelson (2009) tarafından geliştirilmiş olan modelde mesleki şüphencilik denetçi yargısının bir ürünü olarak görülmekte ve bu da şüphenci eylem ile ortaya çıkarılabilmektedir. Kanıta dayalı çıktılar sürece dâhil edilerek şüphenci yargı ve şüphenci eylem üzerinde etki oluşturan değişken/özellikler sınıflandırılmış ve şüphenci yargının şüphenci eyleme nasıl dönüştüğü açıklanarak kanıta dayalı çıktılarla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca bu model bir döngü içerisinde ele alınarak sunulmuştur.
- Nolder'ın (2012) modelinde Nelson'un denetim performansında mesleki şüphencilik belirleyicileri modeline mesleki şüphencilik tutumu dâhil edilmiş ve ilgili kategoriler farklı başlıklar altında açıklamıştır.
- Franzel (2013) tarafından yapılan çalışmada mesleki şüphencilik unsurları nitelik, düşünce yapısı ve eylem olarak belirtilmiştir.
- Glover ve Prawitt'in (2013) çalışmasında şüphencilik sonsuz güven ile sonsuz şüphence arasında değişim gösteren bir süreç olarak betimlenerek mesleki şüphencilik uygulanma boyutu ele alınmıştır.
- Hurtt vd. (2013) tarafından yapılan çalışmada şüphenci yargı ve şüphenci eylemin öncülleri ile çıktılarına ilişkin bir model sunulmuştur.
- Abiçic'in (2014) çalışmasında sunulan modelde denetçinin mesleki şüphencilik düzeyi ve davranışsal özellikleri kişisel özelliklerden hareketle açıklanmıştır.
- Nach (2014) tarafından yapılan çalışmada ise mesleki şüphencilik modeli şüphencilerin özellikleri, mesleki şüphencilik düzeyi ve davranışları çerçevesince belirtilmiştir.

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle mesleki şüphencilik ile yönelik sunulan modeller, unsurlar ve uygulamalar değerlendirildiğinde Nolder'ın ve Hurtt vd.'nin çalışmalarında sunulan modellerin Nelson'un modeliyle; Abiçic'in ve Nach'ın çalışmalarında sunulan modellerin ise Hurtt'un mesleki şüphencilik özellikleri ve davranışları çerçevesiyle benzerlik gösterdiği ifade edilebilir. Öte yandan bu modellerde genellikle mesleki şüphencilik etkileyen hususların (kişisel özellikler, bilgi vb.) ön planda tutularak sunum yapıldığı görülmektedir. Ayrıca yerli literatürde denetimde mesleki şüphencilikle ilgili

modelleme yapan yeterli çalışma yer almadığı görülmüştür. Bu bağlamda denetimde mesleki şüpheciligi açıklayan ve uygulama boyutuyla ilişkisini bir bütün olarak değerlendirebilecek bir modelin geliştirilmesi ve sunulmasının faydalı olacağı belirtilebilir. Anılan gerekçelerle ve ilgili literatürden hareketle çalışmada denetimde mesleki şüphecilige ilişkin bir model önerisinde bulunulmuştur. Önerilen model aşağıda Şekil 9'da gösterilmiştir.

Şekil 9: Mesleki Şüphecilik Modeli

Şekil 9'da görüldüğü üzere, denetçinin müşterinin seçilmesi ve işin alınması aşamasından denetimin tamamlanıp raporlanması aşamasına kadar geçen tüm süreçte mesleki şüphecilik içerisinde olması gerekmektedir. Ancak bu süreçte denetçinin gerçekleştirmesi gereken belli prosedürlerle birlikte mesleki şüpheciliginin çeşitli faktörlerin etkisi altında

olabileceği ifade edilebilir. Bu bağlamda sunulan modelde denetçinin mesleki şüphenciliklerinin önemli olması düşüncesi, mesleki şüphencilik özellikleri, mesleki şüphencilik etkileyen unsurlar ile bağımsız denetim ve mesleki şüphencilik açısından karşılaşılan sorunlar olarak sınıflandırılacak çok çeşitli faktörlerden mesleki şüphencilik etkilenebileceği belirtilebilir. Modele göre, denetçilerin mesleki şüphencilik tutumunu önemli gördükleri hatta denetimin temel taşlarından biri veya olmazsa olmazı biçiminde değerlendirdikleri ifade edilebilir. Mesleki şüphencilik özellikleri ise sorgulayıcı akıl, bireylerarası anlayış, bilgiyi arama, kararı erteleme, bağımsızlık, özgüven, mesleki özen ve titizlik, dürüstlük ve tarafsızlık/objektiflik olarak ortaya çıkmıştır. Bu özellikler Hurtt'un (2010) çalışmasında ve Bağımsız Denetçiler için Etik Kurallar Standardi'nde belirtilen özellikler ile uyumludur. Modelde mesleki şüphencilik etkileyen unsurlar çevresel faktörler, zaman kısıtı, iç kontrol sisteminin olup olmaması, denetlenen şirketin denetime karşı tutumu, denetçinin bilgi ve tecrübesi biçiminde ortaya konulmuştur. Örneğin artan teknoloji kullanımına karşılık olarak denetçi tarafından geliştirilecek denetim araçlarının elektronik gücü artmakta olup yaşanan bu değişim mesleki şüphencilik uygulamasını etkileyebilmektedir. Öte yandan modele göre standartlar, muhasebe ve denetim bilgisi konusundaki yetersizlik ile finansal tabloların doğru hazırlanamaması, denetim kültürünün olmayışı, beşeri ilişkiler, işletme içindeki körlük, ücret tarifesinin ve asgari denetim saatlerinin belirlenmemiş olması vb. durumlarda bağımsız denetim ve mesleki şüphencilik açısından karşılaşılan sorunlar olarak belirlenmiştir. Ayrıca Hurtt (2010), Abičić (2014) ve Nach (2014) tarafından çalışmalarda belirtilen şüpheli davranışlar da modele dâhil edilmiş olup bu doğrultuda denetçilerin bilgi arayışının artırılması, çelişkili durumların daha fazla araştırılması, alternatiflerin üretilmesi, bireylerarası bilginin daha fazla incelenmesi gibi çeşitli davranışlara yönelindikleri ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle şüpheli yargının bu yollarla şüpheli eyleme dönüştüğü ileri sürülebilir. Bu noktadan hareketle denetçinin mesleki şüphenciliklerini denetim sürecinin tüm aşamalarında olmakla birlikte özellikle müşteri seçimi ve işin alınması, denetim planlaması, denetim programının yürütülmesi aşamalarında çeşitli kanıt toplama teknikleri ile uygulamaya yansıttığı görülmektedir. Mesleki şüphencilik uygulamaya yansıtılmasında ise özellikle bazı alanlara daha çok odaklanıldığı ifade edilebilir. Örneğin; gelir tablosu, maliyet, stoklar gibi hesaplarda, bilanço ve gelir tablosunda, tüm denetim türlerinde, denetim sürecinin tümü olmakla birlikte müşteri kabulü ve denetimin planlanması aşamalarında ve inşaat ile tekstil gibi sektörlerde denetçinin daha temkinli davrandığı belirtilebilir. Tüm bu süreç içerisinde mesleki şüphencilik soyut bir yönünün olması bakımından denetim sürecinde şüphelenilen durumlara ilişkin yapılanların eksiksiz bir biçimde çalışma kağıtlarına yansıtılması ve uygun bir denetim planlanmasının yapılması ile mesleki şüphencilik kanıtlanabileceği ifade edilebilir.

Mevcut literatüre katkı bağlamında önerilen modelde bağımsız denetçilerin mesleki şüphenciliklerinin nasıl oluştuğu, mesleki şüphencilik nelerin etkisiyle yönlendirildiği, oluşan şüpheli düşüncenin hangi davranışlarla eyleme dönüştüğü, uygulamada nasıl yer aldığı ile tüm bunların somut olarak nasıl kanıtlanabileceğini bütünsel bir yaklaşımla ele alınmış ve açıklanmıştır. Dolayısıyla literatürdeki modellerden farklı olarak mesleki şüphencilik etkileyen unsurları çeşitli açılardan daha detaylandırarak açıklayan, mesleki şüphencilik denetim süreci içerisindeki yeri ile mesleki şüphencilik tutumuyla odaklanılan alanlar arasındaki ilişkiyi gösteren ve uygulama boyutunda mesleki şüphencilik daha detaylı bir biçimde sürece dâhil eden kapsamlı bir model sunulmaya çalışılmıştır. Söz konusu bu modelin denetçilere mesleki şüphencilik uygulanmasında yol göstereceği ve denetçi adayları açısından mesleki şüphencilik yeri ve önemi konusunda farkındalık oluşturacağı ifade edilebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

İşletme hayatında yaşanan değişimler ve gelişmelerle birlikte bağımsız denetimin önemi artmıştır. Bağımsız denetimin artan önemiyle birlikte denetim faaliyetini yürütecek bireylerin çeşitli düzenlemeler ve kurallardan hareketle denetimi mesleki şüphencilik tutumu içerisinde sürdürmeleri gerekmektedir. Denetim sürecinde hata/hilenin olabildiğini göz önünde bulundurarak dikkatli, sorgulayıcı ve eleştirel bir tutumla faaliyetleri gerçekleştirmek yani şüpheli olmak önem arz etmektedir. Denetçilerin mesleki şüphenciliklerinin insan doğasına uygun bir biçimde çeşitli faktörlerden etkilenebileceği ifade edilebilir. Dolayısıyla denetçide oluşan şüpheli çerçevesince denetçiyi etkileyen faktörlere bağlı olarak mesleki şüphencilik şekillenebileceği belirtilebilir.

Literatürde mesleki şüphencilikle ilişkilendirilebilen modeller, unsurlar ve uygulamalar incelendiğinde geliştirilmiş modellerin genellikle şüpheli yargı ve şüpheli eylem bileşenleri ile süreci etkileme potansiyeli olan diğer faktörlerin etkileri çerçevesinde ele alındığı ve sunulduğu görülmektedir. Bunun yanında mesleki şüphencilik özellikleri dikkate alınarak şüpheli davranışları açıklanmaya yönelik modeller de geliştirilmiştir. Çalışmada ise bağımsız denetimin önemli bir parçası olarak nitelendirilebilen mesleki şüphencilik denetim sürecinde uygulanmasını bütünsel yaklaşımla gösterecek bir model geliştirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu model mesleki şüphencilik önemini, mesleki şüphencilik özelliklerini, mesleki şüphencilik etkileyen unsurları, bağımsız denetim ve mesleki şüphencilik açısından karşılaşılan sorunlarını mesleki şüphencilikle özdeşleştiren, mesleki şüphencilik tutumuyla sergilenebilecek çeşitli davranışları sıralayan, denetim sürecinde mesleki şüphencilik uygulanmasını ve bu doğrultuda mesleki şüphencilikle özellikle odaklanılan alanlarını gösteren bir

model olarak değerlendirilebilir. Önerilen bu modelin daha öncekilere kıyasla uygulama boyutunu sürece dâhil eden daha geniş kapsamlı bir model olduğu ileri sürülebilir.

Öte yandan literatürde denetimde mesleki şüpheciliği modelleyen çalışmaların sayıca az olduğu belirtilebilir. Bu bağlamda mesleki şüpheciliği bir bütün olarak değerlendirilebilecek çalışmaların yapılmasının yararlı olacağı ifade edilebilir.

Kaynakça

- Abičić, S. P. (2014). Professional skepticism of auditors and risk of fraudulent financial reporting. *Journal of Accounting and Management*, IV (1), 1-16.
- AUASB. (2012). Professional scepticism in an audit of a financial report, Australian Government Auditing and Assurance Standards Board, AUASB Bulletin. Retrieved from https://www.auasb.gov.au/admin/file/content102/c3/Aug12_AUASB_Bulletin_Professional_Scepticism_in_an_Audit_of_a_Financial_Report.pdf on 24.10.2018
- Azgın N. (2018). *Denetçinin mesleki şüpheciliğinin denetim kalitesine etkisi* (Doktora tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi> adresinden edinilmiştir.
- Bağımsız Denetim Standardı 200 Bağımsız Denetçinin Genel Amaçları ve Bağımsız Denetimin Bağımsız Denetim Standartlarına Uygun Olarak Yürütülmesi. (2020). *T.C. Resmi Gazete*, 31350 (2.M), 30 Aralık 2020.
- Bağımsız Denetim Standardı 240 Finansal Tabloların Bağımsız Denetiminde Bağımsız Denetçinin Hileye İlişkin Sorumlulukları. (2020). *T.C. Resmi Gazete*, 31350 (2.M), 30 Aralık 2020.
- Beasley, M. S., Carcello, J.V. ve Hermanson, D. R. (2001). Top 10 Audit Deficiencies. *Journal of Accountancy*, April, 63-66.
- Boyle, D.M. ve Carpenter, B. W. (2015). Demonstrating professional skepticism, insights from recent research for auditors of financial statements. *The CPA Journal*, March, 31-35.
- Ciolek, M. (2017). Professional skepticism in auditing and its characteristics. *Research Papers of the Wrocław University of Economics/ Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, (474), 33-40. <https://doi.org/10.15611/pn.2017.474.03>.
- Dereli, N. (2021). *Mesleki Şüphecilik ve Mesleki Etiğin İşlevsel Olmayan Denetçi Davranışı Üzerindeki Etkisi: Bağımsız Denetçiler Üzerine Bir Araştırma* (Yüksek lisans tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi> adresinden edinilmiştir.
- Franzel, J. M. (2013). *Auditor Objectivity and Skepticism*. Public Company Accounting Oversight Board, American Accounting Association Annual Meeting. Retrieved from https://pcaobus.org/News/Speech/Documents/08052013_Presentation.pdf on 04.05.2019
- Glover, S. M. ve Prawitt, D. F. (2013). Enhancing auditor professional skepticism. Retrieved from <https://www.theaca.org/enhancing-auditor-professional-skepticism/> on 15.11.2018
- Güredin, E. (2014). *Denetim ve güvence hizmetleri SMMM Ve YMM'lere yönelik ilkeler ve teknikler* (14. Baskı). İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Holley, S. C. (2016). *The relationship between professional skepticism and critical thinking of accounting managers: A quantitative study* (Doctoral dissertation), Capella University. Retrieved from <https://www.proquest.com/> on 18.04.2019.
- Hurt, R. K. (2010). Development of a scale to measure professional skepticism. *American Accounting Association- Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 29(1), 149-171, DOI: 10.2308/aud.2010.29.1.149
- Hurt, R. K., Brown-Liburd, H., Earley, C. E. ve Krishnamoorthy, G. (2013). Research on auditor professional skepticism: Literature synthesis and opportunities for future research. *American Accounting Association- Auditing: A Journal of Practice & Theory*. 32 (1), 45-97. DOI: 10.2308/ajpt-50361.
- IAASB. (2012). Professional skepticism in an audit of financial statements, Staff questions and answers. Published by: International Federation of Accountants (IFAC). Retrieved from <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/IAASB%20Professional%20Skepticism%20QandA-final.pdf> on 12.10.2018,

- IAASB. (2015). Enhancing audit quality in the public interest: A focus on professional skepticism, quality control and group audits. Published by: International Federation of Accountants (IFAC). Retrieved from <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/IAASB-Invitation-to-Comment-Enhancing-Audit-Quality.pdf> on 15.02.2019
- IAASB, IESBA ve IAESB. (2017). Toward enhanced professional skepticism, observations of the IAASB-IAESB-IESBA professional skepticism working group. Published by: International Federation of Accountants (IFAC), Retrieved from <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/Toward-Enhanced-Professional-Skepticism-IAASB-IAESB-IESBA.pdf> on 16.12.2018
- Karahan, A. (2018). *Bağımsız denetçinin mesleki şüpheliğinin denetim standartları bağlamında denetim kalitesine etkisi ve bir araştırma* (Doktora tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi> adresinden edinilmiştir.
- Khaligova, J. (2019). *Hileli finansal raporlama ve bağımsız denetçilerin mesleki şüpheliği üzerine bir araştırma* (Yüksek lisans tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi> adresinden edinilmiştir.
- Leung, E. Y. W. (2017). Professional scepticism: Its implications on audits of financial statements. *Hong Kong Institute of CPA*, (110), 1-7. Retrieved from https://www.hkicpa.org.hk/-/media/HKICPAWebsite/HKICPA/QPLC/Technical-articles/Techsource_January-2017_audit.pdf on 22.10.2018
- Mardijuwono, A. W. ve Subianto, C. (2018). Independence, professionalism, professional skepticism: The relation toward the resulted audit quality, 3(1), *Asian Journal of Accounting Research*, 61-71. <https://doi.org/10.1108/AJAR-06-2018-0009>
- Nach, R. (2014). Professional skepticism: An essential attitude. Institute of Singapore Chartered Accountants. Retrieved from <https://www.isca.org.sg/media/775686/profskepticism.pdf> on 24.04.2020
- Nelson, M. W. (2009). A model and literature review of professional skepticism in auditing. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 28(2), 1-34. DOI: 10.2308/aud.2009.28.2.1
- Nolder, C. J. (2012). *The role of professional skepticism, attitudes and emotions on auditor's judgments* (Doctoral dissertation), Bentley University. Retrieved from <https://search.proquest.com/docview/1033338941?pq-origsite=gscholar> on 16.09.2018
- PCAOB. (2012). Maintaining and applying professional skepticism in audits, Staff audit practice alert no. 10. Retrieved from https://pcaobus.org/Standards/QandA/12-04-2012_SAPA_10.pdf on 18.11.2018
- Quadackers, L., Groot, T., ve Wright, A. (2009). Auditors' skeptical characteristics and their relationship to skeptical judgments and decisions. *SSRN*, 1-48. Retrieved from <http://ssrn.com/abstract=1478105> on 22.06.2020
- SAS No.1- AU Section 230. Due Professional Care in the Performance of Work. Retrieved from <https://us.aicpa.org/content/dam/aicpa/research/standards/auditattest/downloadabledocuments/au-00230.pdf> on 10.04.2019
- SAS No.99- AU Section 316. Consideration of Fraud in a Financial Statement Audit. Retrieved from <https://us.aicpa.org/content/dam/aicpa/research/standards/auditattest/downloadabledocuments/au-00316.pdf> on 10.04.2019
- Sermaye Piyasasında Bağımsız Denetim Standartları Hakkında Tebliğ (SPK). (2006). *T.C Resmi Gazete*, Seri: X, No: 22, 26196, 12 Haziran 2006.
- Shaub, M. K., ve Lawrence, J. E. (1996). Ethics, experience and professional skepticism: a situational analysis. *Behavioral Research in Accounting*, 8, 124-157.
- Syamsuddin, M. S., ve Abdul Hamid Habbe, M. (2014). The influences of ethics, independence, and competence on the quality of an audit through the influence of professional skepticism in Bpk of South Sulawesi, Central Sulawesi and West Sulawesi. *Journal of Research in Business and Management*, 2(7), 8-14.
- Türkiye Denetim Standartları Bağımsız Denetçiler için Etik Kurallar. (2019). *T.C. Resmi Gazete*, 30896, 22 Eylül 2019.

Extended Abstract

Aim and Scope

Depending on the developments experienced today, it can be stated that it is inevitable for businesses to be subject to independent audits in order to ensure that the information is relevant and true, to detect or prevent error/fraud, and to provide reasonable assurance. Auditors are also expected to perform their independent audit activities in a professional manner. In this respect, it is important for independent auditors to carry out their audit activities with professional skepticism throughout the entire process. It is important to examine how the professional skepticism of independent auditors is formed due to the abstract or mental dimension of professional skepticism, what directs their professional skepticism, and with which behaviors the skeptical thought turns into action. In this context, it is aimed to propose a model to explain the place of professional skepticism in the audit process and how independent auditors transfer their professional skepticism to practice. For this purpose, firstly, the concept of professional skepticism and the place and importance of professional skepticism in auditing were included in this study. Then, the models, elements and practices associated with professional skepticism were examined. Finally, a model proposal for professional skepticism was made.

Methods

In order to achieve the aim of the study, the models, elements and practices that can be associated with professional skepticism in the literature on auditing were examined. In this direction, based on the findings obtained from the studies in the literature, it was tried to develop a model for the application of professional skepticism, which can be described as an important part of auditing, in the audit process.

Findings

When the models, elements and applications that can be associated with professional skepticism in the literature are examined, it is seen that the developed models are generally presented with the inclusion of factors that have the potential to affect within the framework of skeptical judgment and skeptical action components, and with the explanation of skeptical behaviors within the framework of professional skepticism characteristics. In the model proposed in this study, the relationship among the factors affecting the professional skepticism of the auditors, skeptical behaviors, how professional skepticism takes place in practice, the areas on which auditors mostly focus with the attitude of professional skepticism, and how the application of professional skepticism can be proven in the audit process is shown, based on the findings obtained from the literature.

Conclusion

With the changes and developments in business life, the importance of independent audit has increased. With the increasing importance of independent audit, auditors should carry out audit activities in an attitude of professional skepticism based on various regulations and rules. It is important to carry out activities with a careful, questioning and critical attitude, in other words skeptically, by considering the possibility of error/cheating in the audit process. It can be stated that the professional skepticism of auditors can be affected by various factors in accordance with human nature. Therefore, it can be said that professional skepticism can be shaped depending on the factors affecting the auditor within the framework of suspicion formed in the auditor. In this direction, it has been tried to develop a model that will show the application of professional skepticism, which can be described as an important part of independent audit, in the audit process as a whole. This proposed model can be considered as a more comprehensive model compared to the previous ones. In the literature on professional skepticism, it is seen that models are generally presented by making use of the studies of Nelson and Hurltt. In addition, it can be stated that the studies examining the model of professional skepticism or how professional skepticism is reflected in the audit process are generally discussed and examined under the headings of model, element and application in the foreign literature, and they are few in number. In this context, it can be asserted that it will be beneficial to conduct studies that can evaluate professional skepticism holistically.

Destinasyon Kıyaslaması Kapsamında Trabzon ve Gümüşhane İllerinin Karşılaştırılması ve Gümüşhane Turizminin Gelişimi İçin Öneriler

Comparison of The Provinces of Trabzon and Gümüşhane within The Scope of Destination Comparison and Recommendations for The Development of Gümüşhane Tourism

Özlem Er Baranaydın¹, Halil İbrahim Zeybek²

Öz

Destinasyon, turizmin en önemli unsurlarından biridir. Destinasyonun ürettiği ve sunduğu mal ve hizmetlerin kalitesi, fiyatı, çeşitliliği gibi unsurlarının üst seviyede olması o destinasyonun diğer destinasyonlar karşısındaki rekabet gücünü ve konumunu göstermektedir. Destinasyona gelen ziyaretçilerin ziyaret sebeplerinin başında o bölgenin karşılaştırmalı üstünlüğü bulunmaktadır. Destinasyon üstünlüğü destinasyonun doğal kaynakları, kültürel kaynakları, altyapı ve üst yapı gibi unsurlardan oluşmaktadır. Destinasyonların gelişimiye turizm paydaşları arasındaki koordinasyona bağlıdır. Bir destinasyon arz kaynaklarını nitelikli bir düzeyde turiste sunarak turist memnuniyetini arttırabilmekte ve böylece turist sayısı da artmaktadır.

Bu çalışma kıyaslama yöntemine başvurarak destinasyon yönetimi için bir bilgi sistemi oluşturmayı amaçlamaktadır. Destinasyon kıyaslaması somut bilgiler sunmakta olup, bu nedenle kentlerin planlanmasında da net bilgiler sunabilmektedir. Bu doğrultuda oluşturulan çalışmada Gümüşhane ve Trabzon illerinin kıyaslaması yapılmıştır. İkincil veri kaynakları ile elde edilen veriler sistemli hale getirilerek tablolaştırılmış ve destinasyonu oluşturan unsurlar altı başlık halinde sınıflandırılmıştır. Sınıflandırılan veriler yorumlanarak iki destinasyon hakkında yargıya varılmaya çalışılmıştır. Gümüşhane'nin turizm gelişimi için tüm paydaşların katılımıyla oluşturulacak bir organizasyon ile birlikte tanıtım çalışmalarına ağırlık verilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Destinasyon, Destinasyon Kıyaslaması, Gümüşhane, Trabzon.

Abstract

Destination is one of the most important elements of tourism. The fact that quality, price and diversity of the goods and services produced and offered by a destination are at a high level indicates the competitiveness and position of this destination in comparison with other destinations. Comparative advantage of a region is one of the main reasons for visitors to a destination. Destination superiority consists of elements such as the natural resources of the destination, cultural resources, infrastructure and superstructure. The development of a destination depends on the coordination of tourism stakeholders. A destination can increase tourist satisfaction by providing its supply resources to tourists at a qualified level, and thus the number of tourists increases.

This study aims to create an information system for destination management by referring to the comparison method. The destination comparison provides concrete information, and therefore it can also provide clear information for the planning of cities. In relation to this, this study provides a comparison of the provinces of Gümüşhane and Trabzon. The data obtained with secondary data sources were systematized and tabulated, and the elements constituting the destination were classified into six headings. By interpreting the classified data, it was aimed to determine the state of the two destinations. For the tourism development of Gümüşhane, promotion activities should be emphasized with an organization to be created with the participation of all stakeholders.

Keywords: Destination, Destination Benchmarking, Gümüşhane, Trabzon.

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Submitted: 04 / 04 / 2022

Accepted: 17 / 06 / 2022

¹ Öğr. Gör., Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO, Gümüşhane, Türkiye, ozlem.er@gumushane.edu.tr, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-0774-3734>

² Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Samsun/Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane, Türkiye, zeybekhi@gmail.com, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-4097-9079>.

Giriş

Turizm, küresel anlamda dünyanın en büyük sektörlerinden biridir ve ülkelerin ekonomisine önemli ölçüde yarar sağlamaktadır. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü verilerine göre pandemi öncesi 2019 yılında toplam seyahat sayısı 1,46 milyar iken uluslararası toplam turizm geliri ise 1,7 trilyon dolar olarak açıklanmıştır (Türsab, 2022). Günümüzde kentlerin de ekonomik bakımdan önemi arttığı göz önünde bulundurulduğunda turizmde rekabetin ülkeler arasında olduğu kadar destinasyonlar arasında da var olduğu görülmektedir. Bu rekabeti avantaja çevirmek isteyen destinasyonlar kıyaslandıkları destinasyondan esinlenerek turizm ürünlerini geliştirebilir, rakipleriyle aralarındaki farkı görüp, onların tecrübelerinden de faydalanarak turizm gelirlerini arttırmaya katkı sağlayabilirler. Bir yerin destinasyon olarak nitelendirilebilmesi için o yerin turistik çekiciliklere, gelişmiş bir ulaşım ağına, turistik tesislerin varlığına, festival ve benzeri etkinlikler gibi özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu özelliklere sahip olan destinasyonlar rakipleriyle yarışabilir duruma gelebilmektedir. Bunu yaparken sahip olduğu değerleri korumalı ve turizmi geliştirmek adına tüm paydaşlarla işbirliği içerisinde çalışmalıdırlar. Destinasyon kıyaslaması yaparak da destinasyonun potansiyeli ölçülmekte ve böylece destinasyonun nitelik ve farklılıkları belirlenmiş olmaktadır. Bunlar belirlendikten sonra rakipleri karşısında nasıl bir politika izleyeceğine karar verilmektedir.

Bu çalışmada destinasyon açısından Doğu Karadeniz Bölümü'nde bulunan Gümüşhane ve Trabzon illeri karşılaştırılmaya çalışılmıştır (Şekil 1). Gümüşhane ve Trabzon destinasyonları turizm çekicilikleri, ulaşılabilirlik, turizm olanakları gibi faktörler bakımından kıyaslanmıştır. İkincil veri kaynakları ile elde edilen veriler altı kıstas altında tablolaştırılarak sınıflanmıştır. Sınıflanan veriler yorumlanarak iki destinasyon ile ilgili yargılara varılmak istenmiştir.

Şekil 1: Trabzon ve Gümüşhane illeri

1. Destinasyon ve Destinasyon Kıyaslaması

Turizmin en önemli unsurlarından biri olan destinasyon kavramı ile ilgili turizm literatüründe birçok tanım yapılmasına rağmen bir fikir birliği olmadığı görülmektedir (Kuşat, 2011: 125; Öztürk, 2013:3). Destinasyon, bir ülke olabileceği gibi bir şehir veya kasaba da olabilir (Pekyaman, 2008: 4; Yeşiltaş, 2013: 19). Buhalis (2000: 97), Karabıyık ve İnci (2012: 2) destinasyonu tüketicilere bütünlük bir deneyim sunan turistik ürünlerin bir karması şeklinde açıklamaktadır. Cho (2000:

144) destinasyonu kişilerin yaşadıkları yerin dışında zamanlarını geçirmek istedikleri yer olarak ifade etmekte; Coltman (1989: 48) ziyaretçilerin ilgisini çeken farklı doğal güzellik ve çekiciliklerin olduğu yer olarak adlandırmaktadır. Wang (2011: 3) ve Kuşat (2011: 125) destinasyonu bireyin her zamanki yaşadığı, ikamet yerinin dışına turistik amaçlarla seyahati olarak tanımlarken; Öztürk (2013: 3 - 4) ise destinasyonu çeşitli maksatlarla ikamet ettiği yerin dışına seyahat eden kişilerin ziyaret ettikleri yerel toplum ile bir arada yaşanan turistik kaynakların toplandığı yer olarak tarif etmektedir. Bir başka tanımda destinasyon; festivaller, şenlikler gibi etkinliklere, bölgede kurulmuş iyi bir ulaşım ağına, önemli turistik çekiciliklere, gelişim potansiyeline, turistik tesislerin varlığı ve gelişimi için coğrafi olarak yeterli alana sahip bölge olarak açıklanmıştır (Sarı ve Kozak, 2005: 254).

Destinasyonun ürettiği mal ve hizmetlerin kalitesi, fiyatı, çeşitliliği ve benzeri unsurlarının üst seviyede olması o destinasyonun diğer destinasyonlar karşısındaki rekabet gücünü göstermektedir (Esen ve Kılıç, 2017: 645). Rekabet edilebilirlik, bir destinasyonun Pazar payını rakiplerine karşı korurken, kaynakların sürekliliğini sağlayacak katma değerli ürünler oluşturma ve birbirini tamamlayabilme kabiliyetidir (Hassan, 2000: 239-240). Destinasyon rekabeti, bir destinasyonun turisti en çok memnun edecek turistik ürünü diğer destinasyonlardan farklı ve kaliteli sunabilmesi ve bunu devam ettirebilmesidir. Bir destinasyonun var olan turizm kaynakları o bölgenin karşılaştırmalı üstünlüğünü oluşturmaktadır. Destinasyona gelen turistlerin ziyaretlerinin ana sebebinin karşılaştırmalı üstünlükler oluşturmaktadır. Bunlar destinasyonun doğal kaynakları olan fiziki yapısı, kültürü, tarihi, iklimi, piyasa yapısı, etkinlikleri ve turizm üst yapısıdır. Bu söz konusu kaynakların etkili bir şekilde kullanılması diğer destinasyonlarla karşılaştırıldığında rekabet üstünlüğü sağlayacaktır (Bahar, 2004: 27-28; Bahar ve Kozak, 2005: 141-142). Destinasyonun kendisi, potansiyel turistler bakımından çekici yapan kaynakları koruması ve geliştirmesi gerekmektedir. Aksi takdirde pazardaki yerini koruyamaz (Özdemir, 2007: 15). Bazı destinasyonlar doğal güzellikleri ile bazıları ise sosyo-kültürel yapılarıyla ön plana çıkmaktadır. Doğal güzellikler, konaklama, ulaşım, yemek kültürü, eğlence hayatı, müzeler gibi kavramlar destinasyonun önemini arttırmaktadır (Pekyaman, 2008: 5). Bazı destinasyonlar doğal çekicilikler bakımından zenginken bazıları ise sınırlı sayıda doğal çekiciliğe ve yetersiz altyapıya sahiptir (Hsu vd., 1997: 121).

Destinasyonların gelişimi yerel halk, turistler, turizm yatırımcıları, kamu sektörü, hükümetler ve KOBİ'ler gibi turizm paydaşlarının arasındaki ilişkiye bağlıdır (Karabıyık ve İnci, 2012: 3). Bir destinasyon doğal çekicilik kaynaklarını koruyarak, eğitilmiş işgücü ile kaliteli hizmet sunarak ve turistik ürün çeşitlendirmesine giderek turisti memnun edebilmektedir. Böylece destinasyonlar sektörde rekabet edebilecek konuma gelebilmektedirler. Bununla birlikte ilgili destinasyonlar turist sayısını ve turizm gelirini de arttıracaktır (Aydemir vd., 2014: 2). Destinasyonların sahip oldukları özellikler, destinasyonu diğer destinasyonlardan ayırmakta ve onlarla rekabet edebilmesini sağlamaktadır (Esen ve Kılıç, 2017: 646).

Turizm, hizmet sektörünün bir parçasıdır ve diğer endüstrilerden müşteri veya kullanıcıların katılmasını gerektirmesi yönüyle ayrılmaktadır (Kozak, 2002: 501). Farklı destinasyonlar hakkında deneyim sahibi olan tüketiciler destinasyonlar arasında çekicilikler, olanaklar, vb. bakımdan kıyaslama yapabilmektedirler (Kozak, 2013: 96). Kıyaslama, bir başkasının bizden daha ileride olduğunu kabul etme ve ona yetişebilmek, hatta onu geçebilmek için neler yapılması gerektiğinin öğrenilmesidir (Zengin ve Erkol, 2013: 3). Kıyaslama, "nasıl" daha iyi yapılır sorusu üzerine odaklanmıştır ve aynı uygulamaları kendi içinde uygulamaktır (Çatı vd., 2007: 151). Kıyaslama (benchmarking) kavramı, bir işletmenin alanının en iyisi olarak görülen bir başka işletmeyi örnek alması, bu işletmenin yönetim ve organizasyon şeklini kendine uyarlaması ve bu doğrultuda işletmenin iyiyeye, en iyiyeye ulaşması yolunda uygulanan bir yönetim tekniğidir (Topaloğlu ve Kaya, 2008: 29). Destinasyon kıyaslaması, destinasyonun performansını en uygun kıyaslanabilir destinasyon ile ölçmek ya da kontrol etmektir ve destinasyonun kendi sunduğu olanakları geliştirmek için diğer destinasyonlardan nitelik ve kapasite olarak farklılıklarını belirlemektedir (Zengin ve Erkol, 2013: 3).

2. Amaç

Bu araştırmanın amacı Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer alan iki destinasyon olan Gümüşhane ve Trabzon illerinin Buhalis (2000)'in destinasyon kriterleri baz alınarak kıyaslanmasıdır. Bu çalışma kıyaslama yöntemine başvurarak destinasyon yönetimi için bir bilgi sistemi oluşturmayı amaçlamaktadır. Destinasyon kıyaslaması somut bilgiler sunmakta böylelikle kentlerin planlanmasında da net bilgiler ortaya konabilmektedir. Bu doğrultuda oluşturulan çalışmada Gümüşhane ve Trabzon illerinin kıyaslanması yapılmıştır. Bu kıyaslama ile amaçlanan Gümüşhane destinasyonundaki eksiklerin ortaya konulması ve bu eksiklikler doğrultusunda neler yapılmasına dair öneriler sunmaktır. Araştırmanın ikincil verilere dayanılarak hazırlanması, veri kısıtlılığı ve verileri elde edecek kaynak yetersizliği çalışmanın kısıtlarını oluşturmaktadır.

3. Yöntem ve Materyal

Bu çalışmada kıyaslama yöntemine başvurulmuştur. İkincil veri kaynakları ile elde edilen veriler sistemli hale getirilerek tablolaştırılmış ve destinasyonu oluşturan unsurlar altı başlık (Buhalis, 2000) halinde sınıflandırılmıştır. Sınıflandırılan veriler yorumlanarak iki destinasyon hakkında yargıya varılmaya çalışılmış ve Gümüşhane'nin turizm gelişimi için öneriler sunulmuştur. Çalışma Buhalis'in belirlediği kıstaslar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bu kıstaslar tablo 1 üzerinde gösterilmektedir.

Tablo 1: Buhalis'in Destinasyon Kıstasları

ÖZELLİK	İÇERİK
Çekicilikler (Attractions)	Doğal, insan yapımı, özel amaçla yapılmış binalar, miras, özel etkinlikler
Ulaşılabilirlik (Accessibility)	Güzergâhlar, tüm ulaşım sistemini içeren yollar, terminaller ve araçlar
Olanaklar (Amenities)	Konaklama ve yeme-içme tesisleri, perakende mağazacılık, diğer turistik hizmetler
Uygun Paketler (Available Packages)	Araçlar ve otoriteler tarafından önceden hazırlanmış paketler
Etkinlikler (Activities)	Tüketicilerin seyahatleri boyunca yapacağı ve destinasyondaki tüm etkinlikler
Yan Hizmetler (Ancillary Services)	Bankalar, haberleşme araçları, posta, gazete bayii, hastane vb. tarafından kullanılan hizmetler

Kaynak: Buhalis, 2000: 98.

Kıyaslama, destinasyondaki kapsam dâhilindeki öğenin benzerleri ve rakipleriyle arasındaki farkı görmesi ve ilerlemesi amacıyla itici güç olmasını sağlayarak verimliliği artırma çabasıdır. Kıyaslamada kopyalama değil, destinasyondaki ürünlere yönelik esinlenme ve uyarılma önem taşımaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere Gümüşhane destinasyonu ile Trabzon destinasyonu turizm değerleri bakımından kıyaslanacak ve bu doğrultuda Trabzon ili örnek alınarak Gümüşhane turizminin gelişimi için neler yapılabilir bunlar tartışılmaya çalışılacaktır. Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer alan Gümüşhane ve Trabzon destinasyonlarını kıyaslamadan önce bu iki destinasyonun coğrafi özellikleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Trabzon, Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer alan illerimizden biridir. İlin 4685 km²lik yüzölçümü bulunmaktadır. Trabzon doğudan Rize, batıdan Giresun, güneyden Gümüşhane ve Bayburt illeriyle çevrili olup kuzeyinde Karadeniz yer almaktadır. İl arazisinin önemli bir kısmı engebeli dağlık alanlarla kaplıdır. İl arazisinin güney bölümünde uzanan dağlar, vadilerle yarılmış sırtlar halinde Karadeniz kıyısına kadar ulaşmakta ve yer yer yükselti 2.000 m'yi de aşmaktadır. İlin kıyı kuşağında nemli-ılıman iklim şartları hüküm sürmektedir. Trabzon'da yerleşim M.Ö. 5500'lere dayanmaktadır. İl, sırasıyla Turani kavimler, Milotolu koloniler, Persler, Makedon Krallığı, Pontus Devleti, Roma İmparatorluğu, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu, Müslüman Türk Devletleri, Komnesos Krallığı, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde kalmış olup, son olarak da Türkiye Cumhuriyetine ev sahipliği yapmaktadır (Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022; Trabzon Büyükşehir Belediyesi, 2022; Trabzon Valiliği, 2022; Trabzon Tabiat Turizmi Master Planı, 2016: 74).

Gümüşhane, Doğu Karadeniz Bölümü'nün iç kısmında yer almakta olup, Doğu Karadeniz'i Doğu Anadolu'ya bağlayan önemli bir kavşak noktasıdır. 39° 45' - 40° 50' kuzey enlemleri ile 38° 45' - 40° 12' doğu boylamları arasında kalan ilin yüzölçümü 6575 km²'dir. İlin doğusunda Bayburt, batısında Giresun, kuzeyinde Trabzon ve güneyinde Erzincan yer almaktadır. Köse, Kelkit ve Şiran ilçelerinin yer aldığı güney kesimde ova ve platolar yaygın iken, Merkez, Torul ve Kürtün ilçelerinin yer aldığı kuzey kesim ise oldukça engebelidir. Trabzon'dan farklı olarak Gümüşhane ilinde özellikle güney bölümünde karasallığın ağır bastığı bir iklim tipi hakimdir. Gümüşhane'de yerleşim M.Ö. 3000'lere dayanmaktadır. İl, tarihi İpek Yolu üzerinde bulunmaktadır ve Asurlar, Urartular, Medler, Pers Krallığı, Makedonlar, Pontus Krallığı, Roma İmparatorluğu, Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğuna ev sahipliği yapmıştır (Kansız ve Acuner, 2010; Çiğdem, 2012; Çiğdem ve Emir, 2016; Gümüşhane Valiliği, 2022; Gümüşhane İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022; Gümüşhane Belediyesi, 2022; Dokap Gümüşhane İl İstatistikleri, 2014; Gümüşhane İl Tabiat Master Planı, 2016).

4. Bulgular

4.1. Çekicilikler (Attractions)

Çekicilikler, turistin gitmek istediği yeri diğer bir yere tercih etmesini etkileyen unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Uygur, 2007: 239). Turistik çekicilik destinasyona (bir ülke, bölge ya da yöreye) talebi yönlendiren ve turist akışı sağlayan faktördür (Olalı ve Timur, 1988: 424). Çekicilikler farklı yazarlar tarafından farklı şekillerde ifade edilmişlerdir. Middleton çekicilikleri çevre ve yöre çekicilikleri olarak belirlemiştir. Bunlar tüketicinin seçimini ve satın alma kararını etkileyen motivasyonlardır. Doğal çekicilikler, insan yapımı çekicilikler, kültürel çekicilikler ve sosyal çekicilikler olmak üzere gruplandırılmıştır (Middleton, 1988: 79). İslamoğlu (2010: 126) ise çekicilikleri doğal, kültürel ve sosyal çekicilikler olarak belirlemiştir.

Gümüşhane ili çekicilik kaynakları incelendiğinde il genelinde toplam 433 adet taşınmaz kültür varlığı bulunmaktadır. Sit alanları sayısı ise 28'dir. Müze sayısı 1; yayla sayısı 429; Milli Park ve benzeri sayısı 10 ve turizm merkezi sayısı ise 4'tür.

Trabzon ili çekicilik kaynakları incelendiğinde il genelinde toplam 2.156 adet taşınmaz kültür varlığı bulunmaktadır. Sit alanları sayısı ise 20'dir. Müze sayısı 8; yayla sayısı 35; Milli Park ve benzeri sayısı 9 ve turizm merkezi sayısı ise 7'dir.

Tablo 2: Gümüşhane ve Trabzon İllerinin Çekicilik Kaynakları

	Gümüşhane	Trabzon
Taşınmaz Kültür Varlığı Sayısı	433	2.156
Sit Alanı Sayısı	28	20
Müze Sayısı	1	8
Yayla Sayısı	429	35 (tam sayı verilemiyor)
Milli Park ve Benzeri Sayısı	10	9
Turizm Merkezi Sayısı	4	7

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Gümüşhane ili çekicilik kaynakları incelendiğinde il genelinde toplam 433 adet taşınmaz kültür varlığı bulunmaktadır. Bu taşınmaz kültür varlıklarının 77'si sivil mimarlık örneği; 21'i kalıntılar; 176'sı dinsel yapılar; 124'ü kültürel yapılar; 6'sı idari yapılar; 14'ü askeri yapılar; 2'si endüstriyel ve ticari yapılar; 12'si mezarlıklar ve 1'i şehitliklerden oluşmaktadır.

Trabzon ili çekicilik kaynakları incelendiğinde il genelinde toplam 2.156 adet taşınmaz kültür varlığı bulunmaktadır. Bu taşınmaz kültür varlıklarının 1.213'ü sivil mimarlık örneği; 30'u kalıntılar; 1'i korunmaya alınan sokaklar; 298'i dinsel yapılar; 386'sı kültürel yapılar; 38'i idari yapılar; 25'i askeri yapılar; 62'si endüstriyel ve ticari yapılar; 98'i mezarlıklar; 3'ü şehitlikler ve 2'si de anıt ve abidelerden oluşmaktadır.

Tablo 3: Gümüşhane ve Trabzon İllerinin Taşınmaz Kültür Varlıkları Sayıları

	Yapıların Türü	Sayısı
Gümüşhane	Sivil Mimarlık Örneği	77
	Dinsel ve Kültürel Yapılar	176
	Askeri Yapılar	14
	İdari Yapılar	6
	Endüstriyel ve Ticari Yapılar	2
	Mezarlık ve Şehitlikler	12
	Kalıntılar	21

	Toplam	433
Trabzon	Sivil Mimarlık Örneği	1.213
	Dinsel Yapılar	298
	Kültürel Yapılar	386
	Askeri Yapılar	25
	İdari Yapılar	38
	Endüstriyel ve Ticari Yapılar	62
	Mezarlıklar	98
	Şehitlikler	3
	Anıt ve Abideler	2
	Kalıntılar	30
	Korunmaya Alınan Sokak	1
	Toplam	2.156

Kaynak: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44799/illere-gore-korunmasi-gerekli-tasinmaz-kultur-varligi-i.html> Erişim Tarihi: 04.02.2022.

Gümüşhane ili sit alanları incelendiğinde toplam 28 adet sit alanı bulunmaktadır. Bu sit alanlarının 26'sı arkeolojik sit; 1'i kentsel sit ve 1'i tarihi sittir.

Trabzon ili sit alanları incelendiğinde toplam 20 adet sit alanı bulunmaktadır. Bu sit alanlarının 8'i arkeolojik sit; 8'i kentsel sit ve 4'ü tarihi sittir.

Tablo 4: Gümüşhane ve Trabzon İllerinin Sit Alanları Sayısı

	Türü	Sayısı
Gümüşhane	Arkeolojik Sit Alanı	26
	Kentsel Sit Alanı	1
	Tarihi Sit Alanı	1
	Toplam	28
Trabzon	Arkeolojik Sit Alanı	8
	Kentsel Sit Alanı	8
	Tarihi Sit Alanı	4
	Toplam	20

Kaynak: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44974/illere-gore-sit-alanlari-istatistigi.html>, Erişim Tarihi: 04.02.2022.

Gümüşhane ili müzeleri incelendiğinde müze sayısının 1 olduğu görülmektedir. Bu müze Gümüşhane il merkezinde bulunan Gümüşhane İnkizevler Müzesidir.

Trabzon ili müzeleri incelendiğinde müze sayısının 8 olduğu görülmektedir. Bu müzeler Trabzon müzesi (Kostaki Konağı), Trabzon Ayasofya müzesi, Trabzon şehir müzesi, Tranzonspor müzesi, Trabzon edebiyat müzesi, Atatürk Köşkü müzesi, Sümela manastırı (Maçka) ve Cevdet Sunay Müzesi'dir (Çaykara).

Tablo 5: Gümüşhane ve Trabzon Müzeleri

Müzeler	Gümüşhane	Trabzon
	Gümüşhane İkizevler Müzesi	Trabzon (Kostaki Konağı) Müzesi
	Trabzon Ayasofya Müzesi	
	Trabzon Şehir Müzesi	
	Trabzonspor Müzesi	
	Trabzon Edebiyat Müzesi	
	Atatürk Köşkü Müzesi	
	Sümela Manastırı	
	Cevdet Sunay Müzesi	

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Yaylalar, doğal çekicilik unsurlarına sahip alanlar olduğundan turizm açısından önemlidirler (Zengin, 2008: 140). Yayla turizmi şehirleşmenin getirdiği stresten uzaklaşmak isteyenlerin tercih ettiği bir turizm çeşididir (Kozak ve Bahçe, 2009: 186) ve yaylalarda dinlenme, konaklama, yürüyüş ve gezinti yapma, geleneksel yayla yaşamını gözlemleme gibi deneyimleri içermektedir (Somuncu vd., 2012: 33). Gümüşhane, yayla sayısı bakımından oldukça zengin bir ildir. İlide 429 yayla bulunmaktadır (Somuncu vd., 2010: 2). Bu yaylalardan bazıları Kültür ve Turizm Bakanlığı kararıyla turizm merkezi ilan edilmiştir. Zigana Kış Sporları Turizm Merkezinde konaklama tesisi bulunmaktadır. Diğer yayla ve turizm merkezlerinde ise nitelikli konaklama tesisi bulunmamaktadır. Gümüşhane'nin öne çıkan yaylalarına bakıldığında bunların Zigana yaylası, Erikbeli yaylası, Kazıkbeli yaylası, Taşköprü yaylası, Güvende yaylası, Altıntaşlar (Kalis) yaylası, Çimen yaylası, Çakırgöl yaylası, Alaca yaylası, Kadirga yaylası ve Cami Boğazı yaylası olduğu görülmektedir. Gümüşhane ilinde yayla bakımından en zengin ilçe Kürtün'dür. Nitekim, ilin tanınmış ve en çok ziyaretçi çeken yaylaları olan Kadirga Yaylası, Erikbeli Yaylası, Kazıkbeli Yaylası ve Güvende Yaylası da idari olarak Kürtün ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır (Ekşioğlu, 2019; Ekşioğlu ve Zeybek, 2021). Kürtün ilçesi aynı zamanda somut olmayan kültürel miras unsurları bakımından da oldukça zengindir. Bu unsurların önemli bir kısmını da ahşap el sanatlarına dayalı ürünler oluşturmaktadır. Kürtün ilçesinde ağaca dayalı el sanatı ürünleri geçmişte daha yaygın iken, günümüzde Kirgeriş Köyü ve Yukarı Uluköy Mahallesi'nde üretilmektedir. Bu işçilikte herhangi bir metal veya sentetik yapıştırıcı kullanmadan yayık, kufa, külek, saksı gibi ağaç işlerinden üretilen ahşap mutfak araçları el yapımı olarak imal edilmektedir (Ekşioğlu ve Zeybek, 2020).

Trabzon topraklarının % 30'unun dağlık olması, turizmi dört mevsime ve on iki aya yayma düşüncesiyle yayla turizmi alternatif bir turizm çeşidi olarak önem kazanmıştır. Bu kapsamda altı yayla bakanlık kararıyla turizm merkezi ilan edilmiştir. Bu yaylalarda altyapı ve üstyapı çalışmaları başlatılmıştır. Bu çalışmalar ulaşım başta olmak üzere elektrik, su, telekomünikasyon, wc ve çeşme gibi sosyal ihtiyaçları karşılayacak yatırımlardan oluşmaktadır. Ayrıca covid-19 öncesinde mayıs ayının ilk haftası olmak üzere eylül ayının ortalarına kadar çeşitli zamanlarda yayla şenlikleri yapılmıştır (Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

Tablo 6: Gümüşhane ve Trabzon İli Yaylaları

Yaylalar	Gümüşhane		Trabzon	
	Zigana Yaylası	Çimen Yaylası	Şolma Yaylası	Pazarcık Yaylası
Erikbeli Yaylası	Çakırgöl Yaylası	Karadağ Yaylası	Hıdırbeni Yaylası	
Kazıkbeli Yaylası	Alaca Yaylası	Yıllantaş Yaylası	Sazalan Yaylası	

	Taşköprü Yaylası	Kadırga Yaylası	Kuruçam Yaylası	Haçkaobası Yaylası
	Güvende Yaylası	Cami Boğazı Yaylası	Sisdağı Yaylası	Sultan Murat Yaylası
	Altıntaşlar (Kalis) Yaylası		Lişer Yaylası	

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Gümüşhane’de milli park bulunmamaktadır. 5 adet tabiat parkı, 1 adet tabiat koruma alanı ve on adet tabiat anıtı bulunmaktadır. Trabzon’da ise bir adet milli park, sekiz adet tabiat parkı bulunmaktadır.

Tablo 7: Gümüşhane ve Trabzon’da Milli Park ve Benzeri Sahalar

	Gümüşhane		Trabzon	
	Milli Park Ve Benzeri Sahalar	Artabel Gölleri Tabiat Parkı	Kıranı Evliya Ardıcı Tabiat Anıtı	Altındere Vadisi Milli Parkı
Tomara Şelalesi Tabiat Parkı		Ali Ağanın kavağı Tabiat Anıtı	Uzungöl Tabiat Parkı	Görnek Tabiat Parkı
Çağlayandibi Şelalesi Tabiat Parkı		Örümcek Ormanı Gökner I-II-III-IV Tabiat Anıtı	Beşikdağ Tabiat Parkı	Kadıralak Tabiat Parkı
Karşıyaka Tabiat Parkı		Örümcek Ormanı Ladin I-II-III-IV Tabiat Anıtı	Sera Gölü Tabiat Parkı	
Limni Gölü Tabiat Parkı			Kayabaşı Tabiat Parkı	
Örümcek Ormanı Tabiat Koruma Alanı			Çal-Camili Tabiat Parkı	

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

Gümüşhane ve Trabzon turizm merkezleri incelendiğinde Gümüşhane’deki turizm merkezlerinin hem yayla turizmi hem de kış turizmi için elverişli olduğu görülmektedir. Trabzon’daki turizm merkezlerinin ise sadece yayla turizmine elverişli olduğu görülmektedir. Gümüşhane ili özellikle kış turizmi merkezleriyle bölgede rakiplerine üstünlük sağlayacak konumdadır. Gümüşhane’de dört adet turizm merkezi mevcutken Trabzon’da ise yedi adet turizm merkezi bulunmaktadır.

Tablo 8: Gümüşhane ve Trabzon Turizm Merkezleri

	Gümüşhane		Trabzon	
	Turizm Merkezleri	Zigana Kış ve Kayak Sporları Turizm Merkezi	Süleymaniye Mahallesi Kış Sporları Turizm Merkezi	Akçaabat-Karadağ Turizm Merkezi
Erikbeli Kış ve Kayak Sporları Turizm Merkezi		Çakırgöl Turizm Merkezi	Araklı-Pazarcık Turizm Merkezi	Trabzon-Tonya-Armutlu-Gümüşhane-Kürtün-Erikbeli Turizm Merkezi
			Araklı-Yeşilyurt-Yılantaş Turizm Merkezi	Trabzon-Giresun-Sisdağı Turizm Merkezi
			Araklı Turizm Merkezi	

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

4.2. Ulaşılabilirlik (Accessibility)

Ulaşılabilirlik, turist çekiciliği olan destinasyonların ziyaretçilere yakınlığı ve ulaşım olanakları olmaktadır (Baranaydın, 2016: 6). Herhangi bir destinasyonun çekicilik özelliklerine sahip olması talep çekebilme bakımından tek başına yeterli

değildir. O yerin ulaşılabilir olması da gerekmektedir (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2008: 6). Ulaşılabilirlik, çekicilik faktörünü tamamlayan bir unsurdur ve destinasyona fiyat ve zaman açısından kolay ulaşabilmeyi kapsamaktadır (Çolakoğlu, 2014: 57). Büyük kentlere yakın olan ve çekicilik unsuru taşıyan yerler turist akışını hızlandırmaktadır. Bu sebeple ulaşılabilir destinasyonların, zaman bakımından kısa, maliyetler bakımından ucuz ve uzaklık bakımından yakın olması gerekmektedir (Kozak, 2010: 128).

Gümüşhane'ye ulaşım karayolu ile sağlanmaktadır. İl, 345 km devlet yolu; 242 km il yolu olmak üzere toplam 587 km yol ağına sahiptir. İl sınırları içerisinde 118 km bölünmüş yol (uab.gov.tr, 2019: 17) ve 52 tünel bulunmaktadır. Bu tünellerle Türkiye'nin karayolu üzerinde en fazla tünele sahip ilidir (utikad.org.tr/Gümüşhane, 2017). Trabzon-Rize-Artvin; Erzurum-Erzincan; Giresun-Ordu-Samsun güzergâhı olmak üzere üç karayolu ağı bulunmaktadır. Otobüs terminali şehir merkezindedir. En yakın liman ve havayolu Trabzon'dadır. İki şehir arası uzaklık 100 km'dir (Gümüşhane Valiliği, 2022). Diğer havaalanları ise 148 km uzaklıktaki Erzincan ve 210 km uzaklıktaki Erzurum havaalanıdır. Kentte demiryolu bulunmamaktadır. En yakın demiryolu Erzincan'dadır (Türkiye Kültür Portalı/Gümüşhane, 2022). Gümüşhane-Bayburt havalimanı yapım çalışmaları ise sürmekte olup, 2023'te hizmete girmesi beklenmektedir.

Trabzon'a ulaşım karayolu, havayolu ve denizyolu ile sağlanmaktadır. İl, 242 km devlet yolu; 787 km il yolu olmak üzere toplam 1.029 km yol ağına sahiptir. Toplam yol ağının 230 km'si bölünmüş yoldur (uab.gov.tr/Trabzon, 2019: 17). Trabzon-Rize-Artvin-Batum-Tiflis (Gürcistan) ile Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerine, Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum ve Trabzon- Giresun-Ordu-Samsun-Ankara ve İstanbul istikameti olmak üzere üç karayolu ağı vardır. Trabzon Havalimanı bölgenin en büyük havalimanıdır. Şehir merkezine uzaklığı 6 km'dir (Türkiye Kültür Portalı/Trabzon, 2022). Otobüs terminalinin kent merkezine uzaklığı 1,5 km; Trabzon limanının kent merkezine uzaklığı ise 1 km'dir. Trabzon ile Rusya'nın Soçi şehri arasında feribot ve vapur seferleri yapılmaktadır (Trabzon İl Kültür e Turizm Müdürlüğü, 2022). İlde demiryolu ağı bulunmamaktadır.

Tablo 9: Gümüşhane ve Trabzon İllerinin Ulaşım Durumu

	Gümüşhane	Trabzon
Karayolu	√	√
Havayolu	–	√
Denizyolu	–	√
Demiryolu	–	–

Kaynak: Gümüşhane Valiliği, Trabzon Valiliği.

4.3. Olanaklar (Amenities)

Olanaklar, çekicilik unsurunun tamamlayıcısıdır (Olalı, 1982: 132) ve turizm, turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri kapsayan bir sektör olduğu için konaklama, ulaştırma, yeme-içme hizmetlerinin olmadığı bir turizm hareketinden söz etmek mümkün değildir. Turizm işletmeleri arasında ilk sırayı ulaştırma işletmeleri, ikinci sırayı konaklama işletmeleri almaktadır (Kozak, 2010: 129). Turizm işletmeleri kapsamında bir diğer işletme türü yiyecek-içecek işletmeleridir. Yiyecek-içecek işletmeleri genellikle müstakil hizmet verirken konaklama işletmelerinin bünyesinde de bulunabilirler. Bir diğer işletme türü ise tur operatörleri ve seyahat acentalarıdır. Tur operatörleri paket tur gibi ürünleri oluşturan toptancı işletmelerken seyahat acentaları ise aracılık hizmeti vermektedirler. Diğer turizm işletmeleri arasında ise hediye eşya üreten ve pazarlayan işletmeler ile kongre, fuar, eğlence gibi hizmetleri veren işletmeler bulunmaktadır (Kozak vd., 2012: 44).

Gümüşhane il genelinde toplam 21 adet konaklama tesisi bulunmaktadır. Bu konaklama tesislerinin 6'sı işletme belgeli; 1'i yatırım belgeli ve 14'ü belediye belgeli tesislerdir. Oda sayıları incelendiğinde toplam 567 adet oda bulunmaktadır. Bunların 267'si işletme belgeli oda; 34'ü yatırım belgeli oda ve 266'sı belediye belgelidir. İldeki yatak sayıları toplamı ise 1.148'dir. Bunların 526'sı işletme belgeli; 68'i yatırım belgeli ve 554'ü ise belediye belgelidir.

Trabzon il genelinde toplam 133 adet konaklama tesisi bulunmaktadır. Bu konaklama tesislerinin 72'si işletme belgeli; 26'sı yatırım belgeli ve 45'i belediye belgeli tesislerdir. Oda sayıları incelendiğinde toplam 7.118 adet oda bulunmaktadır.

Bunların 3.953'ü işletme belgeli; 1.957'si yatırım belgeli ve 1.208'i ise belediye belgelidir. İldeki yatak sayıları toplamı ise 14.994'tür.

Gümüşhane ve Trabzon konaklama tesisleri sayı bakımından kıyaslandığında Trabzon'un büyükşehir olduğu göz önünde bulundurularak Gümüşhane genelinde bulunan tesislerden 112 adet fazla tesise sahip olduğu görülmektedir. Gümüşhane'de ise turizmin gelişmeye başladığı göz önünde bulundurulduğunda tesis sayısının yetersiz olduğu görülmektedir. Aynı zamanda farklı turist tiplerine hitap edecek tesislerin de var olması gerekmektedir.

Tablo 10: Gümüşhane ve Trabzon İlleri Tesis, Oda ve Yatak Kapasitesi

Gümüşhane	İşletme Belgeli Tesis Sayısı	İşletme Belgeli Oda Sayısı	İşletme Belgeli Yatak Sayısı	Yatırım Belgeli Tesis Sayısı	Yatırım Belgeli Oda Sayısı	Yatırım Belgeli Yatak Sayısı	Belediye Belgeli Tesis Sayısı	Belediye Belgeli Oda Sayısı	Belediye Belgeli Yatak Sayısı
	6	267	526	1	34	68	14	266	554
Trabzon	İşletme Belgeli Tesis Sayısı	İşletme Belgeli Oda Sayısı	İşletme Belgeli Yatak Sayısı	Yatırım Belgeli Tesis Sayısı	Yatırım Belgeli Oda Sayısı	Yatırım Belgeli Yatak Sayısı	Belediye Belgeli Tesis Sayısı	Belediye Belgeli Oda Sayısı	Belediye Belgeli Yatak Sayısı
	72	3.953	8.172	16	1.957	4.145	45	1.208	2.677

Kaynak: <https://www.tursab.org.tr/istatistikler/turistik-tesis-isletmeler>

Gümüşhane ve Trabzon'da bulunan belgeli konaklama ve yiyecek-içecek işletmelerinin sayı bakımından aralarında çok fazla fark olduğu görülmektedir. Gümüşhane'nin Trabzon'a yetişebilmesi ve ziyaretçilerine kaliteli ve farklı seçenekler sunabilmesi bakımından yeni yatırımcı ve işletmelere ihtiyacı bulunmaktadır.

Tablo 11: Gümüşhane ve Trabzon'da Bulunan Konaklama ve Yiyecek-İçecek Tesisi Sayıları

	Gümüşhane	Trabzon
Konaklama Tesisi Sayısı	21	133
Yiyecek-İçecek Tesisi Sayısı	7	38

Kaynak: Gümüşhane İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022; Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022.

4.4. Uygun Paketler (Available Packages)

Gümüşhane il genelinde 5; Trabzon il genelinde ise 132 seyahat acentası bulunmaktadır. İl genelinde bulunan acentaların bir kısmı merkeze bağlı şube bir kısmı ise bağımsız şubedir. İllerde bulunan acentalar paket turlar düzenlemektedir. Bu turlar ulaşım, konaklama, yurtiçi ve yurt dışı programları kapsamaktadır.

Tablo 12: Gümüşhane ve Trabzon Seyahat Acentası Sayıları

	Gümüşhane	Trabzon
Seyahat Acentası Sayıları	5	132

Kaynak: Gümüşhane İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022; Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022; Tursab, 2022.

4.5. Etkinlikler (Activities)

Gümüşhane'de alternatif turizm türleri incelendiğinde kültür turizmi, yayla turizmi, kış turizmi, mağara turizmi, av turizmi, doğa sporları turizmi, kamp-karavan turizmi, trekking (doğa yürüyüşü), fauna (yaban hayatı) gözlemciliği, atlı doğa yürüyüşü, bisiklet turizmi yapılmaktadır ve bu turizm türleri için potansiyel oluşturmaktadır.

Trabzon'da alternatif turizm türleri incelendiğinde kültür turizmi, yayla turizmi, doğa sporları turizmi, sportif olta balıkçılığı, mağara turizmi, av turizmi, kuş gözlemciliği, karavan turizmi, deniz turizmi ve sağlık turizmi, kongre ve fuar turizmi türleri yapılmaktadır ve bu turizm türleri için potansiyel oluşturmaktadır.

Tablo 13: Gümüşhane ve Trabzon Alternatif Turizm Türleri

Gümüşhane	Trabzon
Kültür Turizmi	Kültür Turizmi
Yayla Turizmi	Yayla Turizmi
Kış Turizmi	Doğa Sporları Turizmi
Mağara Turizmi	Sportif Olta Balıkçılığı
Av Turizmi	Mağara Turizmi
Doğa Sporları Turizmi	Av Turizmi
Kamp-Karavan Turizmi	Kuş Gözlemciliği
Trekking (doğa yürüyüşü)	Karavan Turizmi
Fauna (yaban hayatı) Gözlemciliği	Deniz Turizmi
Atlı Doğa Yürüyüşü	Sağlık Turizmi
Bisiklet Turizmi	Kongre ve Fuar Turizmi

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir.

4.6. Yan Hizmetler (Ancillary Services)

Gümüşhane ve Trabzon illeri incelendiğinde destinasyonlarda yeterli sayıda banka ve ATM bulunduğu görülmektedir. Her iki ilde de telefon, internet ve mobil hizmetler gibi iletişim araçlarında uluslararası standartlara uyumlaştırılma sağlanmaya çalışılmaktadır. Sağlık istatistikleri değerlendirildiğinde ise Gümüşhane genelinde 6 kurum 365 yatak kapasitesiyle hizmet vermektedir. Bu kurumların tamamı Sağlık Bakanlığı'na bağlıdır. İlde özel hastane ve üniversite hastanesi bulunmamaktadır. Trabzon genelinde ise 23 kurum 3.211 yatak kapasitesi ile hizmet vermektedir. Bu kurumların 17'si Sağlık Bakanlığı'na bağlı; 3'ü özel ve 1'i de Karadeniz Teknik Üniversitesi'ne bağlıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışma kapsamında Gümüşhane ve Trabzon destinasyonları Buhalis'in destinasyon olma kriterleri altında karşılaştırılmış ve Gümüşhane turizminin gelişmesi için neler yapılması gerektiği değerlendirilmiştir. Kıstaslardan ilkinin çekicilikler oluşturmaktadır ve burada Gümüşhane ve Trabzon destinasyonlarının taşınmaz kültür varlıkları, sit alanı sayısı ve müze sayıları karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma sonucu Gümüşhane'de tek bir müze olduğu tespit edilmiştir. Turistleri destinasyonlara çeken özelliklerden biri de gittikleri yerin kültür ve tarihini görmek istemeleridir. Gümüşhane ilk gümüş sikkelerin basılı olduğu kent (Kansız ve Acuner, 2010) olması nedeniyle ve tarihinin M.Ö. 3000'lere dayanması dolayısıyla birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bu medeniyetlerden kalan eserlerin sergilenebilmesi için bir müze oluşturulması gerekmektedir. Diğer bir çekicilik unsuru olan yaylalar incelendiğinde iki destinasyon için de önemli birer potansiyel taşımaktadır. Trabzon'da 133 adet tesis bulunurken Gümüşhane sadece 21 adet konaklama tesisi bulunması büyük bir eksiklik. Kaldı ki Gümüşhane en fazla yaylaya sahip il olma özelliğini taşımaktadır (Gümüşhane Valiliği, 2022). Gümüşhane'de Zigana Kış Sporları Turizm Merkezi başta olmak üzere diğer yaylalarda da doğal dokuya zarar vermeden nitelikli hizmet verebilen tesis yapılmalıdır. Bir diğer çekicilik unsuru da milli park ve benzeri sahaların varlığıdır. Trabzon Sümela Manastırı'nın da içerisinde yer aldığı Altındere Vadisi Milli Parkı ile ulusal anlamda bilinirliğe sahip ve turist çeken bir bölgedir. Gümüşhane'ye bakıldığında ise milli parkı olmamakla birlikte dört adet tabiat parkına sahiptir. Bu tabiat parklarından Artabel Gölleri ile Limni Gölü Tabiat Parkı ulusal bilinirliğe sahip olmalarına rağmen beklenen ilgiyi görmemektedir. Ayrıca yine 5000 farklı ağaç çeşidi ve Avrupa'nın en yüksek ağaçlarını barındıran (Kansız ve Acuner, 2011) Örumcek Ormanları Gümüşhane'nin güçlü yönlerini oluştursa da beklenen ilgiyi görmemektedir. Bunun için tanıtım çalışmalarına ağırlık verilmelidir.

Destinasyonların çekicilik unsurlarından bir diğeri de turizm merkezleridir. Trabzon'daki turizm merkezleri yayla turizmine hizmet ederken Gümüşhane'dekilerin bir tanesi yayla turizmine diğer üçü ise kış sporları turizmine hizmet etmektedir. Gümüşhane'nin Kış sporları merkezlerini çok iyi bir şekilde değerlendirip öncelikle yakın bölge turistini çekmesi gerekmektedir. Daha sonrasında ise iç turizme, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden gelecek turiste, ve en son olarak da son

yıllarda Karadeniz'e yoğun ilgi gösteren Arap turist ve yakın komşu ülke turistlerine uygun imkanların sağlanması gerekmektedir. Bunun için de mevcut merkezlerde var olan konaklama tesislerinde iyileştirilmeye gidilmeli ve yeni konaklama tesislerinin doğal ortama uyumlu bir şekilde yapılması gerekmektedir. Bu yatırımlar için girişimciler teşvik edilmeli ve desteklenmelidir.

Ulaşılabilirlik açısından Trabzon'a karayolu, denizyolu ve havayolu ulaşımı sağlandığı için avantajlı bir konumdadır. Gümüşhane'ye ise sadece karayolu ile ulaşım sağlanabilmektedir. Lakin Gümüşhane bu durumu avantaja çevirmek adına Trabzon ile işbirliği içerisinde ortak turlar düzenleyebilir. Gümüşhane'ye yapılan karayolu yatırımları ve tüneller iki şehir arasındaki mesafeyi kısaltmaktadır. Hâlihazırda Trabzon'a düzenlenen turlara Gümüşhane'de bir varış noktası olarak eklenmelidir. Böylece Gümüşhane'de turizm faaliyetleri ve buna bağlı olarak da turizm geliri artacaktır.

Bir diğer kıstası ise konaklama, yeme-içme ve benzerini sağlayan imkânlar oluşturmaktadır. Trabzon il genelinde toplam 133 adet konaklama ve 38 adet de turizm işletme belgeli yiyecek-içecek tesisi bulunmaktadır. Gümüşhane il genelinde ise toplam 21 konaklama ve 7 turizm işletme belgeli yiyecek-içecek tesis bulunmaktadır. Gümüşhane'de sınırlı sayıda konaklama ve yeme-içme tesisi bulunması bir dezavantaj oluşturmaktadır. Bu nedenle ilde çeşitli turist tiplerine ve çeşitli turizm türlerine uygun konaklama ve yiyecek-içecek tesis sayısı artırılmalıdır. Ayrıca Trabzon'da 132 adet seyahat acentası bulunurken Gümüşhane'de sadece 5 adet bulunması da bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir. Gümüşhane'deki seyahat acentalarının daha aktif bir şekilde turlar hazırlamaları ve kent genelinde oluşturulacak olan ve tüm turizm paydaşlarının katılımıyla oluşturulacak bir organizasyon gereklidir. Bu sayede ilin sürdürülebilir turizm gelişimi için hangi paydaşın hangi noktada ne yapması gerektiği bir plan dahilinde hazırlanmalı ve gelecekte de neler yapılacağı hangi turizm türlerinin oluşturulacağı veya güçlendirileceği planlanmalıdır.

Destinasyonların karşılaştırılmasındaki bir diğer kıstas etkinliklerdir. Etkinlikler festivaller, şenlikler, konserler, gösteriler ve benzerlerinden oluşmaktadır. Gümüşhane'de alternatif turizm çeşitleri çok olmasına rağmen konaklamalı turist sayısının azlığı gününbirlikçilerin çokluğu kente ekonomik bakımdan çok fazla yarar sağlamamaktadır. Turistin konaklamalı bir şekilde gelmesi için yapılan etkinliklerin sayısı artırılmalı ve nitelikli konaklama tesisi sayısı da çoğaltılmalıdır. Konaklama tesislerinde ve sektörün diğer alanlarında hizmet verecek nitelikli eleman sayısı artırılmalıdır.

Kaynakça

- Akoğlan Kozak, M. ve Bahçe, A. S. (2009). Özel İlgi Turizmi. Ankara: Detay Yayınları.
- Aydemir, B., Saylan, U. ve Aydoğmuş, F. (2014). Turizmde Rekabet: Seyahat ve Turizm (T&T) Rekabet Edilebilirlik Raporunda Türkiye'nin ve Avrupa'nın Değerlendirilmesi, Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt:18, Sayı: 1, ss: 1-15.
- Bahar, O. (2004). Türkiye'de Turizm Sektörünün Rekabet Gücü Analizi Üzerine Bir Alan Araştırması: Muğla Örneği, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla.
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2005). Türkiye Turizminin Akdeniz Ülkeleri İle Rekabet Gücü Açısından Karşılaştırılması, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 2, ss: 139-152.
- Baranaydın, D. (2016). Turistik Ürün Çeşitlendirmesi Kapsamında Karanlık Turizm: Yerel Turistlere Yönelik Bir Araştırma. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.
- Buhalis, D. (2000). Marketing the competitive destination of the future, *Tourism Management*, 21, ss: 97-116.
- Çatı, K., Kınır, S. ve Mesci, M. (2007). Kıyaslamaya İlişkin Teorik Bir Çalışma, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 21, ss: 147-171.
- Çiğdem, S. (2012). Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane. Gümüşhane: Gümüşhane Valiliği Yayınları.
- Çiğdem, S. ve Emir, O. (2016). "İlkçağlarda Gümüşhane" Gümüşhane Tarihi, Ed: Bayram Nazır ve Kemal Saylan. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Çolakoğlu, O. E. (2014). "Turistik Ürün Kavramına Genel Yaklaşım" Turistik Ürün Politikası, Ed: Alp Timur. Ankara: Detay Yayıncılık.
- DOKAP Gümüşhane İli İstatistikleri 2014.
- Döner, F. ve Asri, İ. (2013). "Coğrafi Konum ve Tabii Kaynaklar" Gümüşhane İli Swot Analizi. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Ekşioğlu, A. G. (2019). Kürtün İlçesinin Ekoturizm Potansiyeli, Gümüşhane. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane.

- Ekşioğlu, A. G. ve Zeybek, H. İ. (2020). "Kürtün (Gümüşhane) İlçesinde Somut Olmayan Kültürel Miras Unsuru Olarak Ahşap El Sanatları". Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 11, Sayı 3, 782 - 791.
- Ekşioğlu, A. G. ve Zeybek, H. İ. (2021). "Yayla Turizmi Açısından Bir İnceleme: Kürtün Yaylaları (Gümüşhane)". Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 12, Sayı 3, 1298 – 1308.
- Esen, F. Ö. ve Kılıç, B. (2017). Destinasyon Rekabetçiliğini Etkileyen Faktörler: Fethiye Ve Marmaris Turizm Destinasyonlarında Karşılaştırmalı Bir Analiz, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:10, Sayı: 49, ss: 645-660.
- Gümüşhane Belediyesi, Turizm, <http://www.gumushane.bel.tr/gumushane-rehberi/turizm/> Erişim Tarihi: 08.06.2017.
- Gümüşhane İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2017
- Gümüşhane İli Doğa Master Planı, <bolge12.ormansu.gov.tr/.../GUMUSHSANE%20DOGA%20TURIZMI%20MASTER%...>, Erişim Tarihi: 09.06.2017.
- Gümüşhane İli Tabiat Turizmi Master Planı 2016-2019, <bolge12.ormansu.gov.tr/.../doga%20master/Gumushane%20Tabiat%20Turizmi%20Mast...>, Erişim Tarihi: 09.06.2017.
- Gümüşhane Valiliği, Genel Bilgiler, <http://www.gumushane.gov.tr/turizm-genel-bilgiler>, Erişim Tarihi: 08.06.2017.
- Hacıoğlu, N. ve Avcıkurt, C. (2008). "Turistik Ürün, Turistik Ürün Çeşitlendirmesi ve Alternatif Turizm", Turistik Ürün Çeşitlendirmesi, Ed: Hacıoğlu & Avcıkurt. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Hsu, C. H. C., Wolfe, K. ve Kang, S. K. (2004). Image assessment for a destination with limited comparative advantages, Tourism Management, 25, ss:121-126.
- İslamoğlu, A. Hamdi. (2010). Turizm Pazarlaması. İstanbul: Beta Basım Yayıncılık.
- Kamu Hastaneler Birlikleri, <https://www.tkhk.gov.tr/Dosyalar/35af57490d2b49bca6503ac61c8fe7d1.pdf>, Erişim Tarihi: 10.06.2017.
- Kansız, N. ve Acuner, Ş. A. (2010). Gümüşhane İli SWOT (GZFT) Analizi, Milli Prodüktivite Merkezi, Gümüşhane.
- Karabıyık, N. ve İnci, B. S. (2012). Destinasyon Pazarlamasında Pazarlama Stratejisi Ve Konumlandırma Çalışmalarına Kavramsal Yaklaşım, İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 1, ss: 1-19.
- Kozak ve diğerleri. (2012). Genel Turizm: ilkeler-kavramlar. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kozak, M. (2002). Destination Benchmarking, Annals of Tourism Research, Cilt: 29, Sayı: 2, ss: 497-519.
- Kozak, M. (2013). "Destinasyon Yönetimi ve Kıyaslama", Destinasyon Yönetimi, Ed: Mehmet Yeşiltaş. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kozak, N. (2010). Turizm Pazarlaması. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kuşat, N. (2011), Küreselleşen Dünyada Turizm Sektörü: Bilgi İletişim Teknolojileri ve Rekabet Gücü, Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, Cilt: 3 Sayı: 5, ss: 114-138. Kültür ve Turizm Bakanlığı, <http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR,10124/gumushane-yaylaları.html>, Erişim Tarihi: 09.06.2017
- Middleton, V. (1988). Marketing in Travel and Tourism, Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Olalı, H. (1982). Turizm Politikası ve Planlaması. İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası.
- Olalı, H. ve Timur, A. (1988). Turizm Ekonomisi. İzmir: Ofis Ticaret Matbaacılık Şti.
- Özdemir, G. (2007). Destinasyon Yönetimi ve Pazarlama Temelleri İzmir İçin Destinasyon Model Önerisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir.
- Öztürk, Y. (2013), "Destinasyon Tanımı ve Özellikleri", Destinasyon Yönetimi, Ed: Mehmet Yeşiltaş, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Pekyaman, A. (2008). Turistik Satın Alma Davranışında Destinasyon İmajının Rolü Afyonkarahisar Bölgesinde Bir Araştırma, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar.
- Sağlık Bakanlığı, Trabzon Hastaneleri, <www.tdms.saglik.gov.tr/Dosya/YatakSayilarininGuncellenmesi.xls>, Erişim Tarihi: 10.06.2017
- Sit Alanları, <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44974/illere-gore-sit-alanlari-istatistigi.html>, Erişim Tarihi: 09.06.2017.

- Taşınmaz Kültür Varlıkları, <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44799/illere-gore-korunmasi-gerekli-tasinmaz-kultur-varligi-i-.html>, Erişim Tarihi: 09.06.2017.
- Sarı, Y. ve Kozak, M. (2005). Turizm Pazarlamasına İnternetin Etkisi: Destinasyon Web Siteleri İçin Bir Model Önerisi, Akdeniz İ.İ.B.F: Dergisi, 9, ss: 248-271.
- Somuncu, M. ve diğerleri (2012). Doğu Karadeniz Bölgesi Yaylalarında Çevresel Değişim. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Topaloğlu, C. ve Kaya, U. (2008). Benchmarking (Kıyaslama): Turizm İşletmeleri Açısından Kurumsal Bir Değerlendirme, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, ss: 23-50. Trabzon Büyükşehir Belediyesi, Trabzon, <http://www.trabzon.bel.tr/trabzon.aspx> Erişim Tarihi: 08.06.2017
- Trabzon Envanteri 2011, Trabzon Kültür ve Turizm Müdürlüğü, <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/Eklenti/6792,tabzonkpdf.pdf?0> Erişim Tarihi: 08.06.2017
- Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Coğrafi Yapı ve İklimsel Özellikler, <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/TR,126647/cografi-yapi-ve-iklimsel-ozellikler.html>, Erişim Tarihi: 10.06.2017.
- Trabzon Özel Hastaneler Listesi, <http://www.trhastane.com/trabzonozelrastanelerlistesi.htm>, Erişim Tarihi: 10.06.2017.
- Trabzon Tabiat Turizmi Master Planı, trabzon.ormansu.gov.tr/Trabzon/.../Turizm%20Planları/Trabzon%20Tabiat%20Turiz Erişim Tarihi: 10.06.2017
- Trabzon Valiliği, Trabzon Tarihi Geçmiş ,<http://www.trabzon.gov.tr/tarihcaografya> Erişim Tarihi: 10.06.2017.
- Türkiye Kültür Portalı, Trabzon, <http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/trabzon> Erişim Tarihi: 10.06.2017.
- TÜRSAB, Üye Acentalar, <https://www.tursab.org.tr/tr/seyahat-acentalari/seyahat-acentasi-arama> Erişim Tarihi: 10.06.2017.
- TÜRSAB, (2022). Dünya Turizm İstatistikleri, <https://www.tursab.org.tr/e-dergi?pdf=/assets/assets/uploads/dunya-turizm-istatistik/2019-yilsonu-dunya-degerlendirmesi.pdf> Erişim Tarihi: 30. 04.2022
- Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, <https://www.uab.gov.tr/uploads/cities/gumushane/29-gumushane.pdf>, Erişim Tarihi: 04.02.2022
- Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, <https://www.uab.gov.tr/uploads/cities/trabzon/61-trabzon.pdf>, Erişim Tarihi: 04.02.2022
- Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Hizmet Üretenleri Derneği, <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/16772/gumushane-52-tunel-ile-turkiye-ye-baglaniyor#>. Erişim Tarihi: 04.02.2022
- Uygur, S. M. (2007). Turizm Pazarlaması. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Wang, Y. (2011). "Destination Marketing and Management: Scope, Definition and Structures", Destination Marketing and Management: Theories and Application, Ed: Y. Wang&A. Pizam, UK: CABI Publishing, ss: 1-20.
- Yeşiltaş, M. (2013). "Destinasyon Yönetimi" Destinasyon Yönetimi, Ed: Mehmet Yeşiltaş, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Zengin, B. (2008). Turistik Ürün Çeşitlendirmesi. N. Hacıoğlu ve C. Avcıkurt (Editörler). Yayla Turizmi içinde, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Zengin, B. ve Erkol, G. (2013). Destinasyon Kıyaslaması Kapsamında Sakarya ve Bolu'nun Karşılaştırılması, XII. Geleneksel Turizm Paneli, Akçakoca/ Düzce.

Extended Abstract

Aim and Scope

The research aims to create an information system for destination management by comparing the destinations of Gümüşhane and Trabzon in the Eastern Black Sea Region within the framework of the destination criteria of Buhalis (2000). Gumushane and Trabzon destinations were compared in terms of factors such as tourism attractiveness, accessibility, and tourism amenities. In this direction, it has been tried to reveal what can be done for the development of Gümüşhane tourism by taking the Trabzon destination as an example.

Methods

In the study, the comparison method was used. The data obtained with secondary data sources were systematized and tabulated and the data interpreted.

Findings

The findings are presented under six headings. When the attractions are examined, it is seen that Trabzon is at the forefront among immovable cultural assets, protected areas, museums, number of plateaus, national parks and the like. When the accessibility criterion is examined, there is only road transportation in Gümüşhane, while there is road, sea and air transportation in Trabzon. When the amenities are examined, there are 21 certified accommodation facilities and 7 certified food and beverage establishments in Gümüşhane, while there are 133 certified accommodation establishments and 38 certified food and beverage establishments in Trabzon. Looking at the appropriate packages, while there are 5 travel agencies in Gümüşhane, this number rises to 132 in Trabzon. When the activities are examined, it is seen that alternative tourism types are available in both destinations.

Conclusion

Gümüşhane and Trabzon destinations were compared under Buhalis' destination criteria and the following suggestions were given for the development of Gümüşhane tourism;

- Örumcek Forests, which contain many types of trees, are the strengths of Gümüşhane; however, it does not receive the expected attention. For this reason, promotional activities should be emphasized.
- Highway investments and tunnels in Gümüşhane shorten the distance between the two cities. Gümüşhane should be added as a destination to the tours currently organized to Trabzon. Thus, tourism activities and, accordingly, tourism income will increase in Gümüşhane.
- It is necessary for the travel agencies in Gümüşhane to prepare tours more actively and an organization to be created throughout the city with the participation of all tourism stakeholders. In this way, for the sustainable tourism development of the province, which stakeholder should do what at what point should be prepared within a plan and it should be planned what will be done, which types of tourism will be created or strengthened in the future.
- Although there are many alternative tourism types in Gümüşhane, the low number of tourists with accommodation and the high number of excursionists do not provide much economic benefit to the city. The number of activities should be increased in order for the tourist to come with accommodation and the number of qualified accommodation facilities.

Yükseköğretimde Hizmet Kalitesi ve Öğrenci Memnuniyeti: Görsel Haritalama Tekniği ile Bibliyometrik Analiz

Service Quality and Student Satisfaction in Higher Education: Bibliometric Analysis with Visual Mapping Technique

Ali Tehci¹

Öz

Yükseköğretimde hizmet kalitesi araştırmaları gelişen teknoloji, değişen çevre ve öğrenci profili nedeniyle sürekliliğini korumaya devam etmektedir. Öğrenci memnuniyeti, yükseköğretim kurumlarının en önemli hedeflerinden biri haline gelmiştir. Bu nedenle çalışma, dünya genelinde yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini bir arada değerlendiren araştırmalara görsel haritalama ve bibliyometrik analiz yöntemi ile bütüncül bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla Web of Science veri tabanında 119 çalışma belirlenmiş ve VOSviewer programı ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda çoğu Asya ülkelerinden ve eğitim araştırmaları kategorisinde olmak üzere 47 ülkeden bilim insanının çalışma yaptığı belirlenmiştir. Ayrıca çalışmaların çeşitli hizmet kalitesi ölçekleri kullanılarak anket yöntemiyle yürütüldüğü gözlemlenmiştir. Özellikle 2021 yılında yapılan araştırma sayısının toplam bilimsel üretimin yaklaşık %20'sini temsil ettiği, trendin devam etmesi halinde önümüzdeki yıllarda da artmaya devam edeceği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Hizmet pazarlaması, hizmet kalitesi, öğrenci memnuniyeti, görsel haritalama, bibliyometrik analiz.

Abstract

Service quality research in higher education continues to maintain continuity due to developing technology, changing environments and student profiles. Therefore, student satisfaction has become one of the most important goals of higher education institutions. For this reason, the study aims to provide a holistic view of the research that evaluates service quality and student satisfaction in higher education worldwide with visual mapping and bibliometric analysis methods. For this purpose, 119 studies were identified in the Web of Science database and analyzed with the VOSviewer program. As a result, it was determined that scientists from 47 countries, mainly from Asian countries and in educational research, conducted a study. In addition, it has been observed that the studies were carried out by questionnaire method using various service quality scales. Therefore, it can be said that the number of studies carried out primarily in 2021 represents approximately 20% of the total scientific production. If the trend continues, it will increase in the coming years.

Keywords: Service marketing, service quality, student satisfaction, visual mapping, bibliometric analysis.

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: M31, M39, I23

Submitted: 16 / 04 / 2022

Accepted: 26 / 05 / 2022

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Ordu, Türkiye, a.tehci@odu.edu.tr, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0001-9949-2794>

Giriş

Genellikle maddi olmayan mallar olarak kabul edilen ve tüketicilerine değer sağlayan hizmetler modern toplumun ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Hizmet, süreçler ve performanslar aracılığı ile bilgi ve becerilerin uygulanması olarak tanımlanmaktadır (Vargo ve Lusch, 2004a: 2). Hizmet tanımının ortak paydası bir şeyin uygulanması veya kişilerin yararına bir şeyler yapılması anlamına gelen faaliyetler veya süreçlerdir (Vargo ve Lusch, 2004b: 326). Hizmetler yeni yaklaşımlar, araçlar ve fikirler gerektirdiği düşüncesi ile gelişmeye başlamıştır (Berry ve Bendapudi, 2007: 112). Pazarlama geçmişten günümüze gelinceye kadar ürün, satış ve pazarlama anlayışı olmak üzere önemli aşamalardan geçmiştir. Müşteri odaklı anlayışın hakim olduğu günümüz ortamında ise hizmet pazarlaması, literatürde yoğun bir şekilde araştırılmaktadır. Bu sürecin veya performansın en iyi şekilde ortaya çıkmasına ve tanıtımına katkı sağlayan hizmet pazarlamasının özellikle günümüz rekabet ortamında işletmeler için oldukça önemli bir faaliyet olduğu söylenebilir. Solomon vd. (1985) hizmetlerin soyut olması nedeniyle, hizmet pazarlamasını nesnelere ziyade faaliyetlerin ve süreçlerin pazarlanması olarak tanımlamıştır. Hizmetlerin mükemmellik açısından değerlendirilmesi olarak tanımlanan algılanan hizmet kalitesinin (Zeithaml, 2000: 78) ise beklentiler ile gerçeklik arasındaki boşluğa bağlı olduğu belirtilmektedir (Parasuraman, 2002: 7). Hizmetlerin üretimi, sunumu ve tüketimi eşzamanlı süreçler olduğundan, bu süreçlerin verimliliği (Gummesson, 2002: 40) hizmet sağlayıcı ile tüketici arasındaki etkileşimli ilişkinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Bitner, 1995: 246). Eğitim hizmetlerinin de eş zamanlı olarak üretilen ve tüketilen bir hizmet olduğu söylenebilir.

Eğitim kurumlarında öğrenciler kurumun temel müşterileri olarak kabul edilmektedir (Hill, 1995; Sakthivel vd., 2005; Guilbault, 2016; Rehman vd., 2020). Dolayısıyla eğitim hizmetlerinin de pazarlanabileceği söylenebilir. Yükseköğretim kurumlarında kalite kavramı, öğrencilerin eğitim ile ilgili beklentilerini karşılamak veya aşmak olarak tanımlanabilir. Öğrencilerin beklentileri karşılandığı veya aşıldığı zaman hizmetler yüksek, aksi durumda düşük kaliteli olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla hizmet sektöründeki soyut özellikler olan bu çıktılardan, öğrencilere fayda sağlayacak bir performans sunması beklenmektedir (Çinkır vd., 2021: 162). Özellikle günümüzde yükseköğretim kurumları hizmet sunum kalitesini artırmaya (Brown & Mazzarol, 2009: 82), müşteri odaklılık ve memnuniyet kavramlarına odaklanmaktadır. Bu nedenle öğrenci memnuniyeti yükseköğretim kurumlarının en önemli hedeflerinden biri haline gelmiştir. Öğrenci memnuniyeti, öğrencinin eğitimi ve yaşamı ile ilgili deneyimlerinin öznel bir değerlendirmesi olarak ifade edilmektedir (Giner & Rillo, 2016: 258). Yükseköğretim kurumlarında son yıllarda yoğun bir şekilde memnuniyet anketlerinin uygulanması, öğrenci odaklı bir yaklaşımın olduğunun da bir göstergesidir.

Günümüzde memnuniyet kavramı işletmeler için önemli olduğu kadar (Yıldız ve Çilingir, 2010: 413) yükseköğretim kurumları için de hayati derecede önemlidir. Bu nedenle öğrenci memnuniyetinin temel faktörü olan hizmet kalitesi, araştırmacıların her geçen gün daha fazla odaklandığı bir konu olmaktadır (Kuo & Ye, 2009; Alves & Raposo, 2010; Jiewanto vd., 2012; Wilkins & Balakrishnan, 2013; Subrahmanyam, 2017; Chandra, 2019). Öğrencileri çekmek, ihtiyaçlarını karşılamak ve onları elde tutmak için yükseköğretim kurumları, öğrencilerin beklentilerini ve hizmet kalitesi algılarını anlamada aktif olarak yer almaktadır (Nadiri vd., 2009: 523). Yükseköğretim kurumları uluslararası öğrencilerin tercihi açısından da önemli organizasyonlardır. Uluslararası öğrenciler üniversite tercihlerinde eğitim kalitesine özel önem vermektedirler. Bu nedenle yükseköğretim sektörünün müşterisi olan öğrencilerin okul tercih motivasyonları da sürekli araştırılmaktadır (Yılmaz & Temizkan, 2022: 2). Yükseköğretimde hizmet kalitesi dinamik yapısı nedeniyle önemli bir araştırma alanı olmaya devam ediyor. Gelişen teknoloji, değişen çevre ve öğrenci profili yükseköğretimde hizmet kalitesi araştırmalarının sürekliliğini sağlamaktadır. Ancak bibliyometrik çalışmaların yeteri kadar yapılmadığı görülmektedir. Özellikle hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren bibliyometrik çalışmaya literatürde rastlanılmamıştır. Bu nedenle mevcut çalışma yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyeti araştırmalarını ortaya çıkarmaya odaklanarak alandaki bilgileri bütünsel bir şekilde keşfetmek için bibliyometrik bir inceleme yapmaktadır.

1. Araştırmanın Amacı

Araştırma dünya genelinde yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini araştıran çalışmalara bütünsel bir bakış açısı sağlamayı amaçlamaktadır. İlk olarak bibliyometriden yararlanarak hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyeti ilişkisi belirlenmeye çalışılmaktadır. Daha sonra ise literatürde ortaya çıkan araştırma temalarının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda çalışma aşağıda belirtilen araştırma sorularına cevap aramaktadır:

1. Yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren (WoS'da indekslenen) araştırmaların temel bibliyometrisi nedir?
2. Yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetine yönelik literatürde ortaya çıkan temalar (ortak varlık, yazarlık) nelerdir?

Bu kapsamda ortaya çıkan araştırmaların entelektüel yapısını ortaya çıkarmak için yayınların coğrafi dağılımının analizi, en çok atf yapılan makaleler, dergiler ile ilgili bilgi genişliğini belgelemeye yardımcı olmak için temel bibliyometrilere

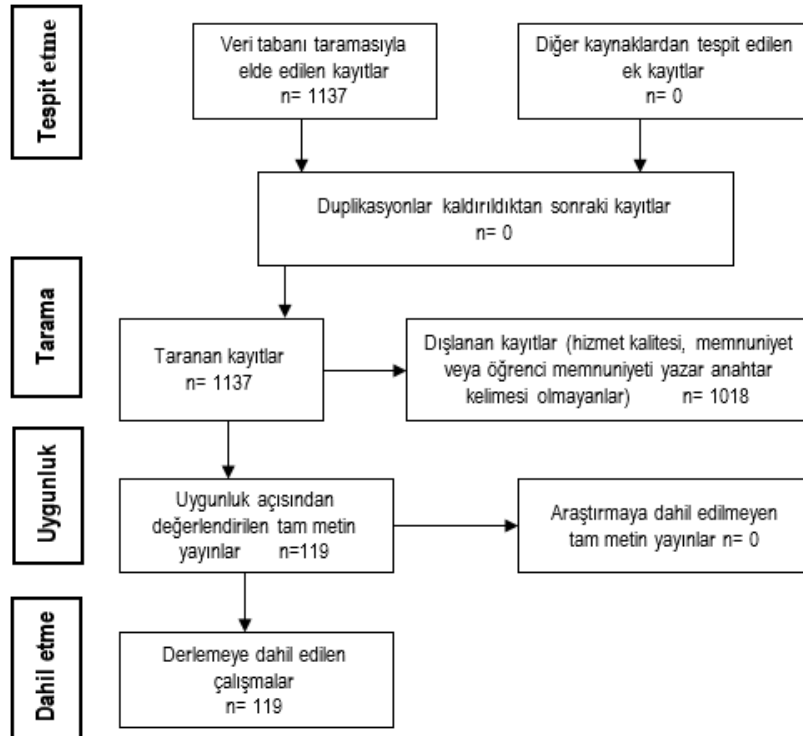
odaklanılmaktadır. İlgili konulara ilişkin metrikler, etkili araştırma konularını ve bilimsel bir alanın en son durumunu belirlemek için kullanılmaktadır (Zupic & Čater, 2015: 11).

2. Yöntem

Araştırma sorularını incelemek, yayınların nicel analizini sağlamak için bibliyometrik analiz metodolojisi kullanılmıştır. Bu metodoloji araştırma kapsamındaki konuları, konuların eğilimlerini ve konular arasındaki ilişkileri geniş bir literatür temelinde analiz etmeye olanak sağlamaktadır (Ellegaard & Wallin, 2015: 1810). Bibliyometrik analiz yönteminin verilerin küresel anlamda kapsamlı ve güvenilir olması, uzman görüşüne ihtiyaç duyulmaması gibi avantajları bulunmaktadır. Dolayısıyla belirli temaya yönelik nicel bir araştırmayı ifade eden ve çok sayıda makalenin istatistiksel analizini yapmaya olanak sağlayan bibliyometrik analiz yöntemi (Zemigala, 2019: 798), herhangi bir araştırma merkezinde yer alan bilgi ve entelektüel çerçevenin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır (Shafique, 2013: 62). Bibliyometrik analiz anahtar kelimeler, dergiler, disiplinler ve alıntılar hakkında tanımlayıcı yayın verilerinden yararlanmaktadır. Ayrıca araştırma temalarını ve gelecek vaat eden araştırma yönlerini belirlemek için gelişmiş metin madenciliği tekniklerini kullanmaktadır (Zhang vd., 2022: 5). Son yıllarda bibliyometrik analiz yöntemine diğer disiplinlerde olduğu gibi eğitim araştırmalarına yönelik bir yaklaşım olarak da ilginin arttığı görülmektedir (Fellnhöfer, 2019; Zhang vd., 2022). Bu çalışmada, bibliyometrik verileri analiz etmek, bibliyometrik ağları oluşturmak ve görselleştirmek için VOSviewer programından yararlanılmıştır. Yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyeti anahtar kelimesine sahip WoS veri tabanında yayınlanan makalelerdeki araştırma modellerini ve konularını belgelemek ve analiz etmek için VOSviewer tarafından sağlanan ortak alıntı analizi ve metin madenciliği kullanılmıştır.

2.1. Araştırma Verileri

Araştırma kapsamında bilimsel literatürün en büyük multidisipliner veri tabanı olarak kabul edilen ve dünya çapındaki araştırmacılar tarafından yaygın olarak kullanılan WoS veri tabanı kullanılmıştır (Zhang vd., 2022). Veri tabanında ilgili literatüre ulaşmak için hizmet kalitesi, memnuniyet, öğrenci memnuniyeti, yükseköğretim anahtar kelimelerini birleştiren Boolean operatörü “ve” (author keywords= service quality and satisfaction and student satisfaction and all fields=higher education) arama yönteminden yararlanılmıştır. Ayrıca arama kriteri olarak herhangi bir zaman dilimi belirlenmemiştir. Araştırma ön bilgilerine dayanarak belgelerin sistematik olarak dahil edilmesine ve çalışmanın kapsamı dışındakilerin hariç tutulmasına yardımcı olan (Gokhale vd., 2020) PRISMA metodolojisi (Moher vd., 2009) uygulanmıştır. Araştırmanın akış şeması Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1: Araştırma Akış Şeması

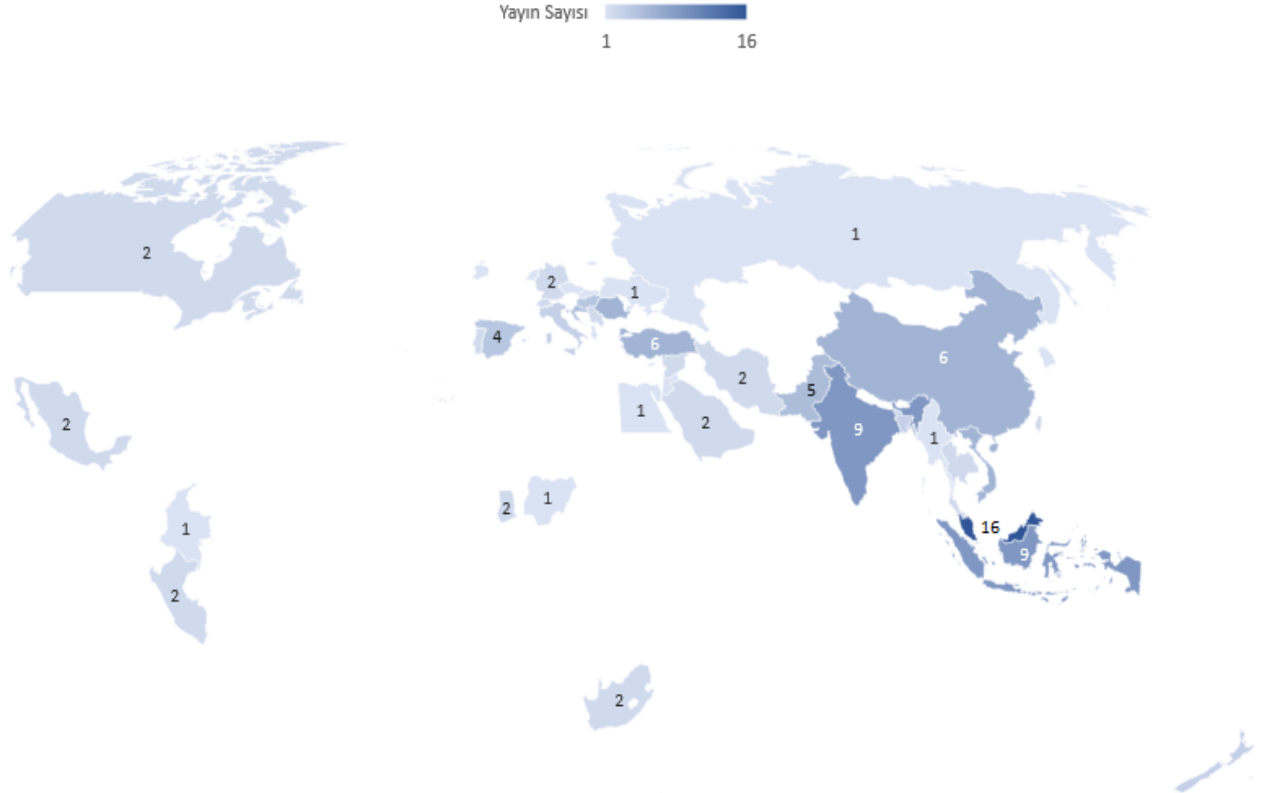
İlk aşamada hizmet kalitesi, memnuniyet, öğrenci memnuniyeti ve yükseköğretim olarak WoS'da bütün alanlarda yapılan aramalar sonucu elde edilen kayıtlar 1137 olarak bulunmuştur. Ancak bu çalışma, yükseköğretimde hizmet kalitesi ile öğrenci memnuniyetini amaçladığı için "hizmet kalitesi", "memnuniyet", "öğrenci memnuniyeti" ve "yükseköğretim" anahtar kelimeleri ile sınırlandırılmıştır. Yapılan taramada "yükseköğretim" kelimesi "bütün alan", hizmet kalitesi, memnuniyet ve öğrenci memnuniyeti ise "yazarın anahtar kelimeleri" olarak belirlendikten sonra derlemeye dahil edilecek 119 çalışmaya ulaşılmıştır. Bu çalışmalar yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren çalışmalardan oluşmaktadır. Dolayısıyla 01 Mart 2022 tarihinde yapılan tarama sonucunda araştırmanın kapsamını yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren 119 çalışma oluşturmaktadır.

2.2. Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında yazar, kurum adı, anahtar kelimeler, özetler ve alıntı yapılan referanslara yönelik bibliyometrik veriler WoS veri tabanından elde edilmiştir. Bibliyometrik analiz çalışmalarında görsel haritalama yöntemlerinde ortak yazar, anahtar kelime, atıf gibi analizleri yapabilmek için çeşitli yazılım programları bulunmaktadır. Bu kapsamda bilimsel haritalama tekniklerinde mesafe ve grafik tabanlı harita türleri de dikkat çekmektedir. Mesafe tabanlı haritalama tekniğinde ögeler arasındaki uzaklık ve yakınlık ilişki gücünü ortaya koyarken, grafik tabanlı haritalar ise ögelerin ilişkilerini ortaya koymaktadır (Artsın, 2020: 346). VOSviewer, ögeler arasındaki mesafe ve ilişkilerin gücünü ortaya koymaya imkan sunan kapsamlı bir programdır (Van Eck & Waltman, 2010: 525). Bu nedenle araştırma kapsamında elde edilen bibliyometrik göstergeler son yıllarda oldukça popüler olan ve incelenen literatür hakkında çeşitli metrikler sağlayan VOSviewer programı ile analiz edilmiştir. WoS veri tabanından indirilen veriler ilgili programa aktarılarak ülkeye ve dergilere göre yayın sayılarının tanımlayıcı istatistikleri, yayınların coğrafi dağılımının haritası ve atıf analizi sonuçları çalışmanın bulgular bölümünde verilmiştir.

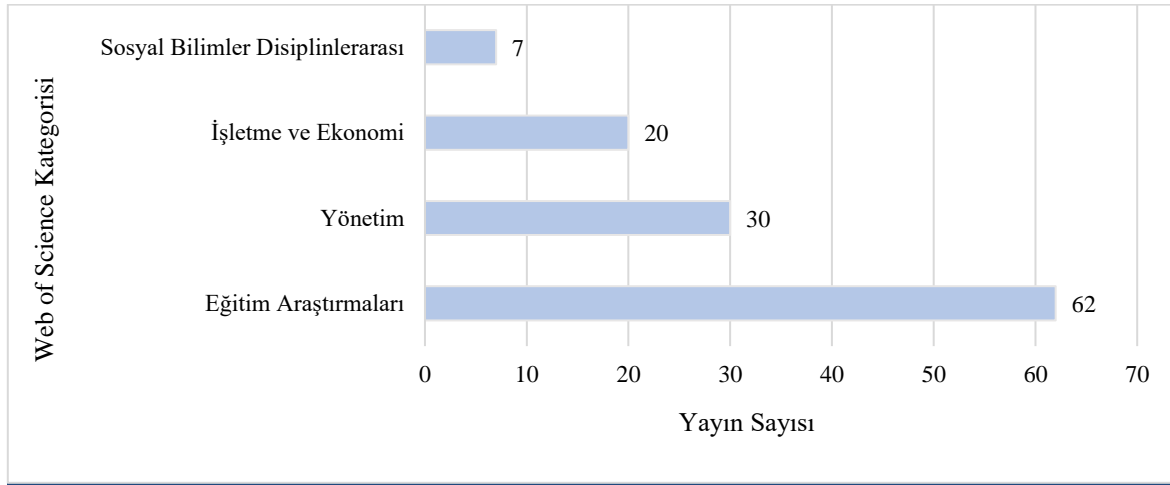
3. Bulgular

Araştırma kapsamında ülkeye ve dergilere göre yayın sayılarının tanımlayıcı istatistiksel analizi yapılmıştır. Öncelikli olarak ilk yazarın bilgilerine göre yayınların menşesine ilişkin veriler işlenmiştir. Araştırmada belirlenen yayınların coğrafi dağılımlarına yönelik harita Şekil 2'de gösterilmiştir.

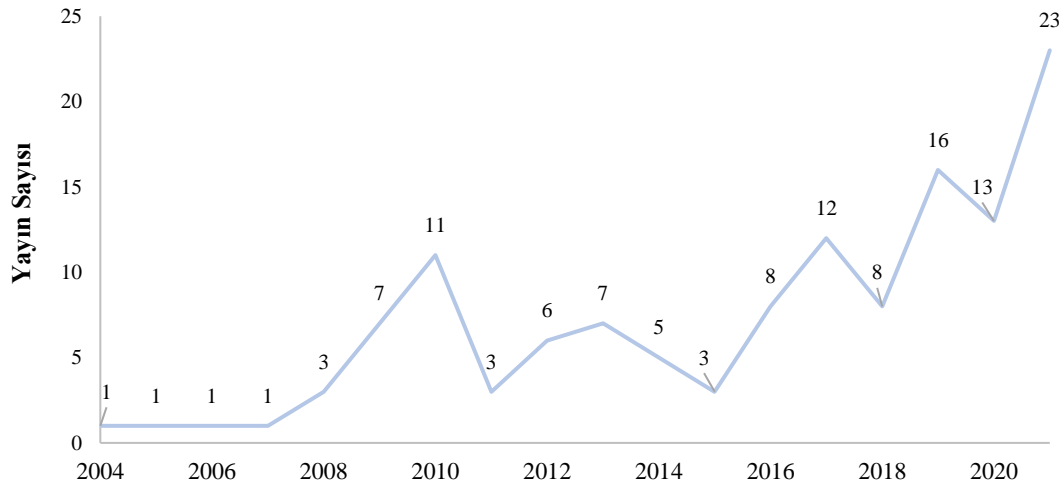
Şekil 2: Yayınların Coğrafi Dağılımı

Şekil 2'de Yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren çalışmaların 47 ülkede gerçekleştirildiği ancak büyük çoğunluğunun Asya ülkelerinde olduğu görülmektedir. En fazla çalışmanın yapıldığı ülke Malezya (16) iken, ikinci sırada Hindistan (9) ve Endonezya (9) bulunmaktadır. Diğer ülkeler ise sırasıyla İngiltere (8), ABD (7), Çin, Romanya, Vietnam, Türkiye (6), Avustralya, Hırvatistan ve Pakistan (5) olarak tespit edilmiştir. Çalışmaların WoS kategorileri ve yayın sayıları Şekil 3' de verilmiştir.

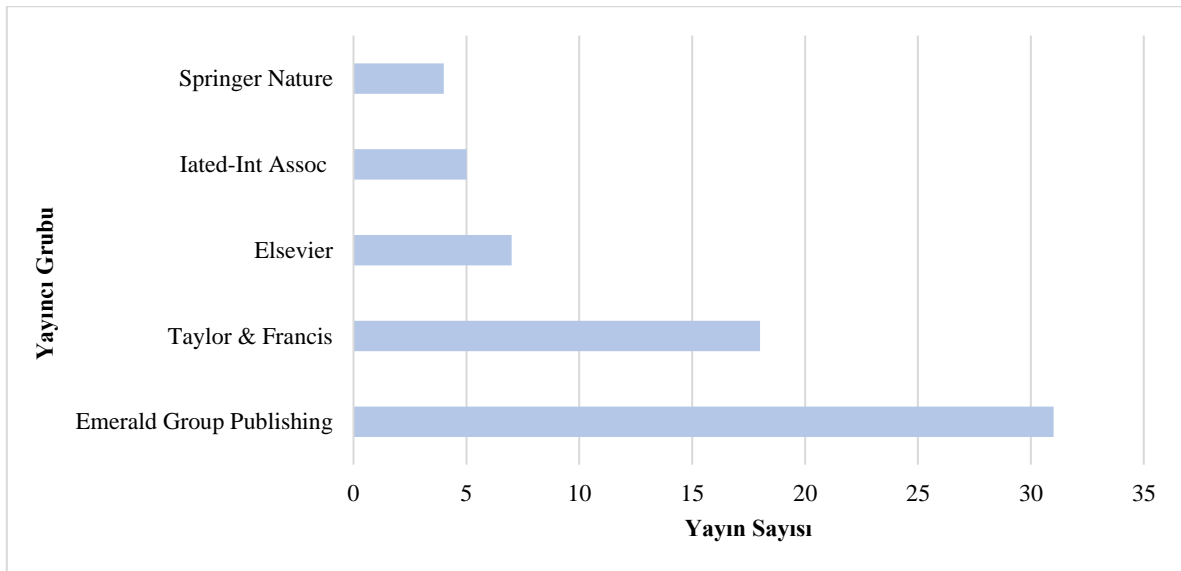
Şekil 3: Web of Science Kategorisi ve Yayın Sayısı

Araştırma kapsamındaki 119 çalışmanın 92 adedi makale 27 adedi ise bildiri şeklinde oluşmaktadır. Bu yayınların 116'sı İngilizce, 2'si İspanyolca ve 1 tanesi de Türkçe yayın diline sahiptir. Ayrıca 65 çalışma "Emerging Sources Citation Index" (ESCI), 27 çalışma "Social Sciences Citation Index" (SSCI) diğer çalışmalar ise "Conference Proceedings Citation Index" (CPCI) ile Social Science & Humanities'de (SSH) indekslenmektedir. Şekil 3'de görüldüğü gibi, çalışmaların büyük çoğunluğu eğitim araştırmaları kategorisinde yayınlanmıştır. Ayrıca işletme ve ekonomi, yönetim ve disiplinlerarası sosyal bilimler kategorisinde yayınların olduğu da görülmektedir. Çalışmaların yıllara göre dağılımı Şekil 4' de verilmiştir.

Şekil 4: Yıllara Göre Yayın Sayısı

Şekil 4' de görüldüğü gibi yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren çalışmalara ilginin 2004 yılı itibari ile başladığını söylemek mümkündür. Özellikle 2007 yılından itibaren ilgili alandaki çalışmaların arttığı, 2016 yılından günümüze kadar da her geçen gün artışların olduğu görülmektedir. Özellikle 2018 yılından sonraki artışlar da dikkat çekmektedir. Sadece 2021 yılında gerçekleştirilen çalışma sayısının 17 yılda yapılan toplam bilimsel üretimin yaklaşık %20'sini temsil ettiğini söylemek mümkündür. Bu durum, trendin devam etmesi halinde üretimin önümüzdeki yıllarda da artmaya devam edeceğini gösteriyor. Bu kapsamda yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunun hangi yayıncı grubunda gerçekleştirildiğini gösteren dağılım Şekil 5' de verilmiştir.

Şekil 5: Yayıncı Grubu ve Yayın Sayıları

Şekil 5’de ilgili alanda en çok yayını olan yayıncı grupları görülmektedir. Yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren çalışmalar ile ilgili en çok yayın sunan yayıncı “Emerald Group Publishing” (31) olarak tespit edilmiştir. “Taylor & Francis” (18) ise ikinci sırada yer almaktadır. İlgili alanda en çok çalışma yapan kurumlar ve çalışmaların yayınlandığı dergiler ise Tablo 1 ve Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 1: Kurumlar ve Yayın Sayıları (n ≥3)

Ülke	Üniversite	Yayın Sayısı (n)
Macaristan	Eötvös Loránd Üniversitesi	4
Pakistan	COMSATS Islamabad Üniversitesi	3
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	Doğu Akdeniz Üniversitesi	3
Malezya	Taylor’s Üniversitesi	3
Bangladeş	United International Üniversitesi	3
Hindistan	Hyderabad Üniversitesi	3

Tablo 2: Dergiler ve Yayın Sayıları (n ≥5)

Yayıncı	Dergi	Yayın Sayısı (n)
Emerald Group Publishing	Quality Assurance in Education	14
	Journal of Applied Research in Higher Education	5
Taylor & Francis	Total Quality Management Business Excellence	8
	Journal of Marketing for Higher Education	6

Tablo 1, araştırma kapsamında WoS’da en çok yayını indekslenen (n≥3) 6 kurumu göstermektedir. Bu anlamda “Eötvös Loránd Üniversitesi” 4 yayınlı en üst sırada yer almaktadır. Tablo 1’de belirtilen kurumların yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren araştırmalar için üretken olduklarını söylemek mümkündür. Tablo 2’de ise ilgili alanda yapılan çalışmaların en fazla yayınlandığı derginin “Quality Assurance in Education” olduğu görülmektedir. Bu kapsamda literatürün daha ayrıntılı incelenmesi için en fazla atıf yapılan çalışmalar ve bu çalışmalara ait dergi listesi Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3: En Çok Atf Yapılan Çalışmalar (n ≥10)

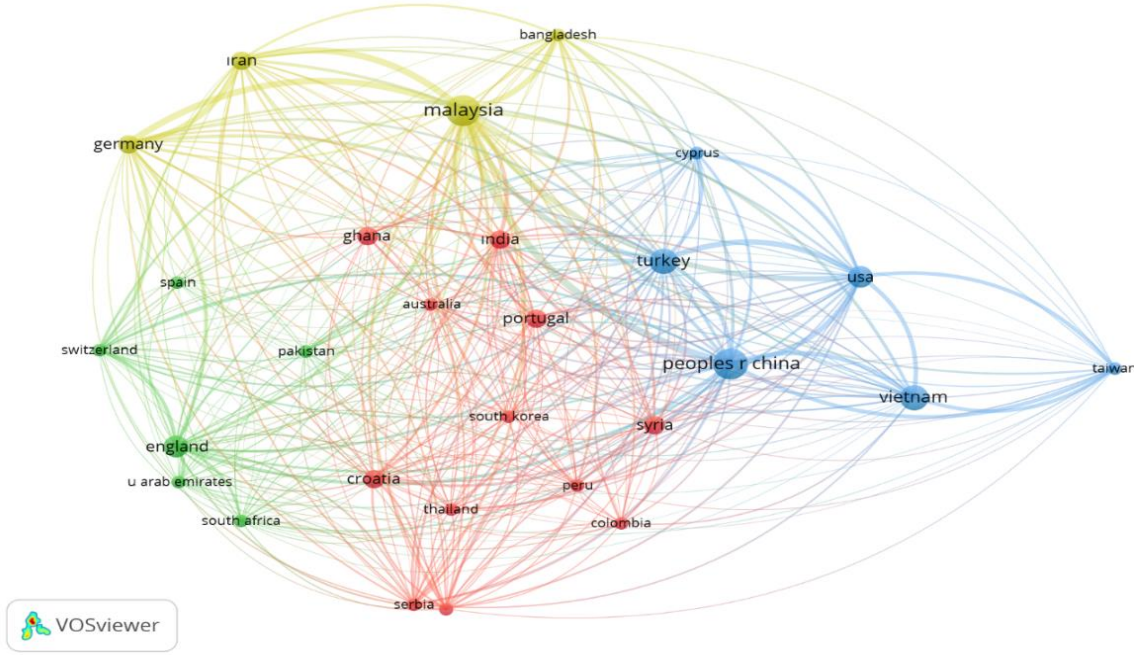
Yazar	Dergi	Başlık	Atf Sayısı (n)
Gruber vd. (2010)	International Journal of Public Sector Management	Examining student satisfaction with higher education services: Using a new measurement tool	171
Ali vd. (2016)	Quality Assurance in Education	Does higher education service quality effect student satisfaction, image and loyalty? A study of international students in Malaysian public universities	96
Wilkins ve Balakrishnan (2013)	International Journal of Educational Management	Assessing student satisfaction in transnational higher education	86
Nadiri vd. (2009)	Total Quality Management & Business Excellence	Students' perceptions of service quality in higher education	80
De Jager ve Gbadamosi (2013)	International Journal of Management Education	Predicting students' satisfaction through service quality in higher education	39
Sadeh ve Garkaz (2015)	Total Quality Management & Business Excellence	Explaining the mediating role of service quality between quality management enablers and students' satisfaction in higher education institutes: the perception of managers	31
Casidy (2014)	Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing	Linking brand orientation with service quality, satisfaction, and positive word-of-mouth: Evidence from the higher education sector	25
Santos ve (2020)	Journal of Cleaner Production	Understanding social responsibility's influence on service quality and student satisfaction in higher education	20
Cardona ve Bravo (2012)	Estudios Gerenciales	Service quality perceptions in higher education institutions: the case of a colombian university	18
Osman ve Saputra (2019)	Quality Assurance in Education	A pragmatic model of student satisfaction: A viewpoint of private higher education	17
Dalati & Hamwi (2016)	Entrepreneurship and Sustainability Issues	Sustainable development in higher education through service quality and price fairness: empirical evidence from private universities in Syria	14

Not: Web of Science kategorisinde yapılan atıflar değerlendirilmiştir.

Tablo 3'de en çok atf yapılan çalışmanın Gruber vd. (2010) tarafından gerçekleştirilen "Yükseköğretim hizmetlerinde öğrenci memnuniyetinin incelenmesi: Yeni bir ölçme aracının kullanılması" isimli çalışma olduğu görülmektedir. Gruber vd. (2010) Alman yükseköğretim öğrencilerine yönelik çalışmada öğrencilerin üniversite binalarından veya amfilerden ziyade yerleşke ve öğrenciler arasındaki iletişimden, atmosferden memnun kaldıklarını ifade etmektedir. Ali vd. (2016) "yükseköğretim hizmet kalitesi öğrenci memnuniyetini, imajını ve bağlılığını etkiler mi? Malezya devlet üniversitelerindeki uluslararası öğrenciler üzerine bir araştırma" isimli çalışmada HEDPERF hizmet kalitesi ölçeği boyutlarının (akademik, akademik olmayan, program sorunları, itibar ve erişim) öğrenci tatminini ve kurum imajını etkilediğini tespit etmiştir. Wilkins & Balakrishnan (2013) "yükseköğretimde uluslararası öğrenci memnuniyetinin değerlendirilmesi" isimli Birleşik Arap Emirlikleri'nde gerçekleştirdiği çalışmada öğrenci memnuniyeti üzerinde en etkili olan faktörlerin, akademik personelin, kaynakların kalitesi ve kullanılabilirliği ile teknolojinin etkin kullanımı olduğunu belirtmektedir. Nadiri vd. (2009) ise "öğrencilerin yükseköğretimde hizmet kalitesi algıları" isimli Suudi Arabistan'da özel ve devlet üniversitelerine yönelik yaptığı araştırmada SERVPERF ölçeğinin beş boyutundan dördünün (somutluk, güvenilirlik, yanıt verebilirlik ve güvence) öğrencilerin memnuniyeti üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ancak empati faktörünün etkisi olmadığını tespit etmiştir. de Jager ve Gbadamosi (2013) Güney Afrika'da yaptığı çalışmada öğrencilerin hizmet kalitesi algıları ile gerçek deneyimleri arasında boşluklar olduğunu, gerçek deneyimin hizmet kalitesi algısından daha düşük olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sadeh ve Garkaz (2015) İran'da özel yükseköğretim kurumuna yönelik gerçekleştirdiği çalışmada hizmet kalitesinin kalite yönetimi unsurları ile öğrenci memnuniyeti arasında aracı unsur olarak dahil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Casidy (2014) öğrencilerin üniversite marka algısı ile hizmet kalitesi, sadakat ve ağızdan ağıza iletişim davranışı arasında ilişki olduğunu tespit etmiştir.

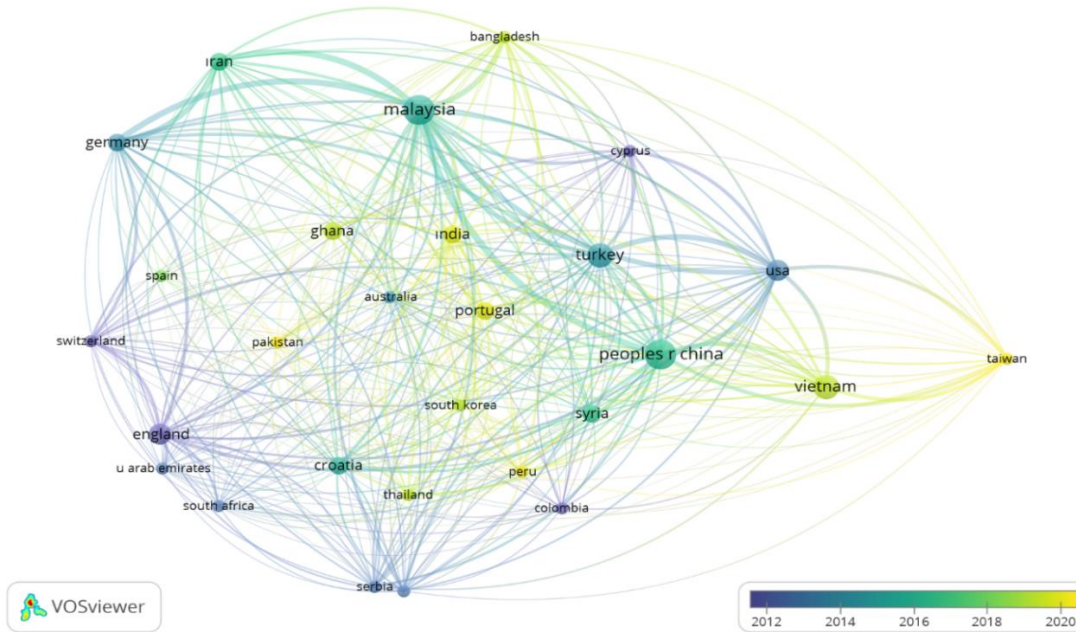
Kısa zamanda belirli atf düzeyine ulaşmış olması nedeniyle dikkat çeken bir diğer çalışma da Santos vd. (2020) tarafından gerçekleştirilen "Yükseköğretimde sosyal sorumluluğun hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyeti üzerindeki etkisini anlamak" isimli araştırmadır. Çalışmada Yükseköğretimde sürdürülebilir kalkınmaya, başka bir ifade ile sosyal sorumluluğa odaklanan bir stratejinin hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetinin bir öncülü olduğu, öğrencilerin olumlu algılarını ve işlevlerini etkilediği ifade edilmektedir. Cardona ve Bravo (2012) ise öğrenci memnuniyetini en çok etkileyen hizmet kalitesi faktörünün üniversiteye ve akademik programa güven olduğunu belirtmiştir. Osman ve Saputra (2019) imajın, hizmet kalitesi ile öğrenci memnuniyeti arasında tam aracılık rolü olduğu tespit etmiştir. Dalati ve Hamwi (2016) hizmet kalitesi ölçeği çalışmasında kurumun görev, ilişki ve maddi varlık oryantasyonu olmak üzere üç boyut tespit etmiştir. Tablo 3 genel

olarak incelendiğinde çalışmaların özel ve devlet yükseköğretim kurumlarına yönelik gerçekleştirildiğini, en çok atıf alan ilk dört çalışmanın ise Emerald Group Publishing yayıncısına ait olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmaların ülkelere göre ağ haritası Şekil 6'da gösterilmiştir.

Şekil 6: Ükelere Göre Ağ Haritası

Ağ haritası için veriler, Yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren çalışmalardan ülkeye ait en az yayın ve alıntılanma sayısı "1" seçilerek elde edilmiştir. Şekil 6'da atıf sayılarına göre 4 küme olduğu görülmektedir. İlk kümede 12 ülke (Avustralya, Kolombiya, Hırvatistan, Gana, Hindistan, Peru, Portekiz, Sırbistan, Slovakya, Güney Kore, Suriye ve Tayland) ikinci kümede ise 6 ülke (İngiltere, Pakistan, Güney Afrika, İspanya, İsviçre ve Birleşik Arap Emirlikleri) yer almaktadır. Üçüncü kümede yine 6 ülke (Kıbrıs, Çin, Tayvan, Türkiye, ABD ve Vietnam) dördüncü kümede ise 4 ülke (Bangladeş, Almanya, İran ve Malezya) bulunmaktadır. Ülkeler arasında en güçlü bağlantıya sahip ülke Malezya olmakla birlikte, diğer ülkelerin de birbirleriyle güçlü bağlantıya sahip olduğu söylenebilir. Ülkelerin yıllara göre ağ haritası Şekil 7'de gösterilmiştir.

Şekil 7: Yıllara Göre Ağ Haritası

yükseköğretim, hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyeti kavramları araştırma metinlerinde oldukça fazla kullanılmıştır. Ayrıca öğrenci sadakati, beklentisi, katılımı, öğretmen eğitimi ve SERVQUAL kavramları da dikkat çekmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Hizmet sektörünün değerlendirilmesinde şüphesiz kalite kavramı en temel unsurdur. Kurumların karlılığı ve sürdürülebilirliği için temel bir göstergesi olan, süreç veya soyut performanslar olarak değerlendirilen hizmet kalitesi, özellikle yükseköğretim kurumları için hayati derece önemlidir. Yükseköğretim kurumlarının varlık nedeni olan öğrencilerin memnuniyeti ise hizmetlerin kalitesi ile sağlanabilmektedir. Bu nedenle çalışma, yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyeti ile ilgili literatürün bibliyometrik analizini sunarak gerek konunun mevcut durumu gerekse gelişimi hakkında bilimsel alana bütünsel bir bakış açısı sağlamaktadır. Dolayısıyla çalışma, hizmet kalitesi ile yükseköğretim kurumlarının en temel varlığı olan öğrencilerin memnuniyeti arasındaki ilişkinin dinamik bir resmini sunmaktadır. Bu kapsamda WoS veri tabanında indekslenen çok sayıda araştırma (1137) içerisinde yükseköğretimde hizmet kalitesini ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren çalışmalar (119) belirlenmiştir. İlgili alanda çalışma yapan ülkeler, yazarlar, ağlar ve temalar ortaya çıkarılmıştır.

Yapılan analiz sonucunda yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren çalışmaların her geçen gün arttığı, en çok çalışma yapan ülkenin ise Malezya olduğu tespit edilmiştir. Çalışmaların Türkiye’de dahil olmak üzere genel olarak Avrupa ve Asya ülkelerinde yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmaların büyük çoğunluğunun eğitim araştırmaları WoS kategorisinde olmakla birlikte işletme, ekonomi ve yönetim kategorilerinde de indekslendiği görülmektedir. Araştırma kapsamında en fazla atıf (171) yapılan çalışmanın Gruber vd. (2010) olduğu gözlemlenmiştir. En fazla atıf (80-100 arası) yapılan diğer çalışmaların ise sırasıyla Ali vd. (2016), Wilkins & Balakrishnan (2013) ve Nadiri vd. (2009) olduğunu söylemek mümkündür. Bu alanda en fazla yayın yapan dergi “Quality Assurance in Education” yayın grubu ise “Emerald Group Publishing” olarak dikkat çekmektedir. Alanın entelektüel yapısını ortaya koyan ve konunun araştırma potansiyelini yansıtan ortak yazarlık analizi sonucunda 115 farklı yazarın alana katkı sağladığı görülmektedir. Bu kapsamda Hussain Kashif 4 yayın ve toplam 188 atıf ile alana en çok katkı sunan yazar olarak dikkat çekmektedir. Yapılan ortak varlık anahtar kelime analizi neticesinde yükseköğretim, hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyeti anahtar kelimeleri ile birlikte öğrenci sadakati, katılımı, beklentileri, öğretmen eğitimi ve davranışsal eğilimler anahtar kelimelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Yükseköğretimde öğrenci memnuniyeti, hizmet kalitesinin rol oynadığı birçok faktör tarafından belirlenmektedir. Bu kapsamda başlangıçta endüstriyel memnuniyet modelleri kullanılmış olsa da, daha sonra memnuniyeti ölçmek için yükseköğretime dayalı modellerin kullanıldığı ifade edilmektedir (Lal & Varaprasad, 2020). Dolayısıyla yükseköğretimde hizmet kalitesi çalışmalarının SERVQUAL, SERVPERF, HEDPERF VE HEISQUAL ölçekleri kullanılarak anket yöntemi ile yürütüldüğünü söylemek mümkündür.

Araştırma neticesinde 2004 yılı itibari ile yükseköğretimde hizmet kalitesi ve öğrenci memnuniyetini birlikte değerlendiren çalışmalara ilginin başladığı, 2007 yılından itibaren ilgili alandaki çalışmaların arttığı, 2016 yılından günümüze kadar da her geçen gün artışların devam ettiği tespit edilmiştir. Özellikle 2021 yılında gerçekleştirilen çalışma sayısının 17 yılda yapılan toplam bilimsel üretimin yaklaşık %20’sini temsil ettiğini söylemek mümkündür. Bu durum, trendin devam etmesi halinde önümüzdeki yıllarda çalışmaların artmaya devam edeceğini göstermektedir. Bu çalışma bilimsel literatürün en büyük multidisipliner veri tabanı olarak kabul edilen WoS’da indekslenen yayınları analiz etmiştir. Bu nedenle gelecek çalışmalar diğer veri tabanlarında arama yapılarak gerçekleştirilebilir. Özellikle önemli bir uluslararası veri tabanı olan Scopus ve ulusal veri tabanı ULAKBİM tarafından indekslenen yayınların analiz edilmesinin, ilgili alana daha geniş bir çerçeveye sunması açısından yararlı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ali, F., Zhou, Y., Hussain, K., Nair, P. K., & Ragavan, N. A. (2016). Does higher education service quality effect student satisfaction, image and loyalty? A study of international students in Malaysian public universities. *Quality assurance in education*, 24(1), 70-94.
- Alves, H. & Raposo, M. (2010). The influence of university image on student behaviour. *International Journal of Educational Management*, 24(1), 73-85.
- Artsın, M. (2020). Bir metin madenciliği uygulaması: Vosviewer. *Eskişehir Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi B-Teorik Bilimler*, 8(2), 344-354.
- Berry, L. L., & Bendapudi, N. (2007). Health care: a fertile field for service research. *Journal of service research*, 10(2), 111-122.

- Bitner, M. J. (1995). Building service relationships: It's all about promises. *Journal of the Academy of marketing science*, 23(4), 246-251.
- Brown, R. M., & Mazzarol, T. W. (2009). The importance of institutional image to student satisfaction and loyalty within higher education. *Higher education*, 58(1), 81-95.
- Cardona, M. M., & Bravo, J. J. (2012). Service quality perceptions in higher education institutions: the case of a colombian university. *Estudios gerenciales*, 28(125), 23-29.
- Casidy, R. (2014). Linking brand orientation with service quality, satisfaction, and positive word-of-mouth: Evidence from the higher education sector. *Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing*, 26(2), 142-161.
- Chandra, T., Hafni, L., Chandra, S., Purwati, A. A., & Chandra, J. (2019). The influence of service quality, university image on student satisfaction and student loyalty. *Benchmarking: An International Journal*. 26(5), 1533-1549.
- Çınkır, Ş., Yıldız, S., ve Kurum, G. (2021). Yükseköğretimde hizmet kalitesi ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Yükseköğretim Dergisi*, 11(1), 161-173.
- Dalati, S., & Al Hamwi, S. E. (2016). Sustainable development in higher education through service quality and price fairness: empirical evidence from private universities in Syria. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 4(1), 25.
- de Jager, J., & Gbadamosi, G. (2013). Predicting students' satisfaction through service quality in higher education. *The International Journal of Management Education*, 11(3), 107-118.
- Ellegaard, O., & Wallin, J. A. (2015). The bibliometric analysis of scholarly production: How great is the impact?. *Scientometrics*, 105(3), 1809-1831.
- Fellnhöfer, K. (2019). Toward a taxonomy of entrepreneurship education research literature: A bibliometric mapping and visualization. *Educational Research Review*, 27, 28-55.
- Giner, G. R., & Rillo, A. P. (2016). Structural equation modeling of co-creation and its influence on the student's satisfaction and loyalty towards university. *Journal of Computational and Applied Mathematics*, 291, 257-263.
- Gruber, T., Fuß, S., Voss, R., & Gläser-Zikuda, M. (2010). Examining student satisfaction with higher education services: Using a new measurement tool. *International journal of public sector management*. 23(2), 105-123.
- Guilbault, M. (2016). Students as customers in higher education: reframing the debate. *Journal of Marketing for Higher Education*, 26(2), 132-142.
- Gummesson, E. (2002). Relationship marketing in the new economy. *Journal of relationship marketing*, 1(1), 37-57.
- Gokhale, A., Mulay, P., Pramod, D., & Kulkarni, R. (2020). A bibliometric analysis of digital image forensics. *Science & technology libraries*, 39(1), 96-113.
- Hill, F.M. (1995), "Managing service quality in higher education: the role of the student as primary consumer", *Quality Assurance in Education*, 3(3), 10-21.
- Jiewanto, A., Laurens, C., & Nelloh, L. (2012). Influence of service quality, university image, and student satisfaction toward WOM intention: A case study on Universitas Pelita Harapan Surabaya. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 40(1), 16-23.
- Kuo, Y. K., & Ye, K. D. (2009). The causal relationship between service quality, corporate image and adults' learning satisfaction and loyalty: A study of professional training programmes in a Taiwanese vocational institute. *Total Quality Management*, 20(7), 749-762.
- Lal, V., & Varaprasad, G. (2020). A meta-analytic review of student satisfaction studies in higher education. In 2020 International Conference on System, Computation, Automation and Networking (ICSCAN) (ss. 1-4). Temmuz 2020, IEEE.
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G., Altman, D., Antes, G., ... & Tugwell, P. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: the PRISMA statement (Chinese edition). *Journal of Chinese Integrative Medicine*, 7(9), 889-896.
- Nadiri, H., Kandampully, J., & Hussain, K. (2009). Students' perceptions of service quality in higher education. *Total Quality Management*, 20(5), 523-535.
- Osman, A. R., & Saputra, R. S. (2019). A pragmatic model of student satisfaction: A viewpoint of private higher education. *Quality Assurance in Education*. 27(2), 142-165.

- Parasuraman, A. (2002). Service quality and productivity: a synergistic perspective. *Managing Service Quality: An International Journal*, 12(1), 6-9.
- Rehman, M. A., Woyo, E., Akahome, J. E., & Sohail, M. D. (2020). The influence of course experience, satisfaction, and loyalty on students' word-of-mouth and re-enrolment intentions. *Journal of Marketing for Higher Education*, 1-19.
- Sadeh, E., & Garkaz, M. (2015). Explaining the mediating role of service quality between quality management enablers and students' satisfaction in higher education institutes: the perception of managers. *Total Quality Management & Business Excellence*, 26(11-12), 1335-1356.
- Sakthivel, P.B., Rajendran, G. & Raju, R. (2005), "TQM implementation and students' satisfaction of academic performance", *The TQM Magazine*, 17(6), 573-589.
- Santos, G., Marques, C. S., Justino, E., & Mendes, L. (2020). Understanding social responsibility's influence on service quality and student satisfaction in higher education. *Journal of cleaner production*, 256, 120597.
- Shafique, M. (2013). Thinking inside the box? Intellectual structure of the knowledge base of innovation research (1988–2008). *Strategic Management Journal*, 34(1), 62-93.
- Solomon, M. R., Surprenant, C., Czepiel, J. A., & Gutman, E. G. (1985). A role theory perspective on dyadic interactions: the service encounter. *Journal of marketing*, 49(1), 99-111.
- Subrahmanyam, A. (2017). Relationship between service quality, satisfaction, motivation and loyalty. *Quality assurance in education*, 25(2), 171-188.
- Van Eck, N., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *scientometrics*, 84(2), 523-538.
- Vargo, S. L., & Lusch, R. F. (2004a). Evolving to a new dominant logic for marketing. *Journal of marketing*, 68(1), 1-17.
- Vargo, S. L., & Lusch, R. F. (2004b). The four service marketing myths: remnants of a goods-based, manufacturing model. *Journal of service research*, 6(4), 324-335.
- Wilkins, S., & Balakrishnan, M. S. (2013). Assessing student satisfaction in transnational higher education. *International Journal of Educational Management*, 27(2), 143-156.
- Yıldız, S. ve Çilingir, Z. (2010). Elektronik pazarlamada müşteri sadakatinin geliştirilmesi: Karadeniz Teknik Üniversitesi öğrencileri üzerine bir araştırma. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 2010, 412-428.
- Yılmaz, K., & Temizkan, V. (2022). The Effects of Educational Service Quality and Socio-Cultural Adaptation Difficulties on International Students' Higher Education Satisfaction. *SAGE Open*, 12(1), 1-18.
- Zeithaml, V. A. (2000). Service quality, profitability, and the economic worth of customers: what we know and what we need to learn. *Journal of the academy of marketing science*, 28(1), 67-85.
- Zemigala, M. (2019). Tendencies in research on sustainable development in management sciences. *Journal of cleaner production*, 218, 796-809.
- Zhang, L., Carter Jr, R. A., Qian, X., Yang, S., Rujimora, J., & Wen, S. (2022). Academia's responses to crisis: A bibliometric analysis of literature on online learning in higher education during COVID-19. *British Journal of Educational Technology*, 1-27.
- Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational research methods*, 18(3), 429-472.

Extended Abstract

Aim and Scope

The research aims to provide a holistic perspective to studies investigating service quality and student satisfaction in higher education worldwide. First, it is tried to determine the relationship between service quality and student satisfaction by using research bibliometrics. Then, it is aimed to determine the research themes that emerged in the literature within the scope of the research. In this context, the study tries to answer the following questions:

1. What is the basic bibliometrics of studies (indexed in WoS) that evaluate service quality and student satisfaction in higher education?

2. What are the literature's themes (co-authorship, co-occurrence) on service quality and student satisfaction in higher education?

In this context, the analysis of the geographical distribution of publications to reveal the intellectual structure of the research carried out, the most cited articles, and the basic bibliometrics to help document the breadth of information about journals are focused on.

Methods

A bibliometric analysis methodology was used to analyze research questions and provide quantitative analysis of publications. This methodology makes it possible to analyze the topics covered by the research, the trends of the issues and the relationships among the matters based on extensive literature. The bibliometric analysis uses descriptive publication data on keywords, journals, disciplines and citations. It also uses advanced text mining techniques to identify research themes and promising research directions. In this study, the VOSviewer program was used to analyze bibliometric data and create and visualize bibliometric networks. In addition, co-citation analysis and text mining provided by VOSviewer were used to document and analyze the research models and topics in the articles published in the WoS database with the keyword service quality and student satisfaction in higher education.

Findings

Within the scope of the research, the Web of Science database, which researchers around the world widely use, was used. A search method combining the Boolean operator "and" with keywords (service quality, satisfaction or student satisfaction and higher education) was used to reach the relevant literature in the database. In addition, no period was determined as a search criterion. In the first stage, the records obtained as a result of the searches made in all areas in WoS in terms of service quality, satisfaction, student satisfaction and higher education were 1137. However, this study is limited to the keywords "service quality", "satisfaction", "student satisfaction" and "higher education", since it aims to service quality and student satisfaction in higher education. A descriptive statistical analysis of the number of publications by country and journals was made in this context. For this purpose, 119 studies were identified in the WoS database and analyzed with the VOSviewer program. As a result, it was determined that scientists from 47 countries, mainly from Asian countries and in educational research, conducted a study. In addition, it has been observed that the studies were carried out by questionnaire method using various service quality scales.

Conclusion

Undoubtedly, the concept of quality is the most fundamental element in evaluating the service sector. Service quality, which is considered a process or intangible performance, which is an essential indicator for the profitability and sustainability of institutions, is of vital importance, especially for higher education institutions. Furthermore, the satisfaction of students, which is the reason for the existence of higher education institutions, can be achieved with the quality of services. For this reason, the study provides a holistic view of the scientific field of both the current status and development of the subject by presenting a bibliometric analysis of the literature on service quality and student satisfaction in higher education. As a result of the research, it has been determined that as of 2004, the interest in studies evaluating service quality and student satisfaction in higher education together has started, the studies in the related field have increased since 2007, and the increases have continued with each passing day since 2016. In particular, it is possible to say that the number of studies carried out in 2021 represents approximately 20% of the total scientific production in 17 years. This shows that studies will continue to increase in the coming years if the trend continues. This study analyzed the publications indexed in WoS, which is accepted as the largest multidisciplinary scientific literature database. Therefore, future studies can be carried out by searching other databases. It is thought that analyzing the publications indexed by Scopus, a crucial international database, and ULAKBIM, a national database, will help provide a more comprehensive framework for the relevant field.

Makyavelist Liderliğin Örgütsel Sinizm ve Mobbinge Etkisi: Hatay İli Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma

The Effect of Machiavellian Leadership on Organizational Cynicism and Mobbing: A Research in Banking Sector in Hatay Province

Ferhat Uğurlu¹

Öz

İşletmelerin başarılı ya da başarısız olmalarını belirleyen en önemli faktörlerden birisi de insan faktörüdür. Dolayısıyla kurumlarda çalışan personelin örgüt içerisinde motivasyonlarının ve davranışlarının dikkate alınması oldukça önemlidir. Bu araştırmanın amacı, Hatay ilinde faaliyet gösteren banka kuruluşlarında çalışan personelin Makyavelist liderliğe yönelik algılarının örgütsel sinizm ve mobbinge yönelik algılarını nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Gerçekleştirilen anket çalışması sonucunda ortaya çıkan veriler, SPSS 25 ve AMOS 24 programı aracılığıyla analiz edilmiş olup, güvenirlik ve faktör analizleri ile beraber pearson korelasyon analizleri ve yapısal eşitlik modeli gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre, Makyavelist duygular besleyen banka personelinin, örgütlerine karşı sinik bir tutum besledikleri, içten içe çalıştığı kurumu eleştirdiğini aynı zamanda olumsuz davranışları da desteklediği ortaya çıkmıştır. Bu araştırmanın literatüre katkı sağlayıp, gelecek çalışmalara ışık tutması ve ilgili kurumların personele yönelik politikalarının iyileştirilebilmesine katkı sağlaması öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Makyavelist Liderlik, Sinizm, Örgütsel Sinizm, Mobbing.

Abstract

One of the most important factors that determine the success or failure of businesses is the human factor. Therefore, it is very important to consider the motivations and behaviors of the personnel within the organizations. The aim of this research is to reveal how the perceptions of the personnel working in the banking institutions operating in Hatay province towards Machiavellian leadership affect their perceptions of organizational cynicism and mobbing. The data obtained as a result of the survey study were analyzed through the SPSS 25 and AMOS 24 programs, and anova, t-test, reliability and factor analyzes as well as pearson correlation analyzes and structural equation modeling were carried out. According to the results of the research, it has been revealed that bank personnel who have Machiavellian feelings have a cynical attitude towards their organizations, internally criticize the institution they work for and at the same time support negative behaviors. It is envisaged that this research will contribute to the literature, shed light on future studies and contribute to the improvement of the policies of the relevant institutions towards personnel.

Keywords: Leadership, Machiavellian Leadership, Cynicism, Organizational Cynicism, Mobbing.

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: M12, M14, D23.

Submitted: 15 / 11 / 2021

Accepted: 20 / 06 / 2022

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İskenderun Teknik Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Hatay, Türkiye, ugurluferhat@hotmail.com, Orcid No: <https://orcid.org/0000-0003-1852-8797>.

Giriş

Günümüzde işletmeler hem iç hem dış çevre faktörlerini dikkate alarak, sürekli kendini yenileyen, geliştiren bir yapıya sahip olmak zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla kurumlarda çalışan personelin örgüt içerisinde motivasyonları ve davranışlarının dikkate alınması gerekmektedir. Makyavelizm, Floransalı bir İtalyan politikacı, yazar ve devlet adamı olan Niccolò Machiavelli'nin (1469-1527) fikirlerinin temel aldığı, amaca varmak için her yolun mübah olduğu temeline dayanan savını içeren bir yaklaşımdır (Demirtaş ve Bickes, 2014; Machievelli, 2011). Makyavelist yaklaşım, ilkelere önem vermeyen pragmatik, şüpheli, hesapçı, çıkarıcı, soğuk, stratejik, aldatıcı, manipüle edici özellikleri barındırmaktadır (Christie ve Geis, 1970; Jakobwitz ve Egan, 2006). Örgütlerin başarılı olabilmeleri açısından insan kaynağının iyi yönetilmesi ve personel performanslarını arttırabilmek adına örgütsel davranış konusu oldukça önemli hale gelmiştir. Dolayısıyla örgüt içerisinde karşılaşılan davranışsal sorunlardan biri olan sinizm kavramının da dikkate alınması gerekmektedir. O'Hair ve Cody (1987) sinizmi Makyavelizm ile ilişkilendirmiştir. Sinizm kavramını, (Kanter ve Mirvis, 1989), insanların yalnızca kişisel çıkarlar açısından harekete geçirildiği ve başka insanların çok iyi niyetli davranışlarına yönelik alaycı yaklaşım bir güvensizlik davranışı olarak belirtmiştir. Örgütsel sinizm uzun yıllar önce ortaya çıkmış olsa da, hakkında, göreceli olarak yetersiz deneysel araştırmalar yapılmıştır. Makyavelist yapıya benzemekle beraber, şirket skandalları ve liderlerin etik dışı davranışları sebebiyle çalışanın organizasyona karşı sinik tutumlarının artmasından dolayı, son dönemde artarak ilgi çekmektedir. Örgütler açısından karşılaşılabilecek bir diğer olumsuz davranış mobbing kavramıdır. Mobbing bir bireyi sürekli olumsuz, düşmanca tutum ve davranışlara maruz bırakarak bireyin ruh sağlığının dengesini bozmak ve çalışma verimini düşürmeyi amaç edinen sistematik bir davranış şekli olarak ifade edilir (Hirigoyen, 2015). Örgütün amaç ve hedeflerine ulaşabilmesinde büyük bir engel olarak görülen mobbing ve örgütsel sinizm kavramları, örgütlerin başarılı ve yetenekli personelinin örgütten ayrılmasına neden olabilir. Ayrıca, örgütsel güvensizliğe, örgütsel bağlılıkta azalmaya ve kurumsal imajda düşüşe, işe yabancılaşmaya, işe devamsızlıklara ve işten ayrılmalara varıncaya kadar pek çok olumsuz sonucun ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Gül ve Ağıröz, 2011: 7). Bu açıdan personelin kendi kurumlarında uğrayacakları mobbing (olumsuz davranışlar), personelin örgütlerine karşı sinik tutum beslemelerine neden olabilir. Böylece örgütün başarılı olabilmesi zorlaşabilir. Özellikle, personelin Makyavelist tutumlara sahip olmalarının, bir başka deyişle çıkarların sağlanması ve belirlenen amaca ulaşabilmek için kişilerin mümkün olan her seçeneğe başvurabileceğini savunan ve bu doğrultuda her yolu kabul eden düşünceyi benimsemelerinin örgütleri nasıl etkilediğini ortaya koymak önem arz etmektedir. Makyavelist liderliğin ortaya çıkarabileceği sonuçlar ele alınırken, örgüt içerisinde mobbing ve sinizm kavramları personelde ortaya çıkan tutum ve davranışlara neyin sebep olduğunu, Makyavelist liderlik eğilimlerinin, örgütsel sinizm ve mobbing kavramlarına yönelik algılarının ortaya konularak bu değişkenlerin aralarındaki ilişki incelenip sonuçlar ortaya konulması önemlidir. Bu araştırma sonucunda elde edilecek olan bulgular ışığında kurumların personel politikalarının iyileştirilebilmesine katkı sağlayacaktır. Makyavelist liderliğin örgütsel sinizm ve mobbing ile ilişkisini inceleyen çalışma sayısının sınırlı olması açısından, araştırmanın literatüre katkı sağlayıp, gelecek çalışmalara ışık tutması öngörülmektedir.

Bu çalışmada Hatay ilinde faaliyet gösteren banka kurumlarında çalışan personelin Makyavelist liderliğe yönelik algılarının örgütsel sinizm ve mobbing ile ilişkisi incelenmiş olup SPSS 25 ve AMOS 24 Programı ile yapısal eşitlik modeli kurularak analiz sonuçları ortaya konulmuştur. Araştırmanın bu bölümünde Makyavelist liderlik, örgütsel sinizm ve mobbing kavramlarının açıklamalarına yer verilmiştir.

1. Makyavelist Liderlik İle İlgili Kavramlar

Makyavelizm, Floransalı bir İtalyan politikacı, yazar ve devlet adamı olan Niccolò Machiavelli'nin (1469-1527) fikirlerinin temel alındığı, amaca ulaşmak için her yolun mübah olduğu temeline dayanan savını içeren bir yaklaşımdır (Demirtaş ve Bickes, 2014). Makyavelizm kavramını literatüre kazandıran Niccolò Machiavelli, diplomatik görüşmeleri de kapsamına alan görevleri dolayısıyla, yazdığı politik değerlendirmelerin ve raporlarla birlikte, politika bilimi, tarih ve edebiyat alanlarında eserler ortaya koymuş olup realist siyaset kuramının öncüleri arasında yer almıştır. 1513 yılında kaleme aldığı, fakat vefatından 5 sene sonra 1532'de yayımlanan Prens isimli yapıtında, prensliklerin yönetimini işlemiş, siyasette devlet menfaatlerinin belirleyici olması gerektiğini savunmuştur (Machiavelli, 2011).

Makyavelizmi bir kişilik özelliği olarak değerlendiren ilk araştırmacılar Christie ve Geis (1970) olmuştur. Örgütsel davranışı etkileyen temel kişilik özellikleri arasında sayılan Makyavelizm; bireyin duygusal mesafe kurabilme, pragmatik olma ve istenilen hedefe ulaşmak adına kullanılan bütün yolların mübah olduğuna inanma seviyesi olarak ifade edilmiştir Robbins

(1998: 55-57). Christie ve Geis (1970) bir araştırmasında Makyavelizm ile ilişkili bir olguyu inşa ederken, siyasi ve dini bakış açısında aşırılığa sahip grupların önderlerinin, kendi isteklerini elde edebilmek için, takipçilerini ne şekilde yok sayıp dışlamaları noktasına değinmişlerdir (Dahling, Whitaker ve Levy, 2009: 219).

Makyavelizm ile ilgili gerçekleştirilen çalışmalar incelenecek olursa, Makyavelizm ile psikopati, narsizm arasında pozitif paralel ilişkiler olduğu görülmüştür (McHoskey, 1995: 757; Mchoskey vd., 1998: 205), konuyla ilgili bazı çalışmalarda, Makyavelizm'in paranoyaklık ile pozitif ilişkiye sahip olduğu (Christoffersen ve Stamp, 1995: 68), ayrıca Makyavelistlerin özellikle yalan söyleme, hile yapma, aldatma gibi etik olmayan davranışlar ile pozitif ilişkisi olduğunu ortaya koymuşlardır (Fehr vd., 1992; Corral ve Calvete, 2000: 122; Nelson ve Quick, 2005: 173; Tang ve Liu, 2012). Makyavelist davranışlara eğilimi yüksek olan kişilerin daha manipülatif, daha çok kazanç elde eden, daha az oranda ikna edilebilen ve diğer insanları da inandırma açısından çok başarılı bir duruş sergiledikleri görülmüştür. Yapılan çalışmalarda Makyavelizm, "diğer kimseleri kendi çıkarları için manipüle etme" şeklindeki asosyal olmayan hareket şeklinde anlaşılabilir. Makyavelist kişilik özelliğine daha yatkın olan bireyler, diğer bireylere göre, politik davranabilme konusunda daha başarılı oldukları söylenebilir (Valle ve Perrew, 2000: 371; Pehlivan, 2002: 20-34). Makyavelizm kavramı niceliksel bir hususiyet olarak algılanabilir. Herkesin diğer insanları yok sayıp onları dışlayabilme kabiliyetleri olabilir fakat bu durumun aşamaları da vardır. Bazı insanlar bu söylenen durumları yapmak için çok daha arzu içinde olabilmektedirler. Makyavelizm kavramının bu yapısını, yalnızca bir tek tip olarak düşünmektense, birçok öz yapının etkisiyle oluşan ve yalnızca bir tek açıdan incelenemeyecek kadar karışık bir yapı olarak düşünmek önemlidir (Robbins, 1999: 126).

1.1. Makyavelist Bireylerin Özellikleri

Makyavelist bireyler, zamanı gelince yalan, hile ve aldatma gibi birtakım davranışlar ile buldukları durumu manipüle edebilirler. Kendilerince gerekli gördükleri durumlarda sinik bir davranışa bürünüp, bencil ve çıkarıcı olma gibi davranışsal eğilimler göstermektedir. Makyavelist yaklaşım, ilkelere önem vermeyen pragmatik, şüpheci, hesapçı, çıkarıcı, soğuk, stratejik, aldatıcı, manipüle edici özellikleri barındırmaktadır (Christie ve Geis, 1970; Jakobwitz ve Egan, 2006). Fakat birey, bahsedilen özelliklerin bütününe yüksek miktarda sahipse, kişinin Makyavelist yanının şiddetli olduğu söylenebilir. Makyavelist bireylerin genel özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Özsoy ve Ardiç, 2017):

- Kişisel menfaatleri için yalan söylemek ve hile yapmak.
- Önemli bireylere yalakalık yapmak.
- Makyavelistlere göre her bilgi, her tarafta tüm insanlara söylenmemelidir.
- Manipülasyon davranışına başvurmak.

2. Sinizm ve Örgütsel Sinizm Kavramı

Türk Dil Kurumu sinizm kavramını ; "insanın fazilet ve saadete, hiçbir değer ve hükme bağlı kalmadan tüm ihtiyaçlardan uzak durarak yalnız başına varabileceğini savunan Antisthenes'in öğretisi, "kinizm" olarak açıklamaktadır (TDK, 2022). Kişilerin sadece kendi çıkarlarını düşündüğü, bu çıkarlarını bütün her şeyin üzerinde tuttuğuna inanan ve bu duruma göre herkesi de kendi gibi çıkarıcı olarak kabul eden kimseye "sinik" ve bunu ortaya koymaya çalışan düşünceye de "sinizm" olarak belirtmişlerdir (Andersson ve Bateman, 1997: 449-469). Sinizm, çok geniş bir kavramdır. Sinizm, geçmiş felsefeye uzanan din, siyasal bilimler, sosyoloji ve yönetimden psikolojiye kadar geniş bir yelpazede sosyal bilimlerin birden fazla disiplininde araştırmalara konu olmuştur (Kalağan ve Güzeller, 2010). Özler, Atalay ve Şahin (2010) sinizm kavramını, bireylerin çalıştıkları kuruma yönelik öfke, sinirlenme, hayal kırıklığı, kaygılı olma, ümitsizlik gibi negatif hislere sahip olmaları şeklinde ifade etmektedirler. Brandes (1997: 11-21)'e göre sinizm insanların genelde bencil olduğuna ve onlara güvenmeye ya da vefa göstermeye değmeyeceğine inanmak iken; Abraham (2000: 269)'a göre ise sinizm kişinin kendi çıkarları uğruna başkalarıyla ilgilenme ve işleri idare etme eğilimidir. Örgütsel sinizm, örgüte yönelik olarak negatif hissetme, alçaltıcı, eleştirici tarzda inanç ve duyguları içinde barındıran bir kavramdır. Örgüt için açık veya kapalı olarak gerçekleştirilen sert eleştiriler, sinik inançlar (olumsuz inançlar) ile olumsuz duygular şeklinde ifade edilmektedir (Kalağan, 2009). Örgütsel sinizmde doğruluk, dürüstlük, adalet, samimiyet ve içtenlik ilkeleri yer almaz. Örgütlerde yer alan önderler kendi çıkarlarından dolayı bu ilkelere sahip değillerdir. Böylece, örgütte gizli olan güdüler ve hilelere dayanan davranışlara sebep olmaktadır (Abraham, 2000).

Sinizm olgusunu, çekirdek bir Makyavelizm inancı olarak ifade etmek mümkündür. Makyavelizm düzeyi yüksek olan bireylerin, örgütlerde başkalarına hükmetmeye, onları kontrol etmeye ve başkalarını kullanmaya yönelik eğilimleri olduğu kadar, başkalarını kötülemeye ve sindirmeye yönelik bakış açılarına da sahiptirler (Andersson, 1996). Örgütsel sinizmin, düşük liderlik potansiyeli, aşırı şüphecilik, yüksek endişe, içe dönüklük ve istismarcı bir inanç sistemi ile pozitif bir ilişki içinde olduğu ifade edilmektedir (Özgener, vd, 2008: 56). Stavrova ve Ehlebracht (2016: 116-118) gerçekleştirmiş oldukları çalışmada "makyavelist sinik" şeklinde yeni bir kavramdan söz etmiş ve bu kavramı başkalarına karşı bencil ve soğuk

tavırlar gösteren, manipüle etmekten zevk alan, diğerlerinin görüşlerini önemsemeyen bireyler olarak ifade etmiştir. Dean vd. (1998)'e göre, örgütsel sinizmin bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olmak üzere üç boyutu bulunmaktadır.

2.1.1. Bilişsel (inanç) boyut

Bilişsel boyut işgörenlerin örgütsel kararlar ile ilgili güvensizlik ve inançsızlık duymasıdır. Çalışanlar örgüt içerisinde adalet, dürüstlük, samimiyet gibi duyguların olmadığı algısına kapıldıklarında bilişsel açıdan bir eksiklik yaşamaktadır Bilişsel boyut ile ilgili araştırmalarda, bu boyutun genelde olumsuz inançlar nedeniyle ortaya çıktığı görülmektedir (Brandes, 1997: 67; Aktuna, 2020: 64). Örgütsel sinizm kavramının bilişsel boyutunda sinikler örgütteki uygulamalarda eşitsizlik, düzenbazlık ve samimiyetsizliğin olduğu inancı ile hareket ederek, liderlerin, öteki personelin bireysel menfaatlerini göz önünde bulundurarak kararlar aldığına, böylece ihanete uğradıklarına inanmaktadırlar (Dean, vd., 1998). Bilişsel boyuttaki bir başka inanış ise bireylerin terfi, ücret artışı gibi menfaatlerini; kişilik, erdem vb. manevi değerlere tercih edeceğidir (Karcıoğlu ve Naktiyok, 2015: 22).

2.1.2. Duyuşsal (duygusal) boyut

Örgütsel sinizmin duygusal boyutunda örgüte yönelik negatif duygu ve düşünceler vardır. Duygusal boyutta sinik bireyler örgütlerine öfkeli olabilirler. Örgütleri ile alakalı bir şeyler düşündüklerinde üzüntü, kızma, tiksime ve utanç gibi birçok olumsuz duyguyu yaşayabilirler. Bunlar sinizm kavramının olumsuz birçok duyguyu içerdiğini göstermektedir (Dean vd., 1998). Duygusal boyut, sinik inançlarla alakalı düşüncelerden ortaya çıkan yoğun duyguları kapsamaktadır (Brandes ve Das, 2006: 237). Örgütsel sinizmin duyuşsal boyutunda bireyler, örgütü ve diğer bireyleri kendi doğrularına göre yargıladığından; kendi doğrularına göre hareket etmeyen bireyleri hatalı görmektedir. Hatta diğer bireylerin kusurlu görülmesinin de ötesinde, bu bireyler kendilerini üstün de görebilirler (Karcıoğlu ve Naktiyok, 2015: 22).

2.1.3. Davranışsal boyut

Bu boyutta bireylerin inanç ve düşünceleri, davranışlarına yön vermektedir. Ortaya çıkan davranışlar ise örgüt hakkında dalga geçme, eleştirme, şikâyet etme ve benzeri sözlü davranışlar olabileceği gibi; manalı bir bakış, küçümseyici bir gülümseme gibi sözsüz davranışlar şeklinde de görülebilir (Brandes, Das ve Hadeni, 2006: 240; Uygungil ve İşcan, 2018: 441). Örgütsel sinizmin davranışsal boyutunda örgütteki sinikler örgütün gelecekteki faaliyetlerine yönelik kötümser tahminde bulunurlar. Bu boyutta sinik bireyler, negatif ve alçaltıcı davranışlarda bulunabilirler. Personelin birbirlerine yönelik manalı bakmaları, sırtmaları, sinik bireylerin örgütlerine yönelik sözlü olmayan sinik tutumlarına örnek gösterilebilir (Dean vd., 1998). Sinik bireyler, davranışlarını sergilemek için daha çok mizahı, özellikle de alaycı mizahı kullanırlar (Yavuz ve Bedük, 2016: 303). Mishra ve Spreitzer, sinik işgörenlerin yönetime karşı mücadele edebileceklerini, yönetime kaba sözler edebileceğini ve hatta vandalist, tahrik edici, şantajcı veya sabotajcı tutum ve davranışlarda bulunabileceğini belirtmiştir (Mishra ve Spreitzer, 1998: 571; Turner ve Valentine, 2001).

3. Mobbing

Türkiye'de gerçekleştirilen çalışmalarda mobbing kavramı "psikolojik taciz", "iş yerinde psikolojik taciz", "işyerinde psikolojik terör", "yıldırma", "duygusal yıldırma", "psikolojik şiddet", "iş yerinde zorbalık", "duygusal taciz", "iş ortamında duygusal şiddet" gibi kavramlarla ifade edilebilmektedir (Çobanoğlu, 2005; Tınaz, Bayram ve Ergin, 2008).

Bir örgüt içinde hedef olarak seçilen birey ya da kitleye yönelik sistematik ve kasıtlı olarak yöneltilen saldırgan ve zorba rahatsızlık verme yoluyla; yıldırma ve direnç kırma girişimleri psikolojik şiddet olarak tanımlanmaktadır (Davenport vd., 2003: 21). Hirigoyen (2015) ise mobbing kavramını bir kişiyi sürekli olarak negatif, düşmanca davranışlara maruz bırakarak ruh sağlığıyla birlikte akli dengesini bozmayı ve iş verimini azaltmayı amaçlayan sistematik bir davranış biçimi şeklinde ifade etmiştir (Moayed vd., 2006). Mobbing kavramının tanımını detaylandırarak işyerinde yaşanan tersliklere, anlaşmazlıklara normal yollarla çözüm getiremediklerinde bir kişinin ya da grubun başka bir kişiye ya da gruba uzun süren ve tekrarlanan olumsuz tavır ve davranışlar sergilemesi, bireylerin iş motivasyonunu buna ek olarak verimliliğini düşürmesi olarak ifade etmişlerdir. Skogstad ve Einarsen (2002) sanayi ve hizmet sektöründe psikolojik şiddet davranışlarının karşılaştırmasına yönelik gerçekleştirdikleri çalışmalarında, hizmet sektöründe çalışanların daha fazla psikolojik şiddete maruz kaldıklarını ortaya koymuşlardır.

Mobbing ile ilgili gerçekleştirilen çalışmalarda, (Dikmetaş, 2011; Nielsen ve Einarsen, 2012; Öztürk ve Şahbudak, 2017; Karatay, 2020), iş yerinde mobbinge maruz kalınması durumlarında; iş yerlerinde tükenmişlik durumlarının ortaya çıktığı ve iş doyumunu da olumsuz bir şekilde etkilediği görülmüştür. Bu çalışmaların genelinde benzer sonuçlar ortaya konulmuş ve iş yerlerinde maruz kalınan mobbing sonucu, çalışanların yaptıkları işlerinden aldıkları doyumun azaldığı, işe devam konusunda problemler yaşadıkları ortaya konulmuştur. Ayrıca, mobbinge maruz kalan çalışanların, gerçekleştirdikleri işlere karşı olumsuz duygular beslemelerine, işten ayrılma niyetlerinin artmasına ve mesleki bakımdan tükenmişlik yaşamalarına sebep olmaktadır (Dikmetaş, 2011; Nielsen ve Einarsen, 2012; Öztürk ve Şahbudak, 2017; Karatay, 2020).

Süreç açısından mobbing Leymann'ın beş aşamalı olarak tanımladığı süreçleri içermektedir (Davenport vd., 2003: 20). Bu aşamalar;

1. Aşama: Çatışma veya anlaşmazlık
2. Aşama: Saldırgan davranışlar
3. Aşama: Yönetimin katılımı
4. Aşama: Zor biri veya akıl hastası olarak damgalanma
5. Aşama: Çalışanın işten ayrılması veya işten el çektilmesi

4. Hipotez Geliştirme

Makyavelistler sahip oldukları kariyerlerinde genel olarak başarılı çalışanlar olarak tasvir edilirler. Ancak bu durumunun ortaya çıkmasında Makyavelistlerin çalıştıkları örgütlerin, kurumsallıktan uzak olması ve yapısal açıdan istenilen seviyede olmamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Örgütlerin kurumsallık düzeyleri arttıkça Makyavelist çalışanların başarı düzeylerinin düştüğü gözlenmiştir (O'Boyle, Forsyth, Banks ve McDaniel, 2012). Lowe ve Grieve (2015) gerçekleştirdikleri araştırmalarında, Makyavelistlerin örgütsel ve mesleki bağlılıkları ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişkiyi incelemişler ve Makyavelistlerin örgütsel değil de kişisel fayda algıladıklarında daha az üretkenlik karşıtı iş davranışı sergilediklerini ortaya koymuşlardır. Goh, (2006) çalışmasında, yüksek Makyavelist kişilik özelliğine sahip çalışanların, örgüt içerisinde nezaketsizlik yaşama olasılığının diğerlerine oranla daha düşük olduğunu ifade etmiştir. Üstün ve Ersolak (2020), Makyavelist liderliğin etkilerini ortaya koymak üzere; Kayseri ve Eskişehir il merkezinde faaliyet gösteren özel ve kamu banka çalışanları üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmalarında, Makyavelizmin alt boyutları olan ahlaki yoksunluk, diğerlerine güvensizlik ve statü-kontrol arzusu ile iş yeri nezaketsizliği arasında düşük kuvvette pozitif yönlü bir korelasyon tespit etmişlerdir. Makyavelizmin alt boyutlarından diğerlerine güvensizliğin, iş yeri nezaketsizliği üzerinde anlamlı ve negatif etkisi bulunurken, kontrol-statü arzusunun anlamlı ve pozitif etkisi tespit edilmiştir (Üstün ve Ersolak, 2020).

Makyavelizm ve sinizm arasındaki ilişkileri irdelemek üzere, Gkorezis vd. (2015)'nin personele yönelik gerçekleştirdiği araştırmasında, makyavelist liderlerin personel üzerinde örgütsel sinizme ve duygusal tükenmişliğe sebebiyet verdiğini ifade etmişlerdir. Erkutlu ve Chafra (2017) çalışmalarından, Türkiye geneli 1215 hemşire ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında, narsisistik liderliğin, çalışanların örgütsel sinizm davranışları üzerinde istatistiki açıdan anlamlı bir etkisi olduğunu ortaya koymuşlardır (Erkutlu ve Chafra, 2017: 354, Salessi ve Omar (2017) Arjantin'de gerçekleştirdikleri araştırmalarında, 343 çalışanın katılımıyla yapılan araştırmada karanlık kişilik özelliklerinin tüm alt boyutlarının (narsisizm, psikopati, Makyavelizm), sinizm üzerinde istatistiki açıdan anlamlı bir etkisinin olduğunu gözlemlemişlerdir (Salessi ve Omar, 2017). Murat ve Börü (2019) gerçekleştirdikleri çalışmalarında liderlerin narsistik özelliklere sahip olmalarının çalışanların sinizm ile ilgili davranışlarına istatistiki açıdan anlamlı bir etkisi olmadığını gözlemlerken, liderlerin makyavelist özelliklere sahip olmalarının çalışanların sinizm ile ilgili tutumlarına (davranışsal sinizm, bilişsel sinizm, duygusal sinizm) istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif etkisinin olduğunu ortaya koymuşlardır. Vural (2021) çalışmasında, makyavelizmin, hem örgütsel sinizm hem de bilgi saklama ile doğrudan ve pozitif bir ilişki içerisinde olduğu, hem de bilgi saklamanın iki boyutu (kaçıncı, bilmezden gelme) ile olan ilişkisinde örgütsel sinizmin aracılık rolü bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır (Vural, 2021). Güllü ve Yıldız (2019), Mersin ve Karaman gençlik ve spor il müdürlüklerinde çalışan 122 kişi üzerinde yaptıkları araştırmalarında, bireylerin karanlık kişilik özellikleri ile örgütsel sinizmin, iş tatmini üzerinde olumsuz etkiye neden olduğunu gözlemlemişlerdir (Güllü ve Yıldız, 2019). Sinizm davranışsal boyut açısından incelendiğinde, bireylerin inanç ve düşünceleri, davranışlarına yön vermektedir. Ortaya çıkan davranışlar ise örgüt hakkında dalga geçme, eleştirme, şikâyet etme ve benzeri sözlü davranışlar olabileceği gibi; manalı bir bakış, küçümseyici bir gülümseme gibi sözsüz davranışlar şeklinde de görülebilir (Brandes, Das ve Hadeni, 2006: 240; Uygungil ve İşcan, 2018: 441). Dolayısıyla, bu araştırmada bankacılık sektörü açısından sinizm boyutlarından davranışsal boyutun mobbing üzerindeki etkisi incelenmek istenmiştir.

Makyavelizm ile mobbing davranışlarına yönelik ortaya konulan çalışmalarda, iş yerinde bu tarz istenmeyen davranışlara maruz kalan personelin, iş doyumlarının olumsuz etkilendiği ve iş yerlerinde tükenmişlik düzeylerinin arttığı görülmüştür. (Nielsen ve Einarsen, 2012; Dikmetaş, 2011; Öztürk ve Şahbudak, 2017; Karatay, 2020). Çiftçi (2021) gerçekleştirmiş olduğu araştırmasında, liderlerin Makyavelist kişilik özelliğinin toplam mobbing algısı üzerinde yüksek düzeyde bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, liderin karanlık üçlüsü olan narsisizm, Makyavelizm ve psikopati kişilik özelliklerinin, çalışanların mobbing algısını olumlu ve anlamlı olarak etkilediği sonucuna varılmıştır (Çiftçi, 2021). Skogstad ve Einarsen (2002), sanayi ve hizmet sektörlerinde, psikolojik şiddet davranışlarının karşılaştırmasına yönelik ortaya koymuş oldukları çalışmalarında, hizmet sektöründe çalışan personelin daha fazla psikolojik şiddete maruz kaldıklarını gözlemlemişlerdir.

Genel olarak incelendiğinde, mobbingin örgütün verimlilik düzeylerinde düşüşe neden olduğu, örgütlerde işe gelmeme ve devamsızlığı arttırdığı, işten uzaklaşma gibi sonuçları beraberinde getirdiği gözlemlenmiştir (Menteş, 2019, s. 14). Dolayısıyla, bu araştırmada da Makyavelist liderliğe yönelik algıların hem örgütsel sinizm hem de mobbingi pozitif

etkilemesi beklenmektedir. Bütün bu çalışmalar ve açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda örgütler üzerinde oldukça önemli bir etkiye sahip olan Makyavelist kişilik özelliklerinin örgütsel sinizm ve mobbing üzerindeki etkilerinin ortaya konulması önemli görülmektedir. Sözü edilen literatürden de görüleceği üzere, bu alan ile ilgili gerçekleştirilen çalışmalar hem ülkemizde hem de diğer ülkelerde henüz oldukça sınırlıdır. Bu bilgiler ve araştırmalar ışığında aşağıdaki hipotezler araştırmanın hipotezleri olarak ortaya konulmuştur.

H₁: Makyavelist liderliğe yönelik algılar, örgütsel sinizme yönelik algıları pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

H₂: Makyavelist liderliğe yönelik algılar, mobbinge yönelik algıları pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

H₃: Örgütsel sinizm boyutlarından davranışsal boyutun mobbing üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H₄: Sinizme yönelik algılar, mobbinge yönelik algıları pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

5. Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde araştırmanın amacı, evreni, yöntemi, hipotezleri ve modeline yönelik bilgilere yer verilmiştir.

5.1. Araştırmanın amacı

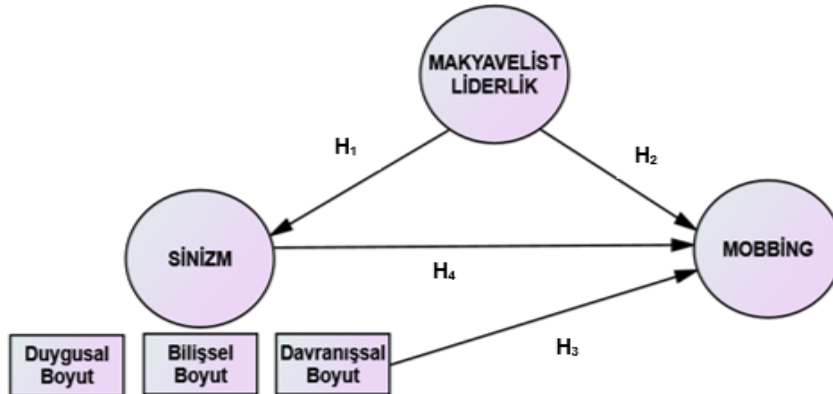
Araştırmanın amacı, Hatay ilinde görev yapan bütün banka çalışanlarının Makyavelist liderlik gösterme eğilimlerinin, örgütsel sinizm tutumları ve mobbing kavramları ile aralarında bir etkileşim olup olmadığını ortaya koymaktır. Örgütün verimliliğini ve başarısını direkt olarak etkileyen ve örgütün en önemli kaynağı, insan faktörüdür. Bu çalışmada örgüt içinde insan faktörünün tavır ve davranışlarını etkileyen Makyavelist liderlik, sinizm ve mobbing kavramlarının literatür taramalarının yapılması ve üç kavram arasında bir ilişki olup olmadığı ölçülecektir. Çalışma sonucunda elde edilecek olan bulgular ışığında kurumların personel politikalarının iyileştirilebilmesine katkı sağlanacaktır. Makyavelist liderliğin örgütsel sinizm ve mobbing ile arasındaki ilişkisini inceleyen çalışma sayısının sınırlı olmasından dolayı, araştırmanın literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

5.2. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın amaçlarını gerçekleştirmek için, literatür taraması yapılmış, araştırma için gerekli olan strateji ve hipotezler belirlenmiştir. Ayrıca, bu araştırma İskenderun Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Kararları tarafından 08/10/2021 tarih ve E-22398675-050.01.04-29857 sayı ile etik açıdan uygun bulunmuştur. Hatay il merkezi ve 15 ilçesinde 21 bankaya ait toplam 152 farklı şube hizmet vermektedir. En çok banka şubesi bulunan ilk üç ilçe: Antakya'da 48, İskenderun'da 47, Dörtöyl ilçesinde 17 banka şubesi şeklindedir (www.bankalar.org, 2021). Hatay ilinin Türkiye'nin farklı kültürlerini barındıran bir il olması ve bankacılık sektörünün oldukça stresli bir sektör olmasından dolayı, araştırmanın evrenini Hatay ilinde görev yapan banka personeli oluşturmaktadır. Örneklem büyüklüğüne ilişkin farklı yaklaşımlar olmasına rağmen (Akan, Yıldırım ve Yalçın, 2014: 396; Uğurlu ve Aylar, 2017: 33), örneklem büyüklüğünün madde sayısının en az beş katı olması yaklaşımı araştırmacılar tarafından benimsenmektedir. Veri toplama yöntemi olarak anket tekniğinden yararlanılmış ve hazırlanan anket formu online olarak uygulanmıştır. Anket soruları beşli Likert ölçeğine göre hazırlanmıştır. Değerlendirmeye alınan 273 adet anket formundan elde edilen veriler SPSS 25 ve AMOS 24 programı aracılığıyla analiz edilmiş olup, güvenilirlik, faktör analizleri ile beraber Pearson korelasyon analizleri ve yapısal eşitlik modeli gerçekleştirilmiştir.

5.3. Araştırmanın Modeli

Değişkenler arası ilişkileri ortaya çıkarmak amacıyla, aşağıdaki Şekil 1'deki model oluşturulmuştur.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

5.4. Kullanılan Ölçekler

Anketin birinci bölümünde, kişilerin Makyavelist liderliğe yönelik algılarını ölçen 20 ifade içeren “Mach IV Kişilik Ölçeği” kullanılmıştır. Bu bölümdeki sorular Christie ve Geis’ in (1970) çalışmasından uyarlanmıştır. Anketin ikinci bölümünde bulunan, örgütsel sinizme yönelik algıları ölçen ve 13 ifadeden oluşan ölçek Brandes, Dharwadkar ve Dean (1999)’in gerçekleştirmiş oldukları çalışmadan uyarlanmıştır. Anketin üçüncü bölümünde ise, Einarsen ve Raknes (1997) çalışmasının, Cemaloğlu (2007) tarafından Türkçe’ye çevrilen mobbinge yönelik algıları ölçen 21 ifade “Olumsuz Davranışlar Ölçeği (ODÖ-NAQ)” nden faydalanılmıştır.

5.5. Güvenilirlik, Geçerlilik ve Faktör Analizleri

Ölçeklerin güvenilir olup olmadığını test etmek üzere güvenilirlik analizleri gerçekleştirilir. Analiz sonuçlarında Cronbach Alfa Değeri'nin 0,70 olduğu durumlarda ölçeğin güvenilir olduğu kabul edilir. Bununla birlikte faktördeki soru sayısı az olduğunda bu sınır 0,60 değeri ve üstü olarak kabul edilebilmektedir (Sipahi, Yurtkoru ve Çinko, 2008: 89). Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett test değeri verilerin faktör analizine uygunluğunu ortaya koymak için yapılır. KMO alt değeri olarak 0,50 olması yeterli görülmektedir, Bartlett testinde ise Sigma değerinin 0.05 değerinden küçük olması da verilerin faktör analizine uygun olduğunun bir göstergesidir. $KMO \leq 0,50$ olarak ortaya çıkması durumunda, veri kümesinin faktörlenmesi mümkün değildir (Field, 2000).

Tablo 1: Araştırmanın Ölçeklerinin Güvenirlik Analizleri

Ölçekler	Cronbach Alfa Değerleri	Kaiser-Mayer-Olkin	Barlett Test P değeri
Makyavelist Liderlik	0,85	0,87	$X^2=3547$ P = 0,000
Örgütsel Sinizm	0,92	0,95	$X^2= 2987$ P = 0,001
Mobbing	0,81	0,86	$X^2= 3411$ P = 0,003

* P < 0,05

Araştırmada kullanılan ölçeklere ait güvenilirlik, geçerlik, KMO ve Barlett analiz sonuçlarına göre, Makyavelist liderlik ölçeği güvenilirlik düzeyi @=0,85, KMO= 0,87 ve Barlett testi p=0,000 , örgütsel sinizm ölçeği güvenilirlik düzeyi @=0,92, KMO= 0,95 ve Barlett testi p=0,001 mobbing ölçeği güvenilirlik düzeyi @=0,81, KMO= 0,86 ve Barlett testi p=0,003 olarak bulunmuştur. Dolayısıyla araştırmada kullanılan ölçeklerden herhangi bir soru çıkarma veya değişiklik yapma yoluna başvurmaya gerek duyulmamıştır.

Makyavelist liderlik ölçeğine ait doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre, ölçeğe ait faktör yüklerinin 0,65 ile 0,92 arasında olduğu ve açıklanan varyansın %79 olduğu görülmüştür. Örgütsel sinizme ait doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre, ölçeğe ait faktör yüklerinin 0,69 ile 0,86 aralığında olduğu ve açıklanan varyansın %75 olduğu görülmüştür. Son olarak Mobbinge ait doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre, ölçeğe ait faktör yüklerinin 0,69 ile 0,83 aralığında olduğu ve açıklanan varyansın % 71 olduğu görülmüştür. Sosyal bilimler için, çok boyutlu ölçeklerde toplam açıklanan varyansın % 60'ı geçtiği durumlarda, sonucun iyi olduğunu belirtmiştir. (Comrey ve Lee, 1992; Hair vd. 2009: 108).

5.6. Demografik Bilgiler

Bu bölümde, araştırmaya katılan bankacılara ait demografik özellikler analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarından elde edilen veriler, Tablo 2’de belirtilmiştir.

Tablo 2. Araştırmaya Yönelik Demografik Bilgiler

Cinsiyet	Frekans	Yüzde
Kadın	141	51,6
Erkek	132	48,4
Yaşınız	Frekans	Yüzde
18-30	2	54,0
31-40	34	42,5
41-50	29	3,4
Medeni Hal	Frekans	Yüzde
Bekar	99	36,3
Evli	174	63,7
Eğitim Durumu	Frekans	Yüzde
Fakülte	192	70,3

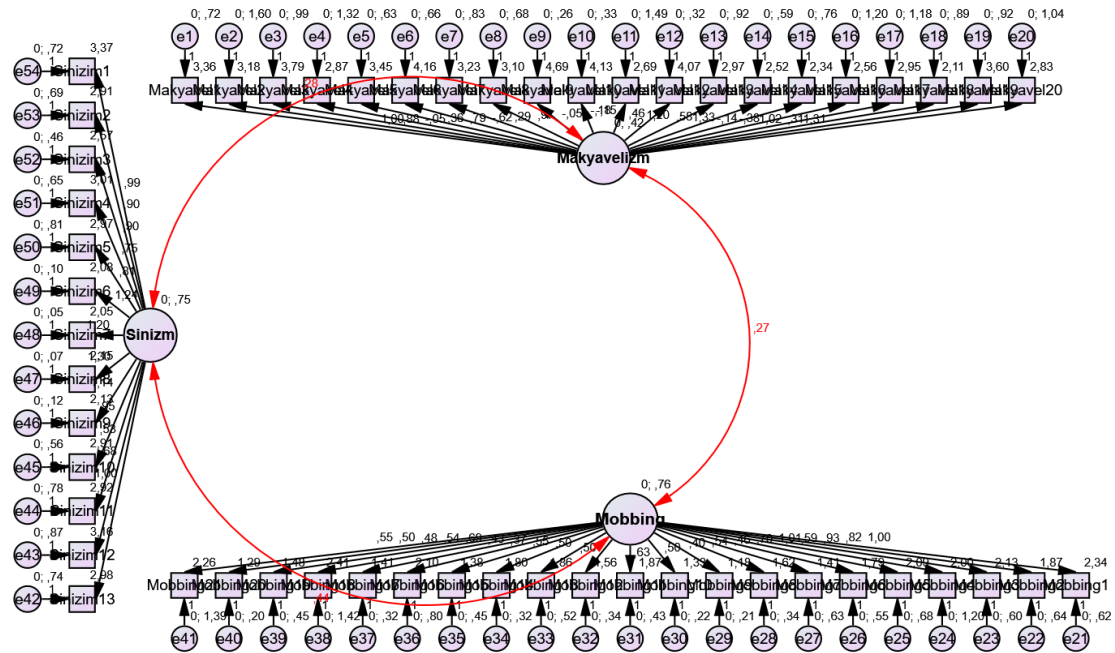
Yüksek Lisans	81	29,7
Meslekte Çalışma Süreniz	Frekans	Yüzde
0-5 yıl	134	49,1
6-10 yıl	88	32,2
11-15 yıl	41	15
16-20 yıl	3	1,1
20 ve Üzeri yıl	7	2,6

Araştırmaya katılanların demografik özellikleri incelendiğinde, anketlere cevap verenlerin, %51,6'sının kadın, %48,4'ünün erkek olduğu, %54'ünün 18-30 yaş aralığında ve %42,5 ile 31-40 yaş aralığında oldukları görülmüştür. Araştırmaya katılanların %36,3'ünün bekar, %63,7'sinin evli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, araştırmaya katılanların %70,3'ünün fakülte, %29,7'sinin yüksek lisans mezunu olduğu görülmektedir. Araştırmaya katılanların meslekte çalışma süreleri incelendiğinde %49,1 'inin 0-5 yıl arasında %32,2 'sinin ise 6-10 yıl arasında çalıştıkları sonucu elde edilmiştir.

5.7. Araştırmanın Modelinin Uyum Analizi

Araştırmanın ölçekleri ayrı ayrı model uyum testine tabi tutulmuş olup, Makyavelist liderlik ve sinizm ölçeklerinin uyum değerlerinin ilk etapta istenilen değerlerde olmadığı görülmüş ve analiz programının önermiş olduğu kovaryanslar kurulduktan sonra gerçekleştirilen analizlerde, bütün ölçeklerin model uyum değerlerinin istenilen sınırlara ulaşmış olduğu görülmüştür. Araştırmanın modelinin uyum değerlerini daha iyi bir şekilde ortaya koyabilmek için, araştırmada kullanılan ölçeklerin tümünün birlikte ele alındığı ölçüm modelinin, yapısal geçerliliği incelenmiş ve model uyum analizleri gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada kullanılan ölçeklerin ve ölçeklerin tümünün birlikte incelendiği ölçüm modelinin yapısal geçerliliğini incelemek üzere model uyum analizi gerçekleştirilmiştir.

Şekil 2: Model Uyum Analizi

Yukarıdaki Şekil 2'de görüldüğü gibi, Makyavelist liderlik ölçeği için toplam 20 madde, örgütsel sinizm ölçeği için toplam 13 madde, mobbing ölçeği için toplam 21 madde yer almaktadır. AMOS 24 programı aracılığıyla gerçekleştirilen analizler sonucunda model uyum kriterleri incelenmiş ve CMIN= 1504,713, DF= 211, p<0,001, CMIN/DF= 7,129, RMSEA=0,10, CFI=0,72, GFI=0,80 olarak elde edilmiştir. Elde edilen değerlere göre model uyumu istenilen düzeyde olmadığından, modifikasyon indeksleri incelenmiş ve AMOS 24 programı tarafından, e8 ile e11, e47 ile e51 arasında kovaryanslar kurulması önerilmiştir. İlgili yapı maddeler arasında programın önermiş olduğu kovaryanslar sağlanıp model yeniden çözümlendiğinde elde edilen model uyum indeks değerleri CMIN= 901,94, DF= 331, p<0,001, CMIN/DF= 2,723, RMSEA=0,06, CFI=0,96, GFI=0,91 istenilen sınırlar içerisinde bulunmuştur (Kelloway, 1998; Kline, 2005).

Araştırmanın değişkenleri olan Makyavelist liderlik, örgütsel sinizm ve mobbing arasındaki ilişki durumunu belirlemek üzere araştırma verileri normalite testine tabi tutulduktan sonra, verilerin ortalamalarının normal dağıldığı görülmüştür. Dolayısıyla parametrik test olan Pearson korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analiz sonuçları, aşağıdaki Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: Pearson Korelasyon Analiz Sonuçları

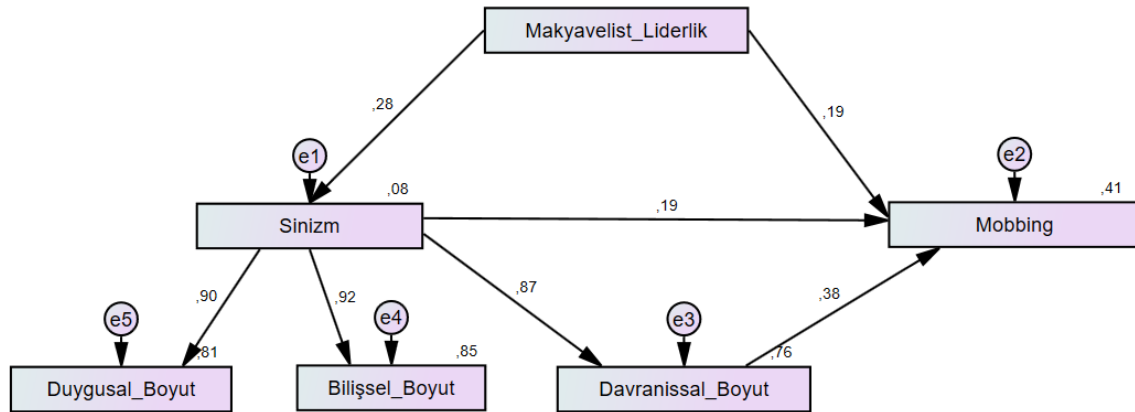
		Makyavelist Liderlik	Örgütsel Sinizm	Mobbing
Makyavelist Liderlik	Pearson Korelasyon	1		
	Anlamlılık Düzeyi			
	Örneklem Sayısı	273		
Örgütsel Sinizm	Pearson Korelasyon	,291**	1	
	Anlamlılık Düzeyi	,006		
	Örneklem Sayısı	273	273	
Mobbing	Pearson Korelasyon	,307**	,590**	1
	Anlamlılık Düzeyi	,004	,000	
	Örneklem Sayısı	273	273	273

** p<0,005

Tablo 3. 'te Araştırmaya katılan banka personelinin Makyavelist liderlik algıları ile örgütsel sinizm ve Mobbinge yönelik algıları arasındaki ilişki durumunu tespit etmek amacıyla Pearson Korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analize göre, Makyavelist liderlik ile hem örgütsel sinizm (p=0,006), hem de mobbinge (p=0,004) yönelik algıları arasında pozitif anlamlı bir ilişki görülmektedir (p=0,000, < p=0.05). Dolayısıyla değişkenler arasında belli bir uyumdan söz etmek mümkündür.

5.8. Araştırmanın Değişkenlerine İlişkin Yapısal Eşitlik Model (YEM) Analizi

Araştırmada oluşturulan model kapsamında yapılan YEM uyum iyiliği analizi sonuçları incelendiğinde, elde edilen model uyum indeks değerleri (CMIN= 901,94, DF= 331, p<0,001, CMIN/DF= 2,723, RMSEA=0,06, CFI=0,96, GFI=0,91) istenilen sınırlar içerisinde olduğu görülmektedir.

Şekil 3: Araştırmaya Yönelik Yapısal Eşitlik Modeli Analiz Sonuçları

Yukarıdaki Şekil 3'te görülen model çözümlemesi sonucunda modele ilişkin analiz sonuçları, Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Regresyon Analiz Sonuçları

Değişkenler ve Boyutlar		B1	B2	C.R.	P
Makyavelist_Liderlik	---> Sinizm	,279	,587	4,794	***
Sinizm	---> Davranissal_Boyut	,873	,924	29,587	***
Makyavelist_Liderlik	---> Mobbing	,190	,250	3,922	***

Değişkenler ve Boyutlar			B1	B2	C.R.	P
Sinizm	--->	Bilişsel Boyut	,921	1,004	38,944	***
Davranışsal Boyut	--->	Mobbing	,384	,227	4,008	***
Sinizm	--->	Duygusal Boyut	,902	1,079	34,486	***
Sinizm	--->	Mobbing	,195	,122	2,011	***

(B1: Standart Katsayılar, B2 Standart Olmayan Katsayılar, ***p<0,001).

Şekil 3' te araştırmaya yönelik gerçekleştirilen yapısal eşitlik modeli regresyon analiz sonuçlarına göre, Hatay ilinde görev yapan banka personelinin Makyavelist liderlik algılarının örgütsel sinizm algılarını ($p=0,000 < 0,001$) anlamlılık düzeyi dikkate alınarak, (0,279), mobbinge yönelik algılarını da (0,190) katsayısı kadar pozitif ve anlamlı olarak etkilediği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla araştırmamızın, **H₁**: Makyavelist liderliğe yönelik algılar, örgütsel sinizme yönelik algıları pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir ve **H₂**: Makyavelist liderliğe yönelik algılar, mobbinge yönelik algıları pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir şeklindeki iki hipotez kabul edilmiştir. Araştırmamızın sonuçlarına göre, Hatay ilinde görev yapan banka personelinin örgütsel sinizim algılarının mobbing algılarını ($p=0,000 < 0,001$) anlamlılık düzeyi dikkate alınarak, (0,195) katsayısı kadar pozitif ve anlamlı olarak etkilediği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, **H₃**: Örgütsel sinizm boyutlarından davranışsal boyutun mobbing üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır şeklindeki hipotez kabul edilmiştir. Araştırmamızda son olarak oluşturulan hipotezi test etmek için gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre, örgütsel sinizm boyutlarından davranışsal boyutun, mobbing üzerinde ($p=0,000 < 0,001$) anlamlılık düzeyi dikkate alınarak, (0,384) kadar pozitif ve anlamlı olarak etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, **H₄**: Sinizme yönelik algılar, mobbinge yönelik algıları pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir şeklindeki son hipotez de kabul edilmiştir.

Tablo 5: Hipotez Sonuçları

H₁ : Makyavelist liderliğe yönelik algılar, örgütsel sinizme yönelik algıları pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir	KABUL
H₂ : Makyavelist liderliğe yönelik algılar, mobbinge yönelik algıları pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir	KABUL
H₃ : Örgütsel sinizm boyutlarından davranışsal boyutun mobbing üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır	KABUL
H₄ : Sinizme yönelik algılar, mobbinge yönelik algıları pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir	KABUL

Sonuç ve Değerlendirme

Makyavelist liderler, gelmek istedikleri yöneticilik pozisyonu için gerekli olan bütün motivasyona sahip ve sosyal statüyü kazanma amacıyla her türlü davranışları sergileyebilmektedirler (Judge vd., 2009). Örgütün amaç ve hedeflerine ulaşmada bir direnç mekanizması olarak görülen psikolojik şiddet ve örgütsel sinizm kavramları, örgütün başarılı ve yetenekli personelinin kaybına, örgütsel güven, örgütsel bağlılık ve kurumsal imajda düşüşe, işe yabancılaşmaya, işe devamsızlıklara ve işten ayrılmalara varıncaya kadar pek çok olumsuz sonucun ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Gül ve Ağıröz, 2011: 7). Araştırmamızın sonuçlarına göre, Makyavelist duygular besleyen banka personelinin, örgütlerine karşı sinik bir tutum besledikleri, içten içe çalıştığı kurumu eleştirdiğini aynı zamanda olumsuz davranışları da desteklediği sonucuna varılabilir. Makyavelist liderlik algılarının hem örgütsel sinizm hem de mobbing ile ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmış olup, ayrıca bu kavramların birbirlerini etkiledikleri sonucu da ortaya çıkmıştır. İlgili literatürde mobbing ile ilgili gerçekleştirilen çalışmalar (Dikmetaş, 2011; Nielsen ve Einarsen, 2012; Öztürk ve Şahbudak, 2017; Karatay, 2020) ile araştırma sonuçlarının benzerlik gösterdiği görülmüştür. Araştırma sonuçlarına göre, erkeklerin kadınlara göre daha fazla Makyavelist liderliği benimsedikleri görülmüştür. Ayrıca araştırma sonuçlarına göre, kurumda çalışan banka personelinin yaşı arttıkça, kurumlarına karşı sinik tutumlarının da artış gösterdiği söylenebilir. Banka personelinin olumsuz davranışlara maruz kalma düzeyleri arttıkça örgütsel sinizm algı düzeyleri de artış göstermiştir. Bu bulgular, çalıştığı kurumda mobbinge maruz kalan kişilerin görüş ve önerilerinin dikkate alınmadığını, sosyal aktivitelerden uzak olduklarını gösterebilir. Ayrıca, mobbinge maruz kalan personelin kurumlarına yönelik güvensizlik duymalarına, kurumun uygulamalarında kendilerine karşı adil ve dürüst olunmadığına inanmalarına; öfke, karamsarlık, hayal kırıklığı gibi duygular yaşamalarına, kuruma yönelik eleştirileriyle davranışsal tepkiler göstermeleri şeklinde sinik tutumlarda bulunmalarına neden olduğu söylenebilir. Skogstad ve Einarsen (2002) sanayi ve hizmet sektörlerinde psikolojik şiddet davranışlarının karşılaştırmasına yönelik gerçekleştirdikleri çalışmalarında, hizmet sektörü dâhilinde çalışan personelin daha fazla psikolojik şiddete maruz kaldıkları ortaya koymuşlardır.

Her ne kadar Makyavelizme yönelik özellikler genel anlamda negatif olarak nitelense bile, Makyavelizm her durumda olumsuzluk arz eden bir özellik şeklinde değerlendirilmemelidir. Makyavelizm ile ilgili özellikle yönetsel başarı elde edebilmek için bazı durumlarda Makyavelizmin gerekli araç olabileceği ifade edilmektedir (Kessler, Bandelli, Spector,

Borman, Nelson ve Penney, 2010). Özellikle örgütlerde belirtilen iş tanımları ve sorumlulukları net bir biçimde ortaya konulmamışsa veya görevlere riayet edilmiyorsa, sinizmin gün geçtikçe görülme ihtimali de artacaktır. Buna benzer durum olarak, belirtilen görevlere en uygun bireylerin yerleştirilmediği durumlarda da geçerli olacağını söylemek mümkündür (Ahmadi, 2014: 29-31).

Sonuç olarak, ister kamu kuruluşu olsun ister özel sektördeki bir kuruluş olsun, bir iş yerinde çalışanlar arasında üst statüden alta, alt statüden üste ya da eşit düzeydeki çalışanlar arasında gelişebilecek mobbing olgusu işyerinin tüm işleyişinin verimini azaltacak, huzurunu bozacak, hem psikolojik hem fiziksel rahatsızlıklara sebebiyet verebilecek istenmeyen bir durumdur. Bu durumların önüne geçebilmek adına, kurum yöneticileri özellikle Makyavelist liderlik, mobbing ve örgütsel sinizm konuları ile ilgili bilinçlendirilmeli ve onlara eğitim, seminer, konferanslar düzenlenerek kurumların başarısını arttırmaya yönelik faaliyetler düzenlenmesi etkili olabilir.

Kaynakça

- Abraham, R. (2000). "Organizational Cynicism: Bases And Consequences". *Genetic, Social, And General Psychology Monographs*, 126 (3), 269-292.
- Ahmadi, F. (2014). "Örgütsel Sinizmin Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: Atatürk Üniversitesi Çalışanları Üzerine Bir Araştırma". Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Akan, D., Yıldırım, İ. ve Yalçın, S. (2014). "Okul Müdürleri Liderlik Stili Ölçeğinin Geliştirilmesi(OMLSÖ)". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(51): 392-415.
- Aktuna, H.,C. (2020). "Örgütsel Adaletin Örgütsel Sinizm Üzerindeki Etkisi: Paraya Yönelik Tutumun Düzenleyici Etkisi". Doktora tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Andersson, L. M.,ve Bateman T.S. (1997). "Cynicism In The Workplace: Some Causes And Effects". *Journal Of Organizational Behavior*. (18)5, 449-469.
- Andersson, L., (1996), "Employee Cynicism: An Examination Using a Contract Violation Framework", *Human Relations*, No. 49, 1996, 1395- 1418.
- Brandes, P., Das, D., ve Hadani, M. (2006). "Organizational Cynicism: A Field Examination Using Global And Local Social Exchange Relationships And Workplace Outcomes". In G. Graen & J. Graen (Eds.), *Sharing Network Leadership*, 191-224. Information Age Publishing, Greenwich.
- Brandes, P., M. (1997). "Organizational Cynicism: Its Nature, Antecedents, And Consequences". *Dissertation of Doctor of Philosophy*. The University of Cincinnati, USA.
- Cemaloğlu, N. (2007). "Okul Yöneticilerinin Liderlik Stilleri İle Yıldırma Arasındaki İlişki". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33, 77-87.
- Christie, R., ve Geis, F. L. (1970). "Studies In Machiavellianism". New York: Academic Press.
- Christoffersen, D. ve Stamp, C., (1995), "Examining the Relationship Between Machiavellianism and Paranoia", *Psychological Reports*, Vol. 76, pp.67-70.
- Comrey, A. L. ve Howard B., (1992). "A First Course In Factor Analysis (2nd ed.)". Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Corral, S. ve Calvete, E. (2000), "Machiavellianism: Dimensionality of the Mach IV and its Relation to Self-Monitoring in a Spanish Sample", *The Spanish Journal of Psychology*, Vol. 3, Issue 1, pp.3-13.
- Çiftçi H., (2021). "Liderin Karanlık Kişilik Özelliklerinin Çalışanın Mobbing Algısı Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üniversiteleri Üzerine Bir Araştırma". Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Girişimcilik Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Karabük.
- Çobanoğlu, Ş. (2005). "Mobbing İşyerinde Psikolojik Saldırı ve Mücadele Yöntemleri". Timaş Yayınları, İstanbul.
- Dahling, J. J., Whitaker, B. G., ve Levy, P. E. (2009). "The Development And Validation Of A New Machiavellianism Scale". *Journal of Management*, 35(2), 219-257.
- Davenport, N., Schwartz, R. D., ve Elliott, G. P. (2003). "Mobbing: İşyerinde Duygusal Taciz". Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- Dean J. W., Brandes, P. ve Dharwadkar, R. (1998). "Organizational Cynicism". *The Academy of Management Review*, 23 (2), 341-352.

- Demirtaş, O., ve Bickes, M. D., (2014). "Makyavelizm'in Olumsuz Durumları İfşa Etme Niyeti Üzerindeki Etkisi: Bir Alan Çalışması". *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 16(2), 98-112.
- Dikmetaş, E., Top, M., ve Ergin, G. (2011). "Asistan Hekimlerin Tükenmişlik ve Mobbing Düzeylerinin İncelenmesi". *Türk Psikiyatri Dergisi*, 22(3), 137-149.
- Erkutlu, H. ve Chafra, J. (2017). "Leaders' Narcissism And Organizational Cynicism In Healthcare Organizations". *International Journal of Workplace Health Management*. 10(5): 346-363.
- Fehr, B., Samsom, D., ve Paulhus, D. L. (1992). "The Construct Of Machiavellianism: Twenty Years Later". İçinde, C. D. Spielberger ve J. N. Butcher (Eds.), *Advances In Personality Assessment* (Vo1.9, ss 77-116). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Field, A. (2000). "*Discovering Statistics Using Spss For Windows: Advanced Techniques For The Beginner*". London: Sage Publications.
- Gkorezis, P., Petridou, E., ve Krouklidou, T. (2015), "The Detrimental Effect of Machiavellian Leadership on Employees' Emotional Exhaustion: Organizational Cynicism as a Mediator", *Europe's Journal of Psychology*, Vol. 11(4), pp.619-631.
- Goh, A. (2006). "An Attributional Analysis Of Counterproductive Work Behavior (Cwb) İn Response To Occupational Stress". Yayınlanmamış Doktora Tezi, South Florid University, ABD.
- Gül, H., ve Ağıröz, A. (2011). "Mobbing ve Örgütsel Sinizm Arasındaki İlişkiler: Hemşireler Üzerinde Bir Uygulama". *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 27-47.
- Güllü, S., ve Yıldız, K. (2019). "Spor Örgütlerinde Karanlık Kişilik, Örgütsel Sinizm Ve İş Tatmini İlişkinin İncelenmesi". *Sportmetre Beden Eğitimi Ve Spor Bilimleri Dergisi*, 17(4), 220-232, DOI: 10.33689/sportmetre.620304.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2009). "*Multivariate Data Analysis (Seventh Ed.)*". New York: Prentice Hall.
- Hirigoyen, M. (2015). "*Manevi Taciz Gündelik Hayatta Sapkın Şiddet*". (Çev. H. Bucak). İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Jakobwitz, S., ve Egan, V., (2006). "The Dark Triad And Normal Personality Traits". *Personality and Individual Differences*, 40(2), 331-339.
- Judge. T. A., Piccolo, R. F., ve Kosalka. T., (2009). "The Bright And Dark Sides Of Leader Traits: A Review And Theoretical Extension Of The Leader Trait Paradigm". *The Leadership Quarterly*, 20, 855- 875.
- Kalağan, G. (2009). "A"raştırma Görevlilerinin Örgütsel Destek Algıları İle Örgütsel Sinizm Tutumları Arasındaki İlişki". Yüksek Lisans Tezi. Antalya: *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Kalağan, G., Güzeller, C.O. (2010). "Öğretmenlerin Örgütsel Sinizm Düzeylerinin İncelenmesi". *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27, 83-97.
- Karatay, H. (2020). "Kurye Dağıtıcılarının Maruz Kaldıkları Mobbing Düzeyinin İş Tatminleri Üzerindeki Etkileri". Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karcioğlu, M. S. ve Naktiyok, A. (2015). "Örgütsel Ortamda Algılanan Güven Düzeyinin Sinizm Üzerindeki Rolü: Atatürk Üniversitesi İdari Personeli Üzerine Bir Araştırma". *AKÜ İİBF Dergisi*, 7 (1), 19-34.
- Kelloway, E. K., (1998). "*Using Lisrel For Structural Equation Modeling*". United States of America, Sage Publications.
- Kessler, S. R., Bandelli, A. C., Spector, P. E., Borman, W. C., Nelson, C. E., ve Penney, L.M. (2010). "Re-Examining Machiavelli: A Three-Dimensional Model Of Machiavellianism İn The Workplace". *Journal of Applied Social Psychology*, 40(8), 1868-96.
- Kline, R. B. (2005). "*Principles And Practice Of Structural Equation Modeling*". New York: The Guilford Press.
- Lowe, E., ve Grieve, R. M. (2015). "The Manipulative Personality At Work: Machiavellianism, Affective Commitment And Counterproductive Interpersonal Behaviours İn The Workplace". In APS 11th Industrial and Organisational Psychology Conference.
- Machiavelli, N. (2011). "*Prens*". (K. Atakay, Çev.). İstanbul: Can.
- Mchoskey, J., W. (1995). "Narcissism and Machiavellianism", *Psychological Reports*, Vol. 77, pp.755-759.

- Mchoskey, J., W. (1999). "Machiavellianism, Intrinsic versus Extrinsic Goals and Social Interest: A Self-determination Theory Analysis", *Motivation and Emotion*, Vol. 23, pp.267-283.
- Menteş, K. (2019). "Sağlık İşletmelerinde Psikolojik Taciz (Mobbing): Devlet Hastaneleri Çalışanları Üzerine Bir Araştırma". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Mirvis, P. H., ve Kanter, D. L., (1989). "Combatting Cynicism In The Workplace". *Global Business and Organizational Excellence*, , 8(4), 377-394.
- Mishra, A. K., ve Spreitzer, G. M. (1998). "Explaining how survivors respond to downsizing: the roles of trust, empowerment, justice, and work redesign". *Academy of management Review*, 23(3), 567-588.
- Moayed, F. A., Daraiesh, N., Shell, R. ve Salem, S. (2006). "Workplace Bullying: A Review Of Risk Factors And Outcomes". *Theoretical Issues in Ergonomics Science*, 7(2), 311-327.
- Murat, G. ve Börü, D., E. (2019). "Örgütlerdeki Narsistik Liderlik Ve Makyavelist Liderlik Sinizmi Etkiliyor Mu?". 18. Uluslararası İşletmecilik Kongresi
- Nelson. D. L. ve Quick. J. C., (1997), "*Organisational Behaviour, Foundations Realities and Challenges*", St. Poul M. N., West Publishing Company.
- Nielsen, M. B. ve Einarsen, S. (2012). "Outcomes Of Exposure To Workplace Bullying: A Meta-Analytic Review". *Work and Stress*, 26(4), 309-332.
- O'Hair, D. ve Cody, M. J. (1987). "Machiavellian Beliefs And Social Influence". *The Western Journal of Speech Communication*, 51, 279-303.
- O'Boyle, E. H., Jr., Forsyth, D. R., Banks, G. C., ve McDaniel, M. A. (2012). "A Metaanalysis Of The Dark Triad And Work Behavior: A Social Exchange Perspective." *Journal of Applied Psychology*, 97(3), 557-579.
- Özgener, İ., Ögüt, A. ve Kaplan, M., (2008). "Örgütsel Adaletsizlik Kavramı, Boyutları ve Yönetimi", Ed. M. Özdevecioğlu ve H. Karadal, Örgütsel Davranışta Seçme Konular Organizasyonların Karanlık Yönleri ve Verimlilik Azaltıcı Davranışlar (53-72), İlke Yayınevi, Ankara.
- Özler, D. E., Atalay, C. G. ve Şahin, M. D. (2010). "Örgütlerde Sinizm Güvensizlikle Mi Bulaşır?". *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2 (2), 47-57.
- Özsoy E., ve Ardiç, K., (2017). "Karanlık Üçlü'nün (Narsisizm, Makyavelizm Ve Psikopati) İş Tatminine Etkisinin İncelenmesi". *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 24(2).
- Özsoy, F. H., (2017). "Örgütlerde Makyavelizm Ve Sinizmin Çatışma Yönetimine Etkisi: Bir Teknoloji Şirketinde Uygulama". Yüksek lisans Tezi, İstanbul: *İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Öztürk, M., ve Şahbudak, E. (2017). "İşyerinde Psikolojik Taciz (Mobbing) Ve İş Doyumu: Cumhuriyet Üniversitesindeki Araştırma Görevlileri Üzerine Bir Çalışma". *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 20(2), 200-228.
- Pehlivan, A., İ., (2002), "*Yöneltilmiş Mesleki ve Örgütsel Etik*," Pegem Yayınları, Ankara.
- Robbins S. P. (1999). *Organizational Behavior*, New Jersey, Prentice-Hal Inc.,
- Robbins, S. P. ve Decenzo, D. A., (1998), "*Fundamentals of Management*". NJ, Prentice-Hal International Editions.
- Salessi, S., ve Omar, A. (2018). "Tríada Oscura De Personalidad, Satisfacción Laboral Y Cinismo Organizacional: Un Modelo Estructural", *Universitas Psychologica*, 17(3): 21-32.
- Sipahi, B., Yurtkoru, E. S. ve Çinko, M. (2008). "*Sosyal Bilimlerde Spss'le Veri Analizi*". İstanbul: Beta Yayınları.
- Skogstad, A., ve Einarsen, S. (2002). "*Ledelse PVAa Godt Og Vondt (Effektivitet Og Trivsel)*". Fagbokforlaget.
- Stavrova, O., ve Ehlebracht, D. (2016), "Cynical Beliefs About Human Nature and Income: Longitudinal and Cross-Cultural Analyses". *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 110, No. 1, pp.116-132.
- Tang, T. L., Chen, Y., Sutarso, T. (2012), "Bad Apples in Bad (Business) Barrels: The Love of Money, Machiavellianism, Risk Tolerance and Unethical Behavior", *Management Decision*, Vol. 46, No. 2, pp.243-263.
- TDK (Türk Dil Kurumu Sözlüğü). Erişim: 22.01.2022. www.sözlük.gov.tr.
- Tınaz, P., Bayram, F. ve Ergin, H. (2008). "*Çalışma Psikolojisi Ve Hukuki Boyutlarıyla İşyerinde Psikolojik Taciz (Mobbing)*". İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım Aş.

- Turner, J. H., ve Valentine, S. R. (2001). "Cynicism As A Fundamental Dimension Of Moral Decision-Making: A Scale Development". *Journal of Business Ethics*, 34(2),123-136.
- Uğurlu, F., ve Aylar, F. (2017). "Destekleme Ve Yetiştirme Kurslarına Yönelik Öğretmen Öz Algı Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması". *Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi (GEBD)*, 3(1): 28-43.
- Uygungil, S. ve İşcan, Ö. F. (2018). "Pozitif Psikolojik Sermaye, Örgütsel Bağlılık Ve Örgütsel Sinizm Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi". *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (31), 435-453.
- Üstün, F., ve Ersolak, Ş. (2021), "Makyavelizm ve İş Yeri Nezaketsizliği: Banka Çalışanları Üzerine Bir Araştırma". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020; (7): 329-343 DOI: 10.21733/ibad.693245.
- Valle, M. ve Pamela, L., P. (2000., "Do Politics Perceptions Relate to Political Behaviors? Tests of an Implicit Assumption and Expanded Model", *Human Relations*, Vol.53, No.3, pp.359–386.
- Vural, G., B., (2021). "Karanlık Üçlü Kişilik Özellikleri, Örgütsel Sinizm Ve Bilgi Saklama Davranışı Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma". Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yönetim, Organizasyon ve Örgütsel Davranış Bilim Dalı, Ankara.
- www.bankalar.org, Erişim: 21.01.2022.<https://www.bankalar.org/hatay-banka-subeleri/>
- Yavuz, A. ve Bedük, A. (2016). "Örgütsel Sinizm Ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Bir Kamu Bankasının Konya Şubelerinde Örnek Uygulama". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 35, 301-313.

Extended Abstract

Aim and Scope

The purpose of this research is to test whether there is a relationship between the machiavellian leadership tendencies of bank employees working in Hatay, their organizational cynicism attitudes, and the concepts of mobbing. The human factor is the most important resource of the organization, which directly affects the efficiency and success of it. In this study, a literature review of the concepts of Machiavellian leadership, cynicism and mobbing, which affects the behavior of the human factor in the organization, was carried out and it was investigated whether there is a relationship between these three concepts by means of a survey. Based on the results, it is believed that the current study may contribute to the personnel policy improvement/development practices. The fact that there is no study examining the relationship between Machiavellian leadership and organizational cynicism and mobbing is important in terms of contributing to the literature.

Methods

In order to achieve the objectives of the research, the literature was searched, the strategies and hypotheses required for the research were determined, calculations were made regarding the population and sample size. In addition, this research was found ethically appropriate by the Decisions of the Scientific Research and Publication Ethics Committee of İskenderun Technical University with the number E-22398675-050.01.04-29857 dated 08/10/2021. A total of 152 different branches of 21 banks provide service in Hatay city center and 15 districts. The three districts with the most bank branches are Antakya with 48 branches, İskenderun with 47, and Dörtöyl with 17 (www.bankalar.org, 2021). The universe of the research consists of bank personnel working in the province of Hatay. In order to achieve the purpose of the research, the survey data collection method was preferred and the survey form was applied online.

The survey questions were prepared according to a 5-point Likert scale. The data obtained from the 273 questionnaires evaluated were analyzed through SPSS 25 and AMOS 24 programs, reliability, factor analyzes as well as Pearson Correlation analyzes and structural equation modeling were carried out.

Findings

According to the findings of the study, the perceptions of the respondents towards Machiavellian leadership positively and significantly affect their perceptions of organizational cynicism and mobbing. In addition, it has been found that the behavioral dimension, one of the dimensions of organizational cynicism, has a positive and significant effect on mobbing. According to the results of the analysis carried out to test the last hypothesis in the research, it has been revealed that the behavioral dimension, has a positive and significant effect on mobbing.

It has been concluded that the Machiavellian leadership perceptions of the participants in the research are related to both organizational cynicism and mobbing, and it has also been concluded that these concepts affect each other. According to the results of the research, it has been seen that men adopt more machiavellian leadership than women. In addition, according to the results of the research, it can be said that as the age of the bank personnel working in the institution

increases, their cynical attitudes towards their institutions also increase. It has been concluded that as the level of exposure of bank personnel to negative behaviors increases, the perception levels of organizational cynicism also increase. These findings may show that the opinions and suggestions of the people who are exposed to mobbing in the institution where they work are not taken into account and that they are away from social activities. In addition, the personnel exposed to mobbing feel distrust towards their institutions and believe that the institution's practices are not fair and honest towards them. It can be said that it causes them to experience emotions such as anger, pessimism and disappointment, and to have cynical attitudes such as behavioral reactions with their criticism of the institution. It is seen that the situation emerging in the results of the research is similar to the previous studies in the relevant literature.

Conclusion

According to the results of the research, it can be concluded that bank personnel who have Machiavellian feelings have a cynical attitude towards their organizations, internally criticize the institution they work for, and at the same time support negative behaviors. Although the characteristics of Machiavellianism are generally characterized as negative, Machiavellianism should not be evaluated as a negative feature in any case. It is stated that in some cases, Machiavellianism may be a necessary tool in order to achieve managerial success, especially regarding Machiavellianism. (Kessler, Bandelli, Spector, Borman, Nelson, & Penney, 2010). Especially if the role definitions and responsibilities in organizations are not clearly defined or if the definitions are not respected, the possibility of cynicism will increase day by day. It is possible to say that, as a similar situation, it will also be valid in cases where the most suitable individuals for the specified tasks are not placed (Ahmadi, 2014: 29-31).

As a result, whether it is a public or private organization, the phenomenon of mobbing, which can develop among employees from higher status to lower status, higher to lower status or at equal level, will reduce the efficiency of the entire operation of the workplace, disturb the peace, and cause both psychological and physical discomfort. In order to prevent these situations, managers should be provided with awareness about machiavellian leadership, mobbing and organizational cynicism. It can be suggested to organize activities to increase the success of institutions by organizing trainings, seminars and conferences on this subject for managers.

Yiyecek İçecek İşletmelerinde Yönetimi Sınırlayan Faktörler

Limiting Factors to Management of Food and Beverage Business

Duran Cankül¹, Fazıl Kaya², Işıl Cankül³

Öz

Bu araştırmanın amacı, yiyecek içecek işletmelerinde yönetimi sınırlayan faktörleri tanımlamaktır. Nitel araştırma yöntemlerinden görüşme tekniği ile Eskişehir'deki birinci sınıf yiyecek içecek işletmelerinde üst düzey 11 yönetici ile görüşme yapılmıştır. Görüşmeler yarı yapılandırılmış bir görüşme formu ile yüz yüze yapılmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde elde edilen veriler içerik analizi ve betimsel analizine tabi tutulmuştur. Yapılan analiz sonuçlarına göre, yiyecek içecek işletmeleri yönetimi sınırlayan içsel ve dışsal olarak tanımlanan iki temel faktörün öne çıktığı tespit edilmiştir. Ayrıca her kategori altında farklı isimlerle toplam in bir tema tanımlanmıştır. Bu temalardan; yiyecek içecek, personel, kontrol, önceki deneyimler, bilinmezlikler ve örgüt yapısı içsel faktörler; yasal, ekonomik, sosyal, teknik ve çevresel dışsal faktörler kapsamında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yiyecek İçecek İşletmeleri, Yönetim, Yönetim Sınırlılıkları, Eskişehir.

Abstract

The purpose of the this research is to identify the factors that limit the management of food and beverage businesses. In this direction, interviews were held with 11 senior executives in first-class food and beverage businesses in Eskişehir. The data obtained as a result of the interviews were subjected to content analysis and descriptive analysis. According to the results of the analysis, it has been determined that there are two main issues, defined as internal and external, that limit the management of food and beverage businesses. In addition, a total of eleven themes with different names were defined under each category. These themes were evaluated under the titles of internal; food and beverage, personnel, control, previous experiences, unknowns and organizational structure, and under the titles of external factors; legal, economic, social, technical and environmental.

Keywords: Food and Beverage Businesses, Management, Management Limitations, Eskişehir.

Araştırma Makalesi [Research Paper]

JEL Codes: L83

Submitted: 01 / 03 / 2022

Accepted: 17 / 06 / 2022

¹ Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir, Türkiye, dcankul@ogu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5067-6904>.

² Dr. Öğr. Üyesi., Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane, Türkiye, fkaya@gumushane.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2801-0193>.

³ Dr., emecanisil@gmail.com, Eskişehir, Türkiye, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5229-4571>.

Giriş

İşletmeler açık sistemler olması itibarıyla çevresinden etkilenen veya çevresini etkileyen bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla küreselleşen dünya ekonomilerinin getirmiş olduğu serbest piyasa koşullarından kaynaklı rekabetin yoğun olarak yaşandığı günümüzde, rakiplerin önüne geçebilmenin yollarından biri de yönetimde dinamizmi ve başarıyı sürekli kılmaktır. İşletmelerin iç ve dış çevre analizleriyle yönetsel başarıları söz konusu olabilmektedir. İyi yönetilen bir işletmede tüm süreçler ve örgüt kontrol altındadır ve hedefler doğrultusunda uygun politika ve prosedürler ile istenen noktaya getirilebilmektedir.

İşletmelerin var oluş sebepleri arasında tüketicilere en iyi hizmet sunmanın yanı sıra kendi varlıklarını da sürdürülebilir kılmaktır. İşletmeler değişen yoğun rekabet ortamından faaliyetlerini kesintisiz sürdürmesi önem arz etse de, belirlenen amaçlara ulaşmada zaman zaman başarısızlığa da uğramaktadır (Karademir vd, 2019). Yapılan çalışmalarda yiyecek içecek işletmelerinin başarısızlıkları; ekonomik ve sosyal faktörler, rekabet, yasal kısıtlamalar, hükümet müdahalesi, doğrudan iflas ve yönetimlerin el değiştirmesi gibi unsurlardan kaynaklandığı ifade edilmiştir (Gu, 2002; Parsa vd., 2005; Parsa vd., 2011; Parsa vd., 2011b; Karademir vd., 2019; Yariş ve Kanik, 2021). Bu araştırmalarda işletme başarısızlıkları ekonomik, pazarlama ve yönetsel açıdan ele alınmıştır. İşletmelerin yönetim yetenekleri, işletmelerinin başarısızlığının önlenmesinde birincil role sahiptir. Ancak literatürde ekonomik yönlü araştırmaların yoğunluğu çok daha fazla göze çarpmaktadır (Parsa vd., 2005). Günümüzde yiyecek içecek sektöründe değişen koşullar açısından işletme yönetimlerini sınırlandıran faktörlerin yeni araştırmalarla ortaya konulması önem arz etmektedir. Bu araştırmanın temel problem sorusu yiyecek içecek işletmeleri yönetimini sınırlayan faktörler nelerdir, bu faktörlerin hangi sebeplerden kaynaklandığı ve işletme yönetimlerinin nasıl etkilediği gibi alt sorulara da cevaplar aranmaktadır. Böylece yiyecek içecek işletme yönetimlerinin kabiliyetini düşüren unsurların akademik bir çalışma ile ortaya konulması, ilgili alana katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmada yönetsel perspektifte yiyecek içecek işletmelerini sınırlayan faktörlerin ele alınması amaçlanmıştır. Bu bağlamda araştırmanın hedefi, yiyecek içecek işletmeleri özelinde üst düzey yöneticilerin deneyimlerinden hareketle yönetimi sınırlayan engelleri tanımlamak, sınıflandırabilmek ve yorumlayabilmektir. Bu amaç doğrultusunda, Eskişehir ilinde hizmet sunan yiyecek içecek işletmeleri yöneticileri ile görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerde elde edilen veriler, sektörde hali hazırda hizmet sunan işletme yönetimleri ve sektöre yeni girecek işletme yönetimlerinin ilgili konu hakkında fikir sahibi olmalarına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

1. 1. Yiyecek İçecek İşletmeleri Yönetimi

İlk restoran tanımı günümüz restoranlarına karşılık gelmese de, Fransa'da ortaya çıkmış ve "halka açık yemek odası" olarak adlandırılmış, sonrasında 1767 yılında Boulanger'ın çorba üzerine açtığı restoranı ile gelişim göstermiş ve 1782'de Beauvilliers isminde bir girişimci sayesinde mönüden seçmeli yemeklerin yenebildiği bir yer haline dönüşmüştür. Aynı yıllarda yemek yenebilir olan yerlerin yalnızca oteller olabileceğine dair bir kanun ile yiyecek içecek işletmelerinin önündeki ilk engellerden biri ortaya çıkmıştır (Walker, 2008: 6). Restoran kültürü tüm işleyişi ile birlikte geçmişten günümüze taklit yolu ile gelmiştir. Müşteri odaklı olmak yerine, işleri kendi çıkarlarına ve kolayına geldiği gibi tasarlama eğilimi içerisindedir. Bu da müşteri kaybına, işlerin zorlaşmasına sebep olmaktadır (Marvin, 2006: 206). Gastronomide ise en azından şimdilik yemek pişirme önemli ölçüde değişim göstermiştir. Sadece hizmet sektörü ile çerçevelenen, ticari rekabet açısından değerlendirilebilecek ve gayri safi yurtiçi hasılaya katkısı açısından ölçülebilecek bir faaliyet olmaktan çıkmış, disiplinler arası yenilikçilik ve değişim süreçlerine açık bir uzmanlık sistemi oluşturmaktadır (De Albeniz, 2018: 109). Yiyecek endüstrisinde, bir örgüt için müşteri memnuniyetini geliştirmek önemlidir, müşteri memnuniyeti bu süreçte müşteriye sunulan iyi bir hizmet ile sağlanabilmektedir (Kanyan vd., 2016: 190-191).

Yönetim, işletmede görev alan bütün çalışanların belli amaçlar doğrultusunda, uyumlu, planlı, programlı ve ahenk içinde çalışmasını sağlamak olarak tanımlanmaktadır (Sabuncuoğlu ve Tokol, 2001: 97). Pek çok yiyecek içecek işletmesinin en önemli çalışanı yöneticisidir. İyi bir yönetici işletmenin hemen her alanında çalışmış, satın alma kaynaklarına, muhasebe süreçlerine, stok işlemlerine, personele, mutfaka, pazarlama gibi alanlara hakimken, aynı zamanda da işletmeyi dışarıda iyi bir şekilde temsil edebilen iyi de bir stilist olmalıdır (Lynn, 2012: 51). Bir yiyecek içecek işletmesinin büyüklüğü ve kurumsallığı, aynı zamanda yöneticinin sahip olması gereken donanımı, üstlendiği görev ve sorumluluğu, uğraşması gereken sorunları da belirlemektedir (Alonzo, 2007: 10). Ne var ki, sektörde yönetici olarak varlık gösteren pek çok insanın ortak bir sorunu olduğu görülmektedir. Üniversiteden mezun olan gençler, sektörde alt kademelerde çalışmadan yönetici olmayı istemekte, bu nedenle de işlerinde başarılı olamamaktadırlar (Koç, 2016: 15). Bu durum yöneticilerden çok, yatırımcılara zarar vermektedir. Yüksek sermayeler ile açılan işletmeler, yönetim kapasiteleri ve donanımları yeterli olmayan yöneticilerin elinde kan kaybetmektedir. Yeni ürünler ve mönüdeki değişimler gibi tüketicilerin gözünün önünde

gerçekleşen değişimler görünür yeniliklerken, arka planda kalan yönetsel ve süreçlerle ilgili değişimler ise görünmeyen yeniliklerdir (Lee vd., 2019: 55).

1.2. Yiyecek İçecek İşletmeleri Yönetimini Sınırlayan Faktörler

Yönetimi sınırlayan faktörler, işletmelerin başarı ve başarısızlığı üzerine doğrudan etkili olabilmektedir. Yönetimi sınırlayan faktörler; işletme sahiplerinin motivasyon kaybı, işletme sorunlarından kaynaklanan ve stresin bir sonucu olarak yönetim ve işletme sahibinin tükenmişliği, insan kaynakları sorunları ve endişeleri, yöneticinin veya işletme sahibinin bireysel yaşamındaki değişimler, yönetici ve işletme sahibinin kişisel yaşam döngüsündeki değişiklikler ve operasyonel gerektiren yasal, teknolojik ve çevresel değişiklikleri kapsamaktadır (Parsa vd., 2005: 305).

İşletmeler işlevleri itibarıyla yalnız bir sistemden ve yapıdan oluşmazlar. İşletmeler, çevresini oluşturan koşullar içinde hizmet üretmektedirler. İşletmeler çevresini kuşatan bu koşulları etkilemekte veya etkilenmektedirler. Yiyecek içecek işletmeleri de karmaşık süreçleri içeren bu koşullar ile mücadele etmek durumundadır. Söz konusu sorunlar yöneticiler tarafından öncelikli olarak ilgilenilmesi gereken konuları teşkil etmektedir. Aksu (2020: 270) turizm sektöründe hizmet sunan işletmelerin eskiye oranla çok daha dikkatli hareket etmek zorunda ve işletmeler iç faktörler ile beraber dış faktörlere göre de kararlarını gözden geçirmesi gerekmektedir.

Aşağıda yiyecek içecek işletme yönetimlerini etkileyen hususlar, içsel ve dışsal faktörler başlıkları altında ele alınmaktadır.

1.2.1. İçsel Faktörler

Yiyecek içecek işletmeleri yönetimini sınırlayan hususların bir kısmı içsel dinamiklerden ileri gelmektedir. İçsel faktörler, işletme yönetimlerinin çok daha hızlı müdahale edebildikleri özelliklere sahiptir. Yiyecek içecek işletmelerinin en fazla zorlandığı konuların başında gıdanın çabuk bozulabilir olması gelmektedir (Koçak, 2012: 22). Yiyeceklerin çabuk bozulabilir olması, menülerin günlük değiştirilebiliyor olması ve buna bağlı olarak üretimin günlük olarak değişebilmesi, öncelikle üretim maliyetlerinde ve sonrasında işçilik maliyetlerinde artışa neden olmaktadır (Kanyan vd., 2016: 191). Bu nedenle işletmelerde soğutucu dolaplar, hatta işletmenin boyutuna göre soğutucu odalar şeklinde soğuk depolar yer almaktadır. Gıdanın çabuk bozulabilir olması yalnızca işletmelerin değil, aynı zamanda hükümetlerin ve Dünya Sağlık Örgütü, Dünya Ticaret Örgütü, OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı), FAO (BM Gıda ve Tarım Örgütü) gibi kurum ve kuruluşların da dikkat çektiği bir konudur. Zıyan ve uygun olmayan porsiyonlama, yüksek zayıflar, kayıp ve kaçaklar ve yüksek stok maliyetleri de yiyecek içecek işletmelerinin karşı karşıya oldukları gıda ile ilgili diğer sorunlar olarak görülmektedir (Koçak, 2012: 22).

Yiyecek üretimi ve hizmeti hem nitelikli hem de nitelsiz iş gücüne ihtiyaç duyan emek yoğun bir sektördür ve bir restoranda işe alınacak personel için aranması gereken özellik, kişi – iş uyumu olmalıdır (Kanyan vd., 2016: 191-195). Restoran endüstrisi, pişirme işlemlerini yalnızca işgücü verimliliği için değil, aynı zamanda personel iş yüklerinin azaltılması için de iyileştirmelidir (Shimmura vd., 2017: 107). Restoran sektöründe fikir üretme ve yeniliğin uygulanmasındaki yaratıcılığı kısıtlayan iki ana zorluk söz konusudur. Birincisi, personelin değişime karşı direnci ve müşterilerin yenilikleri kabul etmemesidir (Lee vd., 2019: 54). Yiyecek içecek hizmetleri sektöründe çevresel yönetim tekniklerinde karşılaşılan güçlüklerden bir diğeri de, yönetimin almış olduğu kararlara yönelik çalışanların sergiledikleri dirençtir (Ormazabal vd., 2017: 55). Pek çok çalışan değişime karşı bir direnç içerisindedir, çünkü değişimler çok çalışmayı gerektirmektedir (Sadi ve Al-Dubaisi, 2008: 581). Yetersiz deneyim ve teknik uzmanlık ve yeni teknolojileri sürdürme becerilerinin eksikliği, itaat odağından kaynaklı eylemsizlik (Das vd., 2018: 103), mükemmeliyetçi sonuçlar beklemek yüzünden inovasyondan kaçınma ve önyargılı tutumlar (Samen, 2008: 371), bireysel güvensizlik duygusu, dayanışma, beceri (Okumuş ve Hemmington, 1998: 285) ve kaynakların eksikliği (Chiang, 2010: 158), içselleştirilememiş görev motivasyonu (Sadi ve Al-Dubaisi, 2008: 582), aptalca görünme korkusu (Pervaiz, 1998: 40), yoğun zamanda personel sayısında yetersizlik ve tersi, haklı ve haksız sebeplerle işe gelmemeler ve kısmi zamanlı çalışanların olumsuz etkileri (Koçak, 2012: 22) personel ile ilişkili olan ve yönetimi sınırlayan faktörlerdir.

2018 yılında yapılan ve 2008 ekonomik krizinden bu yana hizmet işletmelerinin inovatif girişimlerini inceleyen bir çalışmanın sonuçlarına göre, yetki sahibi iç paydaşların desteğinin olmayışı (Das vd., 2018: 96), kontrol açısından işletmelerdeki yönetimi sınırlayan faktörlerden önemli bir tanesi olarak ortaya çıkmıştır. Diğer işlerin önceliği (Okumuş ve Hemmington, 1998: 284), nakit toplanması ve kontrolü, hammaddenin ve depoların kontrolü, birim gelirlerin düşük olması (Koçak, 2012: 22) kontrol açısından yönetimi sınırlayan faktörlerin kapsamı içerisinde sıralanmaktadır. Diğer taraftan ilk çözümün kabulü (Sadi ve Al-Dubaisi, 2008: 596), mevcut uygulamalara bağlılık (Okumuş ve Hemmington, 1998:286) ve teslimiyet (Chiang, 2010: 158), üç farklı çalışmada ortaya konmuş olan yönetimi sınırlayan faktörler arasında yer almaktadır.

Müşterilerin gözüyle tatmin yaratmayan önceki deneyim(ler) ve geri bildirimler, yönetimi sınırlayan faktörlerdendir. Her geçen gün artan müşteri talepleri, daha arkadaş canlısı bir hizmet anlayışı, yiyecek kalitesi, yemek yenen ortamın temizliği, ferah bir ortam, gıdaların tazeliği ve porsiyon boyutları gibi pek çok bilinmezlik ve beklenti ile restoran yöneticilerinin işini

güçleştirmektedir (Mill, 2001: 25). Sürekli bir değişimin ve bilinmezliğin içerisinde olan yöneticiler, aynı zamanda sürekli de bir öğrenme süreci içerisinde ve bu durum, kazanılan deneyimler sayesinde onların bilinmezlikler ile başa çıkmasında motive edici bir unsur olarak görülmektedir (Chiang, 2010: 159). Gerekliliklerin bilinmiyor olması (Ormazabal vd., 2017: 55-56), ticarileştirme, iş geliştirme yeteneklerinin eksikliği, yerel kâr ve zarar önceliğinin neden olduğu inovasyona odaklanma eksikliği (Das vd., 2018: 103), uzmanlık yeteneklerinin eksikliği ve sosyal kabul (Sadi ve Al-Dubaisi, 2008: 582) diğer bilinmezlikleri ifade etmektedir.

Yöneticilerin başarılı olmasının önündeki engellerden biri de, merkez yöneticilerinin desteğinin olmamasıdır. Birim yöneticilerinin beceri ve deneyimleri, merkez yönetimin desteği ile değişimin önündeki engelleri ve direnci aşmada muhakkak ki kilit rol oynayabilmektedir ve bu nedenle de olması gereken durum, genel merkez ile birim yönetimleri arasında etkili bir iletişimin kurulabildiği örgüt kültürü ve çalışma ortamının oluşturulabildiği bir yapıdır (Okumuş ve Hemmington, 1998: 287). Örgütlerin kendi koymuş oldukları engeller ve tek bir doğrunun olduğu düşüncesi, baskıcı ve otoriter yönetim anlayışı (Pervaiz, 1998: 40), hiyerarşide üstte bulunanların astlara güvensizliği (Samen, 2008: 371), destekleyici olmayan örgütsel kültür (Das vd., 2018: 103), örgütsel yaratıcılık ve inovasyon eksikliği (Sadi ve Al-Dubaisi, 2008: 583) bunlardan bazılarıdır.

1.2.2. Dışsal Faktörler

Yiyecek içecek işletmelerinde yönetimin ilgilenmesi gereken ve doğrudan yönetimi ve işletmenin kârlılığını ve sürdürülebilirliğini etkileyen önemli faktörlerden biri de dışsal faktörlerdir. Dışsal faktörler hızlı değişim gerektiren ve kontrol edilemez güçlüğü içeren birçok başlıktan oluşmaktadır.

Dünyanın farklı yerlerinde yapılan araştırmalar göstermektedir ki, yiyecek içecek işletmelerini en çok zorlayan ekonomik faktörlerin başında yükselen maliyetler gelmektedir (Ormazabal vd., 2017: 56). Rekabet edebilirliğin önündeki en büyük engel de yine yüksek maliyetler olarak görülmektedir (Senker ve Mangematin, 2009: 5). Özellikle yiyecek içecek hammadde maliyeti ile işçilik maliyetlerindeki artışlar, satışların dönemsel olarak değişim göstermesi, yiyecek içecek için ayrılan bütçeler, finansal güçlükler (Koçak, 2012: 21) doğrudan yönetimin ilgilenmesi gereken önemli ekonomik faktörlerdir.

Tüm işletmelerde olduğu gibi yiyecek içecek işletmeleri de yasal çerçeveler içinde hizmet sunmaktadırlar. Yiyecek içecek işletmelerinin yönetimini ilgilendiren önemli faktörlerden birisi de hukuksal yasal düzenlemeler (Koçak, 2012: 22), yangın düzenlemeleri, patent ve lisans düzenlemeleri (Okumuş ve Hemmington, 1998: 284), tütün mamulleri yasaları (Senker ve Mangematin, 2009: 17), sağlık-emniyet önlemleri ve atık düzenlemeleri, vergilendirme kanunları ve özel vergiler (Chiang, 2010: 158) vb. konular gelmektedir. Diğer taraftan tüketicilerin yeni inovasyonlar hakkında yetersiz bilinç ve kabul düzeyi (Lee vd., 2019: 57), ulusal kültürün etkileri (Chiang, 2010: 158), nüfus dağılımındaki değişimler, bölgenin sosyo-ekonomik değişiklikleri, etnik azınlıkların çoğaldıkça artan talepleri ve yemek modasındaki değişimin (Koçak, 2012: 21) yiyecek içecek işletmelerinin yönetimi üzerinde sınırlayıcı etkileri olduğu, çeşitli çalışmalar ile ortaya konmaktadır.

Çevreci yönetim tekniklerinin gelişim gösterdiği günümüz iş dünyasında, gıda güvenliğinin ve söz konusu uygulamaların işletmelerin olumlu imajına katkı sağlayıcı yönlerinin olması, yiyecek içecek işletmelerinin yönetimleri tarafından dikkate alınması gereken konulardan biridir ve önemini her geçen gün artırmaktadır (Ormazabal vd., 2017: 56). Mekanikleşme, ürün gelişimi ve teknolojik araçların kullanımı konuları da, gerek pazarlama, gerek işgücü tasarrufu konularında yönetim tarafından dikkate alınması gereken konulardır.

Okumuş ve Hemmington, (1998: 285) tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada, yiyecek içecek işletmelerinin değişimleri ve yönetimlerinin ilgilendiği ve engel olarak görülen önemli faktörlerden biri zaman kısıtlamaları olmuştur. Aynı konuda Tayvan'da yapılan farklı bir araştırmanın bulguları da yine zaman kısıtlarının yönetimi etkilediği sonucunu doğurmuştur (Chiang, 2010: 157). İşletmelerin yönetiminde etkin karar alabilmek ve rakiplerin önüne geçebilmek için bilgi kaynaklarına erişilebilmek önemli bir gereksinim olmuştur ve yöneticiler için sınırlayıcı bir rol oynamaktadır (Burmaoğlu ve Şeşen, 2011: 8). Hammadde bağlamında gıda güvenliğinin kontrol edilememesi, üretim süreçlerine müdahale edilememesinden dolayı, gıda işletmeleri için sınırlayıcı bir faktör konumundadır (Senker ve Mangematin, 2009: 16-17).

2. Yöntem

Bu araştırmada, yiyecek içecek hizmetlerini sınırlayan faktörlerin belirlenmesine odaklanılmaktadır. Bu bağlamda yöneticilerin yiyecek içecek işletmeleri yönetimini sınırlayan etkenlerin tanımlaması, görüş ve tecrübelerinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Böylece sektörde uzun yıllardır çalışan üst düzey yöneticilerin düşünceleri, bakış ve yaklaşımları hakkında ön bilgi sunularak, sektörde ilgili işletmelerin yönetim anlayışlarının tekrardan gözden geçirilmesine yardımcı olmaktadır.

Araştırma alanı, Eskişehir'de hizmet sunan Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı birinci sınıf yiyecek içecek işletmelerinin üst düzey yöneticilerinden oluşmaktadır. Üst düzey yöneticilerin seçilme nedeni, araştırmada gaye edilen fenomenin

açıklayabilecek donanımda olması, derinlemesine görüşmede ilgili işletmeye dair nitelikli bilgilerin elde edilmesi ve yönetim sınırlılıklarını daha doğru tanımlayabilir bilgi ve deneyime sahip olmasına dayanmaktadır. Araştırma örnekleme, nitel araştırma geleneğinde sıkça başvurulan amaçlı örneklem yöntemlerinden maksimum örnekleme seçilmiştir. Yıldırım ve Şimşek (2018:119)'e göre maksimum amaçlı örneklem çeşitlik gösteren durumlar arasında ortak ya da paylaşılan olguları belirlemek ve problemin farklı yönlerini ortaya koymaktır. Araştırmada birincil verilerden yararlanılmış ve veri toplama tekniği olarak görüşme formları kullanılmıştır. Görüşme tekniğiyle, katılımcıların duygu ve deneyimlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Görüşme tekniği yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış ve yapılandırılmamış olmak üzere farklı teknikleri içerirken, araştırmada başvurulan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği, soruların görüşme esnasında geliştirilebildiği ve araştırmacının odağını yönlendirdiği bir görüşme biçimidir (Glesne, 2013). Görüşme formu, katılımcıların demografik bilgilerini içeren ve yiyecek içecek yönetimini sınırlayan iki kısımdan oluşmaktadır. Yiyecek içecek işletmelerini sınırlayan faktörlere ilişkin katılımcılara yöneltilen sorular, araştırmacının amacına yönelik olarak literatür taraması sonucunda oluşturulmuştur. Görüşme sorularının anlaşılabilirliğinin sağlanması için çalışmanın amacı, kapsamı ve örnekleme uygunluğunun sağlanması amacıyla öncelikle farklı üniversitelerde görev yapan uzman akademisyenlerin görüşlerine başvurulmuş ve alınan öneriler doğrultusunda görüşme formu geliştirilmiştir. Akabinde iki üst düzey yönetici ile yapılan pilot test neticesinde araştırma formuna son şekli verilmiştir. Nihai görüşmeler, yöneticilerin çeşitliliğinin sağlanması amacıyla farklı işletmelerden toplam 11 yönetici ile gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler yapılmadan önce ilgi yöneticilere ulaşılarak randevu alınmış, görüşmeler öncesinde, yöneticilere araştırmacının amacı ve kapsamı hakkında bilgilendirilme yapılarak, araştırmacının geçerliliğinin sağlanması amaçlanmıştır. Görüşmeler 10.09.2019 ile 30.11.2019 tarihleri arasında yüz yüze yapılmıştır. Cropley (2002) nitel araştırmalarda örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde odak noktası, veri derinliği ve kuramsal örneklem gibi ilkeler göz önünde tutulmaktadır. Yapılan görüşmelerde araştırmacının odak noktasına ulaşılabilmesi, verinin derinliğinin elde edilmesi ve kavram ve süreçlerin birbirini tekrar nitelikte olmasına karar kılınarak, görüşmeler ulaşılan katılımcı sayısı ile sınırlandırılmıştır. Görüşmelerde elde edilen veriler yazarlar tarafından deşifre edilmiştir. Bu bağlamda görüşmeler yazılı doküman haline getirilerek bir veri dosyası oluşturulmuştur. Daha sonra elde edilen verilerin değerlendirilmesi, verilerin nesnel ve sistematik yorumlanmasına dayanan içerik analizi ve katılımcıların ifadelerine sadık kalınarak doğrudan görüşlerine yer verildiği betimsel analiz ile sağlanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Görüşme yapılan yöneticiler K1, K2, K3...K11 şeklinde kodlanmıştır. Araştırmacılar tarafından farklı zamanlarda yapılan kodlamalar karşılaştırılarak, araştırmacının zamana bağlı güvenilirliği sağlanmıştır. Ayrıca araştırmacılar arasında benzer şekilde kodlanma oranının %81 düzeyinde yakalandığı saptanmış, böylece gözleme bağlı güvenilirliğin de yüksek çıktığı ifade edilebilir.

3. Bulgular

Bu bölümde katılımcılara ilişkin demografik bilgilerin verildiği bir alt başlığa yer verildikten sonra, yönetimi sınırlayan faktörler başlığı altında her bir tema için bir alt başlık tanımlanmıştır. Bu başlıklar altında temaya ilişkin kavramlar, kodlar ve doğrudan alıntılara yer verilerek yazar tarafından yorumlanmıştır.

3.1. Demografik Bilgiler

Araştırma, amaçlı örneklem yöntemlerinden maksimum çeşitlilik yöntemiyle toplamda 11 yöneticinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara ilişkin ortaya çıkan genel bilgilere bakıldığında, erkek katılımcıların yoğunlukta olduğu, işletme tecrübesinin en az 3 en fazla 10 yıl, sektör tecrübesinin en az 8 en fazla 29 yıl şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan katılımcıların çoğunun sektörden yetişme yani alaylı bir kariyere sahip oldukları ve işletme grubuna bağlı olarak çalıştıkları belirlenmiştir. Katılımcıların kişisel bilgileri, Tablo 1'de detaylı olarak sunulmuştur.

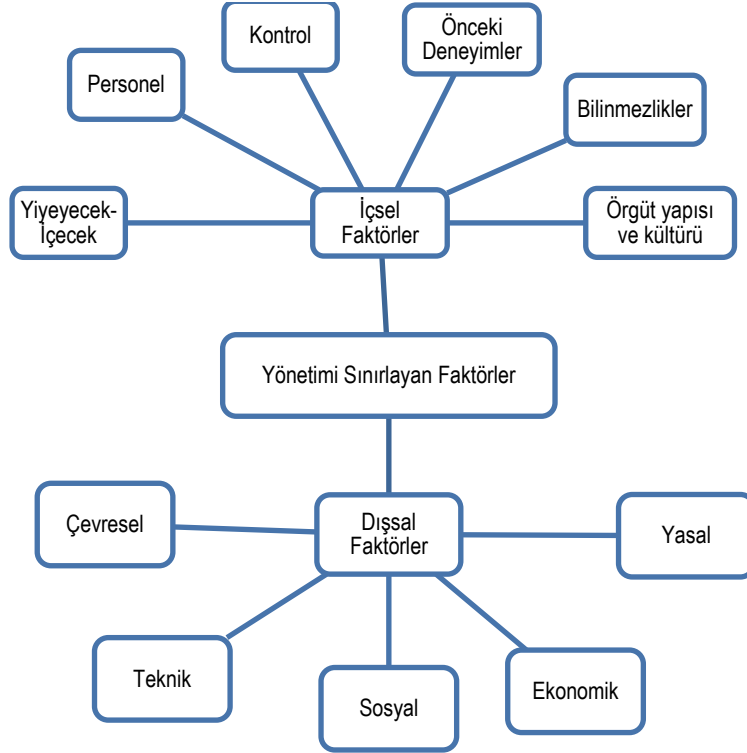
Tablo 1: Katılımcılara İlişkin Kişisel Bilgiler

Kod	Cinsiyet	Mevki	İşletme Tecrübesi	Sektör Tecrübesi	Eğitim	Gruba Bağlı (E/H)
K1	Kadın	İşl. Müdür	4	11	Alaylı	Evet
K2	Erkek	İşl. Müdür	8	21	Alaylı	Evet
K3	Erkek	İşl. Sahibi	12	25	Alaylı	Evet
K4	Kadın	İşl. Müdür	6	15	Mektepli	Evet
K5	Erkek	İşl. Müdür	3	24	Alaylı	Evet
K6	Erkek	İşl. Müdür	4	12	Alaylı	Evet
K7	Erkek	İşl. Müdür	10	14	Mektepli	Evet

K8	Erkek	İşl. Müdür	3	25	Alaylı	Hayır
K9	Erkek	İşl. Müdür	2	29	Alaylı	Evet
K10	Erkek	İşl. Müdür	7	15	Alaylı	Evet
K11	Erkek	İşl. Müdür	3	8	Alaylı	Hayır

3.2. Yönetimi Sınırlayan Faktörler

Bu bölümde, kavramsal çerçeveden hareketle yönetimi sınırlayan faktörlere ilişkin analizlere yer verilmiştir. Görüşmelerde elde edilen veriler üzerinden yapılan içerik analizinde, öncelikle toplamda 311 adet kavram kodlanmış, daha sonra bu kavramlardan hareketle 11 adet tema tanımlanmıştır. Belirlenen temalar içsel ve dışsal faktörler başlığı altında sınıflandırılmıştır (Bkz, Şekil 1).

Şekil 1: Temalar

3.2.1. İçsel Faktörler

İşletmelerin iç dinamiklerinden kaynaklanan, yönetim kararları üzerinde etki sahibi ve yönetimin hızlı müdahale etme gücü olan çeşitli faktörler mevcuttur. Bu araştırma kapsamında yönetimi sınırlayan içsel faktörler; yiyecek içecek, personel, kontrol, önceki deneyimler, bilinmezlikler ve örgüt yapısı olmak üzere altı boyuttan oluştuğu tespit edilmiştir. Bu boyutlara ilişkin görüşmelerde elde edilen saptamalar aşağıda başlıklarda etraflıca yer verilmektedir.

Yiyecek İçecek

Yiyecek içecek işletme yönetiminin en çok zorlandığı konuların başında gıdaların depolanma, üretim ve sunum sürecinde çıkabilecek israfın kontrol edilebilir olmasıdır. İşletmeler buna dönük adımlar atma gayretinde bulunsalar da, sorunun çözümü için birçok paydaşın desteği elzemdir. Yapılan görüşmelerde katılımcılara yöneltilen yönetimi sınırlayan işletme içerisinden kaynaklı sorunlara yönelik soruya verilen yanıtlar kapsamında yiyecek içecek adlı tema ortaya çıkmıştır. Bu temada; “yüksek zayılar”, “yiyeceklerin kolay bozulabilir olması”, “yüksek stok maliyeti” ve “kayıp kaçaklar” adlarında dört adet kod tanımlanmıştır. Bu temayı oluşturan kodlar ve kavramların tekrarlama sayılarına Tablo 2’de yer verilmiştir.

Tablo 2: İçsel Faktörler "Yiyecek İçecek" Teması

Tema	Kodlar	Frekans
Yiyecek İçecek	• Yüksek zayırlar	9
	• Yiyeceklerin kolay bozulabilir olması	8
	• Yüksek stok maliyeti	6
	• Kayıp kaçaklar	4
Toplam		27

Yiyecek içecek temasına ilişkin katılımcıların öne çıkan görüşleri şunlar olmuştur: K7: *Biz işletmemizde kızarmış ekmek servis ediyoruz. Bu nedenle de masadan dönen ekmek mecburen zayı oluyor. Ayrıca meze çeşidimiz fazla olduğu için, ömrünü dolduran mezeler de çöpe gitmek durumunda. Gıdanın değerlendirilmesi açısından hayvan barınaklarına gönderme fikrimize yerel yönetimler tarafından karşılık alamadık.*

K10: *Gıdadaki zayırlar bizim için çok büyük bir sorun. Bu sorunun maddi yanı ayrı, insani yanı apayrı. İnsanların gözü doymuyor, o yüzden serpmeye kahvaltı vermek zorunda kalıyoruz, ancak önlerine giden tabaklar da bitmiyor. Az gönderseniz beğenmeyip bir daha gelmiyorlar, mecburen israfı tercih ediyoruz ve hiç abartısız %30 geri dönüyor.*

Günümüz tüketim toplumunun en büyük sıkıntılarından biri gıda israfıdır. Yöneticilerin ifadelerinden anlaşıldığı üzere gıda israfının yüksek oranlarda ve maliyetli bir kalem olarak işletmeleri zorladığı, gıdaların geri dönüşümü yapılmadan doğrudan çöpe atıldığı anlaşılmaktadır. Bunun sonucunda yiyecek içecek işletmelerinde kontrolsüz bir tüketim ve yüksek zayırlar ile meydana gelen büyük bir gıda israfı, işletmeleri maddi açıdan zorlayan yüksek maliyetler ortaya çıkarmaktadır.

Personel

Yiyecek içecek işletmelerinde, çalışanların performansları işletme yönetimini oldukça etkilemektedir (Cinnioğlu vd., 2019: 398). Yapılan görüşmelerde katılımcılara yöneltilen yönetimi sınırlayan işletme içerisinden kaynaklı sorunlara yönelik soruya verilen yanıtlar kapsamında personel adlı tema ortaya çıkmıştır. Bu temada öne çıkan, "haklı ve haksız sebeplerle işe gelmemeler", "itaat odağından kaynaklı eylemsizlik", "yoğun zamanda personel sayısında yetersizlik", "yüksek çalışan döngüsü" başta olmak üzere toplamda on iki adet kod tanımlanmıştır. Bu temayı oluşturan kodların detayları ve tekrarlamaya sayılarına Tablo 3'de yer verilmiştir.

Tablo 3: İçsel Faktörlerden "Personel" Teması

Tema	Kodlar	Frekans
Personel	• Haklı ve haksız sebeplerle işe gelmemeler	9
	• İtaat odağından kaynaklı eylemsizlik	7
	• Yoğun zamanda personel sayısında yetersizlik	7
	• Yüksek çalışan döngüsü	7
	• Yetersiz deneyim ve teknik uzmanlık	6
	• İçselleştirilmemiş görev motivasyonu	6
	• Çalışanların öğrenci olması	6
	• Personelin eğitime direnci	5
	• Kısmi zamanlı çalışanlar	5
	• Değişme ve emirlere karşı çalışanların direnci	4
	• Dayanışma, beceri ve kaynakların eksikliği	4
	• Yeni teknolojileri sürdürme becerilerinin eksikliği	2
	Toplam	

Personel temasına ilişkin katılımcıların öne çıkan görüşleri şunlar olmuştur: K4: *Maalesef turizm okulları, özellikle sunum hizmetleri konusunda işletmelerde çalışabilecek insanları yetiştiremiyor. Biz çok zorlanarak bu işi kendine meslek olarak kabul etmiş insan bulabiliyoruz. Bu nedenle de alt kademe çalışanlarda çok yüksek bir döngü söz konusu. Ekstracı personel ile çalışmamak ve böylece hizmet kalitemizi düşürmemek adına da, haftanın bir günü mekanımızı kapatıyoruz. Tüm çalışanlarımıza üniversite hocalarından farklı alanlarda eğitimler verdiriyoruz. Kalifiye personel sorunu eskiden beri pek çok işletmenin yakındığı bir konu iken, zaman içerisinde gençlerin daha rahat yaşama ve çeşitlenen ihtiyaçlar çerçevesinde daha fazla para kazanma isteği dolayısıyla ile, günümüzde iş beğenmemelerinden kaynaklanan, alt kademelerde çalışacak işgören bulunamaması sorunu günden güne daha ciddi bir boyut kazanmaktadır.*

K5: Eskişehir'in öğrenci kenti olması dolayısı ile, personelde öğrenci sayısını fazla tutarak hem kadroyu daha dinamik tutmuş oluyoruz, hem de öğrenci kardeşlerimize destek olmaya çalışıyoruz. Bu niyetimizi bilen arkadaşlarımız da işlerine azami önem vererek bize destek oluyor. Karşılıklı kazan kazan politikası uyguluyoruz. İşletmemizin açılışından bu yana üç yıldır aynı kemik kadro ile çalışıyoruz. Aradığı kalifiye personeli bulamayan bu gibi yöneticiler, en azından birkaç yıl için farklı branşlardan öğrencileri işe alıp onlara yatırım yaparak işlerini yürütme yolunu tercih etmekte.

K6: 12 yıllık sektör tecrübeme dayanarak, bu sektörde çalışan personeli tutmak çok zor diyebilirim. Hafta sonları, bayramlarda ve diğer özel günlerde çok yoğun tempoda çalışmak durumundayız ve bu tempoya dayanamayıp işi bırakan çok oluyor. Ayrıca maaşların ve iş tatminsizliğinin rolü de büyük tabii. Yoğun dönemde donanımlı ekstracı personel bulamıyoruz. Bulduğumuz arkadaşlar da mönüye hakim olmadığı için, işini düzgün yapan insana da sürekli soru sorarak onun işini de aksatmakta. Yiyecek içecek hizmetleri sektörünün en büyük sorunlarından biri, diğer pek çok sektör çalışanınin tatil yaptığı dönemlerde yoğun tempoda hizmet veriyor olmalarıdır. Özel günlerde bir arada olma kültürünün hakim olduğu toplumumuzda, bu durum sektör çalışanlarını moral motivasyon açısından olumsuz olarak etkilemektedir. Bu nedenle de hizmet yoğun bu sektörde uzun soluklu çalışan bulmak işletmeler açısından sorun teşkil etmektedir.

K7: Kendim turizm mezunu olmama rağmen, bizde çalışan öğrenci arkadaşlar arasında mimarlık, tarih, sosyal bilgiler öğretmenliği, istatistik okuyan çalışanlarımız da var. Biz onlara hizmet içi eğitimlerde işin gerekliliklerini, terminolojisini anlatıp öğretiyoruz. Onlar da bize farklı disiplinlerin olaya farklı açılardan bakabildiğini göstererek bize bir şeyler öğretebiliyorlar. Turizm mezunlarının eksikliği, öğrenim ile sektördeki uygulamayı bir arada yaşamamış olmaları. Bu nedenle de okulu bitirip işe başladıklarında başarılı olamıyorlar. Çünkü beklentilerini karşılamıyor. Burada değinilen önemli bir konu, turizm okullarının sektörden kopuk olarak öğrenim veriyor olmasıdır. Öğrencilerin beklentilerinin çok yüksek olması, gerçek piyasa koşulları ile karşılaştıklarında hayal kırıklığına ve işten soğumalarına sebep olmakta ve yıllarını yanlış öğrenime verdikleri inancını doğurmaktadır.

K10: Eskişehir'deki yiyecek içecek işletmelerinin sayılarının talebin çok üzerinde olması sebebi ile, işlerin durumunun belli olmaması bizi her daim personel sayısı açısından tetikte olmaya sevk ediyor. Ekstracı personel çağırmak yerine, işletmemizin tam performans ile çalıştığını varsayarak, acı bir sürprizle karşılaşmamak için kadromuzu bozmuyor, maddi külfetine katlanıyoruz. Burada değinilen konu, Eskişehir yiyecek içecek piyasasının bir daralma yaşamaması, bunun sebebi ise taşıma kapasitesinin üzerinde işletme sayısına ulaşmış olmasıdır. Bu sebepten dolayı da potansiyel müşterilerin hangi gün hangi mekana gideceği belli olmadığı için, işletmeler personel sayısını sabit tutmak zorunda kalmakta ve maddi açıdan bir zarara uğramaktadırlar. Personel masrafının işletme giderleri içinde en büyük gider kalemlerinden biri olduğu unutulmamalıdır.

K11: Personelimizin çoğu öğrenci. Bunun da sebebi insanların servis personelliğini meslek olarak görmüyor olmalarından kaynaklanıyor. Bu durum işletmeciler açısından da bir sıkıntı tabii. Sonuçta bizler de standart çalışanlar bekliyoruz. Sürekli personel sorunu ile uğraşmak yorucu oluyor.

Genel olarak işletmelerin donanımlı çalışan bulamama sorunu yaşadığı gözlemlenmektedir ve bu durumun yöneticileri hem zaman açısından, hem de psikolojik olarak yıpratmış anlaşılmaktadır.

Kontrol

İşletmeler hizmet üretim süreçlerinin başından itibaren birçok konuda kontrolü sağlamak zorundadırlar. Kontrolün sağlanamadığı hammadde, gelir düşüklüğü, depo ve iç paydaşların desteği gibi konularda yönetsel sınırlılıklarla karşı karşıya kalabilmektedir. Yapılan görüşmelerde katılımcılara yöneltilen yönetimi sınırlayan işletme içerisinden kaynaklı sorunlara yönelik soruya verilen yanıtlar kapsamında kontrol adlı tema ortaya çıkmıştır. Bu tema da öne çıkan, "birim gelirlerin düşük olması", "hammaddenin kontrol edilemeyen fiyatı" başta olmak üzere toplamda altı adet kod tanımlanmıştır. Bu temayı oluşturan kodların detayları ve tekrarlama sayılarına Tablo 4'de yer verilmektedir.

Tablo 4: İçsel Faktörlerden "Kontrol" Teması

Tema	Kodlar	Frekans
Kontrol	• Birim gelirlerin düşük olması	9
	• Hammaddenin kontrol edilemeyen fiyatı	9
	• Dikkat eksikliği, odaklanmama	4
	• Yetki Sahibi iç paydaşların desteğinin olmayışı	3
	• Nakit toplanması ve kontrolü	3
	• Depo kontrolü	3
Toplam		31

Kontrol temasına ilişkin katılımcıların öne çıkan görüşleri şunlar olmuştur: K10: *Toptancılar ile 2018 yılında dövizde başlayan dalgalanmadan bu yana hiç fiyat sabitleyemedik. Her ay revize geliyor. 2018 yılının başında 2,90TL'ye aldığımız patatesi bugün 8,00TL'ye alıyoruz. Hammaddeye gelen zamlardan dolayı zararı azaltmak adına mönüye zam yapmamız gerekiyor ama bunun bir süreci var. Bu süreç boyunca zararı işletme üstleniyor.*

K11: *İşletmemizde satın alma ve maliyet kontrolü işleri de benim omuzlarımda. O nedenle yönetime ayırmam gereken vaktim yeterli olmuyor. Bu da bir sorun. En az 12 saat işletmede bulunmak zorunda kalıyorum.*

İfadelerden de anlaşıldığı üzere, işletmelerin kontrol edemediği gider kalemlerinden birisi hammadde fiyatlarıdır. Hammaddeye ve üretim girdilerine gelen zamlar aynı oranda mönülerdeki fiyatlara yansıtılmamaktadır. Ayrıca yöneticilerin omuzlarındaki yükler hem uzun saatler boyunca işletmeye bağlı kalmalarına, hem de iş tatminini yaşayamamalarına ve esas işlerine zaman ayıramamalarına, bu nedenle de işletmenin süreçleri üzerinde kontrolü ellerinde tutamamalarına sebep olmaktadır.

Önceki Deneyimler

Müşterilerin her geçen gün değişen taleplerine yönelik işletmelerin dönütleri oldukça önemlidir. Yöneticilerin müşteri taleplerine yönelik gösterdiği duyarlılık, müşterilerin de işletmeye sadık ve bağlılık duymasına sağlamaktadır. Ancak müşterilerin değişimlerini takip edemeyen yönetimler müşteri talebini şekillendirmede çeşitli güçlüklerle karşı karşıya kalabilmektedir. Yapılan görüşmelerde katılımcılara yöneltilen yönetimi sınırlayan işletme içerisinden kaynaklı sorunlara yönelik soruya verilen yanıtlar kapsamında önceki deneyimler adlı tema ortaya çıkmıştır. Bu temada, "mevcut uygulamalara bağlılık/teslimiyet", "ilk çözümün kabulü" olarak iki adet kod tanımlanmıştır. Bu temayı oluşturan kodların detayları ve tekrarlamaya sayılarına Tablo 5'de yer verilmektedir

Tablo 5: İçsel Faktörlerden "Önceki Deneyimler" Teması

Tema	Kodlar	Frekans
Önceki Deneyimler	• Mevcut uygulamalara bağlılık/teslimiyet	8
	• İlk çözümün kabulü (geleneksel yönetim)	7
Toplam		15

Önceki deneyimler temasına ilişkin katılımcıların öne çıkan görüş: K4: *Eskişehir çok kozmopolit bir yer olduğu için, yönetimde geleneksel yaklaşımlardan vazgeçemeyen, aynı zamanda standartlar koyabilme adına çağdaş tekniklerden de faydalanmaktayız. Geleneksel yaklaşımları anne babalar için benimserken, çağdaş yaklaşımları daha çok çocukları için benimsemekteyiz.*

Yöneticinin ifadeleri, gelişen ve değişen yeni neslin beklentilerinin de değişim gösterdiğini, bu durumun işletmecileri ve yöneticileri de farklılaşmaya yönelttiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bilinmezlikler

İşletme yönetimleri müşterinin talep durumunu, gelişen çevre şartlarını ve pazar trendlerini göz önünde tutarak birçok kararı alabilmektedirler. Ancak son yıllarda bu gibi unsurların gününbirlik değişim göstermesi nedeniyle, işletmeler reaksiyon vermekte, çeşitli çözümler üretmekte hantal kalabilmektedirler. Belirsiz zamanlarda işletme yönetimlerinin öncelikli hedefleri işletme sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır. Yapılan görüşmelerde katılımcılara yöneltilen yönetimi sınırlayan işletme içerisinden kaynaklı sorunlara yönelik soruya verilen yanıtlar kapsamında bilinmezlikler adlı tema ortaya çıkmıştır. Bu temada öne çıkan, "satış odaklılık", "risk alma kaygısı" başta olmak üzere toplamda beş adet kod tanımlanmıştır. Bu temayı oluşturan kodların detayları ve tekrarlamaya sayılarına Tablo 6'da yer verilmektedir.

Tablo 6: İçsel Faktörlerden "Bilinmezlikler" Teması

Tema	Kodlar	Frekans
Bilinmezlikler	• Satış odaklılık	9
	• Risk alma kaygısı	6
	• İnovasyon yapamama kaygıları	5
	• Mevcut müşteriyi kaybetme korkusu	5
	• Karlılık	2
Toplam		27

Bilinmezlikler temasına ilişkin katılımcıların öne çıkan görüşleri şunlar olmuştur: K4: *Eğer biz bir grup işletmesi olmasaydık, 15 yıldır ayakta duramazdık. Pek çok marka Eskişehir'e geliyor, bir mekan açıyor, pek çoğu senesini görmeden kapatıp gitmek zorunda kalıyor. Rekabet çok yoğun, yani sadece kâr elde edeyim mantığıyla yaklaşmıyorsunuz, Eskişehir'in bir ortalaması var. Başka şehirlerde kazandığınız parayı burada kazanamıyorsunuz. O nedenle de kâr odaklı değil, satış odaklı olmanız gerekiyor.*

K5: *İnsanlar cebinden çıkarı bilir, biz her giderimizi müşteriye yansıtmaya kalksak müşteri bulamayız. Bu nedenle kârlılıktan ziyade satışları temel almak zorunda kalıyoruz.*

K10: *Eskişehir'de çok fazla mekân oldu, artık talebin çok üzerinde. Bu nedenle de müşterinin ne zaman geleceğini kestiremiyoruz. Eskiden yoğun günler belliyken, şimdi çok değişken. Bir de insanların maddi gücü her geçen gün zayıflıyor. Eskiden her gün çıkan insanlar belli günlerde çıkmayı tercih ediyorlar. Bu işletme yedi yıldır var. Eğer kârlılığı önceliği olarak belirlemiş olsaydı bugün ayakta olamazdık. Çoktan batmış olurduk. Bazı seneler hiç kâr etmedik ama sürüm yapalım ki en azından ayakta durabilelim mantığı ile yedinci yılımızdayız.*

Rekabet ve kabul görmüş ortalama mönü satış fiyatları, ayrıca da potansiyel müşterilerin gelir seviyelerinin oluşturmuş olduğu piyasa rakamları, işletmecileri ve işletme yöneticilerini kârlılık açısından çok dar bir çerçevede hareket ettirmeye zorlamaktadır.

Örgüt Yapısı

İşletmelerin yönetim anlayışları, yöneticilerin hangi çerçevede hareket edeceklerini de belirleyebilmektedir. Standart iş anlayışına bağlı işletmelerde, yöneticilerin takip etmesi gereken süreçler belli iken, bağımsız ve iş işleyişi standartlaşmamış işletmelerde ise yöneticiler açısından sınırlılıklar/engeller ortaya çıkabilmektedir. Yapılan görüşmelerde katılımcılara yöneltilen yönetimi sınırlayan işletme içerisinden kaynaklı sorunlara yönelik soruya verilen yanıtlar kapsamında örgüt yapısı adlı tema ortaya çıkmıştır. Bu temada öne çıkan, "alışkanlıklar", "kendi koydukları engeller", "uygun baskı ve otoriter yönetim" başta olmak üzere toplamda yedi adet kod tanımlanmıştır. Bu temayı oluşturan kodların detayları ve tekrarlamaya sayılarına Tablo 7'de yer verilmektedir.

Tablo 7: İçsel Faktörlerden "Örgüt Yapısı" Teması

Tema	Kodlar	Frekans
Örgüt Yapısı	• Alışkanlıklar ve uzmanlaşma	8
	• Kendi koydukları engeller	6
	• Uygun baskı ve otoriter yönetim	6
	• Tek bir doğrunun olduğu düşüncesi	5
	• İç politika ve güçlü örgüt yapısı	4
	• Hiyerarşinin üst düzeyinde bulunanların astlara güvensizliği	4
	• Örgütsel yaratıcılık ve inovasyon eksikliği	3
Toplam		36

Örgüt yapısı temasına ilişkin katılımcıların öne çıkan görüşleri şunlar olmuştur: K6: *Bize emir ve direktifler, uymamız gereken standartlar doğrudan merkezden gelir. Örneğin müziğe buradan hiç kimsenin müdahale şansı yok. Sabah açılıştan işletmenin kendi merkezi radyosu çalmaya başlar, kapanışa kadar. Bu durum, doğum günü organizasyonlarında bize sorun çıkarıyor ancak kesinlikle müdahale edemiyoruz.*

K10: *Çalışma arkadaşlarımız işlerini bir ekip ruhuyla sahiplenirler, bunun da işlere olumlu yansımaları çok net görüyoruz.*

Standardize olmuş ve iş tanımları belli olan işletmelerde, örgüt içerisine dahil olan yeni oyuncuların da çok kolay adapte oldukları kabul edilen olumlu bir durum iken, farklılık peşinde koşan yerel şube yöneticilerinin işlerini zorlaştırdığı da bir gerçektir.

3.2.2. Dışsal Faktörler

İşletmelerin hizmet alanlarını etkileyen, yöneticilerin kararlarını sınırlayan ve yönetimlerin doğrudan müdahale edemediği çeşitli dışsal faktörler mevcuttur. Bu araştırma kapsamında yönetimi sınırlayan dışsal faktörler; yasal faktörler, ekonomik faktörler, sosyal faktörler, teknik faktörler ve çevresel faktörler olmak üzere beş boyuttan oluştuğu tespit edilmiştir. Bu boyutlara ilişkin görüşmelerde elde edilen saptamalar aşağıda başlıklarda etraflıca yer verilmektedir.

Yasal Faktörler

İşletme yönetimleri, hizmet sundukları bölgelerin hukuk ve yasal sistemlerinden etkilenmektedirler. Yapılan görüşmelerde yöneticilere katılımcılara yöneltilen yönetimi sınırlayan işletme dışından kaynaklı sorunlara yönelik soruya verilen yanıtlar kapsamında yasal faktörler adlı tema ortaya çıkmıştır. Bu temada öne çıkan, “vergilendirme kanunu”, “hukuksal yasal düzenlemeler” ve “patent ve lisans düzenlemelerinin etkileri” olarak ifade edilen toplamda üç kod tanımlanmıştır. Bu temayı oluşturan kodların detayları ve tekrarlamaya sayılarına Tablo 8’de yer verilmektedir.

Tablo 8: Dışsal Faktörlerden “Yasal Faktörler” Teması

Tema	Kodlar	Frekans
Yasal Faktörler	• Vergilendirme kanunu	10
	• Hukuksal yasal düzenlemeler	8
	• Patent ve lisans düzenlemelerinin etkileri	7
Toplam		25

Yasal faktörler temasına ilişkin katılımcıların öne çıkan görüşleri şunlar olmuştur: K2: *KDV kaynaklı giderimiz yüksek, eti %1, diğer gıdayı %8 KDV ile alıyoruz, lâkin fişi ve faturayı %18 kesmek zorundayız. Bir de yemek çeki şirketleri bizden %7 – 8 komisyon alacağı için, çalışanlarımıza yemek çeki veremiyoruz. Rekabetin sonucunda ve dönemselliğin etkisiyle işteki dalgalanmalar inovasyon ve dekoratif değişimler ve de finans üzerinde bizi olumsuz yönde etkiliyor.*

K3: *%18 ödenen vergiden dolayı bir KDV kaybımız söz konusu.*

K4: *Yasaların işletmelerin işlerine etkisinin olmaması düşünülemez, ancak bizler her türlü yasal zorunluluklara uygun davrandığımız için de cezai bir yaptırım ile karşılaşmıyoruz.*

K5: *İşletmeler kuruluş aşamasında günün gereksinimleri ne ise, yasal mevzuatlar çerçevesinde tüm gereklilikler yerine getirilerek ruhsat almaktadır. Ancak ülkemizde her an bir şeyler değişiyor. Yani yatırımlarınızın sabit kalması söz konusu değil. Her geçen gün yeni bir kanuni zorunluluk, yeni bir masraf doğuyor ve bu durum işletmecileri, yatırımcıları zorluyor ve yıpratıyor.*

Eskişehir’deki yiyecek içecek işletmelerinin yöneticilerinden edinilen bilgiler ışığında, yasal zorunlulukların işletmeleri zorladığı görülmektedir. İşletmelerin gereksinimleri ve zorunlulukları ile ilgili mevzuatlarda değişim ve bunun sonucundaki maddi külfet işletmecileri sıkıntıya sokabilmektedir.

Ekonomik Faktörler

Para piyasasındaki değişimler, arz- talep dengesindeki bozulmalar, yükselen maliyetler, finansal zorluklar gibi işletme yönetimlerinin kontrol edemediği sorunlardır. Yapılan görüşmelerde katılımcılara yöneltilen yönetimi sınırlayan işletme dışından kaynaklı sorunlara yönelik soruya verilen yanıtlar kapsamında ekonomik faktörler adlı tema ortaya çıkmıştır. Bu temada öne çıkan, “satışların dönemsel değişimleri”, “yükselen maliyetler”, “yüksek inovasyon ve değişim maliyetleri” başta olmak üzere toplamda beş adet kod tanımlanmıştır. Bu temayı oluşturan kodların detayları ve tekrarlamaya sayılarına Tablo 9’da yer verilmektedir.

Tablo 9: Dışsal Faktörlerden “Ekonomik Faktörler” Teması

Tema	Kodlar	Frekans
Ekonomik Faktörler	• Satışların dönemsel değişimleri	11
	• Yükselen temel maliyetler	10
	• Yüksek inovasyon ve değişim maliyetleri	6
	• Ar-Ge maliyetleri	4
	• Finansal güçlükler	3
Toplam		34

Ekonomik faktörler temasına ilişkin öne çıkan görüş şu şekildedir: K3: *İnovasyon bizde mönüde ve dekorasyonda söz konusudur, değişiklik, yenilik yapmazsanız müşteri kaybedersiniz. Yeni yatırımlar kredi çekmeden mümkün olmuyor, KOSGEB gibi kurumlardan destek alamadığımız için banka kredilerine başvuruyoruz ancak onların da faizleri çok yüksek, bu bizi zorluyor. Hatta içecek işletmelerinin desteklerini bile almadık. İşletmeciler tamamen kendi başlarına hayatta kalmaya çalışıyor.*

Sosyal Faktörler

İşletmelerin müdahale edemediği, ülkelerin toplumsal değer yargıları, yaşam tarzlarındaki dönüşümler, tüketici talebindeki değişimler, sosyal değişimler ve çalkantılar ve yönetim süreçlerine etki eden unsurlardır (Çelik, 2010). Yapılan görüşmelerde katılımcılara yöneltilen yönetimi sınırlayan işletme dışından kaynaklı sorunlara yönelik soruya verilen yanıtlar kapsamında sosyal faktörler adlı tema ortaya çıkmıştır. Bu temada öne çıkan, “yemek modasındaki değişimleri takip ediyoruz”, “ulusal kültürün etkileri” başta olmak üzere toplamda beş adet kod tanımlanmıştır. Bu temayı oluşturan kodların detayları ve tekrarlamaya sayılarına Tablo 10’da yer verilmektedir.

Tablo 10: Dışsal Faktörlerden “Sosyal Faktörler” Teması

Tema	Kodlar	Frekans
Sosyal Faktörler	• Yemek modasındaki değişimleri takip ediyoruz	8
	• Ulusal kültürün üzerimizdeki etkileri	7
	• Etnik azınlıkların çoğaldıkça artan talepleri	3
	• Nüfus dağılımındaki değişiklikler	2
Toplam		20

Sosyal faktörler temasına ilişkin katılımcıların öne çıkan görüşler: K10: *Yemek modasını takip etmekle beraber, daha öncesinde mönümüzde tamamen yabancı mutfak kültürü hakimken, yeni düzenlememizle birlikte ulusal mutfaka ağırlık vermeye başlıyoruz. Çünkü her açılan mekân dünya mutfağı diye açılıyor ve ulusal mutfak kültürümüzün korunması lazım. Onlar bizim öz değerlerimiz. Biz bu nedenle özümüze dönme kararı aldık. K11: Son zamanlarda gelen talepler gelişen vegan kültürüne dönük. Taleplere cevap verebilir durumdayız.*

Yiyecek içecek işletmeleri, iletişimin hızlı olduğu günümüzde, yemek modasını takip etmeyi bir zorunluluk olarak görmektedir. Farklılık peşinde koşan ve rekabette bir adım önde olmayı isteyen yöneticiler, yeni taleplere açık olurken, gelenekçi yemek kültürünü de yaşatmayı bir yükümlülük, kültürel açıdan bir borç olarak görmektedir.

Teknik Faktörler

Dünyada küreselleşmeye bağlı olarak hızla gelişen bilgi ve teknoloji değişimine yönelik esnek yönetim anlayışlarına sahip işletmelerin çok daha avantajlı oldukları açıktır. Ama bu duruma istenilen düzeyde yatırım yapamayan işletmeler ise pazar rekabetinde geride kalabilmektedirler. Yapılan görüşmelerde katılımcılara yöneltilen yönetimi sınırlayan işletme dışından kaynaklı sorunlara yönelik soruya verilen yanıtlar kapsamında teknik faktörler adlı tema ortaya çıkmıştır. Bu tema da öne çıkan iki kod ise, “teknoloji ve mekanikleşmeye zaman ayırma” ve “çevreci yönetim barınaklarına gönderiyoruz” şeklindedir. Bu temayı oluşturan kodların detayları ve tekrarlamaya sayılarına Tablo 11’de yer verilmektedir.

Tablo 11: Dışsal Faktörlerden “Teknik Faktörler” Teması

Tema	Kodlar	Frekans
Teknik Faktörler	• Teknoloji ve mekanikleşmeye zaman ayırma	6
	• Çevreci yönetim tekniklerinden faydalanma	1
Toplam		7

Teknik faktörler temasına ilişkin öne çıkan görüş: K4: *Toplu yemeklerimizin olduğu günlerde yüksek miktarda artan gıda söz konusu olmakta. Bunları hayvan barınaklarına gönderiyoruz. Belediye veya herhangi bir kurum veya kuruluşun bu konuda bize bir desteği mevcut değil maalesef. Tamamen kendimiz masrafını üstlenerek, emek ve zaman harcayarak bu işi gerçekleştirme durumundayız. Bunu misafirlerimize duyuruyoruz. Amacımız, gelen işletmecilerin de örnek almalarını sağlamak, aynı zamanda da insanların duyarlılığını artırmak.*

Genel olarak işletmelerin teknolojik ve mekanikleşmeye zaman ayırma ve çevreci yönetim tekniklerinden faydalanması gibi hususlara dikkat çektikleri anlaşılmıştır. Ayrıca yukarıdaki verilen görüşme notunda da görüldüğü üzere, sosyal sorumluluk bilinci ile hareket eden işletmelerin mevcudu söz konusudur.

Çevresel Faktörler

İşletmeler buldukları alanlarda her zaman yalnız başlarına hizmet üretmezler. Pazarın çekiciliği işletmelerinde pazara girişlerini sağlamaktadır. İşletmelerde rakip firmalarla rekabet etmek adına yeni maliyetlere katlanmak zorunda kalmaktadırlar. Yapılan görüşmelerde katılımcılara yöneltilen yönetimi sınırlayan işletme dışından kaynaklı sorunlara

yönelik soruya verilen yanıtlar kapsamında çevresel faktörler adlı tema ortaya çıkmıştır. Bu temada öne çıkan, “zaman kısıtlamaları” ve “tedarikçi gümrükte takılma” başta olmak üzere toplam dört adet kod tanımlanmıştır. Bu temayı oluşturan kodların detayları ve tekrarlamaya sayılarına Tablo 12’de yer verilmektedir.

Tablo 12: Dışsal Faktörlerden “Çevresel Faktörler” Teması

Tema	Kodlar	Frekans
Çevresel Faktörler	• Zaman kısıtlamaları	10
	• Tedarikçi direnci gümrükte takılma	6
	• Bilgi kaynaklarına açıklık	4
	• Zorlayıcı rekabet ortamı	1
Toplam		21

Çevresel faktörler temasına ilişkin katılımcıların öne çıkan görüşleri şu şekildedir: K2: *Gümrükte fazladan bekletilen mallardan ötürü müşterilerimize yok sattığımız zamanları sık sık yaşamaktayız. İşi bilmeyen ama parası olan insanlara kolay para gibi görünüyor, civıltısına aldanıp sektöre giriyorlar, ancak birkaç ay sonra maliyetlere katlanamayıp kapatıyorlar, ancak o arada olan bize oluyor.*

K3: *Özellikle şehir dışından gelip, fabrikasını kapatan, emekli olan bu sektöre giriyor. Rekabet haksız kazanca dönüşüyor.*

K5: *Eskiden rekabet kaliteyi artırırdı, artık kaliteyi düşürüyor, çünkü rekabet fiyata endekslendi.*

K6: *Çevredeki işletmelerin tamamı alkollü mekân olduğu ve bizim alkol hizmetimiz olmadığı için, ayrıca çocuklara yönelik bakım ablamız ve kapalı çocuk parkımız olduğundan, aileler tarafından tercih edilirdiğimiz yüksek oranda. Bu nedenle kendimizi farklı bir kulvarda görüyoruz, rekabetten fazla bahsedemeyiz.*

İfadelerden hareketle, rekabet kavramı yiyecek içecek hizmetleri alanında oldukça yoğun olmakla beraber, sektörün standartları belirlenmemiş olduğundan ve bu sektöre yatırım yapabilecek olan yatırımcının gereksinimleri de standartlara bağlanmadığından, her isteyen ve parası olan girişimci yeni bir işletme açabilmektedir. Bu durum sektöre yıllarını ve sermayesini yatırmış olan profesyonel işletmecilere zarar vermektedir. İleride gerçekleştirebilecekleri değerli yatırımların da önünü tıkamaktadır. Haksız rekabetten dolayı işini gerektirdiği şekilde yapmaya çalışan işletmeciler bile zor duruma düşebilmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışma kapsamında, yiyecek içecek işletmesinde yönetimi sınırlayan faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Yiyecek içecek işletmelerinde verilen hizmet ve sunulan ürünler, doğrudan insanların duyularına hitap etmekte oldukları için, sektör, çok karmaşık olan insan yapısını iyi analiz edebilen ve bu doğrultuda kendini, ekibini ve işletmesini sürekli yenileyebilen donanımlı yöneticilere ihtiyaç duymaktadır. Eskişehir’deki birinci sınıf yiyecek içecek işletmelerinin yöneticileri ile gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde, yönetimi sınırlayan içsel ve dışsal olmak üzere çok çeşitli alt faktörler tespit edilmiştir.

Elde edilen bulgular, yiyecek içecek işletmelerinde yönetimi sınırlayan faktörler altında, özellikle personel konusunda işletme yöneticilerinin çoğunluğunun kalifiye çalışan bulamadıklarını ortaya koymaktadır. Sektörün büyük bir sorunu olan donanımlı çalışan bulunamaması, düşük ücret politikaları, esnek ve uzun süreli çalışma, işin değersiz görülmesi, işin gelecek vizyonunun olmadığı görüşü gibi sebeplere dayanmakta ve yöneticileri zorlamaktadır. İfade edilen gerekçeler daha önceden yapılan çalışmalar ile benzerlik göstermektedir. Bu araştırmalarda elde edilen bulgulardan personel personelin değişime karşı direnç göstermesi (Lee vd., 2019), yetersiz deneyim ve teknik uzmanlık becerilerinin eksikliği (Das vd, 2018), inovasyondan kaçınma ve önyargılı tutumlar (Samen, 2018), içselleştirilmemiş görev motivasyonu (Sadi ve Al-Dubaisi, 2008) çıkan sonuçları destekler niteliktedir.

Sektörün ve sektördeki işletme yöneticilerinin büyük sorun yaşadığı alanlardan bir diğeri haksız ve yıpratıcı rekabet ortamı olarak tespit edilmiştir. Eskişehir’de aşırı doymuş bir pazar ve talebin çok üzerinde işletme sayısı olması dolayısı ile nitelikli işletmelerin bile ardı ardına kapanmakta olduğu, pek çoğunun ise zincir işletmeler ve arkalarındaki sermayedarlar sayesinde ayakta kalma mücadelesi verdiği gözlemlenmiştir. Yapılan araştırmalarda ekonomik maliyetler (Ormazabal, 2017) ve finansal güçlükler yiyecek içecek işletmelerin rekabet edilebilirliğinde önemli unsurlar olarak ifade edilmektedir.

Bütün işletmelerde olduğu gibi yiyecek içecek işletmeleri de yasal çerçeveler içinde faaliyetlerini sunmaktadırlar (Koçak, 2012). Yasal faktörler altında vergilendirme başlığı, işletmecilerin en çok sıkıntı yaşadıkları alanlardan biri olarak tespit edilmiştir. Turizm bakanlığından belgeli tüm tesisler, %10 ile %17 aralığında vergi kaybı yaşamakta ve belediyeden ruhsatlı

rakipleri karşısında haksız rekabete maruz kalmaktadır. Ayrıca bu işletmeler, sigara cezaları, müzik kuruluşlarına ödenmek zorunda kalınan harçlar gibi fazlaca gider kalemi dolayısı ile ağır yükler altında mücadele etmek durumunda kalmaktadır.

Yiyecek içecek işletmeleri yoğun rekabet ortamında ayakta kalabilmek ve kar elde edebilmek için işletme yönetimlerini sınırlandıran içsel ve dışsal faktörleri belirleyip bu faktörlere göre planlamalarını yapmaları ve öngöründe bulunmaları olası yaşanabilecek krizlere veya olumsuz durumlara karşı hazırlıklı olmalarını sağlayabilir. Bu sayede işletmelerde yaşanabilecek kayıpları minimum seviyeye indirebilirler.

Bu çalışmada, Eskişehir ilinde hizmet sunan birinci sınıf yiyecek içecek işletmelerinin yöneticileriyle gerçekleştirilmiştir. Benzer çalışmalar daha geniş örneklem gruplarıyla, farklı illerde hizmet sunan yiyecek içecek işletmeleri yöneticileriyle yapılırsa farklı sonuçlara ulaşılabilir. Bununla beraber gelecek çalışmalarda nicel araştırma yöntemleri de kullanılarak yöneticilerin genel algıları test edilebilir.

Kaynakça

- Aksu, A. A. (2000). Otel işletmelerinin başarısını etkileyen dış çevre faktörleri. *Balıkesir Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(4), 269-281.
- Alonzo, R. S. (2007). *The upstart guide to owning and managing a restaurant*. USA: Kaplan Publishing.
- Burmaoğlu, S., ve Şeşen, H. (2011). Türk firmalarının organizasyonel inovasyon yeteneğini etkileyen faktörler üzerine bir araştırma. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66(4), 1-20.
- Cinnioğlu, H., Atay, L. ve Diker, O. (2019). Yiyecek içecek işletmeleri çalışanlarının yöneticilerinde algıladıkları liderlik davranışı ile işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişki. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(1), 397-414.
- Chiang, C. F. (2010). Perceived organizational change in the hotel industry: An implication of change schema. *International Journal of Hospitality Management*, 29, 157-167.
- Cropley, A. (2002). *Qualitative research methods: An introduction for students of psychology and education*. Latvia: University of Latvia: Zinatne.
- Çelik, A. (2010). *Kriz ve stres yönetimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Das, P., Verburg, R., Verbraeck, A., & Bonebakker, L. (2018). Barriers to innovation within large financial services firms - An in-depth study into disruptive and radical innovation projects at a bank. *European Journal of Innovation Management*, 21(1), 96-112.
- De Albeniz, I. M. (2018). Foundations for an analysis of the gastronomic experience: From product to process. *International Journal of Gastronomy and Food Science* 13, 108-116.
- Glesne, C. (2013). *Nitel araştırmaya giriş*. (Ali Ersoy ve Pelin Yalçınoğlu, Çev. Ed.). 2. Baskı. Ankara: Baskı Yayınları.
- Gu, Z. (2002). Analyzing bankruptcy in the restaurant industry: A multiple discriminant model. *International Journal of Hospitality Management*, 21(1), 25-42.
- Kanyan, A., Ngana, L., & Voon, B. H. (2016). Improving the service operations of fast-food restaurants. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 224, 190-198.
- Karademir, Ö., Karakulle, İ., & Armağan, M. V. (2019). Girişimcilerin başarısızlık nedenleri: Yiyecek içecek sektöründe bir örnek olay çalışması. *Researcher*, 7(2), 115-131.
- Koç, N. (2016). *Restoran açmak istiyorum*. İstanbul: Detay Anatolia Akademik Yayıncılık.
- Koçak, N. (2012). *Yiyecek içecek hizmetleri yönetimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Lee, C., Hallak, R., & Sardeshmukh, S. R. (2019). Creativity and innovation in the restaurant sector: Supply-side processes and barriers to implementation. *Tourism Management Perspectives*, 54-62.
- Lynn, J. (2012). *Start your own restaurant and more: pizzeria-coffeehouse-deli-bakery-catering*. 4th ed. USA: Entrepreneur Press.
- Marvin, B. (2006). *Restaurant basics - why guests don't come back and what you can do about it*. gig harbor. Washington: Hospitality Masters Press.
- Mill, R. C. (2001). *Restaurant management - customers, operations and employees*. New Jersey: Prentice Hall Publishing.

- Okumuş, F., & Hemmington, N. (1998). Barriers and resistance to change in hotel firms: An investigation at unit level. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 283-288.
- Ormazabal, M., Viles, E., Santos, J., & Jaca, C. (2017). An overview of environmental management in the Spanish food sector: A survey study. *EM in the Spanish Food Sector - Elsevier*, 49-62.
- Parsa, H., Gregory, A., & Terry, M. (2011a). Why do restaurants fail? Part III: An analysis of macro and micro factors. Dick Pope Sr. Institute Publications. <https://stars.library.ucf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=dickpope-pubs>
- Parsa, H., Self, J., Njite, D., & King, T. (2005). Why restaurants fail. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 46(3), 304-322.
- Parsa, H., Self, J., Sydnor-Busso, S., & Yoon, H. J. (2011b). Why restaurants fail? Part II-The impact of affiliation, location, and size on restaurant failures: Results from a survival analysis. *Journal of Foodservice Business Research*, 14(4), 360-379.
- Pervaiz, K. A. (1998). Culture and climate for innovation. *European Journal of Innovation Management*, 1(1), 30-43.
- Sabuncuoğlu, Z. ve Tokol, T. (2001). İşletme. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Sadi, M. A., & Al-Dubaisi, A. H. (2008). Barriers to organizational creativity - The marketing executives' perspective in Saudi Arabia. *Journal of Management Development*, 27(6), 574-599.
- Samen, S. (2008). İşletmelerde yaratıcılığın önemi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 363-378.
- Senker, J., & Mangematin, V. (2009). *Biotech innovation in europe's food and drink processing industry: Promise, barriers and exploitation*. HAL Haworth Press Inc, N.Y., 1-34.
- Shimmura, T., Fujii, N., & Kaihara, T. (2017). Staff motion reduction at a Japanese restaurant by kitchen layout redesign after kitchen simulation. *10th CIRP Conference on Intelligent Computation in Manufacturing Engineering - CIRP ICME '16 - Elsevier*, 106-110.
- Walker, J. R. (2008). *The restaurant: from concept to operation* .(5th edition). New Jersey - USA: John Wiley and Sons Inc.
- Yariş, A., ve Kanik, E. (2021). Yiyecek ve içecek işletmelerinde başarısızlık nedenleri. *Güncel Turizm Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 406-424.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. Baskı). Ankara: Seçkin Akademik ve Mesleki Yayınlar.

Extended Abstract

Aim and Scope

The aim of this research is to address the factors that limit the management of food and beverage businesses in the managerial perspective. Even though business managements show professional understanding in order to fulfill their duties completely, they may be faced with many factors that they cannot interfere with and that limit the function of the management. In this context, it is aimed to define the factors limiting the management of food and beverage businesses by referring to the opinions and experiences of senior managers in food and beverage businesses. Thus, by providing preliminary information about the thoughts, perspectives and approaches of senior executives who have been working in the sector for many years, it is to help businesses that provide services in the sector to overcome the obstacles they experience on behalf of management.

Methods

Qualitative research method was used in this study. In the research, primary data was used and interview forms were used as data collection technique. Research data were collected by semi-structured interview technique. The research population consists of senior managers of first-class food and beverage businesses affiliated to the Ministry of Culture and Tourism serving in Eskişehir. Interviews were held with 11 managers from different businesses in order to ensure diversity of managers. The interviews with the managers were made face to face between 10.09.2019 and 30.11.2019. The analysis of the data obtained in the research was carried out with content analysis based on classification and interpretation in accordance with the themes created from the data, and descriptive analysis in which direct opinions were included by sticking to the statements of the participants.

Findings

The fieldwork of the research was carried out with the participation of eleven managers working in different businesses. When we look at the general information about the participants, it is understood that the majority of male participants are with a minimum of 3 and a maximum of 10 years of business experience, and a minimum of 8 and a maximum of 29 years of industry experience. On the other hand, it was determined that most of the participants had a career in the sector and they worked under the business group.

Based on the literature review; the factors limiting management were defined as internal and external. As a result of the content analysis of the data obtained from the interviews, various themes were determined, and these determined themes were classified under the title of internal and external factors. While the internal factors limiting management consist of six dimensions: food and beverage, personnel, control, past experiences, unknowns, and organizational structure; the external factors consist of five dimensions; legal, economic, social, technical and environmental factors.

Conclusion

Since the services and products offered in food and beverage businesses directly appeal to people's senses, the industry needs well-equipped managers who can analyze the very complex human structure and constantly renew themselves, their team and their businesses in this direction. As a result of the interviews with the managers of the first class food and beverage businesses in Eskişehir, a wide variety of sub-factors, including internal and external, limiting the management were determined. The findings reveal that the majority of business managers cannot find qualified employees, especially in terms of personnel. Another area where the sector and business managers have great problems has been identified as an unfair and corrosive competition environment. Under the legal factors, the title of taxation has been identified as one of the areas where the operators have the most trouble with. In order to survive in an intense competitive environment and to make a profit, food and beverage businesses can be prepared for possible crises or negative situations if they determine the internal and external factors that limit their management, make plans according to these factors and make foresight. In this way, they can minimize the losses that may occur.